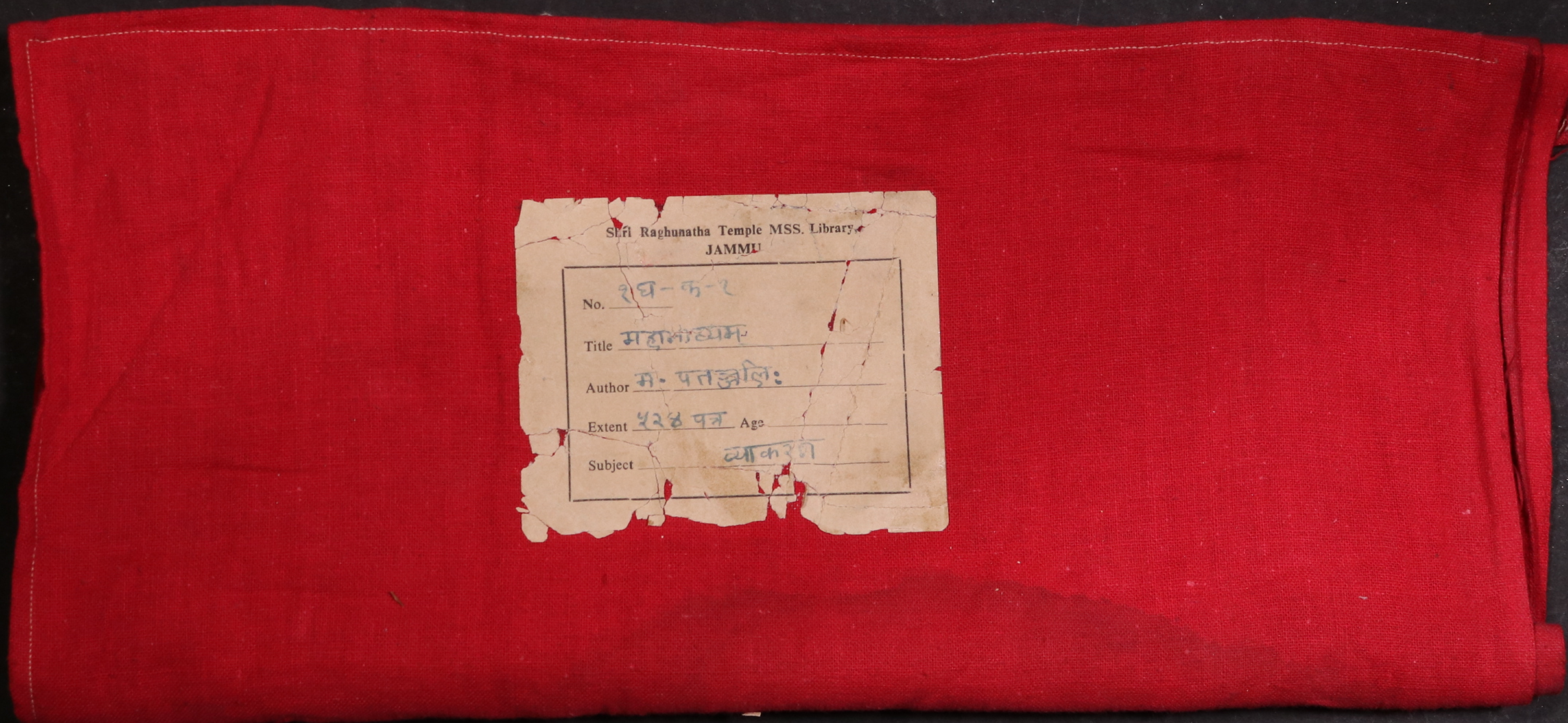

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU
No. १घ-क-२
Title महाभाष्यम्
Author म. पतञ्जलिः
Extent ५२४ पत्र Age
Subject व्याकरण

नं. १

श्री
म॰
भा॰
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐ नमो भ
गवते वासुदेवाय नमः शेषाहये ॐ अ
थ शब्दानुशासनं ॐ अथेत्ययं शब्दोऽधि
कारार्थः प्रयुज्यते शब्दानुशासनं नाम
शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यं केषां शब्दानां
लौकिकानां वैदिकानां च तत्र लौकिका
स्तावत् गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृ
गो ब्राह्मण इति वैदिकाः खल्वपि शन्नो
देवीरभिष्टये इषे त्वोर्जे त्वा अग्निमीडे पु
रोहितं अग्न आयाहि वीतये अथ गौरि
त्यत्र कः शब्दः किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककु
दखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः नेत्याह द्रव्यं
नाम तत् यत्तर्हि तदिङ्गितं निमिषितं चेष्टि
तं स शब्दः नेत्याह क्रिया नाम सा यत्तर्हि
तच्छुक्लः नीलः कपिलः कपोतः स शब्दः
नेत्याह गुणो नाम सः यत्तर्हि भिन्नेष्व
भिन्नं छिन्नेष्वपि नच्छिन्नं सामान्यभूतं
स शब्दः नेत्याह आकृतिर्नाम सा कस्त
र्हि शब्दः येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलक
कुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः

अथवा प्रतीतिपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इ
त्युच्यते तद्यथा शब्दं कुरु शब्दं मा कार्षीः
शब्दकार्ययं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नुच्य
ते शब्दकार इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते त
स्माद्ध्वनिः शब्दः कानि पुनः शब्दानुशा
सनस्य प्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसं
देहाः प्रयोजनं रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्या
करणं लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्य
ग्वेदान्परिपालयिष्यति ऊहः खल्वपि न
सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा
निगदिताः ते चाव यज्ञगतेनावश्यं यथा
यथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः
शक्नोति विपरिणमयितुं तस्मादध्येयं व्या
करणं आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन नि
ष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति
प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणं प्रधाने च कृ
तः प्रयत्नः फलवान्भवति तस्मादध्येयं व्या
करणं लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणं ब्राह्मणेन
वश्यं शब्दा ज्ञेया इति न चान्तरेण व्याकरणं
लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुं
किंच यत्सामान्यभूतं किंचिद्विशेषभूतं तेन
तेषु तद्व्याकरणमपरा आलोन्वपसर्गैकः

असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणं याज्ञिकाः
पठंति स्थूलपृषतीमनड्वाहीमग्निवारु।
णीमालभेतेति तस्यां संदेहः स्थू
ला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूलानि
पृषंति यस्याः सा स्थूलपृषतीति ता
न्नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति यदि पूर्व
पदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः अथांतो
दात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति इमानि च भू
यः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि तेऽसुरा
दुष्टः शब्दः यदधीतं यस्तु प्रयुंक्ते विद्वांसो वि
भक्तिं कुर्वंति यो वा इमां चत्वारि उत त्वः स
क्तुमिव सारस्वतीं दशम्यां पुत्रस्य सुदेवोऽसि
वरुण इति तेऽसुराः तेऽसुरा हेलयो हेलय
इति कुर्वंतः पराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेन
न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष
यदपशब्दः म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकर
णं तेऽसुराः दुष्टः शब्दः दुष्टः शब्दः स्वरतो व
र्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह स वा
ग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतो
ऽपराधात् दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्ये
यं व्याकरणं दुष्टः शब्दः यदधीतं यदधीतम
विज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते अनग्नाविव शुष्कै।

धो न तज्ज्वलति कर्हिचित् तस्मादनर्थ
कं माध्यगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणं यद
धीतं यस्तु प्रयुंक्ते यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो वि
शेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले सोऽनंतमा
प्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापश
ब्दैः कः वाग्योगविदेव कुत एतत् यो हि श
ब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति य
थैव हि शब्दज्ञाने धर्मः एवमपशब्दज्ञानेऽप्य
धर्मः अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति भू
यांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दा इति तद्यथा
एकैकस्यैव हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः तद्य
था गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गो
पोतलिका इत्येवमादयोऽपभ्रंशाः अथ यो
वाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं नात्यंताया
ज्ञानं शरणं भवितुमर्हति यो ह्यजानन्वै ब्राह्म
णं हन्यात् सोऽपि मन्ये पतितः स्यादिति एवं
तर्हि सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगवि
द्दुष्यति चापशब्दैरिति कः प्रयोक्ता नेथा अ
वाग्योगवित् अथ यः वाग्योगवित् ज्ञानं त
स्य शरणं क्व पुनरिदं पठितं संति भ्राजा
नाम श्लोकाः किं च भोः श्लोका अपि प्रमा।
णं किं चातः यदि प्रमाणं अयमपि श्लो

कः प्रमाणो भवितुमर्हति यद्वैस्वरवर्णा
नोच्चरितो वा मंगलं महत् पीनेन वामयेत्त्व
गौ किं न तत्कल्याणेन नयेदिति प्रमत्तगीत
ष श्लोकः तत्र भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतः स प्र
माणं यस्त्वप्रयुंक्ते अविद्वांसः अविद्वांसः प्र
त्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः कामं तेषु
तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवाभिवदेत्तकः अभिवाद
स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं अवि
द्वांसो विभक्तिं कुर्वंति याज्ञिकाः पठंति
प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति न चान्त
रेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः श
क्याः कर्तुं तस्मादध्येयं व्याकरणं विभक्तिं
कुर्वंति यो वा इमां यो वा इमां पदशः स्वरशो
वर्णशो ऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजी
नः स्यादिति आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्या
करणं यो वा इमां चत्वारि चत्वारि शृंगा त्रयो
अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा
बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आवि
वेश चत्वारि शृंगा इति चत्वारि पदजाता
नि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयः अ
स्य पादाः भूतभविष्यद्वर्त्तमानास्त्रयः कालाः
द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च स

श्री
महा
भा ३

प्त हस्तासः अस्य सप्त विभक्तयः त्रिधा बद्धो
वृषभः त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कंठे शिरसी
ति वृषभो वर्षणात् रोरवीति शब्दं करोति कु
त एतत् रौतिः शब्दकर्मा महो देवो मर्त्यां आ
विवेश महान् देवः मर्त्याः मरणधर्माणो मनु
ष्यास्तान् आविवेश महता देवेन नः साम्यं यथा स्या
दित्यध्येयं व्याकरणं अपर आह चत्वारीति च
त्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा
ये मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेंगयन्ति तुरी
यं वाचो मनुष्या वदंति चत्वारि वाक्परिमिता
पदानीति चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोप
सर्गनिपाताः तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषि
णः मनस ईषिणः मनीषिणः गुहा त्रीणि नि
हितानि नेंगयंति गुहायां त्रीणि निहितानि नेंग
यन्ते न चेष्टन्ते न निमिषंतीत्यर्थः तुरीयं वाचो म
नुष्या वदंति तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु व
र्तते चतुर्थमित्यर्थः उत त्वः उत त्वः पश्य
न्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सु
वासाः अप्येकः पश्यन्नपि न पश्यति वाचं अ
शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम् अविद्वांसमाहा
र्धम् उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे तन्वं विवृणुते

जायेव पत्य उषती सुवासाः तद्यथा जाया प
त्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणु
ते एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते वा।
न्नो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं सक्तुमिव
सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वा
चमक्रत अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रै
षां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि सक्तुः सचतेर्दु
र्धावो भवति कसतेर्वा विपरीताद्वि
कसितो भवति तितउ परिपवनं ततवद्वा तुन्न
वद्वा धीरा ध्यानवन्तः मनसा ज्ञानेन वाचमकृ।
षत अत्रा सखायः सख्यानि जानते अत्र सखा
यः सन्तः सख्यानि जानते क्व य एष दुर्गो मार्गः
एकगम्यो वाग्विषयः के पुनस्ते वैयाकरणाः
कुत एतत् भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि
भद्रा ह्येषां लक्ष्मीर्निहिता भवत्यधि वाचि ल।
क्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति भद्रा
नो लक्ष्मीः स्यादित्यध्येयं व्याकरणं सक्तुमिव
सारस्वतीं याज्ञिकाः पठन्ति आहिताग्निरपश
ब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपे
दिति प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं
सारस्वतीं दशम्यां पुत्रस्य याज्ञिकाः पठन्ति द
शम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात

श्री
महा
भा
४

घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूक
मनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भव
ति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्या
न्न तद्धितमिति न चान्तरेण व्याकरणं कृत
स्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं दशम्यां पुत्रस्य
सुदेवोऽसि सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सि
न्धवः अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामि
व सुदेवोऽसि सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्ध
वः सप्त विभक्तयः तालु अनुक्षरन्ति अनु
क्षरन्ति काकुदं काकुदं तालु काकुज्जिह्वा
सास्मिन्नुद्यत इति काकुदं सूर्म्यं सुषि
रामिव यथा शोभनां सूर्मिं सुषिरामग्नि
रन्तः प्रविश्य दहत्येवं तव सप्त सिन्धवः स
प्त विभक्तयः तेनासि सत्यदेवः सत्यदेवाः
स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं सुदेवोऽसि किं पु
नरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः
प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किं
चित् ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमा
दीन् शब्दान्पठन्ति पुराकल्प एतदासीत्
संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्मा
धीयते तेभ्यस्तत्र स्थानकरणनादानुप्र
दानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते

तद्यथेत तत्र्या वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो
भवंति वेदान्नो वैदिकाः शब्दा लोकाच्चैव
हि लौकिकाः अनर्थकं व्याकरणमिति
तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योध्येतृभ्य आ
चार्यः इदं शास्त्रमन्वाचष्टे इमानि प्रयोज
नान्यध्येयं व्याकरणं उक्तः शब्दः स्वरूप
मप्यस्य व्याख्यातं प्रयोजनान्यप्युक्तानि
शब्दानुशासनमिदानीं कर्त्तव्यं तत्कथं क
र्तव्यं किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः आहोस्विद
पशब्दोपदेशः आहोस्विदुभयोपदेश इ
त्यन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् तद्यथा भक्ष्यनि
यमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते पंचपंचन।
खाभक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतोन्येभ
क्ष्या इति अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनिय।
मः तद्यथा अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभ।
क्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यते एतदारण्यो
भक्ष्य इति एवमिहापि यदि तावच्छब्दोप
देशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्य
ते एतद्गाव्यादयोपशब्दा इति किं पुनर।
त्र ज्यायः लघुत्वाच्छब्दोपदेशः लघीयान्
शब्दोपदेशः गरीयानपशब्दोपदेशः ए
कैकस्य हि शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः तद्यथा

श्री
महा
भा २

गौरित्येतस्य गावी गोणी गोता गोपोत
लिकेत्येवमादयोपभ्रंशाः इष्टान्वाख्या
नं खल्वपि भवति अथैतस्मिन् शब्दोप
देशे किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः
कर्तव्यः गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृ।
गो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः
नेत्याह अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिप
त्तौ प्रतिपदपाठः एवं हि श्रूयते बृहस्पति
रिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां श
ब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगा
म बृहस्पतिश्च वक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं
वर्षसहस्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम
किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स व
र्षशतं जीवति चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योप
युक्ता भवति आगमकालेन स्वाध्याय।
कालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेने
ति तत्र चास्यागमकालेनैवायुः पर्यु
पयुक्तं स्यात् तस्मादनभ्युपायः शब्दा
नां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कथं तर्हीमे
शब्दाः प्रतिपत्तव्याः किंचित्सामान्यवि
शेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेनाल्पेन य
त्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् किं

उत्सर्गापवादौ कश्चिदुत्सर्गः क
र्तव्यः कश्चिदपवादः कथंजातीयकः
पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः कथंजातीयकोप
वादः सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः तस्य वि
शेषेणापवादः तद्यथा कर्मण्यण् तस्य
विशेषेणापवादः तद्यथा आतोनुपसर्गे क
इति किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्वि
द्द्रव्यं उभयमित्याह कथं ज्ञायते उभय
था ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि आकृ
तिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्ब
हुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते द्रव्यं पदा
र्थं मत्वा सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता
वित्युच्यते किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वि
त्कार्यः संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं
नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति तत्रोक्ता दोषाः
प्रयोजनान्यप्युक्तानि तत्र त्वेष निर्णयः य
द्येव नित्यः शब्दोऽथापि कार्यः उभयथा
पि लक्षणं प्रवर्त्यमिति कथं पुनरिदं भगव
तः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तं सिद्धे
शब्दार्थसंबन्धे सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति अ
थ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः नित्यपर्यायवा
ची सिद्धशब्दः कथं ज्ञायते यत्कूटस्थेष्व

श्री
महा
भा
९

विचालिषु भावेषु वर्तते तद्यथा सिद्धा द्यौः
सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति ननु च
भोः कार्येष्वपि वर्तते तद्यथा सिद्ध ओदनः
सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति यदि च कार्येष्व
पि वर्तते तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्र
हणमिति संग्रहे तावत्कार्यप्रतिपन्नः सिद्धा
न्तः सिद्धशब्दस्य नित्यपर्यायवाचिनो वद्रूया
साधितत्वात् इहापि तदेव अथवा सन्त्येकप
दान्यप्यवधारणानि तद्यथा अब्भक्षो वायुभक्ष
इति अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति
गम्यते एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति अथ
वा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अत्यन्तसिद्धः सिद्ध
इति तद्यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति
अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न हि सं
देहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रह
णमिति व्याख्यास्यामः किं पुनरनेन वर्ण्येन
किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः य
स्मिन्नुपादीयमाने ऽसंदेहः स्यात् मंगलार्थं
मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्रस्य मंगला
र्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मंगलादीनि हि
शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्म
त्पुरुषकाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्यु

रिति अयं खल्वपि नित्यशब्दो नावश्यं कूट।
स्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्त्तते किं तर्हि आ
भीक्ष्ण्येपि वर्त्तते नित्यप्रहसितो नित्यप्रज।
ल्पित इति यावतैवाभीक्ष्ण्येपि वर्त्तते तस्याप्यत्र
नार्थः स्यात् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न
हि संदेहादलक्षणमिति पश्यति त्वाचार्यो
मंगलार्थश्चैव हि सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भ
विष्यति शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायवाचिनं व
र्णयितुमिति अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नि
त्यशब्द इति कं पुनः पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रि
यते सिद्धे शब्देर्थे संबंधे चेति आकृतिमित्याह
कुत एतत् आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यं अथ
द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्त्तव्यः सिद्धे शब्दे।
र्थसंबंधे चेति नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसं
बंधः अथवा द्रव्य एव पदार्थ एष विग्रहो न्या
य्यः सिद्धे शब्देर्थे संबंधे चेति द्रव्यं हि नित्यमा
कृतिरनित्या कथं ज्ञायते एवं हि दृश्यते लो
के मृत्कयाचिदाकृत्या युक्ता पिंडो भवति पिं
डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियंते घटिकाकृ
तिमुपमृद्य कुंडिकाः क्रियंते तथा सुवर्णं क
याचिदाकृत्या युक्तं पिंडो भवति पिंडाकृतिमु
पमृद्य रुचकाः क्रियंते रुचकाकृतिमुपम

श्री
महा
भा
१

द्य स्वस्तिकाः क्रियंते पुनरावृत्तः सुवर्ण।
पिंडः पुनरपरयाकृत्या युक्तः खदिरांगारस
दृशे कुंडले भवतः आकृतिरन्या चान्या च
भवति पुनस्तदेव आकृत्युपमर्देन द्रव्यमे
वावशिष्यते आकृतावपि पदार्थ एष।
विग्रहो न्याय्यः सिद्धे शब्देर्थे संबंधे चेति
ननु चोक्तमनित्याकृतिरिति नैतदस्ति नि
त्याकृतिः कथं न क्वचिदुपरतेति कृत्वा
सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यांतरस्थोपलभ्य
ते अथवा नेदमेव नित्यलक्षणं ध्रुवं
यत्कूटस्थमविचाल्यनपायोपजननम।
विकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि तन्नित्यमिति
तदपि हि नित्यं यस्मिंस्तत्वं न विहन्यते किं
पुनस्तत्वं तद्भावस्तत्वं आकृतौ चापि तत्वं
न विहन्यते अथवा किं नः एतेन इदं नित्य
मनित्यमिति यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वा विग्र
हः क्रियते सिद्धे शब्देर्थे संबंधे चेति कथं
पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोर्थः संबंधश्चेति
लोकतः यल्लोकार्थमर्थमुपादाय
शब्दान्प्रयुंजते नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वं
ति ये पुनः कार्या भावास्तन्निर्वृत्तौ तावत्
यत्नः क्रियते तद्यथा घटेन कार्यं करि

ष्यन् कुंभकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्य
मनेन करिष्यामीति न तद्वच्छब्दान्प्रयुक्ष्यमा।
णो वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान्
प्रयोक्ष्य इति तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्
प्रयुञ्जते यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं
शास्त्रेण क्रियते। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्द।
प्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः लोकतोऽर्थप्र
युक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते
किमिदं धर्मनियम इति धर्माय नियमः
धर्मनियमः धर्मार्थो नियमो वा धर्मनिय
मः धर्मप्रयोजनो वा नियमः धर्मनियम इ
ति यथा लौकिकवैदिकेषु प्रियतद्धिता दा
क्षिणात्याः यथा लोके वेदे चेति लौकिक
वैदिकेष्विति प्रयुञ्जते अथवा युक्त एवात्र त।
द्धितार्थः यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृ
तान्तेषु लौकिकं नाम तावत् अभक्ष्यो ग्राम्यकु
क्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते भक्ष्यं
च नाम क्षुत्प्रतीघातार्थमुपादीयते शक्यं
चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुं त
त्र नियमः क्रियते इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति
तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानश्च
खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च तत्र नि।

श्री
महा
भा
८

यमः क्रियते इयं गम्येयमगम्येति वैदि
केष्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो
राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इति उच्यते व्र
तं च नाम अभ्यवहारार्थमुपादीयते शक्यं
चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुं तत्र निय
मः क्रियते तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादिति
उच्यते यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीय
ते शक्यं चानेन यत्किंचित्काष्ठमुच्छ्रित्य
अनुच्छ्रित्य वा पशुमनुबन्धुं तथाग्नौ कपालान्य
धिश्रित्याभिमन्त्रयते भृगूणामङ्गिरसां घर्म
स्य तपसा तप्यध्वमिति अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्द
हनकर्मा कपालानि संतापयति तत्र च निय
मः क्रियते एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि
भवतीति एवमिहापि समानायामर्थगतौ
शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते
शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति एवं क्रि
यमाणमभ्युदयकारि भवतीति अस्त्यप्रयु
क्तः सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः तद्यथा ऊष
तेर चक्र पेचेति किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः
प्रयोगाद्धि भवान् शब्दानां साधुत्वमध्यवस्य
ति य इदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः इ
दं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयु

प्रयुक्ता इति यदि तावत्सन्ति नाप्रयुक्ताः अथा
प्रयुक्ता न सन्ति सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्र
तिषिद्धं प्रयुञ्जान एव खल्वपि भवानाह स
न्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति कश्चेदानीमन्यो भ
वज्जातीयकः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात्
नैतद्विप्रतिषिद्धं सन्तीति तावद्ब्रूमः यदेता
न्शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते अप्र
युक्ता इति ब्रूमः यल्लोकेऽप्रयुक्ता इति यद
प्युच्यते कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः श
ब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति न तान्पि ब्रूमः
स्माभिरप्रयुक्ता इति किं तर्हि लोकेऽप्रयुक्ता
इति ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके अभ्यन्तरो
हं लोके न त्वहं लोका इति अस्त्यप्रयुक्त इ
ति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् अस्त्यप्रयुक्त इ
ति चेत्तन्न कुतः अर्थे शब्दप्रयोगात् अर्थे शब्दा
ः प्रयुज्यन्ते सन्ति चैषां शब्दानामर्था येष्व
र्थेषु प्रयुज्यन्ते अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् अ
प्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः कु
तः प्रयोगान्यत्वात् यदेतेषां शब्दानामर्थे
ऽन्यान्शब्दान्प्रयुञ्जते तद्यथा ऊषेत्यस्य
स्यार्थे क्व यूयमुषिताः तेरेत्यस्यार्थे क्व यू
यं तीर्णाः चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः पेचे

श्री
महा
भा ४

त्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति अप्रयुक्ते दी
र्घसत्त्रवत् यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घस
त्त्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः तद्यथा दीर्घस
त्त्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि
च न चाद्यत्वे कश्चिदप्याहरतीति केवलमृ
षिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रे
णानुविदधते सर्वे देशान्तरे सर्वे खल्वप्येते
देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते न चैवोपलभ्यन्ते उपल
ब्धौ यत्नः क्रियतां महान्हि शब्दस्य प्रयोग
विषयः सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाः
चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भि
न्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा
सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधा
थर्वणो वेदः वाकोवाक्यं इतिहासः पुराणं
णं वैद्यकमित्येतावान्शब्दस्य प्रयोग
विषयः एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमन
नुनिशम्य भवानाह सन्त्यप्रयुक्ता इ
ति वचनं केवलं साहसमात्रं सन्त्यप्रयुक्ता इ
ति एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविष
ये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते
तद्यथा शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भा
ष्यते विकारमेनमार्या भाषन्ते शव इति हम्म

तिः स्यादिष्टं हि तिः ग्राम्यमर्थमेव ग्रामि
मेवान्नार्थः प्रयुज्यते दानीं लोकवणार्थे प्राचे
ष्ट येवाप्यते भवतोऽप्युक्तासिमन्नाः श
ह्यस्तेनाभ्यपि प्रयोगोऽभ्युदयः पने क वेदे तथ
था यद्यथैववती स्वम्पेन रुप यन्मेन रस्य
सं प्रलयक यवानशक्यात्रसेतन्त्रासि
ति किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्र
योगे कश्चात्र विशेषः ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा
ऽधर्मः ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मोऽपि प्रा
प्नोति यो हि शब्दान् जानात्यपशब्दानप्य
सौ जानाति यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मस्तथैवा
पशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः अथवा भूयानधर्मः
प्राप्नोति भूयांसोऽपशब्दाः अल्पीयांसः
शब्दाः एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः
तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावीगोण्यादयोऽपभ्रं
शाः आचारे नियमः आचारे त्वपि ऋषि
नियममेव वेदयते तेऽसुरा हेलयो हेलय इति
कुर्वन्तः पराबभूवुरिति अस्तु तर्हि प्रयो
गे प्रयोगे सर्वलोकस्य यदि प्रयोगे धर्मः
सर्वलोकोऽभ्युदयेन युज्येत कश्चेदानीं भव
तो मत्सरः यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्ये
त न खलु कश्चिन्मत्सरः प्रयत्नानर्थक्यं

श्री
महा
भा
१

तु भवति फलवता च नाम प्रयत्नेन भवि
तव्यं न च प्रयत्नः फलाद्व्यतिरेच्यः ननु च
ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्य
न्ते त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते व्य
तिरेकोऽपि वै लक्ष्यते दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्ना
श्चाप्रवीणाः अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः त
त्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् एवं तर्हि नापि
ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव किं तर्हि शा
स्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन
शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन यु
ज्यते तत्तुल्यं वेदशब्देनेति यथा वेदशब्दा
अप्येकमेवाभिवदति अग्निष्टोमेन यजते
यस्तैनमेवं वेद अग्निनाचिकेतं चिनुते य
स्तैनमेवं वेद अपर आह तत्तुल्यं वेदशब्दे
नेति यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः
फलवन्तो भवन्ति एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दा
न्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति अथ
वा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति ननु चोक्तं ज्ञाने
धर्म इति नैष दोषः शब्दप्रमाणका वयं य
च्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्च श
ज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञानेऽधर्मं यद्
वा यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव दोषाय

भवतिनाभ्युदयाय तद्यथा हिक्कितह
सितकंडूयितानिनैवदोषायभवंतिनाभ्यु
दयाय अथवाभ्युपायएवापशब्दज्ञानं।
शब्दज्ञानस्य योह्यपशब्दान्जानातिस
शब्दानप्यसौजानाति तदेतत्कृत्स्नज्ञाने
धर्मइतिब्रुवतः अर्थादापन्नंभवति अपश
ब्दज्ञानपूर्वकेशब्दज्ञानेधर्मइति अथवा
कूपखानकवदेतद्भविष्यति तद्यथाकू
पखानकः कूपंखनन्यद्यपिमृदापांसुभि
श्चावकीर्णोभवति सोप्सुसंजातासुतत
एवतंगुणमासादयति येनसदोषोनिर्हन्य
तेभूयसाचाभ्युदयेनयोगोभवतीति एवमिहा
प्ययद्यप्यपशब्दज्ञानेधर्मः यस्त्वसौशब्दज्ञा
नेधर्मस्तेनसदोषोनिर्घानिष्यते भूय
साभ्युदयेनयोगोभविष्यति यदप्युच्य
तेआचारेनियमइति याज्ञेकर्मणिसनिय
मः एवंहिश्रूयते यर्वाणस्तर्वाणोनाम
ऋषयोबभूवुः प्रत्यक्षधर्माणःपरापरज्ञा
विदितवेदितव्याः अधिगतयाथातथ्या
स्तेतत्रभवंतोयद्वानस्तद्वानइतिप्रयोक्तव्ये
यर्वाणस्तर्वाणइतिप्रयुंजते याज्ञेपुनःक
र्मणिनापभाषंते तैःपुनरसुरैर्याज्ञेकर्मण्यपभा

श्री
महाभा
११

षितेततस्तेपराबभूवुः अथव्याकरणमि
त्यस्यशब्दस्यकः पदार्थः सूत्रम् सूत्रेव्याक
रणेषष्ठ्यर्थोनोपपन्नः सूत्रेव्याकरणेष
ष्ठ्यर्थोनोपपद्यतेव्याकरणस्यसूत्रमिति
किंतर्हितदन्यत्सूत्राद्व्याकरणंयस्यादः
सूत्रंस्यात् शब्दाप्रतिपत्तिः शब्दानांचाप्र
तिपत्तिःप्राप्नोति व्याकरणाच्छब्दान्प्रति
पद्यामहेइति नहिसूत्रतएवशब्दान्प्रति
पद्यंते किंतर्हिव्याख्यानतोपि ननुचतदेव
सूत्रंविगृहीतंव्याख्यानंभवति नकेव
लानिचर्चापदानिव्याख्यानं वृद्धिःआदै
चिति किंतर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहर
णं वाक्याध्याहारइत्येतत्समुदितंव्याख्या
नंभवति एवंतर्हिशब्दः शब्देल्युडर्थः य
दिशब्दोव्याकरण ल्युडर्थोनोपपद्यतेव्या
क्रियतेशब्दोनेनेतिव्याकरणंनहिशब्दे
नकिंचिद्व्याक्रियते केनतर्हिसूत्रेण भ
वेतद्धितोनोपपद्यते व्याकरणेभवोयो
गोवैयाकरणइति नहिशब्देभवोयोगः
कतर्हिसूत्रे प्रोक्तादयश्चतद्धिताः प्रोक्ता
दयश्चतद्धितानोपपद्यंते पाणिनिनाप्रो
क्तंपाणिनीयं आपिशलं काशकृत्स्नीति

ति न हि पाणिनिना प्रोक्ताः शब्दाः किं तर्हि
सूत्रं किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रो
क्तादयश्च तद्धिता इति न प्रोक्तादयश्च त
द्धिता इत्येव भवेऽपि तद्धितः सिद्धः स्यात्
पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भव इति तद्ध
िते तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादय
श्च तद्धिता इति न चेदानीमा
चार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति अयं ता
वददोषः शब्दे ल्युडर्थ इति नावश्यं करणा
धिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते किं तर्ह्यन्ये
ष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहुलमिति तद्य
था प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति अथवा शब्दै
रपि शब्दा व्याक्रियन्ते तद्यथा गौरित्युक्ते स
र्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति अ
यं तर्हि दोषः तद्धितः भवे च तद्धितः प्रोक्ता
दयश्च तद्धिता इति एवं तर्हि लक्ष्यलक्षणे
व्याकरणं लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदि
तं व्याकरणं भवति किं पुनर्लक्ष्यं किं पु
नर्लक्षणं शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् एवम
प्ययं दोषः समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो
ऽवयवे नोपपद्यते सूत्राणि चाप्यधीयान
इष्यते वैयाकरण इति नैष दोषः समुदा।

श्री
महाभा
१२

येषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते त
द्यथा पूर्वे पंचालाः उत्तरे पंचालाः तैलं भुक्तं
शुक्लो नीलः कृष्ण इति एवमयं समुदाये व्याक
रणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि वर्तते अथवा पुन
रस्तु सूत्रं ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो।
नोपपन्न इति नैष दोषः व्यपदेशिवद्भावेन
भविष्यति यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति
न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि
व्याख्यानतश्चेति परिहृतमेतत् तदेव सू
त्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति ननु चोक्तं न
केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं किं तर्हि
वृद्धिरादैजिति उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वा
क्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भव
तीति अविजानत एतदेवं भवति सूत्र
त एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते आतश्च सूत्रत एव यो
ह्युत्सूत्रं कथयेत् नादो गृह्येत अथ किम
र्थो वर्णानामुपदेशः वृत्तिसमवायार्थ उप
देशः वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः
कर्तव्यः किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति वृत्त
ये समवायो वृत्तिसमवायः वृत्त्यर्थो वा सम
वायो वृत्तिसमवायः वृत्तिप्रयोजनो वा सम
वायो वृत्तिसमवायः का पुनर्वृत्तिः शास्त्र

स्त्रप्रवृत्तिः अथकःसमवायः वर्णानामा
नुपूर्व्येणसन्निवेशः अथकउपदेशःउ
च्चारणंकुतएतत् दिशिरुच्चारणक्रियः उ
च्चार्यवर्णानाह उपदिष्टाइमेवर्णाइति
अनुबन्धकरणार्थश्च अनुबन्धकरणार्थश्च
वर्णानामुपदेशः अनुबन्धानासङ्क्ष्यामीति
नह्यनुपदिश्यवर्णाननुबन्धाःशक्याआसं
क्तुं सएषवर्णानामुपदेशोवृत्तिसमवाया
र्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च अनुबन्धकरणंच
प्रत्याहारार्थं प्रत्याहारोवृत्त्यर्थः इष्टबुद्ध्य
र्थश्चवर्णानामुपदेशः इष्टान्वर्णान्भोत्स्या
मइति नह्यनुपदिश्यवर्णाःशक्याबोद्धु
मिष्टाः इष्टबुद्ध्यर्थश्चेतिचेत् उदात्तानुदा
त्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदे
शःकर्तव्यः एवंगुणाअपिवर्णाइष्यन्ते आ
कृत्युपदेशात्सिद्धं आकृत्युपदेशात्सिद्धमेत
त् अवर्णाकृतिरुपदिष्टासासर्वमवर्णकु
लंग्रहीष्यतीति तथेवर्णाकृतिः तथोव
र्णाकृतिः आकृत्युपदेशात्सिद्धमितिचेत्
संवृतादीनांप्रतिषेधः आकृत्युपदेशात्सि
द्धमितिचेत्संवृतादीनांप्रतिषेधःकर्तव्यःके
पुनःसंवृतादयः संवृतःकलध्मातएणीकृ

श्री
महा
भा
६

तोम्बूकृतोर्धकोग्रस्तोनिरस्तःप्रगीतउपगी
तःक्ष्विण्णोरोमशइति अपरआह ग्रस्तंनि
रस्तमविलम्बितंनिर्हतमम्बूकृतंध्मा।
तमथोविकम्पितं संदष्टमेणीकृतमर्धकं
द्रुतंविकीर्णमेताःस्वरदोषभावनाइति अतो
न्येव्यञ्जनदोषाः नैषदोषः गर्गादिबिदा
दिपाठात्संवृतादीनांनिवृत्तिर्भविष्यति अ
स्त्यन्यद्गर्गादिबिदादिपाठेप्रयोजनं किंस
मुदायानांसाधुत्वंयथास्यादिति एवंतर्ह्य
ष्टादशधाभिन्नांनिवृत्तकलादिकामवर्ण
स्यप्रत्यापत्तिंवक्ष्यामि सातर्हिवक्तव्या
लिंगार्थाहिप्रत्यापत्तिः लिंगार्थासाभविष्य
ति ननुहिसावक्तव्या यद्यपिप्रत्यापत्तिरु
च्यते अथवैतर्ह्यनेकमनुबन्धशतंनोच्चा
र्यमित्संज्ञाचनवक्तव्यालोपश्चनवक्तव्यः
यदनुबन्धैःकार्यंक्रियतेतत्कलादिभिःक
रिष्यति सिध्यत्येवमपाणिनीयंतुभवति
यथान्यासमेवास्तु ननुचोक्तमाकृत्युप
देशात्सिद्धमितिचेत् संवृतादीनांप्रतिषे
धइतिपरिहृतमेतत् गर्गादिबिदादिपा
ठात्संवृतादीनांनिवृत्तिर्भविष्यतीति उक्त
मत्रास्त्यन्यद्गर्गादिबिदादिपाठेप्रयोजनं

ष्टं किं स्वरवर्णानां साधुत्वं यथा स्यादि
ति एवं तर्हि संवृतादीनेन क्रियते पाठ एव वि
शिष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते कथं तर्हि
केनयन्ते नामसंवृतलम्भे लभ्यमित्याह क
थं चैव हि गतानां प्रतिपत्तिर्न दोषः स्वेति तथा
ऽन्यास्वाश्रितिकाः पितृस्वप्रमाणनाद्बन्ति न
चावाकानापि हि हानिसर्वेति तद्यथाऽ
तो यावत्तिष्ठते तस्मान्नोपायानेति प्रयत्नादर
ऽनावर्द्धं प्रयत्नः केऽमे संवृतादयः ग्रस्त
निरस्त आसमे तु ग्रासमानाः सूदाः प्रवर्तेते वि
कारे तत्र हि विकारानपि स्पृष्टाः प्रयत्ने प्रव
र्ते प्रयत्नानपि स्पृष्टाः प्रवृत्ते प्रयत्ने पा
नवोऽपि स्पृष्टाः प्रवर्तेते प्रातिपदिके तु नोऽति प्रा
तिपदिकान्यपि स्पृष्टानि प्रवर्तते यानि तत्र
ग्रहणानि प्रातिपदिकानि तेषामपि ग्र
हणस्वरवर्णानि सर्वीकानावार्थम् उपदेशः क
र्तव्यः ग्रस्ता इति ग्रस्त इति माभूत् लपला यः
पला इति माभूत् मेवको मे कुक इति
माभूत् आग्रामाश्च विकाराः सम्प्रतयः
सन्धानतभिः दुर्ध्यायेते तत तेषु मे मेषो।
कः कलादय इति इति श्रीमद्भगवत्पत
ञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये

श्री
महा
भा
१८

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्नि
कं ॥ १ ॥ पस्पशा अथ प्रत्याहाराह्नि
कम् ॥ अइउण् ॥ अकारस्य विवृतोप
देशः आकारग्रहणार्थः अकारस्य वि
वृतोपदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनं आ
कारग्रहणार्थः अकारः सवर्णग्रहणेन
यथा आकारमपि गृह्णीयात् किं च का
रणं न गृह्णीयात् विवारभेदात् किमु
च्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदा
दपि यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं
कालभेदोऽपि सत्यमेवमेतत् वक्ष्यति
ह्याचार्यः तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति आस्य
ग्रहणस्य प्रयोजनं आस्ये येषां तुल्यो
देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति
ति बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः तेन स्यादे
व कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभि
न्नस्य ग्रहणं किं पुनरिदं विवृतस्योपदि
श्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते आहो
स्वित्संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदे
शश्चोद्यते विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयो
जनमन्वाख्यायते कथं ज्ञायते यदयमप्र
इति प्रकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्याप

ति शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्त्यन्यदेत
स्य वचने प्रयोजने किंपुनरिदं प्रतिमा
लइत्यवोचाम तरिलो विवृतः प्राप्नोति संवृतः
स्यादित्येवमर्थमस्यापत्तिः स्यात् नैतद
स्ति नैव लोके न च वेदे अकारो विवृतोऽस्ति
कस्तर्हि संवृतः योऽस्ति स भविष्यति तदेत
न अकारस्यप्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकं भ
विष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयो
जनमन्वाख्यायत इति कः पुनरत्र विशे
षः विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनम
न्वाख्यायेत संवृतस्योपदिश्यमानस्य वि
वृतोपदेशश्चोद्यते नावलकश्चिद्विशेषः
आदेशप्रकृतिकामात्रमेवानात् संवृतस्यो
पदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते वर्ण
नः इमः विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयो
जनमन्वाख्यायत इति तस्य विवृतोपदे
शादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणा
र्थः तस्येतस्मात्तरसमाम्नायिकस्य विवृ
तोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः
कान्यत्र धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थ
स्य किंप्रयोजनं सवर्णग्रहणार्थः अत्रसम
माम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् किंच

श्री महा भा १५

कारणं तस्मात् विवारभेदादेव आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येतरसमाम्नायि
केनाप्यनादिस्य ग्रहणमिति यदयम
कः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारग्रकोऽग्र
णं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं नहि द्वयो
रत्तरसमाम्नायिकयोर्ग्रहणस्य प्रयोज
नमस्ति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्त्यन्यदा
देतस्य वचने प्रयोजनं किं यस्येतरस
माम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत
स्यात् खट्वाढकं मालाढकं इति एतत्प्र
योजनेन ज्ञापकं भवति तस्माद्विवृतोप
देशः कर्तव्यः कउपधयत्नश्चोद्यते विवृ
तोपदेशो नाम विवृतो वोपदिश्यते संवृ
तो वा कोऽत्र विशेषः सवर्णग्रहणमस्य
न्तः कर्तव्यः यावन्तानि प्रातिपदिकान्य
ग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेश
श्चोद्यते तद्गुरु भवति तस्मात्कर्तव्या
नादिस्य विवृत इति दीर्घप्लुतवचने
च संवृतनिवृत्त्यर्थः दीर्घप्लुतवचने च
संवृतनिवृत्त्यर्थं विवृतोपदेशः कर्तव्यः
दीर्घप्लुतौ संवृतौ माभूतामिति वृक्षा
भ्यां देवदत्तात् इह हि दोषः नैव लोके

नचवेदेदीर्घप्लुतौसंवृतौस्तः कौतर्हिवि
वृतौयौलस्तौभविष्यतः स्थानेप्रकल्पये
देतावनुस्वारोयथायणांसंवृतस्थानेसं
वृतौदीर्घप्लुतौकल्पयेत अनुस्वारोय।
थायणां मयथा संख्यता संवृतस्वरोयं
लोकमतेलौकेइति अनुस्वारस्थानेय
णामनुनासिकंप्रकल्पयेदितिविग्रहा
पत्यामः प्रकृतस्तनतस्वरूपकल्पितेवि
धाति सतियणः सानुनासिकानिरनु
नासिकाश्च दीर्घप्लुतौनप्रकृतेवलौके
नचवेदेसंवृतौस्तः कौतर्हिविवृतौयौ
स्तः तौभविष्यतः एवमपिकृतपतल
तस्यस्थानोभिन्नप्रयत्नौभविष्यतः प
संहताग्रन्थमात्रवसाम्यइतिनप्रकल्प
यप्रयत्नौस्थानभिन्नौस्यातां एकारौ
कारौवेतिवक्ष्यतिस्थानेतरतमइत्यत्रस्था
नइतिवर्त्तमानेगुणः स्यानग्रहणास्थान
स्यैवागतेः यत्रानेकमान्तर्यंसंभवतित
त्रस्थानतएवान्तरीयवलीयो यथास्या
दिति तत्रान्तरतमनिर्द्देशे सवर्णाग्रहण
मनेणाम तत्रान्तरतमानिर्द्देशे सवर्णा
नांग्रहणान्नप्राप्नोति अप्रत्याख्यापितिवे

श्री
महा
भा
२९

तिकिंकारणं अग्रहणात् नहोनेचा।
णोयेग्रहणमेवानिर्दिश्यते केवलंहि ये
ग्रहणसमाम्नायेउपदिश्यन्ते एक
त्वादकारस्यसिद्धं एकोयमकारोय
श्चाक्षरसमाम्नायेपठ्यते ग्रहणमेवायस्य
मात्राद्विस्य: अनेकंपसेकारस्यग्र
हसमाम्नायिकस्यपश्चादेकत्वयाव
णाद्दास्यानिर्देशाः एकः सवर्णाइत्याद
वनेकेपोपसंहितसन्तोन्यत्रास्यज्ञावि
स्यादेशस्ववर्णाग्रहणमणाणात् अने
पसेकारस्यप्राप्नोति कंमीणाणं प्रा
नोत्वपसर्गेकइतिकेयाणि कृतेप्रा।
प्नोति एकजनेकावग्रहणोपचारेण
ति: एकाजनेकाचग्रहणोपचारान्नप्य।
तिर्भवति तत्रकोदोषः किंशाणि।
शिणा इत्यत्रएकानलत्वणमेतोदान।
त्वंप्राप्नोति दहवचोदेनतरतिरुदिक
इत्यत्रएवमलत्वणान्नप्राप्नोति कृत्वा
वोपचारः इत्यवचोपचाराः प्राप्नोति
स्मोपैतेकेनचडेनानेकोग्रहणकाचके
रोति एवमेकमकारेनानेकोडणपञ्चा
रोपेन विशेषणानन्नानालिंगकारणानि

हेमसिद्धमेतत् कृतः विषयेणानालि
ङ्गकरणात् यद्ययं विषयो विषयेणनाना
लिङ्गमकारकरोति कर्मणापरः श्रोतो
नृणामर्गंकरत्वेनैकेन ज्ञापयति नानावं
यस्मंकरोतीति यदिहि स्यात् नाना
लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् एकमेवा
येन वग्गुणमन्वारयेन नैतदस्ति ज्ञाप
केरस्व ज्ञापकस्यार्थमेतत्स्यात् नहा
नेवंये शल्पकवद्बकाउपवेते इत्य
ज्ञायाहिदोषःस्यात् श्रायमाहिस्यदोरि
न्ते ज्ञास्यात् कथं श्रोत्रनयो श्वेन हि
विषयेणान्पुनर्लिङ्गकरणमस्तिह यद
यं विषयो विषये पुनर्लिङ्गमकारकरोति
श्रवणेन्वतेण सिध्यदिष्याण इति तेन
ज्ञापयति नानावं यस्मंकरोतीति यदिहि
स्यात् पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात्
श्रुत्य वा पुनरस्त्र विषये न त नानालिङ्ग
करणाद्विस्तिहमिन्यव तन्त्रुवोक्तमित्य
ज्ञापकस्यार्थेनतस्यादिति नैषदोषः
लोकतएतत्सिद्ध तद्यथा लोके केचि
देवदत्तमाह इहगृहे अवरदत्तादिलोभ
वेदृहागायो भवति सर्वोलिङ्गायोग्या

श्री महा भा ८

नैतल्लिङ्गस्त्वेऽपस्याप्यते एवमपमकारो
यल्लिङ्गायोयच्यतेनतस्त्वेऽपस्याप्यते यदप्यु
च्यते एकाजनेकाचग्रहणेषु चानुपपत्ति
रिति एकाजनेकाचग्रहणेषु चाहन्निमित्तो
नो एकाजनेकाजग्रहणेषु चाहन्निसंख्यो
नादनेकाच्त्वं भविष्यति तद्यथा समदशामा
मिथेयोभवति त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुत्त
मामन्वाहेत्याहतेःसमदशान्वं भवति एव
मिहाप्यावृत्तितोः नैकाच्त्वं भविष्यति भवे
दावृत्तितःकार्यं परिहृतेरदेशवल्लुकिर
णाविशिष्टाकोतिःभीमेश्वतिपकानेलत
णमेतोदामत्वं प्राप्नोति यत्तदापिसिद्ध तद
था ऋषिमहृस्वमेकोकपिलामे केकशः
सहस्रकृत्वो दत्तेन सर्वेन सहस्रदक्षिणोभव
ति एवमिहाप्यनेकाचत्वं भविष्यति यद
प्युच्यते द्वाबुद्ध्यपचारःश्रावतिभेवद्य
दसंभवि कार्य ततनानेकोपुनप्रकार्यो
न यत्तसंभविकार्यं येनेकोपि न पुनप
क्नोति तद्यथावरस्यदर्शनस्पर्शनेवास
भविचेदंकार्ये पुकारस्येचोवाणानामाने
कोपि न पुनःपुनःपश्यतीति श्रान्यभावा
न कालशाद्व्यवायात् श्रान्यभावेनकालं

रस्य तूलः कालशब्दव्यवायात् कालव्य।
वायात्तशब्दव्यवायाच्च कालव्यवायादेत्त
र्ते शब्दव्यवायादेतः नचैकस्यात्मनो व्यव
धितमवितव्यं भवतीति चेदात्मभावस्य
रस्य युगपद्देशादृष्टयन्तरदर्शनात् युगप
द्देशादृष्टयन्तेऽप्यदर्शनात् तेन मन्यामहे स्वा
त्मभावमकारस्यापदृष्टदेशादृष्टयन्तादुपल
भ्यते अस्त्रः अर्कः स्रुघ्ने इति नाघोकोदेवद
त्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां चेति य
दि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः तद्यथा
शकुनयश्चाप्यगामिन्नात्सरलाटुपालि।
नाः पश्चादृश्यन्ते एवमकारोऽपि वक्त्रस्य मु
रवेऽदृष्टस्याऽपि दृश्येत नैव शक्यः श्रुतिम
त्वमेव स्यात् नित्यः शब्दः नित्येषु शब्देषु कू
टस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपा
योपजननविकारिभिः यदि चायं दृष्टस्यान्य
पि दृश्यताऽपि दृश्येत नायं कूटस्थः स्या
त् यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः तद्य
था आदित्य एकोऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृ
थक्त्वेषूपलभ्यते विषमोऽयमुपन्यासः नैको द्र
ष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृ
थक्त्वेषूपलभ्यते अकारं पुनरुपलभ्य

श्री
महा
भा
९८

ते अकारमपि नोपलभते किं कारणं
श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभि
ज्वलित आकाशदेशः शब्दः एकं च पुन
राकाशः आकाशदेशा अपि बहवः त
स्मादात्मभावमकारस्य आकृतिग्रह
णान्निहे सर्वाकृतिरूपदिश्यमान
वेनवर्णाकृतेर्ग्रहीष्यति तेषु वर्णाकृ
तिः तयो वर्णाकृतिः न हुत्तरपरक्र
मो एवंचकृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृ
तिग्रहणं नाति प्रसक्ष्यमिति कृत्वा नन्
च सवर्णग्रहणं नाति प्रसक्ष्यमिति कृ
त्वा तपराः क्रियन्ते अन्याख्याख्येते न स
वर्णानां ग्रहणम् अपरिभाष्यमाकृतिग्रह।
णात् अनन्यत्वाच्च तद्ग्रहणं भवत्याकृ
तिग्रहणात्सिद्धमित्येव फलेऽफलि स
वानाम्यवाम फलग्रहणं तावदस्य
माम्नायकस्य फलेऽग्रहणं आकृतिग्र
हणाद्भविष्यति अवाने यदेतद् द्विता।
स्याः सर्वाणि ग्रहणानि त्रपुसामा
न्याद्ध त्रपुसामान्यासिद्धमेतत् तद्य
था तैलशब्दः कान्तारकाररयामः अ
मस्तपाणेतात्वआलोतम्ज्जमहेयत्न

गृह्येत नैवेदं भवतः कार्षापणं नष्टमथ
शयोऽस्य हीनमिति अन्यस्मिन्नप्यस्मिन्स्त्र।
न्यसामान्यान्नैवेदमिति ऋद्धिर्भवति य
वमिहापि उपसामान्यात्सिद्धं ऋत्लृक
लृकारोपदेशः किमर्थः किं विशेषेण।
लृकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषां व
र्णानामुपदेशश्चोद्यते यदि किंचिदन्येषा
मपि वर्णानामुपदेशस्य प्रयोजनमस्ति
लृकारस्यापि तद्भवितुमर्हति को वा वि
शेषः अयमस्ति विशेषः अस्यैव हि लृका।
रस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः यश्चापि
प्रयोगविषयः सोऽपि क्लृपिस्थस्य क्लृपेश्च
लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारादेवाच्
कार्याणि भविष्यन्ति नार्थो लृकारोपदेशे
न अतउत्तरं पठति लृकारोपदेशो यदृच्छा
शक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः लृका।
रोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थः अश
क्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्चेति य
दृच्छार्थस्तावत् यदृच्छया कश्चि।
ल्लृतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः
दध्ल्लृतकाय देहि मध्ल्लृतकाय देहि उदक्लृ
तको गमत् प्लक्लृतको गमत् चतुष्ट

श्री
महा
भा·
१५

यी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दा
क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चेति अशक्ति
जानुकरणार्थः अशक्त्या कयाचिद्ब्राह्म
ण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये लृतक इति
प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यलृतक इत्या
हेति कुमार्यलृतक इत्याहेति प्लुत्याद्य
र्थः क्लृप्तक्लृप्तशिखः लृत३ः प्लुतो हि
वचने क्लृप्तशिखः प्रकृत्या क्लृप्त
वान् प्लुत्यादिष्वच्कार्येषु क्लृपेर्लत्वमसि
द्धं तस्यासिद्धत्वादच्कार्याणि सिद्धानीति
नैतानि सन्ति प्रयोजनानि न्याय्याभावा।
कल्पनं संज्ञादिषु न्याय्यस्य ऋतकस्याभा
वाल्लृतकल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते ऋ
तक एवासौ न लृतकः अपर आह न्या
य्य ऋतको गन्तुः शास्त्रान्वितोऽस्ति तस्य
विलयः साधुसंज्ञादिषु ऋतक एवासौ
न लृतकः अथ तमर्हति यदृच्छाशब्दोऽपि अ
शायाः लृफिडः लृफिड्ड इति एतेऽपि हि
ऋफिड ऋफिड्डश्चैव प्रकृतिरन्तरे
वेदितव्ये ऋफिड ऋफिड्डौ कोऽ
न्ये त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा
गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः न सन्ति यदृच्छा

णात्ः श्रुत्वा शास्त्रप्रयोजनमन्यथाक्
ल्पयितारः सतियदत्रशास्त्रशब्दा इतिक्।
त्वाप्रयोजनमस्के तदस्तीतिशिष्टाः स
मानेवार्थे शास्त्रान्वितो शास्त्रान्वितस्याति
वर्त्तको भवति तद्यथा देवदत्तशाकृष्व
स्तिकाश्रुतिनिर्वर्त्यति तस्माद्वाहीत तै
पदोषः पदानेरपिषिस्त्वाराः सति श
ब्दकरणेशिष्टाशिष्टमतिइदेषु यथा।
लौकिकवैदिकेषु शब्दकरणमपिशि
ष्टस्यवासाधुभवत्यशिष्टप्रतिषिद्धस्यवा
नैवदोषायभवतिनाभ्युदयाय यथालौ
किकवैदिकेषु शब्दकरणमपिशिष्ट
स्यवासाधुभवत्यशिष्टप्रतिषिद्धस्यवा।
नैवदोषायभवतिनाभ्युदयाय यथालौ
किकेषु वैदिकेषु चकृतान्तेषु लोकेताव
त् यएवासौ इदानिष्टवासौ यजते एवम
सावपीतइति तस्मात्करणाहृवेदयाज्ञ
यजेत चापीपीतश्च सोऽभ्युदयेनयुज्य
ते वेदेपि यएवेविश्वसृजः सत्राण्यध्या
सतइति तेषामनुकरणात्कुर्वेल्लहन्त्व
ण्यध्यासीत सोऽभ्युदयेनयुज्यते अपि
शास्त्रविदेषु यएवमसौ हिक्रुतिपव।

श्री
महा
भा २

मसौ हलत्येवमसौ कुर्युरितितस्मात्कु
र्वन् हिकोच हसैत्रके कुर्युरचैवास्य
तदोषायस्यान्नाभ्युदयाय यस्तुखल्वे
वमसौ ब्राह्मणान्हन्त्येवमसौ सुरांपिबति
तस्मात्कुर्वन्ब्राह्मणान्हन्यात सुरांपिबे।
त्सोपि मन्येपतितःस्यात् विषमउपन्या
सः यश्चैवहन्ति यश्चानुहन्ति उभौतौह
तः यश्चपिबति यश्चानुपिबति उभौतौपि
बतः यस्तुखल्वेवमसौब्राह्मणान्हन्त्येवम
सौसुरांपिबति तस्मात्कुर्वन्सुरांपिबन्
लितः मालागुणकैः कदलीनेमकिंपा
त्यथोवापिबेन्नसमन्येपतितःस्यात् एव
मिहापि यएवमसावशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्मा
त् कुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सोऽपशब्दः स्या
त् अयं तत्त्वोपशब्दपदार्थकः शब्दः यस्य
उपदेशः कर्त्तव्यः नचापशब्दपदार्थकः
शब्दोपशब्दोभवति अवश्यं चैतदेवं
योऽहिमन्यते शब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो
भवतीति अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः।
स्यात् नैषोपशब्दः अस्योपह्नुत्योपि अयोन्न
कत्वाशब्दोपरिष्ठात् यः सदर्थउपदेशः स्या
त् साधुकारकश्यथैते कल्पयन्तेनैतद

नकरणं कृपिस्थस्य यदि दिकृपिस्थस्य
कृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृका
रस्यैवाकार्याणि भविष्यन्ति भवेल्लदृष्टेन
नार्थः अथ लत्वः कृपिस्थपदार्थकः श
क्षोपदर्थ उपदेशः कर्तव्यः इदमावश्यं।
वक्तव्यं प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति किं
प्रयोजनं द्विःपचन्त्वित्याह तिङ्ङतिङः इ
ति निघातो यथास्यात् अग्नी इत्याह ईदू
देद्विवचनं प्रगृह्यमिति प्रगृह्यसंज्ञा य
था स्यात् यदि प्रकृतिवदनुकरणं भव
तीत्युच्यते अपशब्दे विकृतस्यानन्यत्वा
त्तत्रादयः एकदेशविकृतमनन्यवद्भ
वतीति स्त्रन्यादयो भविष्यन्ति यद्येकदे
शविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते राजकु
च राजकीयं अल्लोपोनः इत्यल्लोपः प्राप्नोति
एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति षष्ठीनि
र्दिष्टस्येति यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते कृ
मशिवः इति लुतोन प्राप्नोति नह्यत्र कृ
कारः षष्ठीनिर्दिष्टः ऋकारोपि षष्ठीनि
र्दिष्टः कथं अविभक्तिको निर्देशः कृप
उः रः लः कृपोरोलः इति अथवा पुनरस्तु वि
शेषेणानवचोक्त राजकुच राजकीयं

श्री
महा
भा
३१

अल्लोपोनः इत्यकारलोपः प्राप्नोति नैष
दोषः वक्ष्यत्येतत् श्वादीनां प्रसारणे
नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधा
र्थमेतत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते अल्लो
पोनः नकारान्तस्येति इहतर्हि कृमापी
त्वन्निशितिषः प्राप्नोति रप्रतिषेधाच्च
रप्रतिषेधाच्चेन्न सिध्यति गर्गारखनयति
वक्ष्यामि यरवत इति उच्यते होत्रकार।
कारः होत्ल्कार इत्यत्र प्राप्नोति गर्गारखवतो
कृखस्येति वक्ष्यामि सप्तमसूत्रमेदं नल्य।
कारोपदेशः लत्यार्थः मन्यत्राप्यते
षामहतो वंशस्तम्भाल्लट्वानि कृष्यते प
उत्रु-पठेव इहेविचार्यते इमानि सं
त्यागिानपवाणिवोपदेशयन पठेनर
पठेनव प्रति आहोस्विदुपदेशाणित्वा
पद्यान्यासमवायेकस्वारविशेषः सप्त
दोषेघ्नपद्धोपदेशाद्यक्ष्याणां कर्तव्यो
इह वप्रत्याहारः इतिकायनः उत्तरतो स्तम
दिषत्विषिः त्सन्मादिषत्विषिनेसिध्यति
पे ऋत्वाते ला इत्थातो इति अपनाचिद श्र।
वद्धत्तरस्य यरो हमबनतई निर्दिषं चेनशको
तिपराधृत्यवीति इमानि प्राप्नोति कृत्त

संज्ञा च प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति ऐ३ति
कायनः औ३पगवः ऋकारः अव ऋस
दीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्रा
प्नोति संध्यक्षराण्यनपराणि अनपराण्य
इग्घ्रस्वादेशे अपनपराणि च इग्घ्रस्वादे
शः प्लुतविकारे किं प्रयोजनं अव ऋस्या
प्रसने अर्ध इकारः अर्ध उकारो मा भू
दिति ननु च यस्यापि परापराणि तेनाप्येत
द्वक्तव्य इमावेचौ समाहारवर्णौ मात्राव
र्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोः तयोर्ह्रस्वशा
सनेषु कदाचिदवर्णः स्यात् कदाचिदिव
र्णोवर्णौ मा कदाचिदवर्णो भूदिति प
न्त्याख्यायते नैतत् एवोच्चारणं भूयस्यादि
ति यदि प्रत्याख्यायते पत्र इदमपि प्रत्याख्या
यते सिद्धमेतत् इ स्थाने अनादिति ननु च ए
उः स्थाने न तः अर्ध इकारो वा उकारः
नैतौ स्तः यदि हि स्यातां तावेवायमुपदिशे
त् ननु च भोः छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणा
यनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधी
यते सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रि
भिः सुते शुक्रं ते अन्यदिति पार्षदकृति
रेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नैवान्यवे

श्री
महा
भा
२२

दे अर्ध एकारो वास्ति एकादेशे दीर्घग्रह
णे एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यं आद्गु
णो दीर्घ इति ह्रस्वे हि दीर्घ इति किं प्रयो
जनं आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां
स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रादेशा मा
भूवन्निति खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उद
कं खट्वोदकं खट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा एल
का खट्वैलका खट्वा ओदनः खट्वौदनः
खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः ख
ट्वा औपगवः खट्वौपगवः तत्र हि दीर्घ
ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं उपरिष्टाद्योग
विभागः करिष्यते अकः सवर्णे दीर्घः इको भ
वतीति ततो दीर्घः दीर्घश्च भवति यथा
कः स्थानिनो निर्दिष्ट इति इह
पितॄन् प्राप्नोति पञ्चविंशतिचत्वारिंशेष
दोषः इकारापत्तावप्युक्तमिति अयमक
रीयता सिद्धं सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्व
ग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजा
तीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्य
था स्यादिति किं कृतं भवति एवं ऋत्वा
तेन अग्न्यवाचाये पर इति कोपयति सा
नेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवति यदेवं

लृऊतरस्यसंप्रसारणस्यदीर्घंशास्ति प
चेतीति अतोगुणेपररूपइतीयतासिद्धे
सोयमेवंसिद्धेसतियद्रूपग्रहणंकरोति
तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकंपरस्य
रूपंतथाजातीयकंपूर्वस्ययथास्यादि
ति इहतर्हि खट्वर्श्यमालर्श्यइति दी
र्घइतिवचनादकारेण आन्तर्यादेका
रोकारेण नत्वकोदोषः विगृहीतस्य
अग्रवर्णप्रसङ्गेन नष्टमः यत्रक्रियमा
णेदीर्घग्रहणेदोषस्तत्रकर्तव्यमिति किं
नहियत्रक्रियमाणेनदोषस्तत्रकर्तव्यं
यत्रक्रियमाणेनदोषः संज्ञाविधौ ह
हिणादेच्छदीर्घः अदेङ्गुणः दीर्घइति न
नहिदीर्घग्रहणंकर्तव्यंनकर्तव्यं कस्मा
दानन्तर्यतः त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानि
नांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशाभवेतितप
रेशाणहदी ननुचनःपरोयस्मात्सोयं
तपरइति नेत्याह तादपिपरस्तपरइ
ति यदितादपिपरस्तपरः ऋदोरवि।
तीहैवस्यात् यवः स्तवः लवः पवइत्य
त्रनस्यात् नैषतकारः कस्तर्हि दकारः
किंदकारेप्रयोजनं अथतकारेकिंप्र

श्री
महा
भा
२३

योजनं यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारो
पि अथमुखसुखार्थः तकारः दकारो
पि इदंविचार्यते यएतेवर्णैकदेशावर्णा
न्तरसमानाकृतयः तेषामवयवग्रहणे
स्याद्वानवेतिविचारणा कुतः पुनरियं
विचारणा इहसमुदायाअप्युपदिश्यं
तेऽवयवाअपि अभ्यन्तरश्चसमुदायेव
यवः तद्यथा वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः
प्रचलति तत्रसमुदायस्यस्यावयवस्या
वयविग्रहणेनग्रहणंस्याद्वानवेतिवि
चारणा कश्चात्रविशेषः वर्णैकदेशा
वर्णग्रहणेनचेत्संध्यक्षरेसमानाक्षरवि
धिप्रतिषेधः वर्णैकदेशावर्णग्रहणेन
चेत् संध्यक्षरेसमानाक्षराश्रयोविधिः
प्राप्नोति सप्रतिषेध्यः अग्नेइन्द्रवायू
दकं अकःसवर्णेदीर्घत्वंप्राप्नोति दी
र्घप्रतिषेधः दीर्घेह्रस्वाश्रयोविधिः दी
र्घेह्रस्वाश्रयोविधिःप्राप्नोति सप्रतिषे
ध्यः ग्रामणीःआरभ्य ह्रस्वस्यपितिकृ
तितुगिति तुक्प्राप्नोति नैषदोषः आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति दीर्घेह्रस्वाश्रयोविधि
र्नभवतीति यदयंदीर्घाच्छेतुकंशास्ति

नैतदस्तिज्ञापकंअस्तिह्यन्यदेतस्य
वचनेप्रयोजनंकिंप्रदोतांहेत्यैवह्यपान
इहतर्हि खट्वाभिःमालाभिरित्यत्रा
तोभिसऐसित्यैस्भावःप्राप्नोति तप
रकरणसामर्थ्यान्नभविष्यति इहत
र्हियातावातेस्यतोलोपःप्राप्नोत्यनक
रस्यतोलोपःप्राप्नोति नन्वचापि
तपरकरणसामर्थ्यादेवनभविष्यति
अस्मात्तपरकरणप्रयोजने किंसर्व
स्यलोपोमाभूदिति अक्रियमाणेहि
तपरेपरस्यलोपेकृतेसर्वस्यकस्मान्न
भवति परलोपस्यस्थानिवद्भावात्
प्रसिद्धत्वाच्च एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति नाकारस्यस्याकारस्यलोपोभ
वतीतियदयमातोनुपसर्गेकइतिक
कारमनुबन्धंकरोति कथंकृत्वाज्ञाप
कं किंककरणएतत्प्रयोजनं कितीत्या।
कारलोपोयथास्यात् यदिचाकारस्यस्या
कारस्यलोपःस्यात् किंककरणमनर्थकं
स्यात् परस्याकारस्यलोपेकृतेद्वयोरका
रयोःपररूपेणसिद्धंरूपंस्यात् गोदःकंब
लदइति पश्यतित्वाचार्योनाकारस्यस्या

कारस्यलोपइति ततःककारमनुबन्धं
करोतिनैतदस्तिज्ञापकं उत्तरार्थमे
तत्स्यात् तुन्दशोकयोःपरिमृजापनु
दोरिति यत्तर्हिगापोष्टगित्यनन्यार्थं
ककारमनुबन्धंकरोति एकवर्णवच्च
एकवर्णवच्चदीर्घोभवतिवक्तव्यं किं
प्रयोजनंवाचातरतीति ठन्लक्षण
श्चमाभूदिति इहचवाचोनिमित्तंसं
योगउत्पातोवेतिठञ्लक्षणोयन्मा
भूदिति अथोपिपातोगरूणाम्ज्ञापकं
नदीर्घोतरस्यतल्लक्षणविधिर्भवतीति।
अयंतुसर्वेषामेवपरिहारः नाव्यवस।
स्थकस्यावयवेतद्विधिर्यथाद्रव्येषु ना
नावयवस्यकस्यावयवस्यावयवाश्रयोवि
धिर्भवतीतियथाद्रव्येषु तद्यथा द्वा
दशमदशामासिमेस्यामवेतीति नचस
मरत्सरस्त्रिमात्रेकात्प्रमणावस्थापोपयते
विषमउपमासः प्रत्स्थेवैवरित्रिनकर्मे
चोद्यते अयंभवस्थ्योगोवेध्यावथयायात।
हिमाद्देशामात्रोगामस्यःसमिधोश्याद
धीतनसमदशासादेशामात्रेकाश्रमणाव
भ्याधीयतेअयाणिपृतिस्माणंवेकर्मचोद्यते

तल्पस्यास्मिन्भवो ग्रैवेयश्च यथा तर्हि तैते
न विकृतेन त्वं हतेन विकृतेन त्वमिति त्ववष्ट
केन विक्रीयते अथ वष्टकेनावस्तर्षे।
पाशु विक्रीयते यथा लोमनं वस्त्रश्चा
वे कर्तव्यमिति त्ववष्टकेस्थ्नस्थाने योगात्
कर्तव्यं अथ वष्टककाम चार्ये यथा व्याव
पकौ क्लिसं प्रवरेषु विकृतत्वात् यथा वा।
र्णौ विवृततरं तदन्यस्मात्प्रत्ययोर्वर्णा
र्णौ न विवृततरे तेभ्य एवान्याभ्यामिवर्णो
वर्णाभ्यां अथ वा एतनेन ऋदौ ते अग्रह
णं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहणं
अग्रहणं अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशवि
नामेष्वृकारग्रहणं कर्तव्यं तस्मान्नुड्विहि
लः ऋकारे चेति वक्तव्यं इहापि यथा स्या
त् आनृधतुः आनृधुरिति यस्य पुनर्गृह्य
ते हि हलः इत्येव तस्य सिद्धं यस्यापि न गृ
ह्यते तस्याप्येष न दोषः हिहलग्रहणं न
करिष्यति तस्मान्नुड्ढवतोरेव यदि क्रि
यते आटतुः आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति
अश्नोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति अ
श्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपध
स्येति लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्तव्यं

इहापि यथा स्यात् क्लृप्तः क्लृप्तवानिति य
स्य पुनर्गृह्यते तस्य रः इत्येव सिद्धं यस्यापि न
गृह्यते तस्याप्येष न दोषः ऋकारो यत्र नि
र्दिश्यते कश्च विभक्तिको निर्देशः कृप
नः रः लः कृपो रो ल इति अथ वा भवतः स्फो
टमात्रं निर्दिश्यते रश्रुतिर्लश्रुतिर्भवतीति
विनामे च ऋकारग्रहणं कर्तव्यं रषाभ्यां
नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यं इहा
पि यथा स्यात् मातॄणां पितॄणामिति यस्य
पुनर्गृह्यते तस्य रषाभ्यामित्येव सिद्धं न सि
ध्यति यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वात्
अथ वा एतदेव भविष्यति न सिध्यति वर्णैक
देशाः हि के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते यथा वशको
अपि वर्णो भवति यद्यत्रेफात्परं तेन तत्र
विरहितवावस्थैकं दृश्यते एवं तर्हि योगवि
भागः करिष्यते रषाभ्यां नो णः समानपदे
ततो व्यवायेऽव्यवाये चतलो रषाभ्यां नो णो
भवतीति ततः ऋवर्णान्नुमिति इदमि
दानीं किमर्थं नियमार्थं एतेरेवावलम्ब्या
यपठितैः व्यवाये मा भूदिति यस्यापि न गृह्य
ते तस्याप्येष न दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति भवति ऋकारान्नणत्वमिति यदयं क्षु
भ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति नैतदस्ति ज्ञाप

केहलर्थमेतत्स्यात् नानमतिरिति यत्र
हिहलोनिशाहेयद्वतियस्यापित्रनमनशा।
हेयरति नवचोकेहलर्थमेतत्स्यादिति
बहिरंगाहहिः अतंरंगाणानेत्रसिद्धे बहिरं
गामेगारयेग्रश्यबोपरिशायोगविभागः क
रिष्यते अतंतः णोणाभवति ततः ह्लस्य
वग्रहात् अतंतरस्येवस्ततावेचरहनो अत
श्चवक्तव्यं यस्यापुनर्लिहं तेनयोजेः त्वस्या
तस्यसिद्धं यस्यापितस्थहंतेनतस्याप्यवरो
धः क्रियतएतन्यासएवतत्स्यरूपेसंयोगादि
वोजनविधिः तस्यरूपेसंयोगादिव्यंजना।
प्रयोविधिर्नेसिध्यति कुक्कुटः पिप्पिका
पिलामितियस्यपुनर्लिहं तेनतस्याहोकका
रोतस्याहोपकारोयस्यापितस्थहंतेनतस्या।
पिह्वोककारोहोपकारोहोनकारो कुंथ
मात्राकालोगम्यते नचमात्रकंव्यंजन
मस्ति अन्नपदिष्टस्मकथंशक्यंप्रतिज्ञातं
ययापितावदेतेनकककंयकके ययैतन्नास्ति
ग्रणासवर्णानगृह्णातीतिह्रस्वकथंसं
ध्याता संवत्सरः तस्लोकेयशलोकमितितस्य
तदस्याणसवर्णानगृह्णातीति अत्रापि
मात्राकालोगम्यते नचमात्रकंव्यंजनम

श्री
महा
भा
२९

स्ति अस्मत्कथंशक्यंप्रतिज्ञातं हयवरट्
सर्वेवर्णाः सकृदुपदिष्टाः अयंहकारो
द्विरुपदिश्यते पूर्वश्चैवपरश्च यदिपुनः
पूर्वएवोपदिश्येत परएववा कश्चात्रविशे
षः हकारस्यपरोपदेशेऽड्ग्रहणाश्वग्रह
णे हकारस्यपरोपदेशेऽड्ग्रहणेहग्रहणंकर्तव्यं
आनोहिनिरुद्य शाक्कोद्दिरोचारटिसमा
नपदेहकारेचेतिवक्तव्यं इहापियथा
स्यात् महोदिमः उलेचउत्वेचहकारग्र
हणंकर्तव्यं अतोरोरप्लुतादप्लुते हशि
चहकारेचेतिवक्तव्यं इहापियथास्यात्
पुरुषोहसतीति अथलतदिह पूर्वोपदेशः
पूर्वोपदेशेकिंप्रयोजनं कित्वेद्वियो फलग्रहणा
निच यदिपूर्वोपदेशः कित्वेविशेषं स्नि।
हित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषति रलो
व्युपधादितिकित्वंनप्राप्नोति कस्तुवि
शेषः अलिक्षत् अधुक्षत् शलइगुपधादनि
टः क्सइतिक्सोनप्राप्नोति इहविशेषः
कदिहित्स्वपिहि बलादिलक्षणाऽप्रा
मोति फलग्रहणानिचकिं अहकारका
रास्युः तवकोदोसः फलोफलीति इ
हनस्यात्प्रदाग्रानस्मात्स्वैवैवोपदेश

व्यः इदं विचार्यते अयं रेफो यकारव
काराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हरयवडि
ति पर एव वा यथान्यासमस्त्विति कश्चात्र वि
शेषः रेफस्य परोपदेशे अननुनासिकद्विर्वच
नपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः अनु
नासिक स्वर्नयति प्रातर्नयति परेणाननुना
सिकेनानुनासिको वा मा भूदननुनासिकः प्राप्नो
ति द्विर्वचने मद्रह्रदो भद्रह्रदः यर इति
द्विर्वचनं प्राप्नोति परसवर्ण कुण्डरथेन
वनरथेन ययीति परसवर्णः प्राप्नोति अ
स्तु तर्हि पूर्वोपदेशः पूर्वोपदेशे किन्त्वप्र
तिषेधो व्यलोपवचने च यदि पूर्वोपदेशः
किन्त्वप्रतिषेधो देवित्वा सेवित्वा दिदेविष
ति सिसेविषति रलो व्युपधादिति कित्त्वं
प्राप्नोति नैवं विज्ञायते रलः व्युपधादिति
कथं तर्हि रलः व्युपधादिति किमिदम
व्युपधादिति उवकाराभ्यामुपधा व्युप
धादिति व्यलोपवचने च व्योश्च लोपो व
क्तव्यः गौधेरः पचेरन् यजेरन् जीवेरदा
नुः कल्लीवदानुः वलीति लोपो न प्राप्नोति
नैष दोषः रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते लोपो व्योर्व
लीति रेफवकारयोरिति अथवा पुनरस्तु परो

श्री
महा
भा
२२

पदेशः ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशे अननुना
सिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति
अननुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषे
धो न वक्तव्यः रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति
द्विर्वचनेऽपि नैमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य
किं तर्हि निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य न
च निमित्तं कार्यि भवति तद्यथा ब्राह्मण
भोजे माठरकौण्डिन्यौ परिविवेशामिति
नेदानीं तौ भुञ्जाते इमे अयोगवाहा न क्व
चिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च तेषां कार्यार्थ उप
देशः कर्तव्यः के पुनरयोगवाहाः विसर्ज
नीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुनासिक
यमाः कथं पुनरयोगवाहाः यदयुक्ता
वहन्त्यनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते क्व पुनरेषामुप
देशः कर्तव्यः अयोगवाहानामट्सु ण
त्वे अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यः किं
प्रयोजनमस्मिन् उरःकेण उरःकेणा उरःपे
णा उरःपेणा शर्षु जश्भाव इति तानिमान्भवे
ति जश्भावषत्वे चर्षूपदेशः कर्त
व्यः किं प्रयोजनं जश्भावषत्वे अयम
ब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य जश्त्वेकृ
ते उब्जिता उब्जितुं इत्येतद्रूपं सिध्यति

रिति यच्छपद्यमानीयोपधः प्रश्नाने उज्झि
षिषतोन्यपद्यमानीयादेर्द्विर्वचनं प्राप्नोति
रकारोपधेषु कः सति नहः संयोगाद
यः इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति यदिह का
रोपधः प्रश्नाने कान्येपसिद्धिः उज्झितानु
ज्झितामिति अभिद्धेमरु क्षेः इदमपिस्तो
स्तुनास्तुरिति ततोवक्ष्यामि उभेइउन्ने स्तु
नासन्निपातोभवतीति तन्महिर्वक्तव्यं
नवक्तव्यं निपातनादेतत्सिद्धं किंनिपा
तनं भत्ननश्रन्नोपाल्लप्रपानयोरिति रहा
पितर्हि प्राप्नोति प्रभ्रक्षः समक्षः इति प्रकृ
तविषयनिपातनं अथवा नैतज्ज्ञेरपे
गमेरेष्वपसर्गाद्वेविधीयते प्रभ्रक्षतः
प्रभ्रक्षः समक्षतः समक्षः इति यत्व च
त्वप्रयोजनं सर्पिष्षु वर्हिष्षु धाष्यावायवः
तिषत्वे सिद्धं भवति तन्मिसर्जनीयशष्य
वायवीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भ
वति नन्वेषितर्हि ग्रहणशाकत्यमकर्तं क
थं सर्पीषि यजूंषि प्रजानस्वारकतेशष्व्यवा
यइतिसिद्धं अवशं नन्वोग्रहणं कर्तव्यं अ
नस्वारविशेषणार्थं नन्मोयोनस्वारस्तेनैव
यथास्यात् इदमाभृत प्रसित्वि अथवा।

श्री
महा
भा
२८

प्रविशेषणोपदेशः कर्तव्यः किंप्रयोज
नं प्रविशेषण्योः संयोगोपधासंज्ञालोप
विधिर्द्विर्वचनस्थानिवत्प्रतिषेधाः प्रवि
शेषणं संयोगसंज्ञाचप्रयोजनं ऊरुज्ञा।
कः हलोनन्तराः संयोगः इति संयोगसंज्ञा सं
योगे गुरु इति गुरुसंज्ञा गुर्वीरितिस्तलोप
धायास्यात् उपधासंज्ञाचप्रयोजनं निष्कु
ते इष्कृते निष्पीते दुष्पीते इदुदुपध
स्यचाप्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति नैत
दस्ति प्रयोजनं नइदुदुपधग्रहणेन वि
सर्जनीयो विशेष्यते किंतर्हि सकारो वि
शेष्यते इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्ज
नीयः इति अथवोपधाग्रहणेन क्रियते
इदुद्भ्यांपरो विसर्जनीयो विशेष्यते भमः
इदुद्भ्यामनन्तरस्य विसर्जनीयस्येति अलो
न्त्यविधिश्च प्रयोजनं वृक्षस्तत्र लक्ष
स्तत्र अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्य
स्य सत्वे सिद्धं भवति पत्वद्वयेन नास्ति प्र
योजनं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती
ति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति द्विर्वच
ने च प्रयोजनं [illegible] नविच
श्चतुन्नरस्य यरोऽद्भवतइति द्विर्वचनं

सिद्धं भवति स्थानिवत्प्रतिषेधश्च स्थानि
कृद्भावस्य च प्रतिषेधः प्रयोजनं यथेह भ
वति उरस्केन उरस्त्रेण अद्भ्यस्वावाशनि
नमेवाभिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति सु
दोरस्केन महोरस्केनेति अत्राप्यल्विधावि
ति प्रतिषेधः सिद्धो भवतीति किं पुनरि
मे वर्णाः अर्थवन्तः आहोस्विदनर्थकाः अ
र्थवन्तो वर्णाः कुतः धातुप्रातिपदिकप्रत्य
निपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् धा
तवः एकवर्णाः अर्थवन्तः एति अध्येति अ
धीते इति प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थव
न्ति आभ्यां एभ्यः एषु प्रत्ययाः एकवर्णा अ
र्थवन्तः औपगवः कापटवः निपाता एक
वर्णा अर्थवन्तः अ अपेहि इ इन्द्रं पश्य धा
तुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णा
नामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा
इति वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् वर्ण
व्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थव
न्तो वर्णा इति कूपः सूपः यूपः ककारे
णा कश्चिदर्थो गम्यते ककारापाये सका
रोपजनने चार्थान्तरं गम्यते सूप इति सका
रापाये यकारोपजनने चार्थान्तरं गम्यते यू

प इति तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः
स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सका
रस्य यः यूपे यूपार्थः स यकारस्येति वर्णा
नुपलब्धौ चानर्थगतेः वर्णानुपलब्धौ
चानर्थगतेर्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति
वृक्षः ऋक्षः काण्डीरः ताण्डीरः वृक्ष इति
स वकारे कश्चिदर्थो गम्यते वकारापा
ये सोऽर्थो न गम्यते काण्डीर इति सकका
रे कश्चिदर्थो गम्यते ताण्डीर इति सकका
रापाये सोऽर्थो न गम्यते किं तर्हि उच्य
तेऽनर्थगतेरिति न साधीयः अत्राप्यर्थग
तिर्भवति एवं तर्हि इदं पठितव्यं वर्णा
नुपलब्धौ चानर्थगतेरिति किमिदम
नर्थगतेरिति तस्यार्थः अनर्थः अनर्थ
स्य गतिः अनर्थगतिः न अनर्थगतिः अ
नर्थगतिः अनर्थगतेरिति तत्तर्हि
तथा निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः उत्तरप
दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः तद्यथा उष्ट्रमुखमिव मु
खमस्य उष्ट्रमुखः एवमनर्थगतेः
अनर्थगतेरिति संघातार्थवत्त्वाच्च संघा
तार्थवत्त्वान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति
यदेषां संघाता अर्थवन्तः अवयवा अप्यर्थ

वेतस्तेषां समुदायाश्चाप्यर्थवन्तः तद्यथा
एकश्चक्षुष्मान्दर्शनेन समर्थः तत्समु
दायाच्च शतमपि समर्थं एकश्च तिलस्तै
लदाने समर्थः तत्समुदायाश्च खारीशतमपि
समर्था भवति येषां पुनरवयवा अनर्थ
काः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः त
द्यथाः एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदा
याश्च शतमप्यसमर्थं एका च सिकता तै
लदानेऽसमर्था तत्समुदायाश्च खारीशत
मप्यसमर्थं यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः
अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति कान्यर्थवत्कृ
तानि अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदि
कमिति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिका
दिति स्वाद्युत्पत्तिः सुबन्तं पदमिति पदसं।
ज्ञा तत्र को दोषः पदस्येति नलोपादीनि प्रा
प्नुवन्ति वनं धनमिति संघातस्यैकार्थ्या
त्सुबभावो वर्णात् संघातपाचकवदर्थः
तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति अनर्थ।
कास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः अनर्थका
स्तु वर्णाः कुतः प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः न
हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते किमिदं प्रतिव
र्णमिति वर्णं वर्णं प्रतिवर्णं वर्णव्यत्यया

श्री
मह
भा
३

पायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् वर्णव्य
त्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शना
न्मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति वर्णव्यत्य
यः कृतेस्तर्कः कासेः सिकताः हिंसेः सिंहः
वर्णव्यत्ययेनार्थान्तरगमनं अपाये लोपः
घ्नन्तीत्यत्र अघ्नन् वर्णापायेनार्थापायः
उपजनः आगमः लविता लवितं वर्णो
पजनेनार्थोपजनः विकारेनार्थान्यथाभा
वः घातयति घातकः वर्णविकारेणार्थ
विकारः यद्येव वर्णव्यत्ययापायोपजनविका
रा भवन्ति तदर्थस्यात्ययविकारोपजनवि
कारैरपि भवितव्यं नचेत्सन्ति अनर्थका
वर्णा इति उभयमिदं वर्णेषूक्तं अर्थवन्तो
वर्णाः अनर्थकाश्चेति किमत्र न्याय्यं उभ
यमित्याह कुतः स्वभावतः तद्यथा समा
नमीहमानानामधीयानानां केचिदर्थैर्युज्य
न्ते अपरे न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृ
त्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं एवमिहा
तिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णा अर्थवन्तो
अतोन्येऽनर्थका इति स्वाभाविकमेतत्
यं यदुभयवतां वर्णानामर्थवत्त्वमाश्रित्य
द्वोपदिष्टः अर्थवन्तो वर्णाः धातुप्रातिपदि

कतिपयानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्
वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् वर्णानु-
पलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वेति संघा-
तार्थान्तराण्येव नान्यथान्तरे प्रवर्तन्ते कूपः
सूपः यूप इति यदि हि वर्णव्यत्यये कृतम-
र्थान्तरगमनं स्यात् भूयिष्ठः कूपार्थः सू-
पे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे
स्यात् सूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे सूपा-
र्थश्च सूपे यतस्त्वेवं तन्न किंचित् कूपस्य
वा सूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे यूपस्य
वा कूपे सूपस्य यूपे यूपस्य वा सूपे अतो म-
न्यामहे संघातान्यर्थान्तराण्येवेमान्यर्थान्तरे
प्रवर्तन्त इति इदं खल्वपि भवतो वर्णानाम-
र्थवत्त्वे नानुबन्धनामसामान्ये योऽनर्थकत्वे योऽनिते
दोषो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः सककारस्य
यः सूपे सूपार्थः ससकारस्य यो यूपे यूपार्थ-
स्य यकारस्य उपसंहृतस्यानर्थकत्वं स्यात्
न चेदमपहृते संघातार्थवत्त्वेति एतस्मात्
प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति अर्थव-
णऽङ्गुल्कपटोऽकूपेटोच प्रत्याहारे तत्र यथा
तोकस्य मध्यग्रहणेन पदेनैव तत्सन्याहा-
रार्थस्तवबन्धः क्रियते पदेषामवग्रहणा

नो ग्रहणं कस्मान्न भवति किं च स्यात्
दधि णकारीयति मधु णकारीयति इ-
को यणचीति यणादेशः प्रसज्येत आ-
चारात् किमिदमाचारादिति आचार्याणा-
मुपचारात् नैतेष्वाचार्यो अनुबन्धकार्या-
णि करोति न चैतेः अप्रधानत्वात् न खल्वपि
तेषामर्थापायेनोपदेशः क्रियते कृत-
हि तस्य ऊनपतनं पचनतो वाऽर्थस्याप्र-
लीलक्षते यत्र सजातीयस्तत्र सजाती-
ये रुपदेक्ष्यति अचः अच हलः हल्-
लोपस्त्वलवमः लोपः खल्वपि नाव-
श्यं भवति ऊकालो जितिवा पाणात्
कालानामग्राभवेत् अचोग्रहणमत्र
कार्यते नैषां न भविष्यति अथवा योग-
विभागः करिष्यते ऊकालोऽच् ऊऊऊ
३ इत्येषां कालेन भवति ततो ह्रस्वदीर्घ-
प्लुताः ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञं भवति ऊका-
लो च एवमपि सं भवति ऊ ऊ ऊ३ इत्य-
ज्ञापि प्राप्नोति तस्माल्लौकिकमेव परिह-
रः अपरं पाठ्यं पदवार्थः इलादीनां च
नान्याथावनावदेवयोगस्त प्रकार्या-
णि पश्यामस्तकालेऽपि तत्कार्याणि अप

किमर्थोनस्यानामत्तास्त्रुपदेशः क्रिय
ते इह सेय्यन्तासंछन्नरः तं लोकं यल्ले
कम्मिति परसवर्णास्यासिद्धत्वात् अनु
स्वारस्यैवद्दि द्विवचनं नचपरस्यपरसवर्णे
कृतेनस्यापग्रहणेनग्रहणान्नुवस्यापि
परसवर्णोयथास्यात् नैतदस्ति प्रयोज
नेवद्यपिवनत् द्विवचने परसवर्णोऽसि
द्धवक्तव्यः यावतासिद्धत्वमच्यातेपरसव
र्णोपवतान्नुवैभवति परसवर्णेनहि कृ
तेयस्यापग्रहणेनग्रहणात् द्विर्वचनेयथा
स्यात् सीम्नृ द्विवचने नत्वचभेदोभवति
सतिद्विवचनेत्रियकारे असति द्वियकारे
नास्तिभेदः सत्यपि द्विवचने द्वियकारमे
वकथं हल्लोपमा यमांतिलोपेनभवित
व्यं एवमपिभेदः सति द्विवचने कदाचि
द्वियकारं कदाचित्त्रियकारं असति द्वि
यकारमेवमपथकथं भेदोनस्यात् यदि
हि नित्योलोपः स्यात् विभाषा च सलोपः
यथाभेदस्तथास्तु अन्नवर्तते विभाषा
यानविचहारयतायेद्विवे यदयशरोची
तिद्विवचनप्रतिषेधयाप्तिनतल्लोपय्य।
स्याचार्यः अनुवर्तते विभाषेतिकथं कृ।

श्री
महा
भा
३२

ताज्ञापकं नित्ये हि तस्यलोपेनकश्चिद
र्थोनिषेधेन यदिहि नित्योलोपः स्यात्प्र
तिषेधवचनमनर्थकं स्यात् अस्त्वद्वि
र्वचने करोकारिसवर्णा इति लोपो भवि
ष्यतिपश्यति त्वाचार्यः विभाषासलोप
इति ततोद्विवचनप्रतिषेधं शास्ति नै
तदस्तिज्ञापकं नित्येहिलोपेवशेषप्र
तिषेधोवक्तव्यः यद्विनदयोरह्यास्यामिति
द्विवचने लोपापवादः सविज्ञापते कथ
मेवमिनस्यात एतावदत्रापरः यत्ततफ
शवाययमाकथयरिच्यात्रनित्योलोपः स्यात्
द्विवचनमनर्थकं स्यात् किंतुहि तु योगौ
यो कृदाहरणं यद्यनेनद्विवचनेन विभे
जनसंयोगः प्रत्ययस्वते विज्ञेयमिति इहदा
नीकर्ता हनेतितिद्विवचनसामर्थ्याल्लोपेन
भवितव्यं यथा च द्विवचनसामर्थ्याल्लो
पेनभवितव्य मिहापिलोपोनस्यात् कथं
तिर्हषिनीतितस्यास्त्विनिष्पिलोपेवशेषप्र
प्रतिषेधोवक्तव्यः नैतदस्तिसंहितायां
चोर्यायामनुवर्तते विभाषानवेति लोपा
अयेणकारो द्विरनुवर्त्याने सर्वे अनुपरा
अग्रमाणग्रहणोषाणाग्रहणोपचसेदो

भवति सर्वैणवासः परेणैवेति कतर
स्मिंस्तावद्ग्रहणे संदेहः हल्लोपे सर्वे
स्य च दीर्घ इति असंदिग्धं सर्वेणापरेण
कृतपनतपराभावात् नहि हल्लोपपरे
णः सन्ति ननु चायमस्ति ग्रामेष्ठे ग्रामट
मिति एवं तर्हि सामर्थ्यात् अण्ग्रहणसा
मर्थ्यात्सर्वेणानपरेण यदि परेण स्यादण
ग्रहणमनर्थकं स्यात् हल्लोपो ह्येष्व च दी
र्घाच्च इत्येव सिद्धं स्यात् अथ्यैवं तदपि न सिध्या
त् अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति
अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः केऽण इति अ
संदिग्धं सर्वेणानपरेण कृतपनत नहि
केपराणः सन्ति ननु चायमस्ति गोकानी
केति एवं तर्हि सामर्थ्यात् अण्ग्रहणसा
मर्थ्यात् सर्वेणानपरेणेति यदि हि स्यादण
ग्रहणमनर्थकं स्यात् के च इत्येव सिद्धं स्यात्
अथ्यैवं तदपि न सिध्यात् अचो ह्येतद्भवति
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः
केऽण इति असंदिग्धं सर्वेणानपर कृतप
नत नहि केपराणः सन्ति ननु चायमस्ति
गोकानीकेति एवं तर्हि सामर्थ्यात् अण
ग्रहणसामर्थ्यात्सर्वेणानपरेणेति यदि

हि स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् के च इ
त्येव सिद्धं स्यात् अथ्यैवं तदपि न सिध्यात् अचो
ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः अस्मिंस्तर्ह्यण
ग्रहणे संदेहः अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासि
क इति असंदिग्धं सर्वेणानपरेण कृतप
नतपराभावात् अण्ग्रहणसामर्थ्यात्स
र्वेणानपरेण यदि हि परेण स्यात् अण्ग्र
हणमनर्थकं स्यात् अचो न हि परे नाः
पराणः सन्ति ननु चायमस्ति कर्त्रे ह्लरेप
वेति एवं तर्हि सामर्थ्यात् अप्रगृह्यस्यानुनासि
क इत्येव सिद्धं स्यात् अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे
संदेहः उरण्रपर इति असंदिग्धं सर्वेणा
नपरेण कृतपनतपराभावात् न ह्युः
स्थाने च रपरत्वं स्यात् द्वयोः रेफयोः अव
णेऽसमस्तेन हल्लोपमायमिल्लोपो भवि।
ष्यति विभाषा मल्लोपः विभाषाग्रहण
मसत्येन अर्थं तर्हि निपालोपः रोरीति
पदान्तस्येति पदान्तस्यैवमसः नशाकः से
पदान्तस्येति विज्ञाने इह हि दोषः स्या
त् नर्दैपेः तरु अजसाः पत्ते स्तुया
स्या इति अयं तर्हि पिन्नणामिनिरपर।
नेऽसमस्तेन आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न

च रपरत्वं भवतीति यदयं ऋत इद्धातो
रिति धातुग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञा
पकं धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं इह मा
भूत् मातॄणां पितॄणामिति यदि चा
ऽत्र रपरत्वं स्यात् धातुग्रहणमनर्थकं स्या
त् रपरत्वे कृतेऽनृदन्तत्वान्न भविष्यति पश्य
ति त्वाचार्यः नात्र रपरत्वं भवतीति ततो
धातुग्रहणं करोति इहापि तर्हि न प्रा
प्नोति चिकीर्षति जिहीर्षतीति मा भूदेव
उपधायाश्चेत्वं भविष्यति इहापि तर्हि
प्राप्नोति मातॄणां पितॄणामिति तस्मात्
ऋधातुग्रहणं कर्तव्यं एवं तर्हि सामर्थ्या
त् ऋग्रहणसामर्थ्यादृवर्णान्तपरेण
यदि हि रपरेण स्यात् ऋग्रहणमनर्थकं।
स्यात् उरण्रपरस्यैव रूपात् प्रसिद्धि
रित्यग्रहणमिदं इह ऋदिवर्णास्य
चाप्यस्य इति प्रसादिस्य ऋवर्णान्तपरेण
कृतपनेन सवर्णानां ग्रहणात् ऋमर्दति
यदयं ऋपर्दति निरकारान्तपरं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेणानृवर्णानि
ऋग्रहणेन गृह्यन्ते इति ऋसवर्णानां परे
णानृवर्णा कृतपनेन योऽत्रपरेणा

श्री
महा
भा
३५

स्यात् यत्रैकमित्यवर्णान्तममग्रहणेन
ग्रहणं योगितेन ऋकारं भवति कथं कृत्वा
ज्ञापकं तत्र विभक्तिनिर्देशः समग्रहणं
पञ्चविशेषाणामन्यान्यपि ग्रहणानि ज्ञानानि
श्रीमाया सोऽयमेवलचीयमानासमसिद्
सति यद्वोषासपन्नमारमेतेतज्ज्ञापय
त्याचार्यः परेणानृवर्णानि किं पुनः सर्व
वर्णानि किमवर्णकारोऽङ्गित्वमुच्यते प
तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा
व्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहाद
लक्षणमिति ऋणादिसवर्णानां ऋवर्णाऋवर्णा
णग्रहणं परेणाणग्रहणामिति व्याख्यास्या
मः यमद्रणां नकपन किमर्थमिमोऽस्ना
त्वेनासिकावचनाद्गुमावेणानामनुप्रपत्ते
न अकारयत्वानुबध्यते कथं यानिमकारे
णाप्रत्याहारग्रहणानि हलोयमां यमीति
संतमकारेण हलोयमोऽयमिलोपश्च इति
नैवंशाक्य झकारभकारयोरपि मकार
भकारयोर्लोपः प्रसज्येत न झकारभ
कारयोरिति तयोः प्रसज्येत न झकारभ
कारयोः स्यात् कथं ऊमोह्रस्वादचि ङ
मुणित्यमितिपत्तनरूपाणकारेण ङमो

हस्वादचिरन्त्यागनित्यमिति नैवंशक्यं
फकारभकारयोरपिपदान्तयोः फकारभ
कारावागमौस्यातां नफकारभकारौपदा
न्तौस्तः एवमपिपंचागमाः त्रयग्रामणिनः
वेषस्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति संत
नावयुषामागमानामागमिकः संतिफका
रभकारावपिपदान्तौनस्तः इतिकृत्वाग।
मावपिनभविष्यतः अथकिमिदमक्षर।
मितिअक्षरंनक्षरंविद्यात् नक्षीयतेनक्षर
तिवाक्षरं अश्नोतेर्वाअश्नोतेर्वासरोक्षरं
अश्नोतेर्वायमौणादिकःसरप्रत्ययः अश्नु
तेइत्यक्षरंवर्णंवाहुः पूर्वसूत्रे अथवापूर्व
सूत्रेवर्णस्याक्षरसंज्ञाक्रियते किमर्थमिद
मुच्यते अथकिमर्थउपदेशःक्रियतेवृत्ति
माने विषयेविषयवाचोयश्चास्मिन्वर्तते
तरश्चमिदमुत्पत्त्यलक्ष्यंवापदिश्यते सो
यमक्षरसमाम्नायोवाक्समाम्नायः पुष्पि
तःफलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमंडितोवेदि
तव्योब्रह्मराशिः सर्ववेदपुण्यफलावाप्ति
श्चास्यज्ञानेभवतिमातापितरौचास्यस्वर्गे
लोकेमहीयेतेइति ॥ ॥ इतिश्रीमद्भग
वत्पतंजलिमुनिविरचितेव्याकरणमहा।

भाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमपादेद्वितीय
माह्निकं समाप्तं समाप्ताः ॐनमःशि
वाय वृद्धिरादैच् कृतेकस्मान्नभवति
वोऽकः परस्येतिकलिपदांतेच इतिशा
तिभवान् कथंभसत्ता अयस्मयादीनि
छंदसीति छंदसीत्युच्यतेनचेदंछंदोव
नहाणिभवंति यदिभसत्ताह्रिदादेज
देङ्गुणः इतिजशत्वमपिनप्राप्नोति उभय
संज्ञान्यपिछंदसिदृश्यंते तद्यथासरूर
भासहस्कमागतेन पदत्वात्कुत्वे भवा
ज्जशत्वेनभवति एवमिहापिपदत्वाज्ज
शत्वंभवात्कुत्वंचनभवति किंपुनरि
दंतद्भावितग्रहणं किंपुनरिदंतद्भावि
तग्रहणमाहोस्विदावैर्यकारैकारौकारा
भाव्यन्तेतेषांग्रहणं आहोस्विदादैज्मात्र
स्य किंचातो यदितद्भावितग्रह
णं शालीयोमालीयइतिवृद्धलक्षणः
छोनप्राप्नोति इहचनमर्षमालमयं
हलक्षणोमयट्प्राप्नोति इहचाम्रगुप्ता
यनिःसालगुप्तायनिः वृद्धलक्षणः फिञ्
नप्राप्नोति अथादैज्मात्रस्यग्रहणं सर्वो
भासः सर्वभासः तत्परपदवृद्धोसर्वोवेद

स्वरः प्राप्नोति इह च यावती भार्या यस्य
स यावद्भार्यः तावद्भार्यः वृद्धिनिमित्तस्ये
ति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति अस्त्वन्तर्या
दैज्भावस्य ग्रहणं न च वोक्के सर्वो भासः स
र्वभासः उभयपदवृद्धौ सर्वचेलः स्वरः प्रा
प्नोतीति नैष दोषः नैवं विज्ञायते अवयवे
चेत्तद्धितेये तद्भावितग्रहणे समस्यापि ग्रहणं
प्रसज्येत सर्वःकारः सर्वःकार इति यदु
च्यते इह च यावती भार्या यस्य स यावद्भार्यः
तावद्भार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रति
षेधः प्राप्नोति नैष दोषः नैवं विज्ञायते न
यथा वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमि
त्तस्येति कथं तर्हि वृद्धिनिमित्तमस्मिन्सो
ऽयं वृद्धिनिमित्त इति किंच वृद्धिनिमित्तं योऽसौ
ककारो णकारो ञकारो वा अथ वा यत्र कृ
त्स्ना या वृद्धिनिमित्तं स वृद्धिनिमित्तः कस्य च
वृद्धिनिमित्तं यस्य त्रयाणामाकारैकारौकाराणां
संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः संज्ञाधि
कारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः कर्तव्यः अथ संज्ञ
योर्वप्रकृतयोः व्याख्यास्यः शास्त्रे परिभाषाः
किं प्रयोजनं संज्ञासंप्रत्ययार्थः वृद्ध्यादीनां सं
ज्ञानां संज्ञात्वेन संप्रत्ययो यथा स्यात् इतर

श्री
महा
भा
३१

था ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके लोके अक्रिय
माणे संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञात्वेन सं
प्रत्ययो न स्यात् इदमिदानीमेवं वक्तव्य
मनर्थकं स्यात् अनर्थकमित्याह यथा
लोके न यथा लोके अर्थवन्ति चानर्थका
नि वाक्यानि दृश्यन्ते अर्थवन्ति तावत् दे
वदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गा
मभ्याज कृष्णामिति अनर्थकानि च द
शदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं
पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फै
यकृतस्य पिता प्रतिशीन इति क्रियमा
णेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदे
ह क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञि
नोरसंदेहो वक्तव्यः कुतो ह्येतत् वृद्धिश
ब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति न पुनरादै
चः संज्ञा स्यात् वृद्धिशब्दः संज्ञीति यत्ता
वदुच्यते संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ
इति न कर्तव्यः आचार्याचारात्संज्ञासि
द्धिः आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्य
ति किमिदमाचार्याचारादिति आचार्या
णामुपचारात् यथा लौकिकवैदिकेषु
न यथा लौकिकेषु वैदिकेषु कृतान्तेषु

लोके तावत् मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य सं
वृतेवकाशे नाम कुरुतः देवदत्तो यज्ञद
त्त इति तयोरुपचारादन्येपि जानंति इय
मस्य संज्ञेति वेदेपि याज्ञिकाः संज्ञां कु
र्वंति स्फो यूपश्चषाल इति तत्रभवतामु
पचारादन्येपि जानंतीति इयमस्य संज्ञेपि
एवमिहापि इहैव तावत्केचिद्वदन्त्यावृ
द्धः वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति अ
परेसि विद्विह्विरित्वस्मा आकारैकारौका
रान्वदाहरेति तेन मन्यामहे यथाप्रत्याय
ते संज्ञा ये प्रतीयंते ते संज्ञिन इति यदप्यु
च्यते क्रियमाणोपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञि
नोरसंदेहः कर्तव्य इति क्रियमाणेपि संज्ञा
धिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहः सिद्धः कुतः
आचार्याचारादेव उक्तमाचार्याचारः पुना
कृतिः अथवा आकृतिः संज्ञा आकृतिमं
तः संज्ञिन इति लोकोप्याकृतिमतो मात
पित्रोः संदेवदत्त इति संज्ञा क्रियते लिंगेनवा
अथवा किंचिल्लिंगमासज्य वक्ष्यामि इत्ये
लिंगासंज्ञेति वृद्धिशब्दश्च तल्लिंगकरिष्यति
नादैचकुस्वे इदंतावदयुक्तं यदुच्यते आचार्या
चारादिति किमत्रायुक्तं तमेवोपालभ्यायाम

केनेत्थमिति तस्यैव वचनः प्रमाणीक
रणं एतदयुक्तं अपरित्यक्तनत्वादपि
भवानेवानेन परिहारेणाकृतिर्लिंग
नचेत्याह तत्रापि वक्तव्यं यद्यप्येतदुच्य
ते अथवैतद्धीतसंज्ञानवकव्य लोप
श्चनवकव्यः संज्ञालिंगमनुबंधेषु करि
ष्यते न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते स्वभा
वतः संज्ञा निवर्तते तेना नवेषानामपि
निवृत्तिर्भविष्यति सिद्धं त्वेवमपाणिनी
यत्तु भवति यथान्यासमेवास्तु ननु चो
क्ते संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः इतरथा
ह्यसंप्रत्ययो यथा लोकेति तत्र यथा लोके
तथा व्याकरणे प्रमाणभूत आचार्यो दर्भ
पवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख
आसीनः मंगलपूर्वकं महतायत्नेनसू
त्रप्रणायतिस्म तत्रानर्थकेनैकेनवर्णेन
भवितुं शक्यं किंपुनरियतासूत्रेण किम
तो यदशक्यं ततः संज्ञासंज्ञिनावेव कृता
न्त्वावत्तत्संज्ञासंज्ञिनाविव तत्रभः सा
ध्वनुज्ञायते यस्मिन्नप्यसाधुत्वमने
क्रियते इत नमनयोः साधुत्वेकथं हीद
यमस्याप्यमविशेषणोपदिशः प्रकृतिपा

दे तस्मात्किमनयोः आदैचोपात्तरस
माम्नायउपदिष्टः प्रयोगनियमार्थेन
ह्यादिस्यात् वृद्धिशब्दात्परे आदैचः प्रयुक
ध्या इति तेस्य प्रयोगनियम आरभ्यते किंत
र्हि संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां
यथेष्टमभिसंबंधो भवति तद्यथा आहर
र पात्रं पात्रमाहरेति आदेशास्तर्हीमेस्युः
वृद्धिशब्दस्य आदैच आदेशाः षष्ठीनिर्दि
ष्टस्यादेशा उच्यन्ते नचात्र षष्ठीं निर्दिष्टां प
श्यामः आगमास्तर्हीमेस्युः वृद्धिशब्दस्या
दैच आगमाः आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यो
च्यन्ते लिंगेन च न चात्र षष्ठीनिर्दिष्टेनाव
ल्वापि गमलिंगं पश्यामः इदं खल्वपि भूयः
सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च द्वयोश्चै
तद्भवति कयोर्द्वयोर्विशेषणविशेष्ययोः
संज्ञासंज्ञिनोर्वा तत्र कुत एतत्स्यात् वि
शेषणविशेष्ये इति नचैतयोरप्रतीत
पदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावो भवति
नादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः तस्मात्संज्ञा
संज्ञिनावेव तयोरेतावान्संदेहः कःसंज्ञी
कासंज्ञेति सचापिकः संदेहः यत्रोभे समा
नाक्षरे यत्रत्वन्यतरल्लघुः यल्लघुःसासंज्ञा

श्री
महा
भा
२८

यल्लघु तत्संज्ञी कुत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञा
करणं यत्राप्येतनावश्यंफलंचान्यमे
दोपलक्षितुमारोहति किंतर्हि अन्वाकृति
तामपि प्रत्याकृतिसंज्ञा आकृतिमेत संज्ञि
न इति लोके ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य दे
वदत्त इति संज्ञा क्रियते अथवा आवर्तिन्यः
संज्ञा भवन्ति वृद्धिशब्दश्चावर्तते नादैच्छब्दः
तद्यथा इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न
मांसपिण्डः अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चा
रिता संज्ञेति कुत एतत् सतो हि कार्यिणः
कार्येण भवितव्यं तद्यथा इतरत्रापि सतो
मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते कथं
वृद्धिरादैजिति एतदेकमाचार्यस्य मङ्गला
र्थं मृष्यताम् माङ्गलिक आचार्यो महतः शा
स्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते
मङ्गलादीनि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषा
णि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतार
श्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति सर्वत्रैव हि व्या
करणे पूर्वोच्चारिता संज्ञेति अपरोच्चारिता
संज्ञाप्रदेशाः इति पराद्येष वा तात्वपि
संज्ञाधिकारः अष्टमेपि संज्ञाः क्रियन्ते तस्यप
रमाम्रेडितमिति तत्रापीदमन्वर्थं स्यात्

अथवास्यानेकयत्नः क्रियते नह्येदंलो
काड्डियते यदिहिस्याल्लोकाड्डियते ततो
यत्नोहिस्यात् अयोक्तायकश्चिड्डामक्तिनी
कर्णीवागट्टीन्वोपदिश्यते अथेयोगोरिति तथा
स्मायाचष्टे योगोरियमस्याः संज्ञेति भवति चा
स्य संप्रत्ययः तद्वैवतत्स्यात् कृतमत्र सर्वे
गभिसंबध्यइति इहापि कृतः के आचार्ये
ल्लैवतत्स्यात् यस्मिन हि समस्य प्रत्युपदिश्य
तेतस्यकृतः लोकेपि हियस्मिन हि संप्रत्युप
दिश्यते तस्याकृतः अथयत्रकृतः इहापि
कृतोइष्टव्यः सतोहद्यादिभिसंज्ञाभावा
भदाअथयतेरेतराअयत्वादप्रसिद्धिः सतःसं
ज्ञिनः संभावानतराअयसंज्ञाअयसतिसं
ज्ञीसंद्रादिष्वितरेतराअयत्वादप्रसिद्धिः के
तेरेतराअयत्ना सत्तामादैचोसंज्ञयाभावो
संज्ञयाचादैचोभाव्येतेनदेतदितरेतरा
यत्वंभवति इतरेतराअयाणिकार्याणिन
प्रकल्पते तद्यथा नौर्नावाबद्धानेतरे
त्राणायाभवति नत्वभोरितरेतराअयाणि
कार्याणिपरिदृश्यते तद्यथा नौशाकटंवह
तिशाकटमपिनावंवहति अन्यदपिकिंचि
त्तत्रभवति स्थलेजलेवा स्थलेशाकटंनावं

श्री
महां
भा
३५

वहति जलेनौः शाकटंवहति यथातर्
हि त्रिविष्टब्धकं तत्राप्यन्ततः सूत्रंभवति इ
दंपुनरितरेतराश्रयमेव सिद्धंतुनित्यशा
ब्दत्वात् सिद्धमेतत् कथंनित्यशब्दत्वात् नि
त्याःशब्दाः नित्येषुशब्देषुसतामादैचांसं
ज्ञाक्रियते नसंज्ञयादैचोभाव्यन्ते यदित
र्हि नित्याःशब्दाः शास्त्रंकिमर्थं शास्त्रंकि
मर्थमितिचेन्निवर्तकत्वात्सिद्धं निवर्तकं
शास्त्रंकथंमृजिरस्माअयमविशेषेणोप
दिष्टः तस्यसर्वत्रमृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रा
नेननियमः क्रियते अकितोःप्रत्यययोर्मृजेः
प्रसंगेमार्जिःसाधुर्भवति अनेकंगुणावृ
द्धेते अनेकंगुणावृद्धिसंज्ञोभवतइतिवक्त
व्ये किंप्रयोजनं समुदायेमाभून्नामिति अ
थतत्रसहवचनात्समुदायेसंज्ञाप्रसंगः अ
थत्रसहवचनात्समुदायेगुणावृद्धिसंज्ञे
योरप्रसंगः यत्रेच्छतिसहभूतानांकार्यं
तत्रकरोति सहभूतग्रहणं तद्यथा सहस्या
उभेअभ्यस्तमितिसहेति प्रत्येकंचवाक्य
परिसमाप्तिः अवयवेवाक्यपरिसमा
प्तिर्दृश्यते तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णु
मित्राभोज्यन्तामितिनकृत्प्रत्येकंभुजिःसमा

घ्येते नवचायमप्यस्ति दृष्टांतः समुदा
येवाक्यपरिसमाप्तिरिति तद्यथा गर्गाः
शतंदंड्यतामर्थिनश्चराजानोहिर
ण्येनभवंतिनचप्रत्येकंदंडयंति सत्येतस्मि
न्नदृष्टांतेयदितत्रमहद्ग्रहणंक्रियते इहा
पितर्हिप्रत्येकमितिवक्तव्यं अथतदित
रेणापिमहद्ग्रहणंमहद्भूतानांकार्यंभव
ति इहापितर्हिनार्थःप्रत्येकमितिवचने
न अथकिमर्थमाकारस्तपरःक्रियते आ
कारस्यतपरकरणमवर्णग्रहणार्थं आ
कारस्यतपरकरणंक्रियते किंप्रयोजनंस
वर्णग्रहणार्थंतपरस्तत्कालस्यतत्काला
नांसवर्णानांग्रहणंयथास्यात् केषामुदा
त्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानां किंचका
रणंनस्यात् भेदकत्वात्स्वरस्य भेदकाउदा
त्तादयः कथंपुनर्ज्ञायतेभेदकाउदात्ताद
यइति एवंहिदृश्यतेलोकेयउदात्तेकर्त
व्येनुदात्तंकरोति खंडिकोपाध्यायस्तस्मै
चपेटांददाति अन्यत्त्वंकरोषीति अ
स्तिप्रयोजनमेतत् किंतर्हीति भेदकत्वा
द्गुणस्येतिवक्तव्यं किंप्रयोजनं आनुना
सिक्यंनामगुणः तद्भिन्नस्यग्रहणंयथा

श्री
महा
भा
५

स्यात् किंचकारणंनस्यात्भेदकत्वाद्गु
णस्येति भेदकागुणाइति एवंहिदृश्य
तेलोके एकोयमात्माउदकंनाम तस्य
गुणभेदादन्यत्वंभवति अन्यदिदंशीत
मन्यदिदमुष्णमिति ननुचभोःअभेद
काअपिगुणादृश्यंते तद्यथा देवदत्तोयं
मुंड्यपिजट्यपिशिख्यपिस्वामाख्यांनज
हाति तथाबालोयुवावृद्धोवत्सोबलीव
र्दइति उभयमिदंगुणेषूक्तं भेदकागुणा
अभेदकागुणाइति किंपुनरत्रन्याय्यं
भेदकागुणाइतिन्याय्यं कुतएतत् य
द्यमाणुदित्सवर्णस्याप्रत्ययइ-णांग्रह
णंकरोति यदिभेदकाःस्युःउदात्तमेवाय
मुच्चारयेत् यदितर्हिभेदकागुणाः अव
दात्तादेरनुदात्तादयश्चात्तस्वरितादेःस्व
रितोदात्तग्रहणंप्राप्नोति नैषदोषः आश्रीय
माणोगुणोहिभेदकोभवति तद्यथा
शुक्लमालभेतकृष्णमालभेत यःशुक्ले
आलब्धव्येकृष्णमालभेतनतेनयथोक्तं
कृतंभवति अथेदानींत्वंहितकारःप
ठितव्याभावेसंदेहःस्यात् किमेतावा
वाचेव आहोस्विदाकारस्यग्रहणंस्यात्

नइति संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु
चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रति
पत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति त्रयाणां ग्र
हणमिति व्याख्यास्यामः अन्यत्रापि एवंजाती
यकेषु संदेहेषु न किंचिद्यत्नं करोति तद्यथा
ङोलोमशासोविति इदं तर्हि प्रयोजनमान्तर्य
तस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां त्रिमात्रचतुर्मात्रा।
आदेशा मा भूवन्निति खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः ख
ट्वा उदकं खट्वोदकं खट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा
ऊढा खट्वोढा खट्वा एलका खट्वैलका खट्वा
ओदनः खट्वौदनः खट्वा औपगवः खट्वौपग
वः अथ क्रियमाणेऽपि वर्णे कस्मादेवात्र त्रि
मात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
आदेशा न भवन्ति तपरस्तत्कालस्येति निय
मात् ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं नेत्याह तादपि
परस्तपर इति यदि तादपि परस्तपरः ऋदोर
बित्येव स्यात् यवः स्तवः पवः लवः इत्यत्र न
स्यात् नैष तकारः कस्तर्हि दकारः किं दका
रे प्रयोजनं अथ किं नकारे यत्र संदेहस्त
कारः न हि दकारोऽपि त्र्यग्रमस्य वाच्यः त
कारः इकारोऽपि इको गुणवृद्धी इकग्रहणं।
किमर्थं इकग्रहणमात्संध्यक्षरव्यञ्जननि

श्री
महा
भा
४८

वृत्त्यर्थं इकग्रहणमात्संध्यक्षरव्यञ्जननि
वृत्त्यर्थं क्रियते आकारनिवृत्त्यर्थं संध्यक्ष
रनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं क्रियते आ
कारनिवृत्त्यर्थं तावत् याता वाता आका
रस्य गुणः प्राप्नोति इकग्रहणान्न भवति
संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं तावत् ग्लायते म्लायते
संध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति इकग्रहणान्न
भवति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं तावत् उम्भिता
उम्भितुं उम्भितव्यं व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति
इकग्रहणान्न भवति अकारनिवृत्त्यर्थे
नतावानर्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
नाकारस्य गुणो भवतीति यदयमातोऽनु
पसर्गे कः इति ककारानुबन्धं करोति कथं
कृत्वा ज्ञापकं किंकरणमेतस्य प्रयोजनं
कितीत्याकारलोपो यथा स्यात् यदि चाका
रस्य गुणः स्यात् किंकरणमनर्थकं स्यात्
गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं
स्याद्गोदः कंबलद इति पश्यति त्वाचार्यो
नाकारस्य गुणो भवतीति ततः ककारानु
बन्धं करोति संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेन चापि ना
र्थः उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो
न भविष्यति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेन चापि।

नार्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेध्रेजनस्य
गुणो न भवतीति यदयं जनेर्ड इति डितं
शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं डित्करणस्य एत
त्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात् य
दि चेज्जनस्य गुणः स्यात् डित्करणमनर्थकं
स्यात् गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररू
पेण सिद्धं रूपं स्यात् उपसरजो मन्दुरज इति प
श्यति त्वाचार्यो नेह जनस्य गुणो न भवतीति
ततो जनेर्डं शास्ति नैतानि सन्ति ज्ञापका
नि यत्तावदुच्यते डित्करणं ज्ञापकं नाका
रस्य गुणो भवतीति उत्तरार्थमेतत्स्यात् त्वद
शाकेयोः परिमृजापनुदोरिति यत्तर्हि गा
पोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति य
दप्युच्यते उपदेशसामर्थ्यादत्राप्यस्य ग
णो न भविष्यतीति यदि तर्हि यदन्यस्याप
रस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्येत
अयादेशोऽपि न प्राप्नोति नैष दोषः यं वि
धिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते य
स्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते गुणं च
प्रत्युपदेशोऽनर्थकः अयादीनां पुनर्निमि
त्तमेव यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न
जनस्य गुणो न भवतीति सिद्धे विधिरारा

भ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति न च जनेर्गु
णेन सिध्यति कुतो ह्येतत् जनेर्गुण उच्य
माने टकारो भविष्यति न पुनरेकारो वा स्या
दोकारो वेति आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्य
ञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भविष्यति एवमप्य
न्नात्मिकः प्राप्नोति पररूपेण शुद्धो भवि
ष्यति एवं तर्हि गमेरप्येष वक्तव्यः गमे
र्गुण उच्यमाने आन्तर्यतो डाकारः प्राप्नो
ति तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यं यदि तर्हीदुक्
ग्रहणं क्रियते द्यौः पन्थाः स इमं पेलेपी।
कः साम्नुं इति संज्ञाविधाने नियमः संज्ञा
याये विधीयते तेन तन्नियमः किं च कृतस्य।
मेतत् नहि कथमनुच्यमाने स्थाने गुण
वृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् कथं पुनरनेनेग
गुणवृद्धिग्रहणं इको गुणवृद्धी स्यातां
प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते क्व
प्रकृतं वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति यदि त
दनुवर्तते अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेति इको वृद्धि
ज्ञा प्राप्नोति संबन्धमनुवर्तिष्यते वृद्धि
रादैजदेङ्गुणः वृद्धिरादैच् इको गुणवृद्धी
ति गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते अदेङ्ग्र
हणं निवृत्तं अथवा मण्डूकगतयोऽधिका

गाः नयथा मंडूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छंति
तद्वदधिकाराः अथवैकयोगः करिष्य
ते वृद्धिरादैजदेङ्गुणः इति ततः इकोगु
णवृद्धी इति नचैकयोगेनुवृत्तिर्भवति
अथवा अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृ
तस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रस
क्तस्यापवादो बाधको भवति अन्यस्याः सं
ज्ञाया वचनात् चानुकरणार्थस्याकरणा
त्प्रकृतायाः अपि वृद्धिसंज्ञायाः गुणसंज्ञा बा
धिका भविष्यति यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्याप
वादो बाधको भवति अथवावद्यतेतत्र अ
नुवर्त्तते च नाम विधयः न चानुवर्त्तनादेव भ
वंति कथं तर्हि यत्नाद्भवंति अथवोभय
निर्देशात्तत्र इत्यविष्यामहे किं पुनरलोन्त्यस्य
शेषः अहोस्विदलोन्त्यापवादः कथं वा
यत्र तत्क्षेपः स्यात् कथं चायं तदपवादः
यद्येकवाक्यं तच्चेदं च अलोन्त्यस्य विधयो भ
वंति इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति ततो
यत्क्षेपः अथ नानावाक्यं अलोन्त्यस्य
विधयो भवंति इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्ये
ति ततो यत्क्षेपः अथ नानावाक्यं अ
लोन्त्यस्य विधयो भवंति इको गुणवृद्धी

श्री
महा
भा
४२

ऽन्त्यस्यानेनेतस्य चेति ततो यत्तदपवादः
कस्तर्हि विशेषः वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति
चेत् मिदिपुगंतलघूपधच्छिदृशि
क्षिप्रसदेशिकस्य ग्रहणं इकश्च ग्रहणं कर्त
व्यं मिदेर्गुणः इक इति वक्तव्ये अनेनान्त्य
न्त्यादिन प्राप्नोति पुगंतलघूपधस्य गु
णः इक इति वक्तव्ये अनेनान्त्यादिन प्रा
प्नोति ऋच्छेर्लिटि गुणः इक इति वक्तव्ये
अनेनान्त्यादिन प्राप्नोति इवोर्दिगुणः
इक इति वक्तव्ये अनेनान्त्यादिन प्राप्नो
ति क्षिप्रसदेशयोर्गुणः इक इति वक्तव्ये
अनेनान्त्यादिन प्राप्नोति सर्वादेशप्रस
ङ्गश्चानिगंतस्य सर्वादेशगुणो निगंतस्य
प्राप्नोति यातावाता किं कारणं अलो
न्त्यस्येति षष्ठी चैवंभूतमनेकमप्यनेकाला
अशसीति स्यात्तेषष्ठीत यद्विदानीमनिगं
तस्यांगस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति नै
ष दोषः यत्रैव तर्हि अलोन्त्यषष्ठ्यंतानि
कस्मपकामति एवमंगस्यापि षष्ठीता
यदिदानीमनिगंतमंगंतत्र षष्ठ्येवतानि
गुणागुणः कृतः सर्वादेशः एवं तर्हि सर्वो
पेतो यद्दोषात्प्येवापपदितः स्मिदिग्रहो

न्तलघूपधस्य क्ङिदिति मिदित्यत्र इषिकग्रह
णं सर्वादेशार्थं गोह्यादिकं नेष्यति मिदे
र्गुणः इकइति वचनादवल्नस्य न श्रेय
स्येति वचनादिकोन उच्यते च गुणः स
र्वादेशः प्राप्नोति एवं सर्वत्र प्रत्ययनाहेत
दपवादः उच्यान्नस्येति चेन्नसिसार्वधा
तुकार्धधातुकरूत्वाद्योर्गुणः अनेनस्य प्र
तिषेधः उच्यानस्येति चेन्नसिसार्वधातु
कार्धधातुकरूत्वाद्योर्गुणोऽनेनस्यऋति
षेधो वक्तव्यः जसि गुणो यथेदं भवति
प्रजन्हुः प्रविभगुरिति एवमनेनिवं
प्रयंवेविदुः अप्राप्तिप्राप्नोति सार्वधातु
कार्धधातुकयोर्गुणः यथेदं भवति क
तारहलो नयति तरति भवतीति एवं इहि
नाहिदिते इहलै अप्राप्तिप्राप्नोति ह्रस्व
स्य गुणः यथेदं भवति हेअग्ने हेवायो इ
ति एवं हे अग्निचेन हेसमेत्तन अप्राप्ति
प्राप्नोति जसि गुणः यथेदं भवति अग्न
यः वायव इति एवमग्निचितः सोमसुतः
अप्राप्तिप्राप्नोति ऋतोङिसर्वनामस्थान
योर्गुणः यथेदं भवति कर्तरि कर्तारौ
कर्तार इति एवं स्वस्कृति सुकृतौ सुकृतः

श्री
महा
भा
४४

अप्राप्तिप्राप्नोति घेर्ङिति गुणः यथेदं
भवति अग्नये वायवे इति एवमग्निचि
ते सोमसुते अप्राप्तिप्राप्नोति ओर्गुणः
यथेदं भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति एवं
सुश्रुत सौश्रुतः अप्राप्तिप्राप्नोति नैष
दोषः पुगन्तलघूपधग्रहणमनेनापि
यमार्थं पुगन्तलघूपधग्रहणमनेनाप्र
नियमार्थं भविष्यति पुगन्तलघूपधस्य
वानेनापवादान्नस्यानेनस्येति प्रकृतस्य
प्यनियमः स्यात् किंच प्रकृतं सार्वधातु
कार्धधातुकयोरिति तेन भवेदिह न
यमात्रस्यात् इहिता इहिते इहितव्य
ति इत्यादि गुणास्तु नियतः सोऽनेनस्या
प्राप्नोति अप्राप्ये च नियमः स्यात् पुग
न्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयो
रेवेति एवमपि सार्वधातुकार्धधातुक
योर्गुणः अनियतः सोऽनेनस्याप्राप्नो
ति इहिता इहितेति इहते इति अप्रयाप्य
भयतो नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्य
च सार्वधातुकार्धधातुकयोः सार्वधातु
कार्धधातुकयोरेव च पुगन्तलघूपध
स्येति एवमप्यर्धजसिगुणः अनियतः

सोनेनस्यापि प्राप्नोति अन्ते निर्ज्ञः पर्यवे
विष्ठिरिति एवं तर्हि नैवायं तत्र्कुषः नापि
तदपवादः अन्यस्वेदं परिभाषान्तरमसं
वदं तयापरिभाषया परिभाषान्तरमपि
चमत्कृत्कोष्टीयाः पठंति नियमादिको
गुणवृद्धीभवतो विप्रतिषेधेनेति यदि
वायं तत्र्कुषः स्यात्तेनैवतस्याश्चयुक्तोप्र
तिषेधः अथापि तदपवादः उत्सर्गापवा
दयोश्चायुक्तं विप्रतिषेधः तत्रनियमस्याव
काशः राज्ञः कचराजकीयं इकोगुणवृद्धी
इत्यस्यावकाशः चयनं चायकः लवनं।
लावकः इहोभयंप्राप्नोति मेद्यति मेद
नः मेद्यति मार्ष्टीति इकोगुणवृद्धीइत्ये
तद्भवति विप्रतिषेधेन नेषयुक्तो विप्र
तिषेधः विप्रतिषेधे हि परमित्युच्यते अ
वैयाव्ययोगः परो नियमः इत्यत्राचोपरश
न्दः विप्रतिषेधे परे यदिष्टं तद्भवति एवम
प्ययुक्तो विप्रतिषेधः द्विकार्ययोगो हि वि
प्रतिषेधः नचात्रैको द्विकार्ययुक्तः ना
वश्यं द्विकार्ययोगएव विप्रतिषेधः किं
तर्हि असंभवोपि तत्रचास्त्यसंभवः कोसा
वसंभवः इहतावत् हेतेभ्यः सतेभ्यइति

प्री
महा
भा ६

पकः स्थानी द्वावादेशौ नचास्ति संभवः
यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौस्यातां इ
हेदानीं मेद्यति मेद्यतः मेद्यंति द्वौ स्थानि
नावेकादेशः नचास्तिसंभवः यद्द्वयोः स्था
निनोरेकादेशःस्यात् एषोप्यसंभवः अ
त्यसंभवयुक्तो विप्रतिषेधः एवमप्ययु
क्तो विप्रतिषेधः किंतर्हि द्वयोरपि साव
काशयोः समवस्थितयो विप्रतिषेधो भ
वति अनवकाशश्चायं योगः नन्विदा
नीमेवावकाशः प्रक्रमः चयनं चायकः
लवनं लावकः अथापि नियमः प्राप्नो
ति नाप्राप्ते नियमे योगआरभ्यते यान
ना प्राप्ते तदपवादोयं योगो भवति उ
त्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः अ
थापि कथंचिदिकोगुणवृद्धी इत्यस्यायो
गस्यावकाशः स्यात् एवमपि दोषः यथे
ह विप्रतिषेधाद् इकोगुणो भवति मेद्यते
मेद्यतः मेद्यंतीति एवमिहापि स्यात्
अन्ते निर्ज्ञः पर्यवे विष्ठिरिति एवं तर्हि
द्विर्भवति गुणोभवतीतियत्तत्स्यात् इ
कइत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं किं कृतं
भवति द्विर्णोपामसौप्राङ्भीर्यतीति नेर

कामचारः ग्रहणेन वा इकं विशेषयि
तुं इकावाग्रहणं यावता कामचारः
इह तावन्मध्ये स्थित्वा जिघ्रतं लक्षणं पर्यु
द्दिशति ग्रहणे इग्ग्रहणेन इकं प्रति
शेषयिष्यामः एतेषां इकः इति इहेदानीं
अस्मिंश्च पाते कार्यं यान् कहस्यायोग
णेऽधिकार ग्रहणेन विशेषयिष्यामः एते
षां गुणो भवति इकः गुणं ताव्नामिति अथ
वा सर्वे एव अत्र स्थानी निर्दिश्यते इह ताव
न्मिदेरिति अविभक्तिको निर्देशः मिदः एः
मिदेरिति अथवा षष्ठी समासेन भविष्य
ति मिदः इः मिदिः मिदेरिति पुगंतलघू
पधस्यापि नैवं विज्ञायते पुगंतस्याङ्गस्य
लघूपधस्येति कथं तर्हि पुगंतं च
तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगंतश्च लघू
पधश्च पुगंतलघूपधं पुगंतलघूपधस्ये
ति अथवा यद्येतद्धितेयं अंगविशेषणम
ति इहापि प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्ती
ति अर्च्छ इत्यपि अक्लिश्नि निर्देशायं अर्च्छ
ति अर्केरता अरुकन्ताभिति इहोर
पिपोजाविभागः करिष्यते उरडि नित्य
णः इः ऋदित्गुणो भवति ततो ष्ठाः इषी

श्री
मरु
भां
५१

अपि गुणो भवति ऊरित्येव विश्वतर
योः इष्यपणां विपरीतगुणं यत्ना सिद्धं म
ध्यमेव सिद्धं सति यत्र स्वत्र ग्रहणं करोति
स्यैतत्प्रयोजनं इकोऽन्यथा स्यात् प्रतिको
मा भूदिति अथ हि ग्रहणं किमर्थं किं
विशेषणेन हि ग्रहणं चोद्यते न प्रत्यक्षं
णत्रग्रहणमपि एकं चिह्न ग्रहणं यत्प्रत्य
नेन अस्ति गुणग्रहणं स्थापितं अतिम
हे तिको वा विशेषः अयमस्ति विशेषः गु
णविधानेऽविकृत्य वा निर्दिश्यते तत्रा
वश्यं स्थानि निर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्त
व्यं हि विधाने पुनः सर्वे एव स्थानी प्रति
निर्दिश्यते अचो ञ्णिति अत उपधायाः त
द्धितेष्वचामादेरिति अत उत्तरपदे तहि
ग्रहणमनर्थकं क्रियते हि ग्रहणमनर्थ
कं क्रियते किंतु वेति प्रतिषेधं वक्ष्यति
सा वृद्धिर्मा भूदिति कथमिदानीं क्लिक्त
प्रत्ययस्थः इको गुणः यावता चास्मिन्नाभि
धीयते इहेदानीं मृजेर्वृद्धिः विशेषणं परि
द्यते मार्ष्टि मामृजत मृजः मृष्टवान् इ
हार्थं चापि मृज्यर्थे वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं मृ
जेर्वृद्धिर्विशेषणं चोद्यते मार्ष्टि कोऽयमात

अनिकोमाभूदिति स्रज्यर्थमितिचेद्यो
गविभागात्सिद्धं स्रज्यर्थमिति वेयोगवि
भागादिवोके किमर्थं स्रनेत्पविकारेत्
सदेशस्यकार्यंभवतीति वृद्धिप्रतिषेधा
नुपपत्तिस्तिकप्रकरणे वृद्धेस्तु प्रतिषे
धोनोपपद्यते किंकारणं इकप्रकरणात्
इत्तलक्षणायोगलक्षणायोः प्रतिषेधः नचैवं
सति स्रजेरिग्लक्षणावृद्धिर्भवति तस्मात्स्र
जेर्वृद्धिरिग्लक्षणाप्राप्नोतिनवा पवंतर्हि इत
त्ध्वैवव्याकरणात्स्रजेरवादोसंक्रमेविभाषा
वृद्धिमारभेत परिस्रजति परिमार्जतिप
रिस्रजेत परिमार्जेत इत्येवमर्थं तर्हि
ह्यपिसाध्ये तस्मिन्साध्येयोगविभागः क
रिष्यते स्रजेर्वृद्धिर्वचनं ततः अचिञ्णिति
अजादौचक्ङिति स्रजेर्वृद्धिर्भवतिपरिमा
र्जंतिपरिमार्जन्तु किमर्थमिदं नियमार्थं
अजादावेवक्ङितिनान्यत्र कमाभूत् म
ष्टः मृष्टवानिति ततोवावाचप्रुविक्ङिति
स्रजेर्वृद्धिर्भवति परिस्रजंति परिस्रजंति
परिस्रजेत इत्याद्यर्थमेवतर्हि सिजर्थं वृद्धि
ग्रहणं कर्तव्यं सिचिवृद्धिर्विशेषणोपदि
श्यते इकोयथास्यात् अनिकोमाभूदि

श्री
महां
भां
४०

ति कस्यपुनरनिकः प्राप्नोति अकार
स्य अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् नैतद
स्ति लोपोस्याकारस्य भविष्यति अकार
स्यतर्हि प्राप्नोति अपासीत् अवासीत्
नास्यप्रतिषेधः सत्यावाहद्वावसन्ता
वासर्थंतरस्यतर्हि प्राप्नोति नैवंसंध्य
न्तरमस्त्यमस्ति नचैतदस्ति ढलोपके
ते उदवोढां उदवोढं उदवोढेति नैत
दस्ति असिद्धोढलोपः तस्यासिद्धत्वा
न्नैतदंतंभवति यांजनस्यतर्हि प्राप्नोति
अभैत्सीत् अच्छैत्सीत् हलंतलक्षणावृ
द्धिर्वाधिकाभविष्यति यत्रतर्हिसाप्रति
षिध्यते अकोषीत् अमोषीत् निचिवृद्धे
रेषप्रतिषेधः कुटादिलक्षणाद्धिलामधुन
निभमति अङ्कितेनापिनावतिष्ठते अय
वासिचिवृद्धिः प्राप्नोति तस्याहलंतलक्ष
णावृद्धिर्वाधिकाभविष्यति तथाऽपि
नेटीति प्रतिषेधः अचिति पुनः क्वचिद
न्यत्राप्यपवादेप्रतिषिद्धउत्सर्गोपिनभ
वति अस्तोषीत् सज्जातेष्यपवृत्ते मे प्र
धर्षीत् प्रतिभिः स्रते अकंतेअप्रतिषिद्धर
र्वतेप्रतिषिद्धेप्यपवादेनभवति उ

नरार्थमेव नहिक्विजर्थेहहिग्रहणांक
नेव्यं क्विचिहदिहशिविशेषणोवोच्यते सा
क्रितिमाभूत् न्यवधीत् न्यभयीत् ने
तर्हिप्रयोजनं श्रुतंस्थान्यानमेवशङ्कशे
नेनस्यात्वाहहिनभविष्यति यदितर्हिकि
च्यतेरंगंभवति अकाषीत् अहार्षीत्
शेषोक्तेनलपरत्वेनात्वेनस्यनाहहिनप्राप्नो
ति माभूदेवं हलंतस्येत्येवंहहिर्भविष्य
ति इगहिविकर्त्ते न शेषोक्तेनरपरत्वेन
नेत्यहहिनप्राप्नोति हलंतलक्षणायावा
नेदीर्घलोपःमाभूदेवं श्रुतेलीलन्ये।
त्वेवंभवति इदंतर्हिप्रलावीत् अपावी।
त् शेषोक्तेनप्रवादेशाचानितेनस्यनाहहि।
नप्राप्नोति हलंतलक्षणायाश्चनेदीनिष
तिषेधःमाभूदेवं लीनस्येवंभविष्यति
लीनस्येत्युच्यते नचेदंलीनं लीनस्येत्य
चककारोपिनिर्दिश्यते किंवककारोनश्रू
यते लमनिर्दिष्टोवकारः यद्येवमाभवा
नवीत् माभवान्भवीत् अत्रापिप्राप्नोति
अविकमवोर्नेतिवक्ष्यामि नत्ववक्तव्यनव
क्तव्यं णिश्विभ्यांनेतिमात्रवो यद्युच्यते
इच्यते अथैवनाहिणिभ्यांःप्रतिषेधोव

श्री
महा
भा
४८

कव्योभवति शेषोक्तेनप्रयादेशाच यां
तांतोनेनेवप्रतिषेधोभविष्यति एवंत
र्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नक्विच्यतेरंग
भवतीतियदयं श्रुतोहलादेर्लघोरित्यका
रग्रहणांकरोतिकथंकृत्वाज्ञापकंअका
रस्यैतत्प्रयोजनं इहमाभूत् अकोषी
त् अमोषीत्यदिक्विच्यतेरंगंस्यात् अका
रग्रहणमनर्थकंस्यात् शेषोक्तेनलघुत्वा
हहिर्नभविष्यतीति पश्यतित्वाचार्यः
नक्विच्यतेरंगंभवतीति ततोहकारग्र
णांकरोति नैतदस्तिप्रयोजनं ज्ञापितिर्हि
अत्पदेनस्यवचनेप्रयोजनं किंयत्रगुणः
प्रतिषिध्यतेतदर्थमेतत्स्यात् न्यकुटीत्
न्यपुटीत् इति यत्तर्हिणिश्वोःप्रतिषेधं
शास्तितेनहोनेरंगंभवतीतिदर्शयतीति
यत्तकारोकारस्यग्रहणं लघोरितिक्रिते
तस्मादिहलक्षणावृद्धिर्वाधितव्या यस्याः
स्थानेयालघोरिदितिवृद्धिः यस्याःस्थानेयो
गतान्सर्वोह्णामिकोनिवृत्तिःप्राप्नोति
अस्यामपिप्राप्नोति इयमप्यकंन्तं यतर्हि
वनमितिनेतिकिमर्थंस्यात् अत्रतर्हि
उत्तरवचने अस्मदर्थमेतत्स्यात् सा

र्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणएवेति प्र
सारणेच प्रसारणेचसर्वेषांनिवृत्तिः
प्राप्नोतिप्रसारणेपिप्राप्नोति याता वाता
पुनर्वचनमिदानींकिमर्थंस्यात् विषया
र्थंपुनर्वचने विषयार्थमेतत्स्यात् वचि
स्वपियजादीनांकिंस्यादिति उरण्रपरेव
उरण्रपरेचसर्वेकाराणांनिवृत्तिःप्राप्नो
ति प्रसारणेपिप्राप्नोतिकर्तृहर्तृ सिद्धंतप
ष्ठ्यधिकारेवचनात् सिद्धमेतत्कथंष।
ष्ठ्यधिकारेऽमीयोगाःकर्तव्याः एकंता।
वत्क्रियतेएव तत्रैषभावपिषाणीषष्ठ्य
धिकारमनुवर्तिष्यते अथवाषष्ठ्यधिका
रेऽमीयोगाअपेक्षिष्यामहे अथवाइह
तावद्यंश्चाः सार्वधातुकार्धधातुक
योर्गुणोभवति इक्कस्थानेभवति या
ता वाता इदंतावदयमपेक्ष्यते इकइति
षष्ठ्यन्तमिदंतदपेक्षतएवमिहाप्यिदमप
क्षिष्यामहे सार्वधातुकार्धधातुकयोरि
कोगुणवृद्धीइति ॥ ॥ इतिश्रीमद्भ
गवत्पतंजलिमुनिविरचितेव्याकरणम
हाभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमपादेद्वि
तीयमाह्निकं ॥ ॥ ॐनमःश्रीगणेशाय न

धातुलोपआर्धधातुके धातुग्रहणंकि
मर्थंइहमाभूत् लूञ् लवितालवितु
मार्धधातुकइतिकिमर्थं त्रिधाबद्धोवृ
षभोरोरवीति किंपुनरिदमार्धधातुक
ग्रहणंलोपविशेषणं आर्धधातुकनि
मित्तेधातुलोपसतियेगुणवृद्धीप्राप्नुतः
तेनभवतइति आहोस्विद्गुणवृद्धिविशे
षणं धातुलोपसत्यार्धधातुकनिमित्ते
येगुणवृद्धीप्राप्नुतःतेनभवतइति किं
चातःयदिलोपविशेषणं प्रेद्धः उपेद्धः प्र
प्राप्नोति अथगुणवृद्धिविशेषणं
क्नोपइत्यत्रापिप्राप्नोति यथेच्छसितथा
स्तु अस्तुवालोपविशेषणं कथंप्रेद्धः उ
पेद्धः बहिरंगोगुणः अंतरंगःप्रतिषेधः
असिद्धंबहिरंगमंतरंगेअथवानार्धधातु
ग्रहणेन इक्कस्थानेनभवति लूञ्
लवितालवितं लवितव्यमिति आर्धधा
तुकनिमित्तेलोपप्रतिषेधः नचैषआ
र्धधातुकनिमित्तोलोपः अथवापुन
स्तुगुणवृद्धिविशेषणं ननुचोक्तंक्नोप
इत्यत्रापिप्राप्नोतीति नैषदोषःनिपातना
त्सिद्धं किंनिपातनं चेलेक्नोपमिति निप

विगणनेकर्तव्यं यस्मात्कक्यावलोपप्र।
तिषेधः यउःयककव्यवलोपप्रतिषेधोभ
वत्यः यउःवेभिदिता वेभिदिते यक
ऊधभिन्ना गमस्यकः क्य समिधिता इ
षेकः वलोपे जीरदानुः किंप्रयोजनं
वलोपस्त्रिवानुवेयलोपप्रतिषेधार्थं न
लोपेस्त्रिवानुवेयलोपेचप्रतिषेधोमाभू
दिति वलोपे अभाजिरागः उपबर्हणं
स्त्रिवेः अस्रेमाणांहितेजयाथ्यस्त्रवेयल
पे लड् लविनालविनेलविनवं यदि।
परिगणनेक्रियते स्यादःप्रस्रयः हिमस्र
यः अत्रनप्राप्नोति वद्त्यतेन निपात
नात्सस्पदादिष्विति नतर्हिपरिगणनंकर्त
व्यंनकर्तव्यंनलोपेकस्मान्नभवति इक
प्रकरणान्नलोपहक्कि इग्लक्षणयोगुण
वृद्ध्योःप्रतिषेधः नचैषइग्लक्षणावृद्धि
यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्रतिषेधःस्या
दःप्रस्रयः हिमस्रयः अत्रनप्राप्नोति अ
वोदःएधः ओपमः इतिनिपातनात् निपा
तनात्स्पदादिषु निपातनात्स्पदादिषुप्र
तिषेधोभविष्यति नभविष्यतिच यदी।
ग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्रतिषेधःस्त्रिवान

श्री
महा
भा
८

वेयलोपे कथं स्त्रिवेः अस्रेमाणांहिते
जयाथ्य अन्याअप्यजावद्भात्मसिद्धं आर्ध
धातुकनिमित्तेलोपप्रतिषेधः नचैष आ
र्धधातुकनिमित्तोलोपः यद्यार्धधातुक
निमित्तेलोपप्रतिषेधः जीरदानुरत्रप्रा
प्नोति रकिज्यःसंप्रसारणं नेतज्जीवेः
रूपं रकि एतज्ज्यःसंप्रसारणंभवति
यावतावेदानीरक्जीवेरपिसिद्धंरूपं
भवति कथमुपबर्हणमिति बृहेःअ
स्त्यन्यमस्तीतिज्ञायते बृहेःप्रकृत्य
न्तरमिति अचीतिलोपाच्यते अन्तरा।
दावपिदृश्यतेनिबृह्यते अनिरीतिचो
च्यते उद्गावपिदृश्यतेनिबर्हितानि
बर्हितमितिअज्ञातावेपिनदृश्यते बृ
हयति बृहकइति तस्मान्नार्थःपरिग
णनेन यदिपरिगणनंनक्रियते भेद्य
ते छेद्यते अत्रापिप्राप्नोति नैषदोषः
धातुलोपइतिनैवंविज्ञायते धातोर्लो।
पोधातुलोपइति कथंतर्हिधातोर्लो।
पोयस्मिन्नार्धधातुकेतद्धातुलोपं धातुलोप
इति तस्मादिग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्र
तिषेधः यदितर्हिइग्लक्षणयोर्गुणवृ

घोः प्रतिषेधः पापचकः पापठकः म
गधकः दृषदकः अत्र न प्राप्नोति अल्लोप
स्य स्थानिवत्त्वात् अल्लोपे कृते न स्थस्था
निवद्भावाद् हृद्धिर्न भवतीष्यति अनारंभो वा
अनारंभो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः कथं
चमिदिता मरीमृजः ऊर्णुमिता मग
धिता अत्राप्यकारलोपे तस्य स्थानिवद्भा
वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः यत्तु स्थानिव
द्भावो नास्तीत्यर्थमयं योगो वक्तव्यः सं
चस्थानिवद्भावो नास्ति लोलुवः पोपुवः
यत्र हलचोरादेशः अत्राप्यकारलोपे कृ
ते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी नः भवि
ष्यतः लकि कृते न प्राप्नोति इदमिह संप्र
धार्यं लुक् क्रियतां लोप इति किमत्र क
र्तव्यं परत्वाल्लोपः नित्यो लुक् कृतेपि लो
पे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति लुगप्यनि
त्यः कथं अन्यस्य लोपे कृते प्राप्नोत्यन्यस्या
कृतेपि शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो
भवति अनवकाशस्तर्हि लुक् सावका
शो लोपः कोवकाशः अत्र शिष्टेप्यापि
कथं चिरवकाशो लुकस्मात् एवमपि न
दोषः अल्लोपयोगविभागः करिष्यते अ

तो लोपः यस्य यस्य च लोपो भवति अत
इत्येव किमर्थमिदं लुकं वक्ष्यति न ह्याय
नाद्ये ततो हलः हलन्तस्य यस्य च लो
पो भवति इहापि नाहि परत्वाद्योगविभा
गाद्वा लोपो लुकं बाधते कृतो नाम नाव
ग्भोपदेशेनान्वयते नौनाव समानाश्र
यो लुग्लोपेन बाध्यते कथं समानाश्रयः
यः प्रत्ययाश्रयः अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्प
त्तेर्लुग्भवति कथमस्य प्रत्ययः हिमश्रयः
जीरदानुः निकुचित इति उक्तेशेषे कि
मुक्ते निपातनात्स्यादि प्रत्ययाश्रयत्वा
दसमासिद्धे धकिः यः सम्प्रसारणमिति
निकुचितेत्युक्ते किमुक्तं निपातनल
णो विधिरनिमित्तेन द्विवानत्येति क्ङिति
च क्ङिति प्रतिषेधेनाग्निमित्तग्रहणं क्ङिति
प्रतिषेधेनाग्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं क्ङिन्नि
मित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवत इति
किं प्रयोजनं उपधारोरवीत्यर्थं उपधा
रोरवीत्यर्थं च उपधार्यं भिन्नः भिन्नवा
न छिन्नः छिन्नवान् किं कारणं न सिध्य
ति क्ङितीत्युच्यते यत्र चाक्ङित्त्वं तत्र ते
णोक्ङितत्वेव स्यात् चितेस्मात इहेन स्यात्

भिन्नः भिन्नवान् छिन्नः छिन्नवान् इति
नत्वं च यथा स्यादित्युच्यते नत्वं क्रियते परत्वे
न विशिष्यते पुगन्तलघूपधस्यागस्य गु।
ण उच्यते न चात्र क्ङित्परे पुगन्तलघूप
धस्य चेति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य
लघूपधस्य चेति कथं तर्हि पुकोन्तः पुग
न्तः लघ्वी उपधा पुगन्तस्य लघूपधा च पु
गन्तलघूपधे पुगन्तलघूपधस्य चेति पु
वर्णं चेन्न हितत्वं पुगागमविशेषणं हि सति इ
ह्यपि प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्ति रोरवो
न्यर्थेन विपाशं इहष्टभोरोरवीति यदि
तर्हि भिन्नग्रहणं क्रियते शाचर्ङ्. लेदोषः रि
पयति पिपति माङ्खवन्तप्रास्वन्त प
चनप्राप्नोति शाचर्ङ्. तस्मान्नेगलक्षणेना
त् पुगन्तेरगन्वादियपाद्. उवङ्होक्तन्तयोः
पुन्तपयन्नाद्गुणोन भविष्यति एवं क्रिय
तेचेदं तर्हि भिन्नग्रहणे न कश्चिद्दोषो भव
ति इमानि च भूयस्तानि भिन्नग्रहणस्य प्रयो
जनानि हेतः हयः उपायते उपयत लौ
यमानिः पोयमानिः तेनिक्र इति तेना
निसन्ति प्रयोजनानि इहतावत् हेतः
हयः इति प्रतक्तस्मान्नमानि हेतस्य प्रति

घेयेन निहन्तिः शाकाकन्दे नत्वं च यथा न्
पदेशात्स्यायामेवासावकाशः उपायते
उपयत लौयमानिः पोयमानि विति व
हिरङ्गगुणाहदे पुन्तरङ्गः प्रतिषेधः पुमि
इव हिरङ्गमन्तरङ्गेनेनिक्र इति परेणा
पेणाज्याव हितत्वान्न भविष्यति उपधाय
नन्ताबान्वाणः धातोरिति वर्तमाने धातोः
क्ङित्परत्वेन न विशेषयिष्यामः यदि धातुर्वि
शिष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति चिनुत सु
नुतः लुनीतः नैष दोषः विहितविशेष
णं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति धा
तोरेव विहितः प्राप्नोति नैवं विज्ञायते धातो
विहितस्य क्ङित इति अथवा कार्यकाले
संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रावस्थितं द्रष्टव्यं।
चेत् पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवति इत्यप
स्थितमिदं भवति क्ङितीति अथवा य
दि तस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं नेदनवकाशं न
स्यानवकाशान्नाङ्गणक्लेन भविष्यतः
अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यप
वादलक्षणस्य प्रतिषेध इति यदयं मिद
रशिष्टशिष्टेः कृत्वः इको ‒ लहलेना
चेति कृत्स्नो गोकिनौ करोति कथं कृ

न्वाज्ञापकं किं कृणास्येतत्प्रयोजनं गु
णो न स्यादिति यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न
स्यात् किं कृणामनर्थकं स्यात् पश्यति
त्वाचार्यः भवत्युपधालक्षणस्य गुणस्य प्र
तिषेध इति ततः कृत्तेनो किमाकरोति
दीधीवेव्योर्ग्रहणं चापि नार्थः क्ङिति चेति न
चात्र क्ङितं पश्यामः अन्यल्लक्षणेन प्रा
प्नोति नलमकानस्मिन् क्ङिति प्रत्ययलक्ष
णः प्रतिषेधः अथापि तल्लक्षणमेतावस्यत्।
च्यते एवमपि न दोषः कथं न लक्षणेनात्र
गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते किं तर्हि योऽसौ
त्वमनाल्प्यतेतस्मिन्नार्द्धगलस्य पकार्येण
त्र भवतीति अथाध्यगाधिकारः प्रतिनि
र्दिश्यते एवमपि न दोषः कार्यकालं संज्ञा
परिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमार्द्ध
धातुकार्यधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थि
तमिदं भवति क्ङितीति अथवा द्धोऽ
मेतत् इष्टान्तविधिं कृत्वा इदं सिभवति अथ
वा बहिरङ्गो गुणः अन्तरङ्गः प्रतिषेधः असि
द्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे अथवा एवं स्मिन्योगे
यदार्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्या
नवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति इह कस्मान्न

श्री
महा
भा
२३

भवति लैगवायनः कामयते नश्चि
न काम्यतीति किं प्रकरणात् इकलक्षणा
योर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः नचैनेइग्लक्ष
णो लकारस्य क्ङिति निमित्तादेशो प्राप्नोति
वक्तव्यं स्यात् लकारस्य क्ङिन्निमित्तादेशो प्र
प्नोति वृद्धिभावः प्राप्नोति प्रचिनवे प्र
चिनवे लकारस्य क्ङिन्निमित्तादेशो प्राप्नोति प्रा
तिवल्येण इति विशेषस्य कस्तोः क्ङितः सता
त्सिद्ध यदुं विशेषकरोः क्ङितश्य प्राप्नोति ने
त्याप यत्याचार्यः नडिदादेशादिड्भव
तीति यदेतत्प्राप्यनेकमन्त्यमिति डित्वः
इतस्तु इति डितोपकार्यंतत्रं भवति डिति
यत्कार्यं तत्रं भवतीति किं विशेषेण
न नहि कथं भवत्यमानेनाप्यते पा
स्तदोपवादिष्टवचनात् अपरिणाम स्यैव
यास्यद सम्भवस्य डिन्त्वादित्यं डितश्चे
नेकरोति तस्यैतत्प्रयोजनं डितोय
कार्यं तत्र यथा स्यात् डितिपत्कार्यं तत्र।
मा भूत् दीधीवेव्योः किमर्थमिद
मुच्यते गुणवृद्धी मा भूतामिति धा
दीध्यनं आदीध्यक आवेव्यनं आवे
व्यकः इति अथ योगः शाकोकालेन कथं

दीर्घीवेयोश्छेदोविषयत्वात् इहतावद्वि
चिन्वाञ्छदमोदीर्घेन प्रदीर्घगुरिलिवञ्छ
दसिगुणास्यदर्शनात्प्रतिषेधः --- च्छ
दोविषयत्वात् दीर्घीवेयोश्छेदोविषयो
इहतावद्विचिन्वाञ्छदमः इहतावद्विधेः
च्छदसिभवति प्रदीर्घेन प्रदीर्घगुरि
ति च्छंदसिगुणास्यदर्शनात्प्रतिषेधः
अनर्थकप्रतिषेधेप्रतिषेधः अत्राप्रति
वंपत्किंचमनत्स्यादीर्घेन ह्रस्वपकृतः
कृपयन्त्वदीर्घेन प्रदीर्घगुर्द्दपावात्सोश्चता
सः भवेदिदंगुकृत्स्यदाहृत्वा प्रदीर्घेदि
ति इदंतगुकेप्रदीर्घगुरीति अयंजसिगु
णः प्रतिषेधविषयआरभ्यते यत्रैव हि
क्ङितिचेत्यनेनप्रतिषेधंबाधतेएवमिम
मपिप्रतिषेधंबाधेत नैषदोषः जसि
गुणः प्रतिषेधविषयआरभ्यमाणोस्मा
त्पुजतीयंप्रतिषेधंबाधेत कस्मात्तत्प
जातीयः यः अस्याप्राश्रयः अकृत्वाश्र
यञ्चास्य अथवाधेनलाप्राप्तेसतस्याबा
धनेभवति नचाप्राप्ते क्ङितिचेत्यनेनप्रति
षेधेजसिगुणआरभ्यते एतस्मिन्तु
नःप्राप्ते चाप्राप्तेच यदितर्हिस्पर्शयोगेना

श्री
महा
भा ५५

रभ्यतेकथंदीर्घ्यादिति दीर्घ्यातिशयत्वा
न्यायेन दीर्घ्यादितिशयन्त्वमप्ययेनभविष्य
ति इहश्वप्रोष्टशाकामकते कथंप्र
कर्णानिर्भ प्रवाणिर्भ कर्णिनाश्वः शफिला
श्वः आर्यपानकसंहुलादिर्गिन्धोद्धति
भिमानेप्रत्नरित्वहाय्यातस्पोजनं इ
डेत्पयश्चास्यात यदन्यत्स्यामोतितत्स्याम
दिति किंचान्यत्स्यामोतिगुणः यदिनिय
मः क्रियते पिपठिवते इत्यताः पिपठोः
दीर्घत्वेनप्राप्नोति नैषदोषः अंगेयत्का
र्यंतन्निपात्यते नचैतदोषे अथवासिद्धं
दीर्घत्वेनत्यामसि ह्रस्वान्निपातान्भविष्य
ति हलोनंतराः संयोगाः अनंतराइति
कथमिदंविज्ञायते अविद्यमानमंतरं
येषामिति आहोस्विदविद्यमानाअंत
रायेषामिति किंचातः यदिविज्ञायते
अविद्यमानमंतरंयेषामिति अवगृह्
संयोगसंज्ञानप्राप्नोति अधिकत्वात्
इति विग्रहेऽप्यंतरमिति अथविज्ञा
यते अविद्यमानाअंतरायेषामिति न
दोषोभवति यद्यालदोषस्तथात्र अथ
वाप्तुनरस्तु अविद्यमानमंतरंयेषामि

तिनन्वचोक्तमवग्रहेसंयोगसंज्ञानप्रा
प्नोतीति प्रश्लिष्यप्लइति विच्छेदात्त्वं
तर्हिलिङ्गेघरोषोनप्रयोजनं संयोगसं
ज्ञायांसहवचनेयथास्यात्संयोगसंज्ञाया
सहग्रहणंकर्तव्यं हलोनन्तराःसंयोगः
सहेति किंप्रयोजनं सबहूनामपिसंयो
गसंज्ञायथास्यात् एकैकस्यमाभूदिति
यथान्यत्रयथा गुणाश्रायिपदेष्वलिस
हस्त्यलाकार्यं नष्करोतिसहग्रहणं
तन्नयथासहस्रस्य उभेग्रहणस्वसहेति
किंचस्यात् यद्येकैकस्यहलःसंयोगसं
ज्ञास्यात् इहनिर्याणात् निर्वाणात् वाक्य
स्यसंयोगादेरितिलोपप्रसज्येत इहसहवी
ष्ट स्प्तनस्यसंयोगादेरितीडप्रसज्येत इह
चसंस्कृयतइति गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति
गुणःप्रसज्येत इहचहषत्करोति समि
ति समित्करोति संयोगान्तस्यलोपइति
लोपःप्रसज्येत इहचनिर्याणःनिर्वाणइति
संयोगादेरातोधातोर्यण्वतइतिनिष्ठानत्वं
प्रसज्येत नैषदोषःयत्तावदुच्यते निर्वा
णादिति वाक्यस्यसंयोगादेरितिलोपःप्रसज्ये
तइति नैवविज्ञायते संयोगाद्यादिर्यस्येति

श्री
महा
भा
५५

सोयंसंयोगादिःसंयोगादिरिति कथं
तर्हि संयोगावादौयस्यसोयंसंयोगादिः
संयोगादिरितिएवंतावत् सर्वसंयोगका
र्येपरिहृते यस्तूच्यते इषत्करोति स
मित्करोतीति संयोगान्तस्यलोपःप्रस
ज्येतेति नैवविज्ञायते संयोगान्तोयस्य
तदिदंसंयोगान्तं संयोगान्तस्येति कथं
तर्हिसंयोगावन्तौयस्यतदिदंसंयोगान्तं
संयोगान्तस्येति यस्तूच्यते इहचग्ला
कावल्लेतिस्कोःसंयोगाद्योरिति कथं
तर्हिसंयोगयोरादिःसंयोगादिःसंयोगा
द्योरिति यस्तूच्यते इहचनिर्याणोनि
र्वाणइति संयोगादेरातोधातोर्यण्वतइ
तिनिष्ठानत्वंप्रसज्येतेति नैवविज्ञायते
संयोगआद्यादिर्यस्यसोयंसंयोगादिः संयो
गादेरिति कथंतर्हिसंयोगावादीयस्य
सोयंसंयोगादिःसंयोगादेरिति कथंत
र्ह्येकैकस्यहलःसंयोगसंज्ञाप्राप्नोतिप्र
त्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति तद्यथा
गुणवद्भ्योसहस्रंप्रत्येकंभवन्तइति नन्वचा
यमप्यस्तिदृष्टान्तः समुदायेवाक्यपरि
समाप्तिरिति तद्यथा गर्गाःशतंदं

नाम्भिति अर्थेनशब्देनराजानोहिरण्येन
भवंति नचप्रत्येकंदंडयंति सत्येतस्मिन्दृ
ष्टांतेयदिप्रत्येकमित्युच्यतेइहापिसहग्र
हणंकर्तव्यं अथयतनांतरेणप्रत्येकमिति
वचनं प्रत्येकंगणाहलिसंज्ञेभवतः इहा
पितर्हिनार्थः सहग्रहणेन अथयथैवबहू
नामानंतर्येकिंनद्वयोर्द्वयोः संज्ञा अहो।
स्विद्विशेषेण कस्माद्विशेषः समुदाये
संयोगादिलोपोमस्तेः समुदायेसंयोगादि
लोपः मस्जेर्वक्तव्यः मंक्तामंक्तं मंक्ष्यामि
तिरश्च निर्ग्लायात निर्ग्लेयात निर्म्लायात
निर्म्लेयात इतिवान्यस्यसंयोगादेरित्येतेन
प्राप्नोति इहचसंस्वरिषीष्टेति ऋतश्चसंयो
गादेरितीट्नप्राप्नोति इहचनिर्ग्लानः नि
र्म्लान इति संयोगादेरातोधातोर्यण्वत इति
निष्ठानत्वंनप्राप्नोतिइति अस्तुतर्हिद्वयोर्द्व
योः संयोगः द्वयोर्हलोःसंयोगइतिचेद्द्विव
चनं द्वयोर्हलोःसंयोगइतिचेद्द्विर्वचनंनप्रा
प्नोति इंद्रमिच्छति इंद्रीयति इंद्रीयतेःसन
इंदिद्रीयिषति नंद्राःसंयोगादयइतिद्विर्वच
नंनप्राप्नोति नवासिधेः नवाएषदोषः किं
कारणं अवसिधेः अचोनंद्राःसंयोगादयो

श्री
मह
भा
५८

नद्विरुच्यंते अजादेरितिवर्त्तते अथयदि
बहूनामेवसंयोगसंज्ञा अथापिद्वयोः किं
गतमेतत् इयतासूत्रेण आहोस्विदन्यत
रस्मिन्यत्ने अयःसूत्रेकर्तव्यागतमित्याह
कथंनाबहूनांसंयोगसंज्ञातदेवविग्रहं
करिष्यते अविद्यमानमंतरंयेषामिति य
दाद्वयोर्द्वयोस्तदेवविग्रहःकरिष्यते अवि
द्यमानांतरयेषामिति द्वयोस्त्वेवान्तराक
ङ्क्षिर्भवति नवाएवमपिबहूनामेवसंयोग
संज्ञाप्राप्नोति याह्रिद्रिभवानसंख्याप्रति
निर्दिशति एतेषामेवानवकाशेनभवित
व्यं अस्तुतर्हिद्वयोरेकानामसमुदायेसंयोगसं
ज्ञा ननुचोक्तंसमुदायेसंयोगादिलोपोमस्
तेरिति नैषदोषःबहूनामेतत् प्रमाणंसर्वो
मस्जेर्मिदन्त्यात्संयोगादिलोपार्थमिति अ
थवाविशेषणंसंयोगसंज्ञाविज्ञास्यते द्वयो
र्द्वयोरपिबहूनामपि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञातं
दाश्रयोलोपोभविष्यति यदप्युच्यते इहनि
निर्ग्लेयात निर्ग्लायात निर्म्लेयात निर्म्ला
यात इतिवान्यस्यसंयोगादेरित्येतेनप्राप्नो
तीति प्रातनासंयोगादिविशेषविशेषणमः
संयोगस्यसंयोगादेनिपर्वतेनावश्यसंयोगपी

हृते यदुच्यते गोमानकरोति संयोगांत
स्यलोपइतिलोपोनप्राप्नोतीति पदेनसंयोगं
विशेषयिष्यामः पदस्यसंयोगांतस्येति य
दस्मुच्यते निर्यातोनिर्वातःसंयोगादेरा
तोधातोर्यण्वतइतिनिष्ठानत्वंनप्राप्नोती।
ति धातुनासंयोगादिंविशेषयिष्यामःधा
तोःसंयोगादेरिति सर्वानंतर्हितवचने स
र्वैरनंतर्हिताहलःसंयोगसंज्ञाभवतीतिव
क्तव्ये व्यवहितानामाभूत् पचतिपचसे
नन्वचानेनताइत्युच्यतेनव्यवहितानांनभ
विष्यति इष्यमानेनतर्थ्यव्यवहितेपि व्यवहि
तेप्यनेनतरशब्दोदृश्यते तद्यथा अनंतरावि
मौग्रामावित्युच्यते तयोश्चेदंतरानद्यःप
र्वताश्चभवंति यदितर्ह्यव्यवहितेप्यनेन
रशब्दोभवति आनंतर्यवचनमिदानींकि
मर्थंस्यात् आनंतर्यवचनेकिमर्थमितिचे
देकप्रतिषेधार्थं एकैकस्याहलःसंयोगसं
ज्ञामाभूदिति किंचस्यात् यद्येकैकस्याहलः
संयोगसंज्ञास्यात् उयष उवाष इजादेर्गुरु
मतोनृच्छइत्याम्प्रत्ययःप्रसज्येत नचात
ज्जातीयव्यवायात् नवाएषदोषः किंकार
णंअतज्जातीयव्यवायात् अतज्जातीयकं

श्री
महा
भा
५२

हिलोकेव्यवधायकंभवति कथंपुनर्ज्ञा
यते अतज्जातीयकंलोकेव्यवधायकं
भवति एवंकश्चित्कंचित्पृच्छति अनेन
रेपनेव्राह्मणकुलेइति सआहनानंतरे
वृषलकुलमनयोरंतरइति किंपुनःका
रणं क्वचित्तज्जातीयकंव्यवधायकंभ
वति क्वचिन्नसर्वेवैतज्जातीयकंव्यव
धायकंभवति कथमनंतरावेताविमौग्रा
माविति ग्रामशब्दोयंबह्वर्थोस्त्येव शा।
लासमुदायेवर्तते तद्यथाग्रामोदग्धइ
ति अस्तिवाटपरिक्षेपेवर्तते तद्यथाग्रा
मंप्रविष्टइति अस्तिमनुष्येषुवर्तते त
द्यथाग्रामोगतोग्राममागतइति अस्ति
सारण्यकेससीमकेसस्थंडिलकेवर्तते त
द्यथाग्रामोलब्धइति तद्यःसारण्यकेस
सीमकेसस्थंडिलकेवर्तते तमभिसमीक्ष्यै
तत्प्रयुज्यते अनंतराविमौग्रामाविति
सर्वत्रैवह्यतज्जातीयकंव्यवधायकंभव
ति मुखनासिकावचनोनुनासिकः कि
मिदंमुखनासिकावचनइति मुखंचना
सिकाचमुखनासिकं मुखनासिकेनव
चनमस्यसोयंमुखनासिकावचनः यद्येवं

म्यत्वेनानासिकत्ववचनइतिप्राप्नोति निपा
तनादीर्घत्वंनभविष्यति अथवामुत्वेना
सिकभाववचनमस्यास्तीयमुत्वेनासिका
वचनः किंसिद्धमाववचनइति ईषद्वचन
मावचनेकिंचिन्नासिकावचने मुत्वेहि
तोयावानासिकावचनमस्यास्तीयमुत्वेना
सिकावचनः अथमुत्वग्रहणं किमर्थं
नासिकावचनेनानुनासिकइत्युच्यमानेय
मानुस्वाराणामेवप्रसज्येत मुत्वग्रहणे
पुनः क्रियमाणेनदोषोभवति अथना
सिकाग्रहणं किमर्थं मुत्ववचनेनानुना
सिकइत्युच्यमानेक चटतपानामेव
प्रसज्येत नासिकाग्रहणेपुनः क्रियमा
णेनदोषोभवतिमुत्वग्रहणं शक्यमक
र्तुं केनेदानीमुभयवचनानांसिद्धंभवि
ष्यति प्रासादवासिन्यायेनभविष्यति
तद्यथा केचित्प्रासादवासिनः केचिद्भू
मिवासिनः केचिदुभयवासिनः येप्रासाद
वासिनोगृह्यन्तेतेप्रासादवासिग्रहणेन ये
भूमिवासिनोगृह्यन्तेतेभूमिवासिग्रहणेन
यउभयवासिनोगृह्यन्तेतेप्रासादवासिग्रह
णेनभूमिवासिग्रहणेनच एवमिहापिके

श्री
महा
भा
५८

चिन्मुत्ववचनाः केचिन्नासिकावचनाः
केचिदुभयवचनाः येनमुत्ववचना
गृह्यन्तेतेमुत्ववचनग्रहणेन येनासिका
वचनागृह्यन्तेतेमुत्ववचनग्रहणेन येना
सिकावचनागृह्यन्तेतेनासिकावचनग्रह
णेन यउभयवचनागृह्यन्तेतेमुत्ववच
न ग्रहणेननासिकावचनग्रहणेनच
भवेदुभयवचनानांसिद्धंयमानुस्वारा
णामपिप्राप्नोति नैषदोषः नप्रयोजनं
इतरेतराश्रयंतन्नभवतिकेनेतरेतराश्रया
नामनेनानुनासिकसंज्ञायांभवितव्यं
संज्ञयाचानुनासिकोभाव्यतेतदितरेत
राश्रयंभवति इतरेतराश्रयाणिकार्या
णिनप्रकल्पन्ते अनुनासिकसंज्ञायामि
तरेतराश्रयमुक्तं किमुक्तं सिद्धंतुनित्य
शब्दत्वात् नित्याः शब्दाः नित्येषुशब्देषु
सतोनुनासिकस्यसंज्ञाक्रियते नसंज्ञ
यानुनासिकोभाव्यते यदिनित्याः श
ब्दाः शास्त्रंकिमर्थं शास्त्रंकिमर्थमिति
चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धं निवर्तकंशास्त्रं क
थंग्रामस्याप्यविशेषेणोपदिष्टः अनु
नासिकः तस्यसर्वत्रानुनासिकत्वेहि

प्रसक्ता नचानेन निर्हृतिः क्रियते चेद्
स्याद्यपरत्वस्यास्येन नासिकसंयोगेन ना
सिकः साधुर्भवतीति तुल्यास्यप्रयत्नं स
वर्णं तुल्यास्ये मितं तत्त्वं आस्ये च प्रयत्न
श्चास्यप्रयत्ने तुल्यमास्यप्रयत्नं सवर्ण
संज्ञं भवति किं पुनरास्यं लौकिकमास्य
मोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् काकल
कं नाम ग्रीवायामुन्नतः प्रदेशः कथं पु
नरास्यं अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यं अथवा
अन्नमेतदास्यन्दत इत्यास्यं अथ कः प्रय
त्नः प्रयतनं प्रयत्नः प्रपूर्वाद्यततेर्भावसा
धनो नङ्प्रत्ययः यदि लौकिकमास्यं कि
मास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि त
त्तुल्यं वक्ष्यत्येतत् प्रयत्नविशेषणमा
स्योपादानमिति सवर्णसंज्ञायामभिन्नदे
शेषु तिप्रसंगः प्रयत्नसामान्यात् सव
र्णसंज्ञायामभिन्नदेशेषु तिप्रसंगो भवति
ञचगडदशां किं कारणं प्रयत्नसामान्या
त् एतेषां हि समानः प्रयत्नः सिद्धं त्वास्ये
तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णं सिद्धमेतत् कथं
आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसं
ज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं एवमपि किमास्यो

श्री
महा
भा
५९

पादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यं प्रय
त्नविशेषणमास्योपादानं सन्ति ह्यास्या
द्बाह्याः प्रयत्नाः तेष्वपि तुल्या भवति तेषु
सत्स्वसत्स्वपि वा सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति
के पुनस्ते विवारसंवारश्वासनादघोष
वद्घोषवत्ता अल्पप्राणता महाप्राणते
ति तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतक
ण्ठाः श्वासानुप्रदानाः अघोषाः एकेऽल्प
प्राणा इतरे महाप्राणाः तृतीयचतुर्थाः
संवृतकण्ठाः नादानुप्रदानाः घोषवन्तः
एकेऽल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः यथा
तृतीयास्तथा पञ्चमाः आनुनासिक्यव
र्ज्जं आनुनासिक्यं तेषामधिको गुणः
एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति वि
वृतत्वादाकारस्य संवृतत्वादकारस्य
न सवर्णमेकरूपं इति एवमपि व्यपदेशो
न प्रकल्पते आस्ये येषां तुल्यो देशः प्र
यत्नश्चेति व्यपदेशवद्भावेन व्यपदेशो
भविष्यति सिद्धान्तिसूत्रं तर्हि भिद्यते य
थान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञा
यामभिन्नदेशेषु तिप्रसंगः प्रयत्नसामान्या
त् नैष दोषः आस्ये भवमास्यं न हि तो।

किकमास्य किंतर्हितद्धितांतमास्यं शरी
रावयवायत् किंपुनरास्ये भवं स्थानंकर
णंच एवमपिप्रयत्नोविशेषितोभवति
प्रयत्नश्चविशेषितः कथंतर्हिप्रयतने
प्रयत्नः किंतर्हिप्रारंभोयत्नस्यप्रयत्नः
एवमप्यवर्णस्य एङोश्चसवर्णसंज्ञान
प्राप्नोति यस्मिन्श्ववर्णावैते सुवर्णस्यत
र्हि एचोश्चसवर्णसंज्ञाप्राप्नोति किंतत
तरावर्णयोरेवतर्हिमिथःसवर्ण
संज्ञाप्राप्नोति नैतौतस्यानोदात्तादी
नांतर्हिसवर्णसंज्ञानप्राप्नोति प्रभेदका
उदात्तादयः अथवाकिंनेतेन प्रारंभो
यत्नस्यप्रयत्नइति प्रयतनमेवप्रयत्नः
तदेतनतद्धितांतमास्यं यत्समानेनराश्र
यिष्यामः किंसतिभेदेसमानमाहू सत्य
मेवहिभेदेसवर्णसंज्ञयाभवितव्या कुत
एतत् भेदाधिष्ठानासवर्णसंज्ञा यद
समेवैसमानंतच्चतत्स्यात् सवर्णसंज्ञा
वचनमनर्थकंस्यात् यदितर्हिसतिभे
देकिंचित्समानमितिकृत्वासवर्णसंज्ञा
भविष्यति शकारछकारयोःषकारठ
कारयोरपिसकारथकारयोरपिसवर्ण

श्री
महा
भा
९

संज्ञाप्राप्नोति एतेषांसवेमप्यान्त्समानं
करणावर्जे एवंतर्हिप्रयतनमेवप्रयत्नः
तदेवनतद्धितांतमास्यं ननुचोक्तंतुल्या
स्यःप्रयत्नोपेक्षामिति अथवापरस्तत्र
रुषः ततोवक्ष्यतिहिः आस्येप्रयत्नःआस्य
प्रयत्नःतुल्यआस्यप्रयत्नोयेषामिति न
स्यात्सा तस्यतस्येतिवक्तव्ये किंप्रयोजन
मयोगस्यतुल्यास्यप्रयत्नःसवर्णसंज्ञा
यथास्यात् नानास्य तुल्यास्यप्रयत्नोना
स्यसवर्णसंज्ञामाभूदिति तस्यावचने
वचनप्रामाण्यात् तस्येतिवक्तव्ये प्र
त्यासन्तुल्यास्यप्रयत्नोनास्यसवर्णसंज्ञः
कस्मान्नभवतिवचनप्रामाण्यात्सव
र्णसंज्ञावचनप्रामाण्यात् यदिहिनस्य
तुल्यास्यप्रयत्नोनास्यसवर्णसंज्ञःस्यात्
यद्यन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्यसंज्ञास्या
त् सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकंस्यात् से
वैपिशाहेवींतस्य सैवधिशाहैवांतस्य
मेतत् तद्यथासैवैपिशाखाःमातरिवर्ति
तव्यं पितरिशुश्रूषितव्यमिति नचोच्य
तेस्वस्यांमातरिस्वस्मिन्पितरीति सैवधाचे
तत्कथ्यते यायस्यमातायश्चयस्यपितेति

एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र
संबन्धिशब्दावेतौ तत्र संबन्धादेव तस्य वर्गेण
ह्येवं यत्र यस्य तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तत्तेन तस्य सव
र्णसंज्ञं भवतीति ऋकारलृकारयोः सवर्ण
संज्ञाविधिः ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा
विधेया होतृ लृकारः होतृलृकारः किंप्रयो
जनं ऋकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्या
त् नैतदस्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत् सवर्ण
दीर्घत्वे ऋति ऋर्वा वचनमिति लृति लृ
र्वा वचनमिति तत्सवर्णेपि यथा स्यात्
इहमाभूत् दध्यृकारः मध्वृकारः यद्ये
तत् सवर्णदीर्घत्वे ऋ इति तदृत इति वक्ष्यामि
ततः लृति लृकारे च वा लृर्लृ भवति ऋत
इत्येवं तत्र वक्तव्यो भवति ऋवर्णे चेत् तत्ल
लृकारो च ऋस्य दीर्घत्वं स्यात् संज्ञा भवतीत्यु
च्यते न च ऋकारः लृकारो वा जन्ति लृका
रस्याग्रे वक्ष्यामि तत्रावश्यं पर वक्तव्यं स्तु
तो यथा स्यात् होतृकारः होतृलृकारः हो
तृलृकारः होतृकारः किं पुनरत्र न्यायः
सवर्णसंज्ञावचनमेव न्यायः दीर्घत्वं चैवं
सिद्धं भवति ऋपि च ऋकारस्य ग्रहणे लृका
रग्रहणं सन्निहितं भवति यथेहभवति ख

श्री
महा
भा
८१

होतृ ऋश्यः माला ऋश्य इति इदमपि सिद्धं
भवति खट्वलृकारः माललृकारः वा स्यात्
पिशले: उपकारीयति उपऋकारीयति
इदमपि सिद्धं भवति उपल्कारीयति उप
लृकारीयति यदि तर्हि ऋकारस्य ग्रहणे
लृकारस्य ग्रहणं भवति उरण् रपरः ऋ
कारस्य रपरत्वं प्राप्नोति लृकारस्य लपरत्वं
वक्ष्यामि तत्रावश्यं वक्तव्यं समस्तः सव
र्णसंज्ञायां विप्रतिषेधे तत्र एवमर्थो रेफबाधना
र्थं भविष्यति इह तर्हि ऋवर्णाभ्यां णः स
मानपद इति ऋकारग्रहणं चोदितं भवति
मातॄणां पितॄणामित्येवमर्थं तर्हि ह्यपि
प्राप्नोति क्लृप्यमानेन पश्यति यथा स्यात्
मपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति
क्लृप्यमानं पश्यति कुर्वन्नलशमेवं बा
ध्येतेति वक्ष्यामीति ऋपरस्मात् गिमिश्रम
पमेवं गलेशसंज्ञा वा यथेति वक्ष्यामीति
वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति
योसौ लृकारे लदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्य
ति यथैवं नार्थो रषाभ्यां णोत ऋकारग्रह
णेन वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तं
त इति योसौ ऋकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं

भविष्यति नाज्झलौ अज्झलोः प्रतिषेधे
शकारस्य प्रतिषेधोऽकृत्वात् अज्झलोः प्र
तिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा।
याः प्रतिषेधः प्राप्नोति किं कारणमकृ
तत्वात् अत्रैव हि शकारो हल्त्वं कथं ना
वदन्ते इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि
गृह्णात्येवमत्रेते हल्त्वोपदेशात्रे ह
ल्त्वे नत्रकोदोषः नत्रसवर्णलोपदोष
सवर्णलोपदोषो भवति परः शतानि का
र्याणि कर्णाकरिसवर्णाश्चेति लोपो न प्राप्नो
ति सिद्धमनन्वात सिद्धमेतन्मकथन्नत्र ना
न् कथमनन्ते स्पृष्टकरणस्य शीना ईष
त्स्पृष्टमेतस्यानाम विवृतमूष्मणां ईषद्
नेवानुवर्त्तते स्वराणां विवृतमित्येतदनु
वर्त्तते ईषदित्येतन्नवर्त्तते ईषदिति निवृ
त्ते वाक्यपरिसमाप्तेर्वा वाक्यपरिसमाप्ते
र्वा तन्नः सिद्धमेतत् किं सिद्धं वाक्यपरिस
माप्तेरिति वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदे।
शोत्तरकालमित्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकालमा
दिरन्त्येन सहेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तर।
काले सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकाल
माणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यनेन सर्वे

श्री
महा
भा
६२

णास्मदि तेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां।
ग्रहणं भवतीति नचात्रैकारः शकारं ग्र
हणाति यथैव च तर्हि इकारः शकारं न ग्र
हणाति एवमीकारमपि ग्रहीष्यतीत्यत
त्रकोदोषः कुमारी ईहते अकः सवर्णे
दीर्घ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति नैष दोषः।
यद्येतदकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारग्र
हणं तत्र इकार ईकारं गृह्णाति न शका
रं अपरमाह अज्झलोः प्रतिषेधे शका
र प्रतिषेधोऽकृत्वात् अज्झलोः प्रतिषेधे
शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा प्रतिषेधः
ऽप्राप्नोति अकृतत्वात् अत्रैव हि शका
रो हल्त्वं कथं नावदन्ते इकारः सवर्णग्र
हणेन शकारमपि ग्रहणातीत्येवमन्ते ह
ल्त्वोपदेशात् हल्त्वे नत्रकोदोषः नत्रसव
र्णलोपदोषः नत्रसवर्णलोपदोषो भवति
परः शतानि कार्याणि करोसवर्णाश्चेति लो
पो न प्राप्नोति सिद्धमनन्त्वात् सिद्धमेत
त्कथमनन्त्वात् कथमनन्त्वं वाक्यपरि
समाप्तेः उक्ता वाक्यपरिसमाप्तिः अग्नि
त्येतेवैतेन दसमाप्तिर्न भवति एतच्च सम
र्थितेकथं अस्त्वा शकारस्य शकारेण

वैरूवर्णसंज्ञानानाभूतत्वचोक्तेपरः
शानानिकार्याणिक्रोक्रुसिसवर्णेइति
लोपोनप्राप्नोतिमाभूल्लोपः नत्वभेदे
भवति सतिलोपेद्विशकारस्यसतिलो
पेद्विशकारे नास्तिभेदः अस्त्यपिलोपे
द्विकारमेव कथंविभेद्विवचने एकस्मि
भेदः अस्त्यपिलोपेकदाचिद्विशकारंकदा
चित्रिशकारं सतिलोपेद्विशकारमेवए
वमपिभेदाविभाषाहिलोपः तेनएकेत्रि
शकारमेवरूपमेकथंभेदोनस्यात् परि
नियोलोपःस्यात् विभाषास्तलोपः यथा
नभेदस्तथास्तु ॥ ॥ इतिश्रीभग
वत्पतञ्जलिमुनिविरचितेव्याकरणम
हाभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमपादेचतु
र्थमाह्निकं ॥ ॥ ॐनमःशेषा
याय ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यं किमर्थमि
दानीतपराणांसंज्ञोच्यते तपरस्तत्का
लस्येतितत्कालानांसवर्णानांग्रहणंय
थास्यात् केषामुदात्तानुदात्तस्वरितानु
नासिकानांअस्तिप्रयोजनमेतत् किंत
र्हीतिप्लुतानांतपरेप्रगृह्यसंज्ञानप्राप्नोति
किंकारणमतत्कालत्वात् नहिप्लुतास्त

श्री
महा
भा
६२

त्कालाः अप्रसिद्धःप्लुतःतस्याप्रसिद्धत्वात्
त्कालाएवभवंति सिद्धःप्लुतःस्वरसंधि
षु कथंपुनर्ज्ञायतेयदयंप्लुतःप्रकृत्ये
तिप्रकृतिभावंशास्ति कथंकृत्वाज्ञाप
कं सतोहिकार्यिणःकार्येणभवितव्यं
किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं अप्लुताद
प्लुतेइत्येतन्नवक्तव्यं किमतोयत्सिद्धः
प्लुतःस्वरसंधिषुसंज्ञाविधावसिद्धःतस्या
सिद्धत्वात्तत्कालाएवभवंति संज्ञाविधा
वसिद्धः कथंकार्यकालंसंज्ञापरिभाषं
यत्रकार्यंतत्रोपस्थितंद्रष्टव्यं प्रगृह्याःप्र
कृत्येति उपस्थितमिदंभवति ईदूदेद्द्विव
चनंप्रगृह्यमितिकिमप्लुतःप्लुतस्यप्रगृ
ह्यसंज्ञावचनेप्रयोजनंप्रगृह्याश्रयःप्र
कृतिभावोयथास्यात् माभू
देवं प्लुतःप्रकृत्येत्येवंभविष्यति नैवंश
क्यं उपस्थितेहिदोषःस्यात् पचिवस्या
वार्थः अप्लुतवदुपस्थितेइति वचनं
प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे
प्रगृह्यप्रतिषेधोपिनविहितस्यादिति
तस्मात्प्लुतस्यप्रगृह्यसंज्ञाईषितस्याप्र
गृह्याश्रितः प्रकृतिभावोयथास्यात्

यदि पुनर्दीर्घाणामेतत्प्रगृह्यसंज्ञो
च्येत एवमप्येकारस्यैव सवर्णान्गृह्णी।
यात् ईकारोकारौ न गृह्णीयातां किंका
रणमनेकाल्त्वात् यदि पुनरिदूदेतामेत
त्प्रगृह्यसंज्ञोच्येत नैव शक्यं इह
पि प्रसज्येत स्रुकं वल्यम्स्रुकवति [illegible]
स्माद्दीर्घाणामेवैतत्प्रगृह्यसंज्ञाव
क्तव्या दीर्घाणां चोच्यमानानां प्लुतानां न
प्राप्नोति एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यथैव मि
दः लनः स्वरसंधौ वेति असिद्धः प्लुतः त
स्यासिद्धत्वान्नकाला एव भवेति कथं त
ज्ञापकमकं प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमभा
वीत्येवमेतद्विज्ञायते कथं पुनरप्रयोजन।
मत्के क्रियेतेत्ताप्लुतस्येव अप्लुतादल।
तइति एवमपि प्लुतसिद्धकार्यं प्रगृह्येणानन्त
नस्यत प्राप्नोति प्रगोप्रगृह्यस्यानन्तासिद्ध
इति एवं तर्हि किं न एतेन कार्यकालसंज्ञा
परिभाषणमिति यत्रोद्देशस्तत्र संज्ञापरिभा
षं यत्र चासावसिद्धः तस्यासिद्धत्वान्नका
ला एवमभवेति कथं पुनरिदं विज्ञायते ई
दादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या हो स्विदीदाद्यन्तं यद्द्वि
वचनमिति कश्चात्र विशेषः ईदादयो द्वि

श्री
महा
भा
६४

वचनं प्रगृह्या इति चेद्धत्वविधिः ईदा
दयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेत् संज्ञाप्र
गृह्यसंज्ञा विज्ञेया पचेते इति पचेथे इ
ति वचनाद्भविष्यति अस्ति वचने प्रयोज
ने किं खट्वे इति माले इति अथ तदन्तेदीदा
द्यन्तं यद्द्विवचनमिति ईदाद्यन्तं यद्द्वि
वचनमिति विकल्पविधिः ईदाद्यन्ते द्वि
वचनमिति चेत् एकस्य प्रगृह्यसंज्ञा वि
ज्ञेया खट्वे इति माले इति न वा यत्नव
त्वात् नैष दोषः किं कारणं आद्यन्तव
त्वात् आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतो
वमेकस्यापि भविष्यति अथ चेदं तदन्त
मि ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति ईदा।
द्यन्तं द्विवचनमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः ई
दाद्यन्ते द्विवचनेन्तमिति चेल्लुकि प्रतिषे
धो वक्तव्यः कुमार्योरगारं कुमार्यगारं
वध्वोरगारं वध्वगारं एतद्धि ईदाद्यन्तं
यते द्विवचनं च भवति प्रत्ययलक्षणे
न समस्यामर्थं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणं प्र
तिषेधस्य यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थे इत्
लोकरोति मज्ञापयत्याचार्यः न प्रगृह्य
संज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति नन्वि

ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं
ईदादिभिर्द्विवचनं विशेष्यते इत्यासः ईदा
दिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भ
वति ईदाद्यन्तेन द्विवचनेन तदन्तमीदाद्यन्त
मिति एवमप्यत्र लक्षे वस्संपद्येते शुक्ला
ङ्गीवस्त्रे इत्यत्र प्राप्नोति यत्रेदादिर्द्वि
वचनेन तदन्तं भवति प्रत्ययलक्षणेन प्र
प्तस्य कृते नाभावे भविष्यति इदमिह
संप्रधार्यं लुकि कृते यो नाभावः इति किम
भयन्तव्यं परत्वाल्लुग्भावः नित्यो लुक्कृ
तेपि नाभावे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति नित्यो लु
क् अन्यस्य कृते नाभावे प्राप्नोति अन्यस्य
कृते प्राप्नोति नशब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो
भवति उभयोरनित्ययोः परत्वाल्लुग्भावः
नाभावे कृते लुक् अथापि कथंचिन्नि
त्यो लुक् स्यात् एवमपि दोषः वक्ष्यत्येतत्
प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययवचनमप्रगृह्यसंज्ञा विधौ
प्रत्ययग्रहणाद्धा तदन्तविधिप्रतिषेधार्थ
मिति इह चापि प्रत्ययलक्षणं अयं चापि
संज्ञाविधिरवर्णाल्लुप्तमित्युक्ते चायन
वडावप्यनित्याः तस्मादस्तु सप्तम्य
मः पूर्वः अदसो मात् मात्प्रगृह्यसंज्ञायां

श्री
महा
भा
९८

तस्मात्सिद्धत्वादाद्येकादेशप्रतिषेधः मा
त्प्रगृह्यसंज्ञायामनन्तरस्यैव तस्य कृतत्वस्य चासि
द्धत्वात् आद्यैकादेशः प्राप्नोति तेनाप्र
तिषेधो वक्तव्यः ए ऊः एदोतादतीति ए
कादेशः पूर्वं इति वत् अमी अत्र अमी ।
आसते अमू अत्र अमू आसते न च
प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्याद्यादयो न
भविष्यन्ति वचनार्थे सिद्धे नेदं वच
नालभ्यं अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयो
जनं किं प्लुतसिद्धं प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तद
र्थमेतत्स्यात् अमी अत्र प्रगृह्यस्यानुनासि
कः इति नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति
यथा तावत् प्रयोजनं तस्मात् तदेकार्थत्व
यात् अमी अत्र प्रगृह्यस्यानुनासिकः अद
सो नेति विप्रतिषेधाद्वा अथवा प्रगृह्य
संज्ञा क्रियतामयादयश्च इति प्रगृह्यसंज्ञा
भविष्यतीति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्र
तिषेधः विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वा
च प्रगृह्यसंज्ञा अपरे अयादयः परात्प्रग
ह्यसंज्ञा करिष्यते सूत्रविपर्यासः कृतो
भवति एवं तर्हि पूर्वत्र प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं
कार्यकाले संज्ञापरिभाषे यत्र कार्यं तत्र

पठितेऽस्यैवो प्रगृह्यः प्रकृत्येति उपस्थि
तमिदं भवति अदसो मादिति एवमप्यु
को विप्रतिषेधः द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषे
धः न चायमेको द्विकार्ययुक्तः एचामयाद्यः
ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा नावयं द्विकार्ययोग
एव विप्रतिषेधः किं तर्हि द्विसंभवोऽपि स
चास्य संभवः को नाम संभवः प्रगृह्यसं
ज्ञानिमित्ते निर्ज्ञेतिप्रक्षोसंभवः सत्या।
संभवे एको विप्रतिषेधः एवमप्ययुक्तं
सतो हि विप्रतिषेधो भवति न चायमीतो
ऽसत्त्वो नापि मकारः उभयमसिद्धं आश्र
यात्सिद्धत्वं च यथा रोहणे आश्रयात्सि
द्धत्वं भविष्यति न यथा रोहणे आश्रया
त्सिद्धो भवति किं तर्हि कारणं रोहणे आ
श्रयात्सिद्धो भवति न पुनरयमेवं क्वचित्।
द्धस्तत्रैवात्वमपेक्ष्यते नैवं शक्यं प्रसि
द्धेऽयाञ्चमिणयोः प्रसिद्धिः असिद्धे त्वे आश्राद्
णस्यासिद्धिः स्यात् इत्यत्र एत्वस्य च
तस्मात्स्याश्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यं प
यात माश्रयात्सिद्धत्वे भवत्येव सिद्धोपि
भविष्यति अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसा
मर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति अथवा योग

विभागः करिष्यते अदसः अदः परे ईदा
दयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति ततो मात् मा
त्परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति
अदस इत्येव किमर्थो योगविभागः ए
कोऽयमसिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः अप
रोऽदसि सिद्धे इत्यपि तद्विधानाति अम
पा अमयपीति किं च स्याद्यद्यप्रगृह्य
संज्ञा स्यात् प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः
प्राप्नोति नैष दोषः पदान्तप्रकरणे प्रकृ
तिभावः न चैष पदान्तः एवमपि अमुके
अत्र न प्राप्नोति द्विवचनमिति वर्तते य
द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र न प्राप्नो
ति एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्ते अयमा
ह्रादयमदसो मादिति न च मात्परे ईतो
ऽसत्त्वः नापि मकारः अत्रापि चिन्त्यतामः
मर्थ्यादीनामर्थो नामेति उक्तं वा किम
ते अदस ईतोऽसत्त्वे द्विग्रहणे लोपा
शब्दानादिके सिद्धवत्कोऽप्रगृह्यसंज्ञा
यां च न समको दोषः न समकक्षकार्ये
यो भवति अमुके च न वा गम्यमानविशेष
णत्वात् न वा पदादेः किं कारणं अव्रा
विशेषणत्वात् न मादस्तो न ईदादेः

विशेष्यते किंतर्हि इदादयएवविशिष्य
न्ते मा भूदेयइदादयइति ये । इहकस्मा
न्न भवति काशेकशोवेशोइति शो अर्थव
द्ग्रहणात् अर्थवतः शोशब्दस्य ग्रहणा
त् नचायमर्थवान् एवमपि ह्रिशो व
भ्रशो अत्रापि प्राप्नोति एवं तर्हि लक्षणा
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं भ
विष्यति अथवा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रह
णेनार्थकस्येति कथं ह्रिशो वभ्रशो इति
एको विभक्त्यर्थेनार्थवान् अपरस्तद्धि
तार्थेनार्थवान् अपरस्तद्धितार्थेनसम्प्र
दायोनर्थकः निपातन एकाजनात्तु निपा
तनमिति किमर्थं चकाराद्र जक्षाराव एका।
चिति किमर्थं प्रेङ्खतु प्रेङ्खतं एकाजि
त्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति एषोपि ह्येका
च् एकाजितिनायं बहुव्रीहिः एकोऽच्
अस्मिन्सोयमेकाच् एकाजिति किंतर्हि
तत्पुरुषोयं समानाधिकरणः एकश्चाच्
एकाजिति यदि तत्पुरुषः समानाधिक
रणो नार्थ एकग्रहणेन इह कस्मान्न भ
वति प्रेङ्खतुः प्रेङ्खतुः अत्रैवयो निपात
इत्येवं विज्ञायते किं वक्तव्यमेतत् नहि

हि कथमनच्कमागमा गम्यते अच्ग्र
हणसामर्थ्यात् यदि ह्यच्कमागमस्तेन
स्याच्चग्रहणमनर्थकं स्यात् अस्त्यन्यद ।
इग्रहणस्य प्रयोजनं किं अजन्तस्य यथा
स्यात् हलन्तस्य मा भूत् नैष दोषः प्रयो
जनं एवमपि कृतं भवति उभयोः परिभा
षयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः व्य
पदेशिवदेकस्मिन्निति च येन विधिस्तद
न्तस्येति च उभयमिह परिभाषाभ्यां भविष्यति व्य
पदेशिवदेकस्मिन्निति उभयेन भविष्यति
येन विधिस्तदन्तस्येति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति उभयमिह परिभाषाभ्यां भवति व्य
पदेशिवदेकस्मिन्निति उभयेन भवति येन वि
धिस्तदन्तस्येति यदयमनादिनि प्रतिषे
धं शास्ति एवं तर्हि सिद्धे सति अच्ग्रहणं
एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवती
ति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं दम्भेर्ह
ल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति
यदुक्तं तदुपपन्नं भवति अन्नादिनि कि
मर्थं आउदकोनात् ऊदकोनात् इह क
स्मान्न भवति आपवन्नमयेसे आपवं

नकिलतरिति सानुवंधकस्येदमाका
रस्यग्रहणं सानुवंधकस्याकारः क्व
पुनरेषसानुवंधकः क्वनिरनुवंधकः ई
षदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिविधौचयः
एतमातंङितंविद्याद्वाक्यस्मरणयोरङि
त् ङोत् किमुदाहरणं अहोइतिउताहो
इति नैतदस्तिप्रयोजनं निपातसमाहा
रोपेक्षाद् उआहोइति उताहोइति उ
तआह उउताहोइति निपातएकाजना
ङितिमेवासिद्धएवंतर्ह्येकनिपातइमं
ग्रहणवाप्रतिषिद्धार्थोयमारंभः ओप्रगाने
मरुतः ओप्रपातहरन्ती नवाकरीवन्त
तेः स्विःप्रतिषेधः ओदन्तोनिपातइत्यत्रचे
नस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः अनदः अदः अभ
वत् अदोभवत् तिरोभवत् नवक्तव्यः
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणंभविष्यति एवमपि अगौः गौःस
मभवत् गोभवत् अगवागोभवति एवंत
र्हि गोणभ्याघ्योर्मालोपसंप्रत्ययः नयथा
गोरनुवन्धः अग्नोग्नीषोमीयइतिनवाक्ये
कोनुवधाने कथंतर्हिवाहीकेस्यात्
भवतः गौस्तिष्ठति गामानयेति अर्थो

श्री
महा
भा
६८

ग्रेयएतस्यैवभवति यदिशाकल्यस्यैषशा
मोयेनङ्वति शाकल्यग्रहणंहस्यात् उञ
ऊँ इहकस्मान्नभवति आहोइतिउता
होइति उञ इत्युच्यते नचात्र उञेप्रग्रह
मः उञोयमनेनमहेकादेशः उञ्ग्रहणं
नकरणीयमिति यदयमादिम्योञ्स्यानि
पातस्यसंज्ञांशास्ति नैतदस्तिज्ञापके
उक्तमेतत् प्रतिषिद्धार्थोयमारंभ इति
देशः क्वचिद्विपिस्यात् यथाउञएकदेशा
उञ्ग्रहणेनग्रहीयते जानुउ अस्यारु
ज इति जान्वस्यारुजति जान्वस्यारु
जति यथाउञवोवेतिवक्तव्यम् एवं
तर्ह्येकनिपातइमं ग्रहणवाद्विमात्र
कार्ये एकोनानुवंधकः अपरःसानुव
धकः तस्यैषएकादेशः उञइतियोग
विभागः उञइतियोगविभागःकर्तव्यः
उञः शाकल्यस्याचार्यस्यमतेनप्रगृह्य
संज्ञाभवति उइतिविति उ ऊँ इति
एवादेशोभवति शाकल्यस्याचार्यस्यम
तेदीर्घोनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञश्च ऊँ इ
तिकिमर्थोयोगविभागः ऊँ वा शाकल्य
स्य शाकल्यस्याचार्यस्य ऊँ विभाषास्या

ऊ इति उ इति अन्येषामाचार्याणां मते
न विति इह तर्हि समर्थे इह तर्हि स
मर्थीत्येव सिद्धे नार्थोर्थग्रहणेन लमेथ
ग्रहणाद्भवेत् लभायां समर्थोग्रहणा
सेवानप्राप्नोति कमोमोगोरोगुपिश्रि
तः इष्यते वाशापिस्यात् इति तथा ते
णायत्वेन सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहण
नायसमर्थोत्वष्यते किं तर्हि इह वेसव
र्णोग्रभवति पूर्वस्य चेत्सवर्णोसावाङ्
भावः प्रसज्यते यदि इह वेसवर्णः आह
आम्भावश्च प्राप्नोति एवं तर्हि आचार्य
मीह तौ च समर्थोति नचास्ति समर्थो ई
दतौ तत्र वचनाद्भविष्यति वचनाद्यत्रा
येतेनेदं वचनाल्भ्यं अस्तिह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनं किंयत्र समर्थ्यादीर्घत्वम
च्यते इतिने पुरुष्कं सरसीश्रयात्मिति
सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति सोममोगो
रीश्रुपिश्चित इति तथापि सिद्धं कथं यदि
सरसीशब्दस्य प्रकृतिरस्ति अस्तिच लोके
सरसीशब्दस्य प्रकृतिः कथं दक्षिणाप
थे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते त
एकेस्यादेदं तेन एवं तर्हि ज्ञापयत्याचा

र्यः नप्रगृह्यसंज्ञायामन्यपलक्षणोभ
वतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं कु
मार्यौरगारे कुमार्यगारे वध्वोरगारे व
ध्वगारे अन्यपलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न
भवति मा वा सर्वपदस्य भूत् अथवा
पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणं
माप्यामश्रो वाप्यश्वः नद्यामाति नद्या
मातिः अथ क्रियमाणेप्यर्थग्रहणे कस्मा
देवात्र न भवति नहत्वार्थो हीति इति
अप्याजहत्स्वार्थायां न च दोषः समर्थ
यार्थोभिधीयते इह तर्हि समर्थोत्येवक्ल
मेर्थग्रहणाद्भवेत् पूर्वस्य चेत्सवर्णेसा
वाङ्भावः प्रसज्यते न च वाप्यच्दोषो।
त्वेतत्रापि सरसीयदि ज्ञापकं स्यादेत
न्वेमा वा सर्वपदस्य भूत् दाधाघ्वदा घु
संज्ञायां प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां प्रकृ
तिग्रहणं कर्तव्यं दाधाप्रकृतयो घुसं
ज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं प्र
त्वभूतानामपि यथा संज्ञा क्रियते सा प्राग
भूतानामेव स्यात् अभूतानां भूतानां न।
स्यात् न च भूयिष्ठानि घुसंज्ञा कार्याणि

येषाम्नकेनत्वेचैतेऽप्राणभृतादेशंयते शि
ष्टे शिष्टेप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यं शि
ष्यात्वेप्रतिषिध्यते नष्टेप्रतिषिध्यते प्र
तिपादयतीति भारद्वाजीयाः पठन्ति मुमे
त्तायांप्रकृतिग्रहणंक्रियते शिष्टेविकृ
तार्थेचशिष्टिकृतार्थं केवलपि प्रतिपादना
प्रतिपादना किंपुनःकारणंनसिध्यति ल
क्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति
प्रतिपदंयदप्राणभृतान्तेषामेवस्यात् ल
क्षणेनयदप्राणभृतान्तेषांनस्यात् अथकि
यमाणेपिप्रकृतिग्रहणेकथमिदंविज्ञा
यते याथाः प्रकृतयइति अहोस्विद्याथा
प्रकृतयइति किंचातः यदिविज्ञायतेद्या
थाः प्रकृतयइति सप्तदशाप्राणभृता
तामेवस्यात् अप्राणभृतानांनस्यात् अ
थविज्ञायतेद्याथाप्रकृतयइतिप्राणभृ
तानामेवस्यात् अप्राणभृतानांनस्यात् प
वेनहिकिंचेविज्ञायतेयाथाप्रकृतयइतिक
पिद्याथाप्रकृतयइति कथंनहियाथाचस
त्तामवेति प्रकृतयएवेषामिति यत्तर्हिप्र
कृतिग्रहणंकर्तव्यं इदंप्रकृतमर्थग्रहण
मनवर्तते कुप्रकृत इहतोचसममर्थं

श्री
नम
मां
३

इतितनोवक्ष्यामि दाधाघ्वदाप् सूत्रेइति
नैवेशाक्यं ददातिसमानार्थानामिति दा
ति दासति दाशति संदति प्रीणाति प्र
भृतीनांहिः एतेषामपिघुसंज्ञाप्राप्नोति
तस्मान्नैवशाक्यं नचेदेवप्रकृतिग्रहणं
कर्तव्यमेववा नकर्तव्यं शिष्टेननाव
वार्थः अवशानेनअभार्थेप्रकृतिग्रहणंक
र्तव्यं प्रणिमयतइत्येवमर्थं प्रस्तादप
कृष्यते अप्रकृतोमाभप्रकृतोचेति यदि
प्रकृतिग्रहणंक्रियते प्रनिमिनोति प्रनि
मिनातीत्यत्रापिप्राप्नोति अथाक्रियमा
णेपिप्रकृतिग्रहणेइहकस्मान्नभवति
प्रनिमाता प्रनिमाते अकारान्तस्यहिता
ग्रहणंविज्ञायते यद्येवमक्रियमाणेप्र
कृतिग्रहणेआकारान्तस्यहितोग्रहणंवि
ज्ञायते एवंक्रियमाणेपिप्रकृतिग्रहणे
आकारान्तस्यहितोग्रहणंविज्ञायते वि
कृतार्थेनचापिनार्थः दोषएवैतस्याःप
रिभाषायाः लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रति
पदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेष्वविशेष
इति समानशब्दप्रतिषेधः समानशब्दा
नांचप्रतिषेधोवक्तव्यः प्रनिदापयति प्र

निवारयति दाधाघ्वदाबिति घुसंज्ञा प्राप्नोति
समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात् स
मानशब्दानामप्रतिषेधः अनर्थकप्रतिषे
धोऽप्रतिषेधः घुसंज्ञा कस्मान्न भवति अर्थ
वद्ग्रहणात् अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणं न चैता
वर्थवन्तौ अनुपसर्गो ह्यर्थवान् क्रियायु
क्तः तेऽत्र न गत्युपसर्गसंज्ञो भवतः न चैतौ
दाधौ प्रतिक्रियायोगः इहापि तर्हि न प्रा
प्नोति प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रा
पि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नापि नैतौ दाधौ प्रति
क्रियायोगः नैवार्थवतो ह्यागमस्य ग्रहणं
भूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्रावयवे
षः किं कारणं अर्थवत्तदागमोऽर्थवद्ग्र
हणेन गृह्यते यथान्यत्रापि अर्थवतः आग
मोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते हकारस्य लविता
चिकीर्षितेति अर्कस्य पुनर्दीर्घत्वेऽपवा
मशब्देष्वागमशासनेऽस्यात् नातिनेषु
नामशब्देषु ह्रस्वो विचालितो भवति भि
वितव्यमनयोऽयजनविकारिभिः आ
गमनाम अर्थवशाद्विधानात् अर्थपृक्
यत्वेऽशब्देष्वादेशाः स्युः वावेशवत्के
साहेत्यैरिह भवितव्यं तत्र शब्दान्तरात्

श्री
महा
भा
७२

शब्दान्तरप्राप्तिर्निर्दिष्टत्वा आदेशास्तर्हीमे
भविष्यन्ति अनागमकानामागमकाः
तन्कथं सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य
पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्व
न्नोपपद्यते दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे
दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे वक्तव्यः उप
दास्तास्य स्वरः शिक्षकस्य आत्वकृतेस्या
घ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति ऊतः पुनरयं दोषो
जायते किं प्रकृतिग्रहणाद्वाहोस्विद्
रूपग्रहणात् रूपग्रहणादित्याह इह
केवलप्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते उप
दिदीषते सनिमीमाघुरभलभेति नेष
दोषः दाप्रकृतिरित्युच्यते न चेयं दाप्रकृ
तिः आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः प
ठितानामपीकारान्ताः न च प्रकृतिप्रकृ
तिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते सत्यपि प्र
तिषेधो वक्तव्यः घुसंज्ञा कस्मान्न भवति
सिचं चाकिं न सन्निपातेनागतमात्व
घुसंज्ञामात्वेऽपि न्वकृत्वा तत्सहचरिते
न किं तेन कथमकिं ते विहन्यात् सनि
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य
तेनैव न भविष्यति दाप्प्रतिषेधेनैदोपि स

अप्रतिषेधे दैपः प्रतिषेधो न प्राप्नोति अ
वदातं स्वाते न न च प्राप्ते कृते भविष्यति
तस्मात्वेन प्राप्नोति किंकारणं अनेजंत
त्वात् सिद्धमत्रुवेयस्यानेकांतत्वात् सिद्ध
मेतत्कथं अनेकांता अनुबंधाः पित्प्रतिषे
धार्थः अथवा दाधा घ्वदापिदिति वक्ष्या
मि तत्रावश्यं वक्तव्यं अदाविति प्रत्या
माते इहापि प्रसज्येत प्रणिदापयतीति
णाकांतावदनेना दाविति प्रत्नादाथा
ह्यदावायं न वेदकस्मिन्निति नायं सपिजो
वकारः स्वाभाविक एव दाप् दैपोविहस्य।
र्थः दाप्लवने इति नायं यस्मात्वः वोनपवा
यं दैप शोधने इत्यत्र न चासोपकारः स्वा
भाविकः वकारस्य वाय वा दैपाश्रयम
पिवांत एवं वांतस्य प्रतिषेधो विज्ञास्यते
तभिधते यथा मासमेवास्त न च वोक्त
दाप्प्रतिषेधे न दैपोनिपरिहृतमेतत् सि
द्धमनेवयस्यानेकांतत्वादिति अथैको
ते दोषएव एकांतेषयितदोषः प्राप्ते
कृते भविष्यति न च वांके तस्मात्वेन प्रा
प्नोति किंकारणं अनेजंतत्वादिति एका
दलोपेकृते भविष्यति तत्पर्यंतदाप्नीदा

श्री
महा
भा
१२

पभविष्यति भूतत्वंगतस्याभविष्यति प
नत्राभूर्के यत्सैवेवमान्तं वेपकग्रहणा
भुभूत्स्वंगतिविज्ञायते अनेमिनिको
त्यविवेयलोपस्यानेवभवति अथवा वा
र्थमहं निर्लोपयति नानवेपकृतमनेजंत
त्वमिति यहायमदोचामा द्योध्यतिहार
इत्यत्रसे डुः सानवेपकस्याभूतत्वग्रहणं
करोति अथवा दाविवाघे नदैवाखिकथं
मवदायतिशयंतिकरणोत्रभविष्यति अ
येतवदेकस्मिन् किमर्थमिदमुच्यते
सत्यान्यस्मिन्नायतनवज्ञावान्नेकस्मिन्वा
येतवद्विवचने सत्यान्यस्मात्त्वेनास्ति
परंनास्ति सप्ताद्विरित्युच्यते सत्यान्यस्मि
न्यस्मान्यं नास्ति पूर्वमस्ति सोंत इत्युच्यते
सत्यान्यस्मिन्नायेतवज्ञावादेतस्मात्कारणा
त एकस्मिन्नायापदिष्टान्यानापदिष्टानि
वकार्याणि सिध्यंति इष्येते च स्यादिति ना
न्यतेराणायत्न न सिध्यतीत्येकस्मिन्नायेत
वद्वचनं एवमर्थमिदमुच्यते अस्ति प्र
योजनमेतत् किंतहीति नत्वव्यपदेशि
वद्वचनेन तत्रव्यपदेशा वज्ञावो वक्तव्यः अ
पदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यं

किंप्रयोजनं एकाचोद्वेप्रथमस्यार्थं वदस्मे
काचोद्वेप्रथमस्येतिवद्धौ कृतिनिर्देशाइति
तस्मिन्क्रियमाणेद्वेवचनं न स्यात् पपाच प
पाठ इयाय आरेत्यत्र न स्यात् व्यपदेशिवदे
कस्मिन्कार्यंभवतीत्यत्रापि सिद्धंभवति ष
त्वेचादेशसंप्रत्ययार्थं षत्वेचादेशप्रत्यया
र्थंप्रयोजनंवदस्यति आदेशप्रत्यययोरित्यव
यवषष्ठीएतस्मिन्क्रियमाणेइहैवस्यात् क
रिष्यति हरिष्यति इह न स्यात् इडोभावद्धा
त् सदेवानामसदिति व्यपदेशिवदेकस्मि।
न्कार्यंभवतीत्यत्रापि सिद्धंभवति सर्वत्रैव्य
पदेशिवद्भावोवक्तव्यः नवक्तव्यः अवच।
नाल्लोकविज्ञानात्सिद्धं अनदेशावचने।
लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत् तद्यथालोके
शालासमुदायोग्रामइत्युच्यते भवतिचैत
देकस्मिन्नपि एकशालोग्रामइतिविषमउ
पन्यासः ग्रामशब्दोऽयंबह्वर्थोऽस्त्येवशालास
मुदायेवर्तते तद्यथाग्रामोदग्धइति अस्ति
वाटपरिक्षेपेवर्तते तद्यथाग्रामंप्रविष्टइ।
ति अस्तिमनुष्येषुवर्तते तद्यथाग्रामोग
तः ग्रामआगतः अस्तिसारण्यकेससीम
केसस्थण्डिलकेवर्ततेतमभिसमीक्ष्यैतत्प्र

श्री
महाभा
१३

युज्यते एकशालोग्रामइति यथातर्हि
वर्णसमुदायः पदम् पदसमुदायऋक्
ऋक्समुदायःसूक्तमित्युच्यते भवति
चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णंपदम् एकप
दाऋक् एकर्चंसूक्तमिति अत्राप्यर्थे
नयुक्तोव्यपदेशिवद्भावः पदेनानार्थः
ऋचानार्थः सूक्तेनानार्थइति यथात
र्हिपुत्रेषुवक्ष्यतितदुपपन्नंभवति अयं
मेज्येष्ठः अयंमेमध्यमः अयंमेकनीया
निति भवतिचैतदेकस्मिन्नपि अयमे
वज्येष्ठः अयमेवमध्यमः अयमेवकनी
यानिति तथाप्रसूतायामसोष्यमाणा
यांचभवति प्रथमगर्भेणहतेति तथा
नेत्यतनिगामिशराद्द इदानीमेवप्रथम
मागमनमिति आद्यन्तवद्भावइत्यशक्यो
वक्तुं कथं आदिवदन्तवल्लक्षणानादा
द्यन्तयोःसिद्धमेकस्मिन् आदिवल्लक्षणा
न्यादि अन्तवल्लक्षणानि एतच्चैक
स्मिन्नपिभवति आद्यन्तवल्लक्षणा
नादेतस्मात्कारणात् एकस्मिन्नप्याद्य
पदिष्टानेनापदिष्टानिचकार्याणिभवि
ष्यन्ति नार्थआद्यन्तवद्भावेनगोनर्दीय

ग्राह सत्यमेतत् सत्यन्यस्मिन्निनिका
निष्ठनस्यप्रयोगास्यप्रयोजनानि ग्रादिव
ष्वप्रयोजनं प्रत्ययाश्मे ग्राह्युदात्तत्वे
प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवति इति इष्टेव
स्मात् कर्तव्यं तैत्तिरीयः जेष्ठगावः का
पटवः इत्यत्रेनस्मात् ग्नीत्यादिर्निषि
ति इष्टेवस्मात् ग्रहिर्बुध्नकापलिः ग्रग्नि
वेश्यः गार्ग्यः क्रान्तिरिति निरत्यत्रेनस्मात्
वलादेरार्धधातुकस्येट् आर्धधातुकस्य
इलादेः इष्टेवस्मात् करिष्यतिहरिष्य
ति जोषिषत् मंदिषत् इत्यत्रेनस्मात् य
स्मिन्विधिस्तदादिवे प्रयोजनंवर्त्पति
यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति न
स्मिन्कियमाणेविष्कभान्भ्कवांचोरि
पउवडो इष्टेवस्मात् श्रियंभ्कवइति इ
त्यनस्मात् श्रियोभ्कवा इति ग्रजाद्यादु
प्रयोजनं इष्टेवस्मात् पेद्दिह ओद्दिह
पेत्नग्र्योत इत्यत्रेनस्मात् ग्रर्थवत्स
कानिप्रयोजनानि ग्रत्नवेत्नद्विवचनात्
ग्रहत्वेनं शैतवतेप्रयोजनं पढेदिव
चनेग्रहत्वं इष्टेवस्मात् पचेते पचेथेइ
ति विद्युतिमालेइतिइत्यत्रनेस्मात् मि

श्री
महा
भा
७५

दबोत्यात्यरप्रयोजनं इष्टेवस्मात् कुंडा
निवनानि तानिपानीत्यत्रेनस्मात् ग्रचो
स्मादिरिप्रयोजनं ङित्यात्मनेपदेष्टइ
ति इष्टेवस्मात् कुर्वीतेकुर्वाथइति कु
रुतेकुर्वे इत्यत्रनस्मात् ग्रलोन्त्यस्यप्रयोज
नं ग्रेनाद्दीचोपधिस्सापिच इष्टेवस्मात्
त्वराभ्यां परेभ्यां ग्राभ्यामित्यत्रेनस्मात्
येनविधिस्तदंतस्यप्रयोजनं ग्रचोयत्
इष्टेवस्मात् चेयं नेयं पेयं ग्रप्येयमि
त्यत्रेनस्मात् ग्राप्तनवेदेकस्मिन्कार्ये भ
वतीत्यत्रापिसिद्धंभवति नरपत्नमपोवः
वसंत्राया नदीनेरप्रतिषेधः नदीनेरप्र
तिषेधोवक्तव्यः नयास्तरः नदीतर इ
ति वसंत्रायां नदीतेरप्रतिषेधः ग्रनर्थ
कः प्रतिषेधोप्रतिषेधः वसंत्राकस्मात्
भवति नरपग्रहणात्स्योपदेशिकं उप
देशिकस्यनरपोग्रहणं नचेषउपदेशो
नरप्रकृष्टः किंचवक्तव्यमेतत् नहिक
थमनचाभानेमप्ये इहहिव्याकरणेस
र्वेष्वेवसानुबंधकग्रहणेषुरूपमाश्रीय
तेनयत्रास्येतद्रूपमिति रूपनिग्रहश्चशब्द
स्यनाभिधानेनालौकिकंप्रयोजनं नास्मि

लौकिकेप्रयोगोनास्तीतिकृत्वाद्वितीय
प्रयोगउपास्यते कोसावुपदेशोनाम न
चैषउपदेशेतरप्रकृतः ग्रन्थवास्त्वर्थसं
ज्ञा कोदोषः त्यादिष्वनध्यारुसंज्ञाभवती।
तिहलन्त्येप्रसज्येत समानाधिकरणेष्वा
दिषुप्येवनत यदानदीमेवनदीसंवनरः
वदामीति स्त्रीलिंगेषुत्यादिषुप्येवनत
प्रवर्तयेतेदेवंविज्ञेये समानाधिकरण
ष्वादिष्विस्वच्छमानं ह्रस्वप्रसज्येत म
हिषीरूपमिवब्राह्मणीरूपमिवेति बहु
गणवतुडतिसंख्या संख्यासंज्ञायांसं।
ख्याग्रहणं संख्यासंज्ञायांसंख्याग्रहणं
कर्तव्यं बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा
भवंति संख्याचसंख्यासंज्ञाभवतीतिव
क्तव्यं किंप्रयोजनं संख्यासंप्रत्ययार्थं
एकादिकायाःसंख्यायाः संख्याप्रदेशे
षुसंख्येत्येषसंप्रत्ययोयथास्यात् एकचे
कादिकासंख्यालोकेसंख्येतिप्रतीता ते
नास्याःसंख्यायाः प्रदेशेषुसंख्यासंप्र
त्ययोभवति एवमपिकर्तव्यं इतरथाह्य
संप्रत्ययोकृत्रिमत्वात् यथालोके लौककि
यमाणोहिसंख्याग्रहणेएकादिरूपायाः

श्री
महा
भा
८५

संख्यायाः संख्येत्येषसंप्रत्ययोनस्यात्
किंकारणंअकृत्रिमत्वात् बह्वादीनां
कृत्रिमसंज्ञा कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रि
मेसंप्रत्ययोभवति यथालोकेगोपालक
मानयकटजकमानयेति यस्यैषासंज्ञा
भवतिसआनीयते नयोगाःपालय
तीतियोवाकटेजातः यदितर्हिकृत्रि
माकृत्रिमयोःकृत्रिमेसंप्रत्ययोभवति
नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यइत्यत्रा।
पिप्रसज्येत पौर्णमास्याग्रहायणीग्रह
णंसामर्थ्यान्नभविष्यति नदीशेषेभ्य।
स्तर्हिप्राप्नोति गंगायमुनेति एवंतर्ह्या
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैतद्विशेषेभ्योभ
वतीति यदयंविपाट्शब्दंशरत्प्रभृति
षुपठति उक्तंहिप्राप्नोतिनदीभिश्चेति
बहुवचननिर्देशादेवनभविष्यति एवं
तर्हीदमकृतंभवति कृत्रिमाकृत्रिम
योःकृत्रिमेसंप्रत्ययइति नकश्चिद्दोषो
भवति उत्तरार्थंच उत्तरार्थंसंख्याग्रह
णंकर्तव्यं ष्णान्ताषट् षकारान्तायाः न
कारान्तायाःसंख्यायाःषट्संज्ञायथास्या
त् इहमाभूत् पामानःविप्रुषइति उ

रार्थेन मा भवन्नार्थः संख्याग्रहणेन न
न्वेवोक्तमितरथाप्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिम
त्वाद्यथालोके इति नैष दोषः उभयगत्या
करणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृ
त्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति उभयं चात्र व
ज्ञातीयकेन संज्ञकेन भवितव्यमिति प्र
कृतेन वा तत्र भवति इदमेवं संज्ञकेन क
र्तव्यमिति अतस्त्वार्थात्प्रकरणाद्वा अ
ह्निमवानग्राम्यं यो खलयारम प्रकरणात्त
स्मातेत्रवीनयोपालकमानय कटजक
मानयेति उभयगतिस्तत्र भवति लोके
यो वा यदिह लौकिकं संप्रत्ययति यथैव तर्हि अर्था
त्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृ
त्रिमे संप्रत्ययो भवति एवमिहापि स्याने
ति ज्ञानानि न्यासौ वक्तव्ये नामिपसंज्ञा।
कृतेति तद्यथा लोके तथा व्याकरणेऽभ
यगतिः पुनरिह भवति प्रत्ययापिनाव।
घपमिहैव तद्यथा कर्तरीप्सिततमं क
र्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा कर्मप्रदेशाश्चोभ
यगतिर्भवति कर्मणि द्वितीयेति कृत्रि
मस्य ग्रहणं कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्रा
कृत्रिमस्य तथा साधकतमं करणमिति

कृत्रिमा करणसंज्ञा करणप्रदेशाश्चो
भयगतिर्भवति कर्तृकरणयोस्तृतीये
ति कृत्रिमस्य ग्रहणं शब्दैरकलहा भ
कण्ठेमेघेभ्यः करण इत्यत्राकृत्रिमस्य
तथाधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमाधि
करणसंज्ञा अधिकरणप्रदेशाश्चोभय
गतिर्भवति सप्तम्यधिकरणे चेति कृ
त्रिमस्य ग्रहणं विप्रतिषिद्धं चानधिकर
णवाचीत्यत्राकृत्रिमस्य अथवा नेदं संज्ञा
करणं तद्गुणसंविज्ञानं वा बहुगणवतु
तयः संख्यावद्भवन्ति सत्यं हि कृतिनिर्दे
शः कर्तव्यः न कर्तव्यः तत्र नैव भवति
मतिरेषा गम्यते तद्यथा एकवल्लदनः
अत्र वल्लदने वल्लदनं तस्मात् नेनमम्यास
हे वल्लदनवद्भवतीति एवमिहापि अस
ख्याः संख्याः संख्यावद्भवन्तीति गम्यते अ
थवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीति भवत्ये
कादिकायाः संख्याप्रदेशेष्वसंप्रत्यय इ
ति यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः इति
प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं न
हि कृत्रिमायां त्यन्तायां शदन्तायां संख्यायामस्ति न
न चायमस्ति उक्तिः यत्तर्हि शदन्तायाः प्रति

षेधेयथास्त्रियस्त्रापितंपतायाः प्रतिषेधेप्रा
प्ति नन्वचोक्तं इमर्थमेतत्स्यात् अर्थ
वद्ग्रहणानार्थकस्यानर्थवत्प्रतिशद्ग्र
ग्रहणं नच तेनप्रतिषिद्धोऽर्थवत् अथवा
महतीयंसंज्ञाक्रियते संज्ञाचनामयतो
नलघीयः कुतएतत् लघ्वर्थंहिसंज्ञा
करणं तत्रमहत्याः संज्ञायाः करणए
तत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञाये
त संख्यायतेनयासंख्येति एकादिक
यानयानापिसंख्यायते उत्तरार्थंनचा
पिनार्थः संख्याग्रहणेन इदंप्रकृतमुत
रार्थमनुवर्तिष्यति इदंवैसंज्ञार्थं उत
रत्रवसंज्ञिविशेषणार्थं नचान्यार्थंप्रकृ
तमन्यार्थंभवति नावश्यमन्यप्रकृतम
नुवर्तनेन्यादन्यद्भवतिनहिगोधासर्पन्ती
सर्पणादहिर्भवति यच्चाप्युच्यते नचा
न्यार्थंप्रकृतमन्यार्थंभवतीति अन्या
र्थमपिप्रकृतमन्यार्थंभवति तद्यथा
शाल्यर्थंकुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्चपानी
यंपीयतेउपस्पृश्यतेशालयश्चभाव्यन्ते य
दप्युच्यते नावश्यमन्यप्रकृतमनुवर्तनाद्
न्यद्भवति नहिगोधासर्पन्तीसर्पणादहिर्भ

श्री
महा
भा
११

वतीति भवेद्दोषएतदेवंस्यात् शास्त्रस्त्राव
लुप्येतयेनाभिसंबध्यते तस्यतस्याविशेष
कोभवति अथवासापेक्षकोऽयंनिर्देशः।
क्रियते नचान्यत्किंचिदपेक्षामस्तिसंख्यो
मेवापेक्षिष्यामहे अथार्थग्रहणंचसमास
कनिवृत्त्यर्थं अथार्थग्रहणंचकर्तव्यं किं
प्रयोजनं समासकनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्य
र्थंकनिवृत्त्यर्थंचसमासनिवृत्त्यर्थंतावत्
अध्यर्धशूर्पं कनिवृत्त्यर्थं अध्यर्धकंस
किंचाग्रहणे लुक्किंचाप्यर्थग्रहणेनके।
नेयंभवति अर्धपूर्वविशेषोक्तसंज्ञाया
मितिविशेषेरित्यनेनसिद्धं अर्धपूर्वपदग्रह
णात्प्रयोजनः अर्धपूर्वपदस्यग्रहणात्प्रत्य
योनः संख्यासंज्ञोभवतीतिवक्तव्यं किंप्र
योजनं समासकनिवृत्त्यर्थमेवसमासनि
वृत्त्यर्थंकनिवृत्त्यर्थंच समासनिवृत्त्यर्थंताव
त् अर्धपंचमशूर्पं कनिवृत्त्यर्थं अर्धपंच
मक अधिकग्रहणंचालुकिसमासोत्तर
पदस्याधिकग्रहणंचालुकर्तव्यं किंप्र
योजनं समासोत्तरपदस्यार्थं समासा
र्थमुत्तरपदस्यार्थंच समासार्थंतावत् अ
धिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः उत्त

परत्वाष्ठंत्राधिकचाष्टिकः अधिकसाम
निकः प्रत्यर्कीति किमर्थं अधिकषाष्टि
कः अधिकसामनिकः बहुव्रीहौ चाग्रह
णे बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणेन क
र्तव्यं भवति संख्याव्ययासन्नादूराधिक
संख्याः संख्येय इति संख्येनैव सिद्धे वकारी
नामग्रहणं वकारादीनां ग्रहणाच्छकारमक
र्त्वे केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्याप्रत्ययो
भविष्यति ज्ञापकात्सिद्धं किं ज्ञापकं य
दयं वतोरिडिति संख्याविहितस्य कतो वर्तं
नादिदेशास्ति वतोरेवं ज्ञापकं स्यान्न ने
त्याहयोगापेक्षं ज्ञापकं संज्ञा षट् षट्सं
ख्याया उपदेशवचनं षट्संज्ञायामुप
देशग्रहणं क्रियते उपदेशे षकारान्तान
कारान्तानां च संख्या षट्संज्ञा भवतीति किं कृ
तं किं प्रयोजनं शतानि सहस्राणीति शा
तानि सहस्राणीति नुमि कृते नान्ताष
डिति षट्संज्ञा प्राप्नोति उपदेशग्रहणान्न
भवति अष्टानामित्यात्वे कृते षट्संज्ञा न
प्राप्नोति उपदेशग्रहणाद्भवति उक्तं वा
किमुक्तं इह तावत् पञ्चानि सहस्राणि स
न्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघात

श्री
महां
भा
१८

स्येति अष्टनोऽप्युक्ते किमुक्तं अष्टनो दी
र्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य
षडर्थमिति अथवाकारोऽप्यत्र निर्दिश्य
ते षकारनकारान्ता संख्या आकारान्ता
च संख्या षट्संज्ञा भवतीति इहापि त
र्हि प्राप्नोति सधमादो द्युम्न एकास्ताः
एका इति नैष दोषः एकशब्दोऽयं बह्व
र्थः अस्त्येकशब्दः संख्यावाची तद्य
था एकः द्वौ बहव इति अस्त्यसहायवा
ची तद्यथा एकाग्नयः एकफलानि ए
काकिभिः हस्ते जितमिति अस्त्यन्यार्थे
प्रवर्तते तद्यथा प्रजामेकां रक्षन्त्यूर्जमे
केति सधमादो द्युम्न एकास्ता इति अ
न्यार्थः तेषां न्यार्थे वर्तते तेनास्य षप्र
योगः इह तर्हि प्राप्नोति द्वाभ्यामिष्टोऽवि
शन्या चेति एवं तर्हि सममो योगविभा
गः करिष्यते अष्टाभ्य औश् ततः षड्भ्यः
षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्यो विहितं तद्भवतीति
ततो लुक् लुग्भवति षड्भ्य इत्येवेति अ
थवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते अ
ष्टन आ विभक्तौ ततो रायः रायश्च विभक्तौ
वाकारादेशो भवति हलीत्यभवतेः श्रो

षः यथैव प्रियाख्यो प्रियाख्य इति न सिध्य
ति प्रियाख्यानौ प्रियाख्यान इति प्राप्नोति
यथालक्षणमप्रयुक्ते इति च इदं तर्हि
हणाद्धिः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्सं
ज्ञायां च पूर्के शाकामकर्ते कथं यदि ना
वस्संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न
करिष्यति कथं ष्णान्ता षडित्यत्र उतिचे
न्यत्र वर्तिष्यते ग्रहणं षट्संज्ञायां क्रिय
ते संख्यासंज्ञायां न करिष्यति इति चेन्य
त्र संख्यानुवर्तिष्यते कक्कं वत्र निष्ठेति
ष्ठासंज्ञायां समानशाकृप्रतिषेधः निष्ठा
संज्ञायां समानशाखाना प्रतिषेधो वक्तव्यः
लौनः पतैरिति निष्ठासंज्ञायां समानश
ब्दाप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञायां समानशब्दा
नामप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञायां समानश
ब्दानामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधो
प्रतिषेधः निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति
प्रत्वेयोगान्तकरः प्रत्वेयः क्रियते
सोऽन्तेकरोति प्रत्वेयोऽन्तकर इति
चेन्न किं कारणं लोपात् लपात्तेनान
वेयकः लभेत तत्रेयेनान्तत्वं भवति न
यथा कतरतदेवदत्तस्य गृहं अग्रे यथा

मौका काक इति उत्पतिते काके नष्टं गृहं
भवति एवमिहापि लोपेन नष्टेऽनर्थः
अनन्तरो भवति यद्यपि लोपेन जानाति तं
सा सावयवकस्य समयासंज्ञा कृते तेति तथ
था इतरस्यापि कतरदेवदत्तस्य गृहं अग्रे
यथा मौका काक इति उत्पतिते काके यद्य
पि तं गृहं नष्टं भवति अन्ततस्तं देशं जा
नाति सिद्धिविपर्यासश्च सिद्धो विपर्या
सः यद्यपि जानाति संदेहस्तस्य भवति अ
यं स उपाहः लोतो गलेति अयं स उपाह
लोतो गतो इति तथा इतरस्यापिक
तरदेवदत्तस्य गृहं अग्रे यथा मौका काक
इति उत्पतिते काके यद्यपि तं गृहं देशं जा
नाति संदेहस्तस्य भवति इदं तद्गृहमि
ति एवं तर्हि कारककालविशेषान्सिद्धे
कारककालविशेषादुपादेयो भूतेष
सप्ताह कर्मविकर्मणाभावे वेति तथे
तरस्यापि यद्येवमत्रदाः प्रेक्षाद्यकौ
पी भवति सोऽपवेन निमितेन रूपेण निमि
त्तमुपादत्ते वेदिकां उष्णीके वा एवम
पि प्राकाराष्टैर्यत्रापि प्राप्नोति लुङिसि
तादिदृशाना लुङि सिनादि द्वयोनात्र

भविष्यति यत्रसिनादयोऽकच्संपते प्रा
क्छिनेति इह संपते त्रापि सिनादयः किंव
क्तव्यमेतत् नहि कथमनवच्यमानेनगम्य
ते यथैवायमनपदिष्टकारककालवि
शेषमवगच्छति एवमेतदप्यवगतम
इति यत्रसिजादयोनेनेति ॥ ॥ ॥

इति श्रीभगवत्पतंजलिमुनिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
प्रथमपादे पंचममाह्निकं ॥ ॥

ॐ नमः शेषाहये ॐ सर्वादीनि सर्वना
मानि सर्वादीनीति कोयं समासः बहु
व्रीहिरित्याह कोस्य विग्रहः सर्वशब्द
आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनीति यद्ये
वं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति
किं कारणम् अन्यपदार्थत्वात् बहुव्रीहि
रन्यपदार्थे वर्तते तेन यदन्यत्सर्वशब्दा
त्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति तद्यथा
चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य चित्रा गा
वो भवंति स आनीयते न गावः नैष दोषः
भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानम
पि तद्यथा शुक्लवाससमानय लोहितो
ष्णीषः ऋत्विजः प्रचरंतीति तद्गुणमा

नीयते तद्गुणाश्च प्रचरंति इह सर्वनामानी
ति पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं प्राप्नो
ति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः सर्वनामसंज्ञा
यां निपातनाण्णत्वाभावः सर्वनामसंज्ञायां
निपातनात् णत्वं न भविष्यति किमेतन्नि
पातनं नाम अथकः प्रतिषेधो नाम अवि
शेषेण किंचिदुक्ता विशेषेणानेरुच्यते न
त्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न
भवतीति निपातनमप्येवंजातीयकमेव अ
विशेषेण णत्वमुक्ता विशेषेण निपातनं क्रि
यते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते
इदं न भवतीति ननु चानिपातनाण्णत्वं
स्यात् यथाप्राप्तं च णत्वं किमन्योप्येवंविध
यो भवेति इको यणचीति वचनाद्यण
स्यात् नैष दोषः अलब्धविशेषः षष्ठ्या
निर्देशः क्रियते षष्ठी च उक्तः स्थानिनं नि
वर्तयति इह तर्हि कर्तरि शप् दिवादि
भ्यः श्यन् इति वचनाच्छ्यन् स्यात् यथा
प्राप्तस्य शपः श्रूयते नैष दोषः शबादेशा
श्यन्नादयः करिष्यन्ते तत्र हि शपो ग्रह
णं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व
प्रकृतं कर्तरि शबिति तद्वै प्रथमा निर्दिष्ट

षष्ठीनिर्देशेन चेहार्थः दिवादिभ्य इत्येषा पं
चमी श्यनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयि
ष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति प्रत्ययविधिर
यं न च प्रत्ययविधौ पंचम्याः प्रकल्पिका भ
वति नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः
प्रकृतश्चानुवर्त्तते इह तर्हि अव्ययसर्वना
म्नामकच्प्राक्टेरिति वचनात् प्राक्कच् स्या
त् यथाग्रामशुकः श्रूयते नैष दोषः नाश
श्विके ग्रकजारभ्यते सततस्यवायको भ।
विष्यति निपातनमप्येवंजातीयकमेवं वा
प्राप्नोति निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भ
विष्यति यदि तर्हि निपातनान्येवंजातीय
कानि भवंति सममस्ततेषां भवति इहा
नैवैयाकरणाः समस्तं विभाषा लोपमि
च्छंति समाहितं तयोर्वेति सततं संततं स
हितं संहितं इह तर्हि भवतान्निपातनालोप
मिच्छति यथाग्रपरस्याः क्रियासातत्यइ
ति यथाग्रामं चालोपमततमिति तक्षिप्या
ति कर्तव्योत्र यत्नः वा यकानेवं निपात
नानि भवंति संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः संज्ञो
पसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्त
व्यः सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि सु

श्री
महा
भा
८१

तिसर्वाय देहीति सकचकर्तव्यः पाद्या
याश्रुरासः पठितानां संज्ञाकरणे पाद्या
याश्रुरासः कर्तव्यः अशक्तानां पठितानां सं
ज्ञाकर्तव्या सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि
भवंतीति संज्ञोपसर्जनीभूतानि च न स
र्वादीनीति किमविशेषेण नेत्याह वि
शेषेण च किंप्रयोजनं सर्वाद्यानन्तर्यका
र्यार्थं सर्वादीनामानन्तर्येण प्रश्नेनैका
र्थेन इपि संज्ञोपसर्जनीभूतानामाभूदिति
किंप्रयोजनं प्रयोजनं उत्तरादीनामभा
वे प्रकृतिकालमिदं ब्राह्मणकुले कतर
इतिकतरे ब्राह्मणकुले इति त्यदादिवि
धौ च त्यदादिविधौ च प्रयोजनं प्रतिकं।
नोयं ब्राह्मणः तद्दितिनत्ब्राह्मणा इति संज्ञाप्र
तिषेधस्यावच्चवक्तव्यः उपरिष्टाद्योगविभा
गः करिष्यते पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराप
पराधराणि व्यवस्थायां ततो संज्ञानीति
सर्वादीन्येवं यासमयांकानानि असंज्ञा
यामनिर्दिष्टानि उपसर्जनप्रतिषेधस्या
वच्यवक्तव्यः अनुपसर्जनादित्येषयोगः
प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंबंधयामः अनु
पसर्जनाध्रदिति प्रकाराकाविशिष्यमा

णावन्नुपसर्जनस्येष्टयौ यद्येवमतिप्रस
ङ्गः तस्मान्न सिध्यति प्रश्लिष्टनिर्देशोयं अनु
पसर्जनाद्युष्ठदिति अकारादकारान्तादव
नुशिष्यमाणान्नुपसर्जनस्येष्टयौ षट्
प्रधानषष्ठसमासः अध्यवेषाधिकारेयड्
च्यतेशरह्यमाणाविभक्तिन्तलङ्वति यद्येव
परमपंचपरमसमषष्ठोलगितिलङ्प्रा
प्नोतिनैषदोषः इहतर्हि प्रियसवरुणाल
णोनयुनङनप्राप्नोति सप्तमीनिर्दिष्टेयङ्
च्यतेप्रकृतविभक्तौनङ्वति यद्येवमनिन
ट अग्निनेदो अन्वेनप्राप्नोति नचापिवक्त
व्येइहत्नावङ्नरादिभ्यः पंचम्यइतिपंचमी
अग्नेस्येतिचषष्ठी तयोवयंपमित्रविभक्ति
वाल् उन्नादिम्यइतिपंचम्या अग्नेविशेष
णितं विभक्तेरस्यन्नादिशेषणाभावात् न
चयदस्यकुक्षोविशेषणितेअग्नस्यदुतोविदि
नाप्यस्यपान्उनरादिभ्योयोविदितइति
इहेदानींमाष्टियप्रियमस्यत्णामनङ्दानइ
तिस्पदादीनांनामभवतीति अस्यादीनामि
त्येषाषष्ठी अग्नेस्येत्यपिनत्रकामचारः यर
ह्यमाणेनवाविभक्तिविशेषयितेग्रेन॥
वायवताकामचारः इहतावस्प्रियइधिक्ष्या

श्रीं
महा
भा
८२

त्णामनङ्दानइति अग्रेणविभक्तिवि
शेषयिष्यामः अस्थ्यादिभिरनङ्सेग
स्यविभक्त्यावनङ्भवति अस्थ्यादीना
मिति इहेदानीमपदादीनामोभवति यर
ह्यमाणेनविभक्तिविशेषयिष्यामः अ
ग्रेनाकारस्पदादीनांविभक्तावोभवति
अग्नस्येति यद्येवमतिमः अन्वेनप्राप्नोति
नैषदोषः त्यदादिप्रधानषष्ठसमासः अ
च्यवानेहसंज्ञाकरणेनिपातनविशेषणमि
दे सर्वेषांयानिनामानितानिसर्वादीनि
संज्ञोपसर्जनेचविशेषणानिष्टने यद्येवंस
ताश्रयंयत्कार्यंतन्नसिध्यति सर्वनाम्नः
स्मैः आमिसर्वनाम्नःसुडिति अन्वर्थ
ग्रहणंतमविज्ञायते सर्वेषायन्नामत
त्सर्वनाम सर्वनाम्नउत्तरस्यङेःस्मैभवती
ति सर्वनाम्नउत्तरस्यामःसुड्भवतीतियद्य
वंसमस्तौकृत्स्नजगदित्यत्रापिप्राप्नोति प
तेषांचापिसमानशब्दानामेकेकस्ययोयो
विषयःशब्दोवर्तते तस्यतस्यसर्वनामका
र्यंप्राप्नोति एवंतर्ह्युभयमनेनक्रियतेपा
दस्यैवविशिष्यतेसंज्ञाचकथ्यतेनरेकेनय
त्नेनोभयंलभ्यमित्याह कथं एकशेषनि

देशात् एकशेषनिर्देशो यं सर्वादीनि
सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वनामसंज्ञा
नि भवंति सर्वेषां यानि नामानि तानि
सर्वादीनि संज्ञोपसर्जने च विशेषवतिष्टे
ते अथवा महती संज्ञा क्रियते संज्ञा च
नामवर्जो नलचोपः कृतएतव लघ्वर्थं
हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः कर
णं एतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञा
येत सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवंतीति
सर्वेषां यानि नामानीनि संज्ञोपसर्जने च
विशेषवतिष्टे अथो भयशाह्रस्य सर्वनाम
त्वे कोर्थः उभयशाह्रस्य सर्वनामत्वे कजर्थः
पाठः उभयशाह्रस्य सर्वनामत्वेकजर्थः पाठः
क्रियते उभकौ किं अत्र अकजर्थं इति
न पुनरन्यस्यापि सर्वनामकार्याणामप्राप्त्यभा
वो द्विवचनटाविषयत्वात् अन्येषां सर्वना
मकार्याणाम भावः किं कारणं द्विवचनटा
विषयत्वात् उभयशाह्रोयं द्विवचनटाश्रविष
यः अन्यानि सर्वनामकार्याणि एकवचनब
हुवचने कृतानि यथा उभानि रुह्रशाह्रो द्विवच
नटाप्रविषयः कइदानीं मस्यानर्थ भवति उ
भयोमन्त्र उभयशाह्रोमन्त्र भवति उभयेदंत

श्री
मह
भा
८८

मन्त्रपाः उभयोमणिरिति किंच स्यात् य
द्याकचस्याकः प्रसज्येत कइदानीमक
कचोर्विशेषः उभयशाह्रोयं द्विवचनटाश्र
विषय उक्तः तत्राकच सत्यकचः तन्म
ध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति द्विवचन
परत्वमिति केवलः सतिनायं द्विवचन
परः स्यात् तत्र द्विवचनपरतावक्तव्या
यद्येवं तर्हि केवलस्यापि अयं द्विवचनपरः प
वमाप्यपिनायं द्विवचनपरः स्यात् तत्रा
पि द्विवचनपरतावक्तव्या अवचनादा
पि तत्परविज्ञाने अनेनापि वचनमापि
द्विवचनपरो भविष्यति किंवक्तव्यमेतत्
नहि कथमनुच्यमानं गम्यते एकादेशे
कृते सति अन्ताद्विवद्भावेन द्विवचनपरोय
मंतादिवद्भावेनापि अन्ताद्विवद्भावेनापि
तत्परविज्ञानमितिचेत्केपितल्य अवच
नादपितत्परविज्ञानमितिचेत्केपित
ल्य अवचनादपितत्परविज्ञानमिति
चेत्केप्यतेनावचने द्विवचनपरोभविष्य
ति कथं स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो
विशिष्टस्य भवंति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थि
कग्रहणमपि भवति अथ भवतः सर्वं

नामन्येकानि प्रयोजनानि भवन्त्येक
शेषान्यानि भवन्त्येकशेषाणामनिप्रयोज
नानि भवन्ति अकच भवत्कान्शेषः सर्वे
भवोऽश्वभवन्तौ आत्मभवादृशीति किं
नदिदृष्टेपरिगणने आहोस्विदुदाहरणमा
त्रे उदाहरणमात्रमित्याह नतोयास्था।
पितृशपते सर्वनाम्नस्तृतीयाच भवती
ति भवताहेतुना भवतोहेतोरिति वि
भाषादिकसमासे बहुव्रीहौ दिक्ग्रह
णं किमर्थं न बहुव्रीहावितिप्रतिषेधं व
क्ष्यति तदनज्ञापयते क्वविभाषाकप्रति
षेध इति दिक्ग्रहणेपुनः क्रियमाणेन
दोषो भवति द्विपदिष्टे विभाषासुत्तर
प्रतिषेध इति अथ समासग्रहणं किम
र्थं समासएव यो बहुव्रीहिः तत्र यथा
स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिः तत्र
मा भूदिति दत्तिणारत्तिणास्पदेहोनि
अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थं इहमाभू
त् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति नैतदस्ति
प्रयोजने द्वंद्वेति प्रतिषेधो भविष्यति
नाप्राप्ते प्रतिषेधे योविभाषारभ्यते सायथे
वनबहुव्रीहाविति प्रतिषेधं बाध्यते प

श्री
महा
भा
८५

व स्मिन्नपि बाधेन न बाध्यते किं कारणं
येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चा
प्राप्ते न बहुव्रीहावित्यस्मिन्प्रतिषेध इय
विभाषारभ्यते द्वंद्वे चेत्यस्मिन्पुनः प्रा
प्ते चाप्राप्ते च अथवा पुरस्तादपवादाः
अनंतरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येव
मियं विभाषा न बहुव्रीहावित्येतं प्र
तिषेधं बाध्यते द्वंद्वे चेत्येतं प्रतिषेधं न बा
ध्यते अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः इह
कस्मान्न भवति यासर्वांसोतरा अस्या।
न्यग्प्रासोपेष्वीनरउत्कगयः तस्मैहृ
दीनरायदेहीति लक्षणप्रतिपदोक्त
योः प्रतिपदोक्तस्येति यथैवतर्हि बहु
व्रीहिग्रहणं नेह कस्मान्न भवति ल
क्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ति उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्त
व्यं नकर्तव्यं क्रियते न्यासैव नबहुव्रीहा
विति द्वितीयेव बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यं
बहुव्रीहिर्वयोबहुव्रीहिस्तत्र यथा स्या
त् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र
मा भूत् एकैकस्मै देहीति तत्र नास्ति प्र
योजनं समास इति वर्तते नन बहुव्रीहि

विशेषयिष्यामः समासो यो बहुव्रीहि
रिति इह तर्हि प्रयोजनं अवयवभूतस्या
पि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् वस्त्र
मंतरमेषां त इमे वस्त्रान्तराः वसनमंतरमे
षां त इमे वसनान्तराः वस्त्रान्तराश्च वसना
न्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः नबहुव्रीहौ
किमुदाहरणं प्रियविश्वाय नैतदस्ति प्र
योजनं सर्वादीनस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन
भवितव्यं वक्ष्यति ह्येतत् बहुव्रीहौ सर्व
नामसंज्ञोपसंख्यानमिति तत्र वि
श्वप्रियायेति भवितव्यं इह तर्हि स्यमाथ
त्माय नचात्रापि सर्वनामत्वं पूर्वत्वं
निपातेन भवितव्यं नैष दोषः बहुत्वे
नत्र संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिस्त
त्र परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातो भवती
ति इदं चाप्युदाहरणं प्रियविश्वायेति न
मचोक्तं विश्वप्रियाय भवितव्यमिति व
क्ष्यत्येतत् कपियसर्वत्वमिति नाव
त्वस्य सर्वादेस्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधे
न भवितव्यं किं तर्हि सर्वादेस्तस्य भवि
तव्यं किं प्रयोजनं माकन्तमाभूदिति ।
किं च स्यात् कोनस्मात् कस्येदानीका

श्री
महा
भा
८५

कचो विशेषः अजन्तेष्वविशेषः त्व।
कत्पिता यस्य स त्वकत्पितृकः अहकं पिता
यस्य स मकत्पितृकः इति प्राप्नोति त्वत्कपि
तृको मत्कपितृकः इति चेष्यते कथं पु
नरिच्छतापि भवता बहिरंगेण प्रतिषेधेना
न्तरंगो विधिः शक्यो बाधितुं अन्तरंगानपि
धीनपि बहिरंगो विधिर्बाधते गोमत्प्रि
य इति नमपत्वः प्रत्ययोत्तरपदश्चेति न
नचेहापि न बहुव्रीहावितिप्रस्ममदेत
स्य वचने प्रयोजनं किं प्रियविश्वाय उप
सर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धं अयेवल्लपि
बहुव्रीहिरस्त्येव अर्थमकल्पिकः पलि
नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकं च प्रति
नारथ्यानाकुत्रे अलचीरापिथ्यानिपदा।
नि बहुव्रीहिरिति नदमाकुर्दन्तस्येद
हणं गोनर्दीयस्त्वाह अकचस्वरौ तु क
र्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयौ त्वकत्पितृ।
को मकत्पितृकः इत्येव भवितव्यं इति
प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं प्रति
षेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यं श्री
र्पा भूतपूर्वः प्राप्तपूर्वाः प्राप्तपूर्वाय
दि प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं।

नर्थकोऽस्सर्वादीनां व्यवस्थायामितिवचना
त् प्रतिषेधेऽस्तत्सर्वसोपसर्ज्जनमनर्थकं
किं कारणं सर्वादीनां व्यवस्थायामितिवच
नात् सर्वादीनां व्यवस्थायां संज्ञोच्यते न च
व्यवस्थायामस्ति तृतीयासमासे समास
इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थं
अर्थेन तृतीयासमासोऽस्त्येव प्रायसकल्पिकं
यस्मिन्नेकपद्यमेकस्वर्यमेकविभक्तिकं च
अस्ति तादर्थ्यात् तत्कृते तृतीयासमासा।
र्थानिपदानि तृतीयासमास इति तादर्थ्या
दर्थ्यान्तत्कृतं तस्येदं ग्रहणं अथवा समा
स इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणस्य त्वन्न।
योजने योगाङ्गं यथोपजायेत सति योगा
ङ्गे योगविभागः करिष्यते तृतीया तृती।
यासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवं
ति मासपूर्वायदेहि संवत्सरपूर्वायदेही
ति ततः अस्समासे अस्समासे च तृतीया।
याः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवंति मा
सेन पूर्वायदेहीति विभाषा जसि जसः का
र्ये प्रति विभाषाप्रदर्शितेन भवति पूर्वे
पूर्वा अवरे अवराश्च पुनः सूत्रपाठे ग्रह
णमनर्थकं गणोपठितत्वात् अवरादीनां

श्री
महा
भा
८९

च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकं किं का
रणं गणोपठितत्वात् गणे ह्येतानि प
ठ्यंते कथं पुनर्ज्ञायते नैष पूर्वाः पाठः अथ
पुनः पाठ इति तानि हि सर्वादीनि इमा
न्यकारादीनि इमान्यपि सर्वादीनि एवं त
र्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैष पूर्वः पाठ इ
ति यदयं सर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रह
णं करोति नैव हि सर्वादीनि इदं तर्हि प्र
योजनं व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्या
मीति एतदपि नास्ति प्रयोजनं पूर्वविभ
क्षामेवैतानि गणे पठ्यन्ते इदं तर्हि प्रयोज
नं स्वादिषु पूर्वस्मान्न पूर्वस्मात् मा भूदिति
एतदपि नास्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति नैषां स्वादिषु पूर्वस्मान्न पूर्वस्मा
द्भवतीति यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपात
नं करोति वार्त्तिककारश्च पठति जस्
वादिति चेत् स्याभावादपवादप्रसंग इति
इदं तर्हि प्रयोजनं जसि विभाषां वक्ष्यामी
ति स्वमज्ञातिधनाख्यायां अत्र व्याग्रह
णं किमर्थं ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्व
शब्दस्तस्य ग्रहणं यथा स्यात् इहमा भूत् स्व
पुत्राः स्वपशव इति अन्तरं बहिर्योगोपसं

ख्यानयोः उपसंख्यानग्रहणमनर्थकं वहि
र्योगेन कृतत्वात् उपसंख्यानग्रहणमन
र्थकं किंकारणं वहिर्योगेन कृतत्वात्
वहिर्योगश्चेत्र्वसिद्धे नवापारकग्रहणाय
र्थं नवानर्थकं किंकारणं शाटकग्रहणाय
र्थं नहीदं वक्तव्यं यदेतत्प्रसज्यते कि
मेतरीयमन्तरीयमिति अथापि अपूर्वम
नुष्यः प्रेत्य पूर्वकारी भवति नितान्तेन
ष्यामवतीदं सैन्तरीयमिदमन्तरीयमिति
अप्रुणीतिवक्तव्यं इदमाभूत अन्तरायो
पुरिवसतीति वा प्रकरणे तीयस्य ङित्सूप
संख्याने वा प्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसं
ख्यानं कर्तव्यं द्वितीयायै द्वितीयस्यै तृती
यायै तृतीयस्यै विभाषा द्वितीयामित्ये
तद्वक्तव्यं भवति किं पुनरयं न्यायः
उपसंख्यानमेव न्यायः इदमपि सिद्धं भव
ति द्वितीयाय द्वितीयस्मै तृतीयाय तृ
तीयस्मै स्वरादि निपातमव्ययं किमर्थं
स्वरादीनां पृथक्ग्रहणं क्रियते नचादि
ष्वेव पठेत चादीनां च असत्ववचनानां
निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्ववचना
नामसत्ववचनानां च अथ किमर्थमभे

संज्ञा क्रियते न निपातसंज्ञैव स्यात् नैवं
शक्यं निपात एकाजनाङ् इति प्रगृह्य
संज्ञा प्रसज्येत स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्ये
त एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु एतच्चाशक्यं
वक्तुं स्यान्मतं अव्ययेन नञ्कुनिपातानां।
मिति तत्पुरुषसमासे न परिगणनं कर्त
व्यं स्यात् तस्मात्पृथक्ग्रहणं कर्तव्यं उ
भयसंज्ञे कर्तव्ये तद्धितश्चासर्वविभक्तिः
असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसं
ख्याने असर्वविभक्तावविभक्तित्तिमि।
त्येतस्योपसंख्यानं कर्तव्यं नाना विना किं
पुनः कारणं न सिध्यति सर्वविभक्तिर्हि
विशेषात् सर्वविभक्तिर्ह्ययं भवति किं
कारणं अविशेषेण विहितत्वात् तसा
दीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यं तत्र यत्र ततः
यतः नतच विशेषणेन विधीयते च।
स्मात्सिल् सम्भ्यासमिल् इत्यव्ययत्वे
तत् इतरथा हि रूपमेत इति यदि पुन
विभक्तिशब्दोऽयं संज्ञा भवतीत्युच्यते अ
विभक्तावित्येतरा प्रयत्नात् प्रसिद्धिः अ
विभक्तावित्येतेनैव प्रयत्नात् प्रसिद्धिः
संज्ञायाः केनेतरा प्रयत्ना सत्या विभा।

किंते संज्ञया भवितव्यं संज्ञया वा विभ
क्तेर्भाव्यं तेनेदं तदिति रूपं भवति
इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते अलि
गमसंख्यमिति चेत् अथवा अलिंगमसं
ख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं एवम
पीतरेतराश्रयमेव केनेतरेतराश्रयता स
त्यलिंगासंख्येऽव्ययसंज्ञया भवितव्यं संज्ञया
चालिंगसंख्येऽभाव्यमिति तदेतदितरे
तराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्र
कल्पन्ते नेदं वाचनिकमलिंगतासंख्य
ता वा किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् तद्यथा
समानमीहमानानां चाधीयमानानां च के
चिदर्थैर्युज्यन्ते परे न तत्तर्हि स्वभावमलि
गमसंख्यमिति न वक्तव्यं सिद्धं तु पाठा
त् पाठात् सिद्धमेतत् कथं पाठः कर्तव्यः
तसिलादयः प्राक्पाशपः शसप्रभृ
तयः प्राक्समासान्तेभ्यः मान्तः कृत्वोर्थ
तसिवती नानाञाविति अथवा पुनरस्तु
विभक्तिः शब्दो अव्ययसंज्ञो भवतीत्येव न
वेवाकमविभक्तिरितरेतराश्रयता दृष्टा।
क्तिरिति नैष दोषः इदं तावदयं प्रष्टव्यः य
द्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभ

श्री
महा
भा
८८

माणा अविभक्तिकान् शब्दान् प्रयुंजते ये
त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं ते
अविभक्तिकान् शब्दान् प्रयुंजते अपि।
नास्य पुनर्लोके एकत्वादीनामर्थानामा
नन्त्याभिज्ञाः अन्येन हि वस्त्रेन एकां गां की
णन्ति अन्येन द्वे अन्येन त्रीन्न अभिज्ञास्तु
प्रयुंजते नेदं नेदं वेसदरूपता अथैतद्रूपमे
वैतदेवं जातीयके येनात्र विभक्तिर्न भवती
ति नन्वाप्रवमनागम्यमानेऽरूपता किं
चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रिया
प्रधानं उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधाने हि
रुक् पृथक् इति क्रियाप्रधाने तद्धितश्चा
पि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः कश्चित्क्रिया
प्रधानः तत्रयत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः वि
नानानेति क्रियाप्रधानः न चैतयोरर्थयो
र्लिंगसंख्याभ्यां योगोऽस्ति अथायमव्यवि
भक्तिर्विद्यते एवमपि न दोषः कथं इ
देवाप्ययमुच्चैर्निबद्धं क्रियते एकस्मिन्नेक
वचने द्वयोर्द्विवचने बहुषु बहुवचनमि
ति कथं तर्ह्येकवचने उत्सर्गः करिष्यते
तस्याद्विवक्षितायां द्विबहुवचनेवाधके भवि
ष्यतः न चाप्यवेक्षिग्रहः करिष्यते नमस्वाः
अमर्वाः अमर्वा विभक्तयो यस्मादिति क

ध्येतर्हि न सर्वाग्रसर्वा ग्रसर्वा विभक्ति र
स्मादिति त्रिकेच पुनर्विभक्तिसंज्ञे एवं
गतेकृत्यपि तल्यमेतन्मानरस्य कार्यग्र
हणेन तत्र ततः परेचापि मतान्त कार्या
न्तयः कृदर्थाग्रहणेन योगाः कृत्तद्धिता
नोग्रहणान्त कार्ये संख्यो विषये त्वनभि
धित्वाये तेषाप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यं
इह माभूत एकः द्वौ बहव इति तस्मात्स
वादिग्रहणेन कार्ये कृत्तद्धितानोग्रहणाच
पाठे पाठेनेयमविय संज्ञा क्रियते तस्मा इ
हन प्राप्नोति परमोच्चैः परमनीचैरिति न
हेतविधिनाभविष्यति इहापि तर्हि प्राप्नो
ति अन्तश्चैतो अन्तश्चैः म इति उपसर्जन
स्यनेति न प्रतिषेधो भवति सर्वाद्रिप्रतिषे
धो वक्तव्यः न वक्तव्यः सर्वनामसंज्ञायाम्
कृतः प्रतिषेधः इहानुवर्तिष्यते सेवं तत्र
प्रत्याख्यायते यथा सन्तत्र प्रत्याख्यायते इ
हापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातं कथं च मत
त्र प्रत्याख्यायते महतीयं संज्ञा क्रियत इ
ति इहापि च महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा
च नाम यतो न लघीयः कुत एतत् लघ्व
र्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः
करणे एतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा

श्री
महा
भा
८५

विज्ञायेत सध्येतोत्पद्ययमिति कथं पुन
नेदं तिस्रो पुनः सकानि सन्तगणाः एक
त्वादि न बहूनि च एतान्यर्थो केवि चलन्वि
येति येन विधेयेनितरस्य ये सर्वाणि पुलि
गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु
यन्नव्येति तदव्ययं कृन्मेजन्तः कथमिदं
विज्ञायेत कृयोमान इति आहोस्वित् कृद
नेय यन्मान्तमिति किञ्चातो यदि विज्ञायते
कृयोमान इति कारयाञ्चकार हारयाञ्चकार
ति प्रवचनं प्राप्नोति अथ विज्ञायते कृदन्तं य
न्मान्तमिति प्रताम्यो प्रतायः आरामिषामो
ति यथेच्छसि तथास्तु अस्तु तावत्कृयो
मान इति कथं कारयाञ्चकार हारयाञ्च
कारेति किं पुनरयमव्ययसंज्ञया प्राप्नुते
अव्ययादित्तिल्लुक् यथा स्यात् मा भूदेवमा
म इत्येवं भविष्यति न सिध्यति लिटि ग्रहणे
न यानवर्तते लिड्ग्रहणं निवर्तिष्यते
यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लकः प्राप्नोति
इष्यते प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवतीति न त एतदु
पपन्नं भवति अथवा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मा
न्तमिति कथं प्रताम्यो प्रतायः आचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति न अव्ययलक्षणो नाय यः।

संज्ञा भवतीति यथा प्रशान्तशाद्वेस्मादि
शुपदेति कृन्मेजन्तस्थानिकारोकारप्रकृ
तिः कृन्मेजन्तस्थानिकारोकारप्रकृतिरि
तिवक्तव्यं इह माभूत् श्रायये श्रापेश्चि
कीर्षवे चिकीर्षोरिति अनन्यप्रकृतिरिति
वा अप्यवानन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भव
तीति वक्तव्यं किं पुनरत्र प्रायः अनन्यप्र
कृतिवचनमेवप्रायः इदमपि सिद्धं भव
ति कुंभकारेभ्यः नगरकारेभ्य इति तन्न
हिवक्तव्यं न वा सन्निपातलक्षणो विधिर
निमित्तं तद्विघातस्य न वा वक्तव्यं किंकार
णं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्वि
घातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या कः पुन
रविशेषः एषा वा परिभाषा क्रियेत अनन्य
प्रकृतिर्वोच्येत अवश्यमेषा परिभाषा।
कर्तव्या बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयो
जनानि कानि प्रयोजनानि प्रयोजनं ह
स्वत्वं स्त्रियः ग्रामणिकुले ग्रामणिकु
ले सेनानिकुले इत्यत्र ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्व
स्यपिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति
सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा
तस्येति न दोषो भवति नैतदस्ति प्रयोज

श्री
महा
भा
९

नं बहिरंगो ह्रस्वत्वे अन्तरंगस्तुक् असि
द्धं बहिरंगमन्तरंगे नलोपश्च वृत्रहभिः
वृत्रहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पि
ति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति सन्नि
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये
ति न दोषो भवति एतदपि नास्ति प्रयो
जनं असिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वान्न भ
विष्यति उत्तरपदमकित्त्वस्य निकुचिते
उत्तरपदमकित्त्वस्य निमित्ते कर्ति।
कुचिते निकुचित इत्यत्र नलोपे कृते उ
उपधाद्रावादिकमेणोरन्तरस्यामिति
कित्त्वं प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधि
रनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति
एतदपि नास्ति प्रयोजनं अनुत्वात्किन्त्व
नधात्वलोपः प्राप्यं पातनु इति प्रतिषेधो
भविष्यति नाभावो यञि दीर्घत्वस्य ना
नाभावो यञि दीर्घत्वस्य निमित्तं अमु
मुना नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि
ति दीर्घत्वं प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो वि
धिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भव
ति एतदपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत
न मु टादेशा इति आत्वं किन्त्वसोपदास्त

आत्वेकिलस्यानिमित्ते कउपादानास्य
स्वरःशितकस्येत्यात्वेकृतेस्याद्वाविद्वी
नीत्वेप्राप्नोति सन्निपातलक्षणोविधिर
निमित्तंतद्विघातस्येतिनदोषोभवति ए
तदपिनाकिप्रयोजने उक्रमेतत् दीर्घः
प्रतिषेधःस्याद्वारिनइति तिसृचतसृत्वे
दीर्घ्येधेः तिसृचतस्रनमनिमित्ते कृते
सतिहेतिचतसृतिइतीति तिसृचतस
भावेकृतेनस्दीर्घोऽविनिदीर्घःप्राप्नोति
सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघा
तस्येतिनदोषोभवति एतदपिनाकिप्र
योजने प्राचार्यस्येतिनिर्लोपयतितिसृच
तसृभावेकृतेदीर्घःप्रभवति यद्यंवातिस
चतसृइतिनामिदीर्घत्वस्यप्रतिषेधंशा
स्ति इमानितर्हिप्रयोजनानिवनपदसं
ज्ञायाः सत्यांसमहस्राणि नमिकृतेस्या
नोधदितिषट्संज्ञाप्राप्नोति सन्निपातल
क्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिनदो
षोभवति केचित्ोपः प्रकदोपकदोपद
तौ अमेकृतेअमइतिदापप्राप्नोति सन्नि
पातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्य।
तिनदोषोभवति गणात्वात्वेन१२१२४८३

दोषकृतेगणे। इत्यादेकमनोर्वृकु
इतिप्राप्नोति सन्निपातलक्षणो।
विधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिनदोषो
भवति तस्यदोषोवर्णाश्रयः प्रतिपत्त
योवर्णविचालस्य तस्येतस्यदोषोवर्णा
श्रयः प्रत्ययोवर्णविचालस्यानिमित्त
मात् कथंतस्य शातिःस्नातिःतत्र
त्ययः सन्निपातलक्षणः शेषसंख्यान
हेनिमित्तस्यात् आत्वप्रतिषेधः कोप
यति आत्वप्रतिषेधस्यनिमित्तस्यात् क
कोपयतीति एकअरस्यादेशपरत्व एक
अरस्यानिमित्तस्यात् कथंदोदर्पादिति
तदाद्यकारस्यातिषेधः तदाद्यकारस्या
शविधेरनिमित्तस्यात् कथांमेति इह
धिराकारलोपस्यपविवात् इहविधि
राकारलोपस्यानिमित्तस्यात् कथंपिब
वतस्थिवांसिति मतुश्वविभक्त्युदात्तत्वे
इत्वंनिघातस्य मतुश्वविभक्त्युदात्तत्वे इ
त्वेनिघातस्यानिमित्तस्यात् कथंत्रि।
मानवाप्रमात् परमवाचापरमवाचेन
दीर्घत्वंतस्मत्तदिलोपस्यनदीर्घत्वंत।
स्मात्तिलोपस्यानिमित्तस्यात् कथंतरिडु

मादि किशोरि बालानि ब्रह्मबंधु ह
स्वेकृते पदे ह्रस्वान्ते ब्रह्मेति लोपो न
प्राप्नोति माभूदेवं संज्ञादिष्वेव भवि
ष्यति न सिध्यति दीर्घोच्चारितस्यैव ह्रस्वा
लाच्च न प्राप्नोति एकमिदं सप्रयोजनं ह्रस्वेन
क्रियते सेतु द्विलोप इति किं सप्रकृतेर्व
परत्वाद्ध्रस्वे नित्यः सेतु द्विलोपः कृते
पि ह्रस्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्रतिनित्यः सेतु
द्विलोपः न हि कृते ह्रस्वे प्राप्नोत्यकृ
तेपि प्रतिनित्यः सेतु द्विलोपः न हि कृते
ह्रस्वे प्राप्नोति किं कारणं सन्निपातल
क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति प
रे दोषः समासप्रयोगो वा तस्मात्त्वार्थेन
परिभाषयानद्विदोषः सेतीति परि
भाषानकर्तव्या लक्षणवानप्रयोगे न
द्विभिद्धकाः सेतीति स्थानीनाश्रीयते
न च स्मारः सेतीति यथा नोपाने दोषाः
स्वल्पि स्मात्कल्पेन परित्यागात्मनः प्रयो
जनानामुदाहरणमात्रं कृतप्रयत्नं न
द्विदोषाणां लक्षणमस्ति तस्मात्तत्त
स्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थ
मेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दो

षः अव्ययीभावस्य अव्ययीभावस्या
व्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः
अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं किं
लुङ्मुखस्वरोपचाराः लुक् उपाग्नि प्र
त्यग्नि अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति
मुखस्वरः उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः
नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृ
थुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति
उपचारः उपपयस्कारः उपपयस्काम
इति अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकुशा
कर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेध इति सिद्धो
भवति किं पुनरिदं परिगणनं आहोस्वि
दुदाहरणमात्रं परिगणनमित्याह अ
पि खल्वाहुः परस्य व्ययीभावस्याव्य
यत्वे प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इ
ति किं पुनः स्यात् परोगवञ्जावः परोग
वञ्जावेऽव्ययप्रतिषेधश्चोदितः उच्चैरधी
यानः नीचैरधीयानः इत्येवमर्थं सह्रह
पि प्राप्नोति उपाग्न्यधीयानः प्रत्यग्न्यधी
यानः एकव्याकरणग्रहणं क्रियते उच्चैः
नीचैः इत्येवमर्थं न हि इदानीं प्राप्नोति
उपाग्निकं प्रत्यग्निकं समासान्तप्रतिषे

पश्चोपघेत दोषानक्तमहः दिवामना
रात्रिरित्येवमर्थे सप्तम्यपि प्राप्नोति उ
पकुंभमन्यः उपमणिकमन्यः अम
त्वाव्ययप्रतिषेधउच्यते दोषाभूत
महः दिवाभूतारात्रिरित्येवमर्थे सप्त
म्यपि प्राप्नोति उपकुंभीभूते उपम
णिकीभूतमिति यदिपरिगणनेन कि
यतेनार्थोव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया
कथं यानि प्रयोजनानि तेनानि स्युरिति
यत्नावकृच्यते लविति त्रीचायग्रहणीति।
लोपयति भवत्यव्ययीभावाल्लगिति
यत्प्येनाव्ययीभावाद्यन्त्यपिप्रतिषेधं
मास्ति उपचारः अनन्तरपदस्य स्योति
वलेति नचमालविसर्पकः प्रयोजयति
नैकंप्रयोजनं योगारंभं प्रयोजयति य
येनावप्रयोजनं स्यात् नवैवाथकृत्यान
नाव्ययीभावाद्व्ययीभावाद्वेति शिस
र्वनामस्थाने सुःउनपुंसकस्य शिसर्वना
मस्थाने सुःउनपुंसकस्पेतिचेन्नजसिशि
प्रतिषेधः शिसर्वनामस्थाने सुःउनपुंस
कस्पेतिचेन्नजसिशोःप्रतिषेधः प्राप्नोति
कुंडानितिष्ठन्ति वनानितिष्ठन्ति अमम

श्री
महा
भा
४९

र्थसमासमप्राप्नेरिष्यते अनपुंसकस्ये
तिकिमुदिन्नेनोनपुंसकेनसामर्थ्यं केन
नरिंभवतिना नभवतिनपुंसकस्येति
यत्नावकृच्यते शिसर्वनामस्थानेसुःउन
पुंसकस्येतिचन्नजसिशिप्रतिषेधइति
नाप्रतिषेधात् नायंप्रसज्यप्रतिषेधः
नपुंसकस्यनेति किंतर्हि पर्युदासोयं
यदन्यन्नपुंसकादिति नपुंसकेव्यापारः
यदि केन विप्राप्नोति तेनभविष्यतिसु
वेणाकप्राप्नोति अप्राप्तेवा अथवाः ने
नेरायमासिः सा प्रतिषिध्यते कृतपद
ने अनेनरस्यविधिर्वा प्रतिषेधोवेति सु
वोत्राप्निर प्रतिषिद्धातेयाभविष्यति न
नुचेयं प्राप्तिसर्वा प्राप्तिर्वाधेन नोत्सर्गे
प्रतिषिद्धासत्तेवाधिते यदप्युच्यतेअ
समर्थसमासप्राप्नेरिष्यत इति यद्यपि
वक्तव्यः अथवैतर्हि बहूनि प्रयोजना
नि अन्यर्थः पदपानिस्माद्वानि अव्ययी
भावः श्लोकाः अग्रस्भोनोत्रहमाणाशवि
नवेतिविभाषायां नवेतिविभाषायाम
र्थसंज्ञाकरणं नवेतिविभाषायामर्थ
संज्ञाकृतेच्छा नवाशाहुमयोर्थत्तासे

ता भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं शब्द
संज्ञायां ह्यर्थसंप्रत्ययो यथा स्यात् शब्द
संज्ञायां हि समासार्थस्यासंप्रत्ययः स्यात्
यथान्यत्रापि शब्दसंज्ञायां शब्दस्य संप्रत्ययो
भवति नार्थस्य क्वान्यत्र दाधाघ्वदाप् ने
रसमपोचइति घतरतमपौघसंज्ञो चप
हस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य ततो दक
नेयं नक्तव्यं इतिकरणोर्थनिर्देशार्थः
इतिकरणः क्रियते सोर्थनिर्देशार्थो भ
विष्यति किं गतमेतदिपता आहोस्वि
च्छब्दाधिकाराद्योपि कोंगतमित्याह क
तोलोकतः तद्यथा गौरित्यय माह गोश
ब्दइतिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दस्व
रूपात्पदार्थात् प्रच्युतो यासावर्थपदार्थक
तातस्याः शब्दपदार्थकः संप्रत्ययते एव
मिहापि तद्वा शब्दादिति करणः परः प्र
युज्यमानोतद्वा शब्दात्स्वात्पदार्थात्प्र
च्युतोयासौ शब्दपदार्थकस्तातस्यालो।
किं कर्मर्थे संप्रत्याययति तेवेतिपञ्च।
म्यां तेनवेतिय स्मृतो यतोयतेइति समास
शब्दप्रतिषेधः समानशब्दानामप्रतिषेधोव
क्तव्यः तवाकेऽद्विकानवाचदिकेति किं

श्री
महा
भा
४४

चस्मात् यदप्येतेषामपि विभाषा संज्ञा स्या
त् विभाषादिक्समासे बहुव्रीहौ इति
णास्थे यो शालायाम विक्रत्तायासं प्र
त्ययः स्यात् तवाविधिस्वैकत्वात्प्रतिषे
धसंप्रत्ययात् यथालोके नैवधरोऽकिंका
रणं विधिस्वैकत्वात् विधायकिंचि।
लोके नैवेन्यत्यते तेनलोकवत्प्रतिषेध
वाचिनः संप्रत्ययो भवति तद्यथालोके
ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा नेति गम्यते प्र
किंकारणं येन लोकप्रतिषेधवाचिनः
संप्रतियो भवति किंकारणं वर्लिंगादि
भेवालोके निर्देशं करोति प्रयहिसमा
ने लिंगनिर्देशः क्रियते प्रत्यत्रवाचिनः
संप्रत्ययो भवति तद्यथा ग्रामो भवता ग
न्तव्यो नवा प्रयाग इतिगम्यते यतस्वैव
नेजानीमः कचिद्याकरणे समानलि
गनिर्देशः क्रियत इति अपिचकामचारः
प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबंधे तद्यथा य
वागूर्भवताभोक्तव्या नैवायदायवभक्ष
ो भक्तिना सेव्यते भक्तिनेवा शब्देनत
दाप्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति य
वागूर्भवता भोक्तव्यानेति यदाच यवा।

मस्शास्त्रेणवाशास्त्रेणाभिसंबध्यते नवाशा
स्त्रोभयत्रिनानवाश्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो
भवति यथावास्यन्नवाभवतामोकल्याश्रय
ग्रेतिगम्यते नचेहवर्थविभाषाग्रहणे
नसर्वादीन्यभिसंबध्यन्ते दिक्समासेब
हुव्रीहौसर्वादीनिविभाषाभवतीति किं
नहिंभवतिरभिसंबध्यते दिक्समासेसर्वा
दीनिभवतिविभाषेति विध्यतिस्यतस्म
नुपपन्नंप्रतिषेधसंज्ञाकरणं विप्रति
न्यत्वेनोपपद्यते शुशावशुशुवतुः शु
शुवुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः।
किंकारं प्रतिषेधसंज्ञाकरणं प्रतिषेधस्य
येसंज्ञाक्रियतेतेनविभाषाप्रदेशेषु प्र
तिषेधस्यैवसंप्रत्ययःस्यात् सिद्धंतुप्रसज्य
प्रतिषेधात् सिद्धमेतत्कथंप्रसज्यकिंचि
त्वैवेन्यत्नेनेनोभयंकरिष्यति विप्रति।
षिद्धंन सिप्रतिषिद्धंनभवतिनत्वायते
केनाभिप्रायेणप्रसजतिकेननिहतिक
रोतीति नवाप्रसंगसामर्थ्याद्न्यत्रप्रति
षेधविषयात् नैषदोषः किंकारणंप्रसं
गसामर्थ्यात् प्रसंगसामर्थ्याद्विविधिमे
विष्यन्यत्रप्रतिषेधविषयात् प्रतिषेधसा

श्री
महा
भा
८८

मर्थ्याच्चप्रतिषेधोभविष्यत्यन्यत्रवि
धिविषयात् नैतत्सिद्धंभवति प्र
प्रामेविभाषा यद्विप्रामेकृतेसामर्थ्य
त्तत्रत्तैवणिविधिरितिकृत्वाप्रतिषेधस्यै
वसंप्रत्ययःस्यात् एतदपिसिद्धं कथंवि
भाषेतिमहत्वोयंसंज्ञाक्रियते संज्ञाचना
मयतोनलघीयः कुतएतत् लघ्वर्थं
हिसंज्ञाकरणं तत्रमहत्याःसंज्ञायाः
करणएतत्प्रयोजनमुभयोः संज्ञायथा
विज्ञायते नेतिच वेतिच नत्वाथातावद
प्राप्तेविभाषातत्रप्रतिषेधेनास्तीतिकृ
त्वाविन्यनेनविकल्पोभविष्यति यद्विप्रा
मेविभाषातत्रोभयमप्युपस्थितंभवति ने
तिवेतिच तत्रनेत्यनेनप्रतिषिद्धेवे
त्यनेनविकल्पोभविष्यति एवमपिवि
धिप्रतिषेधप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनेनोप
पद्यते विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनना
नोपपद्यते शुशाव शुशुवतुः शुशु
वुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः किं
कारणंभवतीतिचेन्नप्रतिषेधः भव
तीतिचप्रतिषेधोनप्राप्नोति नेतिचेद्
विधिः नेतिचेद्विधिर्नसिध्यति सिद्धंत

सर्वस्यानेन व्याप्तत्वात् सिद्धमेतत्
कथमन्तरेण विधिमनेन विधिर्विकल्प्येत इति
करणार्थो निर्देशार्थश्चेत्के साधवस्या
सनेन क्रियमाणे विभाषा साधुः स्यात् स
मासस्य विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव
विभाषा साधुत्वं स्यात् अन्यत्साधुः प्रो
च्यते नैव वहिकरा विज्ञातपुरुषस्यै
तस्या साधुत्वमिष्यते अपि च द्वेधाप्रति
पत्तिः द्वैधशब्दानां प्रतिपत्तिः स्यात् उ
भयोः समस्य पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दा
नां प्रतिपत्तिः स्यादिति न त्वन्निष्यते
यस्य पुनः कार्याः शब्दा विभाषासौ समा
से नित्यं ते यानि यस्यापि नित्याः शब्दाः न
स्यापि एष दोषो भवति न विभाषाग्रह
णेन साधुत्वमभिसंबध्यते किं तर्हि संज्ञा
भिसंबध्यते समासश्च प्राप्नोति संज्ञा विभाषा
भवतीति तद्यथा मेधाः पशुर्विभाषि
तः मेध्यानुज्ञा विभाषितमिति नेतरहिंसा
यतेनानुज्ञानेऽनुज्ञाति किं तर्हि आल
म्बनोऽनालम्बनस्येति कार्येषु गणपद्वा
च्यप्रयोगे गणपदस्य कार्ये शब्दे गणप
दत्वाच्चैव नैव यदुच्यते गणपदत्वात्

श्री
महा
भा
९९

प्राप्नोति नव्यानव्यानीयरः वक्तव्यमेतु
कादिति यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्र
कानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे नन्वेवम
स्यापि कार्यास्त्वसावेष नेदोषाः प्रत्य
यः परो भवतीत्युच्यते न चैकस्याः प्र
कृतेरनेकत्वप्रत्यय यस्य पुनरागमनेन स
भवेति नापि द्वौ प्रत्ययावाप्नो
ति किं तर्हि कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये पु
नः पठितो यस्य त्वनीयस्य च प्रयोगः प्राप्नो
तीति नैष दोषः अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयो
गः अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयु
ज्यते न चैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीय
स्य तृतीयस्य च प्रयोगेन भवितव्यं उ
क्तार्थानामप्रयोग इति आचार्यदेशशी
लेन तद्विषयेण आचार्यदेशशीलेन च
यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति एको
ह्यसौ द्यो गालवस्याचार्यदेशान् कि
न्तद्विषयमिति गालवाप्यन्यस्मिन्प्रदेशे
रन् प्राग्लवैर्वर्द्धिर्विधीयते तद्यथा जम
दग्निर्वापत्यं च ममवदानमभवायनस्मा
न्नाजामरघ्नापचावर्तेतुलक्षेत्रे यस्य पुन
र्नित्याः शब्दाः गालवग्रहणमेतन्नार्थं देश

ग्रहणं च कीर्त्यर्थं तत्र च यस्यापि कार्यः
शाह्नः स्तस्यापि गालवग्रहणे हन्तार्थं
स्यात् देशग्रहणं च कीर्त्यर्थं तत्कीर्ति
ने देशाप्रतिपत्तिः तत्कीर्तिने च देशग्र
हणानामप्रतिपत्तिः इत्कामश्चउन्नाचा
र्यग्रहणे देशग्रहणे च देशग्रहणानां
प्रतिपत्तिः स्यादिति न च नस्मिष्यति श्रु
तिश्चोवाविदितत्वात् श्रुतिश्चोवाश्रुत
त्येयोगः किं कारणं विदितत्वात् येपि
हेतेनसंज्ञानारम्भेनैतपि विभाषास्वकेश्र
तित्वमवगाच्छति तद्यथा मेघ्यः प
शुर्विभाषितः मेघ्यानडुहान्विभाषितर
ति लव्धोनालव्धः इतिगम्यते श्रावा
र्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयिष्ठम
ल्पिरेवशब्दैरर्थं सम्प्रापयति तद्यथा
वङ्गलमन्तरस्माश्भयथ्यावेकपामिति
शुद्धामसिंशथापादतउमेरणाविभाषाश्र
तकेसिष्यामः ग्रामेनाइष्ययाः विसं
शायास्वसंवेति ग्रामेग्रामेउभयत्रवेति
हेदेवविभाषाजसि ग्रामेग्रामेउभयत्रवे
तिसंदेहः कथं च ग्रामे कथं च ग्रामे कथं वा
भयत्रेति उभयात्र सर्वादिवृपरते तद्य

श्री
महा
भा
४२

पस्थापयजादेशः क्रियते नैवानित्ये
ग्रामेःयत्रवाग्रामेउभयत्रवेत्यग्रामेःय
त्रप्रसयानेर यदिप्रसयानेत उभयी
तीकारीतप्राप्नोति माभूदेवमात्रजिते
वेभविष्यति कथंमात्रजितिनेदेशग्र
यग्रहणं किंतर्हिप्रत्याहारग्रहणं ऊ
र्ध्वे विभाषा ग्रामेग्रामेउभयत्रेति क
सर्त्रिविष्ठानोप्रत्याहारः मात्रशाह्ना
त्स्यस्त्याग्रयचश्चकारात् यदिप्रत्याहा
रग्रहणं ऊर्ध्वं विभाषा ग्रामेग्रामे
उभयत्रवेतिसंदेहः कथंचग्रामेकथं
वाग्रामेकथंमभयत्रेति श्रुतेयेपालि
द्किदितिवानित्यग्रामेःयत्रवाग्रामेउ
भयत्रवेति ग्रामेग्रामेहिकिंन्व शुमात्
ङिन्व पर्वेचेतङि क्तिलौनलः संदेहः
श्रयनानाकालिसंदेहः यद्यपिनाना
एवमपिसंदेहः प्रोंगुर्लीहिति नित्यग्रा
मेन्यत्रवाग्रामेउभयत्रवेत्यग्रामेगोपवति
हले श्वनुपसर्गाणा ग्रामेग्रामेउभयत्र
वेतिग्रामेसम्प्रादिषुतेतिनिष्ठांने विभाषा
हेतमस्यारीनात् ग्रामेग्रामेउभयत्रवे

तिसंदेहः कथंच ग्रामे कथं वा ग्रामे क
थं वोभयत्रेति जातिरप्राणिनामिति वा
नित्ये ग्रामेऽन्यत्र वा ग्रामे उभयत्र वेत्यप्रा
प्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्ते उपवि
रुजायामन्यतरस्यां ग्रामेऽग्रामे उभयत्र
वेति संदेहः कथंच ग्रामे कथं वा ग्रामे।
कथं वोभयत्रेति भावकर्मणोरिति वा
नित्ये ग्रामेऽन्यत्र वा ग्रामे उभयत्र वेत्य
ग्रामे कर्तरीति वर्तते एवमपि हि संदे
हः नाप्येवाकर्तरी कर्मकर्तरि वेति वा
तिसंदेहः सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भ
वति अकर्मकात् दीपादयः अकर्म
काश्चापि वेश्च प्रसंगः सकर्मका भवे
ति कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभाव
कानां कर्मस्थक्रियाणां च भवेति कर्तृ
स्थभावकानां दीपादयः इति विभाषाग्र
हणमस्त्वेव ग्रामेऽग्रामे उभयत्र वेति सं
देहः कथंच ग्रामे कथं वाऽग्रामे कथं वो
भयत्र अभीत्वार्थाः इति वा नित्ये ग्रामेऽन्यत्र
वा ग्रामे उभयत्र वेत्यग्रामे अभीत्वार्थाः इति
निवृत्ते ऽन्वादीनां विभाषा ग्रामेऽग्रामे उभ
यत्र वेति संदेहः कथंच ग्रामे कथं वा ग्रामे

श्री
महा
भा
९८

कथं वोभयत्रेति आक्रोशे इति वा नि
त्ये ग्रामेऽन्यत्र वा ग्रामे उभयत्र वेत्यग्रामे।
आक्रोशे इति निवृत्ते एकहलादौ पूरयि
तव्येऽन्यतरस्यां ग्रामेऽग्रामे उभयत्र वेति।
संदेहः कथंच ग्रामे कथं वा ग्रामे कथं वो
भयत्र उदकस्योदः संज्ञायामिति वा नि।
त्ये ग्रामे उभयत्र वेत्यग्रामे संज्ञायामिति
निवृत्ते ह्रादिष्विति पदोत्तरस्यान्यतरस्यां
ग्रामेऽग्रामे उभयत्र वेति संदेहः कथंच
ग्रामे कथं वा ग्रामे कथं वोभयत्र इञीति
वा नित्ये ग्रामेऽन्यत्र वा ग्रामे उभयत्र वेत्यग्रा
मे इञीति निवृत्ते सपूर्वायाः प्रथमाया
विभाषा ग्रामेऽग्रामे उभयत्र वेति संदेहः
कथंच ग्रामे कथं वा ग्रामे कथं वोभयत्र
वादिभिर्योगा इति वा नित्ये ग्रामेऽन्यत्र वा ग्रा
मे उभयत्र वेत्यग्रामे वादिभिर्योगा इ
ति निवृत्ते गोत्रविभाषा ग्रामेऽग्रामे
उभयत्र वेति संदेहः कथंच ग्रामे कथं वा
ग्रामे कथं वोभयत्र यद्वीति इति वा नित्ये
ग्रामेऽन्यत्र वा ग्रामे उभयत्र वेति अग्रामेय
द्वीति निवृत्ते ग्रामे च इतउत्तरस्या विभा
षा उत्रकर्मिणाम ग्रामे वा इत्थयाः वि

सेशायास्त्वभवेति ग्रामेग्रामेउभयत्र
वेति विभाषाविप्रलापे ग्रामेग्रामेउ
भयत्रेवेतिसेदेहः कथंचग्रामेकथंवा
ग्रामेकथंवोभयत्र मकुर्वाणामितिवा
निले ग्रामेःग्रामेवाग्रामेउभयत्रेवेतिग्रामे
मकुर्वाणामितिहिवतेने विभाषापरे
ग्रेत्रप्रतीयमाने ग्रामेःग्रामेउभयत्रवे
तिसेदेहः कथंचग्रामेकथंवाःग्रामे
कथंवोभयत्र स्वरह्रजितरलितिवानिले
ग्रामेग्रामेवाग्रामेउभयत्रवेतिग्रामेस्वरि
तजितरलिहिवतेने तिरोनयौविभा
षाकृति ग्रामेग्रामेउभयत्रवेतिसदेहः
कथंचग्रामेकथंवाग्रामेकथंवोभयत्र
ग्रेतयोविनिवानिलेग्रामेःग्रामेवाग्रा
मेउभयत्रवेतिग्रामेग्रेतयोविनिहिव
तेने प्रविरोप्यरोविभाषाकृति ग्रामे
ग्रामेउभयत्रवेतिसंदेहः कथंच
ग्रामेकथंवाग्रामेकथंवोभयत्र प्रवि
रोप्यरतिवानिलेग्रामेग्रामेवाग्रामेउभ
यत्रवेतिग्रामे प्रविरोप्यरतिहिवतेने
हिवस्तरसोविभाषापसंगे ग्रामेग्रा
मेउभयत्रवेतिसंदेहः कथंचग्रामेक

येवाग्रामेकथंवोभयत्र उदकस्येति
वानिलेग्रामेग्रामेवाग्रामेउभयत्रवेति
ग्रामेनदकस्येतिहिवतेने उभयत्र इ
नउलंयाविभाषाप्रकमिष्यामः उ
भयत्रनाउहुवाः विसेशयास्त्वभवे
तिग्रामेग्रामेउभयत्रवेति हुकोरम
न्यस्ये ग्रामेग्रामेउभयत्रवेतिसंदेहः क
थंचग्रामेकथंवाःग्रामेकथंवोभयत्र ग
नेउहिमन्यतसमार्थशाक्कर्माकर्मका
रणामणिकर्तासणोविनिवानिलेग्रामे
ग्रामेवाग्रामेउभयत्रवेति उभयग्रामेनाव
ले ग्रम्यवहरतिसैंधवाः विकारयति
सैंधवैः विकुर्वतेसैंधवाः विकारयति
सैंधवान् विकारयतिसैंधवैः ग्रामे
हरतिभारेदेवदत्तः हारयतिभारेदेवदत्तं
हारयतिभारदेवदत्तेन करोतिकटदेव
दत्तः कार[illegible]कटदेवदत्तं कारयतिक
टंदेवदत्तेन न्यपरिविभाषासाकौरद्गे ग्रा
मेःग्रामेउभयत्रवेतिसंदेहः कथंचग्रामे
कथंवाग्रामेकथंवोभयत्र न्यपरीतिवा
निलेग्रामेःग्रामेवाःग्रामेउभयत्रवेत्रभयत्र
ग्रामेनावत्त प्रभिजानासिदेवदत्तयत्रक

ष्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरान् गच्छा
म यत्र भोजनं भोक्ष्यामहे यत्र भोजनम
भुञ्ज्महि । सुज्ञाते अभिजानासि देवदत्त
कश्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरान् गच्छा
मः तत्र भोजनमभुञ्ज्महि विभाषा साकाङ्क्षे । ग्रा
मे ग्रामे ऽभयमवेत्यति संदेहः कथं च ग्रामे
कथं वा ग्रामे कथं वा भयम् किं नाम किं वा
निश्चे ग्रामेऽन्यच्च वा ग्रामे ऽभयमवेत्यभय
म् ग्रामे तावत् अस्तु वस्तु अस्तु अस्तु शिशि
यन्तः शिशिरस्तु अग्रामे अस्ताव अघविष
शिष्याय शिशिरस्य विभाषा मे अघास्वा
त् संदर्शनतु अपि ग्रामे ऽभयमवेत्यति संदेहः
कथं च ग्रामे कथं वा ग्रामे कथं वा भयम्
अघिर विषाद्रेन इति वा निश्चे ग्रामेऽन्यच्च वा
ग्रामे ऽभयमवेत्यभयम् ग्रामे तावत् संस्तु
शरज्ज संस्तुहितारजः अग्रामे संस्तुत्वा
को संस्तुपिनवाको अाद् एकोन्तेन ग्रा
मे ग्रामे ऽभयमवेत्यति संदेहः कथं च ग्रामे क
थं वा ग्रामे कथं वा भयम् अस्तमसौ किं वा नि
श्चे ग्रामेऽन्यच्च वा ग्रामे ऽभयमवेत्यभयम् ग्रा
मे तावत् आस्तां तेमनः आस्वनितेमनः
अग्रामे आस्तां नो देवदत्तः आस्तनितो देव

श्री
महा
भा
८०

दृतेऽति ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्
पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा
भाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे ष
ष्ठमाह्निके ॥ ॥ ॐ नमः शिवा
य ॥ ॐ इग्यणः संप्रसारणम् किमि
दं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते इ
ग्यणः स्थाने वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भव
ति आहोस्विद् वर्णस्य इग्यो यणः स्था
ने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति
कश्चात्र विशेषः संप्रसारणसंज्ञायां वा
क्यसंज्ञा चेद् वर्णविधिः संप्रसारणसं
ज्ञायां वाक्यसंज्ञा चेन्न वर्णविधिर्न सि
ध्यति संप्रसारणाच्च पूर्वो भवतीति
संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न हि वा
क्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष नि
र्देश उपपन्नो भवति नाप्युत्तरयोः का
र्ययोः संभवोऽस्ति अस्तु तर्हि वर्णस्य
वर्णसंज्ञा चेत् निर्वृत्तिः वर्णसंज्ञा चे
त् निर्वृत्तिर्न सिध्यति यजेः संप्रसारण
मिति सर्वे वेदितव्यं पिबतेर्लोपस्य
संज्ञा क्रियते अथापि कथं चिदभ्युप
केनामोपायः स्यानेश्यात् अनेनतामे

श्री
महा
भा
८१

व्यवस्थाप्यः तदेतदितरेतराश्रयं भ
वति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते
विभक्तिविशेषनिर्देशस्तर्हि ज्ञापकोऽभ
यस्यास्य पदस्यैव विभक्तिविशेषेण नि
र्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भव
तीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्य।
ङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञापयत्युभयो
संज्ञा भवतीति यत्तावदाह संप्रसारणा
त्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो।
भवतीति तेन ज्ञापयत्येवर्णस्य संज्ञा भ
वतीति यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमि
ति तेन ज्ञापयति वाक्यस्यापि भवतीति
अथवा पुनरस्तु वाक्यस्यैव ननु चोक्तं
संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा चेद्वर्ण
विधिरिति नैष दोषः यथा काककात्रातः
काक इति येन जातः काक इति एवं
संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणमिति तस्मा
त्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति अ
थवा दृश्यन्ते हि वाक्यैकदेशान् प्र
युञ्जानाः पदैकदेशांश्च वाक्यैकदेशांस्
तावत् वाक्यैकदेशान् प्रविश पिण्डीं प्रवि
श तर्पणमिति पदैकदेशान् दे

वदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति एवमिहा
पि संप्रसारणनिर्वृत्तात् संप्रसारणनिर्वृ
त्तस्यैतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणं संप्र
सारणस्यैष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते ने
तन्निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः संप्रसार
णनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति अथ
वा हार्थे संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति सं
प्रसारणस्य दीर्घो भवति न च वाक्यस्य सं
प्रसारणसंज्ञा का संख्या मेघनिर्देशाद्
वः तद्यथा मेघोः कार्ययोः संभवोस्ति तत्र
वचनाद्भविष्यति अथवा पुनरस्तु वर्ण
स्य ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति
नैष दोषः इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदि
तं सर्वाणि चेतरेतराश्रयाणि एकत्वेन
परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति ने
दं लक्षणं मैरितरेतराश्रयः नहि तत्र किं
चित्क्रियते अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं काककां
राभावं तैस्माहि संज्ञा भवतीति इहयन्ते
च्यते यथा तु स्थाने वर्णस्य संप्रसारणसं
ज्ञा भवतीति एवं तर्हि आविर्नी संज्ञा विज्ञा
स्यते न पुनः क्रियाका काचित् यत्तद्यथाह सम्प्रसा
रणसंप्रसारणकार्यं विज्ञापयति यदिहाद

कोनवातव्यः अथवातव्योनशाटकः
शाटकोवातव्यश्चेतिविप्रतिषिद्धं भावि
नीखल्वस्यसंज्ञाभिप्रेता समन्येवात
व्योयस्मिन्नुतेशाटकइत्येतद्भवति ए
वमिहापिसयणःस्थानेभवति यस्या
भिनिर्वृत्तस्यसम्प्रसारणमित्येषासंज्ञाभ।
विष्यति अथवाऽन्यादिरिज्ञादिश्चनतिष्ठे
वहिलोकेलक्ष्यते यज्ञाश्रुपदेशान्तज्ञा
दिप्रवृत्तिः प्रसक्ताप्रयुज्यतेच यल्लोके
इष्टनालमिति नेमस्यामहेश्रुयणः
स्थानेइममिकेप्रयुज्यतेइति नस्पतथा
साधयिमनस्यशास्त्रेणसाधुत्वमन्वाख्या
यते किंदिसाधुर्भवतिदिति साधुर्भव
तीति आयेनोटकितो समासनिर्देशा
येतवचनप्रायेन कस्याद्विःकोप्नइति तथ
था यनाविधयोदेवदत्तयज्ञदत्तोइत्येच
ते नज्ञायतेकस्यपुज्ञायतेकस्यावयव इ
ति यद्यपितावल्लोकएषदृष्टान्तः दृष्टो
तस्यापिप्रकृत्याख्याविवर्तकोभवति प्र
त्तिचेदकश्चित्प्रकृत्यारम्भः प्रसीनायाहकं
सेप्योनान्वदेशोनाम कौण्डलकिनोयं
तोभवतः आगमाविग्राह प्रकेपनति

श्री
महा
भा
१२

नेषशाहेषभामपशास्त्रनेस्यात् गनितो।
प्रनामपाहेष कृतस्यैविचालिसिद्धौ।
भवितव्यमनयायोपजनविकारैरिभिः
आगमस्यनामाहर्वेशाहोपजनः मुष
प्रकेयन्निमेषशाहेशादेशाःस्युःवावेष
केशाहनेरितिभवितव्यं नचशाहोत
गक्केह्नेतरस्यप्रतिपत्तिरुका आदेशा
लिह्नेमेभविष्यति अनागमकानोस्मा
गमकाः तन्कस्य सेनापिकारोयं आ
येनोचेदृष्टकोल्पेन इकारककारौचेना
नदाक्कियतेनेवायतयोरिकारककारा
विनोसंज्ञेभविष्यतः यज्ञार्थयानकस्य
इलोदेरितिरुपस्थितमिदंभवति आ
दिरितिनेनइकारादिरादेशोभविष्यति
एतावदिहसूत्रमितिइति कथेष्वनीरप
नास्तेयेणकारादिरादेशोलभ्यः लभ्यइ
त्याह कथंवृद्धौरितिनिर्देशात् वृद्ध
औरितिनिर्देशोय इकारादियेस्यैतिय
यपितावदयैनदुक्कयनेवके इष्टनकथ
लइल्लइ.लितहउरामइति यथाशकास्य
दामत्रहरणेनाकारोविशेषयितं नएको
दोषः ओगस्योदानवेप्रसज्येत नैषदोषः

विपरीतंचबहुव्रीहिः तत्रवाक्यापवादात्
ग्रहणेनाकारोविशेष्यते प्रकारउदात्त
श्रादिरस्येति यत्रतर्हितद्वत्तेनऊङ्वतिश्च
नुङादीनामितिवक्ष्यामि तत्र प्रज्ञादीना
मदात्सिद्धमिति प्रत्ययाप्रमावदद्येसाम
र्थ्येनशक्नोत्यपदेष्टुंतत्रावरूपदिशति प्र
कृतिंतत्रोपलक्षणार्थंपादानकेनत्रैः पञ्चा
दिकर्म तेनविशेषणाशाह्यानैरसमर्थाय
प्रतिपद्यते तद्यथावेदिविद्यागोऽवारि
रववरोगोरकोऽर्हत्सम्पर्णौ तत्रैः प
श्चादाह्यकेटकवान्वेदिरिति तेनवि
शेषणाद्वानैरसमर्थानां प्रतिपद्यते च
थैवतपायमानद्वारशहानवदिशति
षकृति तत्रोपलक्षणार्थंपादनकेनत्रैः प।
श्चादिकारेणस्मिन्नाग्मयुद्धिर्भवति
दकितोदायंनविधानेजायपञ्चानिषे
धेवक्तव्यः प्रत्ययग्रहणादिरेतोवामाम्
न चेदः प्रत्ययपाङ्गः इति परवच
नात्सिद्धं परवचनात्पयग्रादिरेतोवा
माभूत् परवचनात्सिद्धमिति चेत्तापवा
दात् परवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न कि
कारणं अपवादत्वात् अपवादोऽयंयोगः

श्री
महा
भा
८३

तद्यथामिदचोऽन्त्यात्परस्त्वचापवादः वि
षमउपन्यासः प्रकृतेनत्रयत्नवकाशमि
क्करणस्यानेयोगान्वेमिन्नयपरस्त्वचावाध
नेरूपत्वरूभवस्यावकाशो कोवकोशः
टिक्करणस्यावकाशः टितइतीकारो
यथास्यात् किक्करणस्यावकाशः कि
तीनाकारलोपोयथास्यात् प्रयोजनेना
मवकल्पो यत्रियोगतः स्यात् यदिचायं
नियोगतः परःस्यात् ततपतत्प्रयोजनं
स्यात् ततोनखलेननटिक्करणस्यप्र
योभविष्यति नहनारीहिति किक्कर
णस्यप्रयोभविष्यति नवतेरितइति टितः
खल्वपिषपरिहारःस्यात् यद्यनात्मिस
भवः यत्परस्त्वस्यादिति श्रूकितस्त्वपरि
हारः अस्मिन्दिस्मेभवोपरस्त्वस्यादन।
अत्र नेमकोदोषः उपसर्गेत्वाः किं श्रावो
नोदयानामिति प्रतिषेधः प्रसज्यते टि
तेस्त्राप्यपरिहारः स्यादवनायटिक्करणा
दादिः नवनःपरः कातहीदानीमिदं
स्यात् टितईकारोभवतीति यत्ञभय
वान् गापोष्टगिति सिद्धत्वषष्ठ्यधिका
रेवचनात् सिद्धमेतत्कथंषष्ठ्यधिकारे

यद्योगः कर्त्तव्यः अथेदानीं किंनोपदेशी
निर्दिश्यते अथैतयोर्वोपदेशार्थं स्यात्
तदभावे सम्प्रत्ययः अथैतयोर्वोपदेशार्थं
स्यात् तदभावे उपदेशाभावे सम्प्रत्ययः अ
दितो वा न भविष्यति उक्तं पुनः यस्य
अनिमित्तोपादानात् अर्थनिमित्तकेन
नाम शब्देन भवितव्यं अर्थनिमित्तक
एव शब्दः नन्वयमाद्यन्तोपदेशो न
चावश्यं प्रयोक्तव्यः तेन सम्प्रत्यामहेऽद्या
द्यन्तावेव नन्तः यथोऽभावे शेषोऽपि न
भवतीति निर्देशो ज्ञापयति किमर्थमि
दमुच्यते सिद्धे ज्ञापयत्याचार्यः निस्थानेच
स्थान्यपवादः सिद्धो ज्ञापयत्याचार्यः तत्र
ते स्थानेयोगत्वस्य तन्त्यपरत्वस्य चाप
वादः स्थानेयोगत्वस्य तावत् कृञनि
वर्तनानि यथा स्यात् यथाऽस्मिन्निति अनुप्रय
रत्वस्य भिन्नति किंनानि भवेदिदं प्रकृत
दाहरणं कृञानिवर्तनानि इति प्रयोजनं।
सिद्धे भवेः पदप्रमज्ञापयत्याचार्यः स्थाने
स्थानेच अनर्थक्येनेव शब्दः आज्ञाप
यति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति सूप
वादे कृत्स्ना मानो ना मेति किन्तर्हि

श्री
महा
भा
५४

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः लोके च सत्यपि
सम्भवे बाधनं भवति तद्यथा दधि ब्रा
ह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति स
त्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानं निव
र्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि सम्भ
वेऽवश्यमन्यापवादः स्थाने योगित्वं बाध्य
ष्यते अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयो
गादिलोपार्थं अन्त्यात्पूर्वो मस्जेः सि
द्धं कथं किं प्रयोजनं अनुषङ्गसंयो
गादिलोपार्थं अनुषङ्गलोपार्थं संयो
गादिलोपार्थं च अनुषङ्गलोपार्थं ताव
त् मग्नः मग्नवान् संयोगादिलोपार्थं
मङ्क्ता मङ्क्ते मज्जिमज्जीष्ट अन्त्यात्पूर्वो।
मस्जेः कथं भज्नोः मरीचय इति स।
तर्हि कर्त्तव्यः न कर्त्तव्यः निपातनात्सि
द्धं किं निपातनं भञ्जो शाण्डिल्यादि
षु पठ्यते मशीचिशाण्डिल्यबाह्लीकादिषु प
ठ्यते किं पुनरयं पूर्वान्तः आहोस्वित्प
रादिः कथं चायं पूर्वान्तः कथं वा परादिः क
यदा अयमकः यदा इविवर्तते ततः पू
र्वान्तः यदा द्विर्विवर्तते ततः परादिः।
यदा अयमेव निस्रः ततोऽभक्तः कस्याचि

शेषः अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानु
स्वारशीभावाः यद्यभक्तः दीर्घत्वं न प्रा
प्नोति ङेउपनिवृत्तानि नोपधायाः सर्व
नामस्थाने इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति दीर्घे
नलोपः नलोपश्च न सिध्यति अग्नीते
वाजिना उभयस्यातातापिञ्जतो नलो
पः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नो
ति नलोपोऽसवर्णस्वरश्च न सिध्यति सर्वा
णि ज्योतींषि यदेस्य सर्वनामस्थानेऽचेरान्तं
त्वं प्राप्नोति स्वर एव णत्वं च न सिध्यति
माषवापाणि व्रीहिवापाणि सर्वत्र
प्रातिपदिकान्तनकारस्येति गार्दे
विभक्तिनकारस्येति अभक्ते नकारग्रह
णकं नेष्टं नकं नेष्टं क्रियेत वासमप्य
प्रातिपदिकान्तनं विभक्तिश्चेति णत्व
अनुस्वार अनुस्वारश्च न सिध्यति द्विषं
तपः परंतपः सोऽनुस्वारः हलोऽनुस्वा
रो न प्राप्नोति मांसं भवेत् नश्चापदान्तस्य
लि इत्येवं भविष्यति यस्तु हिनस्ति तु अ
दैलिदोषाः श्रुत्वा लिह्यावस्युः अनुस्वार
शीभाव शीभावश्च न सिध्यति त्रपुणी ज
तुनी तेजस्वीनि नपुंसकाद्य इति शी।

भवतीति शीभावो न प्राप्नोति यदेन
द्विपदादिः करिष्यते पदादेशत्वमन्ते
न दीर्घत्वं णत्वानुस्वारशीभावेन प्रति
षेधः यदि पदादिः दीर्घत्वं प्रतिषेधः त्रपु
णि नन्ने नैव त्रपूणि वीर्जतो निगत्वः
प्राप्नोति अह्नि अह्निः प्रतिषेधः प्रतिषे
धे नित्यात्संज्ञानि सामर्थ्यसंवन्धे
वितत्ते अवाजिननीति हादिः प्राप्नो
ति शेन शेनैव प्रतिषेधः त्रपुणी नन्दे
ति नेवलीत्य इत्यपि शेरस्य वैशेषेः।
नेच प्राप्नोति दीर्घे दीर्घत्वं च न सिध्यति
ङेउपनिवृत्तानि नोपधायाः सर्वनाम
स्थाने इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति मांसं भवे
श्रुतो दीर्घोपजि सपित्वे नैवं भविष्यति
इहत्वं हिमत्वं स्योनि इत्येति विपसावो।
नित्यात्लितकलानि नलोपः नलोप
श्च न सिध्यति अग्नीते वाजिना उभय
स्यातापिञ्जते नलोपः प्रातिपदिका
न्तस्येति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
नलोपो न प्राप्नोति अनुस्वार अनुस्वा
रश्च न सिध्यति द्विषंतपः परंतपः सो।
ऽनुस्वारः हलोऽनुस्वारो न प्राप्नोति मा

श्री
महा
भा
८५

भूदेवे नष्वापदोनस्यकलीनेवंभवि
ष्यति यस्तर्हिनकल्पः वहेलिङो
गोः ग्रुम्बेलिङोवायुः शोभावेनका
रप्रतिषेधः शोभावेनकारस्यचप्र
तिषेधोवक्तव्यः मधुपाणि मद्यनी वे
णुपाणि मने कस्यशोभावः सामोति
नैषदोषः निर्दिश्यमानस्यादेशाभवे
तोमेवंनभविष्यति यस्तर्हिनिर्दिश्यते
नस्यनामानिकस्मान्नसाक्षवर्हितवा
न् एवंतर्हिपूर्वोनः कस्मिन्नपूर्वेनन
प्रसंकोपसर्जनेनहस्वत्वंतर्हिपरस्वचनमि
ष्यतेनप्रसंकोपसर्जनेनहस्वत्वे अशा
स्त्रिणी शाशाशक्रलिनि विष्कोशा
तिनि निर्वाणासिनिर्दिशस्यः पंचार
ल्लिनि दशारल्लिनि वमिकरणेनेस्य
लादेनेविधानप्रसज्यते नथावहि
रंगलक्षणत्वात् नैषदोषः किंका
रणं वहिरंगलक्षणत्वात् पूर्वंस्यापि
नेविधवावहिरंगात् अन्तरंगविहिरंग
मेतस्मे हिपस्सेयक्रियानविहारः सेवा
तमनेकस्मिन्नोलाक्रहस्वपवसम्प्रयोगनावीर
दूमिनिक्रलाहिगरवोभविष्यति इत्व

पी
मस
भा
१०९

एकहस्वादेशे किमर्थमिदमुच्यते प
चेदकस्वर्णाकारनिवृत्त्यर्थं पचेद्रा
गभवतीत्युच्यते सवर्णानिवृत्त्यर्थमका
रनिवृत्त्यर्थं सवर्णानिवृत्त्यर्थेनावत
एकोहस्वशासनेसवएकारोवडाका
रोमाभूदिति अकारनिवृत्त्यर्थंच इमा
वैचौसमाहारवर्णौमात्राअवर्णस्यमा
त्राइवर्णोवर्णयोः तयोर्हस्वशासनेष
कदाचिदवर्णस्यात् कदाचिदिवर्णो
वर्णोमाकदाचिदवर्णोभूदित्येवम
र्थमिदमुच्यते अस्तिप्रयोजनमेत
त् किंतर्हीतिदीर्घोस्त्रिकस्मान्नभव
ति किंकारणंस्थानेन्तरतमोभवती
ति नन्वचहस्वादेशस्स्थाने तेनदी
र्घोनभविष्यतिविधयार्थमतस्मात्
एवोहस्वप्रसंगाद्वेकोभवति दीर्घाप्र
संगस्तनिवर्तकत्वात् दीर्घाणांनिका
मप्रसंगः किंकारणं निवर्तकत्वात
तातेनकोनिवर्त्यते किंतर्हिप्लुतनिको
नेनिवर्त्यते सिद्धायचहस्वादेशेकस्या
निकश्चाग्नोनेनानिकोनिवर्तते सव
र्णनिवृत्त्यर्थेनतावान्नार्थः सिद्धमेतः

सस्थानत्वात् सिद्धमेतत्कथं पुनः स
स्थानत्वात् अवर्णप्रकारः अवर्णएका
रश्च भविष्यति ननु चान्तरः संस्थान
तरोवर्णप्रकारार्धएकारार्धैकारेण नोस्तः प
रिनोप्यनानावर्णव्यपदेशात् न
त्वच मोक्षे योगांतानामात्रमग्राप्राप
नीया अर्धमेकारमर्धमोकारं वार्यो
यते सत्तान्येव अन्यस्तत्वे अर्धर्यो
ऽन्त् अर्द्दिभिः सहत्वे अवर्केनैवत्त अन्य
दिति यावर्धाधिकत्वेनिरघानत्र भवतो नै
व लोके नाप्यन्यस्मिन्वेदेर्धएकारो
र्धकारो वास्ति अकारनिर्हस्वार्थेन वा
पिनार्थः एवोप्यान्तरस्तु यस्मात् एवो
प्यान्तरस्तु यत्स्वर्णा भविष्यति स्थप
मीमांसाऽवर्णावर्णयोः अन्यो यस्य
वर्णास्य भूयस्त्र्य ग्रहणानि भवति न
यथा ब्राह्मणग्रामकानीयनामिति
ज्ञाते तत्रावरनः पंचकारुकी भवति
षष्ठी स्थानेयोगा। किमिदं स्थानेयोगा
इति स्थानेयोगोस्याः सेयं स्थानेयोगा
ममनालोपानिपातनात् स्थानेयोगापा
वते स्थानेनयोगोस्याः सेयं स्थानेयोगा

श्री महा भा ९१

किमर्थं पुनरिदमुच्यते षष्ठ्याः स्थाने
योगवचने नियमार्थं नियमार्थोयमा
रंभः एकशतं षष्ठ्यर्थाः यावंतो वा सर्वे ते
षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवंति इष्यते च
व्याकरणे षष्ठी स्थानेयोगैव स्या
दिति तच्चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति ष
ष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थं एव
मर्थमिदमुच्यते अस्ति प्रयोजनमे
तत् किं तर्हीति अवयवषष्ठ्यादयस्तु न
सिध्यंति अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसंगो
भवति तत्र को दोषः शास इदङ्हलो
रिति शासेश्चावयवस्य स्यात् उपधामात्र
स्य च ऊदुपधाया गोहः इति गोहेश्चावय
वस्य स्यात् उपधामात्रस्य च अवयव
षष्ठ्यादीनां चाप्रसिद्धिर्योगस्यासंदिग्धत्वात्
अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रसिद्धिर्नियमस्य।
किं कारणं योगस्यासंदिग्धत्वात् संदे
हे नियमः न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः
किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमा
नं गंस्यते लौकिकोयं दृष्टांतः तद्यथा
लोके कश्चित्कंचित् पृच्छति ग्रामांतरं ग
मिष्यामि पंथानं मे भवानुपदिशत्विति

सतस्मायाचष्टे प्रमाणभिन्नककार्यो हल
दन्तिणोगृहीतवः प्रमाणभिन्नहलवा
मइतिसत्र निर्यकार्यो भवति ननासि
न्नेरेहइतिकानानासाउपदिश्यते एव
मिहापिसेदेहनियमः नचावयवष
ष्ठ्याविसेदेहः अथवा स्थानेयोगा।
स्थानेयोगा किमिदंस्थानेयोगेति अयमत्रक
योगाप्रयोगेति अथवायोगवतीयो
गा काचनयोगवतीयस्मावहवायो
गाः कतमत्तत् भ्रम्निहिमतयभवति
विशिष्टावाषष्ठे स्थानेयोगा अथवाकिं
चिल्लिंगमासञ्जवक्ष्यामीत्यल्लिंगाषष्ठी
स्थानेयोगाभवतीति नचतल्लिंगमवा
यवषष्ठ्यानिर्देक्षकरिष्यते यथैवशासर
इउः हलोःशास्त्रे। शासिवसहर्णोकेतवो
येद्वाराः उरण्रपरस्त्वयवयवषष्ठेनमेतस्मा
दयमातवृते तत्स्थानेयोगार्थेभविष्यति
कथमधिकारोनामत्रिप्रकारः कश्चिदे
कदेशस्थः सर्वंशास्त्रमभिज्वलयति य
थाप्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वंवेश्माभिज्व
लयतिअपरः यथा रज्ज्वायसावद्धाका
ष्ठमनुकृष्यते तद्वत्कारणानुकृष्यते

श्री
महा
भा
१८

अपरोधिकारः प्रतियोगंतस्यानिर्देशा
र्थइतियोगेयोगेउपतिष्ठते नचपुनर
यमधिकारः प्रतियोगंतस्यानिर्देशा
र्थइति यदेतत्स्वरस्त्वादवयवषष्ठ्यस्य
मेतदिति कृते तत्स्थानेयोगार्थंभविष्य
ति संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति नत्वत्राचा
र्यः कश्चिल्लिंगमासज्जे एवंतर्ह्यादे
शेतल्लिंगंकरिष्यते तन्यकृतिमास्क
न्नेयति यदि नियमः क्रियते यत्रैकाषष्ठ्य
नेकेवविशेष्येणतवनसिध्यति अंगस्य
हलः अणः संप्रसारणस्येति हलपिवि
शेष्यः अणोपिविशेष्यः संप्रसारणमपि
विशेष्यं अत्रनिवृत्ते नियमेकामचारः
एकयाषष्ठ्यानेकंविशेषयितुं तद्यथा।
देवदत्तस्यपुत्रः पाणिः कम्बलइति तस्मा
न्नार्थोनियमेन नन्वेकमेकयाषष्ठ्या
र्थ्योयावेतावातेसर्वेषस्यानपष्ठ्यादिनार्थ्या
प्राप्नोति नैषदोषः यथापिलोकेवहूना
भिसंबन्धः आर्याः योनाः सेनायाः स्वामी
स्वंतिशाह्मसनशाह्नकोन्याभिसंबन्धोभ
वितमहदेवमयदत्तः स्यात्तात् शाहस्यापि
शाहेनानेनरादस्याभिसंबन्धः अवेतम्

र्भवतीतिसंदेहः स्थानेन्तरतमोपर
निसंदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु
चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतोविशेषप्र
तिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति स्था
नेन्तिवार्य्योस्थामः ननर्हीदानीमयं।
योगोवक्तव्यः वक्तव्यश्चकिंप्रयोजनं य
त्रानेकधास्थानेनप्रयुज्येत यतः षष्ठ्या
रिताकिंकृतंभवति निर्दिश्यमानस्या
देशाभवन्तीत्येषापरिभाषानकर्त्तव्याति स्था
नेन्तरतमः किमुदाहरणं इकोयणचि
दध्यत्र मध्वत्र तालुस्थानस्यतालुस्था
नः ओष्ठस्थानस्योष्ठस्थानोयथास्यादिति
नन्वेतदपिसिद्धं व्याख्यानादेशनाप्यनलि
ते इदंतर्हि तस्यस्थानिनोन्तरतमार्थ
कार्थस्यैकार्थोद्व्यर्थस्यद्व्यर्थः वह्वर्थस्य
वह्वर्थोयथास्यादिति नन्वेतदपिसं
व्याख्यानादेशेनैवसिद्धं इदंतर्हिअकः स
वर्णेदीर्घः दण्डाग्रं दधीन्द्रः मधूष्ट्र इतिकं
ठस्थानयोः कण्ठस्थानः तालुस्थानयोः
तालुस्थानः ओष्ठस्थानयोः ओष्ठस्थानोय
थास्यादिति स्थानइतिवर्त्तमानेपुनः
स्थानग्रहणंकिमर्थं यत्रानेकमान्तर्यन्त

श्री
महा
भा
१९

त्रस्थानतएवांतर्यंवलीयोयथा।
स्यात् किंपुनस्तत् चेता स्तोता प्रमा
णतः अकारोगुणः प्राप्नोति स्थान
तएकारौकारौ पुनःस्थानग्रहणादे
कारौभवतः अथतमग्रहणंकिमर्थं
कयोर्होष्मनरस्याभिनिर्वर्त्ते सोष्मणः सो
ष्माणइति द्वितीयः प्रसक्तः नादवतोना
दवन्तश्चतुर्थभवेतिचतुर्थः वाग्घस
ति त्रिष्टुब्भसतीति किमर्थंपुनरिद
मुच्यते स्थानिनएकत्वनिर्देशादनेका
देशनिर्देशाच्चसर्वप्रसंगस्तस्मात्स्था
नेन्तरतमवचनं स्थान्येकत्वेननिर्दि
श्यते अकइति अनेकश्चपुनरादेशः
प्रतिनिर्दिश्यते एचोइति स्थानिनए
कत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्चस
र्वत्रप्रसंगः सर्वेसर्वत्रप्राप्नुवन्ति इष्य
तेचान्तरतमाः स्युरिति तच्चान्तरेणय
त्नंनसिध्यतीतितस्मात्स्थानेन्तरतम
वचनं एवमर्थमिदमुच्यते अस्तिप्र
योजनमेतत् किंतर्हीतियावद्ब्रूयादिय
मेतरतमनिर्वृत्तिः साकिंप्रकृतितोभ
वति स्थानिनोन्तरतमेषष्ठीति आहो

स्विदादेशाः स्थानेप्राप्यमाणानामन्त
रतमआदेशोभवतीति कुतः पुनरि
यंविचारणा उभयथाहितस्यासंहि
नास्थानेन्तरे इत्यत्रपदइति किंचातः
यदिप्रकृतितः एकोयणाचि यणोचे
नरतमाइकस्तत्रषष्ठी यत्रषष्ठीतत्र
आदेशाभवंतीति इहैवस्मात् दध्य
त्र मध्वत्र कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वत्र
तस्मात् आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्हे
तोसन्तामर्वत्रषष्ठी यत्रषष्ठीतत्रआदे
शाभवंतीति इहैवस्मात्तेनालविता
नायकः लावकः चेतालोकाचायकः
लावकः इत्यत्रतस्मात् आदेशतः पु
नरन्तरतम निर्हेतोसन्तामर्वत्रषष्ठी
यत्रषष्ठीतत्रादेशाभवंतीतिसर्वत्रसि
द्धेभवति तथापत्ववर्णास्यगुणात्हूआ
प्रसंयोगाद्वश्योर्यदंतरतमस्ववर्णान
त्रषष्ठी तत्रषष्ठीतत्रादेशाभवंतीतिइ
हैवस्मात् कर्ता हर्ता आस्तारकः नि
पातिकः आस्तरिता निपातिता का
रकः हारकःइत्यत्रतस्मात् आदेशतः
पुनरन्तरतमनिर्हेतोसन्तामर्वत्रषष्ठ्यो

श्री
महा
भा
११

त्रषष्ठीतत्रादेशाभवंतीतिसर्वत्रसिद्धंभ
वति अथादेशोनन्तरतमनिर्हेतोसन्ता
वोतोपिअर्थयस्यानन्निर्देशः कर्तव्यः ग
कारोकारयोरिति वक्तव्य एकारोकार।
योमाभूदितिप्रकृतितः पुनरन्तरतम
निर्हेतोसन्तोरन्तादेशस्यपदत्वात्तरत
मप्रकृतिस्तत्रषष्ठी यत्रषष्ठीतत्रादेशा
भवंतीत्यन्तरेणापिस्थानिनिर्देशमिद्धं
भवतीति आदेशतोप्यन्तरतमनिर्हेतो
सन्तानदोषः कथंवान्तरतमेनकारि
ष्यते एकत्रान्यपचायादेशोभवन्त्येव
यदितत्क्रियतेचयंत्रेय अत्रापिप्राप्नोति
तद्यजयोःशाकार्थइत्येतद्वितयमार्थं
भविष्यति द्वित्र्योरेवेत्यन्तरयोस्तर्हि
शाकार्थादयापिप्राप्नोति वेयपायने
योहृपलः उभयतोनियतोविज्ञास्यते
द्वित्र्योरेवः तयोश्चशाकार्थएवेति इ
हापितर्हिनियमात्प्राप्नोति लब्धोप
ठो अवस्पलांच अवसपपाठो तल्पज्ञा
नीयस्यनियमः कथन्तल्पज्ञानीयः पथा
नीनीयकः द्वित्र्योरेव कथंज्ञानीयकथ
द्वित्र्योरेवपकारः एवमपिप्रायमिद्धं

तिरैष्यति अथापि प्राप्नोति यपच्छेदस्मरु
छान्नविधिश्छेदस्मिभवति ऊद्रुपधाया।
गोहरति आदेशानोनन्तरनमनिर्दिष्टोस्था
उपधाग्रहणं कर्तव्यं प्रकृतिनः पुनरंनर
नमनिर्दिष्टोस्मन्नाम्बुकारस्य गोह्रोयानर
मा प्रकृतिरनचषष्ठीपंचमीष्ठीनयादेशा
भवेतोतिश्रेनेरोषोपधायाग्रहणास्तिदंभ
वति आदेशानोप्यनन्तरमनिर्दिष्टोस्म्यान
दोषः कियतपनस्वामपव स्थानापाति।
छाना नः पूर्वस्य दरूनिगादेशानोनरनम
निर्दिष्टोमस्थानकारग्रहणं कर्तव्यं प्रकृ
तिनः पुनरंनरनमनिर्दिष्टोमस्थानकारस्य
निष्टायोयानरमाप्रकृतिस्तनषष्ठीषष्ठ
ष्ठीनयाषष्ठाभवेतोमेनरोप्यनकारग्रहणं
सिद्धंभवति आदेशानोनरनमनिर्दिष्टोस
स्थानदोषः कियतपनस्वामपव किंपुन
रिदंनिवर्तनेश्रेनरनमाश्रनेनानिवर्तने आ
होसिद्धतिपारिकं प्रमेननिर्दिष्टस्थानामने
नप्रतिपत्तिः कस्तावद्विशेषः स्थानेनन्त
नमेनिवर्तनेकेसर्वस्यानिनोनिर्दिष्टतिः प्राप्नो
ति अस्थापिप्राप्नोति दर्शीमप्य पस्त्वनक
श्चिदस्याप्रादेशः प्रतिनिर्दिश्यते नयोनर्ये

श्री
महा
भा
१११

तोऽर्दिशाहस्मादित्यदिशाहपवादेशोभविष्य
ति यदिचैवकनिर्दिष्टग्रहणं स्यात् तत्र दोषः
स्यात् विंमममले इगाकोरितिषत्वंप्रा
प्नोति अपिचेष्टाव्यवस्थानप्रकल्पेन तस्
या तमेभ्याद्दतिलाः पत्तिमाश्रकृतेम।
पिनाद्वतिष्ठते एवमिमेवर्णाश्रकृतेमपि
मावतिष्ठरत् अस्त्वत्र दृष्टिप्रतिपादकमनो
न निर्दिष्टमनामनेनप्रतिपत्तिः निर्दिष्टप्र
तिपत्तौ निर्दिष्टतिः निर्दिष्टनप्रतिपत्तौ निर्दि
तिनेसिध्यतिसर्वैसर्वस्यभवति नवैसो
निर्दिष्टनिर्देनसिध्यति किंतर्हि इष्टाव्यवस्था
नप्रकल्पते नसर्वैसर्वत्रेष्यानीपवसिद्दा
नौ किम्बकेस्यात् अनर्थकंचअनर्थक
मेनत्स्यात् योहिभक्तवतेद्दस्यानमाभ्व
क्राइतिकिंतेनकृतंस्यात् उक्तंवा कि।
मर्थके सिद्धन्तुषष्ठ्यधिकारवचनात् ष
ष्ठ्यधिकारेयंयोगः कर्तव्यः स्थानेनन्त
मः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति प्रत्यात्मवचनेच
प्रत्यात्ममितिचवक्तव्यं किंप्रयोजनं यो
यस्यानन्तरतमः समस्यस्थानेयथास्यात्
अन्यस्यानन्तरतमोन्यस्यस्थानेमाभूदिति प्र
त्यात्मवचनमशिष्यंस्वभावसिद्धत्वात् प

नान्यवचनमशिष्यं किं कारणं स्वभाव
सिद्धत्वात् स्वभावत एतत्सिद्धं तद्यथा स
मानेषु समासेषु समावायेषु चास्य तामि
त्यके नैवोच्यते प्रत्याकृति निष्प्रत्याके चा
ष्यते श्वेतरतनमवचनं यथायोगस्याप्यप्रम
शिष्यः कुतः स्वभावसिद्धत्वात् एवदेतद्य
था समानेषु समासेषु समावायेषु चास्यता
मित्यके नचोच्यते प्रत्याकृति निष्प्रत्याके चास
ते नैवकृशः कृशो महान्भवते नपांस्वः न
पांशुभिः येषामेव किंचिदर्थकृत मानेर्येन
रेव स्पृश्यते तद्यथाभावादिवसे चरितव्य
पः पायसः प्रसवो भवति नैनसहृशारने
नध्यापयास्य मानि गोषुकाणि भवति प
नाम्यमोनामपश्यति शाब्दे कुर्वति पंचमा
वषेतनावत्स्वचेतनेषु तद्यथा लोष्टः
प्रतिमोवाहुवेग गत्वा नैव तिर्यक् गच्छ
तिनोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथि
वीमेव गच्छत्यान्तर्यतः तद्यथापता आ
न्तरिक्षाः स्फुत्ता आपस्तासां विकारो धूमः
स यथाकाशे निवाते नैवतिर्यक्गच्छति
नार्वागवरोहति अब्विकारोऽपएवगच्छ
त्यान्तर्यतः तद्यथाज्योतिषोविकारोर्चिः

आकाशदेशे निर्वाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्य
क्गच्छति नार्वागवरोहति ज्योतिषोवि
कारो ज्योतिरेवगच्छत्यान्तर्यतः एवं जनस
र्वातिक्रमे चत्कालप्रसंगः एवं जनस्या
तिक्रमे स्वर्व्यतिक्रमेच तत्कालता प्राप्नो
ति नैवलोकेनचवेदेद्व्यर्धमात्रिकमस्ति
कस्ति त्रिमात्रिकः योस्ति सम्भविष्यति स्व
र्व्यतिक्रमे स्थान्यथमधरः कुमार्यत्र ब्रह्म
वन्धिरमिति मात्रकस्य त्रिमात्रकस्य कस्मा
न्नर्थनोमात्रिको त्रिमात्रिको वा एवं प्राप्नोति
नैवलोके मात्रिको द्वि त्रिमात्रिको वाय
स्ति प्रश्लवाने कवर्णादेशेषु प्रश्लचा
नेकवर्णादेशेषु तत्कालिकता प्राप्नोति
इक्स्मरेवष्ठान्तर्यतग्रर्थेन्नोपमात्रस्याद्या
नेग्रर्थन्नीपमात्रमिवर्णां प्राप्नोति नैष
दोषः भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेभा
वेन भविष्यति गुणवृद्ध्यौ ज्ञावेषु च गु
णवृद्ध्यौ ज्ञावेषु चतत्कालता प्राप्नोति ख
ट्वाइन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वाउदकं खट्वोदकं ख
ट्वाईषा खट्वेषा खट्वाउढा खट्वोढा ख
ट्वापरका खट्वैरका खट्वाओदनः खट्वौर
कः खट्वाऐतिकायनः खट्वैतिकायनः ख

हकौपगावः खहौपगावः इति श्रोतर्थे
नस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्र
चतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नुवंति नैष दोषः
तपरे गुणवृद्धी ननु चतः परो यस्मात्सोऽयं
तपरः नेत्याह तादपि परस्तपरः कथं द्वौ
इहैव स्यात् अवः स्वकः खवः पवः इत्यत्र।
न स्यात् नैष तकारः कस्तर्हि दकारः किं
दकारे प्रयोजनं अथ तकारे किं प्रयोजनं य
द्यप्यसौ तकारः दकारोपि यदि मुखसुखा
र्थस्तकारो दकारोपि प्रभावः कुर्वीते कु
र्वीत अत्र तपरेणांतेन तीयमात्रस्यादिसंज्ञ
कस्य गुणसंज्ञा तीयमात्रस्य च प्राप्नोति नैव
लोकेन वेदेऽर्धतृतीयमात्र पञ्जाति स्रव
र्णस्य गुणवृद्धिप्रसंगः सर्वप्रसंगो विशेषा
त अवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसंगः सर्वप्रसंगः
सर्वगुणवृद्धिसंज्ञकाः वर्णस्य स्थाने प्रा
प्नुवंति किं कारणमविशेषात् नहि क
श्चिद्विशेष उपादीयते एवं जातीयकम
वर्णस्य स्थाने गुणवृद्धिसंज्ञको भवतीति
अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः नव
र्णस्य स्थाने रपरप्रसंगात् वर्णस्यानर्थे न
वाप्येष दोषः किं कारणं अवर्णस्य स्थाने

रपरप्रसंगात् उः स्थाने अण् रपर प्रसज्यमा
न एव रपरो भवतीत्युच्यते न चावर्णस्या
नर्थे भविष्यति रेफवतो रेफवता नेरंतरतम
इति सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात् स
र्वादेशस्तु अवर्णस्य गुणवृद्धिसंज्ञकः प्रा
प्नोति किं कारणं अनेकाल्त्वात् अने
काल्शित्सर्वस्येति न वानेकाल्त्वस्य
तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविज्ञानं न
वैष दोषः किं कारणं अनेकाल्त्वस्य
तदाश्रयत्वात् यदा उः स्थाने तदानेका।
ल् अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात् अवर्णा
देशस्य विज्ञानात् न भविष्यति प्रत्यवानेन
यमेवं तयोगं तर्ये एकस्याप्यन्तरतमाप्र
कृतिर्नास्ति अपरस्याप्यन्तरतम आदेशो
नास्ति एतदेवं तयोगेतव्यं संप्रयोगो वा
नष्टाश्वदग्धरथवत् अथवा नष्टाश्वदग्धर
थवत्संप्रयोगो भविष्यति तद्यथा तवा
श्वो नष्टः ममापि रथो दग्धः उभौ संप्र
युज्यावहे इति एवमिहापि तवाप्यन्तरत
माकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तरतम आदेशो
नास्ति असम्भवेऽस्य प्रयोगः इति विषम उ
पन्यासः चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लो

केसंप्रयोगोभवति वर्णाश्चपुनश्चेतना
नश्चकिंकृतःसंप्रयोगःयद्यपिवर्णाअचेतन
नाः यस्त्वसौप्रयुंक्तेसचेतनावान् एवंव
र्णापरादेशःवर्णास्थानिनोवर्णाप्रधानत्वा
त् एवंवर्णायोगादेशश्चवर्णान्प्राप्नोति द्व
द्वेडका मालेडका किंकारणं स्थानिनो
वर्णाप्रधानत्वात् स्थानीह्याश्रवर्णाप्रधानः
सिद्धत्वमपरानर्थान् सिद्धेनत्वर्थे उभयो
र्यौतरतमस्तेनभविष्यति नचावर्णस्याभ्या
योन्तरतमः ऋकारपरः किंसिद्धंउकारपर
वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं ऊःस्थानेणेवभवति
रपरश्चेति आद्यन्तपरत्वमात्रमेनतत्कि
यते ऊःस्थानेणेवा अनणश्च अणन्तरपरः
निकश्चार्थविशेषः उकारपरवचनमन्य
निवृत्त्यर्थमितिचेत्उदात्तादिषुदोषः उरण्
रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थंचेत्उदात्तादिषु
दोषोभवति केपुनरुदात्तादयः उदात्ता
नुदात्तस्वरितानुनासिकाः कृतिः हृतिः
कृते हृते प्रकृते प्रहृते नृपोहि प्रस्तः
नेर्युःस्थानेणिचानणश्चअणन्तरपरइति
यःस्थानेसरपरइतिचेत्तस्यास्योरवर्णा
प्रतिपत्तिः यःस्थानेसरपरइतिचेत्तस्य

श्री
महा
भा
११८

हस्वोरवर्णास्याप्रतिपत्तिः कर्तोहर्ता वा
धेयगणः किंहिंसायीयः प्रवर्णास्यावर्णा
यश्चरवर्णास्यात् नपुनर्ग्लौचौरेवंस्मिन्न
पिपदेएवदोषः किंहिंसायीयः नत्रापि
श्चरवर्णास्यावर्णायश्चरवर्णास्यात् नपुनरि
वर्णोवर्णा प्रथममतमेतत् ऊःप्रस्थानेप्र
णस्याःनणाश्चप्रसंगेप्रणवभवति रपर
श्चेतिसिद्धाह्रस्वंस्मिन्नपिपदेवर्णास्यप्र
तिपत्तिः यत्ततरकृतमनादिषुदोषोभ
वतीतिसःह्रस्वदोषोजायते सदोषःकथं
उदात्तेस्थानेननोपिप्रतिनिर्दिश्यते प्र
नरोपियद्यपिप्रतिनिर्दिश्यते नत्वशाम्न
वेति किंकारणंस्थानेनरतमोभवतीति
कृतेनत्वेत्वेतत् द्वयोःपरिभाषयोःस
मवस्थितयोःस्थानेतरतमःइतिचउरणर
परःइतिचानयापरिभाषयाव्यवस्थाभवति
नपुनरुक्तरणरपरइतिश्रुतःकिं अतएव
दोषोजायते उदात्तादिषुदोषइति येचा
प्येतेश्चरवर्णास्यस्थानेप्रतिपदमादेशाउच्य
ते तेषुपरत्वंप्राप्नोतिर्कृतर्ऌकारःअदोषा
स्त्वेषोति सिद्धत्वप्रसंगेरपरत्वात् सिद्धमे
तत्कथं ऊःस्थानेणप्रत्युज्ज्माणपरपरो

भवतीति किं वक्तव्यमेतत् नहि कथम
नुच्यमानं गम्यते स्थानेऽन्तरतमे वर्तते स्थान
षष्ठी प्रसंगवाची यथैवमादेशो विशे
षितो भवति आदेशश्च विशेषितः कथं पु
नरियं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते नैव
मभिसंबंधः करिष्यते उः स्थाने अण् स्था
नः उः प्रसंगे अण् प्रसज्यमान एव रपरो भव
तीति अथ अण्ग्रहणं किमर्थं न उः रपर इ
त्येवोच्यते उरपर इतीयमुच्यमाने कस्य
नीरपरः स्यात् यः स्थाने भवति कश्च स्थाने
भवति आदेशः आदेशो रपर इति चेदीरि
विधिभ्यश्च रपरप्रतिषेधः आदेशो रपर इति चे
त् ईरिविधिभ्यश्चान्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
किं पुनः ईरि विषयः ऋकारलोपानन्तरं न
रीङि रादेशाः ऋकारस्योत्थानं किः ऋकारः
लोपः पेन्यसंबंधः लोपश्चानन्तरं हेतृना
पोतारौ आनङ् आनङ् कर्ता हर्ता आन
ङ् रीङ् मात्रीयति पित्रीयति रीङ् रिङ् कि
यते क्रियते रिङ् उदात्तादिषु च किं रपरत्व
स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः हृतिः हृतिः हृते हृ
ते प्रहृते प्रहृते न्यापादि तस्मादण्ग्रहणं
कर्तव्यं एकादेशस्योपसंख्यानं एकादेश

श्री
महा
भा
११८

उपसंख्यानं कर्तव्यं खट्वर्श्यः किं पुनः का
रणं न सिध्यति उः स्थाने अण् प्रसज्यमान
एव रपरो भवतीत्युच्यते न चायमेव
स्थानेऽण् शिष्यते किं तर्हि अन्यश्चाग्र
वयवग्रहणात् सिद्धं यदप्यवर्णेन र
ऋ एकपरत्वं भविष्यति तद्यथा माषान
नो कल्याः कस्मै कश्मिश्चोप्यनभक्ष्येत
अवयवग्रहणात् सिद्धमिति चेदादेशेष्व
नप्रतिषेधः अवयवग्रहणात् सिद्धमिति
चेदादेशेषु अनन्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः हेतृ
पोतारौ यथैवोश्चान्यस्य च स्थाने अण्र
परो भवति एवं य उः स्थाने अण् चान्यस्य
चस्योपि रपरः स्यात् यदि पुनः अवर्णा
न्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्येत नैवं शक्यं
इह हि दोषः स्यात् कर्णाहूतो किरति
गिरति अवर्णान्तस्येत्युच्यते न चैतद
वर्णान्तं ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावे
नावर्णान्तं अर्थवता व्यपदेशिवद्भा
वः न चैषोऽर्थवान् तस्मान्नैवं शक्यं न चे
देकमप्युपसंख्यानं कर्तव्यं इह च रपरत्वप्र
तिषेधो वक्तव्यः मातुः पितुरिति तत्रो
उपसंख्यानं कर्तव्यं उभयं न कर्तव्यं कथं

मिद्धयोः द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसंगो
भवति लभेतासावन्तरेणापि वचनं देशा
न यथा देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इ
ति कथं मातुः पितुरिति उत्त्वे रपरत्वे
काद्रूपसिद्धिः रात्सस्येति सलोपः रेफस्य
च विसर्जनीयः नैवं शक्यं इह हि मातुः
करोति पितुः करोतीति प्रत्ययविस
र्जनीयस्य निषेधः प्रसज्येत प्रत्ययवि
सर्जनीयस्येत्युच्यते अप्रत्ययविसर्जनीय
श्चायं तस्मान्नैव अप्रत्ययः रात्सस्येति एवं त
र्हि यान्तपन्तग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनि
मित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य यदयं कस्कादि
षु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचा
र्यः नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति किं
पुनरयं सर्वान्तः आहोस्वित् पूर्वादिः आहो
स्विदभक्तः कथं चायं सर्वान्तः स्यात् कथं
पूर्वादिः कथं वा अभक्त यद्येन हि निर्वर्तते
तत्सर्वान्तः अथ पूर्वादिर्निवर्तते नैनतत्प
र्वादिः उभयोर्नानिर्वर्त्तेतनातोऽभक्तः कश्चा
त्र विशेषः अभक्तो दीर्घत्वं तपरत्वं आमन्त्रस
वर्णादिर्लोपविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्यया
व्यवस्था च यद्यभक्तः दीर्घत्वं न प्राप्नोति गी

श्री
महा
भा
११८

र्षुः रेफवकाराभ्यां न स्यादस्येति नैव शक्यं इ
हापि प्रसज्येत अग्निर्वायुरिति एवं तर्हि रे
फवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामः यत्त
न्नाइके रेफवकारान्तस्येकोपानोरिति
एवमपि प्रियं ग्रामणिः कुलमस्येति प्रिय
ग्रामणिः प्रियसेनानिः अत्र प्राप्नोति त
स्मात् रान्तेरेव विशेषः धातोश्च विशेषणमा
णो दीर्घत्वं न प्राप्नोति तस्मात् रान्तेरेव वि
शेषः धातोश्च विशेषणमाणो दीर्घत्वं न प्रा
प्नोति नैष दोषः अन्तेन रेफो गोषावषीप
वमपि स्वर्जिगिल्पेनेत्र चापि प्राप्नोति
एवं तर्हि धातुना नैव विशेषयिष्यामः अ
थवा अत्र इति पञ्चमी तत्र यत् स्वरः यत्
स्वरश्च न सिध्यति लोपं तस्य यमेवं हि र्यं
तेस्य यमेव अत्र कर्त्तव्य कीलोषश्चेतन
प्राप्नोति रेफाणाव्यवहितत्वात् नैष दोषः
स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति ना
स्ति व्यवधानं एक अभ्यस्तस्वरः अभ्य
स्तस्वरश्च न सिध्यति मा हि स्म तो पिपर्कः
मा हि स्म ते बिभर्कः अभ्यस्तानामादिरुदा
त्तो भवति इत्यभ्यासलोपान्तकरणे
षस्वोन प्राप्नोति रेफाणाव्यवहितत्वात्

नैषदोषः स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमान
वद्भवतिनास्तिव्यवधाने अभ्यस्तस्वरला
दिशेषः हलादिशेषवत्नभविष्यति वह
ने वहथे अभ्यासस्यानिहलादिशेषान
भिष्यति हलादिशेष विसर्जनीयप्रति
षेधश्चवक्तव्यः नार्कुटः नार्पत्यः स्वरव
सानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्जनीयः प्रा
प्नोति विसर्जनीयप्रतिषेधा प्रत्ययाव्य
वस्थाच प्रत्ययेनचव्यवस्थानंः कल्पते
किरतः गिरतः रेफात्प्रभक्तः प्रत्ययोपिन
चव्यवस्थानप्रकल्पते एवंतर्हिसर्वत्रांतः
करिष्यते इर्वोर्नैववधारणा यदिसर्वत्रांतः
गेरेवधारणांकर्तव्यो गेः स्मृपि गेरेवस्मृपि
नान्यस्य सर्पिष्ट यजुष्ट्र इत्यत्रापिमाभूत् गी
र्षु धूर्षु एतदपिमिनिर्वैवधारणांकर्त
व्यं चतुर्षिमेवमर्थं विसर्वविसर्जनीयप्र
तिषेधः विसर्जनीयस्यप्रतिषेधोवक्त
व्यः नार्कुटः नार्पत्यः स्वरवसानयोर्विस
र्जनीयइतिविसर्जनीयः प्राप्नोति पदाद्य
पिविसर्जनीयस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः नाक
लिविमेवमर्थं कल्पितपदसंज्ञः नभक्तो।
सोनान्तरूनेवयत्नमपादांतनोविहंतमि

श्री
महा
भा
१२२

निकृत्वाविसर्जनीयः प्राप्नोति एकस्वर
स्त्वतिभविष्यति स्तोर्यतेस्तयमेवस्तर्यतेस्तय
मेव अचः कर्तृयकीत्येषस्वरानप्राप्नोति
नैषदोषः उपदेशइतिवर्तते अथवाधुन
रक्तोपदादिः पदाद्यवकारलोपयोनप्रक
प्रतिषेधश्चउपधाह्रस्वनमित्याव्यवस्था
भ्यामलोपभ्यस्तनाद्भिरादीर्घत्वेनव यदि
पदादिस्कारलोपः प्रतिषेध्यः कर्तो हर्ता
अतोलोपश्चार्धधातुकेइत्याकारलोपः प्रा
प्नोति नैषदोषः उपदेशइतिवर्तते यद्युप
देशइतिवर्तते धिन्वतः कृणुतः अत्रलो
पोनप्राप्नोति नोपदेशाग्रहणेनप्रकृतिर
भिसंबध्यते किंतर्हिआर्धधातुकमभिसंब
ध्यते आर्धधातुकोपदेशेयदकारांतमि
त्यकारलोपः उत्वंचप्रतिषेध्यं चकार
नेहार आनडृणलइत्यत्वंप्राप्नोति नै
षदोषः निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीत्यु
त्वेनभविष्यति यस्यतर्हिनिर्दिश्यतेतस्या
कस्माद्भवति रेफणाव्यवहितत्वात् उ
त्वे एकप्रतिषेधः एकप्रतिषेध्यः कार
यति हारयति अतोपगिति एकः प्राप्नोति
एकप्रतिषेधः चजुपधाह्रस्वत्वे चजु

पश्याद्दसते इष्टोव्यवस्था इदश्चव्यवस्था
नप्रकल्पते शास्तविता निपरिता इडवि
पर्यादिः रूपोपिनव्यवस्था नप्रकल्पते
इष्टोव्यवस्था अभ्यासलोपः अभ्यासलोप
श्चनसिध्यति वक्ष्यतेवहृपे अभ्यासस्येति
हलादिशेषोनप्राप्नोति अभ्यासलोपः अ
भ्यासस्वरः अभ्यासस्वरश्चनसिध्यति मा
हि स्मनेपिपरः माहि स्मनेविभरः अव
लानामादिरुदात्तोभवतीत्यजादेलसार्व
धातुकइत्येषस्वरोनप्राप्नोति अभ्यासस्वरः
नादिस्वरः नादिस्वरश्चनसिध्यति प्रकर्ता
प्रकर्तुं नाद्यैचानितिकृत्यानाविध्येषस्वरो
नप्राप्नोति नैषदोषः उक्तमेतत् कृदुपदे
शेवाताद्यर्थमिति नादिस्वरः दीर्घत्वंच दी
र्घत्वंचनसिध्यति गीः पूः रेफवकारान्तस्य
धातोरितिदीर्घत्वंनप्राप्नोति अलोन्त्यस्य
किमिदमलग्रहणमन्त्यविशेषणं आहो
स्विदादेशविशेषणं किंचातः यद्यन्त्यविशे
षणमादेशोविशेषितोभवति नत्वकोदोषः
अनेकालव्यादेशोन्त्यस्यप्रसज्येत परिवृत
रेलत्त्वसोन्त्यानेनराख्यमर्थः अनेकाल्
शित्सर्वस्येत्येतन्नवक्तव्यंभवति इदंतिष

श्री
महा
भा
११८

मार्थं भविष्यति अलेकोन्त्यस्यनभवति
नान्यइतिपुनरप्ययंत्वविशेषितोभवति
नत्वकोदोषः वाक्यस्यापिपदस्याप्यन्त्य।
स्यप्रसज्येत इतिसर्वेषामभिप्रायः नत्वकि
यतेति अन्त्यविशेषणोपिसतिनत्वकोदो
षनेकथं डिच्चालोन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं
भविष्यति डिदेवानेकालन्त्यस्यभवतिना
न्यइति किमर्थंपुनरिदमुच्यते अलोन्त्य
स्य स्थानेविज्ञानस्यान्तसंहारः अलोन्त्य
स्येत्युच्यतेस्थानेविज्ञानस्यान्तसंहारः कि
यतेस्थानेप्रसक्तस्य इतरथाह्यनिष्टप्रसं
गः डित् क्ङितिनापिक्रमस्यस्यः यदिपु
नरयंयोगशेषोविज्ञायेतयोगशेषेचकि
मनिष्टंप्रसज्येत टित्कित्मितोप्यन्त्यस्य
स्युः नस्थानेषुइच्यते अलोन्त्यस्येतिस्थाने
विज्ञानस्यान्तसंहारः इतरथाह्यनिष्ट
प्रसंगइति डित् तातङन्त्यस्यानेक
स्यान्त्यभवति डिच्चालोन्त्यस्येतिप्राप्नो
ति तातङि ङित्करणस्यसावकाशत्वा
द्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः तातङि ङित्क
रणंसावकाशं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थोङ
कारः तातङि ङित्करणंसावकाशं गु

णमद्विप्रतिषेधार्थोऽयं चकारः नानादि द्वि
र्वचनस्य सावकाशाद्विप्रतिषेधात्सर्वा
देशो भविष्यति प्रयोजनं नाम वक्तव्यं न
द्विप्रयोगतः स्यात् यदि चार्थेनियोगतः स
र्वादेशः स्यात् ननु पतत्प्रयोजनं स्यात् कु
तत्वेनत् द्विःकरणादयं सर्वादेशो भविष्य
ति न पुनरेतस्येति एवमर्थेनेदं वक्तापयति
ननान्तद्वित्वस्य स्थाने भवतीति यदेतद्द्वि
र्वचनं करोति इमनस्याद्विलोपः पक्षः प्रकर
णे पुनरूपात् एतस्यानद्विशिष्यस्यान
रस्यामिति निर्दिष्टस्य परस्यादेः परस्याने
कालशित्सर्वस्यापवादविप्रतिषेधात्स
र्वादेशः अलोन्त्यस्यानन्तर्यः तस्यादेः प
रस्यानेकालशित्सर्वस्यापवादः अ
पवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति
आदेः परस्यैतस्यावकाशः ध्वनरूपस
र्गोभ्यामपत्तमुनयोर्यं अनेकालशित्सर्व
स्येत्यवकाशः अस्तेर्भूः भविता भवि
तव्यं भयथामोतियुतोऽभिमपस अनेका
लशित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन शि
त्सर्वस्येत्यवकाशः इदम इशः इतः सा
देः परस्येति पवइहोभयं प्राप्नोति प्रथमा

श्री
महा
भा
११९

ॐ शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन
अनेकालः किमुदाहरणम् इदम इश् नेत
दस्ति शित्करणात्सर्वादेशो भविष्यति
इदं तर्हि प्रयोजनम् अष्टाभ्य औश् नन्वचात्रापि शि
त्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति इदं त
र्हि जसि शसोः शिः जसः शी नन्वचात्रापि
शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति उ
क्तिमेतत् किंकरणे प्रयोजनं किं विशेष
णार्थश्चकारः क्वविशेषणार्थेनार्थः
शि सर्वनामस्थाने विभाषा ङिश्योरि
ति शित्सर्वस्येति शाकामवक्ते कथमे
तस्याः स्थाने भवन्प्रत्ययः स्यात् अ
मन्या प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञायाम् अस
त्यामित्संज्ञायामित्संज्ञान अस्त्यामि
त्संज्ञायां लोपोन अस्ति लोपेऽनेकाल्
यदा अनेकाल् तदा सर्वादेशः यदा स
र्वादेशस्तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययस्तदे
त्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः एवं तर्हि
सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञाप
यत्याचार्यः नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं
भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं न
ञ्जसरूपसर्वादेशाद्दापप्रतिषेधे ग्रहण

न्के निर्देशो नाकारान्तत्वादित्संज्ञकेनत्व
वक्तव्यं भवति ॥ ॥ इति श्रीम
द्भगवत्पतंजलिमुनिविरचिते व्याक
रणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य सप्तमा
ह्निके ॥ स्थानिवदादेशोनल्विधौ
वत्करणं किमर्थं स्थान्यादेशोनलि
धावित्युच्यमाने संज्ञाधिकारोयं त
त्रस्थानीआदेशस्य संज्ञा स्यात् तत्र को
दोषः आङो यमहनः आत्मनेपदं
भवतीति वधेरेव स्यात् हंतेर्न स्यात् व
त्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति
स्थानिकार्यमादेशोतिदिश्यते गुरुव
द्गुरुपुत्र इति यथा अथादेश इति कि
मर्थं स्थानिवदनल्विधौ भवतीत्युच्य
माने कस्य स्थानिवत्स्यात् यः स्था
ने भवति कश्च स्थाने भवति आदेशः किं
तर्हि प्रयोजनं आदेशमात्रं स्थानिवद्य
था स्यात् एकदेशविकृतस्योपसंख्या
नं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं अल्विधि
ग्रहणं किमर्थं सर्वविभक्त्यन्तः समा
सो यथा विज्ञायेत अलो विधिः अलि विधिः
अलि विधिः अल्विधिरिति नैतदस्ति प्रयो

श्री
महा
भा
१२

जनं प्रातिपदिकनिर्देशोयं प्रातिपदिक
निर्देशाश्चार्थतंत्रा भवंति न कांचित्प्राधा
न्येन विभक्तिमाश्रयंते तत्र प्रातिपदिका
र्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिः
प्रवर्तते सा साश्रयितव्या इदं तर्हि प्रयोजनं
उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत अलमा
श्रयते अलाश्रयः अलाश्रयो विधिः अ
ल्विधिरिति इदं प्रयोजनं प्रतीव्य प्रसी।
व्येति वलादिलक्षण इण्मा भूदिति कि
मर्थं पुनरिदमुच्यते स्थान्यादेशः पृथक्
त्वादेशस्य स्थानिवदनादेशो गुरुवद्गुरुपुत्रे।
यथा अन्यः स्थानी अन्य आदेशः स्थान्यादेश
योः पृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिका
र्यमादेशे न प्राप्नोति तत्र को दोषः आङो
यमहनः आत्मनेपदं भवतीति हंतेरेव स्या
त् वधेर्न स्यात् इष्यते च वधेरपि स्यादिति
तच्चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति तस्मात्स्था
निवदादेशः एवमर्थमिदमुच्यते गुरु
वद्गुरुपुत्र इति तद्यथा गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्ति
तव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रे अतिदिश्य
ते एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशे अतिदि
श्यते नैतदस्ति प्रयोजनं लोकत एतत्।

त्सिद्धे तद्यथा लोके यो यस्य प्रसंगो भवति
लभते सो ऽन्यकृतानि कार्याणि तद्यथोपा
ध्यायस्य शिष्यः याज्यकुलानि गत्वाग्रास
नादीनि लभन्ते यद्यपि लोक एव दृष्टान्तः
दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारंभो निवर्तको भव
ति अस्ति चेह कश्चित् पुरुषारंभः अस्ती
त्याह कः पुनरसौ स्वरूपविधिर्नाम इहैते
शास्त्रे परमुच्यमानं वचनेन स्यात् एवं त
र्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो
भवतीति यदयं युष्मदस्मदोरनादेश इत्यना
देशप्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं यु
ष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसं
गो यदादेशे स्यात् पश्यति त्वाचार्यः स्था
निवदादेशो भवतीति ततो ऽनादेशप्रतिषे
धं शास्ति इहैतर्हि प्रयोजनं अनल्विधा
विति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति इह माभूत् द्योः
पंथाः स इति एतदपि नास्ति प्रयोजनं आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अल्विधौ स्थानिव
द्भावो न भवतीति यदयं मदोजादिल्यो
पि किति इत्येवं सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति न
स्याच्चार्थो ऽनेन योगेन आरभ्यमाणो ऽयं न।
त्सिमयोग अल्विधौ प्रतिषेधे विशेषणं प्रति:

तस्यादर्शनात् अल्विधौ प्रतिषेधे प्रसज्ये
पि विशेषणे आश्रीयमाणे तस्मिन् विशे
षणे आश्रिते विधेः प्रदीव्य किं कारणं तस्या
दर्शनात् वलादिलक्षणे तदाश्रवलादि
प्रयमः ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रिय
ते अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा
स्यादिति सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति किं
कारणं सामान्यातिदेशे विशेषानति
देशः सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो
नातिदिष्टो भवति तद्यथा ब्राह्मणवदस्मिन्
क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्म
णकार्यं तत्क्षत्रिये ऽतिदिश्यते एवमिहा
पि सामान्यं यदन्यकार्यं तदतिदिश्यते
यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्य
ते एवमिहापि सामान्यं यदन्यकार्यं तद
तिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तद
तिदिश्यते यद्येवमग्रहीत् इट ईटीति सि
चो लोपो न प्राप्नोति अनल्विधाविति
पुनरुच्यमाने इहच प्रतिषेधो भविष्यति
प्रदीव्य प्रसीव्येति विशिष्टे ह्येषो ऽल्माश्र
यते वलं नाम इह च प्रतिषेधो न भविष्य
ति अग्रहीत् विशिष्टे ह्येषो ऽल्माश्रय

तेइदंनामयदितर्हिस्थानमाश्रयमप्यतिदिश्य
ते विशेषश्चसमाश्रीयेविधिरिष्टः स्थानिव
ल्लादिनेदंभवितव्यं प्ररुदितं प्ररुदित
किमनेनतस्मिन्भवितव्यं प्रतिषेधस्तुप्रा
प्नोति किंकारणं अल्विधित्वात् अल्विधि
येभवति नचानल्विधावितिप्रतिषेधः प्रा
प्नोति नवानादेशिकस्यप्रतिषेधादिनेणा
भावः नैषदोषः किंकारणं आनादेशि
कस्यप्रतिषेधात् अस्त्वनादेशिकस्य
वलादिलक्षणस्यप्रतिषेधः आश्रयमत्रवला
दित्वेभविष्यति नैतद्विवदामहे वलादि
नैवलादिरिति किंतर्हि स्थानिवद्भावान्ना
देशानैकतमेषितव्यं नचानल्विधाविति
प्रतिषेधः प्राप्नोति किंपुनरादेशिनाल्वा
श्रीयमाणेप्रतिषेधोभवति आहोस्वित्
विशेषणं आदेशोआदेशानिचकस्मात्रवि
शेषः आदेशाल्विधिप्रतिषेधेऊरुवधपि
वोगुणवृद्धिप्रतिषेधः आदेशाल्विधिप्र
तिषेधेऊरुवधपिवोगुणवृद्ध्योः प्रति
षेधोवक्तव्यः ऊर्विन्यवस्थानिवद्भावादेश
संज्ञास्याश्रयेचलघूपधत्वे नचलघूपध
गुणःप्राप्नोति वधकमित्यवस्थानिवद्भा

श्री
महा
भा
१२२

वादेशसंज्ञास्याश्रयेचलघूपधत्वे नच
गुणः प्राप्नोति अस्तत्वादिविशेषणमा
देशानिच आदेशपादेशाइतिचेत्सिं
द्ध. ऊढ इति दिष्टस्यसंख्याने आदेशप
देशाइतिचेत्सिद्धऊढइतिनिर्दिष्टस्यसं
ख्यानेकर्तव्यं स्यः स्नाय स्नाय
स्थानिवद्भावादेशसंज्ञास्याश्रयेचयञा
दित्वे नचप्रतिषेधः प्राप्नोतिसमित्ऊ
प्ररुदितौ प्ररुदितं प्ररुदिति स्थानि
वद्भावान्नार्वधातकसंज्ञास्याश्रयेचवला
दित्वे नचेट्प्रतिषेधः प्राप्नोति निरुक्त
इति दिष्टत्वं भवतु स्थानिवद्भावा।
ल्लाप्यसंज्ञास्याश्रयेचाजादित्वेनप्रति
षेधः प्राप्नोति किंपुनरत्रन्यायः आदेशि
न्यल्याश्रीयमाणेप्रतिषेधइत्येतन्न्यायः।
कुतएतत् नयावाद्विशिष्टस्थानिका
र्यमादेशोनिर्दिशनिगुरुवत्गुरुपुत्रइति
नयथा गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रेवर्तितव्या
न् अन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसंग्रह
णाच्चेति यथद्विगुरुपुत्रोपिगुरुर्भवति
तदपिकर्तव्यंभवति अस्तत्वादेशिन्य
ल्याश्रीयमाणेप्रतिषेधः ननचोक्तमादे

यथालिड्विधिप्रतिषेधेकृत्वचपिवाग्रणाद
द्विप्रतिषेधइति नैषदोषः करोतेत्
परकरणात्सिद्धेऽपि विरंतः वचकमि
तिनार्थेत्वण ग्रन्थोऽयमकशाङ्डेण
दिकः रुचकइतियथा एकदेशविकृ
तस्योपसंख्यानं एकदेशविकृतस्यो
पसंख्यानंकर्तव्यं किंप्रयोजनं पचतु
पचंतु तिङ्ग्रहणेनग्रहणंयथास्या
त् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धं ए
कदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्
ग्रहणेनग्रहणंभविष्यति तद्यथाश्वा
कर्णेपुच्छेवाछिन्नेश्वैवभवति नाश्वोन
गर्दभइति अनन्यत्वमविज्ञाने अनित्य
त्वविज्ञानेनभवति नित्याःशब्दाः नित्ये
षुचशब्देषुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णै
र्भवितव्यमनपायोपजननविकारिभिः
ततःसएवायंविकृतश्चेत्येतन्नित्येषुश
ब्देषुनोपपद्यते तस्मादुपसंख्यानं त
स्मादुपसंख्यानंकर्तव्यं भारद्वाजीयाः
पठंति विकृतेषूपसंख्यानं एकदेश
विकृतेषूपसंख्यानंकर्तव्यं किंप्रयो
जनं पचतु पचंतु तिङ्ग्रहणेनग्रह

श्री
महा
भा
१२३

णंयथास्यात् किंचकारणंनस्यात् अ
नादेशःस्थानिरित्युच्यते नचेमआ
देशाःरूपान्यत्वाच्च अन्यत्वल्लिपिइ
पेपचतीत्यनात्यचानितिइमेप्यादेशाः
कथं आदिश्यतेयःसआदेशः इति इ
मेप्यादिश्यंते आदेशाःस्थानिवदि
तिचेत्तत्रकिंकारणमनाश्रितत्वात्
योह्यादेशोनासावाश्रीयतेयथानासा
वादेशः नतन्मंतव्यं समुदायेआश्री
यमाणेवयवोनाश्रितइत्यनंतरोहिस
मुदायेवयवः तद्यथा वृक्षःप्रचल
न्सहावयवैःप्रचलति आश्रयेचेदलि
विधिरयंभवति तत्रानल्विधाविति प्र
तिषेधःप्राप्नोति नैषदोषः नैवंसति
कश्चिदप्यल्विधिःस्यात् इष्यतेचेद
मनल्विधाविति तत्रप्रकर्षगतिर्वि
ज्ञास्यते साक्षाद्यत्राल्विधिरिति
अथवोक्तमादेशग्रहणस्यप्रयोज
नं आदेशमात्रंस्थानिवद्यथास्या
दिति अनुपपन्नंस्थान्यादेशत्वंनि
त्यत्वात्स्थानीआदेशइत्येतन्नित्येषु
नोपपद्यतेकिंकारणं नित्यत्वात्स्था

नोदितामयोभ्यस्तानभवति आदेशोना
मयोभ्यस्ताभवति यत्तूक्तमिहशास्त्रेण
नोपपद्यते वैदिकेषुचभवेतापिस्थान
शब्दप्रयोगात् सिद्धमेतत्कथं यथा
लौकिकवैदिकेषुकृतान्तेषु अभ्यन्त
रश्चस्थानशब्दोवर्तते लौकिकेतावत्
उपाध्यायस्थानेशिष्यउच्यते नचोपा
ध्यायोभूतस्तद्वाभवति वेदेपिसोम
स्यस्थानेपूतीकतृणान्यभिषुणुयादि
त्युच्यते नचतत्रसोमोभूतस्तद्वाभवति
कार्यविपरिणामाद्वासिद्धं अथवाका
र्यविपरिणामात् सिद्धमेतत् किमिदं
कार्यविपरिणामादिति कार्यबुद्धिः सा
विपरिणम्यतेनन्वचकार्याविपरिणामा
दितिभवितव्यं सन्तिचैवह्यौत्तरपदिका
निह्रस्वत्वानि अपिचबुद्धिःसंप्रत्यय
इत्यनर्थान्तरं कार्याबुद्धिःकार्यस्यसम्प्र
त्ययस्यविपरिणामः कार्यविपरिणा
मः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणा
मादितिपरिहारान्तरमेवेदमन्यापठितम्
कथंचेदंपरिहारान्तरंस्यात् यदितत्र
वैपिस्थानिशब्दोवर्ततेभूतस्तद्वचस्था

श्री
महा
भा
२५

तथाशब्दोवर्तते कथंतर्ह्या तद्यथा कश्चि
त्कस्मैचिदुपदिशति प्राचीनंग्रामादाम्रा
इतितस्यसर्वत्राम्रबुद्धिःप्रसक्ता ततःप
श्चादाहयेक्षीरिणोवरोहवन्तःपृथुपर्णाः
स्तेन्यग्रोधाइति सतत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोध
बुद्धिंप्रतिपद्यते सततःपश्यतिबुद्ध्या आ
म्रांश्चापकृष्यमाणान्न्यग्रोधांश्चाधी
यमानान् नित्यपवस्मिन्विषयश्रा
स्याःनित्याश्चन्यग्रोधाः बुद्धिस्त्वस्यविप
रिणम्यते एवमिहाप्यस्तिरस्मैश्चविशेष
णोपदिष्टस्तस्यसर्वत्रास्तिबुद्धिःप्रसक्तासो
स्तेर्भूरित्यनेनास्ति बुद्ध्याभवति बुद्धि
प्रतिपद्यते सततःपश्यतिबुद्ध्याअस्ति
चापकृष्यमाणंभवतिंचाधीयमानं
नित्यपवस्मिन्विषयेस्तिर्नित्योभवति
बुद्धिस्तस्यविपरिणम्यते अपवादःप्रसं
गस्त्र्यस्थानिवत्त्वात् अपवादअत्सर्गकृत
आप्नोति किंकारणं स्थानिवत्त्वात् उ
क्तंचकिमुक्तं विषयेणतुनानालिंग
करणात्सिद्धमिति नित्सिद्धंतत्षष्ठीनिर्दि
ष्टस्यस्थानिवद्वचनात् सिद्धमेतत्ष
ष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशःस्थानिवदितिवक्त

वांन तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्य ग्रहणं न कर्तव्यं
प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं षष्ठी स्थाने
योगा इति अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
नापवाद उत्सर्गकृतं भवति यदयं यणञ्चा
दीन् कांश्चिच्चितः करोति यपन् यलम् भ्रा
भ्रीरिति तस्मादाषष्ठ्यादेशा उभयप्रति
षेधः तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः तथादे
शा उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः उभयदेवमन
ष्याः तयस्थग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभा
षा प्राप्नोति नैष दोषः अयश्चमपयोतर
उभयीनि ईकारो न प्राप्नोति मात्रजितं
वं भविष्यति कथं मात्रजितिनेदं यचस्य
ग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं प्रत्याहा
रग्रहणे जात्याख्यायां वचनादेशस्यानि
वत्प्रतिषेधः जात्याख्यायां वचनादेशस्या
निवत्प्रतिषेधः जात्याख्यायां वचनाद
शस्यानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः व्री
हिभ्य आगतमित्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्रा
प्नोति नैष दोषः उक्तमेतत् अर्थातिदे
शान्सिद्धमिति स्थापग्रहणोर्दीर्घः स्था
पग्रहणे भर्दीर्घः आदेशो न स्थानिवदिति
वक्तव्यं किं प्रयोजनं निष्कौशाम्बिः अ

श्री
महा
भा
१२५

तिखट्वः इत्यत्र स्त्रीग्रहणे ग्रहणान्न
लोपो मा भूदिति न वक्तव्योदित्युच्य
मेतन्न वक्तव्यं भवति किं पुनरयं ज्यायः
स्थानिवत्प्रतिषेध एवं ज्यायान् इदम
पि सिद्धं भवति प्रतिखट्वाय प्रतिमाला
य याडापइति याण्णभवति अथवा
नीमस्त्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते
पि चाप्यौ पिङ्त्स्वेऽनिकृतायाट्क।
स्मान्न भवति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेति न चेदानीमस्त्य
पि स्थानिवद्भावप्रत्ययादि भाषणाशक्य
मिह्नापि स्थाने नेत्याह नहीदानीं क्वचि
दपि स्थानिवत्स्यात् तत्तर्हि वक्तव्यं न
वक्तव्यं प्रश्लिष्टनिर्देशोयं ङीप ईकारा
तादिति आत्त्राप्यकारान्तादिति अभि
भवोरात्प्रतिषेधः आहिभवोरात्प्रति
षेधो वक्तव्यः आस्त्य आन्यत अत्तिह
ग्रहणादीर्घं प्राप्नोति आहेस्तावत् आ
हेस्तावन्न वक्तव्यः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति नाहेरीड्भवतीति यदयमाहस्थः इ
निचलादिप्रकरणोपदेशार्ति नैतदस्ति
ज्ञापकं प्रतिषिद्धार्थदेशस्यान्वेन प्रयोज

ते किंश्तनर्द्वगनिर्देश्याविज्ञायेत फ
लादिशाभूतनर्द्दवेइति यथेवेदृवचनम
नर्थकंस्यात् आर्थिमेवायमद्वारेयत
त्रुकःपंचानामादितआद्वोत्रुवइति भव
तेऽप्यापितवक्तव्यः अस्तिसिवाइकइति
दिसकारकोनिर्देशः अस्तुःसकारान्ता
दिति वण्मादेशाद्वेदितनञ्प्रतिषेधः वा
ण्मादेशाद्वेदितनञ्योः प्रतिषेधोवक्त
व्यः वयकेष्वकारमिति स्यानिवञ्चवाह
दितनेषामनः नैषदोषः उक्तमेतत् अ
योयमकराद्वैणाम्यदिकः कुचकमिति
तथा इद्दिधिश्च इहवविधेयःएकाचउ
पदेशद्विरानादितोद्वप्रतिषेधःप्राप्नोति नै
षदोषः आद्युदात्तत्वान्निपातनेकरिष्यते
सन्निपातनस्वरःप्रकृतिस्वरस्यबाधको
भविष्यति एवमप्युपदेशिवद्भावोवक्त
व्यः यथैवद्विनिपातनस्वरःप्रकृतिस्व
रेवाधते एवंप्रत्ययस्वरमपिबाधते वषि
षोऽपि नैषदोषः आर्धधातुकोपाःसामा
न्येनभवति अनवकाशत्वेतुप्रत्ययेषुतत्वार्ध
धातुकसामान्येवयिभावेकृतेसति चिणि।
उत्वात्प्रत्ययस्वरोभविष्यति आकारान्ता

श्री
महा
भा
१२६

न्नुत्वकप्रतिषेधः अकारान्तानान्नुत्व
कोः प्रतिषेधोवक्तव्यः लोऽपदेशकृते
विलापयतिभीषयति लीभीग्रहणान
ग्रहणात् नुत्वकोऽभावतः लीभियोः
प्रसिद्धनिर्देशात्सिद्धं लीभीइतिप्रसि
द्धनिर्देशोयं लीङोईकारान्तस्यापि भीईई
कारान्तस्येति लोऽपदेशाभावजभा
वपित्वद्विलोपेनप्रतिषेधः लोऽपदेशे
पकारप्रतिषेधोवक्तव्यः सिध्यति हृतान
कुरुतात स्नात लोऽपदेशकृतेशभा
वपित्वद्विलोपापत्तमित्येतन्नविधयःपुःप्रा
प्नुवन्ति नैषदोषः इहसिद्धस्यप्रयोगे
लोऽपदेशः क्रियतामेनविषयइतिकि
मर्थकन्तव्या परत्वाल्लोऽपदेशः अथैव
नीलोऽपदेशकृते पुनः प्रसङ्गविज्ञाना
तकस्मादेतन्निवृत्तोनभवति स्तकृत
नोविप्रतिषेधोयदवापितेनतद्वापित
मेवेतिन्नयदिशेषितिस्प्रतिषेधः अपा
देशोतिस्पशादेस्तस्याप्रतिषेधोवक्तव्यः
तिस्पो तिस्पभावेकृतेत्रेस्त्रयइतित्र
यादेशः प्राप्नोति नैषदोषः इहसिद्धस
त्रयार्थे तिस्पभावः क्रियतान्नयादेशाऽ

ति किमत्र कर्तव्यं परत्वादित्संज्ञाभावः
अस्येदानीमित्संज्ञाभावे कृते उत्वं प्रसज्य
ते यथादेशः कस्मान्न भवति सकृद्गतौ
विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति
ग्रुम्भिणोश्च सेतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः च
चेतस्यादिस्मरति चेतसभावे कृते चेत
नत्तु ह्रस्वादारस्य प्राप्नोति नैष दोषः
इदमिह संप्रधार्यं चेतस्याभावः क्रियता
मामिति किमत्र कर्तव्यं परत्वाच्चेतस्
भावः अस्येच चेतस्याभावे कृते पुनः प्रस
माणो कस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्र
तिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति स्व
रेवस्यादेशो स्वरो एव स्यादेव प्रतिषेधो व
क्तव्यः विरुद्धः पक्षपाते नर्त्यमोनयज्ञा
दिरेनोदात्तादिनेष स्वरः प्राप्नोति नैष
दोषः अन्तम इति प्रतिषेधो भविष्यति
नचात्र तमेव पक्षः अन्तम इति नेह
मागमग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं
कस्मिन्निविष्टानां प्रत्याहारः उकारा
त्प्रभृत्यानमोमकारात् यदि प्रत्याहार
ग्रहणं लनते अत्रापि प्राप्नोति अन्तेन
ष्टोनपाठेनं विशेषयते किं तर्हि शब्दे

श्री
महाभा
१२०

वविशेष्यते शकायेत्रेक इति अत्र शे
चेतदेवं विज्ञेयं आगमग्रहणं हि सति
ह्रस्वसंज्ञायते मेचलामेचतन इति गोः स्व
गिलास्वरेण गोः स्वर्गाणां स्वरेण
प्रतिषेधो वक्तव्यः चित्रवत्र सर्वत्रवि
भाषा स्वरे प्राप्नोति नैषदोषः पुरस्
तिवर्तते तेनानलविधेः विप्रतिषेधो
भविष्यति एवमिह हे चित्रगोग्रामि
त्यत्र प्राप्नोति गोत्वे चित्रगुमः चित्रगो
चित्रगव इति गोतो णिदिति णित्वं प्राप्नो
ति आत्वे चित्रेगुपक्ष ऊङ्गोत इत्यात्वं प्रा
प्नोति नैषदोषः नपरकरणात्सिद्धं त
परकरणसामर्थ्यात् सिद्धान्तेन भविष्यतः
स्वरः उपमानिति नमोक्षात्मवर्णाइ
तिप्रतिषेधः प्राप्नोति करोतिपिबत्योः प्रति
षेधः करोतिपिबत्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः
ऊरुपिबति स्यातिवश्चावालकूपपय
णः प्राप्नोति उक्ते वा किमुक्ते करोते
परनिर्देशात् सिद्धं पिबिर्देवत इति अत्र
अस्तु इति किमर्थं समः विमः स्वत्वा
कुष्ठा श्राश्राणा प्रश्नाइत्यपक्कारस्या
कारः परनिमित्तकस्य स्थानिवत्स्या

केचेतितकंप्राप्नोति अचइतिवचना
न्नभवति नैतदस्तिप्रयोजनं क्रियमा
णेपिवैअचइत्युच्यमानेअनागमाभावप
ल्कःकर्तव्यः अचेतेरन्वाहितकंप्राप्नोति
इदंतर्हि द्यूत्वा स्यूत्वा वकारस्यऊठ्प
रनिमित्तकस्तस्यस्थानिवद्भावाच्छ्वोरिति
यणादेशोनप्राप्नोति अचइतिवचना
द्भवति एतदपिनास्तिप्रयोजनं स्था
यमत्रावन्नेभविष्यति अथवायोत्रादे
शः नासावाश्रीयते यआश्रीयतेनासा
वादेशः इदंतर्हिप्रयोजनं आक्रांक्षी
सिचोलोपःपरनिमित्तकस्तस्यस्थानि
वद्भावात् षढोःकःसिषत्वंप्राप्नोति अ
चइतिवचनान्नभवति एतदपिनास्ति
प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धेनस्था
निवदिति इदंतर्हिप्रागात् अनुनासि
कलोपःपरनिमित्तकस्तस्यस्थानिवद्भा
वाद्रुसस्येनितकंप्राप्नोति अचइति
वचनान्नभवति अथअपरस्मिन्निति किम
र्थं अवजानिःवधूजानिः द्विपदिका।
वैयाघ्रपद्यः आदीध्ये आवेध्य अवजा
निः वधूजानिः रिनिजायायानिङ् अ

परनिमित्तकस्तस्यस्थानिवद्भावाद्लो
तियल्लोपोनप्राप्नोति नैतदस्तिप्रयोज
नेस्थाश्रयमत्रवलत्वंभविष्यति अथवा
योत्रादेशोनासावाश्रीयते यआश्रीय
तेनासाकदेशः इदंतर्हिप्रयोजनं द्विप
दिका पादस्यलोपः अपरनिमित्तकस्त
स्यस्थानिवद्भावात्पद्भावोनप्राप्नोति पर
स्मिन्निनिवचनाद्भवति एतदपिनास्ति
प्रयोजनं अल्लोपवचनसामर्थ्यात्स्था
निवद्भावोनभविष्यति इदंतर्हिप्रयोज
ने वैयाघ्रपद्यः नन्वत्राप्यल्लोपव
चनसामर्थ्यादेवनभविष्यति अस्त्यन्य
दल्लोपवचनेप्रयोजनं किं व्याघ्रपा
त् शेफनपादिति यत्रभसंज्ञानास्तिइदं
तर्ह्युदाहरणं आदीध्ये आवीध्य इति
इकारस्ययकारः अपरनिमित्तकस्तस्य
स्थानिवद्भावात् यीवर्णयोर्दीधीवेव्यो
रितिलोपः प्राप्नोतिपरस्मिन्नितिवच
नान्नभवति अथपूर्वविधाविति कि
मर्थं हैयोः बाभ्रवीयाः नैधेयाः हैयो
रित्यौकारः परनिमित्तकस्तस्यस्थानि
वद्भावादेङः ह्रस्वात्सम्बुद्धेरितिलोपः प्रा

णो निर्ह्रासविधावितिवचनान्न भवति
नैतदस्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति नैवंजातीयकानां स्थानिवद्भावो भवती
ति यदयमेदः गुहणां करोति नैतदस्ति ज्ञाप
कं गोर्थमेतत्स्यात् यत्तर्हि प्रत्याहारग्रह
णं करोति इतरथा ह्यो ह्रस्वादिति ब्रूयात्
इदं तर्हि प्रयोजनं वाभ्रवीयाः माण्डवीयाः
वोनादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भा
वादल्लन्दिनस्यातिलोपोन प्राप्नोति सर्व
विधाविति भवति एतदपि नास्ति प्रयोज
नं योवादेशो नास्माद्वाश्रीयते नास्माद्वादेशः
इदं तर्हि प्रयोजनं नैधेयः आकारलोपः
परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् आच्
लक्षणो ढक् प्राप्नोति सर्वविधाविति वच
नाद्भवति अथ विधिग्रहणं किमर्थं सर्व
विभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत सर्वस्य
विधिः सर्वविधिः सर्वस्माद्विधिः सर्वविधि
रिति कानि पुनः सर्वस्माद्विधेः स्थानिवद्भा
वस्य प्रयोजनानि वैमिदिना माथितिकः
अपीपचत् वैमिदिना चौकिदिना अका
रलोपे कृते एकाच उपदेशेनुदात्तादिनेट्
प्रतिषेधः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति

श्री
महा
भा
१२९

माथितिकः अकारलोपे कृते तान्तात्क इति
कादेशः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति
अपीपचन्निति एकादेशे कृते अग्लोपित्वेन
सन्निजसभावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावा
न्न भवति नैतानि सन्ति प्रयोजनानि प्रा
तिपदिकनिर्देशोयं प्रातिपदिकनिर्देशश्च
अर्थतन्त्रा भवति न कांचित्प्राधान्येन वि
भक्तिमाश्रयन्ते तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दि
ष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिः समुपजा
यते सा साश्रयितव्या इदं तर्हि प्रयोजनं
विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यात् अनाश्रीय
माणायामपि प्रकृतौ वायोः अध्वर्योः लो
पो व्योर्वलीति यलोपो माभूदिति अथ किं प्र
योजनमेतत् किं नदीर्घस्य परिविधाविति
न वक्तव्यं किंप्रयोजनं स्वविधावपि स्थानि
वद्भावो यथा स्यात् कानि पुनः स्वविधौ स्था
निवद्भावस्य प्रयोजनानि अयन्नयित्वेति
दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुः चक्रुरिति इहता
वत् आयन् आसन्निति इणस्त्योः यणल्
लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाट् प्राप्नो
ति स्थानिवद्भावाद्भवति पित्वेति यणादेशे
कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति स्थानिव

ङ्भावान्न भवतीत्यत्र मध्वत्र यणादेशे
संयोगान्तलोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न
भवति चक्रतुः चक्रुरिति यणादेशे कृ
तेऽनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति स्थानि
वद्भावाद्भवति यदि तर्हि स्वविधावपि स्था
निवद्भावो भवति दध्योदं पलवनमित्य
त्रापि प्राप्नोति ईभ्यामित्यत्राव्यवस्था ।
निवद्भावादीर्घत्वं न प्राप्नोति देयमिति
ईत्वमस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न प्राप्नोति ल
वनमिति गुणस्य स्थानिवद्भावादवादे
शो न प्राप्नोति नैष दोषः स्वाश्रयमत्रे
ने विधयो भवन्तीति न वक्तव्यं अपर
विधाविति न वक्तव्यं पूर्वविधावित्येव
सिद्धं कथं न पूर्वग्रहणेनादेशोऽभिसंब
ध्यते प्रत्यादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य वि
धिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्या
निवद्भवति यस्मान्निमित्तेऽभिसंबध्यमा
ने यतदस्मात्पूर्वोऽभिविकल्पदाहरणानद
पि संगृहीते भवति किं पुनस्तत् पञ्चा
इति वाचे संगृहीते नैव वईकारुणा
व्यवहितत्वाच्चासौ निमित्तात्पूर्वो भवति
व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते तद्यथा पूर्वं

मथुरायाः पाटलिपुत्रमित्यथवा
पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते कथं
यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोज
नानि तेनानि सन्ति इह तावत् आयन्
आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्ति अथवि
धिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः विधीयते
विधिरिति अस्त्येव भावसाधनः विधानं
विधिरिति कथं कर्मसाधनस्य विधिश
ब्दस्योपादानेन सर्वमिदं संगृहीतमि।
ति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्यो
पादाने विज्ञायते पूर्वस्य विधानं प्रति
पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति एव
मादि विधास्यति इह च न भविष्यति दध्य
त्र चक्रतुः चक्रुरिति परिहारान्तरं वक्ष्य
ति कानि पुनरस्य प्रयोजनानि लोप्य
स्यत्युपादिकर्मोदवाहिनः आभ्रेतथा
नैपातनैच नेनायोवाध्याराणीराव।
णीचक पञ्चान्तस्य लोपस्यैच पादि
कर्मोदवाहिशानतैपात नैवारणीरा
वणीमिति अकारलोपे कृतेऽपिद्भावंकृ
ह अल्लोपः टिलोपः इत्येते विधयः प्राप्न
वन्ति स्थाने पञ्चानामिति लोपे कृते ति

श्री
महाभा
१३०

दिलोहलउपधायोऽन्किनीतिनकार।
लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावात्तु भव
ति एतदपि नास्ति प्रयोजनं यजादिभि
श्चक्ति ते विशेषयिष्यामः यजादीनां
यः कित् यश्च यजादीनां कित् यो यजा
दिभ्यो विहित इति न चायं यजादिभ्यो वि
हितः इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधास्यति
इस्य यणादेशे कृते ईत्वं न प्राप्नोति ईका
रयणा विहितत्वात् स्थानिवद्भावाद्भव
ति किं पुनः कारणं परस्यानावद्भवति
ईत्वस्य नित्यत्वात् नित्यः परयणादेशः
कृतेपि ईत्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्रा
प्नोति नित्यत्वात्परयणादेशे कृते ईत्वं
न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति एत
दपि नास्ति प्रयोजनं असिद्धं बहिरंगल
क्षणमिति असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्य
परयणादेशस्यान्तरंगलक्षणः ईत्वय
णादेशो भविष्यति अवश्यं चैषा परिभा
षाश्रयितव्या स्वरार्थं कर्याहद्येति उदा
त्तयणो हलस्वादिलोपश्च स्वरो यथा स्यात्
अनेनापि सिद्धः स्वरः कथं आरभ्यमा
णे नित्योसौ आरभ्यमाणे त्वास्मिन्योगे

श्री
महा
भा
१३।

नित्यः ईत्वयणादेशः कृतेपि परय
णादेशे प्राप्नोति कृतेपि प्राप्नोति पर
यणादेशोपि नित्यः कृतेपि ईत्वयणा
देशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति परस्मा
सौ व्यवस्था या व्यवस्था चासौ परः उभ
यत्र संभवो नास्ति न चास्ति योगपद्येन
संभवः बहिरंगेणासिध्यति प्रसिद्धं ब
हिरंगमन्तरंगलक्षणमित्येते नासिध्य
ति एवं तर्हि योगउदात्तयणपातदाश्रयः
स्वरो भविष्यति ईकारयणा व्यवहि
तत्वात्तु प्राप्नोति स्वरविधौ व्यंजनम
विद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधा
ने सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या न क
र्तव्या प्रकर्तव्या असिद्धं बहिरंगमन्त
रंगे इति बहुप्रयोजना परिभाषा अव
श्यमेषा कर्तव्या सा चाप्येषा लोकतः
सिद्धा कथं प्रत्यंगवर्ती हि लोको लक्ष
ते नवं यथा पुरुषो यं प्रातरुत्थाय या
न्यस्य शरीरकार्याणि तानि तावत्
करोति ततः सुहृदां ततः संबंधिनां ता
नि परिकार्याण्यवापरिदेशानामन्य भू
तेभ्योवर्तते सामान्येवर्तमानस्य चा

क्ष्रूपं जायते व्यक्तस्य सतो लिंगमे
(ख्याचामेत्रितस्य वा हेतुनार्थे न योगो
भवति यथा चानर्थकौ यौनाशाङ्भा
वः तथैव शास्त्राणामपि तत्कार्यं संभ
वितव्यं इमानि तर्हि प्रयोजनानि पट
यति अवधीत् बहुखट्वकः पटयति
लघयतीति टिलोपे कृते अत उपधा
या इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावा
न्न प्राप्नोति अवधीत् अकारलोपे कृ
ते हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नो
ति स्थानिवद्भावान्न भवति बहुखट्व
कः आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वत्वे कृते
ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमित्येष स्वरः प्राप्नोति
स्थानिवद्भावान्न भवति इहैव पाकर
णः सौवस्वइति स्थानिवद्भावाद्या
यौ प्राप्नुतः अचः पूर्वविज्ञानादेवासि
द्धं येनाविष्टादचः पूर्वस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः आदेशो वैयाचः पूर्वः
किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमा
नं गंस्यते अचइति पंचमी अचः पूर्व
स्य येयं आदेशो न विशेषितेनाभवति
आदेशश्च विशेषितः कथं तर्हि यमसं

निर्दिष्टमचग्रहणं तत्र चमो निर्दिष्टेक
तव्यमिति अन्यत्र न वक्तव्यं यदेवाचःष
ष्ठीनिर्दिष्टमचग्रहणं अजादेशः परनि
मित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भव
ति कुतः पूर्वस्या देशादिति तत्रादेश
लक्षणप्रतिषेधः तत्रादेशलक्षणं प्रा
प्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः वाध्योः प्र
यज्यैः लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति
असिद्धवचनात्सिद्धं अजादेशपरनिमि
त्तकः पूर्वस्येति विधिं प्रत्यसिद्धो भवती।
ति वक्तव्यं असिद्धवचनात्सिद्धमिति चे
दुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः असिद्धव
चनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणाना
मनुदेशः कर्तव्यः यथा स्यादिति ननु
चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धं असिद्धव
चनात्सिद्धमिति चेन्नान्यासिद्धवचना
दन्यस्य भावः असिद्धवचनात्सिद्धमि
ति चेत् तत्र किं कारणं न ह्यन्यस्यासि
द्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावोऽस्ति तद्यथा
न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादु
र्भावो भवति तस्मात्स्थानिवद्भावश्च व
क्तव्यः असिद्धत्वं च यथा स्यादिति स्या

निवृत्ताव: वाघो: ग्रहणौ: इत्यसिद्धे उ
केवाभिकमके स्यानिवद्वचनानर्थक्यं
शास्मिद्धनादिनिविषमउपन्यासः पु
केनयेरेकादेशः कुत्वेसिद्धेस्यात् ग्रम
इत्यस्मिन् इहपुनर्नपुके कथंहितदेव
नामनस्मिन्नसिद्धस्यात् नदेवचापिना।
स्मिन्नसिद्धेभवति पठिष्यतिसाचार्यः
विणोलुकितग्रहणानर्थक्यंस्यानम
ग्रन्यपनानलोपस्यचासिद्धत्वादितिनि
णोलुक् विणोलुक्वासिद्धोभवति
काममतिदिशपना मन्नामचवानेहुभाये
लि कलोहिवाक्यशेषावाक्यवत्कर्षयो
नेहि ग्रयवावतिनिर्देशायंकामश्चारश्च
वतिनावाक्यशेषसमर्थयेत्ति तद्यथा उ
शीतल्मेऽयवः संतिनसंतीति मानवर
मा: कालाः संतिनसंतीति एवमिहापि
स्यानिवद्भवतिनभवतीति एवंवाक्यशे
षसमर्थयिष्यामहे इहतावत् यथास
ह्येति यथास्यानिनियणादेशोभवते प
वमादेशोपिभवति इहेदानीवाघोः स्य
योरिति यथास्यानिनिपलोपोनभवति
एवमादेशोपिनभवतीति किंपुनरनेनतर

श्री
महा
भा
१३३

माविधिंप्रतिस्यानिवद्भावः ग्रहोसिद्ध
वेमाध्यम कस्मात्रविशेषः ग्रवनरस्येति
चेकानन्तरादितिग्स्वरोभवतिनिघातेऽप
संख्यानि ग्रवनरस्येतिचेत् एकानन्त।
रादित्यग्स्वरोनभवतिनिघातेऽपसंख्यानेक
र्तव्य एकानन्तरचातः लुनीहि प्रनरा
तपदस्मेकवतसिमेषस्वरोनप्राप्नोति नी
ह्यतितिङिचोदित्यस्वरः पचतन्तादशा
त्तन्ताश्नोतितेदिघासरोनप्राप्नोति गति
निघाते यत्कालुनीह्युभति तिङिचोदातव
तीत्येषस्वरोनप्राप्नोति ग्रसत्तरेहिस्यवंमात्र
स्यस्यवंमात्रस्येतिचेदुपधाहुस्वत्वं ह्रस्वंमा
त्रस्येतिचेदुपधाहुस्वत्वंवक्तव्यं वादित
वेतेप्रयोजितवान् मुवीवद्दीणापरि
वारकेन किंपुनःकारणंनसिध्यति यो
सौणिणाल्लोपस्तेनस्यानिवद्भावादुप
तेनप्राप्नोति गुरुसंज्ञाचगुरुसंज्ञाचन
सिध्यति मेत्राचक्राशानउपध हलोनं
तराःसंयोगसंयोगेशांतिसंयोगसंज्ञा सं।
योगेगुर्वितिगुरुसंज्ञागुरोरितिस्तुतोन
प्राप्नोति ततश्चयस्यापन्नेनतरस्यविधिं
तिस्यानिवद्भावः तस्यायनेनतरलक्षणो

विधिः संयोगसंज्ञा विधेया नवा संयोग
स्य पूर्वविधित्वात् नवाप्येष दोषः किं कार
णं संयोगस्य पूर्वविधित्वात् नपूर्वविधिः
संयोगः किं तर्हि पूर्वपरविधिः संयोगः
एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यं आयसो
गोतमो वात्वेऽ अग्नेत्वहोपादेवदेवा
एकादेशकृतेन मादेशप्रभावः कुतिरते
विषयः प्राप्नुवन्ति किं पुनः कारणं नसि
ध्यति उभयनिमित्तत्वात् एकादेशः पर
निमित्तकस्त्वस्याते उभयदेशस्यान्ना
देशस्त्यच्याते एकोपमादेशः नैष दो
षः यतावद्भ्यते उभयनिमित्तत्वात् इ
ति यद्दस्य ग्रामनगरे वाने कार्यं भवति
गाको व्यसनेनेन्यपदेश्ये तद्यथा ग्र
निमित्तवस्सामः उभयनिमित्तवत्सा
मइति यस्तु च्याते उभयादेशा इति इ
न्द्रयोर्द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गो भवति
लभते सावन्यतरोपि व्यपदेशं तद्यथा
देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति अ
हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विशेषान्नु
वति उभाभ्यां कस्मात्र विशेषः हलचो
रादेशः स्थानिवदिति चेद्विशेषात्ति लोपपका

श्री
महा
भा
१३५

देशः हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेत्
विशेषात् स्थितिलोपपकारादेशो वक्तव्यः विश
कः विशेषान्ते स्थलादीनां पणादिलोप
वादेशः स्थलादीनां यणादिलोपकृते पू
वादेशो वक्तव्यः स्थवीयान् दवीयान् केक
दित्वर्श्यारेपादेशापन्ने केकयपद्यत्वयोः
इयादेशेत्वेन सिध्यति केकयः पूषीय
तेन सिध्यति उत्तरपदलोपेच उत्तरप
दलोपचदोषोभवति दध्युपसिक्ताः स
क्तवः दधिसक्तवः पूर्वोत्तियणादेशः
प्राप्नोति यदुत्तलोपयणाद्यशवद्भावम
ध्येतिचेदुः नेष्यः विदिषुः लोलवः पु
वीतियणादयावेयेन सिध्यति अस्त
नहिं नस्थानिवत् प्रस्थानिवन्नेयदुत्रलो
पेगुणाद्भ्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः लोलवः
पोपवः मरीमृजः इति नैष दोषः नयात
लोपर्थं यातकरविप्रतिषेधोभविष्य
ति किं पुनरत्राश्रीयमाणायोयकृतो स्था
निवद्भावो भवति आहोस्विदविशेषेण
कश्चात्र विशेषः आश्रीयमाणायां स्थानिवद्भावे
लोपयणादेशगुणविधिः अविशेषेण
स्थानिवद्भावे लोपयणादेशगुणविधिनेमि

ध्याति प्रेष्मावन्नपितान्नदाध्यन्नदाध्य
न्नस्य साध्यनस्य हलोनंतराः संयोगइति
संयोगसंज्ञा संयोगगुर्विनिगरुसंज्ञा य
रोरितिसलोपनप्राप्नोति द्विवचनादयस्य
प्रतिषेधोवक्तव्यः द्विवचनेयलोपइति
कत्तलोपलक्ष्ववने कत्तलोपलक्ष्ववक्त
व्यः स्कन्दगुरुयाः लग्वाउहरिहलि
लग्रहणमात्मनेपदेहृत्यइति हलेत्येव
हलेत्ववर्ववक्तव्यं ज्ञेति ज्ञेन ग्राणिन
र्योश्रीयमाणायोप्रकृतौ ग्रहणेभस्या
निवृत्तेजस्यादिषादेशप्रतिषेधः ग्रह
णेभस्यानिवृत्तेनजस्यादिषादेशप्रति
षेधोवक्तव्यः निरयमामायश्रुदोजसि
ल्येपिकिमीनिजाग्विभावःप्राप्नोति यण
देशायलोपत्वात्ननासिकत्वप्रतिषेधः यण
देशायलोपत्वात्ननासिकत्वानोप्रतिषेधो
वक्तव्यः वाय्वोः अध्वर्योः लोपापोर्वलो
तिलोपः प्राप्नोति अलोपः अक्रविशा
शां अकृत्याशां तिलपकरोतेयचेत्स्वका
रलोपः प्राप्नोति इतं अप्तनिशाशां अ
लत्याशां ईहत्यचोरितितेनप्राप्नोति अन
नासिकत्वे अजनिशाशां अजन्याशां

श्री
महा
भा
१३५

यविभाषेत्यनुनासिकत्वंप्राप्नोति ग
यान्तप्रतिषेधः गणान्तस्यचप्रतिषेधोव
क्तव्यः गवियाशां गव्याशां गवोहलो
त्यालेप्राप्नोति दीर्घयलोपप्रतिषेधः
दीर्घयलोपप्रतिषेधोवक्तव्यः सौर्यो
नामहिमवतः श्रृगीतास्यासौर्यो हिम
वानिति इनाश्रयेदीर्घत्वेकृतेइतो
तियलोपः प्राप्नोति अतोदीर्घयलोप
वचने अतोदीर्घयलोपोवक्तव्यः गा
र्ग्याभ्यां वात्स्याभ्यां दीर्घत्वकृतेप्राप्म
स्यचतद्धितेनातीतियलोपप्रतिषेधः
प्राप्नोतिनैषदोषः आश्रीयतेनत्रप्रकृ
तिः नहित्रइतिसर्वेषामेवपरिहारः उ
क्तेविधिग्रहणमस्यप्रयोजनं नन्वेवोक्त
मविशेषणास्यानिवृत्तेलोपयणादेशा
गुरुविधिः द्विवचनादस्यकत्तलोपलक्ष
वने हलेत्येवमिति नैषदोषः यत्राव
उच्यते अविशेषणास्यानिवृत्तेलोपय
णादेशायग्रहविधिरिति उक्तमेतत् नव
संयोगस्यादेविविधिनात् द्विवचनादय
स्यप्रतिषेधोवक्तव्याइतिउच्यतेस्याम
पवकत्तलोपलक्षवचनेसिनिकिपेनमा

सपव हेतुर्नचैवमिति सममोपरिहारं
वक्ष्यति नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वर
सवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु परो
तविधिं प्रतिस्थानिवदित्युच्यते तत्रैते
वैनस्थानिनि भः प्राप्नोति नैष दोषः भ
संज्ञात्रवापिकाभविष्यति नभोमत्वर्थे
इतिप्रकारेणेन भसंज्ञाप्रतिनसंका
रोनम नन्वेवं विज्ञायते यः सप्रतिप
दोनइतिकर्मसाधनस्य प्रतिशब्दस्यो
पादामप्रत्येवस्यात् अथैव विधिशब्दो
स्येव कर्मसाधनः विधीयते विधिरिति
अस्तिभावसाधनो साधने विधिरिति
नत्रभावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादान
एषदोषो भवति इहवत्रलंवधा बल्व
वेधे यकारस्यजग्नत्वं प्राप्नोति अस्ति
पुनः किंचन भावसाधनस्य विधिशब्दस्यो
पादानेसत्यर्थसंदेहो न भवति प्राहो
स्विदेशानरमेव अप्लीप्यादृशदृत्तानि स
तिपानिर्मतिकोलः पौलइति अनोप
दोलोयकारोवकारोवाश्रूयते षडिकव
सिद्धोभवति वचिकस्तनसिध्यति अ
स्तकर्मसाधनः षडिकोनसिध्यति अस

श्री
महा
भा
१३९

भावसाधनः वाचिकोनसिध्यति वावि
कषडिकौचसेत्स्यते कर्तव्योत्र यत्नः
कथं बलं वध्वा बलवधे उभयथाप्य
येनोनादिविहिति कथं वेनस्थानैवं वि
ज्ञायते यस्मात् पदान्तः पदकार्यमप
ख्यायते किं भसंज्ञानाम वरेलोपवि
धिं प्रतिस्थानिवदित्युच्यते तत्रस्था
यावरः प्रवपेनपिञ्जन श्रवणालोपवि
धिं प्रतिस्थानिवत्स्यात् नैषदोषः नैवं
विज्ञायते वरेयलोपविधिं प्रतिनस्थानि
वद्भवतीति कथं तर्हि वरेऽयलोपविधिं
प्रतीति किमिदमयलोपविधिं प्रतीति अ
वर्णालोपविधिं प्रतीति अथवायोगवि
भागः करिष्यते वरेलुप्तवत्स्थानिव
न ततोयलोपविधिं च प्रतिनस्थानिव
दिति यलोपे किमुदाहरणं कण्डूयते
रप्रत्ययः कण्डूतिः नैतदस्ति कोल्लमन
स्थानिवत् इदं तर्हि लौरीवलाकानेन
दस्ति उपधानविधिं प्रतिनस्थानिवत्
इदं तर्हि सूत्रादिनः नैतदस्ति सर्वज्ञाति
हेवस्थानिवत् इदं तर्हि कण्डूतिः वल्ला
तिः नैतदस्ति प्रत्ययानेकण्डूया वल्लूया

इतिभवितव्यं इहंतर्हिकंडूयतेःक्विप्
ब्राह्मणकंडूतिः क्षत्रियकंडूतिः प्रतिषे
धेस्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशः प्र
तिषेधेस्वरदीर्घयलोपविधिषुलोपा
जादेशोनस्थानिवदितिवक्तव्यं स्वरः
आकर्षि चिकीर्षकः जिहीर्षकः यो
ह्यत्राजादेशःस्थानिवद्भावोभवति प
चारत्वाः द्रशपरत्वाः दीर्घः प्रतिदीव्ना
प्रतिदीव्नेयोह्यत्राजादेशःस्थानिवद्भा
वो किर्योः गिर्योरिति यलोपः ब्राह्मण
कंडूतिः क्षत्रियकंडूतिरितियोह्यत्रा
देशःस्थानिवद्भावोभवति वाय्वोः अध्व
र्य्वोरिति तत्तर्हिवक्तव्यं नवक्तव्यं इह
हिलोपोपिप्रकृतः आदेशोपिविधिग्र
हणमपिप्रकृतमनुवर्त्तते दीर्घादयोपि
निर्दिश्यन्ते अथाभिसंबंधमात्रंकर्त्तव्यं
स्वरदीर्घयलोपविधिषुलोपाजादेशो
नस्थानिवदितिवक्तव्यं अथपूर्वेणासन्नि
विष्टानांयथेष्टमभिसंबंधः शक्यतेक
र्त्तुं नचेतान्यानन्तर्येणासन्निविष्टानि आ
नन्तर्येणापिसन्निविष्टानांयथेष्टमभि
संबंधोभवति तद्यथा अनडुहमुदहा

श्री
महा
भा
१३०

ह्यात्वंहरसिशिरसाकुंभं भगिनिसाची
नमभिधावंतमद्राक्षीरिति तद्यथेष्ट
मभिसंबंधोभवति उदहारिभगिनिया
त्वंकुंभंहरसिशिरसानडुहंसाचीनमभि
धावंतमद्राक्षीति किंलुगुपधात्वचङ्
परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यं
लुकिकिमुदाहरणं कंडूयतेरप्रत्ययः
कंडूरिति नैतदस्तियलोपविधिंप्रति
स्थानिवत् इहतर्हिपिपठिषतेरप्रत्य
यः पिपठीः नैतदस्तिदीर्घविधिंप्रतिन
स्थानिवत् इहतर्हिलावयतेरप्रत्ययः
पावयतेपौः नैतदस्ति प्रकृत्या अ
आचदेशेनलोपःप्रत्ययलक्षणेनवृ
द्धिर्भविष्यति इहतर्हिलावमाचष्टेला
वयति लावयतेरप्रत्ययः लौः पौः स्था
निवद्भावेसोः ऊठ्नप्राप्नोति कौलुमे
नस्थानिवदितिकृत्वाभवति पवम
पिनसिध्यतिकथंकौणिलोपःणाव
कारलोपः तस्यस्थानिवद्भावाद्धानप्रा
प्नोति नैषदोषः नैवंविज्ञायते कौलु
प्तेनस्थानिवदिति कथंतर्हि कौविति

प्रतिनस्थानिवदिति लिङ्किमुदाहर
णं विवे वदने नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्य
नसिद्धं इदं तर्हि ग्रामलके पतदपिना
स्तिवद्भावेनन फलेलुग्वचनाद्यं केप्र
कृत्येन तस्माक्षिति इदं तर्हि पंचभिः षष्ठी
भिः क्रीतः पंचपटः दशपट इति न
चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धं कथं पुंवद्भावः
न स्यात स्त्रिनेग्रवे पुंवद्भवति न स्यात्स्वार्थोनय
जादौ च भं भवति न चात्र यजादिं पश्या
मः प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयेणास्तिप्र
त्ययलक्षणं इदं तर्हि वकशामो गिरेश्च
ते न चात्र वक्रासोपश्यामः प्रत्ययल
क्षणेन च नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययल
क्षणप्रतिषेधः न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्री
तप्रत्ययः क्रीताद्यर्थोपवनाहिताः किं
नर्ह्योन्योपि पंचेशाण्येवनास्पंचेन्द्रः द
वोऽः पंचाग्निः दशाग्निः उपधानेकिमु
दाहरणं विपदिसमेनस्पञ्चयः विपद्दी
रिति नैतदस्ति दीर्घोपि प्रतिनस्थानिव
त् इदं तर्हि मोदीवला नैतदस्ति पलोपवि
धिं प्रतिनस्थानिवत् इदं तर्हि पारिखेयः

श्री
महा
भा
१३८

वदुपरनिर्ह्रसे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं वी
दितं वेन प्रयोजितवान् सुवीवदद्वीणां
परिवादकेन किं पुनः कारणं न सिध्यति
योरोणिणिर्लोपेन तस्य स्थानिवद्भावा
द्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति न न चैतदप्युपधाल
विधिप्रतिनस्थानिवदित्येव सिद्धं विश
षपतङ्कृत्यं कस्मान्न विधायत्रीति इ
हमाभूत पटयति लवयतीति ऊत्वे
च ऊत्वे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं पुच्छ्य
नेः शुकः मर्च्यते मर्कः नैतदूर्जनं ऊ
णादिकपदकशब्दः न तस्मिन्नाश्रमिके
ऊत्वे परत्वगिणि चाव्यवहितत्वाच
प्राप्नोति पूर्वस्यासिद्धेवचनस्थानिवदि
तिवक्तव्यं किं प्रयोजनं प्रयोजनं क्त
लोपः सलोपष्टुत्वस्य ष्टुत्वं पाः ल
ग्वाउह्ढि डिह्ढलिह गृह्णात्मनेपदेदेःपः
निलकृग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति इथ
कारलोपाद्दिवचनेप्रयोजनं प
त्वे पटे पटु इति दंष्ट्रायोसन्निचा
कारेन कर्त्तव्यो भवति हलोपमोपमि
लोपप्रयोजनं आदित्यः हलोपमोय
मिलोपः सिद्धो भवति गलोपर्दिलोपो

संयोगान्तलोपप्रसक्तिप्रयोजने पाप
च्यते: पापक्ति: यायज्यते: यायष्टि: पा
वयते: पाक्ति: याजयते: याष्टि: द्विव
चनादीनि द्विर्वचनादीनि न पदन्तव्या
नि भवन्ति पूर्वेणासिद्धेनैव सिद्धानि भ
वन्ति किमविशेषेण नेत्याह वेरपृक्तलो
पे स्वरवर्जं संयोगान्तलोपे स्वरे च वर्जयित्वा
न स्युर्दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वे
उक्तस्तत्र संयोगान्तस्य लक्षणस्य दोषः संयोगा
दिलोपलक्षणत्वेषु संयोगादिलोपः
काकार्थ्यं वासार्थ्यं स्कोः संयोगाद्यो
रिति लोपः प्राप्नोति लत्वं निगार्यते
निगाल्यते अचिविभाषेति लत्वं न प्रा
प्नोति माषवपनी व्रीहिवपनी णत्वे
पदे कार्तस्थानिवत्त्वं प्राप्नोति द्विर्वचने
ऽप्यादेशः स्थानिवद्भवेद् आदेशान्तानां द्विर्वच
ने आदेशः स्थानिवदादेशाद्गतं कि
वद्धः आदेशवतः द्विर्वचनं न प्राप्नोति न
चकोदोषः न ताभ्यामसद्रूपं तत्राभ्यासद्रूपं
न सिध्यति चक्रतुः चक्रुरिति अच
ग्रहणेन ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य पर
यमचग्रहणं करोति यज्ज्ञापयत्याचार्यः

रूपस्थानिवद्भवतीति कथं कृत्वा ज्ञापके
अचग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं इह माभूत्
जेघ्रीयते देध्मीयते इति यदि च रूपस्था
निवद्भवति ततो अच्ग्रहणमर्थवद्भवति अ
च्यन्निकार्ये नार्थोऽच्ग्रहणेन भवत्येवात्र
द्विर्वचनं तत्र णाऊ प्रतिषेधः तत्र णाऊः
प्रतिषेधो वक्तव्यः अचिजगाउवर्णाभ्याम
नाप्नोति न वक्तव्यः णाउ ल्लिटीति द्वि
कारको निर्देशः लिटि लिटीवान द्वाविति
कृते जेत दिवाद्दिनाम धातुषभ्यासद्रूपं
कृते जेत दिवाद्दिनाम धातुषभ्यासद्रूपं
न सिध्यति कृति अचि कीर्तन पञ्जत जे
गले मन्ते दिवादि इ पुषति मस्पुषति ना
म धातवः भवनीयति भवनीयतेस्मन्
विभवनीयिषतीति पठेत द्विप्रत्यय शैल
वद्धाम प्रत्ययइति चेत्कृतेत नाम धा
तुषभ्यासद्रूपं प्रत्यय इति चेत कृते जेत
नाम धातुषभ्यासद्रूपे न सिध्यति दिवादय
एव परिहृताः किं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते
विप्रजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि सत
र्हि निमित्तशब्द उपादेयः न ह्यन्तरेण निमि
त्तशब्दं निमित्तार्थो वगम्यते अथवा का

श्री
महा
भा
१४

रोमन्वर्थीयः द्विर्वचनमस्मिन्नस्तिसो
ऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचनइतिएवमपिन
ज्ञायते किंपुनरसौकालस्यादेशोनभ
वतीति यः पुनराह द्विर्वचनेकर्तव्ये
इतिकृतेनस्य द्विर्वचनेस्थानिवद्भवि
ष्यति एवंतर्हिप्रतिषेधः प्रकृतोऽनव
निष्पन्ने कथंकृतः पदानीति द्विर्वचन
निमित्तेऽच्यजादेशो न भवतीति ए
वमपिनज्ञायते किंपुनरसौकालस्या
देशो न भवतीति यः पुनराह द्विर्वच
नेकर्तव्ये इतिकृतेनस्य द्विर्वचनेऽजादे
शो भविष्यति एवंतर्ह्युभयमनेनक्रि
यते प्रत्ययस्य विशेषणे द्विर्वचनंच क
र्तव्ये पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यमि
त्याह कथमेकशेषनिर्देशात् एकशे
षनिर्देशोऽयम् द्विर्वचनेच द्विर्वचनस्य
द्विर्वचनेचकर्तव्ये द्विर्वचनस्य प्रत्ययः
द्विर्वचनइति द्विर्वचननिमित्तेचिस्थानिव
दितिवेत्सोऽस्थानिवद्भावो वक्तव्यः प्रव
र्तनावधिष्यति प्रवर्त्स्यत्तत्रवधिष्यतीति
नावक्तव्यः नैःप्रयतिषवद्वचनेज्ञापके
णोऽस्थानिवद्भावस्य परत्वमात्रप्रयत्नो

परस्त्वाह नैतज्ज्ञापकमस्त्याचार्यो णौ न भ
वति णोऽस्थानिवद्भावइतिपदं नैतज्ज्ञा
पयते प्रतिकोऽनेन पुनरपि प्राप्नोति
तत्सजातीयस्यज्ञापके कथंजातीयस
जातीयः यथाजातीयकः प्रयणान्यः
कथंजातीयकाः श्वेतप्रकृतिपराः कः
थं जले मल्ले प्रत्येमितिकन्वयोर्न्न
णिमित्तप्रतिषेधः कानिपुनरस्यो
गस्यप्रयोजनानि पपतुः पपुः तस्थत
जग्मतुः जग्मुः प्रदिदत् आटिटपत्
चक्रतुः चक्रुरिति अल्लोपोपधालोप
णिलोपयणादेशघनचूकता द्विर्वच
नेन प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति ने
तानिसन्ति प्रयोजनानि सर्वविप्रतिषे
धेष्वेतानि सिद्धानि कथं यदिदं णिमित्ता
चार्यः द्विर्वचनेयणायवायावादेशा
लोपोपधालोपणिलोपसलोपणि
लोपकिकिनोरत्वेभ्यः इतिसर्वविधि
प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति किंपुनरा
चार्यःस्थानिवद्भावस्यास्थाने सर्ववि
धिप्रतिषेधं हि समनोदेवकक्ष्योस्यात्
डौरौदादेशस्य उद्भवति कुरुतमाद्दे

भ्यासस्येति नत्वेवं यथार्थं वक्तव्यम् य
थार्थं मम भविष्यति सन्वेन इङ्वतीति म
माप्येतर्ह्येवं यथार्थं भविष्यति तत्रेरस्यात
स्ते चेति इवं यथापि वक्तव्यम् यत्समाना
श्रयं तदर्थं तन्निपविधेते सन्नियविधेती।
तेवमर्थं तस्मात्स्थानिवदिति षष्ठ्यपा
दोज्यायान् इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि।
मुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमा
ध्याये प्रथमपादेष्टममाह्निकम् अदर्शनं
लोपः। अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भू
दिति इतरेतराश्रयं भवति केनेतरेतराश्रय
ता सतोदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञ।
या चादर्शनं भाव्यते तदितरेतराश्रयं भव
ति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते लो
पसंज्ञायामर्थसतोक्तं किमुक्तम् अर्थ
तावदुक्तमितिकरणोर्थनिर्देशार्थः इ
तिमतेतोप्युक्तम् सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति
नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु सतः अद
र्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयादर्शनं भाव्य
ते सर्वप्रसंगस्तु सर्वस्यान्यत्र दृष्टत्वात् स
र्वप्रसंगस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोप
संज्ञा प्राप्नोति किं कारणं सर्वस्यान्यत्राद

श्री॰
महा॰
भा॰
१४८

ष्टत्वात्सर्वो हि शब्दः यो यस्य प्रयोगावि
षयः स ततोन्यत्र न दृश्यते चषत्नतइ।
त्यत्रापि दर्शने तत्रादर्शने लोप इति लो
पसंज्ञा प्राप्नोति तत्र को दोषः तत्र प्रत्य
यलक्षणप्रतिषेधः तत्र प्रत्ययलक्षणं
कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
अग्रेवो जिणातीति वृद्धिः प्राप्नोति नैष दो
षः जिणातेर्यस्यवो वृद्धिरुच्यते यस्मा
च्छप्रत्ययाद्द्विलसादि प्रत्ययेन भवति य
स्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्ययपरः य
स्य प्रत्ययपरकं ततस्तात्प्रत्ययविधिः
क्विपल्लोपदर्शने तत्रादर्शने लोप इ
ति लोपसंज्ञा प्राप्नोति तत्र को दोषः त
त्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः तत्र प्रत्ययल
क्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्त
व्यः ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक्
प्राप्नोति सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोप
संज्ञित्वात् सिद्धमेतत्कथं प्रसक्ताद
र्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं यदि
प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते
ग्रामणीः सेनानीः अत्र वृद्धिः प्राप्नोति

प्रसक्तादर्शनंलोपसंज्ञंभवति षष्ठी
निर्दिष्टस्येत्युच्यतेवाहलोपप्रवेशस्यपा
रणेचादिलोपेनिभाषा अवंलोपसंज्ञा
नप्राप्नोति अथप्रसक्तादर्शनंलोपसंज्ञं
भवतीत्युच्यमानेकथमिवेतत्सिध्य
ति कोहिशब्दस्यप्रसंगः यत्रगम्यतेचा
र्थोनचप्रसज्यते अस्तितर्हिप्रसक्ता:
दर्शनंलोपसंज्ञंभवतीत्येवंकथंग्राम
णीः सेनानीः योवाणाप्रसंगः किया
सौत्राध्यते प्रत्ययस्य प्रत्ययग्रहणंकि
मर्थं लुमतिप्रत्ययग्रहणमप्रत्यय
संज्ञाप्रतिषेधार्थं लुमतिप्रत्ययग्र
हणंक्रियते अप्रत्ययस्यैताः संज्ञामा
भूवन्निति किंप्रयोजनं प्रयोजनंतद्धि
तलुकिकंसीयपद्यापोलुकिचगोप्रति
निवृत्त्यर्थं तद्धितलुकिगोणीनिवृत्त्यर्थं
कंसीयपरशव्ययोः लुकिप्रकृति
निवृत्त्यर्थं लुकतद्धितलुकीतिगोर
पिलुकप्राप्नोतिप्रत्ययग्रहणाच्चभव
ति गोनिवृत्त्यर्थेनार्थः योगवि
भागात्सिद्धं योगविभागः करिष्यते

गोरुपसर्जनस्य गोतस्य प्रातिपदिका।
स्योपसर्जनस्यह्रस्वोभवति ततःस्त्रि
याः स्त्रीप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकस्यो
पसर्जनस्यह्रस्वोभवति ततोलुकत
द्धितलुकीति विषयाश्नैवतेनेगोणीति
निवृत्तं कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनि
र्देशात्सिद्धं कंसीयपरशव्ययोरपि वि
शिष्टनिर्देशः कर्तव्यः कंसीयपरशव्य
योर्यञ्जोभवतः कथंतोलुग्भवती
ति सचावश्यंविशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः
क्रियमाणेपिवैप्रत्ययग्रहणेअकारमका
रयोर्माभूदिति कंसमः कंसः परान्य
यमतीतिपरस्वीति नैषदोषः उणाद
योव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानिसप्रधान
जार्थोविशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्यय
ग्रहणंवाकर्तव्यं उक्तंवाकिमुक्तं प्राश
प्रातिपदिकग्रहणमंगपदसंज्ञार्थं य
कधाचलगार्थमिति षष्ठीनिर्देशार्थं
त षष्ठीनिर्देशार्थेनहिप्रत्ययग्रहणंक
र्तव्यं षष्ठीनिर्देशोयथाप्रकल्प्येत अनि
र्देशोहिषष्ठ्यर्थोसिद्धिः अक्रियमाणेहिप्र
त्ययग्रहणेषष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिःस्यातेक

स्य स्थाने योगेत्वस्य कश्चनीरिह षष्ठीर्देशा
र्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता वा सर्व
त्रैव षष्ठ्युच्चार्यते श्रोणीतोः नड्राजस्य य
जिनोः श्याय इति इह न काविभक्तीजनन
पदेलविति प्रयापि प्रकृते प्रत्ययग्रह
णमनुवर्तते कप्रकृतेः प्रत्ययः परश्च
ति तद्वप्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन
चेहार्थः ड्याप्प्रातिपदिकादित्येषा
पंचमी प्रत्यय इति प्रथमायाः प्रकल्प
यिष्यतीति तस्मादित्युत्तरस्येति प्रत्ययवि
धिरयं न च प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पि
का भवेति नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्र
त्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते सर्वादेशार्थं
वा वचनप्रामाण्यात् सर्वादेशार्थेन हि
प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं लुक्श्लुलुपः सर्वा
देशाः स्युः प्रत्यपक्रियमाणेपि प्रत्य
ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वा
देशाः वचनप्रामाण्यात् प्रत्ययग्रहण
सामर्थ्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं प्रा
चार्यग्रहणं निर्ज्ञापयति लुक्श्लुलुपः स
र्वादेशा भवन्तीति यद्यं लुग्वा दुहदिह
लिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति लोपग्रह

श्री
महा
भा
५८२

तेलुकेशाप्ति उत्तरार्थं तु उत्तरार्थं त
र्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं क्रियते तत्रैव
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति द्विलो
पे कर्तव्ये कृत्स्नस्य प्रत्ययलोपे प्रत्य
यलक्षणं यथा स्यात् एकदेशलोपे मा
भूदिति प्राघ्नीतमराघस्योषणामी।
य इति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं प्रत्य
यलक्षणं किमर्थं लोपप्रत्ययग्रहणमि
तीयत्वच्छमात् सारथ्यीवद्दतीतिग्रह।
पयोन मलक्षणाः षाडुपसज्ञने नैषदो
षः नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भव
ति प्रत्ययस्य प्रयोजनं सति प्रत्यये य।
त्स्यादिति तत्प्रत्ययलक्षणं न यथा स्यात्
लोपानन्तरकाले यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययल
क्षणेन माभूदिति किं प्रयोजनं ग्रामणी
कुले सेनानिकुलमित्यत्रान्तरङ्गदीर्घ
त्वे कृते ह्रस्वत्वं प्राप्नोति तन्न भवतीति त्व
कुमाभूदिति यदि तर्हि यत्स्यात्प्रत्यये
प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपा
नन्तरकाले यत्प्राप्नोति तन्न भवति नगर
ननगादिव्यवस्थानं प्राप्नोति लोपानन्तरका
लोह्यवनगामाः तस्मात्कार्यमेवम्।

र्थेन प्रत्ययग्रहणेन कस्मान्न भवति
ग्रामणिकुले सेनानिकुले बहिरंगो ह्र
स्वत्वे अन्तरंगल्लुक् असिद्धं बहिरंगम
न्तरंग इति इदं तर्हि प्रयोजनं कृत्स्नप्र
त्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् प्र
त्ययैकदेशलोपे मा भूत् आघ्नीत संवापसौ
षेणरमीषत्स्वेवमित्यपि योगे प्रत्ययग्रह
णस्यैतत्प्रयोजनमन्तके प्रत्ययलक्षणकाम
कंते अथ द्वितीयप्रत्ययग्रहणं किमर्थं
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्
वर्णलक्षणं मा भूत् गवे हितं गोहितं
रायः कुलं रैकुलं नावः कुलं नौकुलं इ
ति किमर्थं पुनरिदमुच्यते प्रत्ययलोपे प्र
त्ययलक्षणवचनं स्थान्यादेशपृथक्त्वान
स्य प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते स्था
नवद्भावोऽत्रास्ति स्थानिवद्भावोऽनल्विधा
वित्युच्यते सर्वत्र वास्थानिवद्भावोऽस्य वर्ण भवति
स्थानिवद्भावोऽत्रास्ति उदिगवाम भवति
न स्थाने स्थानीति इदं वक्तव्यं गामेनो
पक्षमेनो गामात्यवमानि स्थाने न स्थाने
इष्यते च स्थानिवत्तिन चाशेषस्यापन्नो न सिध्य
तीति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनेमि

श्री
महा
भा
१४४

न्येवमर्थमिदमुच्यते अस्ति प्रयोजनमे
तत् किं तर्हीति लुक्यपसंख्याने लुका
पसंख्यानं कर्तव्यं पञ्च सप्त किंपञ्चका
रणानि सिध्यति लोपो हि विधानेलोपो हि
प्रत्ययलक्षणं विधीयते नेन लुकि न प्रा
प्नोति न वादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् न
वा कर्तव्यं किंकारणं अदर्शनस्य लोप
संज्ञित्वात् अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्यु
च्यते लुमत्संज्ञा अप्यदर्शनस्य क्रियन्ते ते
न लुकापि भविष्यति यद्येवं प्रत्ययादर्श
नेन लुमत्संज्ञं प्रत्ययादर्शने लुमत्संज्ञे
अपि प्राप्नोति न वा को दोषः नच लुकिम
विधिप्रतिषेधः न च लुकि किम्ब विधिः प्रा
प्नोति स प्रतिषेधः अनिहेति बुद्धमाले
तिद्विवचने प्राप्नोति न वा पृथक्त्वाक
रणात् नैष दोषः किंकारणं पृथक्सं
ज्ञाकरणात् पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्या
त् लुकि न विधिर्न भविष्यति तस्माद
र्शनसामान्या लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा बा
धन्ते यद्येवं नादर्शनसामान्या लोपसं
ज्ञा लुमत्संज्ञा बाधते एवं लुमत्संज्ञाप्य
पि लोपसंज्ञां बाधेत नैष दोषः

अगोमतो गोमतीसंपन्ना गोमतीभूते
ति लक्षहितलकोतिङीपालकस्म
ज्येत नत्वचाज्ञापिस्थकसंज्ञाकरणम
मर्थ्यादित्येवसिद्धं यथैवतर्हि स्थकेन
ताकरणमर्थ्यालमस्संज्ञालोपसंज्ञाना
वगाहते एवंलोपसंज्ञापिलमस्संज्ञा
नावगाम्हते नचस्मएवद्दोषाल्कुप
संख्यामिति अस्यास्यलोपसंज्ञायाः स्थ
थकेत्ताकरणप्रयोजनं किंल्मस्संज्ञा
स्यपदत्र्यातेनलोपमात्रेमाभूदिति लम
तिप्रतिषेधाद्वा प्रत्ययवायदर्येनलमनी
गम्यातिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधशास्लितं
ज्ञापयत्याचार्यः भवतिल्वकिप्रत्ययः
लक्षणमिति सतोनिमित्ताभावाद्यदस
ताभावःसंप्रत्ययोयेषांकार्याणामनि।
मित्तं राज्ञःपुरुषइतिसल्लोपोप्यनिमि
तस्मात् राजपुरुषइति प्रत्ययतस्मात्
निमित्तयोस्माद्रोपदस्मिन्निषदसेना या
तस्वेतपदस्मिन्परसंज्ञाप्राभविष्यति
तस्यैतत्प्रत्ययग्रामीन प्रत्ययभविष्यन्
नयाभविष्यतीति लम्हदानीमस्येया
वतपदावयवेःस्याद्दोपदस्मिन्परसंज्ञाना

श्री
महा
भा
१४५

वतएवसर्वेतपदस्मिति अलिचप्रत्यय
लक्षणेनपज्ञादिपरते निकृत्वाभसंज्ञा
प्राप्नोतितत्करीचेत्वयोश्चप्रतिषेधात्
प्रयतिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीति न
यद्दीचेत्वयोश्चविप्रतिषेधोलोपप्रयत्नेक
परिवीतिति किंकारणं एकयोगलक्ष
णत्वात् एकयोगलक्षणेहितयद्दीचे
त्वेत्रहलमेप्रत्ययसवर्णाप्रत्ययाश्चया
णिप्रतिवप्रज्ञानिचभेवति तात्पर्तनस
मुस्याप्यतेप्रत्ययनन्तरके ग्रतेनैवचदोषे
इति नटेनेदकयोगलक्षणभवति एक
योगलक्षणानिचनप्रकल्पते सिद्धंत
स्यानिसंज्ञानेदृशादानभावस्य सिद्धि
मेतत्कथं स्थानिसंज्ञानिभक्तेस्थानिव
त्केत्वं किंकृतेनभवतिसंज्ञामात्रमनेन
क्रियते यथाग्रामेहितयद्दीचेत्वंभविष्य
ति नतुएवकत्वंभवतियदर्थ्यनत्र्यते
ग्रहंवतर्हि स्थानिवद्भावोनारभ्यते स्था
निसंज्ञायाभूतस्मान्नात्वयाविनिवद्भा
मि यद्येवमाडाधमद्भत्रस्मान्मनेपरम
वतीति हनेरेवस्मात् वधेनस्मात् न
हिकाचिदुनेःसंज्ञाप्तिमवधेरतिदिशे

न हेतेरपि संज्ञा स्त्रिकाहे निरेवं कथं
स्वरूपं ग्रहणे संज्ञेति वचनात् स्वरूपशाह
स्य संज्ञा भवतीति हेतेः संज्ञा भविष्यति भ
संज्ञादेशे क्रियमाणे भवति सिद्धं एवं भसं
ज्ञादेशे क्रियमाणे भवति सिद्धं भवति भसं
ज्ञा राज्ञः पश्यः राजपुरुषः प्रत्ययल
क्षणेन नचीति भसंज्ञा प्राप्नोति स्थानिसं।
ज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भ
वति ओश विद्यायाः जानाति [illegible] प्रत्ययल
क्षणेनानेनादेर्लीकारः प्राप्नोति स्थानि
संज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचना।
न्न भवति [illegible] प्रत्ययलक्षणेन
पजेनादिः [illegible] प्राप्नोति स्थानिसंज्ञा
न्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति
[illegible] प्रत्ययलक्ष
णे [illegible] प्राप्नोति
स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति
वचनान्न भवति तस्य दोषः [illegible] नकारलो
पे [illegible] तस्य तस्य लक्षणस्य दोषः [illegible]
नकारलोपः प्राप्नोति [illegible] लोहितचर्मभ
प्रत्ययलक्षणेन पचीति भसंज्ञा प्राप्नोति भ
वति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति

श्री
महा
भा
१५८

वचनान्न भवति इन्द्राणीः प्रत्यय
लक्षणेन ह्रले ति इत्वे सिद्धं भवति ।
स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति
वचनान्न प्राप्नोति [illegible] प्रत्य
यलक्षणेन ह्रलीति इ सिद्धो भवति स्था
निसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वच
नान्न प्राप्नोति स्वरूपं च मिथ्याने यथास्या
समभवा [illegible] नन्वेवोक्तमनलीति मितामा।
वात्यसंज्ञाभावः तदेवेत्वयाश्च विश
निषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वान्न
विधौ विधेरिति नैष दोषः वक्ष्यत्यत्र
परिहारं इहापि प्रोरितशास्त्रे परविप्र
तिषेधेन परत्वाद्दीर्घं भविष्यति काति
पूर्वस्य योगस्य प्रयोजनानि प्रयोजनं
[illegible] लोपे च समासो गुणवृद्धी
दीर्घत्वे [illegible] प्रत्ययको
[illegible] लोपे च [illegible] प्रमाणो गुणवृद्धी।
दीर्घत्वे [illegible] प्रत्ययविधिरिति प्रयो
जनानि [illegible]
[illegible] प्रमाणो [illegible]
[illegible]
[illegible]

स्यानानापि देशेना इम अन्तरोऽह अन्त
रै अयोक अलेरपयः अतः अचिविधिः
अभिनोऽत्र अधिकेनात्र अडक्षिलोपयोः
कृतयोरेत द्विर्वचनं आन्वेवनिअनपयल
क्षणेन भवति नैतानि सन्ति प्रयोजनानि
नि स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिध्यन्ति
आदेशः स्थानिवदित्यनेन न वलोपआ
देशात्लोपापादेशः कस्य आदेशपत्नेषः
सन्यादेशः लोपाप्यादिश्यते दोषः स्व
लोपिस्यात् यदि लोपोनादेशः स्यान्न
ह्यचा परस्मिन् पूर्वविधावित्येनतस्य स्था
स्यन्नत्यपि स्या दिलोपउदाहरणानि ता नि
नस्युः यन्न तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति त
दमयेयोगा वक्तव्यः कच स्थानिवद्भावो
नास्ति यो लिविधिः किं प्रयोजनं प्रयोजनं
डेनकारलोपेनाविधयः भसंज्ञाडीप
प्रकोपानेषन्त दोषः भसंज्ञायानाव
दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न स्थान
लक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं नडि
मेवक्योरिति इत्ति प्रतिषेधं शास्ति डीप
पि नैवविज्ञायते अननेनादकारान्तादि
ति कथंतर्हि अत्र यो कार इति नैष कपिनैव

श्री
महा
भा
१५१

विज्ञायते यजेनादकारान्तादिति क
थं तर्हि यवोकार इति योगान्तपिनैव
विज्ञायते अस्मवीति प्रयोजनान्यपि
न हि सन्ति नमेति यच्चावक्ष्यते ऽ
नरार्लोप इति किं यत पत्याम यव
पलमपि वन्यन्ते तत् गार्ग्यस्यागामः
कावति इति विधिरपि हलीति निह
ते यदि निहत्तम लगाहाति अचापि
प्राप्नोति पतन्तो विने न्यन्दवतिष्यते
नन हीदानीमयं योगो वक्तव्यः वक्तव्य
अ किं प्रयोजनं प्रत्ययं रहीन्वायदच्यते
नत्यप लक्षणेन पया स्यात् शाङ्गेद
दीन्यायदच्यते नत्यल्पलक्षणेन भा
भूदिति किं प्रयोजनं प्रयोजनं शा।
भनादषदोस्याओत्सणास्यमडष्डाम
णः सोमभसो अल्लोपोषमीत्येदसेरोभ
भूदिति नेत्समेताग्रा लमनिप्रति
षेधपकपदस्वरस्यापसर्वधाने लम।
निश्रिनिषेधपकपदस्वरस्यापसर्वधाने
केनैवं पकपदस्वरत्वलमतास्वेमप्र
पलक्षणेन भवतीति वक्तव्यं किमवि
शेषेणान्याद्दसर्वामभिनस्मिवलकस्य

एवर्त्ते सर्वस्वरमामंत्रितस्वरं सिवल्ल
कस्वरं च वर्जयित्वा। सर्वस्वरः सर्वेश्लो
मः सर्वे स्व्हः सर्वस्य स्वपीत्याद्युदात्त।
त्वेयथास्यात् आमंत्रितस्वरः सर्पिराम
स्के समागच्छ आमंत्रितस्पत्याद्युदात्त
त्वेयथास्यात सिवल्लकस्वरः माहिष्या
नो आदिः सिवोस्पतरस्पा सिपेघस्वरा
यथास्यात किंप्रयोजनं प्रयोजनं जि
ति किल्लकिस्वरः जिनाकिल्स्वरात् किं
प्रयोजनं यति गार्ग्याः वत्साः विदाः ऊर्वाः
उद्दष्टीवाः वामरथ्याः ञ्नितीति आद्यु
दात्तत्वं माभूदिति इहचात्रयः किं तद्ध
त्यैतोदात्तत्वं माभूदिति यत्थि मथ्याः
सर्वं मामस्यात्ते त्ल किंप्रयोजनं पथि
प्रियः मथिप्रियः पथिमथोः सर्वनाम
स्थानेइत्येषस्वरो माभूदिति अहोरवि
यो अहोरविधानेस्ल मतापामेप्रत्यय
लक्षणं न भवतीति वक्तव्यं अहेडुभकै
अहर्देहाति रोः स्पपीति प्रत्ययलक्षणे
न प्रतिषेधो माभूदिति उत्तरपदत्वे चा
पदादिविधौ लुमताप्रत्ययेपामेप्रत्यय
लक्षणं न भवतीति वक्तव्यं परमवाचा

परमवाचे परमगोऽदुहा परमगोऽदुहे
परमश्वलिहा परमश्वलिहे परस्पैति
कस्वादौ निमाभूवन्निति अपदादि
विधाविति किमर्थं दधिसेचौ दधिसे
चः सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथास्या
त् यथपदादिविधाविन्युच्यते उत्तरस्य
दाधिकारो न प्रकल्पते तत्र को दोषः
वर्णीवर्णीलक्षणादित्येवमादि विधि
तैः सिध्यति यदि पुनर्लोपादिविधौ
लुक्त्वे लुमता त्वमेप्रत्ययलक्षणं न
भवतीत्युच्यते नैवशाक्यं इहहि राज
कुमार्यौ राजकुमार्यः इति शाकल अ
संज्ञेन नेषदोषः यदेतद् इति शाकल
लेनेति यतद्व्यत्ययेशाकलेन भवती
ति वक्ष्यामि यदि प्रत्ययेशाकलेन भव
तीत्युच्यते दधिश्चुतामथा अश्चुता
अश्चापि प्रसज्यते प्रत्ययेशाकलेन
भवतिकस्मिन्नप्रत्ययः प्रत्ययोत्पत्ति
तत्त्वं इहतर्हि परमदिवा परमदिवे
दिवउद्दित्वं प्राप्नोति अस्तुतर्हि वि
शेषणं मन्त्र्वोक्तम्हत्परदाधिकारो
न प्रकल्पते इति वचनात् उत्तरपदा

यिकारो भविष्यति ननु हि वक्तव्येन
वक्तव्ये अनुवृत्तिः करिष्यते इह मा भूत्
यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम
सुप्तिङन्तं पदं यस्मात्सुप्तिङ्विधिः
तदादि सुबन्तं च नः क्ये नान्तं क्ये पद
संज्ञं भवति यस्मात्क्यविधिस्तदादि
सुबन्तं च सिति च स्वादिपदसंज्ञं भवति
यस्मात्सिद्विधिस्तदादि सुबन्तं स्वादिष्व
सर्वनामस्थाने स्वं पदसंज्ञं भवति य
स्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च यचि
भं यजादौ प्रत्यये भसंज्ञं भवति यस्मा
द्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च इह त
र्हि परमवाक् असर्वनामस्थान इति।
प्रतिषेधः प्राप्नोति अनन्तरस्य प्रति।
षेधः यस्मात्स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति
वैतत्पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति
सत्यं तत्प्रत्यये प्राप्नोति अनया भविष्य
त्यनया भविष्यतीति लक्षणेनोत्तर
पदे यावता नपवादये स्वादौ पदमिति
पदसंज्ञा नावता नपवादये स्वादौ पदमि
ति असिद्धप्रत्ययलक्षणेन सर्वनाम
स्थाने परेऽनिकृत्वा प्रतिषेधा भवती

श्री
महा
भा
१५५

यो सो भवेतीति प्रतिषेधः प्राप्नोति
नाप्रतिषेधात् नावेप्रसज्य प्रतिषेधः
सर्वनामस्थानेऽनेति किं तर्हि पर्युदासो
यं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्व
नामस्थाने व्यापारः परिकीर्तितो विज्ञायते
इतीन्द्रविधिविष्यतीति स्वैर्ण च प्राप्नोति प्र
प्तो भवेत्तो अथवा नेतया प्राप्तिः स्याप्र
तिषिध्यते ऊतरपदन्तं गुनेनरद्धवि
धिको भवति प्रतिषेधो वेति स्वेषा
मिति प्रतिषिद्धानयाभविष्यति ननु चे
ये प्राप्तिः स्वैव प्राप्निवत्येतनोत्तरे हन
प्रतिषिद्धासती वाधिते एवं च परम
वाचौ परमवाचः इति सुप्तिङन्तं पदमि
ति पदसंज्ञा प्राप्नोति एवं तर्हि योगवि
भागः करिष्यते स्वादिषु सर्वं पदसंज्ञं
भवति ततो सर्वनामस्थाने परे स्वे
पदसंज्ञं भवतीति ततो भे भसंज्ञं च भ
वति यदा च नसर्वनामस्थान इत्यय
दिनार्हि मा वृषि पदं भवति यच च
नाधिकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यते इ
ति इह मा भूत् भेद्रको लिशाड्भेति
न सिन्नक्रियमाणेऽपि प्राप्नोति पदस्या

दिः पदादिः पदादेरेवेति कथं तर्हि पदा
द्यादिः पदादेरेवेत्येवं भविष्यति नैवं श
क्यं इहापि प्रसज्येत पुत्र वाच वत
ऊर्मायां च किं गोयोषिति स्त्रियां प्रतिषेधो
ज्ञापकः स्यादिपदेन न्यूषणा पदसंज्ञा न
तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति इह तर्हि बहु
मत्स्यैव बहुमेघः पदादिः पदादिः पदाद
देवेत्यमानेयतिन सिध्यति एवं तर्हि नरप
देत्वपदादिविधौ लमता प्रामोत्प्र
यलक्षणं न भवतीति वक्ष्यामि तत्त्रि
पमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न
पदान्तविधाविति कथं बहुमेघो बहु
मेघः बहुमूत्रस्य च पदादिविधावेव
न पदान्तविधाविति हेहेत्यस्य हेहेत्य
स्यत्वमता प्रामेत्प्रत्ययलक्षणं न भवती
ति वक्तव्यो वाक्यं कवचे इहाप्यवि
विप्रत्ययलक्षणेन जत्वभावः प्राप्नोति
सिद्धं तु सोऽयमर्थमाकारप्रकरणात सिद्ध
उष्मः अप्रसंगः किं कारणं आकारप्रका
रणात आतपनियमार्थं भविष्यति ।
आतप एव सिद्धं लिंगेनातन्नात्मसमाने च
लुगेनादिति इहेत्तिथ्यपसज्यादादेरिति

श्री
महा
भा
१५०

अस्मच्चोदयादिति युष्मदस्मदोः षा
ष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयो वांनावितिं
वानावादयः प्राप्नुवंति युष्मदस्मदोः
स्यात ग्रहणात स्थग्रहणान्नर्थक्रिय
तेनक्रियमाणं विशेषणं वित्तास्यते
श्रूयमाणस्य ग्रहणस्य प्रयोजनं किं
स विभक्तिकस्य वानावादयो यथास्यु
रिति नेतदस्ति प्रयोजनं पदस्येति व
र्तते विभक्त्यन्तं च पदं तत्रान्तरेणास्य ग्र
हणं सर्वविभक्तिकस्यैव भविष्यति भ
वेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र त्वेल
विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति ग्रामो वा
दीयते ग्रामो नो दीयते जनपदो वो
यते जनपदो नो दीयते सर्वग्रहणम
पि प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिक
स्यैव भविष्यति इह च तस्य कामया जयो
चकार इति तिङः तिङ इति नस्य निघा
तस्य च्चातिचातः प्राप्नोति आमित्ति
लोपात नस्य चातिचातस्तस्माद्विति
चातो भविष्यति अपादिकारके नोवि
पितनिषेधे अपादिकारकेनोविपिश
निषेधो न सिध्यतः जिग्गमिष मेघिहु

न्म श्रुग्रास्येति विधिप्रतिषेधाविरो
नप्राप्तः क्रमे दीर्घत्वं च किंचरुर
श्च विधिप्रतिषेधो नप्राप्त ग्रेरुपाये
चः पठितः क्रमे च दीर्घत्वं उत्क्रा
म सङ्क्रामे निरुक्तं किं विरुणाधिका
रे लमनाप्राप्ते प्रत्ययलक्षणेन भव
ति किंविद्यमानवनभवति यदिश
नेनलमनानस्मिन्निलुच्येत सुप्यन
लमनानस्मिन्निरुच्यमाने किंसिद्ध
मेतद्भवति इष्टो विधिप्रतिषेधो क्रम
दीर्घत्वं च वाक्ये प्रसिद्धे न इष्टो विधिप्रति
षेधोपरस्मैपदेष्विति उच्यते कथं त
र्हि सकारादावितिन्निशेषणं परस्मै
पदग्रहणं नवेल्लोपः क्रमे दीर्घत्वं प
रस्मैपदेष्विलुच्यते कथं तर्हि शिती
तितद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणं नल
मनानस्मिन्निति चेद् निमित्तादेशा
त्लोपे नलमनानस्मिन्निति चेन
द्धनिमित्तादेशात्लोपेन सिध्यति सु
वपि भवतः दृश्यः सृण्यापि भवताम्
सुप्यापि भवतानवाकः नवलोपेन
नेल्लुक्षीनिरुद्धनिमित्तादेशान्नप्राप्नोति

श्री महा भा १५१

नैष दोषः नलुड्ढ्रनिमित्तादेशा
दुच्यते किं तर्हि लोपे यान्नकरोति तर्हि।
शेषणं लड्ग्रहणं रुह समवस्लोमः सर्व
रुरुः सर्वस्मात्सर्वोऽस्मादित्युदात्तत्वं न प्रा
प्नोति तत्रावक्तव्यं नवक्तव्यं नलम
नोगस्यैपवासिद्धं कथं नलमनाल्लमे
नाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते किं तर्हि
लमनाल्लप्यतेनास्मिन्परतो न स्यात्का
र्येत न भवति एवमपि सर्वस्यासिध्य
तिकं नेष्यते यतः सुलोन्यात्सर्वेत्युध
था किमिदं मत्लग्रहणं मन्याविशेषणं
पवमपि न मरुत उपधासंज्ञायाम
लग्रहणमन्यनिर्देशश्चेन्नंस्यानप्रति
षेधः उपधासंज्ञायामलग्रहणं श्रुत
निर्देशश्चेन्न संस्थानस्य प्रतिषेधो वक्त
व्यः संस्थानस्योपधासंज्ञा प्राप्नोति
तत्रको दोषः शासइदङ्हलोः शिष्टः
शिष्टः संस्थानस्योपधासंज्ञा प्राप्नोति यदिस्तन
रेलेन्यादिश्यते परस्मैपदः सुविशे
षितो भवति तत्रको दोषः संस्थानाद
पि सर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत तत्रको
दोषः शासइदङ्हलोशिष्टः शिष्टान्

शिकारस्यैतत्प्रसज्येत स्तृंच भिद्यते
यष्यान्यासमेवास्तु ननुचोक्तमपथा
संज्ञायामलग्रहणमन्यनिर्देशश्चेन्नस
च्चानप्रतिषेधइति नैषदोषः अन्या
वित्ताना स्तिहं सिद्धमेतत्कथ अन
स्याविषयोभवेतौत्यत्रस्य भविष्यति
नानर्थकेलोन्यविधिरनभ्यासविका
रे अनर्थकेलोन्यविधिनेष्यापरिभा
षाकर्तव्या किमविशेषणानेन्याहू अ
नभ्यासविकारेभ्यासविकारान्वजोपि
त्वा भ्नजामित अतिविपर्ययोस्तु इतिका
येनस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि
प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ
अत्यस्य प्राप्नोति अनर्थकेलोन्यविधि
नेति न दोषो भवति नैतदस्ति प्रयोज
ने आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्यस्य
पररूपं भवतीति यदयं नाम्रेडितस्यान्त
स्य वा स्यात् छन्दोरेद्वावभ्यासलोपश्च
अत्यस्य प्राप्नोति अनर्थकेलोन्यविधि
नेति न दोषो भवति एतदपि नास्ति प्र
योजने अनलोपवचनसामर्थ्यान्न
वेस्य भविष्यति अथ वा पिलोपःकरि

ष्यते शिक्ष्वेस्येति सर्वादेशो भविष्यति
सतर्हि शिकारः कर्तव्यः न कर्तव्यः क्रिय
तेभ्यासस्यैव हिशाकारको निर्देशः च
र्कोरद्वावभ्यासलोपश्चेति अपि लो
पो कोन चिनिहति सहस्रमस्या व्याख्या
यते हलि लोपः इत्यस्य प्राप्नोति अन
र्थकेलोन्यविधिर्नेति न दोषो भवति
एतदपि नास्ति प्रयोजने अनएवलोप
वचनामिनरनो ग्रहणं कर्तव्यं प्रकृत।
मनुवर्तते क्व प्रकृतं अनाप्यक इति न
हैतत्तथा निर्दिष्टं षष्ठी निर्दिष्टं चेह
ष्यः हलीति सप्तमी अग्निनिप्रथमा
याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्येति अनलोपाभ्यासस्याह
इत्यस्य प्राप्नोति अनर्थकेलोन्यविधि
र्नेति न दोषो भवति एतदपि नास्ति प्रयो
जने अग्रहणसामर्थ्यान्नसंवस्य भवि
ष्यति अल्पान्तरग्रहणस्य प्रयोजनं।
किमनपि कारो पद्यते इहमाभूत् रथे
ष्ठो अनेनासाद्ग्रहणमनपिकार
स्येति विज्ञास्यामहे सत हि सकारादिरपे
क्षते सति सकारादाविति इहमाभूत

ज्ञित्वापयिश्रति अनेनेत्याद्युदाहरणे
सनेसकर्मादिमयेद्विष्यामहे प्रकृतय
स्तस्यैपदेत्यनेपनासाप्रकृतीनोलोपो।
यथास्यात् हुमाभूत् पिपठिषति पिप
ठतीति अनेनेत्याद्युदाहरणमेतत्प्र
कृतीरयेद्विष्यामहे विषयस्तस्यैपे।
दयते सचोकर्मकसगणोवेति इह
माभूत् समनतिनिणामिति अनेनेत्या
द्युदाहरणमेतद्विषयमयाद्विष्यामहेतन्।
स्मात्त्वार्थेनयापरिभाषयानानर्थके
लोन्त्यविधिरिति अलोन्त्यास्तूर्वोलयये
तिवा अस्यवाक्यस्यैवमयं दिख्यं अ
लोन्त्यात्पूर्वः अलउपधासंज्ञोभवतीत
स्मिन्हिवक्तव्ये न वक्तव्यं अवचनात् लो
कविज्ञानात्सिद्धं अनेनेत्यापिवचनेनलो
कविज्ञानात्सिद्धमेतत् तद्यथालोके
मीमांसकानामनोत्यात्पूर्वमानयेति य
थाजातीयकोत्यः तथाजातीयकोयं को
त्यात्पूर्वआनीयते तस्मिंश्चिन्निर्दिष्टे
तस्मादिति किमुदाहरणं इह नावच
स्मिंस्तिन्निर्दिष्टे पूर्वस्येति इकोयणचि
दध्यत्रमध्वत्र इहतस्मादित्युत्तरस्येति इ

श्री
मद्दा
भा
१५२

तरूपसर्गेभ्योयरे ह्रीयः अनेनोयः अ
थाजातीयकेनशब्देननिर्देशः क्रियते
अन्यथाजातीयकउदाह्रियते किमुदा
हरणं इहनावचस्मिंचितिनिर्दिष्टे पूर्व
स्येतिनस्मिंश्चिति उपाकास्माकावि
ति तस्माच्छसोनः पुंसीति इदंचाप्युदा
हरणं इकोयणचि ह्यतउपसर्गेभ्योप
इन इतिकथंसर्वेनाम्नायेनिर्देशः क्रि
यतेसर्वेनामवसामान्यवाचि तच्चसामा
न्येनिर्दिष्टेविशेषाण्युदाहरणंभवति
किंपुनःसामान्यंकोवाविशेषः गौःसा।
मान्यंकृष्णोविशेषः ननुरित्यनेकृष्णः
सामान्यंशोणोविशेषोभवति भवतिचय
दितर्हिसामान्यमपिविशेषः विशेषोपि
सामान्यं सामान्यविशेषौनकल्पेतेवक्त
येविवक्षातः यदास्यगौः सामान्येनवि
वक्षितोभवति कृष्णोविशेषत्वेनतदा
गौःसामान्यंकृष्णोविशेषः यदातुकृष्णः
सामान्येनविवक्षितोभवतिगौर्गौर्विशे
षेणतदाकृष्णः सामान्यंगौर्विशेषः अप
रआहएकल्पेनचकश्चिदपिनापुनर्गतं य
थासर्पवके चिन्त्यतिपिनाभवतिकेचि

ङ्यतिष्ठः एवमिहापि तदेवं केचित्सति
सामान्यकेचित्तिविशेषः एतावल्ल
पि नैर्देशिकानां वान्तरकाभवेतिसर्व
नाम्नानिर्देशः क्रियेत एतैर्हि वद्भृत्के
व्याप्यते अथ किमर्थंसपसर्गेणानिर्दे
शः क्रियते शाहेसमभ्यानिर्दिष्टस्य
स्यकार्यंयथास्यात् अथ मा भूत् ज
नपदेऽधिशयान इति किंगतमेतदु
पसर्गेण आहोस्वित्कृशाधिक्यादर्था
धिकंगतमित्याह कथंनिरर्थं वाहमे
वेवतेन नघ्यानिक्कानोदेशान्निर्देशः
वहिर्देशेऽशनगम्यते शाइम्रशह्वाहदि
भृत्वाश्रयोवाहिर्भृतः अथानिर्दिश्यग्र
हणं किमर्थं निर्दिश्यग्रहणमानोमर्था
र्थं निर्दिश्यग्रहणं क्रियते ग्रानेनर्था
श्रानेनर्थमावेकार्यंयथास्यात् इको
यणचि दध्यत्र मध्वत्र इह मा भूत् स
मिधौ समिधः दृषदौ दृषदः किमर्थं पु
नरिदमुच्यते नाकिंतस्मादिति हवा
नः योर्योगो योरविशेषान्नियमार्थोऽय
मारंभः ग्रामे देवदत्तः इष्वेः पर इति दे
हः एवमिहापीको यणचि दध्यत्रके

श्री
महा
भा
१५४

एवमयोदने उभाविकौ। उभावचो ग्र
चिवृत्तस्य अचिपरस्मिन्निसंदेहः नि
इः तिङ इति अतिङः परस्मिन्निसंदे
हः इष्यते चाचिवृत्तस्य स्यात् अति
ङः सुपरस्मिन्निन्तोनेरणावचनेनाप्ति
ध्नोतिनियमार्थंवचनं एवमर्थं।
मिदमुच्यते अस्ति प्रयोजनमेतत् कि
न्तर्हीति अथ यत्रोभयनिर्देशः किंत
त्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहोस्वित्परस्ये
ति उभयनिर्देशविप्रतिषेधात्पञ्चनि
र्देशः उभयनिर्देशाद्विप्रतिषेधात्पञ्च
मीनिर्देशो भवति किं प्रयोजनं अ
तोलसार्वधातुकाउदात्तेनवदाति
तस्मादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो
भ्यस्तस्मिन्नर्थ इति तस्मिन्क्रियमाणा
दिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य ल
सार्वधातुके परतः तासादीनामिति
संदेहः तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधा
तुकस्य बहोरिष्ठादीनामादिलोपे
बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसां इष्ठेमेय
स्सु परतो बहोरिति संदेहः बहोरुत्त
रेषामिष्ठेमेयसामइति गतोनोतिन् यो

नः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वना
मस्थाने परतो योन इति संदेहः योनः
परस्य सर्वनामस्थानस्य रुडादिभ्यः
सार्वधातुके रुडादिभ्यः परस्य सार्व
धातुकस्य सार्वधातुके परतो रुडादी
नामिति संदेहः रुडादिभ्यः परस्य सा
र्वधातुकस्य आने मुग् ईदासः आस
उत्तरस्य आनस्य आने मुग् ईदासः आ
स उत्तरस्य आनस्य आने प[illegible]ः आस इ
ति संदेहः आस उत्तरस्य आनस्य आमि
सर्वनाम्नः सुट् सर्वनाम्नः उत्तरस्या
मः आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः
सर्वनाम्नः उत्तरस्यामः ङेराम्न
द्याः नद्या उत्तरस्य ङेः ङौ ङेः परतो
नद्या इति संदेहः नद्या उत्तरस्य ङेः ङो
याडापः आप उत्तरस्य ङितः ङिति
परत आप इति संदेहः आप उत्तरस्य
ङितः ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ङ
म उत्तरस्याचः अचि परतो ङम इति
संदेहः ङम उत्तरस्याचः विभक्तिवि
शेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः
विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाश

श्री
महा
भा
१५५

त्वात् उभयोरप्यविप्रतिषेधः सर्व
त्रैवाप्यकृतसामर्थ्या सप्तमी अकृत
सामर्थ्या पंचमीति कृत्वा पंचमीनि
र्देशो भविष्यति यथार्थं वा षष्ठीनि
र्देशः यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त
व्यः एतेनैव प्रकल्प्तिर्भविष्यति प्र
कृतमनुवर्तते नेकप्रकृते षष्ठीस्था
नेयोगेति प्रकल्पकमिति चेद्विप
र्ययः प्रकल्प्तमिति चेन्नियमस्या
भावः उक्तं चैतत् नियमार्थोऽयमा
रम्भ इति प्रत्ययविधौ चाल्पीयः पंचम्यः
प्रकल्पिकाः स्युः तत्र को दोषः तसि
ल्विकल्पः इत्येतेषां पंचमी सप्तमीतिप
ष्टमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत तस्मादि
त्युत्तरस्येति उरस्तेनैकाच्छिदन्त्यस्यादेशः
इति निर्दिश्यते तत्रायं नः सनः स
नेव भविष्यति नैवं शक्यं इत्वस्थान
प्रकल्पेन उपदेश इत्नीत्युच्यते प्रकृ
तिविकारयोरस्यावस्थानप्रकल्पेन
इको यणचि अचीत्येषा सप्तमी य
स्मिन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेन्न
स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सप्तमीप

चम्योश्चभावात् उभयत्रषष्ठीप्रकॢ
प्तिस्ततोभयकार्यप्रसंगः सप्तमीपं
चम्योश्चभावात् उभयत्रैवषष्ठीप्राप्नो
तितस्मादित्युत्तरस्यैषापंचमी तस्मादे
यानकइतिसप्तम्याः षष्ठीप्रकल्पये
तेतस्मादित्युत्तरस्येतितथाल्लसावेया
नकइत्येषासप्तमी तस्मादित्यइति
पंचम्याः षष्ठीप्रकल्पयेत् तस्मिन्नि
दिष्टेपूर्वस्येतिनैककोदोषः नेतोभ
यकार्यप्रसंगः नतोभयोः कार्यंप्रा
प्नोति नैषदोषः पलावदुच्येत प्रक
ल्पकमितिचेन्नियमाभावइतिमा
भूत्रियमः सप्तमीनिर्दिष्टेपूर्वस्यष
ष्ठीकल्पतेपंचमीनिर्दिष्टेपरस्य या
वतासप्तमीनिर्दिष्टेपूर्वस्यषष्ठीप्रक
ल्पतेपंचमीनिर्दिष्टेपरस्यतोनसहते
सप्तमीनिर्दिष्टेपरस्यकार्यंभवितं
नापिपंचमीनिर्दिष्टेपूर्वस्य यदप्युच्य
तेप्रत्ययविधौवेल्लापिपंचम्यः प्रक
ल्पिकाः स्युरितिसत्प्रकल्पिकाः न
नेचोक्तं गुणवृद्धिग्रहणेषापंचमी
सतिनिप्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पयेत्

तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिहृतमेतत् न
हिकश्चिदन्यत्रादेशः प्रतिनिर्दिश्यते
नचेनेष्यतेः सन्तःसत्त्रैवभविष्यति न
चेचोक्तेनैवशाकेयइत्येतेनप्रकल्प्तेन उ
पदेशइतीत्स्लोच्यते इतिस्यादेशादोषः
यदीत्संज्ञादेशोप्रतीतेन प्रवर्तावेल्ल
कृतायामित्संज्ञायांलोपश्चकृतेप्रादे
शोभविष्यति प्रत्ययानामवयस्यैवमति
प्रकल्प्याभवितव्योपदाचारत्वः स
न् नरोकृतसामर्थ्यापंचमीनिकृता
प्रकल्पमितेभविष्यति यदप्युच्यतेप्र
कृतेविकारावयवस्यावेति प्रत्यापिप्र
कृतप्रकृतेर्षष्ठी इकइतिविकृता
प्रथमायामिति यत्नामसोयोषष्ठी
नासितनचप्रकल्प्याभवितव्या प्रथ
वास्तितावदिकोयणचि यत्रमायोष
ष्ठीयदिवेदालोमवीपेषासप्तमी याति
तिप्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पयेत तस्मि
न्निति निर्दिष्टेपूर्वस्येति अस्तुनक
श्चिदन्यत्रादेशः प्रतिनिर्दिश्यते नचे
नेष्यतेयणः यणचभविष्यति यदप्यु
च्यतेसप्तमीपंचम्योश्चभावादुभयत्र

षष्ठ्या प्रकृतमिति चेदुभयकार्यप्रसंगः ।
ति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नशब्दस्य सं
ज्ञायाः स्वरूपविधिर्भवति यदयं ष्णान्ता ष
डिति षट्संज्ञायाः संख्यायाः षट्संज्ञां
शास्ति इतरथा हि वचनप्रामाण्यादेव न
कारान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्
स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः नैतद
स्ति ज्ञापकेन हि षकारान्ता संख्या कारो
न हि उकारान्ता प्रसिद्धेत्युक्तं तस्मादि
हनान्तकारान्ता मेवाशयत्न हीदं वक्त
व्यं मेषैरश्च विपजषीतिपत्न्याचेतैतन्मम
शङ्केरकशङ्के यतः शङ्के च साम्ये इति म
ज्ञापयत्मिति वेक्रम सामर्थ्याद्यगतेः
मिद्धे मज्ञापयत्मिति वेत स्वसामर्थ्या
द्यस्य गतिर्भविष्यति मेषैरश्चविप
जषीतिपत्न्येतेतन्मम च शङ्के रकशङ्के
यतः शङ्के च तस्य कार्यस्य संभवो नास्ती
ति कृतमानमेवादिसहचरितो यो यः स्वरगति
र्भविष्यति साहचर्यान सित्तद्विशेषाणां
ग्रहणार्थं सित्तद्विशेषः कर्तव्यः ततो वक्त
व्यं तद्विशेषाणाम्ग्रहणं भवति किंप्र
योजनं ग्रहणार्थं विभाषावृक्षमृगार

श्री
महाभा
१५८

ति प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः पित्प
र्यायवचनस्य ग्रहणार्थं पित्निर्देशः क
र्तव्यः ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य वि
शेषाणां स्वस्य च रूपस्य ग्रहणं भवति किं
प्रयोजनं स्वाद्यर्थं स्वपोषः स्वपोषपुष्टः
रैपोषं गोपोषं पशुपोषं जित्पर्यायव
चनस्यैव राजाद्यर्थं जित्निर्देशः कर्तव्यः
ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भ
वति किं प्रयोजनं राजाद्यर्थं सभा राज
मनुष्यपूर्वा इश्वरसभं इनसभं तस्यैव न
भवति राजसभा तद्विशेषाणां च भवति
पुष्यमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा झित्तस्य
च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थं झित्निर्दे
शः कर्तव्यः ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रह
णं भवति तद्विशेषाणां चेति किं प्रयो
जनं मत्स्याद्यर्थं पक्षिमत्स्यमृगान्
हन्ति मात्स्यिकः तद्विशेषाणां शाफ
रिकः शाकुलिकः पर्यायवचनानां न
भवति अजिह्मान्हन्ति अनिमिषान्
हन्तीति अन्येषां पर्यायवचनस्यैव
पाते मीनान्हन्तीति मैनिकः इति आप
दित्सर्वेषां चाणुदयः अप्रत्ययः इति

किमर्थं सनाशोस्मभिन्नतः अप्रत्या
तिकेऽनुल्लमिदमुच्यते अप्रत्ययइ
ति अप्रत्ययादेशादि किंमितःइतिव
क्ष्ये प्रत्ययउमदाहृते आदेशाइदम
इ इनःइद टिलिलविनाल्लविते कि
निवम्भव मिनिहेप्रनहनटिकेःपरि
हारः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नदि
तोसवर्णानांग्रहणंनाभवतीति यद
यग्रहोलिदीर्घइतिराचेनेश्यस्ति नैत
दस्तिज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात् ग्रहः
अलिटिदीर्घएवेति यत्तर्हिछन्दोनेतिवि
भाषाशास्तितस्यैषामेवपरिहारः भाष्य
मानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्येवंनभविष्य
ति अन्यैरभूयान्परिहारः अनभिधा
नादप्रत्ययःसवर्णान्ग्रहीष्यति यादि
प्रत्ययःसवर्णान्ग्रहणेनग्रहणीयात् वैत
र्थ्यमभिधानंस्यात् अनभिधानात्तुन
विष्यति इदंतर्हिप्रयोजनं इहकेचि
त्वतीयंतेकेचिन्नत्यायन्ते हस्वाः प्रती
यन्तेदीर्घाःप्रत्याय्यन्ते यावद्यात्स्याप्य
मानेनसवर्णानांग्रहणंनेतिवाच्यप्रत्यय
इति किंपुनर्दीर्घःसवर्णग्रहणेनतानी

याद्वृत्तेन यत्नाधिक्याद्ग्रहीष्यति
लनेनतर्हि गृहणीयात् अनेनाग्रही
ष्यते एवंतर्हिसिद्धेसतियदप्रत्यय
इतिप्रतिषेधंशास्ति तज्ज्ञापयत्या
चार्यः भवत्येषापरिभाषाभाव्यमाने
नसवर्णानांग्रहणंनेति किमर्थंपुन
रिदमुच्यते अणःसवर्णस्येतिस्व
रानुनासिककालभेदात् अन्यसवर्णास्य
न्यच्यते स्वरभेदात् आनुनासिक्य
भेदात् कालभेदाच्च अणःसवर्णान्न
गृह्णीयात् इष्यते चसवर्णग्रहणं
स्यादिति नचैतेनाणाद्यन्तेनसिध्य
तीत्येवमर्थमिदमुच्यते अस्तिप्रयो
जनमेतत् किंतर्हीति नवप्रत्या
हारग्रहणमनपेक्ष्यात् नवप्रत्या
हारग्रहणंसवर्णानांग्रहणंनप्राप्नो
ति अकःसवर्णेदीर्घइति किंकार
णमनपेक्ष्यात् यस्माज्जातीयकाना
संज्ञाक्रियते तथाजातीयकानाम
प्रत्यायिकास्यात् हस्वानांचक्रियते
हस्वानामेवसम्प्रत्यायिकास्यात् दी
र्घाणांनस्यात् नचहस्वाःप्रतीय

मानादीर्घास्त्वप्युपदिष्टंभवति ह्रस्वमे
वस्यापीति चेदुच्चार्यमाणस्य प्रत्याय
कत्वात्कृत्स्नस्यावचने ह्रस्वं प्रत्याय
यतीति उच्चार्यमाणः शब्दः संप्रत्याय
को भवति नसंप्रतीयमानः तद्यथा
अग्निरित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते न त्वाश्र
श्रयो गम्यते एवं तर्हि वर्णपाठ एवो
पदेशः करिष्यते वर्णपाठ एवोपदे
शः इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अ
नुपदेशः वर्णपाठ उपदेश इति चेत्
अवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदे
शः किं पराशास्त्रं क्रियते इत्यतोऽव
रकाला तेत्याह सर्वथावरकाले
न वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदे
शोत्तरकालेत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल
मादिरन्त्येन सहेते प्रत्याहारः प्रत्या
हारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसं
ज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्र
त्यय इति सैषापदेशोत्तरकाला वर्ण
नामनुपदेशोतिभिन्नकालपरिभाषत्वा
दोत एव तस्मादुपदेशः तस्मादुपदेशः
कर्तव्यः तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्र

श्री
महा
भा
१५५

हणमतणत्वात् तत्रानुवृत्तिनिर्दे
शे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अप्र
त्ययस्थेतिच किं कारणमतणत्वात्
नह्येतेऽणः ये त्वतणो के तर्हि ह्येते परस
मामाय उपदिश्यन्ते एवं तर्ह्यतणत्वा
दनुवृत्तेन अनुपदेशात्प्रत्याहारे
ऽनुपदेशात्प्रत्याहाराणामुच्यते चेद
णां सवर्णानां ग्रहणं नेति तत्रैव
ना इष्विप्यति वचनाद्यत्रतत्राप्तिन
देवचनालम्भ अप्राप्तिर्याद्वचनस्य व
चने प्रयोजनं किं यत्प्रत्याहाराणा
माद्वितीयो वर्णः तेः सवर्णानां ग्रहणं
प्रत्याख्यात् एवं तर्हि सवर्णाग्रहण
मपरिभाष्यं कुतः आदिग्रहणात् स
वर्णाकृतिरुपदिश्यमाना सर्वमवर्णकु
लं ग्रहीष्यति तथा इवर्णाकृतिः त
था उवर्णाकृतिः ननु चान्याकृति
रकारस्य आकारस्यान्यान्याद्ये अन
न्याकृतिः अनन्याकृतिः अकारस्य
आकारस्य च अनेकान्तोऽत एवन्युक्क
रः प्लुतेनैकान्तेन भेदः नासावुत्पन्न
करोति तद्यथा नपोस्तोङ्गुणोभेदः

भिन्नाग्रहणं नपरस्तत्कालस्येति नियमा
र्थमिति चेन्न दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रह
णं न प्राप्नोति केषामुदात्तानुदात्तस्वरिता
नुनासिकानाम् अस्त्यत्र हि प्रापकम् प्रा
पकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घस्तत्र प्रतिषे
धः प्रापकमिति ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुत
योः प्रतिषेधो वक्तव्यः विप्रतिषेधात्सिद्ध
म् अणा सवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु न
परस्तत्कालस्येति वा नपरस्तत्कालस्येति
वा नपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रति
षेधेनाणा सवर्णान्गृह्णातीत्यस्यावका
शः ह्रस्वाः अतपराः नपरस्तत्कालस्येत्य
स्यावकाशः दीर्घास्तपराः ह्रस्वेषु तपरे
षूभयं प्राप्नोति नपरस्तत्कालस्येत्येतद्भ
विष्यति विप्रतिषेधेन यद्येवम् द्रुतायां तप
रकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं काल
भेदात् द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलं वि
तयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां
द्रुतविलम्बितयोः किं पुनः कारणं न सिध्य
ति कालभेदात् ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णा
स्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमा
यां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम्

श्री
महा०
भा०
१९

सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवच
नाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते सिद्धमेतत् कथम् अवस्थि
ता वर्णा द्रुतमध्यविलम्बितासु किंकृतः
तर्हि वृत्तिविशेषः वक्तुश्चिराचिरवचना
द्वृत्तयो विशिष्यन्ते वक्ता कश्चिदाश्वभिधा
यी भवति आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चि
रेण कश्चिच्चिरतरेण तद्यथा कश्चित्तमे
वाध्वानमाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण कश्चि
च्चिरतरेण रथिक आशु गच्छति आश्विक
श्चिरेण पदातिश्चिरतरेण विषम उपन्या
सः अधिकरणमत्राध्वा व्रजतिक्रियायाः त
त्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याता
म् एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः
कथं भेर्याघातवत् तद्यथा भेर्याघातः भे
रीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति कश्चि
त्त्रिंशते कश्चिच्चत्वारिंशते कश्चित्पादस
त्रूप स्फोटस्तावानेव भवति ध्वनिकृता
वृद्धिः ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु
खलु लक्ष्यते अल्पो महांश्च केषांचिदुभ
यं तत्स्वभावतः आदिरन्त्येन सहेता आदि
रन्त्येन सहेतेत्यसम्प्रत्ययः संज्ञिनो निर्दे
शात् आदिरन्त्येन सहेतेत्यसम्प्रत्ययः कु

सोन्यत्वंकरोति यस्त्वावल्गोत्राख्य
स्यचभेदःसोन्यत्वंकरोति अपरस्त्वाह
सर्वाण्यग्रहणमपरिभाष्यमाकृति
ग्रहणादन्यत्वे सर्वाण्यग्रहणमप
रिभाष्यमाकृतिग्रहणान्नादनन्यत्वंभ
विष्यति अनन्याह्याकृतिः अकारस्य
चाकारस्यच अनेकान्तोह्यनन्यत्व
करः योह्यनेकान्तेनभेदः नासावन्य
त्वंकरोति तद्यथा गोर्गोश्चभे
दःसोन्यत्वंकरोति यस्तुगोश्चाश्वस्य
चभेदःसोन्यत्वंकरोति तदस्त्वहल्ग्र
हणेषु एवंचकृत्वाहल्ग्रहणेषुसि
द्धंभवति झलोझलि अवातो अवाते
यद्येतदाकृतिग्रहणंसवर्णानांग्रहणंनेन
नेकान्तोह्यनन्यत्वकरः इत्यकार्थः उ
तविलेविनयोस्थानपदेशात् उतवि
लेविनयोस्थानपदेशात्नन्यासहे था
कृतिग्रहणात्सिद्धमिति यद्येकमा
विदेवहेतोवर्णानपदिश्यसर्वंकृतं
भवति अनित्प्रयोजनमेतत् किंत
र्हीतिहत्वमिदृशं केनेनोपपद्यते तस्मा
त्तत्पनपरनिर्देशात्किमेत तस्मात्तत्व

श्री
महा
भा·
१९·

परनिर्देशः कर्तव्यः क्रियतेन्यासएव
अतोभिसंधेयम् तपरस्तत्कालस्य अगुको
यंनिर्देशः नदियन्तेलकालःप्रतिनिर्दि
श्यते तस्मिन्यथावर्णाः लंचाश्चकंयद्गुणो
स्यकालेनसामानाधिकरण्यंन कथंत
र्हिनिर्देशःकर्तव्यः तत्कालकालस्ये
ति किमिदंतत्कालकालस्येति तस्यका
लः तत्कालः कालोस्यसोयंतत्कालका
लः तत्कालकालस्येति सतर्हितथानि
र्देशःकर्तव्यः नकर्तव्यः उत्तरपदलोपो
त्रद्रष्टव्यः तद्यथा उष्ट्रमुखमिवमुखम
स्यसोयमुष्ट्रमुखः खरमुखः एवंतत्का
लकालस्तत्कालः तत्कालस्येति अथ
वासाहचर्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति काल
सहचरितोवर्णः वर्णोपिकालएव किं
पुनरिदंनियमार्थमाहोस्वित्प्रापकंकथं
चनियमार्थंस्यात् कथंवाप्रापकं य
द्यणग्रहणमनुवर्ततेततोनियमार्थं अ
थनिवृत्तंततःप्रापकं यद्यणग्रहणम
नुवर्ततेततोनियमार्थं अथनिवृत्तंततः
प्रापकं कश्चात्रविशेषः तपरस्तत्काल
स्येतिनियमार्थमितिचेद्दीर्घग्रहणेस्वर

नः संज्ञिनो निर्देशात् नहि संज्ञिनो निर्दे
शेऽपि सिद्धत्वादिनान्तस्तस्यैवेति।
वचनात् सिद्धमेतत्कथम् आदिरन्त्येन स
हेता गृह्यमाणः स्वस्य रूपस्य ग्राहकः त
न्मध्यानां चेति तत्कथम् संबन्धिशब्दैर्वा तु
ल्यम् संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् तद्यथा
संबन्धिशब्दाः मातरि वर्त्तितव्यम् पितरि
शुश्रूषितव्यमिति नचोच्यते स्वस्यां मात
रि स्वस्मिंश्च पितरीति संबन्धिशब्दत्वाद्ग
म्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति एव
मिहाप्यादिरन्त्येनेति संबन्धिशब्दावेतौ त
त्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम् यं प्रति यदादिः यो।
न्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च
रूपस्येन विधिस्तदन्तस्य इह कस्मान्न भ
वति इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र अल्ग्रहणे
त्यस्य विपर्ययो भवति इयं तस्य भविष्यति
नैवं शक्यम् यत्रानेकाल आदेशस्तत्र दो
षः स्यात् पचावयावायाव इति नैष दोषः य
थैव प्रकृतिस्तदन्तविधिर्भवत्येवमादे
शो भविष्यति यदि चैवं प्रकृतिस्तद्रूप्य तत्रा
वदोषः स्यात् अपि चातस्य वहिरंगलक्ष
कल्पताम् तत्र को दोषः स्यान्नः अन्तर।

श्री
महा
भा
१८२

गलक्षणस्य यणादेशस्य वहिरंगलक्ष।
णो वाधः प्रसज्येत कृतशास्त्राश्रित्यय।
णादेशः न शास्त्रमाश्रित्य गुणः अल्वि
श्च नञ्कल्पेन योऽन्येषाः तस्मान्न कृ
ते तदन्तविधिरिति वक्तव्यो न वक्तव्यो
येनेति करणे एषा तृतीया शब्देन वा
न्यस्य विधिर्भविष्यति तद्यथा देवद।
त्तस्य समाशोशरावेणा चनेन च पत्तद
नः प्रतिविधत्ते तद्या संग्रामे हस्त्यश्व
रथपदातिभिः एवमिहाप्यचायाणो
यते विधत्ते अकोरणाश्चामिपदिकस्य
ति विधत्ते येन विधिग्रहणे तदन्तस्य
वि स्वरूपणपाधी नोतदेतोपाधिप्र
संगः येन विधिग्रहणे तदन्तस्येति
चेत् ग्रहणोपाधीना तदन्तोपाधि
प्रसंगः यथाग्रहणोपाधयस्तेपि
तदन्तोपाधयः स्युः तत्र को दोषः त
त्र श्वत्रपादसंयोगस्यैवोदितिस्य स
योगस्यैव ग्रहणमकारान्तविशेषणस्या
त् तत्र को दोषः असंयोगस्यैव ग्रहणा
नेह स्वपदोमः स्यात् अनादिहीनि इ
ह वमात् धामहि शकुतीनि तथा

उदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृका
रेण विशेषणं स्यात् तत्र को दोषः ओष्ठ्य
पूर्वग्रहणमनर्थकं प्रसज्येत सेकृणामिति
इष्यते च स्यात् विस्तीर्णः पिपर्त्तीति सिद्धं
तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् सिद्धमे
तत् कथं विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टं भ
वति यावता षष्ठ्यै इहतावत्तत्स्वप्र
त्ययाः संयोगपूर्वादिति तत्संयोगपूर्वग्र
हणम् उकारान्तेन विशेष्यते किं तर्हि उका
र एव विशेष्यते उकारो यः संयोगपूर्वः त
दन्तात्प्रत्ययादिति तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति
ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारान्तेन विशेष्यते
किं तर्हि ऋकार एव विशेष्यते ऋकारो य
ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति समासप्रत्य
यविधौ प्रतिषेधः समासविधौ प्रत्ययवि
धौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः समासविधौ ता
वत् द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते कष्ट
श्रितः कष्टं परमश्रितं वर्जं प्रत्ययविधौ न
डादिभ्यः फक् नडायनो नाडायनः इह न
भवति सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः किम
विशेषणं चेत्स्यात् उगिद्वर्णग्रहणवर्जं उगिद्ग्र
हणं वर्जयित्वा उगिद्ग्रहणं भवती अतिभ

श्री
महा
भा
९३

वती महती अतिमहती वर्णग्रहणं अत इ
ञ् दाक्षिः प्लाक्षिः अतिचरानौकस्थिन्के
वलोकारः प्रातिपदिकमपरथाविधिः
स्यात् अस्तोयाद् अतनेतः अः तस्माप
त्येः अकच्च स्वरतः सर्वनामाव्ययप्रा
नविधावुपसंख्यानम् अकजन्ततः सर्व
नामाव्ययविधौ च वतोयान्तविधावुपसं
ख्यानं कर्तव्यं अकजन्ततः सर्वक विश्व
क अव्ययविधौ उच्चकैः नीचकैः स्मवन्तः
भिनत्ति छिनत्ति किंपुनः कारणं न
सिध्यति इहतमप्रत्ययग्रहणं भवति तदे
तस्यावा न चेदेतस्यावा न चेदेतत नापि
तदेतम सिद्धं तत्तदन्तोन वचनात् सिद्ध
मेतत् कथम् तदन्तानस्येति वचनात् कि
मिदं तदन्तानस्येति तस्यान्तस्तदन्तः त
दन्तः अन्तोस्य तदिदं तदन्तानम् तदन्ता
नस्येति न रेकदेशविकृतानाश्रयं सिद्धं त
देकदेशविकृतानाश्रयत्वं सिद्धमेव त
देकदेशभूतेन ग्रहणेन ग्रहणं न गृह्य
ते तद्यथा गंगायमुनादेवदत्तेति अते
का नदी गंगायमुना च प्रविष्टा गंगाय
मुनाग्रहणेन गृह्यते तथा देवदत्तापो

गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते विषमउप
न्यासः इहकेचिद्वाग्रन्वरूपपरिमाणा
मर्थानांवाचकाभवन्ति यथेतेसंख्याशा
ब्दाः परिमाणशब्दाश्च पञ्चसप्तेति पके
नाष्टपायेनभवन्ति द्रोणःखारीआढ।
कमिति नैवाधिकेभवन्ति नवसप्तेन के
चिद्यावदेवतद्भवति तावदेवाहुः यथ
तेजातिशब्दागुणशब्दाश्च तैलंघृतमि
ति त्वोर्थामयिद्रोणापु शुक्लोनीलःकृ
ष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकालिका
मात्रपिद्रव्यशब्दाअपिसंज्ञा स्वरूपप
रिमाणानामर्थानांकिंयथेन उल्कोन्ना
धिकस्यस्य पर्वतस्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति न देकदेशभूतस्य ग्रहणेन गृह्य
त इति यदयंतेदमदसोरकोरिति सक
कारयोःप्रतिषेधंशास्ति कथंकृत्वाज्ञा
पके इदमदसोःकार्यमुच्यमानंकंप्र
संगःयःसककारयोःस्यात् यद्यपनाम
वापसंज्ञायो सर्वेपरमस्वे विभे परा
मविभे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनी
चैः उपपदविधौभयाद्यादिग्रहणाप्रयो
जने भयंकारः अभयंकरः आढ्यंकरणे

श्री
महा
भा
१६५

स्वाढ्यंकरणो डौमित्यान्तोगितिग्रहणंप्रयो
जने भवती प्रतिभवती महतीसु
तिमहती प्रतिषेधस्वादिग्रहणप्र
योजने स्वसा परमस्वसा ऊर्द्धिमाप
रमऊर्द्धिमा अपरिमाणबिस्ताचितग्रह
णेच प्रतिषेधप्रयोजने अपरिमाण
बिस्तादिकबलेभ्योन्नतद्धितलुकि द्वि
बिस्ता त्रिपरमबिस्ता आचिता द्विप
रमबिस्ताद्याचिता त्रिपरमाचिता द्वि
ति दितिग्रहणंचप्रयोजने दित्यप
त्यैदैत्यः अदितेरपत्यमादित्यः दित्य
दित्यादितिग्रहणेनकर्तव्यंभवति गो
त्वाग्रहणग्रहणंचप्रयोजने आजकर
णःसैहकरणः तस्यच तस्यचेति व
क्तव्यं गोणः किंप्रनःकारणमसिद्धि
नतदेतत्र तदेतच्च तदेतदिति नासि
द्धं केवलाञ्च वाचदेशिवद्भावेनव्यप
देशिवद्भावोप्रातिपदिकेन किंप्रनः।
कारणंव्यपदेशिवद्भावाप्रातिपदिके
न इदंमहतोनातद्भवति दशान्तउभ
वन्ति केवलात्तत्वमिमोमहद्भिति न तद
तिप्रयोजने सिद्धमयतनेदंतात्ततदनवि

पिनाकेवलाद्व्यपदेशिवद्भावेनसो
पमेवंसिद्धेसतियदेनग्रहणंकरोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वाभ्यन्तरादेवदृशाना
दैवेति नावन्तंनाङ्गस्यातिःप्राप्नोति इ
दानीमेवाद्यन्तंसमासप्रत्ययविधौप्रति
षेधइति एवंनसोयावाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेति
यदयंसर्वादिनिःसर्वशब्दस्याह नेन
दर्शितंज्ञापयति अस्तिव्यपदेनस्यावच
नेप्रयोजनं किंसर्वादिनेवक्ष्यामीति य
न्नहियोगविभागंकरोति इतरथाहि
सर्वान्तस्सर्वान्तस्सर्वादिनिरित्येववक्ष्यात
किंपुनरयमस्यविशेषः तस्यचेतिनेत्या
ह यद्वानेकान्तेनतद्वानेकंसानेनतस्यसर्व
स्याविशेषः तस्यचेति इयमीताह्लेभ्यो
यद्यपिप्रयोजनं ख्यः परमख्यः सी
ते परमसीते हल्या परमहल्या स्म
दीर्घदिशाहृप्रयोजनपरस्यप्रयोजनं स्र
पंचालकः सभागायकः स सर्व सर्व
पंचालकः अपरपंचालकः सर्वभागा
यककः अपरभागायकः अर्धेनाहदिम
द्विधावयवानां प्रयोजनं सर्वशारदं अ

परशारदं सर्वनैकाद्ये अपरनैकाद्ये उ
त्तिपोसंख्यायाः प्रयोजनं द्विषाष्टिकं
त्रिषाष्टिकं पंचषाष्टिकं धर्माज्जनःधर्मं
चरतिधार्मिकः अधर्मंचरतिआधर्मिकः
अधर्मोद्वेनिवक्तव्यो भवति पदोगाधि।
कारेतस्यचतन्तरपरस्यच पदोगाधिका
रेनस्यचतदन्तपरस्यचेतिवक्तव्यं पदा
धिकारेकिंप्रयोजनं प्रयोजनमिष्टके
षीकामालानांचितनूलभारिषु इष्ट
कचितंचिन्वीत पक्वेष्टकचितंचिन्वी
त इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन माल।
भारिणीकन्या उत्पलमालभारिणीक
न्याअङ्गाधिकारेकिंप्रयोजनं प्रयोजनं
महदस्यसमन्तस्यदीर्घविधौ महान्
परममहान महत् अप अप्यतिश्शेति
स्वापः अप स्वप स्वसारौ स्वसारः परमस
सारौ परमस्वसारः स्वसृ नप्तृ नप्तारौ
नप्तारः परमनप्तारौ परमनप्तारः पञ्च
पञ्चसप्तम्यामसत्वे अह्नेने यद्वा प्रयो
जनं द्विपदःपश्य अतिचेरानोकाधि
केवलः पदुकः पदयोविधिःस्यात् ना
लीन्याह एवंनसोङ्गाधिकारेप्रयोजनं

नायक्काषिणाः एवं परमपक्काषिणौ प
रमपक्काषिणाः इति यदि तर्हि पदाधिका
रेण तदन्तविधिर्भवति पादः पदा
ज्याजिगोपहतेषु पद इत्ययम्भवति पादेनो
पहतं पादोपहतमिति एवमिहापि स्या
त् द्विपपादेनोपहते द्विपपादोपह
तमिति एवं तर्ह्यङ्गाधिकारे प्रयोज
ने नत्वचोतो नास्ति केवलः पक्वः
इति अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात्
पदा पदोपहत अश्मन् अश्मन् इत्येवं
अतिश्वे अतिवेषं अश्मन् अश्मन् अ
श्मादि अश्मा दभा सश्मा परमाश्मा प
रमदभा परमसक्था अस्थ्यादि अनङ्
हेते अनड्वान् परमानड्वान् अस्थि
सक्थिअक्षोस्तयासावितनोऽनङ्विग्र
हणप्रयोजनं थ्योः सथ्योः पथ्याः सुप
थ्याः मथ्याः परममथ्याः पुमान् परम
पुमान् गौः सुगौः सखायौ सखायः
सुसखायौ सुसखायः चत्वारः परम
चत्वारः अनड्वाहः परमानड्वाहः त्रया
णां परमत्रयाणां त्यदादिविधिभस्त्रा
दिस्त्रीग्रहणंचप्रयोजनं सः अतिसः भ

श्री
महा
भा
१९९

स्त्रिका भस्त्रका निर्भस्त्रिका निर्भस्त्र
का बहुभस्त्रिका बहुभस्त्रका स्त्रीग्र
हणंचप्रयोजनं स्त्रिया स्त्रियः राजस्त्रि
यौ राजस्त्रियः वाग्रहणंचप्रयोजनं
क सर्वत्र अङ्गाधिकारे चान्यत्र च प्रयो
दाहृते अङ्गाधिकारे अतोदीर्घो यञि
सुपिच इहैवस्यात् आभ्यां वृक्षाभ्यां
इत्यत्र न स्यात् प्रत्ययग्रहणंचापञ्चम्याः
प्रयोजनं यञिञोः फक्भवति गार्ग्या
यणाः परमगार्ग्यायणाः वात्स्यायनाः प
रमवात्स्यायनाः अपञ्चम्या इति किमर्थं
इहवीतोपरिपनीतो अलेवानर्थके
न वाच्यनार्थकेनतिवक्तव्यं किंप्रयोज
नं इलग्रहणं स्त्रीइन्ग्रहणमात् तद्
ग्रहणं दृग्रहणं स्त्रीग्रहणं श स्त्रीग्रहणं स
ग्रहणेनापायमंकरोतीतिमाभूत् किमर्थं
मिदमुच्यते तथाङ्गाधिकारे तस्य च
तदन्तस्य परस्यैवेत्येवसिद्धं नवेदंतन्ना
पितदन्तपदे तत्रवक्तव्यो भवति किंच
नवतव्यासः तदेतद्विधिरवश्याश्रयात् इद
मपि सिद्धं भवति परमातिमहान् एत
द्धि तेवनन नापितदन्तस्य पदं अतिनः

सन्नग्रहणानि च अर्थवताचानर्थके
नचप्रयोजनमिति अत्र राजन्यर्थवता
सामेन्यनर्थकेन अत्र देशेमयार्थव
ताबाग्मीमन्नर्थकेन इन अस सवया
इन्यर्थवता सखेलाइन्यनर्थकेन अत्र
मन सषामेन्यर्थवता सप्रविमेन्यनर्थ
केन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे
यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यं किं
प्रयोजनं अविकृयानश्रुवायोरियङ्
वङाविति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुवौ श्रि
यः भ्रुवः इन्यत्र न स्यात् हाईयस्याचामा
दिस्तद्धेद हाईग्रहणं किमर्थं हाईये
स्याचामादिस्तद्धेङ् मिनीप्रत्ययमाने ये
नाःशिलाः इन्यत्रापि प्रसज्येत हाईग्र
णे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति अथ
यस्यग्रहणं किमर्थं यस्येतिव्यपदेशा
य अथाद्ग्रहणं किमर्थं हाईयेस्या
दिस्तद्धेङ् मिनीप्रत्ययमाने इहैव स्यात्
येनिकायनीयाः शैपगवीयाः गार्गी
याः वात्सीयाः इन्यत्र न स्यात् अजग्रहणे
पुनः क्रियमाने न दोषो भवति अथादिग्र
हणं किमर्थं हाईयेस्याचान्तद्धेङ् मिनीय

न्युच्यमाने समासप्रत्ययेन भवः समास
प्रत्ययः अत्रापि प्रसज्येत आदिग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति इह सत्ता
याम जसन्निवेशात्तदादिने इह सत्ताया
मजसन्निवेशात् आदिरित्येतन्नोपपद्य
ते तत्रेषामसन्निवेशाल्लिङ्गं नु वर्त्तवि
ज्ञायेन अजेवादिः अजादिनैव प्राक्
इहैव स्यात् येनिकायनीयाः औपग
वीयाः गार्गीयाः वात्सीयाः इन्यत्र न स्या
त् पक्वानादिर्न्न तद्धिविज्ञायते पक्वा
नादिन्नेच सर्वप्रसङ्गः इहापि प्रसज्येत
समासप्रत्ययेन भवः सामासप्रत्ययस्त्र
ति सिद्धं सञ्ज्ञाकृति निर्देशात् सिद्धमेत
त्कथं अजाकृतिनिर्देशात् सिद्धमेतत्क
थं अजाकृतिनिर्देशात् अजाकृतिनि
र्दिश्यते एवमपि व्यञ्जनेनैव व्यवहितत्वान्न
प्राप्नोति व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वे प्रा
प्नोत्य व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वे भवति
यथान्यत्र अन्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमा
नवत्त्वो भवति क्वान्यत्र सर्वे नाम
धेयस्य वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या
देवदत्तीयाः देवदत्ताः यज्ञदत्तीयाः यज्ञ

दत्ताः गोत्रेणत्यपदस्य च गोत्रेणत्य
दस्य चहहसंज्ञावकत्वा केवलचारा
यणीयाः ओदनपाणिनीयाः हृतेने
दीयाः गोत्रेणाद्वासमस्तवृत्त गोत्रेणा
द्वा श्रमसमस्तवन्यन्याभवेतो निवक्त
वे एतान्येवोदाहरणानि किमविशे
षणेनेत्याह जिह्वाकात्यहरितकात्य
वर्जे जिह्वाकात्यहरितकात्यचवर्जे
यित्वा जैकाकाताः हारितकातानं कें
पुनरयत्र्यायः गोत्रेमादसमस्तवद्रिध्ये
वज्यायः इदमपिदिदिसिद्धं भवति पिं
गलकण्वस्येमकृत्याः पैंगलकंडाः कें
हारिश्याणेगाजश्यो सदारीनिव यस्या
मादिग्रहणमनुवर्त्तते उत्तोहोत किं
चातः यत्यनुवर्त्तते इहचपसज्येत न
न्यवस्ककाताः नात्वाः मात्वाः इति
इद्धवनस्यात् त्यदीयः तदीयइतिग्र
थनिहते पङ्प्राचांदेश यस्यावाम
दिग्रहणकर्तव्यं एवंतत्यनुवर्तते क
थेनात्यः मात्याइति संबंधमनुव
निष्यते हादिर्यस्याचामादिस्तहृद्धं य
दारीनिवहहइसंज्ञानिभवेति हारि्यं।

श्री
महा
भा
१५८

स्याचामादिस्तद्वृद्धं यङ्प्राचांदेशे
यस्यवामादिग्रहणमनुवर्तते तेहि
ग्रहणानिहृते नयथाकश्चित्कांतारे
समुपस्थितेसार्थमुपादत्ते सयदा
निष्कांतारीभूतो भवतितदासार्थंत्य
जति एङ्प्राच्यादेशे यङ्प्राच्यदे
शेशैषिकेष्वितिवक्तव्यं शौभिकी
शौभिका स्कोनगरिको स्कौनगरि
केति ॥ ॥ ॥ ॥ इतिश्री
महाभाष्यपतंजलिमुनिविरचितेव्या
करणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथ
मपादे नवममाह्निकं पादप्रथमा
पादः १ ॥ ॥ ॐनमःशिवाये
गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित ङि कि
द्वचनेनपरभावात्प्रसिद्धिः ङित्कि
द्वचनेनयोङ्कारककारयोभावात्
ङित्किद्वयोरप्रसिद्धिः सतोद्याभि
संबंधः शक्यतेकर्त्तुं न चाकारकाक
कारविशेषणम्यामः नयथाविद्य
देवदत्त इतिपस्यनागमावोभवति स
एताभ्यांशब्दाभ्यांशक्यतेभिसंबंध
म भावात्तेनत द्वित्वेनगाङ्कुटादि

भ्यः आर्जिगान्ङिद्भवति असंयोगाल्लि
ट्किद्भवतीति भवतीति चेदादेशप्रति
षेधः भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः उकारककारयोरितो आदेशो
प्राप्नुतः कथं पुनरित्संज्ञानामादेशः स्या
त् किं द्विवचनात्र भवति एवं तर्हि षष्ठी
निर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पश्या
मः गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि पञ्चमी अ।
ञ्णिदिति प्रथमा याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्य।
ति तस्मादित्युत्तरस्येति संज्ञाकरणम्
तर्हीदं गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिदित्ययमः
कितीति ङितीति च तथा किं कुहणोङि।
कुहणोऽभवानयोरेव संप्रत्ययः स्यात् तद्व।
दतिदेशः तर्ह्ययं गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङि
द्वद्भवतीति असंयोगाल्लिट्किद्भव।
वतीमतहिवतिकर्तव्यः तत्र तेनरणा।
वतिमतिदेशोगम्यते अन्तरेणापिव।
तिमतिदेशोगम्यते तद्यथा एषब्रह्म
दत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेमन्या
महे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति एवमिहा।
प्यङिं तं ङिदित्याह ङिद्भवतीति गम्य।
ते तद्वदतिदेशात्किद्विधिप्रसंगः तद्वा।

श्री
महा
भा
१८५

दतिदेशोऽकिद्विधिरपि प्राप्नोति सृजि।
दृशोर्झल्यमकिति विसृष्टेति दिदृक्षेति
अकिल्लक्षणोऽमागमः प्राप्नोति सिद्धं तु
प्रसज्यप्रतिषेधात् सिद्धमेतत् कथम् प्रा
सज्यायं प्रतिषेधः क्रियते किति नेति स
र्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः सर्वत्र।
पदेऽनु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति तद्व
कुटिषति ङि तुक्कुटिषतिङि नत्रात्मनेप।
दं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः सिद्धं तु
पूर्वस्य कार्यातिदेशात् सिद्धमेतत् कथम
पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते किं वक्तव्य
मेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते सा।
मर्थ्याद्वतिर्भवति तद्यथा मथुराया।
मिव मथुरावत् पाटलिपुत्र इव पाटलि
पुत्रवत् एवं ङितीति ङिद्वत् अथ किम।
र्थं पुनः ङित्करणं क्रियते नेन सर्वं किद्
वत्स्यात् ङिद्देववाप्यथगार्तवेयत्न प्रयोजनं।
वचिस्वपियजादीनां संप्रसारणं सार्वधा।
तुकवदुदितु सार्वधातुके प्रयोजनम्
यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानिति एवं स्व
पितः स्वपिथः अत्रापि प्राप्नोति वद्धा।

टिश्चप्रयोजनम् केवलम्स्युज्ञादयः चड्
ड्. जिड्. हृतिबधनड्. चड्. यथेहभवति
सूनः सूनवानिति. एवमाशिश्वियत् अ
त्रापिप्राप्नोति अड्. यथेहभवति सून
उक्तइति एवमस्थान अवोचत अत्रापि
प्राप्नोतिनजिड्. यथेहभवति सुप्ते
सुप्तवान् सुप्तः एवंसमक अत्रापिप्राप्नो
तिटूनिश यथेहभवति सुप्तः एवंयज्वा
अत्रापिप्राप्नोतिनड्. यथेहभवति उषि
तः एवमावसथः अत्रापिप्राप्नोति नड्.
यथेहभवति इष्टइति एवंयत्नः अत्रा।
पिप्राप्नोति जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनं।
यथेहभवति जागृतः जागृथः इतिङि।
तीतिपर्युदासोभवतीति एवंजागरितः
जागरितवानिति अत्रापिप्राप्नो अपर।
आह जागर्तेर्गुणविधिः जागर्तेर्गुणविधि
प्रयोजनम् यथेहभवति जागरितः जाग
रितवानिति एवंजागृतः जागृथः अत्रा।
पिप्राप्नोति कुटादीनामिट्प्रतिषेधः प्रयो
जनम यथेहभवति लवा पूता सकः।
कितीतीट्प्रतिषेधः एवंनुविना धुविना

श्री·
महा·
भा·
१२।

अत्रापिप्राप्नोति न्क्वायांकित्प्रतिषेधश्च
किंचइट्प्रतिषेधः स्मुइट्प्रतिषेधश्च कि।
त्प्रतिषेधउदाहरणम् इट्प्रतिषेधेइतिय।
थेहभवति देविना सेविना नक्वासेइ
ट्प्रतिषेधः एवंकुटित्वा पुटित्वा अत्रा।
पिप्राप्नोति अणवादेशापवादश्चः पठि
तः न्क्वायांकित्प्रतिषेधस्मुइट्प्रतिषेधश्च
कित्प्रतिषेधउदाहरणम् इट्प्रतिषेधेय
थेहभवति लवा पूता सकः किती।
तीट्प्रतिषेधः एवंनुविना धूविना अ।
त्रापिप्राप्नोति स्पादेत्प्रयोजनम् यथा।
स्पनियोगतः आदिदेशकेनडि. वेनडो।
पदेशीकेडि. नेवाध्येतः सत्पापिडि. नेकि
देवेष तस्मान्नवा पूर्वा इत्येवमविन्स्थो
सार्वधातुकमपित्सार्वधातुकग्रहणं
किमर्थं अपित्ङि. द्वितीयत्वच्यमानेसा
र्वधातुकस्याप्येनेनापितोङि. त्वप्रसज्ये
तकर्तोहरती नेषदोषः आचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितोङि
त्वंभवतीति यदयमार्धधातुकोपान्त्यं
क्ङित्तःकरोति चड्. ड्. जिड्. हृतिवच।
नड्. नसार्वधातुकेप्यनन्तापकेस्पात वे

स्यात् तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं कश्चत्तु
ल्य जातीयः यथाजातीयकः चङ्
ङितः इति वर्णयतः कथं जातीयाश्चेत
गुणार्थं यातकम् यथैतदस्ति तुल्यजाती
यस्य ज्ञापकमिति चङ्जोल्लिग्विकरणा
नां ज्ञापकोऽस्तातम् न जिङ्तमानका
लानाम् इनिरस्मतकालानाम् अथ
षाहङौणादिकानां नङ् शब्देवनस्थे
नाम् तस्मात्सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यं
किंपुनरयं पर्युदासः प्रसज्यामिनइति आ
होस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः पित्त्वे निक
स्यात्रविशेषः अपित् ङिदिति चेदेका
देशप्रतिषेधश्चादिवत्वात् अपिङिदिति
चेत् शब्दैकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः च्यो
तेलवैत् किं कारणं आदिवत्वात् पिद
पितोरेकादेशः अपितश्चादिवत्त्वात् प्र
त्ययापितइति ङित्वादङित्वं प्राप्नोति अस्तु
तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः पिन्नेति नपितङि
दितिचेत्तु नमेकदेशप्रतिषेधः नपितङि
त्इतिचेत् उत्तमैकादेशप्रतिषेधः प्राप्नो
ति तदानि लिखानि किं कारणं आदिव
त्वात् पिदपितोरेकादेशः पितश्चादिव

श्री महा भा॰ १८

श्री महा भा॰ १८

त्त्वात् तत्रपित्त्वेनिप्रतिषेधः प्राप्नोति
यथेच्छसि तथास्तु मन्तुचोभयथापि।
दोषो भवति यकादेशः पूर्वविधौ स्थानि
वद्भवतीति स्थानिवद्भावात्पृथक्त्वं प्रसं
योगालिङ्किन्त् अस्तूपदेशालिङः किं
त्वे गुणवृद्धिप्रतिषेधेन भवति वहते व
ह्येते उक्तं वा किमुक्तं नवा कस्थानव
काशत्वादपवादो गुणस्येति विषमउ
पन्यासः युक्तं तत्र यदनवकाशं कि
त्करणं गुणबाधेन इहपुनरुभयसा
वकाशं कित्करणं सावकाशः ईजन्तः
ईजः गुणः सावकाशः वर्तिवावर्धिता
इहोभयं प्राप्नोति वहतेवहृथे परत्वा
द्गुणः प्राप्नोति इदं तर्ह्युक्तं इत्वात्रीप
रेणाहुः स्विप्रतिषेधेपरं यद्धिष्टं तद्भवती
ति इत्वं भवति भ्याञ्चकिमर्थमिदमुच्य
ते ईधेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेः पिद
र्थं अप्रयोगः शाकटायनोक्तं कथम् ईधे
रुक्तो विषयत्वात् ज्ञेवोक्तो नित्यत्वा
भ्यां किंहुचनानर्थक्यं ईधेः स्केदावि
षयोलिङ् नहेतरणस्क्रैरः ईधे इनेत
योलिङ्भ्यः आमाभाषायां भविनेष्व भ

श्री
महा
भा
१३१

श्री
महा
भा
१३२

वोभक्तोनित्यत्वादवतेरपिनित्योत्रक
कृतेपिगुणोप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति ता
भ्यांकिद्वचनानर्थकं नाभ्यांमिपिभव
तिभ्यांकिद्वचनमनर्थकं मृडमृदगुध
कुषक्लिशवदवसःक्त्वा किमर्थंमृडा
दिभिःपरस्यक्त्वःकित्वमुच्यते किद्व
चनात्क्त्वासेटिनिप्रतिषेधःप्राप्नो
तितद्बाधनार्थं यदितर्हिमृडादिभ्यःप
रस्यक्त्वःकित्वमुच्यते नार्थोनक्त्वासे
टीति कित्प्रतिषेधेन इहानियमार्थं
भविष्यति मृडादिभ्यएवपरस्यक्त्वः
कित्वंभवतिनान्येभ्यःपरस्येति यदिनि
यमःक्रियतेइहापितर्हिनियमात्प्रा
प्नोति लूत्वा हुत्वा पूत्वापिकित्वंप्राप्नो
ति तत्सजातीयस्यनियमःकश्चतत्स
जातीयः यथाजातीयकोमृडादिभ्यः
परःक्त्वाकथंजातीयकश्चमृडादिभ्यः
परःक्त्वासेडेवमप्यत्रकश्चिद्विभा
षितेट् सोनित्येनियामकःस्यात् आ
त्ततावयंसेट्कस्तेषांग्रहणंनियमार्थं।
यस्तदानींविभाषितेट् नतस्यग्रहणमवि
शेषार्थंभविष्यति रुदविदमुषग्रहिस्व।

पिप्रच्छःसंश्चस्वपिप्रच्छ्योःमनर्थंग्रह।
णंकिद्वहिन्क्त्वाइकोझल् किमर्थमि
कःपरस्यसनःकित्वमुच्यते इकःकित्वे
गुणोमाभूत् इकःकित्वमुच्यतेगुणोमा
भूदिति चिचीषति तुष्टूषति नेतदस्ति
प्रयोजनं दीर्घारम्भात् दीर्घत्वमत्रबाध।
केभविष्यति कृतेभवेत् कृतेनखलु।
दीर्घत्वेगुणःप्राप्नोति अनर्थकेत्व अन
र्थमेवसतिदीर्घत्वंस्यात् नानर्थक्यंह्रस्वा।
र्थे ह्रस्वदीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणोनभवि
ष्यति दीर्घानाप्रसज्यते भवेद्ध्रस्वानांदी
र्घवचनसामर्थ्याद्गुणोनभविष्यति नदी
र्घानांदीर्घाःप्राप्नुवन्ति किंकारणं नहि
भुक्तवान्पुनर्भुंक्ते नचकृतश्मश्रुःपु
नःश्मश्रूणिकारयति ननुचभोःप्रवृत्ति
रपिदृष्टाभुक्तवांश्चपुनर्भुंक्ते कृतश्म
श्रुःपुनःश्मश्रूणिकारयति सामर्थ्या
द्धिपुनर्भाव्यम् सामर्थ्यान्तत्रप्रवृ
त्तिर्भवतिभोजनविशेषात् शिल्पिवि
शेषाच्च दीर्घाणांतुपुनर्दीर्घवचने नकिं
चिदपिप्रयोजनमस्ति अकृतकारिख।
ल्वपिशास्त्रमग्निवत् अग्निर्यददग्धंनद।

इति दीर्घाणामपि दीर्घवचनेन प्रत्ययो
जने गुणो मा भूदिति कृतकारित्वल्लोपि
शास्त्रं पर्जन्यवत् तद्यथा पर्जन्यः यव
द्भूतं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति यथैवतर्हि
दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भवति एव
मिडित्वमपि न प्राप्नोति चिकीर्षति जिही
र्षति इडिति दीर्घत्वे कृते यो विधिः प्रत्यय
देशो नर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्तु वि
ये निमित्तमेव नाशो बाध्यते नाकृते दी
र्घत्वे इडित्वं प्राप्नोति किं कारणं कृते ह
नच्यते भवेद्धस्वानां नाकृते दीर्घत्वे इ
डित्वं स्यात् दीर्घाणां तु प्रसज्यते दीर्घा
णां तु खल्वकृतेपि दीर्घत्वे इडित्वं प्राप्नोति
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे दीर्घाणामपि नाकृ
ते दीर्घत्वे इडित्वं प्राप्नोति यथा दीर्घत्वेन
गुणो बाधितः तत उत्तरकालमिडित्वं भव
ति णिलोपस्तु प्रयोजनं इति तद्धि प्रयोज
नं णिलोपो यथा स्यादिति ज्ञीप्स्यति क्रि
याः कलिपातः क्व किन्त्वे कृते णिलोपः
को वाभिसम्बन्धः यत्र हि किन्त्वे णिलोपः
स्यात् प्रसक्ति किन्त्वे न स्यात् एषोभिसंब
न्धः यत्र हि किन्त्वे सावकाशं दीर्घत्वेन पर

त्वाण्णिलोपो बाध्येत प्रसक्तिश्च पुनः किन्त्वे
नवकाशं दीर्घत्वे यथैव गुणो बाध्येत एवे
णिलोपमपि बाधेत तत्र णिलोपस्याव
काशः कारणा हारणा दीर्घत्वस्यावका
शः चिकीर्षति तुष्टूषति इहोभयं प्राप्नो
ति ज्ञीप्स्यति परत्वाण्णिलोपः प्रसक्त्यपि
किन्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं निमित्तानि
प्रमित्सति मिमानिषति मिनात्यादीर्घत्वे कृ
ते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् यथैव
तर्हि प्रसक्ति किन्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वा
ण्णिलोपो बाध्येत तस्मात्किन्त्वे वक्तव्यं इ
कः किन्त्वे गुणो मा भूत् दीर्घारम्भात्कृते भ
वेत् अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रस
ज्यते सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमिडित्वं दीर्घ
संश्रयं दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपः
तु प्रयोजनं हलन्ताच्च इग्वकोपनिर्दे
शः कथं ह्येको नाम हल् अन्तः स्याद
नन्त्यः कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः इ
गन्तो हलन्तादिति यथैव यियक्षति इ
ह भवति प्राप्नोति एवं तर्हि इगुपधाद्धले
नादिति वक्ष्यामि एवमपि दम्भेर्न प्राप्
नोति हलन्तं च भिद्यते यथा न्यासमेवास्तु

नन्वचोक्तमप्रकोयं निर्देशः नाप्रकः प्र
योमनश ह्यस्त्येवावयववाचा । नयथा
वसंतो नो वसन्ताः वसन्तावयवो वसन्ता
वयव इति गम्यते अस्ति सामीप्ये वर्त्तते
तद्यथा उदकान्ते गतः उदकसमीपमि
ति गम्यते तद्यत्सामीप्ये वर्त्तते तस्येदं ग्र
हणं एवमपि इक्वेन सिध्यति योसाविक
समीपे हल् न तस्मादुत्तरः सन् नासावि
कसमीपे एवं तर्हि इक्सौ हलग्रहणस्य जा
तिवाचकत्वात्सिद्धं हलजातिर्निर्दिश्यते
इकश्चेत्परा या हलजातिरिति लिङ्सिचा
वात्मनेपदेषु कथमिदं विज्ञायते आत्म
नेपदं यो लिङ्सिचाविति आहोस्विदात्म
नेपदेषु परतः यौ लिङ्सिचाविति किं
चातः यदि विज्ञायते आत्मनेपदं यो
लिङ्सिचाविति लिङ्विशेषणः सिज
विशेषणः अथ विज्ञायते आत्मनेपदे
षु परतो यौ लिङ्सिचाविति सिज्विशेष
णः लिङ्विशेषणः यथेच्छसि तथास्तु
अस्तु तावदात्मनेपदं यो लिङ्सिचावि
ति ननु चोक्तं लिङ्विशेषणः सिज्विशे
षणः सिच्च विशेषणः कथमात्मनेपदं

श्रीं
महा
भा
२५

सिज्नास्तीति कृत्वात्मनेपदपरे सिचि ।
कार्यं विज्ञास्यते अथवा पुनरस्त्वात्म
नेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति नन्व
चोक्तं सिज्विशेषणः लिङ्विशेषणः लि
ङ्विशेषिता कथम् आत्मनेपदपरे ।
लिङ्नास्तीति कृत्वात्मनेपदे लिङि का
र्यं विज्ञास्यते नैव पुनरस्त्यो लिङ्विशेष
णेनात्मनेपदग्रहणेन किं कारणं फलि
न वर्त्तते आत्मनेपदेषु चैव लिङ् फला
दिन परस्मैपदेषु न द्वे तस्मिन्विशेषणमा
त्मनेपदग्रहणं अथ सिज्विशेषणमात्म
नेपदग्रहणमस्ति किं प्रयोजनं इहमा
भूत अयासीत अवाप्सीत नैतदस्ति
इकइति वर्त्तते एवमपि अचेषीत अनैषी
त् अध्यापिषामोति हलेनादिनिवर्त्तते
एवमपि अकोषीत अमोषीत अमशा
मोति नैतदस्ति जतिलिनवर्त्तते एवमपि
अभैत्सीत अच्छैत्सीत अक्षासमोति ने
तदस्ति इग्लक्षणायां वृद्धौ प्रति
षेधः न चैषोलक्षणा वृद्धिः इदं तर्हि प्र
योजनं इदमाभूत अहासीत अचासी
त् किं चमात् अकिलक्षणाश्रमागमो

तस्मात् स्थानिवच्च इत्यकस्य तकारे
त्वे कस्मान्नेतो विकारः तपरः क्रियते दी
र्घोमाभूत् दीर्घोमाभूदितेपि सः अन
रेणाप्यारभ्ये सिद्धेऽत्र दीर्घः प्लुतमाप्याया
पान्नह्रालिमाहत्वीति अनेनेरस्तेतोमा
भूत् इदं तर्हि प्रयोजनं नेस्तेतोमाभूदिति
कृतेनत्वावत्वेतत् अनेनतरार्थमप्यारंभोदू
स्तोभविष्यति न पुनः स्वनन्तिस्त्वतस्य
विषयेस्ततः विपर्ययेस्तेनतदुच्यते यदाच
विषयो भविष्यत्येवमेव तदास्तेनतेन इत्य
कस्य तकारे त्वे दीर्घो माभूदितेपि सः
अनेनेरस्ते तोमाभूत्स्यात्त्वविषये त्व
तः तत्कासेद् नेसेडिति कृते किंत्वे
सेडित्येवसिद्धं नार्थः तपरकरणेनानि
शायामवधारणात् निशायामवधार
णान्तभविष्यति किमवधारणे निशा
याः इदिति निदिह्लीदिह्यरत्र इति परो ह्ना
यानर्हिप्रामोति कित्वस्मात् पथिवपो
म ङ्किनीमाकारलोपनस्मात् माभू
देवं तर्हितेवभविष्यति इदं तर्हि नापि
वजाद्विवङ्क्विनोत्पथालोपात्तस्मात्
ज्ञापकमन्त्यपरेऽनाथातं ज्ञापकमपरेऽनाथो

श्री
महा
भा
१२५

नभविष्यति किं ज्ञापके सति फल
ग्रहणे विद्वः परस्मि कोफलिनिफ
लग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
औपदेशिकस्य किंत्वस्य प्रतिषेधो ना
निर्देशिकस्येति कथं कृत्वा ज्ञापकं फ
लग्रहणस्यैतत्प्रयोजने इदं माभूत
शिशयिषत इति परिचिनोति देशाक
स्यापि किंत्वस्य प्रतिषेधः स्यात् फल
ग्रहणमनर्थकं स्यात् अस्त्वत्र कित्वे
नसेडिति प्रतिषेधो भविष्यति पश्य
तित्वाचार्यः औपदेशिकस्य किंत्वस्य प्र
तिषेधो नानिर्देशिकस्येति ततो फलग्र
हणं करोति नैतदस्ति ज्ञापके उत्तरा
र्थमेतत्स्यात् स्थान्यादेशफलादेशयथा
स्यात् इदं माभूत् उपास्थायिषाताम् उ
पास्थायिषत उत्वकित्वस्य वियोगेन कि
त्वमस्य वियोगेनत्वमुच्यते नैतदस्ति कि
त्व इत्येनेन भविष्यति देशन्तत्स्यतीय
ति नयथा स्यपीवा स्वपीवार्त्तमस्य वियो
गेन तदुच्यमानं प्रसनिवृत्तोऽपि न भवति
प्रयत्नात्कर्मत्वं कारणमिदिः स्वैतीय
नोपापत्तारेशो भविष्यति तस्मैस्यतर्हि

श्री
महा
भा
१२

क्त्वाग्रहणं कर्तव्यं वसोर्नौपदेशिकं
कित्वं किं च स्यात् पपिवान् नमिवान्
क्ङितोराकारलोपो न स्यात् मा भूदेवं इ
टि चेत्येवं भविष्यति इह तर्हि जग्मिवान्
जघ्निवान् क्ङितोरुपधालोपो न स्यात्
वस्वर्थं किदतिदेशात् प्रसक्तोपदेशि।
कस्य कित्वस्य प्रतिषेधः आतिदेशिक
मर्थ कित्वं भविष्यति यत्र तर्हि तस्य निषि
ध्यते श्रुजेः आजिवानिति एवं तर्हि क्त्वा
रसः स्मरः लिट्क्ङित् सार्वधातुकमि
ति न च सार्वधातुकमिति तत्र सार्वधातु
कमपित् ङिद्वदिति ङित्त्वादुपधालोपो
भविष्यति इह तर्हि प्रयोजनं इत्यमाषु
नेनिरुहीनः उपस्तिहिनिः निक्रुचिनिः
तस्मात् क्त्वाग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं क्त्वा
च विग्रहात् उपरिष्टाद्योगविभागः करि
ष्यते नसेणिष्टासीड [illegible]
इष्टा [illegible] नितिवापो उदुपधाद्भावादि
कर्मणोरन्यतरस्या ततः मृडः मृडः क्त्वानि
ष्टा सेट् किद्भवति ततः क्त्वा क्त्वा च सेट्
किद्भवति मृड इति निवृत्तं नसेडिति क
ते किं च निष्ठायामवधारणात् त्वापका

श्री
महा
भा
१२९

त्वपरो वा योग निफलग्रहणं विदुः इत्वे
कित्त्वप्रयोगे नेरणात् लास्य पीवति इ
कारस्य वाह्यावापादेशो भविष्यति
वस्वर्थं किदतिदेशात् इहोनिः क्त्वा च वि
ग्रहात् उदुपधा इत्येकस्मात् भवति ग
धित मिति इष्टिः उदुपधात् रूपः शाब्दिक
रणाभ्यश्यते मृडः क्त्वा च मृडः क्त्वानि
ष्ठयोरिति विधिवाप्रसंगः सेट्प्रकरणात् मृ
डः क्त्वा निष्ठयोरिति विभाषा प्राप्नोति किं
कारणं सेट्प्रकरणात् सेडिति निवृत्तं
न वा इस्मेतस्या किराश्रयत्वादिति हि वा
किमम नैष दोषः किं कारणं सेडेत
स्या किराश्रयत्वात् अकिराश्रयं सेडयं
यदा कित्वं न दृष्टा भवितव्य सेडतस्या।
किराश्रयत्वात् प्रतिषेधविभाषा कि
त्वं भविष्यति इहाप्युपाचवस्रोग्रहणात्क
यते तेन वचनादिह सेट्प्रकरणात्क्त्वा
त्व विभाषा प्राप्नोति इह्युपात्तग्रहणं इह्यु
पि सेटोग्रहणं न कर्तव्यं भवति आरम्भाणी
याः पदनिमित्तमितरयोः सिद्धं कथं विभा
षा मध्ये योगाः क्रियन्ते विभाषा मध्ये च
ये विधयो नित्यास्ते भवन्ति किमर्थं तर्हि

त्काग्रहणन्त्काग्रहणमनर्थं त्काग्र
हणं क्रियतेऽनर्थं नोपधात्थफान्ता
द्वावञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति तृषिमृषिकृशेः
काश्यपस्य काश्यपग्रहणं पूजार्थं वे
त्येव हि वर्त्तते रलो व्युपधा किमिदं रलः
त्काशपोः किन्ने विधीयते आहोस्वित्प्र
तिषिध्यते किं चातः यदि विधीयते त्का
ग्रहणमनर्थकं किं देव हि त्काप्रत्ययप्र
तिषिध्यते सन्तत्र ग्रहणमपार्थकं अकि
देव हि सत् भवत्युत्तरं पठति रलः त्का
सतोः किन्न रलः त्कासतः किन्नु विधी
यते नन्वोक्तं त्काग्रहणमनर्थकं ना
नर्थकं त्का से इति प्रतिषेधः प्राप्नोति
तद्बाधनार्थं ऊकालोज्ह्रस्वदीर्घप्लुतः
प्राश्नोपनिर्देशः ऊऽस्येन नकालः प्र
तिनिर्दिश्यते ऊऽस्य पर्वर्णाः तत्राप्युक्ते
वर्णस्य कालेन सामानाधिकरण्य क
थं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः ऊकालकाल
इति किमिदमूकालकाल इति ऊऽस्य
सकालः ऊकालः सकालो यस्य ऊकाल
काल इति एवं तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः
न कर्त्तव्यः उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः तद्यथा

श्री
महा
भा
१३१

उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खर
मुखः एवमूकालकाल ऊकाल इति
अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति का
लसहचरितो वर्णः वर्णोऽपि कालएव ह
स्वादिषु समसंख्यानस्याप्रसिद्धिः किं का
रणं निर्देशवैषम्यात् तिस्रः संज्ञाः एकः
संज्ञी वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति
सिद्धं तु समसंख्यत्वात् सिद्धमेतत् कथं
समसंख्यत्वात् कथं समसंख्यत्वं त्रया
णां हि विकारनिर्देशः त्रयाणामेव प्रश्लि
ष्टनिर्देशः कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणाम।
यं प्रश्लिष्टनिर्देश इति तिसृणां संज्ञानां
करणसामर्थ्यात् त्रयाणां हि विकार
निर्देशः कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणाम
यं प्रश्लिष्टनिर्देश इति तिसृणां संज्ञानां
करणसामर्थ्यात् यद्यपि तावत्तिसृ
णां संज्ञानां करणसामर्थ्याज्ज्ञायते त्र
याणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति ऊत
स्त्वितत एतेनानुपूर्व्येणासंनिविष्टा
नां संज्ञा भविष्यति आद्यो मात्रिकः त
तो द्विमात्रिकः ततस्त्रिमात्र इति तद्
नमात्रिको मध्ये वा नैव स्यात् तद्याहि

मात्रः आदैर्वानेवास्मात्तथात्रिमात्रः
आदैर्वामध्येवास्मात् अथैतावत्त्रिमा
त्रोशक्यआदैर्वामध्येवाकर्तुं कुतः प्लु
ताश्रयोहिप्रकृतिभावः प्रसज्येत मात्रि
कद्विमात्रिकयोरपिच्यते सवर्णनिपततो
त्रिमात्रिकस्यसवर्णनिपातोभविष्यति य
तावद्रुच्यते अथैतावत्त्रिमात्रोशक्य।
आदैर्मध्येवाकर्तुं कुतः प्लुताश्रयो
हिप्रकृतिभावः प्रसज्येत मात्रिकद्विमा
त्रिकयोरपिच्यते सवर्णनिपततोत्रिमात्रि
कसवर्णनिपातोभविष्यति यतावद्रुच्य
ते अथैतावत्त्रिमात्रोशक्यआदैर्वामध्ये
वाकर्तुं कुतः प्लुतः आश्रयोहिप्रकृति।
भावः प्रसज्येतेति प्लुताश्रयः प्रकृति
भावः प्लुतसंज्ञोचानेनैवयदिचत्रिमा
त्रआदैर्वामध्येवास्मात् प्लुतसंज्ञैवा
स्यास्मात् कुतः प्रकृतिभावः यदुच्
च्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपिच्यते
सवर्णनिपततोत्रिमात्रिकस्यसवर्णनिपा
तोभविष्यतीति ह्रस्वाश्रयोहिद्विमे
त्राह्रस्वसंज्ञाचानेनैवयदिचमात्रिको
मध्येवानेस्मात् ह्रस्वसंज्ञैवास्यान्नस्मात्

श्री
मध्य
भा
१८

ऊकालोज्झिसंज्ञा कुतः सवर्णनिपातः प
वमेषाव्यवस्थानप्रकल्पेत एवंतर्ह्या
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नमात्रिकोत्रभ
वतीति यदयंविभाषापृष्टप्रतिवचने
हेरिति त्रिमात्रिकस्यप्लुतंशास्ति कथंकृ
त्वाज्ञापकं यौतस्यप्लुतसंज्ञः यदिवृद्धि
मात्रौतस्मात् प्लुतसंज्ञाभावस्मात् नवृद्धि
मात्राकालस्यद्विमात्रकावचनमनर्थ
कंस्यात् मात्रिकस्यचास्यसवर्णनिपातो
वापितइतिकृत्वा नान्यथान्यहनेभवि
ते अन्यरतोमध्यात् एवमेषाव्यव।
स्थाप्रक्रमाभेवदेवमे षाव्यवस्थाप्र
क्रमा दीर्घप्लुतयाःसंज्ञयोःप्लुःसर्वसं
ज्ञाप्रसंगः दीर्घप्लुतयोरपिसर्वसंज्ञा
प्राप्नोतिकाह्रस्वसंज्ञाकिंकारणं प्र
णासवर्णान्यदज्ञानीति सिद्धत्वत
परनिर्देशात् सिद्धमेतत्तत्कथंतपर
निर्देशः कर्तव्यः ऊह्रकालइति एषे
वेडुताचातपरकरणंमध्यमविलंबि
तयोरुपसंख्यानंकालभेदादितिद्रुता
दिषुचोक्तं किमुक्तं सिद्धत्ववस्थितत्व
णोवक्तश्रिरविवचनाद्रुतयोर्विशे

शेष्यते समर्हिन्नपरनिर्देशः कर्त्तव्यः
न कर्त्तव्यः कालग्रहणं क्रियते यावत्त्
नपरकरणेनावकालग्रहणं प्रत्येकं
च कालशब्दः परिसमाप्यते उकालः
ऊकालः उत्कालः इति अथ वै कस
ज्ञाधिकारे योगः कर्त्तव्यः नैकसं
ज्ञा भवति परापरानवकाशाश्चेति प
वे दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति
अथवा संहैपशाहस्याशाहस्संज्ञेत्यर्थ।
योगः प्रत्याख्यायते नचापदेन शास्त्रस
ज्ञेति एतत्सर्वा विभक्त्यानिर्दिष्टमा
नमर्थवत्तया निर्दिष्टमनन्तरान्त्वर्ति
ष्यते अणादिस्वर्णस्य प्रत्ययः ज्ञप
ह्रस्वसंज्ञायामिति अथवा ह्रस्वसंज्ञाव
चनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोर्न भविष्यति
तन्त्र वैरप्रयोजनं स्यात् संज्ञया विधा
ने नियमं वक्ष्यामीति स्यादेतत्प्रयोजनं
यदि किं चिन्नवगाहिस्वशासनानि स्युः
यत्त्वेतावत्प्रयावरच्यग्रहणेनावग्रहस्व
ग्रहणं चेन्नो किं चिन्नवगाहिस्वशास
नानि इदं तर्हि प्रयोजनं एच इग्घ्रस्वा
देशे इति वक्ष्यामीति अनुच्यमाने हि

श्री
महा
भा
१२५

नास्मिन्विषये ह्रस्वप्रदेशेषु चेदूभवतीति व
क्तव्यं स्यात् ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिक
स्येत्यूभवतीति एचश्चुपधाया ह्र
स्वः एच इग्भवतीति ह्रस्वः हलादिशेषः
एच इग्भवतीति एचश्चुपधाया ह्रस्वः
एच इग्भवतीति ह्रस्वः हलादिशेषः
एच इग्भवतीति संज्ञाकरणेनास्य
तो न लचोपः कृत एतत् नेत्युच्यते हि
संज्ञाकरणे लघोपधस्य ह्रस्वप्रदेशेषु
चेदूभवतीति न पुनः संज्ञाकरणे त्रि
ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड्ग्रहणा
नि संज्ञाकरणे पुनरेषो ह्रस्वसंज्ञा वक्त।
व्या त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्त्तव्य
ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्वः एच इग्घ्रस्वादेश इति
सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति य
द्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं
दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा मा भूदिति अथ
च किमयमलोन्त्यशेषः आहोस्विदलो
न्त्यापवादः कथं चायं तच्छेषः स्यात् क
थं वा तदपवादः यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च
प्रलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति अचश्च ह्रस्व
दीर्घप्लुताः ततो यत्तच्छेषः अथ नानावा

श्री
महा
भा
१८

अलोन्त्यस्यविधयो भवंतीत्युचः इह दी
र्घत्वनाः अन्त्यस्याचोन्त्यस्यजन्त्यस्येति
नर्थीयंतरपवादः कस्यात्रविशेषः इ
स्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रछि।
शामादिप्रभृतिष्वनिगामिदीर्घेषुवचग्र
हणं। इस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेत्
वचिप्रछिशामादिप्रभृतिष्वनिगामि
दीर्घेषुवचग्रहणं कर्तव्यं वचिप्रछ्योर्दी
र्घः अच इति वक्तव्यं अनेन्त्यत्वाद्धि न प्रा
प्नोति शामादीनां दीर्घः अच इति वक्त
व्यं अनेन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति इनिगम्यो
दीर्घः अच इति वक्तव्यं अनेन्त्यत्वाद्धि न
प्राप्नोति अस्तु तर्हि नरपवादः अच
श्चेन्नपुंसकह्रस्वात् कृत्सार्वधातुक
नामिदीर्घेषु नेत्यप्रतिषेधः अचश्चेन्न
पुंसकह्रस्वात् कृत्सार्वधातुकनामिदी
र्घेषु अनेन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ह्रस्वो
नपुंसके प्रातिपदिकस्येतियथेह भवति
रेग्रतिरि नोग्रतिन एवं स्वाग्रात्याणकु
लमित्यत्रापि प्राप्नोति अकृत्सार्वधातु
कयोर्दीर्घः यथेह भवति चीयते स्तूयते
इति एवं क्रियते भिद्यते अत्रापि प्राप्नोति

नामिदीर्घः यथेह भवति अग्नीयां वायूनां
मिति एवं षसामित्यत्रापि प्राप्नोति नैषदो
षः नोपधाया इत्येतन्नियमार्थं भविष्यती
ति प्रकृतस्यैषनियमः स्यात् किंचप्रकृत
नामीति तेन भवेदिह नियमात्स्यात् ष
स्वामिति अन्येत अन्येतेनन्यने इतिपामा
नि अप्यायेवेनियमः स्यात् नोपधाया
नाम्येवेति एवमपि भवेत् इहनियमा
त्रस्यात् अन्येतेनन्यनेइति इतिषसामि
त्यत्रप्राप्नोति अच्याष्कभेषोनियमः स्यात्
नोपधायाएवनामिनान्यवचनोपधायाः
इति एवमपिक्रियते भिद्यते स्ववभ्रा
ह्मणकुलमित्यत्रप्राप्नोति एवंतर्हि ह्रस्वो
दीर्घः स्त्वनइतियत्रस्यात् अच इत्येतत्तदो
पधायिइष्टव्यं किंकृतं भवति द्वितीयाष
ष्ठीप्रादुर्भाष्यते तत्रकामचारः ग्रहणमाणे
न वाचंविशेषयितुं अचावाग्रहणमाणो
वनाकामचारः इहतावत् वचिप्रछिशा
मादिप्रभृतिष्विनिगामिदीर्घेषु ग्रहणमाने
नार्थंविशेषयिष्यामः एतेषांदीर्घोभवत्य
च इति इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधा
तुकनामिदीर्घेषु वाग्रहणमाणेनांविशे।

षष्ठियामः नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति अचः
पर्जन्तस्य अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवति
अचः अजन्तस्येति इह कस्मान्न भवति चेयः
पंथः सइति संज्ञयाविधानेनियमः संज्ञा।
यायेविधीयेतेतेष्वनियमः किंवक्ष्यमत
तद्धिकल्पमनच्चमानेगोस्याते अचिर्निर्दि
वर्तितेततेवमभिसंबंधः करिष्यते स्वचश्च
स्भवतीयपितिह्रस्वोदीर्घः प्लुतइति एवंभाव्य
मानः अचश्च एतस्मिन्योगे अचग्रहणास्वनिंकिं
प्रयोजनं अचग्रहणां संयोगाचसमुदाय
निवृत्यर्थं अचग्रहणां क्रियते संयोगनिवृ
त्यर्थं अचसमुदायनिवृत्यर्थं प्रतक्ष प्र
क्ष हलसपिनिकृतिनस्याभूदिति अ
चसमुदायनिवृत्यर्थं तितउच्छत्रं तितउ
कायां दीर्घामभूतामाभूदिति विभाषयातस्या
भूदिति उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः षष्ठी
निर्दिष्टमच्ग्रहणमनुवर्तते उताहोन किं
चातः यद्यनुवर्तते हलस्यामैवाजनस्।
विद्यमानवड्डवनीमाषापरिभाषानप्रकल्प
ते कथं ह्रलोनामस्वरस्यामिःस्यान एवंतर्हि
निवृत्यर्थं वक्ष्येनस्याः परिभाषयाः प्रयो
जनानि अचच्चअच्चमानिर्दिष्टमचग्रहणाम

श्री
महा
भा
१८१

प्र
मा
भ
१

मनुवर्तते उताहोन किंचिदर्थोस्न्व
न्वाधाठमर्थो यद्यनेनुवर्तते अजनस्यापिगुणा
लक्ष्यते नैनचयमनाद्यमुपलभ्यते नय
थाह्ययोरकृण्योवस्नयोमध्ये एकृवर्णान
ह्रुगाम्नुपलभ्यते वरदपिटकेरिकको।
लोहकेसः तह्रणाउपलभ्यते ऊनोन्नुव
लेनन अचपनेगुणाम्नुस्नामीप्यात्नवा
ननमपितह्रणाम्नुपलभ्यते इति नघन
वे मनस्पनेगुणाः सन्तु तेन्नामीप्यान्नुग्र
जेपितह्रणापवोपलभ्यते अन्तरेणापि
हिंवाजनमचयवेनेगुणानुक्ष्यते नधन
रेनरेणाचेवाजनस्योच्चारणमपिभवति
अन्वर्थावत्वपिभवति अन्वर्थावत्वपि
निर्वचने स्वयंराजन्तेस्वनाः अनुभवतिन्वा
जनमिति उच्चनीचस्यानवस्थितत्वान्सं
प्रसिद्धिः यः स्मन्नुचमिदंनीचमनवस्थितप
दार्थकेतदैवहिकंचित्प्रतिउच्चैर्भवति
केचित्प्रतिनीचैः एवंहिकश्चित्किंचिद
धीयमानमाह किमच्चैरारूपकेशानेवं
तेनास्मिति तमेवतस्याधीयानमपरआह।
ह किमितेदंतकेनादेशे उच्चैर्वर्तनास्मिति
एवकोमच्चनीचमनवस्थितपदार्थकंत

प्र
म
भ
१

श्री
महा
भा
१८८

प्रानवत्यितरत्राणांतयाप्यप्रसिद्धिः एवं
नहिलत्वाकरिष्यते प्राप्यामोदारुणाप्म
णुनावस्थैत्युच्चैः करणिः शब्दस्य प्राप्य
मागायामोदारुण्यस्वरस्यदारुणनोरुक्ष
ता प्रणुताविस्पस्तहनता उच्चैः करणि
शब्दस्य प्रयत्नोच्चैः करणिशब्दस्यान्वव
सर्गोमार्दवमरुत्तावित्यति नीचैः करा
णिशब्दस्य अन्ववसर्गोगात्राणांशिथिल
तामार्दवंस्वरस्य महत्ता स्निग्धता उरुता
महता कंठस्येति नीचैः करणिशब्दस्य
अन्ववसर्गोगात्राणांशिथिलतामार्दवं
स्वरस्य महत्ता स्निग्धता उरुता महता
कंठस्येति नीचैः करणिशब्दस्य एतदप्य
नैकांतिकं यथाल्पप्राणस्य सर्वोच्चैः मम
हाप्राणस्य सर्वनीचैः सिद्धत्वसमानप्रक्र
मवचेन सिद्धमेतत्कथं समानेकक्रमर
तिवक्तव्यं कः पुनः प्रक्रमः उरः कंठः शिर
इति समाहारः स्वरितः समाहारः स्वरित
इत्युच्यते कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भ
वतिउच्चोरित्याह समाहारश्चोच्चत्वाभा
वात समाहारश्चोच्चनत्वकिंकारणं
उभाववान महोचोः समाहारोस्ति नन्व

यमस्त्रियोगेइयइति नैषोचोः समाहा
रः अन्योपसदानानदानयोः स्यानेप
कस्मादिप्यते एवं गुणयोश्चेत्याम्प्रकर
णात गुणयोश्चेत तत्र किंवततराणाम
प्रचप्रकरणात प्रजितिवर्तते सिद्ध
त्वच समुदायः अन्यात्स्वीतिकल्पानङ्ग
णस्याचः समाहारगुणस्य संप्रत्ययो भ
विष्यतिकथंपुनः समाहारह्रस्वेनता
वृशाकः प्रतिनिर्देश्यम् मन्नलोपोत्र
द्रष्टव्यः तद्यथा पृष्ठकेपष्ठाते पृष्ठ।
काः कालकाः पष्ठाते कालकाइतिप
वसमाहारवान समाहारः अथवा।
कारेयमनर्थीयः तद्यथाकुरः चरइ
ति यदेवंचैस्वर्येनप्रकल्पते तस्कोदो
षः चैस्वर्यगाणधीमहेइमेतत्रोपपद्यते
त्रैनद्वगणपेदे किंतर्हि प्रजेपदसमेत
त चैस्वर्यगाणधीमहे त्रिकारणान्नी।
रधीमहे केचिदन्नदानगणाः केचि
द्रभयगणाः तद्यथायज्ञगणाः सप्तकं
हृलगणाः कुसः यद्वानीसमयगणाः

सन्नतीयामात्रालभते कल्मषइति
वासोगरइतिवा एवमिहापि उदात्त
गुणः उदात्तः अनुदात्तगुणः अनुदा
त्तः यइदानीमुभयगुणः सन्नतीयामा
त्रालभतेस्वरइति तस्यादितउदात्त
मर्धह्रस्वम अर्धह्रस्वमित्युच्यते न
चैतदीर्घप्लुतयोर्व्याप्नोति कस्याशक्ति
केषांचित् नैषदोषः मात्रचोलोपो
द्रष्टव्यः अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति
किमर्थमिदमुच्यते आमिश्रीभूतमि
वेदम्भवति तद्यथा क्षीरोदके संसृष्टे
आमिश्रितत्वान्नज्ञायते कियत्क्षीरं
कियदुदकम कस्मिन्नवकाशे क्षीरं
कस्मिन्नोदकमिति एवमिहाप्यामिश्र
तत्वान्नज्ञायतेकियदुदात्तंकि यदनु
दात्तं कस्मिन्नवकाशेउदात्तंकस्मिन्न
नुदात्तमिति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्व
चष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तं अस्मिन्न
वकाशेउदात्तमस्मिन्ननुदात्तमिति त
दाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे इयदुदा

त्तमितियदनुदात्तमस्मिन्नवकाशेउदा
त्तमस्मिन्ननुदात्तमिति यद्येवंसुहृत्किम
न्यानप्येवंजातीयकानितोपदिशति का
लि:पुनःस्थानकरणानुप्रदानानिव्याक
रणंनामेयमुत्तराविद्या सोसौछन्दःशा
स्त्रेभिविनीतउपलब्ध्याधिगन्तमुत्स
हतेयद्येवंनार्थोनेनइदमप्युपलब्ध्या
गमिष्यतिसंज्ञाकरणंतर्हीदं तस्य
स्वरितस्यादितः अर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं
भवतीतिकिंकृतंभवतिविरुदात्तपदे
शेषस्वरितग्रहणंकृतंभवति उदात्त
स्वरितपरस्यसन्नतरः उदात्तस्वरितयो
र्यणः स्वरितोनुदात्तस्य गालवानामि
तिपतदपिनास्तिप्रयोजनमसंज्ञाक
रणेनामयतेनलघीयः कृतपततलघ
घेहिसंज्ञाकरणंलघीयश्चविरुदात्तप
देशेषस्वरितग्रहणम् तपरः संज्ञाकर

णे विकृतानप्रदेशेषु स्वरितग्रहणेन
वाक्याणि संज्ञाकरणेषु पुनरेकादश
पर्वतहिमवत्प्रमनेन क्रियते श्रुत्वाख्याने
चैवसंज्ञा च कथं पुनरेकेनयत्नेनोभयं
लभ्यं लभ्यामित्याह कथं स्वरितग्रहणं
वित्तास्याने तस्य स्वरितस्यादितः अर्ध
स्वरमुदात्तसंज्ञं भवतीति अर्धमात्रावि
तिमात्रा उदात्ते यदि तर्हि संज्ञाकरणे प
वमप्युदात्तादेवोच्यते तन्त्रस्वरितादेशेऽपि
प्राप्नोति श्रुत्याख्यानं भवतु हीदं मेरुद्द
हेः स्वरितस्यार्थह्रस्वोदात्तादेदात्तस्वरि
तपरस्य सन्नतरार्थं मुदात्तानुदात्तस्य
स्वरितान्कार्यं स्वरितादितिसिद्ध्यर्थं स्वरि
तस्याचार्यं ह्रस्वोदात्तनुदात्तउदात्तस्य स्वरि
तपरस्य सन्नतरः कम्पेनस्मान्नह्याद्देह
चकोऽर्धमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित
इत्यवक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनं स्वरितादितिसिद्ध्यर्थं स्वरि
तादितिसिद्धिर्यथा स्यात् स्वरितात्संहि।
तायामनुदात्तानामिति इमं मे गङ्गे यमु
ने सरस्वति शुतुद्रि कृतं हि यथा स्यात्
यः सिद्धः स्वरितात्कार्यं देवदत्त यज्ञदत्तौ स्व
रितोदात्तार्थं च नैव वक्तव्यं न सुब्रह्म।
ण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः इन्द्रागच्छ क
तं हि स्यात् यः सिद्धः स्वरितः सुब्रह्मण्या
मिन्द्रागच्छ स्वरितोदात्तार्थस्वरितार्थं
स्वरितोदात्तार्थस्वरितार्थं नैव कर्तव्यम्
इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ स्वरितपरसन्न
तरार्थं च नैव कर्तव्यम् उदात्तस्वरितप
रस्य सन्नतरः माणवक जटिलाभिन्नपक
न्यद कृतं हि स्यात् यः सिद्धः स्वरितः मा।
णवक जटिलाभिन्नपक कृतं हि वक्तव्यम्
न वक्तव्यम् देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनेन ज्ञा
पकं स्वरितादितिसिद्धं तस्य देवब्रह्मणो
रनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्धं स्वरितं इति
यदेतज्ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तानां परस्यानुदात्त
स्य स्वरितत्वं प्राप्नोति नह्यमो देवब्रह्मणोरनु।
दात्तवचनं ज्ञापकं सिद्धं ह्रस्वरितमिति किं
तर्हि परमेतत्कोऽड्मिति एकश्रुतिर्हि।

गत्संबुद्धौ किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धे
र्ग्रहणम् एकवचनं संबुद्धिरिति आहो
स्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति
किं चातः यदि पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्र
हणं देवाः ब्राह्मणाः अत्र न प्राप्नोति अ
न्वर्थग्रहणम् न दोषो भवति यथा न दो
षस्तथास्तु किं पुनरयमेकश्रुतिरुदा
त्ताहोस्विदनुदात्ता नोदात्ता कथं ज्ञापते
यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह क।
थं कृत्वा ज्ञापकं यदुच्चैर्निर्देशः यावदु
च्चैस्तराम् यदि तर्हि नोदात्ता अनुदात्ता
अनुदात्तापि न कथं ज्ञायते यदयमुदात्त
स्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह कथं कृत्वा
ज्ञापकं अनेनेन निर्देशः यावत्सन्नतरा वा
सन्नतरः सैवास्तु ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदा
त्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं क्रियते
अपर आह किमियमेकश्रुतिरुदात्ता
आहोस्विदनुदात्ता उदात्ता कथं कृत्वा।
ज्ञापकं नेनेन निर्देशः उच्चैरुदात्त उच्चैस्त
रामित्येतद्भवति यदि तर्हि उदात्तानुदात्ता
अनुदात्ता च कथं ज्ञापते यदयं स्वरितपर
स्य सन्नतर इत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं नेनेन

र निर्देशः सन्नतरः सन्नतरश्चेत्येतद्भवति
नयनेनैव न निर्देशो समस्तरा भवति उ।
दात्तः उदात्ततरः अनुदात्तः अनुदात्ततरः
स्वरितः स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः
एकश्रुतिः सप्तमः न सुब्रह्मण्यायां स्वरि।
तस्य तूदात्तः सुब्रह्मण्यायामोकार उदा
त्तः सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति
सुब्रह्मण्योम् ककारश्चास्य निपातादि।
श्च उदात्तो भवति वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भ
वतः पदादिषु आगच्छ मघवन्नेवजेम
आगच्छ मघवन् सत्यापयाणामतः स।
त्यापयाणामन उदात्तो भवति अहे सुत्या
अहे सुत्या असाविष्यतः असाविष्यत उ
दात्तो भवति गार्ग्यो यजते वात्स्यो यजते
अमर्ष्येण उदात्तो भवति दाक्षः पिताय।
जते स्थानस्थापानमेव स्थानस्थापान
ममनुदात्तं भवति अन्यस्य गार्ग्यस्य।
पिता यजते वात्स्यस्य पिता यजते वा
नामधेयस्यास्थानस्थापानमनुदात्तं भ
वति देवदत्तस्य पिता यजते देवदत्त।
स्य पिता यजते देवब्राह्मणोरनुदात्तः।
देवब्राह्मणोरनुदेवब्राह्मणोरनुदात्तत्वे

केस्केति देवाः ब्राह्मणाः देवाब्राह्मणाः स्व।
रितात्संहितायामनुदात्तानाम् स्वरिता।
त्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्व्येकयोरे
कश्रुत्यवचने स्वरितात्संहितायामनुदा
त्तानामिति चेद्व्येकयोरेकश्रुत्यं वक्तव्यम् अ
विशेषः पश्यतीति किंपुनःकारणं न सि।
ध्यति बहुवचनेन हि निर्देशः क्रियते तेन
बहूनामेवैकश्रुत्यं स्यात् व्येकयोर्न
स्यात् नैष दोषः नात्र बहुनिर्देशस्तंत्रम
कथं पुनस्तेनैव वचनाभिनिर्देशः क्रियते
नचानंतरं स्यात् तत्कारे च भवांस्तद्देशीन।
नांतरीयकत्वादत्र बहुवचननिर्देशः क्रिय
ते अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन
निर्देशः कर्तव्य इति तद्यथा कश्चिदन्ना
र्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहर।
ति नांतरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदा।
दाय तुषपलालान्युत्सृज तथा कश्चिन्मां
सार्थी मत्स्यान् सकंटकान् सशकलानाह
रति नांतरीयकत्वात् स यावदादेयं ता।
वदादेयं तावदादाय शकलकंटकानु।
त्सृजति एवमिहापि नांतरीयकत्वात् ब
हुवचनेन निर्देशः क्रियते अविशेषेण।

कश्रुत्यम् अविशेषेणाव्यवहितानामप्र।
सिद्धिः अविशेषेणाव्यवहितानामेकश्रु
त्यं न प्राप्नोति इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शु
तुद्रि अनेकमपीति वचनात्सिद्धम् अनेक
मप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रु
तिर्भवतीति वक्तव्यं सिध्यति सूत्रं तर्हि भि।
द्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं स्वरिता
त्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्व्येकयोरे।
कश्रुत्यवचनमिति नैष दोषः कथं एक।
शेषनिर्देशोऽयम् अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्च
अनुदात्तानां चानुदात्तानामिति एवमपि ष।
ट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति षट्प्रभृतिषु एक
शेषः परिसमाप्यते प्रत्येकं वाक्यपरिसमा
प्तिर्दृष्टेति व्येकयोरपि भविष्यतीति अष्टक
अष्टकसंज्ञायां हलग्रहणं स्वादिलोपे हलोऽग्र।
हणार्थं अष्टकसंज्ञायां हलग्रहणं कर्तव्य
एकहलप्रत्ययः अष्टकसंज्ञो भवतीति वक्त।
व्यम् किं प्रयोजनम् स्वादिलोपे हलोग्रहणा
र्थम् स्वादिलोपे हलोग्रहणं न कर्तव्यं भवति
हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति अष्ट
कस्यैव प्रसिद्धं अग्निचोल्लगर्थमलग्रहणं।
कर्तव्यं किं प्रयोजनं अग्निचोलात्किं ग्रहणं नक

नैवं भवति णपन्दविधानषजिनोह्रविल
क अएकस्यैवास्मिंद्धे अग्रागान्लंगर्थो।
मितिचेन्न णान्तिप्रसंगो भवति इहापिप्रा।
मोपि पांटाह्नेरपंनेमाणावकः पाटो
ह्ननइति णावचनसामर्थ्यान्नभविष्यति
वचनप्रामाण्यादितिचेन्नदृष्टिः हमर्थेव
ने वचनप्रामाण्यादितिचेन्नदृष्टिः समर्थो।
मेतस्मान् ढगनोमाभूदिति पैलादिषुव
वनासिद्धम यथेनावक्षयोजनेस्मान् पैला
दिषुवचनात्सिद्धं यथेनावक्षयोजनेस्मान
पैलादिषुवपाठंकुर्वीत नत्रपाठादन्येषाम
पिफवे[illegible]हतिर्भवति एवंसिद्धेसतियदय
णांपपस्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः नास्मल्लभव।
तीति नान्येनादिशेणिग्रहणानि भवंति
अएकसंज्ञायांहलग्रहणं कर्तव्यम स्वादिला
पेहलोग्रहणंनकर्तव्यं स्वादिलोपेहलोग्र।
हणंकर्तव्य नत्रनास्तिलाघवदहृतोविशेषः
अयमस्तिविशेषः अलग्रहणेक्रियमाणेपक
ग्रहणंनकरिष्यति कस्मान्नभवतिदर्विः जा
गृविः अलेवयः अणयः किंवक्तव्यमेतन्न न
हिकथमनुच्यमानंगंस्यते अलग्रहणसामा
मर्थ्यान यदिहियः अलवचप्रमवचनत्रस्मान

अलग्रहणमनर्थकंकस्मान् हलग्रहणे
पिवैक्रियमाणेपकग्रहणंनकरिष्यते
कस्मान्नभवतिदर्विः जागृविरिति हले।
वयः अणयः किंवक्तव्यमेतन्न नहिकथ
मनुच्यमानंगंस्यते हलग्रहणसामर्थ्या।
न यदिहियोहलवाग्यवचनत्रस्मान् हलग्र
हणमनर्थकंकस्मात् अस्त्यन्यद्हलग्रहण।
स्यप्रयोजनम् हलेनस्यव्याप्यादन्तेन।
स्यमाभूदिति एवंतर्हिसिद्धेसतियदलग्र
हणंक्रियमाणेपकग्रहणंकरोतितज्ज्ञा
पयत्याचार्यः अन्यत्रवर्णग्रहणेजातिग्र
हणंभवतीति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोज
नम् हत्भेहलग्रहणस्यजातिवाचकत्वा।
त्सिद्धमित्युक्तंतदुपपन्नंभवति तत्पुरुषः
समा तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म।
धारयइतिचेत्समासैकार्थ्यत्वादप्रसिद्धिः
तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधार।
यइतिचेत् समासैकार्थ्यत्वात्संज्ञायाअप्र
सिद्धिः एकोयमर्थः तत्पुरुषोनामानेका
र्थश्चसमानाधिकरणश्च सिद्धंतत्पदसामा
नाधिकरण्यात्सिद्धमेतन्नकथं तत्पुरु।
षः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञोभ

वनीति वक्तव्यं सिध्यति सूत्रं नहि भिद्यते यथा
थान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं तत्पुरुषः समा
नाधिकरणः कर्मधारयः इति चेत्समासैका
र्थत्वादप्रसिद्धिरिति नैष दोषः अयं तत्पु
रुषस्तावत्प्राथमकल्पिकः यस्मिन्नेका
पद्यमेकस्वर्यमेकविभक्तिकं च अस्ति ना
दर्ध्यानाक्रुष्टानत्पुरुषार्थपदानि तत्पुरु
ष इति नयस्मादर्ध्यानाक्रुष्टात्स्वं देयह
णं प्रथमा प्रथमानिर्दिष्टं समास उपस
र्जनमिति चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समासे
संज्ञाप्रसिद्धिः प्रथमानिर्दिष्टं समास उपस
र्जनमिति चेत् अनिर्देशात्प्रथमायाः स
मास उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः नहि
कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः सिद्धं
तु समासविधाने वचनात् सिद्धमेतत्क
थं समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टं समास
उपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं तत्र हि व
क्तव्यं न वा तादर्थ्यादिविप्रकृष्टानां नैष दो
षः किं कारणम् तादर्थ्यानाक्रुष्टं भावि
ष्यति समासार्थं यत्स समास इति यस्य
विधौ प्रथमानिर्देशस्तेनान्यत्रोपसर्जनसं
ज्ञाप्रसंगः यस्य विधौ प्रथमानिर्दिष्टं तेने

श्री महा भा १८४

श्री महा भा १८८

यते तत्रोन्यत्रापि तस्योपसंज्ञा प्राप्नोति सि
द्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् सिद्धमे
तत्कथं यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं
प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं
तत्र हि वक्तव्यम् न वक्तव्यं उपसर्जनमि
ति महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम य
तो न लघीयः कुत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञा
करणम् तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे
एतत्प्रयोजनम् अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञा
येत अप्रधानमुपसर्जनमिति च संबंधि
शब्दावेतौ तत्र संबंधादेतद्गंतव्यं यं प्र
ति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भव
तीति कस्मान्न अप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा
न भवति राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति
षष्ठ्यंतयोर्ह्युपसर्जनत्व इतरस्य किंतु कस
षष्ठ्यंतयोः समासेर्थाभेदात्प्रधानस्याप्र
वेति यान इति एवं चेदमकृतं भवत्यु
पसर्जनत्वमिति अर्थोऽत्राभिन्न इति कृ
त्वाप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भविष्यति
यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृत
मिदमपरं प्राप्नोति राज्ञः कुमार्योः राजकुमा
र्योः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रा

मोति उक्तं वा किमुक्तं परवल्लिंगमिति
प्राहूश ह्राष्यो विति तत्रोपदेशिकस्य ह्र
स्वत्वमातिदेशिकस्य स्त्रत्वं भविष्यति
एक द्वितीयादीनामध्यनेनोपसर्जनसं
ज्ञाप्राप्नोति तत्र को दोषः तत्र पूर्वेन इति
प्रतिषेधः प्रसज्येतेनाप्रतिषेधात्तेनाप्र
प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपातेनेति किंत
र्हि पर्युदासोयम् यदन्यत्पूर्वनिपातादि
ति एवं निपाते व्यापारः यदि केनचित्प्रा
प्नोति तेन न भविष्यति पूर्वेणा च प्राप्नोति
तेन भविष्यति अप्राप्तिर्वा अप्यवानेन।
ऽयाः प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते कृतं पुन।
न अनेनैतस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वा
एवा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा सती बाधिते एक
विभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् एकविभक्ता।
वषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् इह मा भूत
अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पलीति उक्तं वा
किमुक्तं परवल्लिंगमिति प्राहूशा ह्रा।
ष्यो विति तत्रोपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमा।
तिदेशिकस्य स्त्रत्वं भविष्यति कानि
पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि प्रयोजन।
द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः कार्यं द्विगुः

श्री महा भा १८५

श्री महा भा १८५

पंचगुः दशगुः प्राप्तो जीविकां प्रा
प्तजीविकः आपन्नः आपन्नजीविका
मापन्नजीविकः अलं कुमार्यै अलंकुमार्यै
अलंकुमारिः उपसर्गाः कारण्यः निष्कौ
शाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ ॥ इति श्री
महाभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्विती
यपादे प्रथममाह्निके ॥ ॥ अर्थव
दधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं मा भू
दिति किं च स्यात् वनेयवनमिति नलो
पः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रस
ज्येत अधातुरिति किमर्थं अहन्नह
ने अधातुरिति शक्यमकर्तुं कस्मा
न्न भवति अहन्नहन्नमिति आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिप
दिकसंज्ञा भवतीति यदयं सुपोधा
तुप्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं क
रोति नैतदस्ति ज्ञापकं प्रतिषिद्धा
र्थमेतत्स्यात् अपि काकः श्येनाय
ते अप्रत्यय इति किं काण्डे कुड्ये अ
प्रत्यय इति शक्यमकर्तुं कस्मान्न भव
ति काण्डे कुड्ये इति कृत्तद्धितसमासाश्च

यस्मार्थे भविष्यतिकृतद्धितेनतस्यैवप्र
त्ययेनतस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभवति ना
न्यस्येति अर्थवत्यनेकस्मिन्प्रसङ्गः अर्थव
न्तिप्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि
पदस्यप्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्नोति द
शदाडिमानिषडपूपाः कुण्डमजाजि
नमपललपिण्डः अधरोरुकमेतत्
कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिताप्रतिशी
नइति समुदायो ऽनर्थकः समुदा
योनर्थकइतिचेदवयवार्थवत्वात्सम
दायार्थवत्त्वेयथालोके समुदायोन
र्थकइतिचेदवयवैरर्थवद्भिः समुदा
यावयवार्थवत्त्वोभवति यथालोके त
यथालोकप्रासादमिदंनगरंग्राममिदं
नगरमित्युच्यते नचसर्वंप्रासादमेव
तिसर्वंवाग्राममेतः यथालोकइत्युच्य
ते लोकेचावयवावयवार्थमवेतोनस
मुदायः येनयस्यार्थोभवतिसतेन
कार्यंकरोति यस्यजामाताभवतिस
तोस्मात्तोरहतवापश्रुके श्वनेननद
मप्पशाके कान्तहीयवाचामुकिः इद
तावदयंनगरमितिप्रकारोमत्यो

श्री
महा
भा
९५

यः प्रासादप्रसिद्धेनेति तदिदमान्य
मिति ग्राममिदंनगरमितिमत्यन्ताम
नर्थोपालम्भेनैवमपि वाक्यप्रति
षेधोऽर्थवत्वात् वाक्यस्यप्रातिपदि
कसंज्ञायाः प्रतिषेधोवक्तव्यः देवदत्त
गामभ्याजशुक्लांदण्डेनेति किंकार
णं अर्थवत्त्वात् अर्थवद्ध्येतद्वाक्यंभ
वतिनेवपदार्थादन्यस्योपलब्धिर्भव
तिवाक्ये पदार्थादन्यस्यानुपलब्धि
रितिचेत्पदार्थाभिसंबंधस्योपलब्धिः।
तस्माद्भ्यांनिषेधः पदार्थादन्यस्यानुप
लब्धिरितिचेत्पदार्थाभिसंबंधस्योप
लब्धिर्भवति वाक्ये इहदेवदत्तइत्युक्ते
कर्तानिर्दिष्टः कर्मक्रियागुणोचानिर्दि
ष्टो गामित्युक्तेकर्मनिर्दिष्टं कर्ताक्रि।
यागुणौचानिर्दिष्टो अभ्याजेत्युक्तेक्रि
यानिर्दिष्टाकर्तृकर्मणीगुणाश्चानि
र्दिष्टः शुक्लामित्युक्तेगुणोनिर्दिष्टः
कर्तृकर्मणीक्रियाचानिर्दिष्टाइहदा
नींदेवदत्तगामभ्याजशुक्लामित्युक्तेस
र्वंप्रतिनिर्दिष्टं देवदत्तएवनान्यः कर्ता
गामेवनान्यत्कर्मअभ्याजएवचनान्या

क्रिया शुक्लामेवचनकुसलोमिति प
तेषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्वि
शेषेवस्थानं स वाक्यार्थः तस्मात्प्रति
षेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः अर्थवत्सम
दायानां समासग्रहणं नियमार्थं अ
र्थवत्समुदायानां समासग्रहणं निय
मार्थं भविष्यति समास एवार्थवतां स
मुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति ना
न्यः इति यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्र
त्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न
प्राप्नोति बहुपटवः उच्चकैः किंपुन
रत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते प्राति
पदिकाश्रुतिस्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् नै
षदोषः यथैव प्रातिपदिकान्स्वाद्युत्प
त्तिर्भवत्येवं लगपि न भविष्यति नन्व
यं भावे नवै तिनो विभक्तिः तस्या
श्रवणं भविष्यति नैवं शक्यं स्वरेहि
दोषः स्यात् बहुपटवस्तन्वेक स्वरः प्रस
ज्येत बहुपटव इति चेष्यते परिहृ
तमाचार्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकज
र्थमिति समासग्रहणं नियमार्थं यायान्योन्य
घेतनस्यः प्रकृत्यनेकदेशानादेनोप

त्वेनैव भविष्यति यदेतल्लोचार्यप्रव
र्तितोपयति भवति प्रकृतिप्रत्ययस
मुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या
उभयेन वक्तव्यं तत्पजातीयस्य निय
मः कस्मात्तत्पजातीयः यथाजातीय
कानां समासः कथंजातीयकानां च
समासः सुबन्तानां सुप्तिङ् समुदायस्य
नहि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति सुप्तिङ्
समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते
ह्निकमेणाबहुलमाभीक्ष्णे कर्तरिचा
भिद्यानीति तन्नियमार्थं भविष्यति
एतस्यैव सुप्तिङ् समुदायस्य प्रातिपदि
कसंज्ञा तिङ् समुदायस्य प्रातिपदिकसं
ज्ञा प्राप्नोति तिङ् समुदायस्यापि प्राति
पदिकसंज्ञारभ्यते आख्यातमाख्यातेन।
न क्रियासातत्ये इति तन्नियमार्थं भविष्य
ति एतस्यैव तिङ् समुदायस्य प्रातिपदि
कसंज्ञा भवति नान्यस्येति अर्थवता
नोपपद्यते हस्तश्वस्य किं कारणं के
वलेनावचनात् नहि केवलेन हस्त।
शब्देनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रत्ययके
न न चाप्रत्ययेन नित्यसंबंधात् केवल

स्याप्रयोगो न भविष्यति अर्थवद्वान्तुः
अर्थवताचेत् अनन्वान्तः कोविदाराच
त् अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावच
नादिति भवानस्माभिश्चोदितः केव
लस्याप्रयोगो हेतुमाह एवं च किल ना
म कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयो
गात् अर्थवत्त्वानामप्रसिद्धिरिति सिद्धं
त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धमेतत्कथं अ
न्वयाद्व्यतिरेकाच्च कोसावन्वयः व्यति
रेको वा इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूय
ते वृक्षशब्दः अकारान्तः सकारः प्रत्ययः
अर्थोपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कन्धफलप
लाशवानेकत्वं च वृक्षावित्युक्ते कश्चि
च्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्व
यी सकारो हीयते औकार उपजायते वृ
क्षशब्दोकारान्तोन्वयी अर्थोपि कश्चिद्धी
यते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी एक
त्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्धफ
लपलाशवानन्वयी ते मन्यामहे यः श
ब्दो हीयते तस्यासावर्थो योर्थो हीयते यः श
ब्द उपजायते तस्यासावर्थो योर्थ उपजा
यते यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थोन्वयी

ति विषम उपन्यासः बहवोपि शब्दा
एकार्था भवन्ति तद्यथा इन्द्रः शक्रः पु
रुहूतः कंदुः कोष्ठः कुसूल इति एकः
शब्दो बह्वर्थः तद्यथा अक्षाः पादाः
माषा इति अतः किं न साधीयोर्थव
त्ता सिद्धा भवति न ह्यर्थवत्ता नामि
ष्यतीति वर्णानामर्थवत्तान्वयव्यति
रेकाभ्यामेव तत्र कृतमपतन् अर्थप्र
कृत्प्रत्ययः अर्थप्रत्यायक इति तत्र
प्रकृतिरेवाभावयोर्वाच्यान प्रत्ययप
र्वकसामान्यशास्त्रप्रत्यपवेशः सामा
न्यशास्त्रं तो नरेतानविशेषप्रकरणान्
विशेषवतिष्ठते यतः खलु नियोग
तो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चि
दर्थप्रतीतिरुपजायते अतो मन्याम
हे मे ते सामान्यशास्त्र इति सामान्यशा
स्त्रः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्य
यः प्रत्ययार्थे किंतु नरिमेव वर्णा प्रत्य
वेनः शास्त्रे सिद्धमर्थकार इति वर्णा।
स्यार्थवदनर्थकत्वं तत्किमर्थं अर्थ
वेनो वर्णा यान् ज्ञातिपदिक प्रत्ययनि
पाता नामेकवर्णानामर्थवत्त्वं नान

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् वर्णा
नुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्वा
च संघातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णा
त् अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुप
लब्धेः वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्व
र्थदर्शनादिति तत्रेदमपरिहृतं संघा
तार्थवत्वाच्चेति तस्य परिहारः संघा
तार्थवत्वाच्चेति दृष्टो ह्यनर्थेन गुणा
नगुणानामर्थवद्भावः संघातार्थवत्वा
च्चेति चेत् दृष्टो ह्यपि पुनरनर्थेनाग
णानोऽर्थवद्भावः तद्यथा एकस्तन्तुः
त्वक्त्राणेऽसमर्थः तत्समुदायश्च कं
बलः समर्थः एकस्तन्तुः त्वक्त्री
त्राणेऽसमर्थः तत्समुदायश्च केव
लः समर्थः एकश्च बल्वजः बन्धनेऽ
समर्थः तत्समुदायश्च रज्जुः सम
र्था भवति विषम उपन्यासो भवति
हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा भवति
हि कश्चित् प्रत्येकं तन्तुस्त्वक्त्राणे स
मर्थः एकश्च तन्तुः त्वक्त्राणे स
मर्थः एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः
इमे पुनर्वर्णाः अत्यन्तमेवानर्थकाः य

था हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं
व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति
तत्समुदायश्च रथः समर्थः एवमे
षां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः अवय
वा अनर्थका इति निपातस्यानर्थकस्य
प्रातिपदिकत्वे निपातस्यानर्थकस्य
प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या खञेति
लेवते ध्रुवेलेवते किं पुनरत्र प्रातिपदि
कसंज्ञया प्रार्थ्यते प्रातिपदिकादि
ति स्वाद्युत्पत्तिः सुबन्तं पदमिति पदसं
ज्ञा पदस्य पदादिति निघातो यथा स्या
त् नैतदस्ति प्रयोजनं सत्यमपि
प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्रा
प्नोति किं कारणं नहि प्रातिपदिक
संज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिवेद्या
किं तर्हि एकत्वादिष्वर्थेषु स्वाद्यो विधी
यन्ते एकत्वादयश्चेति नैष दोषः प्र
विशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः
क्रियते यथाप्रकृता नोपदा नियमः
केवलप्रकृताः एकत्वादयः एकस्मि
न्नेकवचनं न द्वयोः न बहुषु द्वयो
र्द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु बहुवच

षेवबहुवचनेनैकस्मिन्नद्वयोरिति अ
थवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थका
नामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति य
दयमधिपरी अनर्थकाविन्यनर्थकयो
र्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीय
संज्ञां शास्ति किंपुनरयं पर्युदासः य
दन्यत्प्रत्ययादिति आहोस्वित्प्रसज्यायं
प्रतिषेधः प्रत्ययो नेति कश्चात्र विशेषः
अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशप्रतिषेधो
वक्तव्यः अप्रत्यय इति चेत् तिबेका
देशप्रतिषेधो वक्तव्यः काण्डे कुड्ये किं
कारणं अर्थवत्त्वात् तिब्तिपोरेकाद
शः अतिपोऽनर्थकत्वात् अस्त्वतिप
इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति प्र
सज्यत इति प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति न
प्रत्यय इति चेदुडेकादेशप्रतिषेधश्चाद्वि
वत्त्वात् न प्रत्यय इति चेत् कृदेकादेशप्रति
षेधः प्राप्नोति ब्रह्मवृत्रः किंकारणं आदि
वत्त्वात् अन्यस्य प्रत्यययोरेकादेशः प्रत्य
यस्यादिवत्त्वात् न तस्य प्रत्ययो नेति प्रतिषे
धः प्राप्नोति नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति उभयत एकादेशो नान्तादिवदिति य

दयं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्र
तिषेधं शास्ति अथवाद्यन्तवत्त्वात्प्राति
दिकसंज्ञा अवयवस्यापि समुदायस्या
पि अवयवस्याप्रातिपदिकसंज्ञान
योऽन्त्यवद्भावान्नाश्रुतिर्भवति सुलोपश्च
प्रत्ययलक्षणत्वात् सुलोपे च प्रत्यय
लक्षणः प्रतिषेधः प्राप्नोति राज्ञाउक्ता
प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्रा
प्नोति नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवति
यदयं नङिसंबुद्ध्योरिति प्रतिषेधं शास्ति
अथवा पुनरस्तु पर्युदासः ननु चोक्त
मप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशप्रतिषेधोऽन
र्थवत्त्वादिति प्रसज्यप्रतिषेधे पादोषः अ
त्वत्र प्रातिपदिकसंज्ञेऽवयवस्यापि सम
दायस्यापि ग्रहणे च प्रातिपदिकाप्राति
पदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रह
णेन स्यादुभाभ्यामपि वक्तव्यं कृत्स्नेन
ग्रहणे यत्नः स इति किंच न ग्रहणे न ग्रह
के यस्य गुणाः कस्य च न ग्रहणे गुणाः प्रा
तिपदिकस्य कृत्तद्धित समासग्रहणं
किमर्थं समासग्रहणं उक्ते किमुक्तं अ

र्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनिय
मार्थमितिह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिक
ग्रहणंनिवृत्त्यर्थं नपुंसकेप्रातिप
दिकग्रहणंक्रियतेनिवृत्त्यर्थं निर्वर्त
स्यह्रस्वत्वंमाभूत् कांडेकुड्येनमनेब्राह्म
णकुलमिति अव्ययप्रतिषेधः अव्यया
नांप्रतिषेधोवक्तव्यः दोषाब्राह्मणकु
ले कुठीभूतंवृषमिति नवालिंगाभावा
त् अलिंगमव्ययं किंपुनरयमव्ययस्यैवा
परिहारः आहोस्विन्निर्वर्तस्यापिपरिहारः
निर्वर्तस्यापीत्याह कथमव्ययंकिंविभ
क्त्यर्थप्रधानम् किंवाक्रियाप्रधानम् उ
च्चैःनीचैरितिविभक्त्यर्थप्रधाने हिरुक्
पृथगितिक्रियाप्रधानम् निर्वर्तंचापिकिं
विभक्त्यर्थप्रधानम् किंवाक्रियाप्रधा
नम् कांडेकुड्येइतिविभक्त्यर्थप्रधानम्
रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम्
नचैनयोरर्थयोर्लिंगसंख्याभ्यांयोगोस्ति
अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम् क्रियमाणेपि
प्रातिपदिकग्रहणेयदिप्रसज्येतकांडेकु
ड्येइति ह्येतत्प्रातिपदिकमनेनाव्यय
स्यापिसमुदायस्यापिवृत्तेनचप्रातिपदि

काप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदि
कग्रहणेनसमाश्रयाभ्यामपिवक्तव्यं ह्र
स्वोनपुंसकसकेइत्यस्मिन्किंचनपुंसके
नपुंसकस्यगुणः कस्यचनपुंसकगुणः
प्रातिपदिकस्य कृत्तद्धितसमासग्रहणं
किमर्थं समासग्रहणाउक्तम् किमुक्तं अ
र्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमा
र्थमिति ह्रस्वोनपुंसके प्रातिपदिकग्रह
णंकिमर्थं नपुंसकह्रस्वेनप्रातिपदिकग्र
हणंनिवृत्त्यर्थं नपुंसकेप्रातिपदिक
ग्रहणंक्रियतेनिवृत्त्यर्थं निर्वर्तस्यह्र
स्वत्वंमाभूत् कांडेकुड्येनमनेब्राह्मणकुल
मिति अव्ययप्रतिषेधः अव्ययानांप्रतिषे
धोवक्तव्यः दोषाब्राह्मणकुलम् कुठी
भूतंवृषकुलमिति नवालिंगाभावान्
अलिंगमव्ययं किंपुनरयमव्ययस्यैवप
रिहारः आहोस्विन्निर्वर्तस्यापिपरिहारः
निर्वर्तस्यापीत्याह कथमव्ययंकिंविभ
क्त्यर्थप्रधानं किंवाक्रियाप्रधानम् उ
च्चैः नीचैरितिविभक्त्यर्थप्रधानम् हिरुक्
पृथगितिक्रियाप्रधानम् निर्वर्तंचापिकिं
विभक्त्यर्थप्रधानम् किंवाक्रियाप्र

धाने कोऽर्कुञ्जः इति विभक्त्यर्थप्रधाने
रसने ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधाने
नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति
अवर्णं चैतदेवं विज्ञेयं क्रियमाणेपि प्रा
तिपदिकग्रहणे इहप्रसङ्गेन कोऽर्कुञ्ज
इति अत्राप्रातिपदिकसंज्ञे अवयव
स्यापि समुदायस्यापि महतानेनापि प्रा
तिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रा
तिपदिकग्रहणेन नसाध्वाभ्यामपि
वक्तव्यं स्यात् ह्रस्वो नैवमेकेपतस्य किं
च नैवमेकेनैवमेकेपस्य गुणाः कस्यच
नैवमेके गुणः प्रातिपदिकस्य पनेका
देशैवेत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः श्रावराय
श्रावरार्थं श्रावराभ्यां श्रावरेभ्यः
पनेकादेशादीर्घैत्वेषु वहिरङ्गलक्षण
त्विदं वहिरङ्गापत्तेविषयः अन्तरङ्गः
पत्तेविषयः अन्तरङ्गह्रस्वत्वं प्रसिद्धेव
हिरङ्गमन्तरङ्गे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य
उपसर्जनह्रस्वत्वेचकिंचपनेकादेश
दीर्घैत्वेषु प्रतिषेधोवक्तव्यः अतिख
ट्वाय अतिखट्वार्थं अतिखट्वाभ्यां अ
तिखट्वेभ्यः उपसर्जनह्रस्वत्वेचकिं वहि

रङ्गलक्षणत्वात्सिद्धमित्येव वहिरङ्गापत्ते
विषयः अन्तरङ्गो ह्रस्वत्वे प्रसिद्धे वहिरङ्ग
मन्तरङ्गे गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यं गोटोगाङ्
तिवक्तव्यं किमिदं टोगाङिति प्रत्याहारग्र
हणं कस्मिन्विवक्षितो प्रत्याहारः टाप
प्रभृत्याउङ्ङकारात् किंप्रयोजनं कु
त्रिहस्त्यर्थं कृतस्त्रियाधानस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं
माभूदिति अतितन्त्रीः अतिलक्ष्मीः अति
श्रीरिति किं तर्हि वक्तव्यं नवक्तव्यं स्त्रीग्र
हणं स्वरविषयेत नचस्वरितेनाधिकारग
तिर्भवतीति स्त्रियामित्येवं प्रकृत्यायेवि
हितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते स्वरितेना
धिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति य
द्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति प्रत्ययग्र
हणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ह्रस्वप्र
मोति अतिराजकुमारिः अतिसेनानीकु
मारिति अस्त्रोपप्रत्ययेतस्यैवनन उपसे
बहुव्रीहौ पुंवद्वचनं ईयसो बहुव्रीहौ पुं
वद्भावो वक्तव्यः बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहु
श्रेयसी विद्यमानश्रेयसी पूर्वपदस्यच
प्रतिषेधो समासनिहृत्यर्थं पूर्वपदस्य
च प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं गोस

समासनिवृत्त्यर्थं गोनिवृत्त्यर्थं समासनि
वृत्त्यर्थं च गोनिवृत्त्यर्थं तावत् गोकुले
गोक्षीरे गोपालक इति समासनिवृत्त्य
र्थं राजकुमारीपुत्रः सेनानिकुमारीपु
त्र इति किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमि
ति न पुनरसमासेपि किंचित्स्वं पदं प्र
दर्थे प्रतिषेधः स्यात् स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदि
कस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते न
चान्तरेण समासं स्त्र्यन्तं प्रातिपदिकमुपस
र्जनमस्ति ननु चेदमस्ति खट्वापादो मा
लापाद इति एकादेशे कृते नादिवद्भा
वात् उभयत आश्रयेनान्तादिवत् गोनि
वृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः गोतस्य प्रातिप
दिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्य
ते न चैतद्गोन्तं ननु चैतद्व्यपदेशि
वद्भावेन गोन्तं व्यपदेशिवद्भावो प्रातिप
दिकेन समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः
स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्र
स्वो भवतीत्युच्यते प्रधानमुपसर्जनमि
ति च संबंधिशब्दावेतौ तत्र संबंधादेतद्ग
यं प्रति यत्प्रधानं तस्य चेत्सा न भवति प्र
वरं पचेत न देवविजेय उच्यमानेपि हि

श्री
महा
भा
१८४

श्री
महा
भा
१५७

प्रतिषेधः इह प्रसज्येत पंचकुमारिः प्रि
या अस्य पंचकुमारीप्रियः इति कपि च प्र
तिषेधो वक्तव्यः बहुकुमारीकः बहुवृ
षलीकः इदं च प्रतिषेधो वक्तव्यः कुक्
कुटमयूर्यौ इत्येवं किमर्थं कपि लव
उक्ते नेकपीति प्रतिषेध इति नैतदस्ति
उक्ते केण इति यांकस्य आसिः सर्वस्याः प्र
तिषेध इति इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रस
ज्येत प्रियग्रामणिकुलमस्य प्रियग्रामणी
कः प्रियसेनानिक इति एवं तर्हि क
पि कृते नेन्त्वात् ह्रस्वत्वं भविष्यति इद
मिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमि
ति किमत्र कर्तव्यं परत्वात्कप् अन्तरंग
ह्रस्वत्वं अन्तरंगतरः के ननु चायं कस
मासान्तः उच्यते नाप्यसमासान्तः अभ
विष्यति यो प्राप्नोति समासः ननु चैन
षामन्यद्भवति कथं तावत्यनीत्युच्यते इ
हेष्टके किमत्र परत्वाल्लियामिनिशा
शकाविति नेयोपदिशिकस्य ह्रस्वः प्रा
निर्देशात् इयकस्याप्रवृत्तौ भविष्यति लक्ष्मी
न लाके न हि लक्ष्म्यां प्रोरीनाप्रतिषे
धो वक्तव्यः अवैनीकेनीकरुः न हिन

काण्वंत्यादीनामप्रतिषेधो लुक्परत्वात्
न हि तल्लुकाण्वंत्यादीनामप्रतिषेधः। अ
नर्थकः प्रतिषेधः प्रतिषेधः लुकक।
स्मान्न भवति प्रलुक्परत्वात् लुकोऽस्
त्यनेन चावल्लकपशपामः लुकीति ते।
षापस्समनमीशक्याविज्ञाते नहि लुका
पौर्वापर्यमस्ति कातर्हि सन्समसमीचेत्या
मोति एवं तर्हीदमिह व्यपदेशमसद्भा
वीन व्यपदेशाति किं उपसर्जनस्येति
तेन नेव जातिरुपसर्जनं इह्रोणाः इ
ओणानेनिवर्तकव्या गोणानेम्पवसिद्धं
नार्थक्येन काऽरूपसिद्धिः पंचगोणिः
दशगोणिः ह्रस्वता हि विधीयते ह्रस
त्वमत्र विधीयते गोस्त्रियोरुपसर्जन
स्येति इति वा वचनेनातत् मात्रार्थं वा
कृतं भवेत् अथवा मात्रार्थमिदं द्रष्टव्यं
गोणीमात्रेगोणिः अपरआह अशिष्यो
गोणाः प्रकरणात् अशिष्योगोणाशब्दे
किं कारणं प्रकरणात्कृते ह्रस्वत्वे इ
स इति वर्तनेनतत्सूच्याः सूच्यायर्थे
मयापि वा सूच्यायर्थमिदं द्रष्टव्यं पं
चसूचिः दशसूचिः इत्योणानेनिव

र्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते इति वा वचनेन
मात्रमात्रार्थं वा कृतं भवेत् गोणायाः
प्रकरणात्सूच्यायर्थं मया पि वा ल
पित्सव्याकिं वचनेन इति किमर्थं शिरी
षाणामदूरभवो ग्रामः कट्ठकवदरी
षपोऽप्रकवदरावेनीमाम्भृतिति अथ।
व्यक्तिवचने इत्युच्यमाने कस्मादेवा
त्र न भवति षष्ठ्यपि हि वचने नेदपा
रिभाषिकस्य वचनग्रहणं किं तर्हि अन्व
र्थग्रहणं उच्यते वचनमिति एवं ष
ष्ठ्यपि प्राप्नोति षष्ठ्यपि ह्युच्यते लुपो
कृतायां तस्यापि अस्ति अप्रयोगेन भ
वितव्यं उक्तार्थानामप्रयोग इति
अतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति एवं त
र्हि प्राप्तापि हेतु उक्ते हेते चापो ह्याव
ताउक्ते वक्रेश्चकामचारः प्राग्वृत्तेः
ल्लिंगसंख्ये प्राप्ता पि हेतेश्च उक्ते वन
स्पतिभिर्नगरं हन्ते चापि उक्ते वनस्प
तिभिर्नगरं हन्ते च उक्तवज्ञावो विधी
यते कामचारस्तु प्रयोक्तः प्राग्वृत्ते
र्लिंगसंख्येन बिति दिशे ह्नेनस्वा
पेलिंगसंख्ये यावन्ताकामचारः ह्नेन

स्यालिंगसंख्येन निर्देश्येत नस्याद्य
नेर्थे किमर्थं पुनरिदमुच्यते युक्ता
भिधेयस्य व्यक्तिवचनभावात् किंयु
क्तवन्निर्देशः युक्तस्याभिधेयवल्लिंग।
वचनानि भवंति कम्पल्लिकिलवणाः
सूपः लवणं शाकं लवणा यवागूरिति
युक्तस्याभिधेयस्य व्यक्तिवचनानि लु
कि इहाप्यभिधेयवल्लिंगवचनानि श
स्युर्वेति दृश्यते चाभिधानवत्तद्योगीति त
द्वावेतेणायत्नेन सिध्यतीति लुपियु
क्तवन्निर्देशः एवमर्थमिदमुच्यते यु
क्तिप्रयोजनमेतत्ततं किंतर्हि लिल्पाद
र्शनसंज्ञित्वाद्दृश्यतिनेपिपद्यतेत्व।
स्यामेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न
चादर्शनस्य लिंगसंख्याशक्यं निर्दे
ष्टुं लुपः अदर्शनसंज्ञित्वाद्दृश्यताति
र्नोपपद्यते नचादर्शनस्याशक्यत्वा
द्दृश्यतिः साहचर्यात् नैवषदोषः
किंकारणं अदर्शनस्याशक्यत्वात् अ
दर्शनस्य लिंगसंख्याशक्यः निर्देष्टुमिति
कृत्वादर्शनसहचरितो योर्थस्तस्य गतिर्भ
विष्यति साहचर्यात् योगाभावाद्वान

स्य दर्शनेन च योगो नास्तीति कृत्वा
दर्शनसहचरितो योर्थस्तस्य गति
र्भविष्यति साहचर्यात् समासउत्त
रस्य बहुवचनस्य लोपात् एकवद्भा
वोवक्तव्यः मधुरापंचालाः किंप्र
योजनं नियमार्थं समासउत्तरपद
स्यैवकमाभूत पंचालमधुरेइ।
ति विशेषणं कथमिदं विज्ञायते
जातिर्याद्विशेषणमिति आहोस्वित्
जातेर्यानि विशेषणानीति किंचा
तः यदि विज्ञायते जातिर्याद्विशेष
णमिति सिद्धं पंचालजनपद इति
सभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमा।
लाफल इति न सिध्यति अथ विज्ञा
यते जातेर्यानि विशेषणानि सिद्धं
सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्य
फल इति पंचाला जनपदा इति न
सिध्यति एवं तर्हि नैव विज्ञायते जा
तिर्या विशेषणमिति नापि जातेर्या
नि विशेषणानीति कथं तर्हि विशे
षणानाम् एकवद्भावो भवति युक्तानि
प्रयोगात् किमर्थं पुनरिदमुच्यते वि

शेषणानांवचनजातिनिर्हत्यर्थे
जातिनिर्हत्यर्थोपमारंभः किम
र्थंतेजातिनिर्हत्यर्थः नपुनर्विशे
षणानामपिएकवद्भावोयथास्या
दिति समानाधिकरणत्वात्सिद्धे स
मानाधिकरणत्वात् विशेषणानां
एकवद्भावोभविष्यति यद्येवेनार्थो
नेनलपोन्यत्रापिजातेएकवद्भावोन
भवति कान्यत्र वदरीसूक्ष्मकंटका
मधुरावृहद्वृक्षाइति किंपुनःकारणं अ
न्यत्रापिजातेएकवद्भावोनभवति
आविष्टलिंगाजातिः यल्लिंगमादा
यप्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशा
न्नतल्लिंगंजहाति नतर्हीदानीमयं
योगोवक्तव्यः कर्तव्यश्चकिंप्रयोज
नं इदंतत्रतत्रोच्यते गुणवचनानां
हिशब्दानामाश्रयतोलिंगवचना
निभवंति तदनेनक्रियते हरीतक्या
दिषुव्यक्तिः हरीतक्यादिषुव्यक्तिर्भ
वतिएकवद्भावेनहरीतक्याःफला
नि हरीतक्यःफलानि खलतिका
दिषुवचनंभवति एकवद्भावेन ए

श्री
महा
भा
२:

स्यापर्वतस्य इहभवानिवचनानिख
लतिकेवनानिमनुष्यलुपिप्रतिषेधः
मनुष्यलुपिप्रतिषेधोवक्तव्यः चंचाअ
भिरूपः वर्धिकादर्शनीयः तदशिष्य
सं किंपायत्तः क्रुद्धिमाः दिक्षुचभसंज्ञा
लत्वामाणादशिष्यं नेत्याहसंज्ञानमे
त्वात् जात्याख्यायामेकवचने इदमयु
क्तंवर्तते किमत्रायुक्तं बहुवत्स्यर्थः
तत्रएकेबहुवचनमिति तद्यदेकवच
नेप्राप्तेबहुवचनंशिष्यते एतद
युक्तं बहुष्वेकवचनमितिनामवक्त
व्यं एतदुत्सर्गेप्रवृत्ते जात्याख्यायामा
मान्याभिधानादेकार्थो जात्याख्याया
सामान्याभिधानादेकार्थोभविष्यति
यत्तर्हीहीव्रीहिर्व्रीहिर्यवोयवत्त्व गार्ग्यपा
र्ग्यत्व नदतत्त्वविवक्षिते तत्रैकत्वा
देकवचनमेवप्राप्नोति इष्यतेचबहुव
चनंस्यात् इतितच्चानतरेणयत्नेनसिध्य
तीतिजात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवच
नमन्यतरस्यामित्युच्यते अस्तिप्रयोजनमे
तत् किंतर्हीतितत्रैकवचनादेशाउक्त
म किंपुनर्व्रीहिष्वयंप्रयोगात्स्यात्वेर्हि

नीतिगुणाः प्राप्नोति नैष दोषः प्रथमादे
शात्सिद्धे प्रथमातिदेशोयं नेदं पारिभाषि
कस्य वचनस्य ग्रहणं किं तर्हि प्रत्ययग्र
हणं उच्यते बहुवचने बहूनामर्थो नाव
चने बहुवचनमिति यावद्बहुषु एकोर्थो व
हुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवद्बहुवचन
मिति सेव्याप्रयोगे प्रतिषेधः सेव्याप्र
योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः एकोयं कः सम्पन्नः
सुभिक्षं करोति एको व्रीहिः सम्पन्नः सु
भिक्षं करोति अस्मदो नामयुष्मत्प्रत्ययप्रयो
गे च प्रतिषेधो वक्तव्यः नामप्रयोगे अहं
देवदत्तो ब्रवीमि अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि युष्म
त्प्रत्ययप्रयोगे अहं गार्ग्यो भवन्तं ब्रवीमि अ
हं वात्स्यायनो ब्रवीमि पुनर्ग्रहणान्यार्थः
अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगेनैव इदमपि।
सिद्धं भवति अहं गार्ग्यो ब्रवीमि अहं वा
त्स्यो ब्रवीमि अपरस्त्वाह अस्मदः सविशेष
णस्य प्रयोगेनैव अहं पटुर्ब्रवीमि अहं
पण्डितो ब्रवीमि जसिषष्ठं बहुवचनस्यैका
भिधानात् बहुवचनार्थः प्रसिद्धः किंकार
णं एकस्याभिधानं एकत्वेन हि द्व्याद्यपा
भिधीयते बहुवत्त्वेर्थः तत्र एकं बहुवच

प्रौं
मह्या
भा
२०१

प्रौ
मह्या
भा
१८४

न किमिच्यते एकस्याभिधानात् इति य
देवानीमेवोक्तं जात्याख्यायां समानाभि
धानादेकार्थमिति जातिशब्देन द्वि
त्वमप्यभिधीयते जातिरपि कथमुक्ता
यते जातिशब्देन द्वित्वमप्यभिधीयते प
के ह्येकस्मिन्नपि सन्ति गावोपि इ गोपालक मा
मीनेरुक्तेति शक्तिमको विज्ञोपशपमी
तिसपश्यतिचायगाः एक्कोतिच कोवि
दचगोपशपमीति चनमस्याद्व्या विवदि
तमिति तद्यद्याद्व्याभिधानेन तदा बहु
वचनेन भविष्यति यदा सामान्याभिधा
नेन तदैकवचनेन भविष्यति अस्मदो द्वयो
श्च प्रथमपियोगः शक्यो वक्तुं कथम
हं ब्रवीमि आवां ब्रूवः वयं ब्रूमः इमा
नौ द्विपाणि कदाचिन्नाते प्राणविवदि
तानि भवंति तद्यथा इदं मे सङ्ग्रहातिप
श्यति प्रथमे कर्णाः सङ्गृह्णातीति करा
विस्तारनेत्रेण अनेनादाम सङ्गृह्णपश्यामि
अनेन कर्णेन सङ्गृह्णामि तद्यदा स्वाते
ष्वविवक्षा तदा बहुवचनेन भविष्यति य
दा पारंतेष्वविवक्षा तदा एकवचदिवच
नेन भविष्यति फल्गुणी प्रथमपियोगः

शाक्योवक्तुं कथमस्मिन्ने पूर्वे फल्गुण्यौ न
हि मासर्वे फल्गुण्यः उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे
उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः फल्गुनीसमी
पगौ मैवेदमस्ति फल्गुनीशाह्वौ वर्त्तेते व
हुवस्ते यो स्तत्र पक्षे बहुवचने प्रदान
योरेवाभिधानेन तदा द्विवचने भविष्यति
छंदसि पुनर्विशा इमावपि योगौ शक्यौ
वक्तुं कथं पुनर्वसु विशाखयोः स्वपा
स्वलक एवं समकार्यं तत्रपि नक्षत्रेष्वेव य
थास्यात् वर्णा इति किमर्थं क्रान्तिकारोहि
ण्यः नक्षत्र इति किमर्थं तिष्यश्रमाण
वकः पुनर्वसुच तिष्यपुनर्वसवः प्रथ
नक्षत्र इति वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं
किमर्थं प्रयं तिष्यपुनर्वसुशब्दो स्ति व
यो न्यो तिष्यवर्त्तते अस्ति यः कालवाची
तद्यथा वहवस्तिष्यपुनर्वसवो तिक्रान्ताः
कतरेण तिष्यं गानः तयो न्यो निवर्त्तते
तमर्थे ग्रहणं प्रथ्यवान्नक्षत्र इति वर्त्तमा
ने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं विशे
षणमपि यन्तिष्यपुनर्वस्वोः नक्षत्रे भ
वतिष्य तिष्यो नक्षत्राणि पलोपे वक्ष्
यइति नक्षत्रग्रहणं प्रथ्यवान्नक्षत्र इति

वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयो
जनं तिष्यपुनर्वसु पर्यायवाचिनाम
पि यथास्यात् तिष्यपुनर्वसू सिध्यपु
नर्वसू प्रथ्यं द्वन्द्व इति किमर्थं यस्तिष्य
स्तौ पुनर्वसू पण्णान्तरमे तिष्यपुनर्वसु
वः उन्मत्ताः बहुवचनस्येति किमर्थं
तेदिदं तिष्यपुनर्वसू कथं चाचैकवच
ने मा निद्वन्द्व एकवद्भवतीति प्रयाणि
नामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति एवं तर्हि सि
द्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैक
वद्भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज
नं बाउवशालेकापनं बाउशालेकाय
ना इत्येतत्सिद्धं भवति प्रथ्यवान्नाम
वेतः प्राणिनः प्राणण्यवास्त्रभवेतः ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनिविरचि
ते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्याये
द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥
सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ रूप
ग्रहणं किमर्थं समानानामेकशेष ए
कविभक्ताविती यत्रच्यमाने यैवस
वैसमानेनैवस्यात् शाब्दार्थेच हेतः

लत्वा इति इह न स्यात् अत्ता पादाः मा
षा इति रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दो
षो भवति रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते अक्ष
तौ च रूपग्रहणं । अथ एकग्रहणं किमर्थं
सरूपाणां शेषः एकविभक्ताविति उच्य
माने द्विबहुष्वपि शेषः प्रसज्येत ए
कग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भव
ति अथ शेषग्रहणं किमर्थं सरूपाणा
मेकः एकविभक्ताविति उच्यमाने आदे
शोऽयं विज्ञायेत तत्र को दोषः अक्षश्च अ
क्षश्च अक्षौ आन्तर्यतो उदात्तवतः स्थानि
उदात्तवानादेशः प्रसज्येत लोप्यलोपि
ता च न प्रकल्पेत तत्र को दोषः गर्गाः व
त्साः बिदाः उर्वाः अत्रेयो बहुषु यञो बहु
षूच्यमाने लुक् प्राप्नोति मा भूदेवं यु
जेन यद्बहुषु यञेन यद्बहुष्वित्येवं भविष्य
ति नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् का
श्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति एक
विभक्ताविति किमर्थं पयः पयो जरय
ति वासो वासः छादयति ब्राह्मणाभ्यां च
कृतं ब्राह्मणाभ्यां चेदेहीति किमर्थं पुन
रिदमुच्यते प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेशात्

श्री महा भा २०३

किमर्थमिदं प्रत्यर्थमिति अर्थमर्थं प्र
त्यर्थं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात् एतस्मा
त्कारणात् नैकेन शब्देनानेकार्थ
स्याभिधानं प्राप्नोति तत्र को दोषः त
त्रानेकार्थाभिधाने अनेकशब्दत्वं प्राप्नोति
इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्या
दिति तच्चान्तरेण यत्नेन सिध्यति तस्मा
देकशेषः एवमर्थमिदमुच्यते किमि
दं प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेशादिष्यते दृ
ष्टान्तमाश्रयात् सरूपाणामेकशेष आरभ्य
ते न चैतत् प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेशान
दिष्यते दृष्टान्तमाश्रयाद्विरूपाणामनेक
शेष आरभ्यते नैतत् स्यात् लघीयसी सरू
पनिर्हृतिर्गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरि
ति न चैतत् लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः
किं कारणं यत्र हि सरूपाणामेकः शि
ष्यते न तत्रावरतो द्वयोः शब्दयोर्निर्हृति
र्वैकल्यात् एवमप्येतस्मिन्सति किंचिदा
चार्यः स्वकृतं नरकं मन्यते स्वकृतं नरकं
चैकशेषारम्भं मन्यते किं पुनरयमेकवि
भक्तावेकशेषो भवति एवं भवितुमर्ह
ति एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्

भक्तेः एकविभक्ताविति चेतन्न किंका
रणं अभावाद्विभक्तेः नहि समुदाया
त्परा विभक्तिरस्ति किंकारणं अप्राति
पदिकत्वात् न चवाऽर्थवत्प्रातिपदिक।
मिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति निय
मार्थं प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां स
मासग्रहणं नियमार्थमिति यदि पुनः
इयक्तवेषा विभक्तिपराणामेकशेष
उच्यते इयक्तवैषामिति चेदेकशेषे
द्यविभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् इथ
क्तवैषामिति चेन्नएकशेषे इथविभ
क्त्युपलब्धेः प्राप्नोति किमुच्यते इथ
विभक्त्युपलब्धिरिति यदा समयः कृतो
न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नच के
वलः प्रत्यय इति तदा प्रत्ययान्ता प्राप्नोति
यत्र हि प्रकृतिनिमित्तात्प्रत्ययस्यानिवृ
त्तिः नचात्र प्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयो
गो भवति अग्निचित् सोमसुदिति न
त्यायं प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्ति
स्तत्र प्रकृतिकस्याप्रत्ययस्य प्रयोगो भ
वति अथवा रयानिति अग्निसंयोगान्त
लोपेन सिद्धं ऊतानाविल्लेनतत परयो

श्री
महा
भा
२०४

र्हलशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यतीति पुनः
सर्वयोरिति नैवं तस्मात्सर्वनिवृत्तावपि
सत्यां संयोगादिलोपेन सिद्धमिति नसि
ध्यति वर्णानोः हयोः सकारयोः श्रवणं प्रस
ज्येत यच्च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र न
सिध्यति कच संयोगान्तलोपो नास्ति
द्विवचनबहुवचनयोः यदि पुनः समा
सएकशेष उच्यते किंकृतं भवति कश्चि
दवन लोपः परिहृतो न भवति नत्समा
सग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनु
वर्तते क्व प्रकृतं तिष्ठ पुनर्वसोर्नक्ष
त्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमि
ति समासएकशेष इति चेन्नस्वरसमासा
न्तप्रदोषः समासएकशेष इति चेन्नस्वर
समासान्तप्रदोषः स्वरश्च प्रत्ययस्वर
[illegible] समासान्तोदात्तत्वं कृते एकशेषः
प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यं समासान्तो
दात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति किमत्र
कर्तव्यं परत्वात्समासान्तोदात्तत्वं स
मासान्तेषु च दोषो भवति ऋक् च ऋक् च
ऋचौ समासान्ते कृते अन्यसारूप्यादेकशे
षो न प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यं समा

सांतः क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यं
परत्वात्समासांतः अंगाश्रये चैकशेषवच
नम् अंगाश्रये च कार्ये एकशेषो वक्तव्यः
समासश्च समासौ च समासाः अंगाश्रये कृते त्व
मात्तृप्णादेकशेषो न प्राप्नोति इदमिदानीं प्र
योज्यं अंगाश्रयं क्रियतामेकशेष इति किम
त्र कर्तव्यं परत्वादंगाश्रयं तिङ् समासे तिङ्
समासवचनम् तिङ् समासे तिङ् समासो
वक्तव्यः एकतिङ्ग्रहणमनर्थकं समासे ति
ङ् समासस्त्वेवम् नानर्थकम् तिङ् समा
सप्रकृते तिङ् समासो वक्तव्यः तिङ् विधिप्रति
षेधश्च तिङ् कश्चित्प्रतिषेध्यः पचति च पच
ति च पचतः तच्छ्रोविपर्ययः निपाह्वोप्र
तिषेध्यः यदि पुनरसमासे एकशेष उच्यते
असमासे वचनलोपः असमासे वचनलो
पो वक्तव्यः ननु चोक्ततेन वचनलोपं चोदि
तः स्यः द्विवचनबहुवचनविधिः हेतुप्र
तिषेधश्च ति वक्ष्यति तदर्थं पुनरिदमुच्यते
द्विवचनबहुवचनविधिः द्विवचनबहुव
चनानि च क्रियतानि भवंति हतश्च हत
श्च हतौ हतश्च हतश्च हतश्च हताः हेतु
प्रतिषेधश्च हेतुमच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ब

श्री
महा
भा
२०५

दश्च हतश्च हतौ हतश्च हतश्च हतश्च ह
ताः इति चार्थे द्वंद्व इति द्वंद्वः प्राप्नोति नैष
दोषः अनवकाश एकशेषो द्वंद्वं बाधिष्य
ते सावकाश एकशेषः कोऽवकाशः तिङं
तान्यवकाशः यदि पुनः एणकृसर्वेषां वि
भक्त्यंतानामेकशेष उच्यते किं कृतं भवति
कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति विभ
क्त्यंतानामेकशेषे विभक्त्यंतानामेव तिहा
निर्भविष्यति एक विभक्तौ नानामिति तव
क्तव्यं किं प्रयोजनम् एणग्विभक्तिप्रतिषे
धार्थं एणग्विभक्त्यंतानां मा भूत् ब्राह्म
णाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि नवार्थ
विप्रतिषेधाभ्युपगमाद्वचनाभावः नैष
दोषः किं कारणं अर्थविप्रतिषेधात् वि
प्रतिषिद्धावेतावर्थौ करणं संप्रदानमिति
न यौ विप्रतिषिद्धत्वात् युगपद्वचनं नाम भ
विष्यति अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः अ
नेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्य
ते तस्मान्नेकशेषत्वम् तस्मादेकशब्दं वचन
भविष्यति अयं तर्हि दोषः कश्चिद्वचनलोपः
द्विवचनबहुवचनविधिः हेतुप्रतिषेधश्च
ति यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्या

ते किं कृतं भवति वचनलोपः परिहृतो
भवति प्रातिपदिकानामेकशेषमातृ
मात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् प्रातिपदि
कानामेकशेषमातृमात्रोः प्रतिषेधो
वक्तव्यः माता च जनयित्री धान्यमाता
च मातृमातरः किं कारणं सरूपत्वात्
सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि कि
मद्यतनेप्रातिपदिकानामेकशेषमातृ
मात्रोःप्रतिषेधोवक्तव्यइतिनवनंपसा
पि विभक्त्यन्तानामेकशेषः तस्यापि मातृ
मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् तस्यापि
ह्येतानि किंचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मा
तृभ्यां च मातृभ्यां चेति अथ मतमेतत्
विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवति तस्मैवेक
शेषोनेति प्रातिपदिकानामेकशेषो
ऽभवति एवं वक्तव्याचोद्यते हरितक्
रिणापत्नश्येनरोहितनरोहिणानां स्त्रिया
मपसंख्यानेकर्तव्यं हरितश्च हरिणी
हरितास्यापि हरिणी हरिणी च हरिणी च
हरितौ श्येनश्च श्येनी श्येनस्यापि श्ये
नी श्येनी च श्येनी च श्येनौ रोहितस्य
रोहिणी रोहितस्यापि रोहिणी रोहिणी

च रोहिणी च रोहिणौ न वा परस्यार्थप्र
योगात् न वा कर्तव्यं किं कारणं पर
स्यार्थप्रयोगात् परस्यार्थं प्रयुज्यते वि
भक्त्यन्ते च पदे इदं चेहाप्रोच्यते रूपनिग्र
हश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम
न्तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे रूपाण्युपलभ्य
प्रपद्यन्ते नवा परस्यार्थप्रयोगात् न
वा एष पक्षः परं पश्यति प्रातिपदिकानाम
कशेष इति किं कारणं परस्यार्थप्रयो
गात् परस्यार्थं प्रयुज्यते विभक्त्यन्ते च प
दे इदं चेहाप्रोच्यते रूपनिग्रहश्च शब्द
स्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च
लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोग
नास्ति अथानेन पक्षेणार्थः स्यात् प्रा
तिपदिकानामेकशेष इति बाढमर्थः
किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमा
नं गंस्यते एतेनैवाभिहितं सूत्रेण स
रूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति क
श्च विभक्तिः सारूप्याणां प्रयोक्ते अन्ते
ऽनिकः एकशेषः एकविभक्तावानि
सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति कथ
न्तत्र भवति अथवानेन पक्षेणार्थः

स्यात् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति वा
ऽसमर्थः किं वक्तव्यमेतत् नहि कथम
नुच्यमानं गंस्यते एतेनैवाभिहितं सू
त्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता
विति कथं नेदं पारिभाषिक्या विभक्ते
र्ग्रहणं किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणं विभागो
विभक्तिरिति एकविभागा यानि सरूपा
णि तेषामेकशेषो भवतीति ननु चोक्त
कश्चिद्वचनबहुवचनविधिः इह प्रति
षेधश्चेति नैष दोषः यत्तावदुच्यते क
श्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधि
रिति सह विवक्षायामेकशेषः युग
पद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यं न
हीदानीमिदं भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्ष
क्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ने
न सह विवक्षायां भवतीति यद्यपि निर
र्देशोपि न तु द्विवचनेन निर्देष्टव्यं वृक्षौ च वृ
क्षौ च वृक्षौ वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृ
क्षा इति परस्परव्युत्येनेदं प्रतिषेधश्च व
क्तव्य इति नैष दोषः अनवकाशा एक
शेषाद्द्विवचनविधेः ननु चोक्तं सावकाशा
एकशेषः कोऽवकाशः मित्रतमात्ववका

श्री
महं
भा
२७

षा इति यतिरे नान्येकशेषारंभप्रयो
जयति किंकारणं यथाजातीयका
नां द्वितीयस्य पदार्थस्य प्रयोगसामर्थ्य
मस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः
ते च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयो
गे सामर्थ्यमस्ति किंकारणं एकाहि
क्रियात्वस्यैकेनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य
द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं उक्ता
र्थानामप्रयोग इति यदि तर्हि एकक्रि
या द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति
पचतः पचन्तीति नैतानि क्रियापेक्षा
णि किं तर्हि साधनापेक्षाणि अथवा
पुनरस्त्वेकविभक्ताविति ननु चोक्त
मेकविभक्ताविति चेदभावाद्विभ
क्तेरिति नैष दोषः परिहृतमेतत् अ
र्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिक
संज्ञा भविष्यति ननु चोक्तं नियमा
त्प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां स
मासग्रहणं नियमार्थमिति नैष
दोषः तत्सजातीयकस्य नियमः
कश्च तत्सजातीयकः यथाजातीयका
नां समासः कश्चजातीयकानां च समा

सः स्यादेवं नान्यो। सर्वथाप्यसादिरूपसे।
त्याने सर्वेषु पदेषु पमादिरूपसंख्या
नेकार्थत्वं भिन्नानामसरूपाणामिति
सर्वेषाम्व्यने शानिपदिकान्येवैकशेषमि
हे श्रापन्त्यादिस्थितिव्यने वृद्धवश्चापत्य
दयः गार्ग्यस्यापत्यं वृद्धो गार्ग्यः प्रकोप्र
कृतिः वृद्धवश्चप्रत्ययेनः शुभ्रा हृप्यादेकशे
षो न प्राप्नोति नन्वत्र यत्र वृद्धो यूनेः
एवं प्रकृतयोपि वृद्धयः सः नैवशक्यं लु
किहिदोषः स्यात् गार्ग्यः वत्साः विदाः
उर्वाः शुक्लो वृद्धश्च यस्यो वक्षोपित्यं वाम
नेलङ् प्राप्नोति मा भूदेवं शुजेनेयवह
श्च यजेनेपहङ् शिष्यं भविष्यति नन्व
चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् का
श्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति नैष
दोषः लौकिकस्यात्र गोत्रस्य ग्रहण
म् नचैतल्लौकिकं गोत्रं श्यथवा उक्त
त्वेकाप्रकृतिः वृद्धवश्च पजः वृद्ध
वो हृसमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति
मिदं तत्समानार्थानामेकशेषवचना
त् सिद्धमेतत्कथं समानार्थानामेकशे
षो भवतीति वक्तव्यं यदिसमानार्थो

श्री महाभा
२०८

नामेकशेष उच्यते कथमक्षाः पादाः
माषा इति नानार्थानामपि स्वरूपा
णामेकशेषो वक्तव्यः प्रकार्थानां
मपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः व
क्रदण्डः कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिल
दण्डौ इति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः
स्वरविधिः स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्व
रविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः प्रतत्र
प्रतत्रश्च प्रतत्रौ मीमांसकश्च मीमांसक
श्च मीमांसकौ। इहकस्मान्न भवति प
कश्च पकश्च द्वौ चैव द्वौ चेति संख्यायाश्च
र्थाभस्मयाद संपदार्थत्वाच्चैनेक।
शेषः संख्यायाः अर्थाः संप्रत्यायादेक
शेषो न भविष्यति न हि कश्चिदेक
स्मिन्नेकः संप्रतीयते अपदार्थत्वाच्च सं
ख्यायाएकशेषो न भविष्यति पकश्च
पकश्चेत्येतस्य द्वावित्यर्थः द्वौ चद्वौ।
चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः नैतौ स्तः परि
हारौ यत्तावदुच्यते संख्यायाश्चार्थो
संप्रत्ययादिति सर्वथा संप्रत्ययात्कशे
षो भवति तद्यथा गार्ग्यश्च गार्ग्यायण
श्च गार्ग्यौ नचोच्यते द्वपवानामिति

भवति चैकशेषः पर्यायशब्दानां चे
चेतेषोपसंख्याने चेतेषोपसंख्या
नेकं तेष्वमा चोश्रनी योऽर्थस्यैव निग्र
हणात्सिद्धमयानेग्राति चेद्भवति ग्र
हणानर्थयानोः सिद्धं भवति ग्रहणं नि
यमार्थं भविष्यति चेद्चनेरवोगिनोः
यानोनोत्सेगिनोयानोरिति वनो र च
इह कस्मान्न भवति निःस्वनी प्रतिहृ
तीति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति
एवमपि मघोनी न प्राप्नोति मघवन्
शब्दाव्युत्पन्नप्रातिपदिकं वनो न ह्रशा
वनो र चेत्यत्र ह्रशां नान्त भवतीति वक्त
व्ये इह मा भूत् महत्पचाचाहाणीति
पदिन ह्रश ऋत्वचाते शवेरी तिन सिध्य
ति विहित विशेषणं ह्रशो ग्रहणं ह्रशा
नो धो विहितं इति एवमपि धीवरी ति न
सिध्यति कथं चान्तगामः क्रोट
सन्ना नऽकाश्रावपि तिहिकारसन्ना दे
भविष्यतः बहुलं छन्दसि बहुलं छन्दसि
हीयाव कर्व्योपारीरिषः पञ्चवो धिक्षर
विधानेव बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिविह
तान रविधानेव बहुव्रीहेरुपसंख्यानेक

श्री
महा
भा

नेष्येव बहुधीवरी बहुशेवरी किं पुनः
कारणं न सिध्यति प्रतिषिद्धत्वात् अने
बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति अ
नो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे चोपधालोपिनो
वा वचनं अथवा अनो बहुव्रीहेः प्रति।
षेध उपधालोपिनो वेति वक्तव्यं अप
याकृतावोदितमन्याकृतापरिहा
रः पर्योपसंख्याने चोदिते न स्यानित्या
भ्याशेत्राभ्याभवितव्यं पर्यायपरिहारः
नेष्या विभाषं भवितव्यं पर्योपसंख्या
ने चोदितमेवमपि विभाषया भविता।
येनेत्यत्र ऽजीपद्लेभः सिद्धो त्र ऽगेश्रु
न उपधालोपिनोऽस्यानरस्यामिति ऽजी
प्राप्तियोगेन र उच्यमानः अथ नसति
नस्यादित्येव पश्चादुपसंख्यानं चोद्यते
किं पुनः कारणं ऽजीप्ति विपागेन र उच्य
ते इह मा भूत् अपर्वतिनिन्तरुपसं।
ख्यानेकं ने वा वस्यति ऽउभाभ्याम
न्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्याग्रहणस
थपानेऽशप्रतिषेधाभ्यामर्केऽत्राव
पियधाय स्यानाभितिन थहेस्वकस्या
यप्रतिषेधः ऽजीवंनेनरस्य प्रतिषेधः

अथेदानीं ऽपि प्रतिषिद्धे षष्ठ्येतान्ना
मेनेत्वमेटाबुत्पत्तिः कस्मात्तस्मान् प्र
नश्यति प्राप्नोति असिद्धो नलोपः तस्या
सिद्धत्वान्न भविष्यति परिगणितेषु का
र्येषु नलोपोऽसिद्धः न चेदं तत्र परिगणिते
ष्विदमपि तत्र परिगणितेन कथं प्रत्याहा
राद्वापासिद्धत्ववितिनेरप्रत्ययग्रहणं
किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं कस्त्रिविश्वा
नोप्रत्याहारः प्रथमैकवचनात्प्रभृत्या
चापः पकारात् यदि प्रत्याहारग्रहणं ।
दोषस्त्विन्नइन्वदोषो भवति वङ्वर्मि
कावर्मिकाश्चत्यपस्मात्काम्यवेस्यात
इति न प्राप्नोति तस्मात्त्रोभौ तस्मात्त्य
त्यन्तकेभ्य उभौ न भवतः इति वक्तव्यं ।
न तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः स्त्रियामिति ।
वर्तते स्त्रियां प्राप्नोति प्रतिषेधः ष
त्येतानामेनेत्वमेटाबुत्पत्तिः कस्मात्
प्रत्याहाराद्वापासिद्धदोषस्त्विवेत्तस्मा
त्त्रोभौ ऽत्र किमर्थं न भाभ्यामित्युच्य
ते उभाभ्यां याताभ्यां ऽन्यव्यास्यात् म
चेनादेवत्ताचैनतदस्तिप्रयोजने प्रकृ
नमभ्यमनवर्तते अन्यान्यतरस्याग्र

हणं किमर्थं अन्यतरस्यां ऽव्याख्यास्या
न् ऽपाप्तेके प्रतिषेधोपियथ्यास्यादि
तिनैनदस्तिप्रयोजने इहऽवश्यच्च
नेप्रतिषेधोपितानुभौवचनाद्भविष्य
नः इदं तर्हि प्रयोजनं ऽप्रतिषेधास्या ।
भ्यामस्मके ऽप्रावपियथ्यास्यात् सिद्धोत्र
ऽप्रश्रन उपपात्वोपिनोन्यतरस्यामि
ति अथ्यतरत्तन्यतरस्याग्रहणं शाकमक
त्वेवादशाका कथं इह ऽवश्यचत्यते प्रति
षेधोपि ऽवपि नत्वैवं वचनाद्भविष्य
ति नैवं शाकवितात अत्रिप्रमाणेहि
नत्रान्यतरस्याग्रहणान्नववकाशो ऽप्र
ऽप्रप्रतिषेधो बाधेन ऽप्रतिषेधावषान
वकाशानो वचनाद्भविष्यतः सावका
शो ऽज्ञ प्रतिषेधो कोऽवकाशः स्वपर्वा
पर्वति तस्मात्तदन्यतरस्याग्रहणं कर्त
व्यं इदं तर्हि अन्यतरस्याग्रहणं शाकाम
कर्त्तं इदमप्यवश्यकर्तव्यं किं प्रयोज
नं ऽप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ऽप्रावपियथा
स्यान्नामिति इति यत्नेन बहुव्रीहे रूपसं
ख्याने चोदिते तत्र वक्तव्यं भवति प्र
योक्तृकं भवितव्यं वहवः ध्यानो मा

रर्थ्यायोवहवोश्ववानेः स्योशाल्लाया
मिति वङ्म्रुकावङ्म्रुका इति भवि
तव्यं कास्प्रसिद्धिः श्रुत्वादिलोपः संप्र
सारणे संप्रसारणपरत्वं न ह्यत्र
निकस्कपानावत्र भवितव्यं किं कार
णं नयनानां पावङ्ढ्रौहि इत्येवं तर्हि
नायेन नचैवनयनानां वङ्ढ्राहिः प्र
सारणेनापि न भवितव्यं वक्ष्यते तत्र
यादेनाम सारणेन कारेन ग्रहणम
नकारेन ग्रहणमनकारानप्रतिषेधा
र्थमिति परत्वं वेनचासिन भवितव्यं
वक्ष्यते तत्र संप्रसारणात्त्वं सामान्ना
ग्रहणमसमानानामतिषेधार्थमि
ति नस्मादत्रस्याव ङूश्चे न भवितव्यं
श्रुव श्रुतपसर्गेनापीति किमर्थोवा
ऊरूचरामश्चानेन तर्हि प्रयोजनं
ऊरचरयाहाम्मस्याविधीयते नत्र
कः प्रसंगोपतन्वङ्कऊरूचरसाहा
स्यात नैवप्राप्नोति नार्थः प्रतिषे
धेन तत्र न विधिना प्राप्नोति श्रुतश्च
रेपदति श्रुतपसर्गेनग्रहणमनर्थ
के स्मात्तिपाहिके न तत्र न विधिप्रतिषे

श्री
महा
भा
211

धात श्रुतपसर्गेनग्रहणमनर्थकं किं
कारणं धातिपदिकेनतरेन विधिप्र
तिषेधात ग्रहणवता प्रातिपदिकेन त
देन विधिप्रतिषिध्यते ज्ञापकेनत्वर्वेव
नदेनाप्रतिषेधस्य एवं तर्हि ज्ञापयत्या
चार्यः स्वेबन्नेतरेन विधिप्रतिषेधो न भ
वतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं भ
वतीश्रतिमाहनीम्बत्तरेन विधिः सि
द्धो भवति नैतदस्ति प्रयोजनं उक्तमे
तत्वर्णाश्रुतिनमल्पयोश्रुतानुपाति
पदिकमश्रुतिरिति इदं तर्हि वङ्ढ्र्धीव
रीवङ्ध्रीवरीति एतदपि नास्ति प्रयोज
नं श्रुताश्रुके इविधानेवङ्ध्रीदृतस्य
ख्यातेन प्रतिषिद्धत्वादिति इदं तर्हि श्रुति
पौवरी श्रुतियदृष्ट्यच्यते श्रुतपदार्थेना
हेति श्रुतपदार्थयोकशेषोभवति न।
यथा विंशतिश्च विंशतिश्च विंशतीति न
चेदश्रुताविंशतिरित्यर्थः एवं तर्हि नेमोर
थे कपरिहाणे एकपदपरिहाणे य ये
ख्यायनायश्रुतस्याप्रयस्यपदार्थेना
हेति यथा तत्थीसश्रुतस्य पदार्थस्यपरा
थे नैवचा भवति नचैकरोषः प्राप्नोति

शानीऽतिप्रयोगस्य वा नेमएकशेषशा
स्त्राः यदि तर्हि नेमएकशेषशास्त्राः सम
दायशास्त्रास्तर्हि भवन्ति न चकोदाकः प
कवचनं प्राप्नोति एकार्थो हि समुदायो
भवति यथा शुष्कशङ्कवनमिति सन्तु त
र्ह्येकशेषशास्त्राः किं कृतेनार्थसंप्रत्ययो
यः कृतेऽस्मिन् पुनः केचिदप्यपिशास्त्राः
येषामप्यन्यत्कृतेनाभावः सतीत्यादृ मा
तापितृभ्यामिति विषमउपन्यासः सकृ
देनशास्त्राः प्रकृताश्रुपायेषु पिवन्तेन ई
हपुनरेकेनाप्युपायो न भवति चत्वार
इति युगपदिदानीमनड्वानेन सकृदेन
शास्त्राः प्रकृताश्रुपायेषु पिवन्तेन इति य
न भवानस्माश्राद्यतिप्रतिपुनः के
चिदप्यपिशास्त्रायेषामप्यन्यत्कृतेनाभाव
इति नैवं तस्माभिरुपन्यस्ताः नैवन्तड्वा
नाद् सकृदेतिशास्त्राः प्रकृताश्रुपायेषु
पिवन्तेनइति यत्तर्वाते एकेकेनाङ्वे
भारशक्नोतियन्कस्यचिदेकैकः कर्तोप्या
न्तर्वेवास्तुःकथंप्राप्य कारणमन्त्वामा
नैवेत्वायथकं तिचातेरणात्तलप तस्मा
त्त्वयकस्यमेकेनाः सर्वापेत्तास्त प

श्री
महा
भा
२१२

यममप्यमोतमानामेकशेषोमत्तरूपत्वा
त् प्रथममप्यमोतमानामेकशेषोवक्त
व्यः पचतिच पचथः पचसिच पचामि
च पचावः पचतिच पचसिच पचामः किं
पुनः कारणं न सिध्यति तत्समरूपत्वात् द्वि
वचनबहुवचनाप्रसिद्धेरेकार्थत्वाद् द्वि
वचनबहुवचनयोस्त्वप्रसिद्धिः किंका
रणं एकार्थत्वात् एकोऽयमवशिष्यते
तानेनतदर्थं न भवितव्यं किमर्थं तर्हि य
ष्येकः किमर्थं एकः एकएकार्थः नै
कार्थं नायमेकार्थः किं तर्हि ह्यर्थोव
हर्थश्च नैकार्थमिति चेदारम्भानर्थको
नैकार्थमिति चेदारम्भानर्थको नैकार्थ
मिति चेत्एकशेषारम्भानर्थकः इह हि श
ब्दस्वाभाविकी वा तिकार्थप्रतिपत्तिः स्यात् वा
चनिकी वा न यदि तावत्स्वाभाविकी शु
ष्यत्वेकेनोक्तत्वात् प्रशिष्यः एकशे
षः किं कारणं एकेनोक्तत्वात् तस्यार्थ
स्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं उक्ता
र्थानामप्रयोग इति अथ वाचनिकी न द्व
कयोः एकोऽयमवशिष्यते नमवद्वयर्थो वक्त
व्योस्तु भवतीति न वक्तव्यं सिद्ध एकशेषः

येषकशेषेष्वनेकोयमवशिष्यत इत्यने
नह्यर्थेनावकृष्येतावाशकाविज्ञाते
नैवैकशेषकृतेनर्थेनैरागतद्राविनःश
ह्रस्यप्रयोगात् तस्यार्थस्यागतिर्भवति
उपन्यासस्तूपष्वनैरनैरागापितद्राविनःश
ह्रस्यप्रयोगेतस्यार्थस्यागतिर्भवति त्या
ग्रिचित सोमस्वेदिति यथायेतमन्यामद्दे
लोपकृतस्मेतत येनाजानैरागतद्राविनः
शब्दस्यप्रयोगेतस्यार्थस्यागतिर्भवति प
वमिहाप्येकशेषकृतमेतद्यनात्रैकाय
मवशिष्येत इत्यनेनैयर्थेनावकृष्येताव
भवति उच्चैतन्तर्हिन्तनगम्यते पाहिगा
मध्यइतिद्वयात् भूयेवागोविनिनज्ञात
विर्ज्ञप्रत्ययःस्यात् नेनानेनार्थाभिधा
नेयत्नकृतवेनावसृपलोकः इहनोत्रगत
मः केषार्थैःलौकिकानर्थान्नुप्रत्यत
इति लोकेचैकस्मिन्न्नत्रइतिप्रभुजन्ते दु
पाहेत्वाविति वद्भ्रूह्स्त्वाइति यदिनर्हि
लोकावशपशाद्यप्रमाणं किमर्थएक
शेषआरभ्यते अथकिमर्थलोपआरभ्यते
प्रत्ययलक्षणमामाचार्यःप्रार्थयमानोलो
पमारभते एकशेषारंभएवनर्ह्यनेकीव

प्रयोजनमस्ति नन्वचोक्तं प्रत्यर्थं शब्द
निवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति
यदि चैकेनाप्यनेकस्यार्थाभिधानं स्यात्
न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् प्रत्य
र्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानात्
प्रत्यर्थमिति चेन्नदृष्टप्रत्यर्थमेव प्रत्य
र्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधाना
त् प्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते यदृष्ट
केनानेकस्याभिधानं भवति नदृष्टप्रत्य
र्थमेव यद्दापि त्वर्थान्वश्यौ प्रति नदृष्टप्र
त्यर्थमेव यद्यपि त्वर्थान्न प्रयुक्ष्यन्ति
नदृष्टप्रत्यर्थमेव यावतामभिधाने ताव
तां प्रयोगोन्याय्यः यावतामर्थानामभि
धाने भवतितावतां शब्दानां प्रयोगः इ
त्येष पक्षोन्याय्यः यावतामभिधानं ताव
तां प्रयोगोन्याय्यः इति चेदेकेनापि अने
कस्याभिधानात् यावतामभिधानं ताव
तां प्रयोगोन्याय्य इति चेदेवमुच्यते प
श्यतिन्यायएवयदृष्टकेनानेकस्याभि
धानं भवति यदितर्ह्येकेनानेकस्याभि
धानं भवति सिद्धन्तर्ह्येक प्रयोगादेको
क्त्वात्परस्य प्रयोगोनुपपन्नः एकेनोक

नानस्यार्थस्यापरस्यप्रयोगेणभवितव्यं
उक्तार्थानामप्रयोगइति एकेनोक्तत्वा
दपरस्यप्रयोगोनुपपन्नइति चेदनुक्तत्वा
त्प्लक्षेणान्यग्रोधस्यान्यग्रोधप्रयोगः ए
केनोक्तत्वादपरस्यप्रयोगोनुपपन्नइति
चेन्न प्लक्षः प्लक्षेणान्यग्रोधार्थइतिके
नान्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते कथमनेकं
यदेदानीमेवमेकेनाप्यनेकस्याभि
धानेभवतीति सरूपाणामेकेनाप्यने
कस्याभिधानेभवतिनविरूपाणां किं
पुनः कारणंसरूपाणामेकेनाप्यनेक
स्याभिधानेभवतिनपुनर्विरूपाणां स्व
भिधानेपुनःस्वाभाविके स्वाभाविक
मभिधाने अपदर्शनाच्च उभयोर्व
त्वपिदृश्यते विरूपाणामप्येकेनाने
कस्याभिधानेभवतिनयथा द्यावाह
क्षामाद्यावाचिदस्मैपृथिवीनमन्त्रेते
इति विरूपाणांकिलनामैकेनानेक
स्याभिधानेस्यात्किंपुनःसरूपाणां।
आकृत्यभिधानाद्वैकंविभक्तौवाजप्या
यनः आकृत्यभिधानाद्वैकशब्दंविभ
क्तौवाजप्यायनआचार्योन्याय्यंमन्यते

श्री
महा
भा
२१८

एकाकृतिः साचाभिधीयतेइतिकथं
पुनर्ज्ञायते एकाकृतिः साचाभिधीय
इतिशक्याविशेषात् नहिगोरित्युक्ते
विशेषःप्रत्याय्यते शुक्लानीलाकपि
लाकपोतिकेति यद्यपितावच्छक्या।
विशेषान्ज्ञायते एकाकृतिरिति कु
तस्त्वेतत्साभिधीयतइति सत्यापवर्गे
गेनेषुमन्यामद्राकृतिरभिधीयतइ
ति बुद्धिगोरित्युक्तेसर्वापवर्गोगम्यते शु
क्लानीलाकपिलाकपोतिकेति ज्ञाप
तेचैकोपदिष्टः ज्ञायतेखल्वप्येकोपदि
ष्टे गौरस्याकृतिरुपदिष्टाभवति
मेनमन्यस्मिन्देशेन्यस्मिन्देशेन्यस्मिन्का
लेन्यस्यांचावस्थायांदृष्टाजानात्य
यंगौरिति कःपुनरस्याविशेषःशक्या।
विशेषादिति नस्यापोहलक्षणेन
शक्याविशेषात् ज्ञायतेचैकोपदिष्ट
मिति धर्मशास्त्रंचतथा एवंचकृत्वा
धर्मशास्त्रंप्रवृत्तं ब्राह्मणोनहन्तव्यः
सुरानपेयेति ब्राह्मणमात्रेनहन्य
तेसुरामात्रंचनपीयतेयदिद्रव्यंपदा
र्थःस्यात् एवंब्राह्मणमहत्वा एको

चकुगमपीता अन्यतरकामचारः स्यात् कः
पुनरस्य विशेषः अन्यापवर्गगतेस्मृति अ
स्यापोह्लकमेन् अन्यापवर्गियानेस्युर्थम
शास्त्रंवचनथेति अस्तिचैकमनेकाधिक।
रणास्थंयुगपत् अस्तिखल्वेकमनेका।
धिकरणास्थंयुगपदुपलभ्यते किम् आ
दित्यः नयथा एकः आदित्यः अनेका
धिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते विषमउप
न्यासः नैकोद्रष्टादित्यमनेकाधिकरण
स्थंयुगपदुपलभते एवंतर्हीन्द्रवद्वि
षयः नयथा एकः इन्द्रः अनेकस्मिन्क्र
तुशतेआहूतोयुगपत्सर्वत्रभवति एव
माकृतिः सर्वत्रयुगपद्भविष्यति अवयप्य।
चैनदेवंविज्ञेय एकमनेकाधिकरणस्थ
युगपदुपलभतेइति नैकमनेकाधिक
रणस्थंयुगपदितिचेत्तथैकशेष योहि।
मन्यतेनैकमनेकाधिकरणस्थंयुगपदु
पलभ्यतइति एकशेषेणनस्यदोषः स्यात्
एकशेषोनैकोक्षशब्दः अनेकमर्थं
युगपदभिधत्तेन अवश्यंचैनदेवंविज्ञे।
यम् आकृतिरभिधीयतइति द्रव्याभिधा
नेह्याकृतासंप्रत्ययः द्रव्याभिधानेहिस।

न्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् नैषदोषः
नत्रासर्वद्रव्यगतिः नत्रासर्वद्रव्यगतिः
प्रसज्येत असर्वद्रव्यगतौ कोदोषः गौ।
रनुबन्ध्योजोग्नीषोमीयइति एकः शास्त्रा
नुबन्धीत अपरेशास्त्रोक्तगुणशास्त्रोक्तेव
क्रियमाणेविगुणंकर्मभवति विगु।
णेचकर्मणिफलानवाप्तिः ननुचय।
स्याकृतिः पदार्थः तस्यापियद्यनवय
वेनचोद्यते नचावयवेनविगुणंकर्म।
विगुणेचकर्मणिफलानवाप्तिः एका
कृतिरितिप्रतिज्ञाहीयेते यच्चास्यापल।
स्यापादानेप्रयोजनमुक्तमेकशेषानव।
काशइति सचेदानीवक्तव्योभवति एवंत
र्ह्यनवयवेनचोद्यतेप्रत्येकंचपरिसमाप्य
ते यथादित्यः ननुचयस्यापिद्रव्यंपदार्थ
नस्यापिनवयवेनचोद्यतेप्रत्येकंचपरिसमा
प्यते एकशेषस्त्वावक्तव्यः तथापित
र्हिद्विवचनबहुवचनानिसाध्यानि चोद
नायांचैकस्यापाधिहतेः चोदनायांचैक
स्यापाध्यिहतेर्मन्यामहेआकृतिरभिधी।
यतइति आग्नेयमष्टाकपालंनिर्वपेत
एकंचनिरूप्यद्वितीयस्तृतीयश्चनिरूप्य

ने यदितर्ह्येवं पदार्थः स्यात् एकं ति-
ङ्व्यद्वितीयस्यत्वनीयस्य च निवर्णा।
न प्रकल्पेतेकः पुनरनयोर्जातिचोद-
नयोर्विशेषः एकानिहतेनापरानिव
र्त्तेन द्रव्याभिधाने व्याडिः द्रव्याभिधानं।
व्याडिराचार्य्यो न्याय्यं मन्यते द्रव्यमभिधी-
यत इति तथा लिंगवचनसिद्धिः एवं
वक्तव्यो लिंगवचनानि सिद्धानि भवन्ति
ब्राह्मणी ब्राह्मणाः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा
इति चोदनासु च तस्यारंभात् मन्यामहे।
द्रव्यं द्रव्यमभिधीयत इति गौरनुबन्ध्यो
जोग्नीषोमीय इत्याकृतौ चोदितायां द्र।
व्ये आरंभणालंभनप्रोक्षणविशस।
नादीनि क्रियन्ते न चैकमनेकाधि
करणस्थं युगपत् न खल्वप्येकमने।
काधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते ना।
हिको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति म।
थुरायां च विनाशप्रादुर्भावे च सर्वं त।
था स्यात् किं विनश्यत्प्रादुःष्याच्च।
श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रवर्त्तेत गो
जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात्
अस्ति च वैरूप्यम् अस्ति खल्वपि वैरूप्य

श्री० महा० भा०
२२५

गौश्च गौश्चावेकशेष इति तथा च विग्र।
हः एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति
गौश्च गौश्चेति वाक्यार्थश्च समुच्चयसंशय
वाक्यार्थश्च समुच्चयसंशयं भवति आकृता।
वपि पदार्थ एकशेषा वक्तव्याः आप्ताः पा
दाः माषा इति लिंगवचनसिद्धिर्गुणस्या
नित्यत्वात् लिंगवचनानि सिद्धानि क्र।
नः गुणस्यानित्यत्वात् अनित्या गुणाः
अपायिन उपायिनश्च किं पुनस्ते शुक्ला
दयो नेत्याह स्त्रीपुंनपुंसकानि संख्यागु।
णः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि कदाचिदा
कृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्द्वित्वेन क
दाचिद्बहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचि
त्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन भवेल्लिं।
गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु
नोपपद्यते यदा कदाचिदाकृतिरेकत्वे
न युज्यते कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वे
न एकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयते पश्चा
स्य पदस्यापादानप्रयोजनमुक्तमेकशे।
षो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति
एवं तर्हि लिंगवचनसिद्धिर्गुणविवक्षा।
नित्यत्वात् लिंगवचनानि सिद्धानि भवं।

ति ऊनः गुणविवक्षायाश्चानित्यत्वात्।
अनित्या गुणविवक्षा कदाचिदाकृतिरे
केन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वे।
न कदाचिद्बहुभिर्न कदाचित्स्त्रीत्वेन कदा
चित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन भवे।
ल्लिंगपरिहारः उपपन्नः वचनपरिहा
रस्तु नोपपद्यते यदि कदाचिदाकृतिरे
केन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वे
न कदाचिद्बहुभिः एकाकृतिरिति च श्रु
तिर्हीयते यस्याश्च पदोपादानेन ग्र।
याजेन श्रुतकमेषा न वक्तव्य इति सचेदा।
नीव कथा भवति लिंगपरिहारस्यापि
नोपपद्यते किं कारणम् आविष्टलिं।
गजातिः यल्लिंगमुपादाय प्रवर्तते उत्प
त्तिप्रभृति विनाशात् न तल्लिंगं जहाति
तस्मान्न वैयाकरणाः प्राकुर्लौकिकं।
लिंगमास्थानम् अवश्यं कश्चित्स्वकृ
तान्तमास्थेयः कोऽसौ स्वकृतान्तः संस्त्या
नप्रसवौ लिंगम् संस्त्यानप्रसवौ लिंगमा।
स्थेयं किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति संस्त्या
नेस्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमानि
ति ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च

श्री
महा·
भा·
२१७

पुमान् अधिकरणसाधना लोके स्त्री
यन्त्यस्यां गर्भ इति कर्तृसाधनश्च पु।
मान् सूते पुमानिति इह पुनरुभयं
भावसाधनं स्त्यानं प्रवृत्तिश्च कस्य पु।
नः स्त्यानं स्त्रीप्रवृत्तिर्वा पुमान् गुणा
नां केषां शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानाम्
सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः सं
स्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरसरूपग
न्धवत्यः यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावति
नत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूप।
मिति रसगन्धौ न सर्वत्र प्रवृत्तिः ख
ल्वपि नित्या न हीह कश्चित्स्वस्मिन्नात्म
नि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते वा
यावदनेन वर्धितव्यम् अपचयेन वा यु
ज्यत इति तच्चोभयं सर्वत्र यद्युभयं
सर्वत्र कुतो व्यवस्था विवक्षातः संस्त्या
नविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पु
मान् उभयोरविवक्षायां नपुंसक
म् तत्र लिंगवचनसिद्धिर्गुणविवक्षा
नित्यत्वात् लिंगपरिहार उपपन्नः
वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते वचन
परिहारश्चाप्युपपन्नः इह तावद्ये

इष्टवाः अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं
तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानी
ति एवं मन्यते एकस्मिन्नेकवच
नं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचना
मिति तस्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न
पदार्थः द्रव्यपदार्थिकस्य वा आकृ
तिर्न पदार्थः उभयोरुभयं पदार्थः
कस्यचित्तु किंचित्प्रधानभूतं किं
चिद्गुणभूतं आकृतिपदार्थिकस्या
कृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतं द्र
व्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृ
तिर्गुणभूता गुणवचनवद्वा गुणव
चनवद्वा लिंगवचनानि भविष्यन्ति
गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो
लिंगवचनानि भवन्ति तद्यथा शुक्लं
वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शु
क्लौ कम्बलौ शुक्लाः कंबलाः यदसौ
द्रव्यं श्रितो भवति गुणः तस्य यल्लिंग
वचनं तदाकृतेरपि भविष्यति आ
धिकरणगतिः साहचर्यात् आकृता
वारंभणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा
आकृतिसहचरिते द्रव्य आरंभणादी

नि करिष्यन्ते नचैकमनेकाधिकरण
स्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः नाव
लभ्यैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदि
त्यादिविषयो भविष्यति तद्यथा एक आ
दित्यः अनेकाधिकरणस्थो युगपदुप
लभ्यते विषम उपन्यासः नैको द्रष्टा आ
दित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुप
लभते एवं तर्हीन्द्रवद्विषयः तद्यथा ए
क इन्द्रः अनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो
युगपत्सर्वत्र भवति एवमाकृतिर्यु
गपत्सर्वत्र भविष्यति अविनाशो नाश्रित
त्वात् अविनाशश्चाकृतेर्विनाशाः
कृतेः अनाश्रितत्वात् अनाश्रिता आकृ
तिर्द्रव्ये किमन्यच्चानेनाश्रितत्वादिति
यत्तदानीमेवाकस्मादधिकरणगतिः सा
हचर्यादिति एवं तर्हि अविनाशो ने
कान्त्यात् अनेकश्चात्मा आकृतेर्द्रव्य
स्य च तद्यथा हस्तस्योर्वनानेहते
क्रियैव विनश्यति वैरूप्यविग्रहोऽह।
वाभेदात् वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभे
दाद्विघ्नतः द्रव्येवसामान्यात् अर्थ
पुनःसामान्यान्निर्देशः सर्वः अस्मीनेत्यतः

पघेतेपादः स्मिमीनेर्माक्षः नत्र क्रिया
सामान्यात्सिद्धे कुपरश्चाद्दुपाकल्प्य
नदासीन षोडशमाषाः कार्षापणं षो
डशफलान्यमाषणशाद्यः नत्र संख्या
सामान्यात्सिद्धे कुडोपूर्वकस्मान्नभ
वति कुजश्चवकरश्च उष्ट्रश्च रभश्चा
ष्टश्चकिशोरश्चेति तल्लक्षणश्चेद्वि
शेषश्चेत्युच्यते नचात्रतल्लक्षणप्रवि
शेषणः तल्लक्षणप्रविशेषः यत्स
मानायामाकृतौ शब्दभेदः स्त्रीपुंवद्व
द्वंद्वस्त्रीग्रहणं शुविचार्यते स्त्री
हस्तीशब्दग्रहणं वास्मात् स्त्रीशब्द
ग्रहणं वास्त्यर्थग्रहणं वा किंचातः
यदि ग्रहणं शब्दग्रहणं वा गार्गी च गा
र्ग्यायणश्च गार्ग्यायनशब्देन स्त्रयेन स्त्र
स्मिन्नामिति हि लक्ष्यते इह च गार्गी
च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यायण नस्मा
त्कृतीनः पुंसीति नत्वेनप्रामोति स्त्र
यर्थग्रहणेन दोषो भवति यथा न
दोषस्तथास्तु इह कस्मान्न भवति
कुञ्जाचवकराश्च वडवाचकिशोरश्च
उष्ट्रीचकरभश्चेति तल्लक्षणश्चेद्व

श्री
महा
भा
२२५

विशेषश्चेत्युच्यते नचात्रतल्लक्षणप्र
वविशेषः तल्लक्षणप्रविशेषः य
त्समानायामाकृतौ शब्दभेदः पुमान्
स्त्रिया एकस्मान्नभवति हंसश्चवर
टा चकश्च कृपश्च उगी च ऊष्ट्रश्च रोहि
चेति तल्लक्षणश्चेद्विशेषश्चेत्युच्यते
नचात्रतल्लक्षणप्रविशेषः तल्लक्ष
णप्रविशेषः यत्समानायामाकृतौ
शब्दभेदः एवंतर्हिसिद्धे सति यत्
संयोगमालिनं त्तापन्यावार्थः यत्र
ऊर्ध्वं प्रकृतेन तल्लक्षणप्रविशेषः नैवैक
शेषो भवति किमेतेन स्त्रापनेप्रयो
जने हंसश्च वरटा च चकश्च चक्राङ्गी
च ऋच्यश्च रोहिच्चेति त्वत्र न भवति
इयं योपायैषामाभ्यां पाभ्यां मन्यध्वे हंसः या
वत्या स्त्रीत्वेनेति तावद्दोषो नेति स
वै स्त्रीत्वं गोत्रस्य वृद्धमिति सत्ता क्रियते
ग्रमरूपाणां प्रकृत्यादिरस्त्रीपुंसानामवि
शेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्याविव
क्षितत्वात्सरूपाणामेकशेषएकवि
भक्ताविति सिद्धे पुमान्स्त्रिया इत्येक
स्मान्नभवति वाल्मतावन्माचर्तालक्षण

वत्सश्चेति ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीव
त्सयोर्लिंगस्य विभक्तिपरस्य विशेष
वाचकत्वाद्विशेषोन भविष्यति य
चलिंगे विभक्तिपरमेव विशेषवाच
कं कथंतुनामिर्देविज्ञायेत शब्दोयो।
स्त्रीनलक्षणश्चेद्विशेषइति शब्दे
स्विरस्थो यः स्त्रीनलक्षणश्चेद्विशेष
इति किंचानः यदि विज्ञायेत शब्दोय
स्त्रीनलक्षणश्चेद्विशेषइति सिद्धं।
कारकेश्च कारिका च कारकौ इत्येतन्न
सिध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ
अथ विज्ञायेतार्थो यः स्त्रीनलक्षणश्चे
द्विशेषइति सिद्धं गोमांश्च गोमती च
गोमन्तौ इत्येतन्न सिध्यति कारकश्च
कारिका च कारकौ उभयथा च यत्र
अपदोषश्च पठ एतच्च सिध्यति एवं त।
र्हि नैवं विज्ञायेत शब्दो यः स्त्रीनलक्ष
णश्चेद्विशेषइति नाप्यर्थो यः स्त्री
नलक्षणश्चेद्विशेषइति कथं तर्हि
शब्दार्थो यः स्त्रीनलक्षणो विशेषश्चाश्री
यते एवं च कृत्वा तत्रापि प्राप्नोति ब्राह्मण
वत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति एवं तर्हि द

श्री
महा
भा
220

मिह व्यपदेशो यदाचार्यो वत्सपरिश
निके तदिदमनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ
प्रतिनिर्दिश्यते कौ च प्रकृतौ प्रधाने
प्रधाने या शब्दः स्त्रीप्रधाने या श्चार्थः
स्त्रीति न पुंस प्रसंयोगः शक्यो व
क्तुं कथं शुक्लेश्च केवलः शुक्लश्च व
स्त्रं तदिदं शुक्ले नेत्यमत्र शुक्लश्च
केवलः शुक्ला च वहतिका शुक्ल
श्च वस्त्रं तदिदं शुक्ले नानीमानि शु
क्लानि प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः अ
प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति
किं च प्रधानं नपुंसकं कथं तु नत्तो
येन नपुंसकं प्रधानमिति एवं हि लो
के दृश्यते प्रतिनिस्तोऽगणा संदेहेन
पुंस्कलिंगप्रयत्न्यते किं जातमित्य
च्यते इत्येवं विज्ञायते स्त्रीपुमान्वा
नत्याहरादवाक्मात्रपरश्वावक्तारो
भवंति महद्दीप्तिरूपमिव चात्याणीरू
पमिवेति प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्नपुं
सकस्य शेषो भविष्यति इदं तर्हि प्रयो
जनमेकवचनं न स्यामिति वेद्या
मीति एतदपि नाक्रियमाणेन शा

क्तिवाचित्वादेकवचनं आकृतिवा
चित्वादेकवचनं भविष्यति यदा द्रव्या
भिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भवि
ष्यतः भ्रातृ पुत्र पिता श्वशुर किमर्थ
मिदमुच्यते न भ्रातृपितृभ्यामेवसिद्धं
भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये श
ब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धं
यदितावद्बिभर्तीति भ्राता स्वसापि तेन
भवति तथा यदि पुन्नाम्नो नरका
त्त्रायत इति दुहितापि तेन भवति तथा
यदि पाति पालयति वा पिता माता
प्यनेन भवति तथा यद्याशुमश्नुत इति
श्वशुरः श्वश्रूरप्यनेन भवति दर्शनं
वै हेतुः न हि स्वसारि भ्रातृशब्दो दृश्यते
दर्शनं वै हेतुरिति चेत्तुल्यं दर्शनं हेतुरि
ति चेत्तुल्यमेतद्भवति स्वसर्यपि भ्रातृश
ब्दो दृश्यते। देवलोके प्रसंगः न हि
लोके स्वसा आनीयतामित्युक्ते भ्राता आनी
यते न ह्येवं चेत तदसत्यं स्वसारि भ्रातृत्वे।
किं विषये एकशेषविषये पुनः पुनर्लिङ्ग
न विषयाणामेष शब्दाः स्युः वोर्थप्रके मु
यापि न द्विविषयदर्शनात् पुनश्चापि हि सि

यत विषयाः शब्दा दृश्यन्ते तद्यथा स
माने रक्ते वर्णे गौर्लोहितो भवति अश्वः
शोण इति समाने काले वर्णे गौः कृष्णो
भवत्यश्वो हेम इति समाने शुक्ले वर्णे
गौः शुक्ल इति भवति अश्वः कर्क इति
त्यदादीनि च त्यदादिः शेषेण पुंस
कतो लिङ्गवचनानि भवन्ति सा च देव
दत्तश्च तौ सा च कुण्डे च तानि ग्रहे हत
पुरुषविशेषाणाम ग्रहे हतत्यकष
विशेषाणामिति वक्तव्यं इह माभू
त् स च कुण्डं च ते सा च मरी अर्धपि
प्पल्यः तत्र अर्धपिप्पली च साने प्र
यमोपभोगः शाकोकं तं कथं त्यदादी
नां सामान्यार्थता च के भविष्यति इदं
तर्हि प्रयोजनं पूर्वशेषं वक्ष्यामी
ति परस्य चाभयवाचिनात् उभयवा
चिपरं पूर्वशेषदर्शनाच्च पूर्वस्या
त् विशेषो दृश्यते स च यत्र कानानि
तिष्यामनेयति इदं तर्हि प्रयोजनं इ
हो मा भूदिति प्रकृतिमान प्रयोजने
सामान्यविशेषवचनोः इहैवाभावादि
हे सामान्यविशेषवाचिनोः इहैवाभा

वतीति वक्तव्यं यदि सामान्यविशेषवा
चिनोः शब्दयोर्न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं
गोबलीवर्दं तृणोलपमिति न सिध्यति
इह तावत् शूद्राभीरमिति न दोषः आ
भीरजात्यन्तराणि गोबलीवर्दमिति गा
वः उक्तलिङ्गसंख्यावाहाय च विक्रयाय
च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते तृणोलपमि
ति तृणान्युलपमिति नामधेयं तत्र हि
वक्तव्यं न वक्तव्यं सामान्येनोक्तत्वाद्वि
शेषस्य प्रयोगो न भविष्यति सामान्ये
नोक्तत्वान्नास्य विशेषस्य प्रयोगे
ण न भवितव्यं किं कारणं उक्तार्था
नामप्रयोग इति न तर्हीदानीमिदं भ
वति तेषां लक्षणमात्रं यथा गौश्चेति भ
वति यदा तेषां गतः स्याद्वानयन्नेभव
ति एवं तर्हि येनैव विकल्पेनेह तत्रैन
होक्तं भवति तेषां लक्षणमात्रं यथा गौश्चे
ति तेनैव विकल्पेनाह निरपि प्राप्नोति न
स्यात् सामान्यविशेषवाचिनोः शब्दयोर्न भ
वतीति वक्तव्यं गाम्यप शूद्रप्रयोगः श
क्यो वक्तुं कथं गावः स्मा स्वरेति शूद्राः
मा स्वरेति प्रज्ञाः स्मा स्वरेति गावः उक्त

श्री महाभा २२२

लिङ्गसंख्या वाहाय विक्रयाय च स्त्रिय
एवावशिष्यन्ते एवं तर्हि प्रयोजनम
ग्राम्यपशुष्विति वक्ष्यामीति इह माभूत्
मेकव इमे स्तूकरा इमे कः पुनरर्हति
ग्राम्याणां पशुसउक्तालिङ्गिनेयग्रही
तुमशक्याः वाहाय च विक्रयाय च इ
दं तर्हि प्रयोजनं पशुष्विति वक्ष्यामी
ति इह माभूत् ब्राह्मणा इमे क्षत्रिया
इमे इति कः पुनरर्हतीति ग्रपश्नीय
सउक्तालिङ्गिनमशक्या ये वाहाय च
विक्रयाय च इदं तर्हि प्रयोजनं संघे
ष्विति वक्ष्यामीति इह माभूत् एतो
गावो चरन्तः कः पुनरर्हतीति निर्ज्ञाने
ष्वेव प्रयोजके एवं तर्हि प्रयोजनं
अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति इह माभू
त् वत्सा इमे वत्सा इमे इति कः
पुनरर्हतीति बालानां पशूनां उक्तालिङ्गि
नेयं अशक्या वाहाय विक्रयाय च अ
नेकशफेष्विति वक्तव्यं इह माभूत् अ
श्वा स्मे इमे अश्वा इमे इति ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचि
ते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्याये

तृतीयपादे तृतीयमाह्निकं ॥ ॥
द्वितीयः पादः समासः भूवादयो धा
तवः कुतोऽयं वकारः यदि तावत्संहि
तया निर्देशः क्रियते भ्वादय इति भ
वितव्यं अथवा संहितया भूआदय
इति भवितव्यं अत उत्तरं पठति भूवा
दीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते
माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघ
स्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते मं
गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपु
रुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि
च अध्येतारश्चागमवृत्ता यथा स्युरि
ति अथवादिग्रहणं किमर्थं यदि ताव
त्संहितेनार्थ आदिग्रहणेन अथापि
ह्यपठत्वादिग्रहणं करोति क्वान्यत्र म
हस्य दृक्शाक्तिकावद्वमः केन
प्रमाणपठते नितरामर्थ आदिग्रह
णेन नपठिना आदिग्रहणेन शक्य
ते भिन्नं एवं तर्हि सिद्धे सति यदा
दिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
अस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति किंप्र
तमेतज्ज्ञापने प्रयोजनं पाठेन धातुसंज्ञा

श्री
महा
भा

भवतीत्येतदुपपन्नं भवति पाठेन धातु
संज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः पाठेन धा
तुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषे
धो वक्तव्यः या इति धातुः याः इत्यावतः
वा इति धातुः वा इति पातः न इति धातुः
न इति प्रमाणं च निपातश्च द्विष इति धा
तुः द्विश प्रातिपदिकं किं च स्यात् यद्ये
षामपि धातुसंज्ञा स्यात् धातोरिति त
व्यादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत नैष दोषः
साधने तव्यादयो विधीयन्ते साधनं च
क्रियायाः क्रियाभावात्साधनाभावः
साधनाभावात्तत्रापि धातुसंज्ञायां
तव्यादयो न भविष्यन्ति इदं तर्हि यः पा
स्यति आतो धातोरिति लोपः प्रसज्येत
नैष दोषः अनापदस्येवं सः आस्यानेहि
वा शब्दस्य धातोरिति प्रातिपदिकसंज्ञा
याः प्रतिषेधः प्रसज्येत नैष दोषः नि
पातनस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वे चो
दिते नजानर्थकग्रहणेन करिष्यति नि
पातः प्रातिपदिकमित्येव इदं तर्हि वल
इति अविभ्यधातुभ्यो वा सोनित्युवडादे
शः प्रसज्येत नैष दोषः आचार्यप्रवृ।

निर्त्तोपपद्यति नञ्समासयोरादेशो भव
तीति यदयं नञ्समासग्रहणं करोति प्र
स्यनर्हि हि वशाङ्क्यां याप्यान्तरितिप्राति
पदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत प्र
प्रातिपदिकत्वान्नास्त्युपनतिनैष्यात नै
षदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उभ
येते द्विवशाद्धान्तास्यइति यदयं द्विवः
सावांनवशाक्तिनेतदास्तिप्रयोजनं प्र
क्लिष्यदेतस्यवचनेप्रयोजनं किंद्वि
शाद्गःकृदेनःप्रातिपदिकंनदर्थमेत
स्यात प्रकृत्यतितिनवेप्रत्रेष्यते प्रति
षेवश्चलो निरहचनमिष्यति एवं तर्हि
क्वेयग्रहणनमात्रवेयकस्येवम
नस्यनभविष्यति एवमप्यनेयको
द्विवशाद्धेनास्तीतिकृत्वामानवेयक
स्याग्रहणं विज्ञायते परिमाणं च प
रिमाणग्रहणं चकर्त्तव्यं इयाननवधि
येनसंज्ञो भवतीतिवक्तव्य कुतोह्य
नत भत्रशाद्धोयानसंज्ञो भविष्यति न
प्रनर्भूपवशाद्ध इति यदिप्रक्रियाक्रिया
वचोयान्तरिमनलत्संक्रियते काप
नःक्रियाईशा काफ्यनीशायेवास्याव

श्री
महा
भा
२२८

हाः सर्वथा भवानशाद्वैरवशाद्वान
याकरोतिनकिंविरूथंजानंतनिरर्थकोय
निपवजानीयकाक्रियेति प्रथाकृत्याकि
यापिंडोभूतानिदर्शयितेयथ्यागर्भोनि
लेदिनःसासानत्नुमानगम्याकोसाव
नुमानागम्यः इह सर्वेषुवस्त्रिहितेषु
कदाचित्पचतीत्येनडवति कदाचिन्न
भवतिपस्मान्मायेनसन्निहितेपचती।
त्येनडवतिसानूनंक्रिया अथवायस्या
देवदत्तस्यहभूत्वायाटलिपुत्रेभवतिसा।
नूनंक्रिया कथ्यपुनर्ज्ञायते क्रियावच
नाः पचादय इति यदेषाकरोतिनासामा
नाधिकरण्यं किंकरोति पचति किंक।
रिष्यति पक्ष्यति किमकार्षीत् अपा।
क्षीदिति क्रियावचनेथातो उपसर्गप्र।
त्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः पचति प्र।
पचति किंपुनःकारणं प्राप्नोति संघाते
नत्यार्थे गम्यते सप्रकृतिकेन मोपसर्गे
णाच अस्ति भवति विद्यतीनाथानवम
अस्ति भवति विद्यतीनांच धातुसंज्ञावक्त
व्या यथ्याहिभवताकरोति नासामाना
धिकरण्यं निदर्शितं ननस्याःस्थादिना

निर्दिष्टे नहि भवति किंकरोति आस्ती
ति प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात् प्रकृत्यन्त
रेण मन्यामहे धातोरेव क्रियामाहेति प
चति पचतीति प्रकृत्यर्थः अन्यच्चान्यच्च।
भवति प्रत्ययार्थः सएव धातोस्तार्थमभि
दधत्प्रत्ययान्तरेण धातोस्तार्थाभेदात्प्रत्य।
यान्तरेण मन्यामहे धातोरेव क्रियामाहेति
पक्ता पचनं पाक इति प्रत्ययार्थोऽन्यच्चान्य
च्च भवति प्रकृत्यर्थः सएव कथं पुनर्ज्ञा
यतेऽयं प्रकृत्यर्थः अयं प्रत्ययार्थ इति अ
न्वयव्यतिरेकाभ्यां अन्वयव्यतिरेकाच्च।
कोसावन्वयो व्यतिरेको वा इह पचती
त्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पचशब्दश्चका
रोतः अतिशब्दश्च प्रत्ययः अर्थोऽपि क।
श्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च
पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदु
पजायते कश्चिदन्वयी विक्लित्तिर्हीयते
पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वैकत्वे चान्व।
यि ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासा।
वर्थः योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते
तस्यासावर्थः योऽर्थ उपजायते यः शब्दो
न्वयी तस्यासावर्थः योऽर्थोऽन्वयीति वि।

श्री: महा: भा: २२५

षम उपन्यासः बहवो हि शब्दा एकार्था।
भवन्ति तद्यथा इन्द्रः शक्रः पुरन्दरः कन्दुः
कोष्ठः कुसूल इति एकश्च शब्दो बह्वर्थः
तद्यथा अक्षाः पादाः माषा इति अतः
किं न साधीयः अर्थवत्ता सिद्धा भवती
नापि ब्रूमः अर्थवत्ता न सिध्यतीति व
र्णितार्थवत्ता अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थः अयं प्रत्यया
र्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रू
यात्प्रत्यय एव वा सामान्यशब्दा एते एवं
स्तः सामान्यशब्दाश्चान्तरेण विशेषं
प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते यत्त्व।
स्य नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभावतः
कस्मिंश्चिद्विशेषे पचशब्दो वर्तते अतो
मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति न चे।
त्सामान्यशब्दाः प्रकृत्यर्थ एव तेन प्रत्ययः
प्रत्ययार्थे क्रियाविशेषे वोपसर्गः प।
चतीति क्रियागम्यते प्रपचतीति प्रवि
शति यद्यपि तावदेतेनोक्तानेव।
कं यत्र यथानुरूपसर्गं न व्यभिचरति यत्र।
त्वनं व्यभिचरति तत्र कमर्थोऽति अ।
र्थान्तर इति यद्यप्यत्र यथानुरूपसर्गेण व्य।

भिचरति उपसर्गस्तर्ह्यभिचरति
तेनमन्यामहे यथैवास्यायमन्यत्रार्थः
मेवहापीतिकः पुनरस्यान्यत्रार्थः प्रवि
रूपरिभावेवर्त्तते इहावश्यकमेत
दंगम्यते तिष्ठतिप्रतिष्ठतीत्यत्रव्रजि।
क्रियागम्यते तिष्ठतीत्यत्रव्रजिक्रिया
निवृत्तिः तेनमन्यामहे उपसर्गकृत
मेतत् येनात्रव्रजिक्रियागम्यते प्रा
कादेष्वप्यवारः आदिकर्मणिवर्त्त
तेनचोदनास्तिवक्तव्यांअपिधानवाभ
वेति नयथावपिप्रकरणादृष्टःक्कैर
तेचापिवर्त्तते केशानवपिवपतीति ई
डिःस्तुतिचोदनायाञ्चसदृष्टः स्तुतौ
अग्निमीडेपुरोहितं चोदनायामग्निमी
डेपुरोहितं तिरुन्धीत याञ्चायामपी
मृतज्ञापीडेमत्येरणचापिवर्त्तते अग्नि
दीरतोभूमिमीडेमरुतोमुखमावयन्ती
ति करोतिरप्यप्रारम्भावेदृष्टः नि
र्मलीकरणेचापिवर्त्तते पृष्ठंकुरुपा
दौकुरुउन्मृदानेतिगम्यते निक्षेप
णेचापिवर्त्तते पृष्ठंकुरुपादौकुरु।
उन्मृदानेतिगा कटंकुरु घटंकुरु।

अस्मादमुतः ऊरुस्थापयितिनिगम्य
ते एवमिहापितिष्ठतिर्व्रजिक्रिया
माह तिष्ठतिरेवव्रजिक्रियानिवृत्तिम
प्ययेनहिदोषः अस्तिभवतिविद्यती।
नाथातत्र यदिपुनर्भाववचनेनाथात्।
भिन्नतल्लक्षणोक्रियते कथंपुनर्ज्ञायते
भाववचनाः पचादयइति यदेषांभव
तिनासामानाधिकरण्यंभवति पच
तिभवति पठति भवतीति
कःपुनर्भावः भवतेःस्वःपदार्थोयत
भावः विप्रतिषिध्यानायातमेत्तानप्रा
माति केदःभेदः अन्योहिभावः अन्या
भावः आतत्वान्याभावः अन्यःभावः
योहियस्यभावमिकृतिनतस्याभावे
यस्यभावेननस्याभावे पचादीनाचन
प्रामोति यथाहिभवताक्रियावचने।
धातोकरोति तापचादीनासामाना
धिकरण्यंनिदर्शितम ननयाभावव
चनेधातोनिदर्श्यते करोतिःपचादी।
नामवीनकालान्सर्वान्कालान्सर्वानपु
रुषान्सर्वाणिकारकाण्यवर्त्तते भवतिः।
पुनर्वर्त्तमानकालेचैकत्वेच कानदीये

वाचोयुक्ति भवतिपचतिभवति पच्य
तिभवतिपाक्षीदिति एषैषावाचोयु
क्तिः पचादयः क्रियाः भवतिक्रियाक
र्त्रीभवतियद्यपितावदेतेनकल्केनवा
न्के यत्रान्याक्रियायत्रनखलमेवक्रि
यातत्रकथंभवेदपिभवेत् स्यादपि।
स्यादिति अत्राप्यववमस्ति कृतःके
लभेदात्साधनभेदाच्चपकस्यात्रभव
तेदेवदत्तादिः साधनंवर्तमानकाल
श्चप्रत्ययः यावतात्राप्यत्यवमस्ति
पचादयश्चक्रियाः भवतिक्रियायाः
कर्त्रीभवतीति अस्त्यर्थकर्तृसाधनः
भवतीतिभावइति किंकृतंभवति
विप्रतिषेधात्नोत्पातसिद्धाभवति भ
वेद्धिप्रतिषिद्धानोत्पात्सत्तास्यात् प्रा
तिपदिकानामपिपातत्वप्राप्नोति।
हन्तःसदइति किंकारणं पतान्या
पिहिभवंति पवंतर्हिकर्मसाधनमभ
विष्यतिभाव्यतेयः सभावइति क्रि।
याचवहिभाव्यते स्वभावसिद्धंद्रव्यम
पवमपिभवेत्केषांचित्तस्यात् यानि
सभाव्यन्तेयच्चभवंपिशाह्वाल्लेषांप्रा।

प्री॰
महा॰
भा॰
२२०

मोति मातापितृभ्यांनेति सर्वथाव।
येप्रातिपदिकपदेशमान्त्रमुच्यामहे।
पदिष्यतिस्याचार्यः भवादिपाठःप्रा।
तिपदिकाणापयत्यादितिह्रस्यष्ठेइ।
ति यावतापदिष्यति पचादयः क्रि
याभवतिक्रियायाकर्त्रीभवंतीति
स्त्यर्थकर्तृसाधनः भवतीतिभावइति
किंवक्तव्यमेतत् नहिकथमनुच्यमा
नेगंस्यते पतेनेवाभिहितेनसूत्रेणाभुवा
दयोधातवइति केचनेदमादिग्रहणं।
वदेरप्रमाणादिकः इत्यकर्तृसाधनः
भुवंवदतीतिभूवादयइति भाववचने
तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः भाववचनेथा।
तेतदर्थस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः प्योष्टइ
ति किंचस्यात् अपिधातीत्यतेप्रसज्यते।
तद्धितानाविहिते इतरेतराश्रयंचप्रत्य
यभाववचनत्वेचनस्माच्चप्रत्ययः तदेत
दितरेतराश्रयंचप्रत्ययेभाववचनत्वेच।
इतरेतराश्रयाणिचनप्रकल्पंते सिद्धंत
नित्यशब्दत्वादनाश्रित्यभाववचनत्वप्रत्य
यः सिद्धमेतत्कथम नित्याःशब्दानित्ये
षुशब्देष्वनाश्रित्यभाववचनत्वंप्रत्ययउ

न्यायते प्रथमभावग्रहणं च प्रथमभा
वग्रहणं च कर्तव्यम् प्रथमे यो भावमा
हेति कुतः पुनः प्राथम्यम् किं शब्दतः
आहोस्विदर्थतः किं चातः यदि शब्दतः
सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति पुत्रीय
ति वत्सीयति अथार्थतः सिद्धा सना
दीनां धातुसंज्ञा स एव दोषः भाववचने
न स्वर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति एवं तर्हि
वशाहतो नानार्थताः किं तर्हि अभिधा
नतः समर्थमभिधानेयः प्रथमं भा
वमाह इहयपेव भाववचने धातौ दोषा
स्ति क्रियावचनेपि तत्र तत्रैव परिहारः न
वेदमपरिहृतम् अस्ति भवति विद्यती
नां धातुत्वं नस्य परिहारः कथं पुनर्भी
न् क्रियामवाह अस्ति भवति विद्यती
नां धातुसंज्ञा वक्तव्येति किं यत्र देवदत्तः
के सपाश्रापाणिनोदनं भुंक्ते इति न तत्र कुसः
कारकाणि क्रियन्ते किं तर्हि कारका।
णां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया अन्य।
थाव कारकाणि शब्दादेन प्रवर्तन्ते अ
न्यथा मा भायते यथैवं सिद्धास्ति भवति
विद्यतीनां धातुसंज्ञा अन्यथा हि कारका

श्री
महा
भा
२२८

णामस्तौ प्रवर्तन्ते अन्यथाभिधानो षड्भा
वविकारा इति चाह वार्ष्यायणिः जायते
ऽस्ति विपरिणमते भवते अपक्षीयते विन
श्यतीति सर्वया स्थित इत्यपरयानसंज्ञा
न प्राप्नोति वा सोते नमां जिज्ञातिः प
र्वतादि कृपा क्रिया प्रानिवर्तिका भवति
इत्यौदुम्बराणि वनं कम्पते हि कश्चित्किं।
चित्स्कृत् इति एवमाक्षिप्ते देवदत्तस्या
धीरिति सत्याह वर्धन इति परस्याह अ
पक्षीयत इति अपर आह स्थित इति स्थित
इत्येके वर्धतेस्याप्यपक्षीयते अन्निहति भव
ति अस्थ्यवानाणेराणां क्रिया भूतभविष्य।
द्वर्तमानाः कालावाज्रोते अस्थ्यवाना
द्वानां बरा व्याप्यतेनेन भविष्यति किंच
येति अस्तीति अस्थ्यपर्येवं क्रियावचने
धातुविशेषपन्नः अथापि भाववचने
धातावितिकिंगतमेतदिपरत्नम्भेणा आ
होस्विदस्मात् क्रियावचनेभ्यः स्वममास्त्वे
यानमिसाह कथमयमादिशाहोसोव
वस्थायामवर्तते नयथा देवदत्तादीन्सम
पविश्वनाह देवदत्तास्य आनीयतामि
ति तदस्यापधानीयते अस्तिप्रकारे

वर्तेनेनत्यथा इदेवदत्तादयः शाबाः अभिरू
पाः दर्शनीयाः प्रेत्तावन्तः देवदत्तप्रकारा इ
तिगम्यते प्रत्येकं चादिशाब्दः परिसमाप्यते
भ्वादयश्चेति च नयदा भाववचनः क्रियावचनो
धातुरित्येष पक्षः तदा भूइत्ययमप्यादिशा।
ब्दः सप्रकारो भूवेत्यवसादयः वेत्यवप्रका
रा इति यदा भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्त
दा वेत्ययमप्यादिशाब्दः सव्यवस्थायां वर्तते
भूइत्ययमप्यादिशाब्दः सप्रकारो वेत्यवमा
यः भूइत्येवं प्रकार इति भूप्रकारा इति य
दा भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं किं य
ते नेदानीं पाठः कर्तव्यः कर्तव्यश्च किं प्र
योजनं भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणप
यत्यादिनिवृत्त्यर्थः भूवादिपाठः कर्तव्यः
किं प्रयोजनं प्रातिपदिकाणपयत्यादिनि
वृत्त्यर्थः प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः आणप
यत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च के पुनराणपय
त्यादयः आणपयति वट्टति वड्ढति वाच।
नीति सत्तानवेयन्नापनाय च पाठः कर्तव्यः
सत्तानवेयमुक्तास्यामीति नहंतेरणपाठं
सत्तानन्वेयाबाशाक्यं विज्ञातुं यत्नेनेत्या
पविकरणाः उदात्तः प्रनुबन्धकाः पठ्यन्ते

श्री
महा
भा
२२५

यत्नेषां पाठः शक्यो विज्ञातुं यत्नेषामवश्य
माणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्य इ
ति न कर्तव्यः शिष्टप्रयोगादाणपयत्या।
दीनां निवृत्तिर्भविष्यति सचावश्यं शिष्ट
प्रयोगा उपास्यः येषामप्यन्येनैषामपि विप
र्यासनिवृत्त्यर्थः लोके हि कृषिप्रयोगादा
णपयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति सचा
वश्यं शिष्टप्रयोगा उपास्यः येषामप्यन्येनै
षामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः लोके हि कृ
षार्थे काशिः प्रयुज्यते दृश्यर्थे च दिशिः उप
देशः उपदेशा इति किमर्थं प्रत्याख्यायः उदे
शोननासिकोयः सप्तमाभूदिति कः पुन
रुद्देशोपदेशयोर्विशेषः प्रत्यक्षमाख्या
नमुपदेशः गुणैः प्रापणमुद्देशः तद्यथा
कश्चित्कंचिदाह देवदत्तं मे भवानुपदिशत्वि
ति स इदमाह पाटलिपुत्रस्य देवदत्तमुदि
शति अंगदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्कः दीर्घबा
हुः वृत्तबाहुः लोहिताक्षः तुंगनासः वि
चित्राभरणः ईदृशो देवदत्तः इति स गुणैः
प्राप्यमाणमाहोदिशेमं देवदत्त इति इत्स
ज्ञायाः सर्वं प्रसंगो विशेषात् इत्संज्ञायासं
प्रसंगः सर्वस्यात्मनासिकसंज्ञा प्राप्नो

ति अस्यापि प्राप्नोति अग्रग्रोऽग्रः किंकार
णोऽप्रविशेषात् नह्यत्र कश्चिद्विशेष उप
दीयते एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्सं
ज्ञा भवति अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्र
संगः किमुच्यतेऽनुपादीयमान इति क
थं नाम उपादीयते यद्युपदेश इत्युच्यते
मे लक्षणेनाप्युपदेशः संकीर्णावुदेशोप
देशौ प्रमत्तमपि ह्याख्यातमुदेशः गु
णोऽश्रापणमुदेशः प्रत्यक्षं तावदाख्या
तमुदेशः नयकश्चिदेकंविदार अन्वाकं
मे भवानुद्दिशत्विति स तस्मा आचष्टे इ
यं त्वकमधीष्व शास्त्रोदेवीयमधीष्वेति स
प्रमत्तमाख्यातमाह उदिष्टोऽन्वाकस्त
मध्येष्व इति तथा गुणोऽपि ज्ञापणमुपदेशः
न यथा कश्चिदाह ग्रामान्तरं गमिष्यामि प
थानं मे भवानुपदिशत्विति स तस्मा आच
ष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रही
तव्यः अमुष्मिन्नहस्तवाम इति स गुणः
प्राप्नुवानमाह उपदिष्टो मे पन्था इति ए
वमेतौ संकीर्णावुदेशोपदेशौ एवं तर्हि
न्कार्याभावादित्संज्ञा न भविष्यति ननु
च लोप एवेत्कार्यं अकार्ये लोपः इद

श्री
महा
भा
३३

न्दिशाहस्य कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्र
वणार्थो वा कार्यं चेह नास्ति श्रसनिर्यदि
कार्यं यदि श्रवणार्थमपि न स्यात् उपदेशो
नर्थकः स्यात् इदमस्तीत्कार्यमिह अत्र
ग्रोऽग्रः इतः अनेन लक्षणानामित्संज्ञा
यां सत्यामादितश्चेतोइ प्रतिषेधः प्रसज्ये
त सिद्धं तूपदेशेऽनुनासिकवचनात्
सिद्धमेतत्कथं उपदेशेऽनुनासिक
इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यं किं पुनरुप
देशेन शास्त्रे सिद्ध्यति सूत्रेण हि भिद्यते
यथान्यासमेवास्तु नन्वेवोक्तमित्संज्ञायां
सर्वप्रसंगोऽविशेषादिति नैष दोषः उप
देश इति वर्तमानेऽकरणसाधनं न विष्यति
परत्वाल्लट् प्राप्नोति न ह्येषः अकर्तरि च
कारके संज्ञायामिति किं तर्हि हलश्चेति
संज्ञायामिति च वर्तते न चैषा संज्ञा एव
चनात् संज्ञायामपि भविष्यति प्रापवच
नात्संज्ञायामेव स्यात् वा नवानुपाधेरु।
पाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण
यदि नोपाधिर्भवति विशेषणस्य वावि
शेषणं कस्मादुपादीनामिनङ्कुलाया
वा इनङ् विभाषा न प्राप्नोति इनङ्वाप

अथानेन विहितः प्रत्ययः प्रकृतिश्चानव
तीते इह तर्हि वाकिनाथीनां कुकुचश्चा
तोदन्यतरस्यां कुग्विभाषा न प्राप्नोति प
वे तर्हि क्वान्यस्येव बहुलमित्येवमत्र चन
भविष्यति हलन्त्यं हलन्त्यं सर्वप्रसंगः स
र्वान्त्यत्वात् हलन्त्यं सर्वप्रसंगः सर्वस्य हलः
इत्संज्ञा प्राप्नोति किं कारणं सर्वान्त्यत्वा
त् सर्वं हि हल उत्तमविधिप्रत्यन्तो भवति
सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् सिद्धमेतत् कथं
व्यवसितान्त्यत्वात् व्यवसितान्त्यो हल् इत्सं
ज्ञो भवतीति वक्तव्यं के पुनर्व्यवसिताः
धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादे
शा इति सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथा
न्यासमेवास्तु ननु चोक्तं हलन्त्यं सर्वप्रसं
गः सर्वान्त्यत्वादिति नैष दोषः आह्नाय
हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वस्य हल उ।
त्तमविधिप्रत्यन्तो भवति न च प्रकर्षगति
विज्ञास्यते साधीयो यो ऽन्त्य इति कश्च साधी
यः यो व्यवसितान्त्यः अथवा सापेक्षोऽयं
निर्देशः क्रियते न चान्यत् किंचिदपेक्ष्यम
स्ति तेन व्यवसितान्तेनैवापेक्षिष्यामहे हल
कारस्यानवयवात् तापितत्वाद् हलग्रहणाप्र

श्री
महा
भा
२३१

सिद्धिः लकारस्यानवयवे प्रत्तापिते स
ति हलग्रहणस्याप्रसिद्धिः हलन्त्यमि
त्संज्ञं भवतीत्युच्यते लकारस्यैवान्त्यव
दिसंज्ञा न प्राप्नोति सिद्धं तु लकारनि
र्देशात् सिद्धमेतत् कथं लकारनिर्दे।
शः कर्तव्यः हलन्त्यमित्संज्ञं भवति ल
कारश्चेति एकशेषनिर्देशाद्वा अथ
वैकशेषनिर्देशोऽयं हल् च हल् च हल्
अन्त्यमित्संज्ञं भवति अथवा लकारस्यै
वेदं ग्रहणं भूतस्य ग्रहणं तत उपदेशाज
न्तेनासिक इत्संज्ञा भविष्यति अथवा
चार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकार
स्येत्संज्ञेति यदयं णलं लितं करोति प्रा
तिपदिके प्रतिषेधार्थकृत्तद्धिते प्रकृत
द्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो व
क्तव्यः उदश्वित् सकृदिति प्रकृतद्धि
तान्तस्येति किमर्थं कुंभकारः नगर।
कारः औपगवः कापटवः इति उदश्वि
भावान्निर्दे इकार्याभावादित्संज्ञा न
भविष्यति इदमस्तीति कार्यं तित्स्वरि
तमिति स्वरितत्वं प्रयात् नैष दोषः
प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यते इह तर्हि

गजा उक्ता ञ्नितीमाभूदात्तत्वं यथा
स्यादिति ञ्नितीत्युच्यमाने तत्र व्यपवर्गा-
भावान्न भविष्यति इहतर्हि स्वर उपो
त्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् स्वरित
करणसामर्थ्यान्न भविष्यति तिङ्स
रितौ स्वरिताविति इहतर्हि श्रुत्तरउत्त
मशावृत्ति प्रभृतिषु वर्तते न चार्थविप्र
भ्रतयः सेति इहतर्हि सन्वतर उपो
त्तमे रेफेष स्वरो यथा स्यात् श्रेनोदात्त
निपातनं करिष्यते स निपातनस्वरोऽ
न्तरस्य बाधको भविष्यति एतद्वाश्च
क्ते यदि कार्यीभावादित्संज्ञा न स्यात्
यत्र हीत्कार्यं भवति तत्रेत्संज्ञा आगमस्य
कौ इण्योरागमस्य कुक् स्निजिति हले
त्यमिति न विभ विभक्तौ तवर्गप्रतिषे
धोन हि ते विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधःश्च
तद्धित इति वक्तव्यः इह माभूत् किमि
त कुत्रपे दीव्यसे कावमासा इति
स तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः आचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो
न भवतीति यदयमिदमस्मदितिमका
रमेत्संज्ञा परित्राणार्थमकारमनुबध्

करोति यद्येन त्तापपोनेइदानीमचा
प्रियमोति एवं तर्हि इत्कार्याभावादेवे
त्संज्ञा न भविष्यति इदमस्ति इत्कार्यं
मिदचोन्त्यात्परो यथा स्यात् इचिकृते
नास्ति विशेषः मिदचोन्त्यात्पर इति वा
परत्वे प्रत्ययः पर इति वा इत्भावो न प्रा
प्नोति किं कारणं प्रादेशः प्रत्ययेषि
ष्यते कः पुनरर्हति इभावे प्रादि
शः प्रत्यये एव वक्ते किं तर्हि प्रादेशः
प्रत्येषिरभावः किमर्थं नाम वक्तृभ्यो।
ह्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः एवं तर्हि न
दोप्ययं वक्तव्यः तदस्याचामेत्यात्रे
त्वेन न सिध्यति न न चाग्राप्यान्न कृते
नास्ति विशेषः अषामेन्त्यात्पर इति वा
परत्वे प्रत्ययः पर इति वा न हि त्वेन प्रा
प्नोति किं कारणं विभक्ताविन्युच्यते
एवं तर्हि यकारो न इदानीं करिष्यते न
च चापयकारः श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो
यकारः चुट चुटु पचाणोश्चकारप्र
तिषेधः चुटुश्च णाणोश्चकारप्रतिषे
धो वक्तव्यः केशाचुञ्चुः केशचणः इद
मो भावात्सिद्धं इत्कार्याभावादेवेत्स

गजा उक्ता त्रिनीमाशुरानंत्वं यथा
स्यादिति त्रितीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गा।
भावान्न भविष्यति इहतर्हि सर उपो
त्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् स्वरित
करणसामर्थ्यान्न भविष्यति निरुस
रितो स्वरिताविति इहतर्हि सुत्तरउत
मशाद्युस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र वि
भक्तयः सन्ति इहतर्हि सप्ततर उपो
त्तमं रेत्येष स्वरो यथा स्यात् छन्दोदाम
निपातनं करिष्यते स निपातनस्वरोर
न्तरस्य बाधको भविष्यति एतच्चाप्र
के यदि कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात्
यत्र हीत्कार्यं भवति तत्रेत्संज्ञा आगास्य
कैडिप्यपोरागस्य कुञ्जिति हले
त्यामिति न विभ विभक्तौ तवर्गप्रतिषे
धो न हि ते विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधः प्र
तद्धित इति वक्तव्यः इह माभूत् किमो
त् कुत्रसे दीव्यसे कावमासा इति
सत्तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः आचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो
न भवतीति यदयमिदस्यमरिनिमका
रस्येत्संज्ञापरित्राणार्थं मकारमनुबंध्य

करोति यद्येतज्ज्ञाप्यते इदानीमच्चा
पि प्राप्नोति एवं तर्हि इत्कार्याभावादे
तत्संज्ञा न भविष्यति इदमस्ति इत्कार्यं
मिदचोऽन्त्यात्परो यथा स्यात् इंचकृते
नास्ति विशेषः मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा
परत्वे प्रत्ययः पर इति वा इत्थभावो न प्रा
प्नोति किं कारणं आदिष्टः प्रत्ययेष्वि
त्युच्यते कः पुनरर्हति इत्थभावेनादि
ष्टः प्रत्ययेषु वक्ते किं तर्हि आदिष्टः
प्रत्ययेष्विष्टभावः किंसर्वनामबहुभ्यो।
द्व्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः एवं तर्हि त
दोषाय वक्तव्यः नदस्याचामन्त्यात्पर
त्वेन न भविष्यति नन्वत्राप्यात्वकृते
नास्ति विशेषः प्रषामन्त्यात्पर इति वा
परत्वे प्रत्ययः पर इति वा नहित्वत्वेन प्रा
प्नोति किं कारणं विभक्ताविच्यते
एवं तर्हि यकारो न इदानीं करिष्यते न
च चात्र यकारः श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टोऽत्र
यकारः चुद चुत्वप्रचणाणोऽस्त्रकारप्र
तिषेधः चुत्वप्रचणाणोऽस्त्रकारप्रतिषे
धो वक्तव्यः केशाचुञ्चुः केशाचणः इद
र्थाभावान्निह इत्कार्याभावादेतेस्त्र

त्तान भविष्यति इदमस्तीकार्य्यं चितः
श्छेनोदात्तत्वं भवतीतियथास्यात् पि
त्करणमितोनो किमर्थंस्यात् पित्कर
णंकिमर्थमितिचेत्तत्रयोपार्थं पित्क
रणंकिमर्थमितिचेत् पुंयोगार्थमेत
त्स्यात् एवंतर्हीयकारादौ बुद्धवर्णा
यौ कित्यकारान्तस्य यत्नमनिर्दिष्ट
मयकारः इरउपसंख्यानं इरउपसं
ख्यानकर्तव्यं रुधिर प्रकृयते प्रा
त्मीत् प्रत्ययवग्रहणाभवसिद्धं रेफस्या
त्रहलत्वमितिभविष्यति उपदेशाज
त्तनासिकादिनीकारस्य प्रत्ययवग्र
हणादितिचेदिदिद्वित्प्रसंगः प्रत्य
यवग्रहणादितिचेदिदिद्वितिरपिप्रा
प्नोति भेत्ता भेत्त इदितोनुस्वारादिति
प्राप्नोति यदिपुनरयमिरिदिद्वितिः कु
म्भीधान्यन्यायेनविज्ञायते तद्यथा कुम्भी
धान्यः श्रोत्रियस्तद्यते यस्यकुम्भमेव
धान्यंसकुम्भीधान्यः यस्यपुनःकुम्भ्यां
धान्यमस्यचनासौकुम्भीधान्यः सः।
यमिरिदिद्वितिः कुम्भीधान्यन्यायेनश
वक्योविज्ञातुं इरुद्वित्दोषः स्यात् इ

श्री
महा
भा·
२३३

नदिदितेदस्त्विति एवंतर्हीदितेवविज्ञायते
इकारइदस्यसोयमिदित् इदितइति क
थंतर्हीकारःइतइदित् इदिदंतस्यानि
श्रयण्वा अकारभावेदामितभूतस्यग्र
हणं नह्युपदेशेजनुनासिकइत्सं
ज्ञाभविष्यति श्रयवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति नैवंजातीयकानामिदिद्वि
भवति यदयमिनितः कांश्चिद्वस
क्त्यपठति शेबुद्दिरितिपणामसन् स्कं
दिर्गतिशोषणयोः श्रयवाचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति इनशाद्वसान्तसंज्ञाभवति
यदयमिनितोचिस्याह श्रयवानइति
वतेन तस्यलोपः तस्यग्रहणं किम
र्थं इत्संज्ञाप्रतिनिर्दिश्यते नेनदस्ति
प्रकृतमनुवर्तते कप्रकृतमपदेशो
जनुनासिकइति नहप्रथमानिर्दिष्टा
षष्ठीनिर्दिष्टेनविहार्थः प्रथमाविभक्ति
परिणामोभविष्यति तद्यथा उद्यानि
देवदत्तस्यप्रद्युम्नग्रामेत्रयस्वेन देव
दत्तमितिगम्यते देवदत्तस्याभावोस्ति।
द्वितीयाप्य ग्रामोचे देवदत्तइतिगम्यते
प्रत्यात्मषष्ठीनिर्दिष्टमत प्रथमाद्विती।

यानिर्दिष्टंप्रथमानिर्दिष्टंचभवति एवमि
हापिप्रथमानिर्दिष्टंमत् अर्थात्षष्ठीनि
र्दिष्टंभविष्यति इदंतर्हिप्रयोजनं येनेका
लइत्संज्ञातेषांलोपः सर्वादेशोयथास्या
त् अथक्रियमाणेप्येतस्मिन्ग्रहणेकस्मा
न्नवलोपः सर्वादेशोलभ्यः वचनप्रामा
ण्यात् तस्यग्रहणसामर्थ्यात् इतोलोपे
णलन्त्यानिष्ठारूपसंख्यानमित्यनिषेधा
त् इतोलोपेणालन्त्यानिष्ठारूपसंख्या
नेकर्तव्ये णलग्रहणंपचकारिविन्नात
विन्ना निष्ठा शायिनः शायितवान् किं
पुनः कारणंनसिध्यतिइत्यनिषेधात्
प्रतिषिध्यतेतत्रत्संज्ञा णलन्तमोवाणि
ड्वति कर्षणनकिड्वति निष्ठासेय
नकिड्वति सिद्धंतुणलादीनांग्रहणा
प्रतिषेधात्नसिद्धमेतत्कथं णलादीनां।
ग्रहणानिप्रतिसिध्यतेणलन्तमोवाणि
ड्ग्रहणेनगृह्यतेन्त्यास्थानकिड्ग्रहणेन
गृह्यते निष्ठासेगनकिड्ग्रहणेनगृह्य
तइति निर्दिष्टलोपाद्वासिद्धमेतत्तत्र
तस्मान्नोप्रतिषेधः तत्रतस्मान्नोप्रतिषे
धोवक्तव्यः तस्मात् यस्मिन् वदाः प्र

श्री
महा
भा
२३४

चितवे प्रस्तवे नवोच्चारणसामर्थ्यात
नवावक्तव्यः किंकारं उच्चारणसामर्थ्यात्।
इतलोपोभविष्यति अस्तुतर्हियलोपभावा
भावयोर्निप्रतिषेधादप्रसिद्धिः तत्तायते
केनाभिप्रायेणाप्रसज्यतिकेननिवर्तिकं।
रोतिसिद्धंत्वपवादन्यायेनसिद्धमेतत्कथं
अपवादन्यायेनकिंपुनरिहतत्यायोत्स
र्गापवादौ भावोहिकार्यार्थ्यात्तस्यार्थोलो
पः कार्यंकरिष्यामीत्यनवतरप्रसज्यते
कार्याद्दलात्माभ्यादिनिलोपः अथक्रिय
माणेवयप्रसज्यते किंतस्यसत्प्रकानो
भवतिग्राहोस्विदनेकानड्ति एकान्तस्य
स्याप्युपलब्धेः नचस्यासस्याप्युपलभ्यते न
यथा हलस्याशाखाहलेकान्तउपलभ्यते
तत्रासरूपसर्वादेशादाप्प्रतिषेधप्रथमक
निर्देशानाकारान्तत्वात् तत्रासरूपविधौ।
दोषोभवति कर्मण्यण् आतोनुपसर्गेक
इतिकविषयेनापिप्राप्नोतिसर्वादेशोचदो
षोभवति दिवौत डोत्वादेशः प्राप्नो
ति दाप्प्रतिषेधेप्रथमक निर्देशःकर्तव्यः
अदापदैयाविनिवर्तकेवलम् किंपुनः का
रणंनसिध्यति अनाकारान्तत्वात् नतुवा

न्वेकृते भविष्यति नैरात्रनप्राप्नोति किं।
कारणमेतेज्ञननात्प्रस्तुतर्षेतेकान्तः अ
नेकान्तेहतिविशेषः यद्यनेकान्तोहतिवि
शेषान्तसिध्यति किंनिमित्तंकारणानसि
ध्यति किंहिसतस्यभवतियननन्कृतेस्यात
पवेनर्थनेनरः ग्रुवेनरइतिचेन्स्वपरत्वादि
न्कृतेनप्रसंगः ग्रुनंतरइतिचेन पूर्वपरत्वा
दिकृतेप्राप्नोति अजकृणांसंदेहः स्यात अ
क्रियमाणेपिव्यवसितपाठपकान्तेपिसंदे
हः स्यात नज्ञायतेकिंमध्यंपूर्वस्यभवत्या
होस्विपरस्येति संदेहमात्रमेतद्भवति सर्व
संदेहेषुचेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतोवि
शेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति
पूर्वस्येतिव्याख्यास्यामः हेमाहा हेमाहा
सिद्धमेतत् हृहिमतमाग्रदामेहशात्मिदि
तिव्यवस्थेय ग्रतोदानवेरशक्तिहतिव्य
वस्थेय प्रकृत्यनर्थहेतुनिमित्तेकोनामान
वंधःस्यात नानवंधनिमित्तेकेननामह
मेतभवितव्यं हेतुनिमित्तकप्रत्यानुवंधः
हेतुत्तो ह्याचार्यः ग्रुनवंधानासज्जति उ
भयमिदमनुवंधेपुक्तं एकान्तः अनेकान्त
इतिचएकान्तस्पेतन्व्यायाः कृतएतत

श्री
महा
भा
२३५

अत्रहितुर्व्यपदेशः यच्चनाममसहेतके
नन्याय्यं ननुचोक्तमसरूपसर्वादेशदाप
प्रतिषेधेपृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वादिति
असरूपविधानाच्चदोषः आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतमसारूप्यंभव
ति यदयंदधातिदयन्योर्विभाषणाशा
स्ति यदयमुक्तेसर्वादेशादित्यज्ञाप्याचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतमनेकाल
त्वंभवति यदयंशित्सर्वस्येत्याह यदयमुक्त
दापप्रतिषेधेइतिज्ञाप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति नानुबंधकृतमनेजन्तत्वंभवतीति
यद्ययमदीचामाद्यस्यवहारइति सेऽन्या
नुबंधकस्यग्रहणंकरोतिनानुबंधकृतमा यथा
सेस्यामनदेशःसमानो किमुदाहरणंइ
कोयणादि दध्यत्रमध्वत्र नैतदस्ति स्थाने
नमेनाप्येतत्सिद्धं कृतअंतर्यात्तात्स्थान
स्थानात्स्थानेः अर्द्धस्थानस्यार्द्धस्थानो
भवतीति इदंतर्हितस्यस्थानिपालोतांत
तमः नन्वेतदपिस्थानेन्तरतमेनैवसि
द्धं कुतःस्थानार्थमेकार्थस्यएकार्थो द्व्यर्थ
स्य द्व्यर्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थोभवतीति उ
देतर्हिनदीसलातरवर्णनीकृच्चकारउव

कृताव्वः कइति किमर्थं पुनरिदमुच्यते
संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसंगोऽनुदेशस्यत
त्रयथासंख्यवचनेनियमार्थं संज्ञयाच
समासेनचनिर्देशः क्रियतेसंज्ञयाभावात्
परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्व
माः समासेः तृदीसलानखर्वमनीकृत्वा
राड्ठवत्कल्पकइति संज्ञासमासनिर्देशा
त्पुनस्मात्कारणात्सर्वप्रसंगः सर्वस्यादे
शितः सर्वोनुदेशः प्राप्नोति इष्यतेचसम
संख्यंयथास्यादितितत्त्वात्तेरणायत्नेनसि
ध्यति नत्रयथासंख्यवचनेनियमार्थं प
वमर्थमिदमुच्यते किंपुनः कारणंसंख्य
याचसमासेनिर्देशः क्रियतेसंज्ञासमास
निर्देशः इष्टविभक्तिसंज्ञानुच्चारणार्थः
संज्ञयाचसमासेनुनिर्देशः क्रियते इष्ट
विभक्तीसंज्ञितनुसमानोच्चरेति प्रकरणे
चसर्वस्मप्रत्ययार्थः प्रकरणेसर्वेषांसप्र
त्ययानांयथास्यात् विदोलटोवेति किंपुनः
शब्दतः साम्येसंख्यातानुदेशोभवत्याहो
स्विदर्थतः कश्चात्रविशेषः संख्यासाम्येश
ब्दतस्तिसलादयः परस्मैपदानांउतोरस्य
णमस्यचोयवायावरश्च निर्देशः संख्यासा

श्री
महा
भा
२३६

म्येशाब्दतस्तेन णलादयः परस्मैपदानां णा
लतुसुस्थलथुसणल्वमः णलादयोवह
वः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः वैषम्या
त्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति उतोरसः प्र
थमस्य उतोरसावहवः प्रथमस्यइत्येकःश
ब्दः वैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति प
चोयवायवः वहवः पचइत्येकः शब्दः वैष
म्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति अर्थतश्चेत्अ
र्थतः अर्थतश्चेल्ललटौनैयरोहणासिंधुत
क्षशिलादिषुदोषः अर्थतश्चेन्ल्लल्लटौने
यरोहणासिंधुतक्षशिलादिषुदोषोभवति
स्यनामील्ललटोः स्यनामीद्दोल्ललटोरिता
साञ्चयेषौः वैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्रा
प्नोति नेदिग्राहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः
नेपास्योवहवः ल्युणिन्यचस्त्रयः वैषम्यात्सं
ख्यातानुदेशोनप्राप्नोति अरीहणादयोव
हवः वुञादयः सप्तदश वैषम्यात्संख्यातान
देशोनप्राप्नोति सिंधुतक्षशिलादयोवह
वः अणञौद्वौ वैषम्यात्संख्यातानुदेशो
नप्राप्नोति सिंधुतक्षशिलादयोवहवः अ
णञौद्वौ वैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नो
ति आत्मनेपदविधिनिर्देशः सार्वधातुका
दिषुदोषश्चदोषोभवति आत्मनेपदवि

धिस्मन्तसिष्यति श्रन्तदानङि तत्रात्मनेप
दे श्रन्तदानङितौ हौ आत्मनेपदमित्यस्यद्वा
वर्थौ संख्यातानादेशः प्राप्नोति निष्ठारद
भ्यां निष्ठातो नः रेफजकारौ हौ निष्ठेत्यत
स्यद्वावर्थौ तत्र संख्यातानादेशः प्राप्नोति।
सार्वधातुकङिद्ग्रहणाच्च दोषो भवति श्न
सोरल्लोपः श्नसी हौ सार्वधातुकमित्यत
स्यद्वावर्थौ तत्र संख्यातानादेशः प्राप्नोति
पदः पूर्ववच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः पदः पदे
नादति डः मिडः सोऽश्रुडः मिडः सो हौ पदः से
तस्य द्वावर्थौ तत्र संख्यातानादेशः प्राप्नो
ति अस्तु तर्हि शाहृतः तत्र चोक्तं संख्याता
मानेशाहृतत्रेश्मलादयः परस्मैपदानां ग
रोत्सः प्रथमस्यैवोय वा यावद्द्यानि देशात्
ति नैषदोषः स्थानेन्तरतमत्वाद्वस्य भवि
ष्यति कुतः श्रुतयोः एकार्थस्यैकार्थः
द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थः महत्ताव
र्णस्य महत्तावर्णाः विहतावर्णास्य विहता
वर्णाः प्रतिप्रसंगात् बहिश्च प्रतिषेधे क्ङिति
प्रतिप्रसंगो भवति गुणाद्धिश्च प्रतिषेधे क्ङि
ति गुणादेशे क्ङितौ हौ तत्र संख्यातान
देशः प्राप्नोति नैषदोषः गकारोप्यत्र निर्दि
श्यते गकारग्रहणात् कर्तव्यं क्रियते नो सप

व ककारो गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते
गोति क्ङिति ङिति उदित्कुलेरुजिवहि
हौ तत्र संख्यातानादेशः प्राप्नोति नैषदो
षः नोदिरूपपदं विशेषणमनुजिवहोः
उभयर्वोभ्यां रुजिवहिभ्यां कुलउपद इति
धातवः क्लीलादिश्च धातुग्रहणाच्च नक्ली
लादिश्च धातुग्रहणाच्च दोषो भवति वि
दिभिदिक्लिदिः करव विदिभिदिक्लिदिः
स्यः तक्लीलादयस्यः तत्र संख्यातानाद
शः प्राप्नोति वजादिश्च हिग्रहणाच्च वजा
दिश्च हिग्रहणाच्च दोषो भवति निरभ्योः
पूल्वोः निरभौ हौ तत्र संख्यातानादेशः प्रा
प्नोति नैषदोषः इष्यते तत्र संख्यातानादे
शः निष्पावो भिलाव इति एवं तर्हि कर्तरि
चकारके संज्ञायामिति च भावे चेति द्वाव
र्थौ एलवो हौ तत्र संख्यातानादेशः प्राप्नो
ति श्रुवेत्स्थोः करणाधिकरणयोः हौ
तृस्थौ करणाधिकरणे हि तत्र संख्यातान
देशः प्राप्नोति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः क
र्तृकर्मणोरिति भूकृञौ हौ तत्र संख्यातान
देशः प्राप्नोति अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिं
वृत्तेपि अनवक्लृप्त्यमर्षी हौ किंवृत्तौ

किंहमेदु तत्रसंख्यातानुदेशः प्राप्नोति कु
भ्वोरुकाणामलोकूभूद्वोरुकाणामलोहो त
त्रसंख्यातानुदेशः प्राप्नोति अधीयानवि
दुषोरुकेरोआसणाति अधीतेवेदइतिहो
रुकेद्वाआसणातीतिद्व तत्रसंख्यातानुदेशः
प्राप्नोति येपवतोः पथिद्वत्येः येपवतो
हो पथिद्वतोहो तत्रसंख्यातानुदेशः प्रा
प्नोति तत्रभवस्तस्यव्याख्यानकृतयज्ञस्यग्र
तत्रभवस्तस्यव्याख्यानइतिद्वावर्थौ कृत
यज्ञोहो तत्रसंख्यातानानुदेशःप्राप्नोति
संघातविषयप्रभृतयः संघातविषयप्रभृ
तयः संख्यातानुदेशोनसिध्यति नैषदोषः
चोषग्रहणमितितत्रकर्तव्यं वैशेषग्र
दंभेणायलवोवैशायशादीहोयलवो
तत्रसंख्यातानुदेशः प्राप्नोति उ.सि.उ.सोः
ख्यानस्य उ.सि.उ.सोहो ख्योसोहो तत्र
संख्यातानुदेशःप्राप्नोति नवासमानयोग
वचनात् नैषदोषः किंकारणं समानयो
गवचनात् समानयोगेसंख्यातानुदेशोव
ह्यामीति तत्रदोषाविरोलदोवा संख्या
तानुदेशोनप्राप्नोति ष्पायेरोवीजेमस्योस्य
संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति एवलगोरस्यादि

निमकृत्मचश्च एवलगोरस्यादिनिमकृत्मच
श्च संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति सिंधमेक
राभ्यांकनणजौच सिंध्याकराभ्यांकन
णजौच संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति यु
ष्मदस्मदोरुद्रादेशाः युष्मदस्मदोरुद्रादेशाः
संख्यातानुदेशाः संख्यातानुदेशाः सिध्य
ति तस्मायस्मिन्पदेत्योयानसदोषस्तमा
स्यायडतिविधेयदोषश्च अथचैववक्ष्यामि
यथासंख्यमनुदेशः समानांस्वरितेनेनता
धिकारः अधिकारश्चभवतिस्वरितेनेति ए
वमपिस्वरितेनदृशासंदेहः स्यात् नज्ञायते
किमयंसमसंख्यार्थः आहोस्विदधिका
रार्थइति संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहे
षुचेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतोविशेषप्रति
पत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति समसंख्या
र्थः व्याख्यास्यामः स्वरितेनाधिकारः किम
र्थमिदमुच्यते अधिकारः प्रतियोगंतस्या
स्यानिर्देशार्थः अधिकारः क्रियते प्रतियो
गंतस्यानिर्देशार्थइति किमिदंप्रतियोग
मिति योगेयोगेप्रतियोगं योगेतस्यग्रह
णंमाकार्षमिति किंगतमेतदियतासूत्रे
णगतमित्याह कृतोलोकतः तद्यथालो

केप्यविकृतोसौ ग्रामेप्यविकृतोसौ नगरे
स्रुघ्नेयोपश्यत्पारेगङ्गमिति शब्देनचापि
कृतेनकोन्योव्यापारः शक्योगन्तुमन्यत्र
तोयोगाद्रूपस्थानात् नवानिर्दिश्यमा
विकृतेनवाल्लोके नचैतन्त्रयोजनमस्ति।
किंकारणम निर्दिश्यमानाविकृतेनवा।
ल्लोकेनिर्दिश्यमानोलोकेविकृतोगम्य
ते नयथादेवदत्तायगौर्दीयताम् यज्ञद
त्तायविष्णुमित्रायेतिगोगितिगम्यते एव
मिहापिपदरुजविशस्पृशोघञ् स्पृश्य
रेभावेघञितिगम्यते अन्यनिर्देशस्तुनि
वर्तकस्तस्मात्परिभाषा अन्यनिर्देशस्तुलो
केनिवर्तकोदृष्टः देवदत्तायगौर्दीयतां य
ज्ञदत्तायविष्णुमित्रायकंबलइति कंबलो
गोनिवर्तकोदृष्टः देवदत्तायगौर्दीयतां य
ज्ञदत्तायविष्णुमित्रायकंबलइति कंबलो
गोनिवर्तकोभवतिएवमिहापिभावइत्यण्
घञोनिवर्तकस्तस्मात्परिभाषाकर्तव्या अधि
कारपरिमाणज्ञानेन अधिकारपरिमा
णज्ञानेननज्ञायते कियन्तमप्यधिकारो
वर्ततइति अधिकारपरिमाणज्ञानार्था
र्थमेवं तर्हियेवमयोगावक्तव्यः अधिका

श्री
महा
भा
२३५

रपरिमाणंज्ञास्यामीति कथंपुनःस्वरि
तेनाधिकारइत्यनेनाधिकारपरिमाणंश
क्योज्ञातुं एवंवक्ष्यामिस्वरितेनाधिकार
इतिस्वरितेदृष्टाधिकारोनभवतीति के
नेदानीमधिकारोभविष्यति लौकिको
विचारः नाधिकारइतिचेत्तदुक्ते किम
क्तमन्यनिर्देशस्तुनिवर्तकस्तस्मात्परिभा
षेति अधिकारार्थएवंतर्हियोयोगावक्त
व्यः नचेदोक्तमधिकारपरिमाणज्ञाने
नेति यावतिथ्योलक्ष्यस्तावतोयोगा
निति वचनात्सिद्धं यावतिथः अधिकार
वक्ष्यते तावतोयोगानधिकारोनुवर्तते
नेकथंतद्वक्तव्यं ननुहिकर्तव्योनक
र्तव्यं संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु
चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतोविशेषप्रति
पत्तिः नहिसंदेहादलक्षणमितिव्याख्या
नतइतिवक्ष्यामिस्यद्ववनाध्यानेन केने
दानीमधिकारोभविष्यति लौकिकोवि
कारः नचैवोक्तनाधिकारइतिचेत्तदुक्ते
किमुक्तमन्यनिर्देशस्तुनिवर्तकस्तस्मा
त्परिभाषेति संदेहमात्रमेतद्भवति सर्व
संदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोवि

शेषमनिपतिर्भव्ययोर्हिसेदेस्याद्दलचाण
मिति इत्येतच्च जितिसंदेहेच निति व्या
ख्यास्यामः ननु हीदानीमयं योगो वक्तव्यः
वक्तव्यश्च किं प्रयोजनं स्वरितेनाधिकारग
तिर्यथा विज्ञायेत अधिकारगतिः अधि
कंकार्यं अधिकः कारः अधिकारगतिः
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोटाङ्ग्रहण
चोदितं तन्न कर्तव्यं भवति स्त्रीग्रहणस्व
रयिष्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति
स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां
ग्रहणं विज्ञास्यते तत्र स्वरितेनाधिकारग
तिर्भवतीति तत्रास्वरितेनाधिकारगतिर्भ
वतीति न दोषो भवति अधिकं कार्यमपा
दानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते तत्प्राप्य
नेनिर्वृत्तिः नेनेह स्यात् ग्रामादागच्छति न
गरादागच्छति सांकाश्यकेभ्यः पाटलि
पुत्रकाश्च अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् स्वरिते
नाधिकंकार्यं भवतीति अत्रापि सिद्धं भव
ति तथा विकरणमाचार्याः किं न्याय्यं मन्ये
न यत्र कृत्स्नस्य प्राप्यानात्मा भवति तेनेह
वस्यात् तिलेभ्यस्तैलं दध्नः सर्पिरिति गोभ्यो
गावः कूपाद्गोकुलमित्यत्र न स्यात् स्व

रितेनाधिकंकार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भव
ति अधिकं कार्यं अधिकः कारः सर्वविप्र
तिषेधानपठितव्याभवेति गुणहस्वावव
ज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरत
ज्वद्भावेभ्यो नुडिति तेन न दोषः स्वरयिष्यते तत्र
स्वरितेनाधिकंकार्यं भवतीति पूर्ववदोभवि
ष्यतः कथं पुनरधिकेकारः इत्यनेन सर्ववि
प्रतिषेधाः शक्याः नपठितुं लोकतः तद्य
था लोके प्रविकमयं कारं करोतीत्युच्यते
योयं बलः सन् बलवद्भिः सह भारं वहति
एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते पूर्व
पूर्वो समाबध्यते अधिकारगतिस्त्रार्थाति
येषाधाधिकंकार्यं प्रत्ययोत्पाधिकारः
पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥ ॥ ॥ इति श्री
मद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरण
महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथम
माह्निकं अनुदात्तविकरणेभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्यः चिनुतः सनुतः लुनीतः पुनीतः
ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति नैष दोषः ने
वं विज्ञायते ङकार इत् यस्य सोयं ङिद् ङिदिति
इति कथं तर्हि ङकार इत् तदिङितः ङितः तु
ति अयथोपदेश इति वचनेन अयथोक्ते

सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यादेशादिति सर्वथा चरु
ष्टो प्राप्नोति एवं तर्हि स्थानेति निवर्त्तते क
प्रकृतं भवाद्यो यान्वरुलितद्रे प्रथमानि
र्दिष्टं पञ्चमी प्रथमनिर्दिष्टेन चेहार्थः प्रथा
द्विभक्तिपरिणामो भविष्यति तद्यथा उच्चा
नि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनं देवद
त्तमिति गम्यते देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्य
माढ्यो वैधवेयो देवदत्त इति गम्यते पुरस्ता।
त्षष्ठीनिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दि
ष्टं भवति एवमिहापि अस्तात्प्रथमानि
र्दिष्टमर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति किम
र्थं पुनरिदमुच्यते आत्मनेपदवचनं निय
मार्थं लविधानाद्धि हि ते आत्मनेपदवच
नं नियमार्थं नियमार्थोऽयमारम्भः किम
वाते नियमार्थमिति न पुनर्विपर्ययोऽपि स्या
त् लविधानाद्धि आत्मनेपदं परस्मैपदं च
विहितम् अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हि
ति विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्रा
प्नोति इदमिह सम्प्रधार्यं विकरणाः क्रि
यन्तां नियमो भवति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वा
द्विकरणाः नित्याः खल्वपि विकरणाः
कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि नित्यत्वा

त्परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु तेषु व्यवहितत्वा
न्नियमो न प्राप्नोति नैष दोषः अनवकाशो
नियमः सावकाशो नियमः कोऽवकाशः
यत्र न विकरणः अविकरणास्त्वाशीर्लिङ्
लिटोश्च यदि पुनरिदं वा परिपरस्मैपदे च
विप्रतिषेधो भवति एवमपीतरेतराश्रयं भव
ति केनेतरेतराश्रयम् सति निमित्तानां ल
क्ष्याने निवादीनामात्मनेपदपरस्मैपद
संज्ञया भवितव्यं संज्ञया च निवाद्योभा
व्यं तेनेतरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्र
याणि च न प्रकल्पन्ते परस्मैपदेष्वनावचन
तेनाश्रयं भवति परस्मैपदानुक्रमणं न क
रिष्यते अवश्यं कर्तव्यं अनुपराभ्यां कृञ
इत्येवमर्थं न तु चैतदस्त्यात्मनेपदानुक्रम
णं एव करिष्यते स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्त्तरि अनु
पराभ्यां कृञो न भवतीति आत्मनेपदेष्व
नेतराश्रयं भवति भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते
तद्यथा कश्चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य
शाटकं वयेति स पश्यति यदि शाटको न
वातव्यः अथ वातव्यो न शाटकः शाटको
वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् भाविनी

ख्वेलस्य सत्ताभिधानात्स्मनेवा नस्याप्स्मि
न्वेनेशास्त्रकर्त्तेनऊवर्त्तीति एवमिहापिम
लस्य स्थाने भवति यस्मात्मनेपदमित्येषा
संज्ञा भविष्यति अथवा पुनरस्तु नियमः न
नुवोक्ते विकरणेभ्य एव हि तत्वान्नियमो न प्रा
प्नोति नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति यदयं
कश्चिद्विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैप
दानि च यन्तत्वेन पस्पर्शाहेति विभाषाभक्ता
स्ति किंपुनरयं प्रत्ययनियमः अनुदात्तङि
त एव ह्यात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवा
त्मनेपदं भवतीति अहोस्वित्प्रकृत्यर्थः।
नियमः अनुदात्तङित एवात्मनेपदमेवभा
वकर्मणोरात्मनेपदमेव कश्चात्र विशेषः
तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानि
वृत्तत्वात् तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं
कर्त्तव्यं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति किं
कारणं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् प्रत्यया
नियताः प्रकृत्यर्थो वा नियतास्तत्र परस्मै
पदमपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यं
परस्मैपदनियमार्थं शेषादेव परस्मैप
दं भवति नान्यत इति काषात्मनेपदं एव

श्री
महा
भा
२५२

नेतस्मात्तत्र नियमात् काषाद्यात्मनेपदं च
कव्यं लोहितायति लोहितायते किंपु
नः कारणं न सिध्यति तस्मात्तत्र नियमात्
तद्यत्र नियम्यते उच्यते वचनं प्राप्नोति
तद्वचनात्र भविष्यति अस्तु तर्हि प्रकृत्य
र्थे नियमः प्रकृत्यर्थे नियमो यथाभावः प्र
कृत्यर्थनियमे नैषो प्रत्ययानामभावः अ
नुदात्तङितः स्तुजादयो न प्राप्नुवन्ति नैष
दोषः अनवकाशाः स्तुजादयः उच्यते च
ते वचनाद्भविष्यन्ति सावकाशाः स्तुजा।
दयः कोऽवकाशः परस्मैपदिनोऽवकाशः
अनुदात्तेन्नियमात्तु प्राप्नुवन्ति तथाऽदय
अनुदात्तेभावकर्मणोर्न प्राप्नुवन्ति तथाद
यश्चानवकाशाः तेवचनाद्भविष्यन्ति च
तर्हि भावकर्मणोर्नियमात्तु प्राप्नोति त
त्रापि प्रकृते कर्मग्रहणमनुवर्त्तते क
कृतमण्णाकर्मणि चेति तद्वै तत्रोपपद
विशेषणमभिधेयविशेषणं चेद्यथार्थः
नचात्मार्थे प्रकृतत्मपार्थे भवति नहि
गोपास्तपतेस्तपण्णादहि भवति नैषदो
षः यत्रात्र उच्यते नान्यार्थे भवति अस्या
र्थे अपि प्रकृतत्मपार्थे भवति तद्यथा

सात्यर्थाः कल्पाः श्रूयेते ताभ्यस्त्रपानीयं
गीयते उपस्थापनेन च शाल्यश्च भाव्यते य
दप्युच्यते न च लमाम्बुकृतमेव वर्तनादन्य
द्भवति न हि शेषायासपतीसर्पणादहिर्भवती
ति भवेदुच्यते ष्वनदेवस्यात् शाद्धस्ताल्वलयेन
येनाभिसेवध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति
शेषवचनेन च शेषग्रहणं च कर्तव्यं शेषात्प
रस्मैपदमिति किं प्रयोजनं शेषनियमार्थं
प्रकृतार्थौ नियतौ अन्ययोश्च नियताः ते शेष
पि मा भूवन्निति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं निय
मार्थं शेषात्परस्मैपदमेव भवति कर्तृ
तिकर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रति
षेधार्थं द्वितीये शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषा
त्कर्तरि वक्तव्यं इहमाभूत् भिद्यते कुशू
लः स्वयमेव कर्तरीति वचनात् एष दोषः प्रकृ
तार्थ नियमे प्रकृतार्थ नियमे तावन्न दो
ष प्रकृतार्थौ नियतौ अन्ययोश्च नियताः
तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चै
ष दोषो जायते अन्यनियमे तत्र यदोक्तः प्र
त्यया नियताः प्रकृतार्थौ वा नियतौ तत्र क
र्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थं क
र्तृग्रहणाच्चैष दोषो जायते प्रकृतार्थनिय

श्री
महा
भा॰
२५२

मे शेषग्रहणं शक्यमवक्तुं कथं प्रकृता
र्थौ नियतौ अन्ययोश्च नियता तेनावश्या
मि परस्मैपदं भवतीति नियमार्थं भवि
ष्यति यत्र परस्मैपदं चाप्राप्नोति तत्र प
रस्मैपदमेव भवतीति तत्र हि प्रत्ययनिय
मे द्वितीये शेषग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं यो
गविभागः करिष्यते अनुदात्तङित आत्म
नेपदं ततो भावकर्मणोः ततः कर्तरि क
र्तरि चात्मनेपदं भावकर्मणोः ततः कर्म
व्यतिहारे कर्तरीत्येव भावकर्मणोरिति
निवृत्तं यथैवं तर्हि कर्तरि भवति एवं भा
वेपि कर्तरि प्राप्नोति जीवेन मानेदः
नास्य किं चिदुक्तमिति योगः द्वितीयो योग।
विभागः कर्तव्यः अनुदात्तङित आत्म
नेपदं ततो भावे ततः कर्मणि कर्मणि चा
त्मनेपदं भवति कर्मणीत्यनुवर्तने भाव
इति निवृत्तं ततः कर्मव्यतिहारे कर्तरी।
त्येव कर्मणीत्यपि निवृत्तं एवमपि शेष
ग्रहणं कर्तव्यं अनुपराभ्यां कृञ इत्येव
मर्थं इहमाभूत् अनुक्रियते स्वयमेव
पराक्रियते स्वयमेवेति अथैतदपि यो
गविभागात्सिद्धे नसिध्यमनेनतया

प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुं
मनेनास्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति
यत्प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तत्प्राप्नोति इयं
तर्हि प्राप्तिः परा प्राप्तिं बाधेत नोत्सहते प्र
तिषिद्धा सती बाधितुं एवं तर्हि कर्तरि क
र्मव्यतिहारस्य प्रकर्तृग्रहणं प्रत्याख्याय
तेनास्य कृतमन्तरेणानवतिष्ठते शेषात्क
र्तरीति किमर्थमिदं कर्तैव यः क
र्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता
तत्र मा भूत् नतेऽन्यपराभ्यां कृञः कर्तरी
ति च कर्तरि कर्मव्यतिहारे क्रियाव्यति
हार इति वक्तव्यं कर्मव्यतिहार इतीयमु
च्यमाने इह च प्रसज्येत देवदत्तस्य धान्यं व्य
तिलुनन्ति इह च न स्यात् व्यतिलुनते अ
न्यस्य नेनतर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं क्रिया
लोके कर्मेत्युपचरन्ति किं कर्म करिष्य
सीति क्रियां करिष्यामीति एवमपि वक्त
व्यं कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययो
भवति क्रियापि कृत्रिमं कर्म न सिध्यति
कर्तरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते कथं चाक्रि
येप्सिततमा स्यात् क्रियापि क्रिययेप्सित
तमा भवति कया क्रियया संपश्यति क्रिय

श्री
महा
भा
२५५

या प्रार्थयति क्रिययाध्यवस्यति कि
यया वा इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्व
कारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं सं
पश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसा
यः अध्यवसाये आरंभः आरंभे निर्वृत्तिः
निर्वृत्तौ फलावाप्तिः एवं क्रियापि कृत्रि
मं कर्म एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयो
र्गतिः प्रसज्येत तस्मात्क्रियाव्यतिहा
र इति वक्तव्यं न वक्तव्यं इह कर्तरि व्यतिहा
र इतीयता सिद्धं सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्क
र्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रिया
व्यतिहारे यथा स्यात् इतिप्रश्यकर्तृ
ग्रहणं किमर्थं कर्मव्यतिहारादिषु
कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरात्म
नेपदं मा भूदिति इतरथा हि तत्र प्रतिषे
धे भावकर्मणोः प्रतिषेधः अक्रियमाणे
हि कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेना
त्मनेपदं प्रतिषेधः अक्रियमाणे हि क
र्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेप
दं प्रसज्येत न च को दोषः न प्रतिषेधे
भावकर्मणोः प्रतिषेधः न च प्रतिषेधभा
वकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदमप्रतिषे

यः प्रसङ्गेन व्यतिरम्यन्ते ग्रामाः व्य
तिहन्यन्ते दस्यवः न वानेनास्य प्रतिषे
धात् नैवैष दोषः किं कारणम् अनेना
स्य प्रतिषेधात् अनेनैतस्यदात्मनेपद
विधानं तस्य प्रतिषेधः कृत एतेन अने
नास्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ए
वीप्साभिर प्रतिषिद्धानस्याभविष्यति न
नचेयं प्राप्तिः पूर्वाप्राप्तिर्बाधनेनात्मने
नेप्रतिषिद्धास्तनीवापिनम उत्तरार्थं त
र्हि कर्मग्रहणं कर्तव्यम् क्रियते नन्वेवं शे
षात् कर्तरि परस्मैपदमिति द्वितीयं कर्त
व्यम् किं प्रयोजनं कर्तैवयः कर्तान्तरव्य
पाश्रयात् कर्ता चान्यश्रयः कर्तान्तरमा
भूदिति न गतिहिंसार्थेभ्यः प्रतिषेधे ह
सादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् व्यतिहस
न्ति व्यतिजल्पन्ति हरिवहोः प्रतिषेधः
संप्रहरन्ते राजानः संविवहन्ते गर्गा इति
न वहिर्गत्यर्थः देशान्तरप्रापणक्रिया
वहति इतरेतरान्योन्योपपदाच्च परस्प
रोपपदाच्चेति वक्तव्यम् परस्परस्य व्यतिल
नन्ति विपराभ्यां जेः उपसर्गग्रहणं कर्त
व्यम् इह मा भूत् परा जयति सेनेति नेर्वि

श्री: महा: भा: २४५

कर्तव्यं न कर्तव्यम् यद्यपि तावदयं परा
शब्दो दृष्टापचारः उपसर्गश्चानुपसर्ग
श्च अयं तावद्विशब्दो दृष्टापचार उप
सर्गोपवनस्यास्य कोन्यो द्वितीयः सहायो
भवितुमर्हति अन्यत्र तु उपसर्गेण न च
यास्य योगो द्वितीयेनार्थ इति योगरेवानीयते
नास्थान गदेभः आङो दोनास्यविहरणे
आङः अस्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् इ
हापि यथा स्यात् विपादिकां व्याददाति
ननु हि वक्तव्यं न वक्तव्यं आङो दोनास्य
इतीयता सिद्धम् सोयमेवं सिद्धे सति य
द्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजन
म् आस्यविहरणसमानक्रियादपि य
था स्यात् यथाजानीयकास्यविहरण।
क्रियानथाजानीयकाद्यापिस्वागकर्म
काश्चेति वक्तव्यम् इह माभूत् व्याददते
पिपीलिकाः पतंगमुखमिति समोऽकू
जने क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च उपसर्गग्रहणं
कर्तव्यं इह माभूत् अनुक्रीडति माणवक
मनुः अकूजन इति वक्तव्यम् इह मा
भूत् संक्रीडन्ति शकटानि आगमेः क्षमा
याम् उपसंख्यानम् आगमयस्व तावन्मा

णावक शिक्षेर्जिज्ञासायाम् उपसंख्यानं क
र्तव्यं अपास्किरतिवृषभो हृष्टः अपस्कि
रते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी अपस्किरते श्वाश्रया
र्थी हरतेर्गतिताच्छील्ये उपसंख्यानं क
र्तव्यम् पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं
गावो अनुहरन्ते मातृकं द्विपसंख्यानं क
र्तव्यम् आननेसृगालः आश्रुकेन गुरु।
म् आशिषि नाथः उपसंख्यानं कर्तव्यम्
सर्पिषो नाथते मधुनो नाथते शपउप
लम्भने इति वक्तव्यम् देवद
त्ताय शपते सम च शपः प्रतिज्ञाने इति वक्त
व्यम् अस्ति सकारमातिष्ठते आगमो
गुणवृद्धी आतिष्ठते विकारं गुणवृद्धी आ
तिष्ठते उदोनूर्ध्व उर्ध्वेहायामिति वक्तव्य
म् ईहमाभूत उत्तिष्ठति सेनाउपान्म उपाद्देव
पूजासङ्गतकरणयोः उपाद्देवपूजासं
गतकरणयोरिति वक्तव्यम् आदित्यमु
पतिष्ठते चन्द्रमसमुपतिष्ठते संगतक
रणे रथिकानुपतिष्ठते अश्वारोहानुप
पति बहूनामपि चिन्तानामेको भवति।
चिन्तवान पद्मपवानं सबोस्मिन्सदर्कमु
पतिष्ठते मेवसम्यासमचिन्तायमषोपि

श्री।
म.रू।
भा।
२५८

ह्रियमाणवयम् पतत्यस्यकायेपयदर्के
मुपतिष्ठते अपरस्याह उपाद्देवपूजासंग।
तकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्
संगतकरणे देवपूजायां उदाहृतम् मित्र
करणे गणिकानुपतिष्ठते महामात्रानुप
तिष्ठति विनाप्युपसर्ग पथान्नियीजकृते
इत्यर्थः पथिप्रयंथ्याः सत्रमुपतिष्ठ
ते अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते वालि
प्यायामिति वक्तव्यम् भिक्षुको ब्राह्मण
कुलमुपतिष्ठते उपतिनौचा उद्विज्ञान यः
अकर्मकादिष्पव उन्नपतिसवर्णासवणी
करइति स्वागकर्मकाश्चेतिवक्तव्यम्।
उन्नपनेपाणोउन्नपतिष्ठस्म अप्योह्मिभ्या
मिन्यत्र किम् प्रमदा ह्रियेते किंपुनः का
रणम् आत्मनेपदमेव उदाह्रियते आत्मने
पदमेव प्रत्युदाह्रियते परस्मैपदं प्रत्युदा
हार्यम् नपिरयमकर्मकः अकर्मका
श्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति न।
न्यानेनाकर्मकत्वोरसकर्मकाश्चकर्म
का भवन्ति यद्युच्यते नचान्येनाकर्मक
त्वोरसकर्मकाश्चकर्मका भवन्ति अन्ये
णापिकर्मकत्वोरसकर्मकाश्चकर्मका

भवति न यथा नदी वहतीत्यकर्मकः
भारं वहतीति सकर्मकः तस्मान्निष्ठा
नीति प्रत्युदाहार्यम् आङो यम अकर्मक
इत्येव आयच्छति रज्जुं कूपात् आह
न्ति वृषलं पादेन स्वाङ्गकर्मकाच्चेति व
क्तव्यम् आयच्छते पाणी आहते शिरः
ति समो गम्यृच्छिभ्याम् विदिप्र
च्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् सं
वित्ते संपृच्छते अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति व
क्तव्यम् मा समृत मा समृषाताम्
मा समृषत अमि संशृणुते दृपि
संपश्यते उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्त
व्यं निरस्यति निरस्यते समूहति समू
हते आङ उद्गमने ज्योतिरुद्गमने
मन इति वक्तव्यम् इह मा भूत् आक्राम
ति धूमो हर्म्यतलमिति व्यक्तवाचाम् व्यक्तवा
चामिति किमर्थं वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कु
टाः व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽत्रापि प्रा
प्नोति एतेऽपि हि व्यक्तवाचः अत आह व्य
क्तवाचः कुक्कुटेनोदितेनोच्यते सर्व एव
व्यक्तवाचाम् तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्य
ते साधीयो ये व्यक्तवाच इति केचित्साधी

यः येषां वाचि अकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते
एतेषामपि वाचि अकारादयो व्यज्यन्ते अत
उत्तरं एवं त्वाहुः कुक्कुटादिनिवृत्त्यर्थम्
आह अत्र करणमेवं तेषां अर्थवानेवं
विज्ञायते व्यक्तवाग्येषां ते इमे व्यक्तवा
च इति अपाद्गिरतेरिति वक्तव्यम् गृ
णातेः मा भूत् ननु हि वक्तव्ये न वक्तव्यम्
गृणातेः मा भूत् ननु हि वक्तव्ये न वक्तव्यम्
अवाद्ग्र इत्युच्यते अव एवं गृणातेः प्रयो
गो नास्ति समस्तृतीयायुक्तादिति कि
मर्थम् उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च
देवल तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेऽत्रा
प्नोति अत्रापि तृतीयायोगः एवं त
र्हि तृतीयायोगादित्युच्यते सर्वत्र च तृ
तीयायोगोऽस्ति तेन मन्यामहे साधीयस्तृ
तीयायुक्तादिति तेन साक्षाद्यत्र तृतीया
तेन पदेन योगस्तत्रैव भवति दाणश्च
सा चेच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयायाः कथं च तृतीया स्यात् एवं
तर्हि शिष्टव्यवहारे तृतीया च विधी
यते आत्मनेपदं च दास्या संप्रयच्छते
यो हि शिष्टव्यवहारो ब्राह्मण्याः संप्रयच्छ
तीति एवं तत्र भवितव्यं एषैव नाथोऽने

नयोगेन केनेदानींतृतीयाभविष्यति आ
त्मनेपदंच सहयोगेतृतीयास्याद्भावेति हा।
गात्वेउविधिः सहयुक्तेऽप्रधानइत्यत्रतृती
याभविष्यति कर्तरिकर्मव्यतिहारइत्या
त्मनेपदं उपात्त इह कस्मान्नभवति सं।
पाटकानमुपयक्रतीति अक्षयदास्वक
रोतिनदामवितव्ये यथेवंसोकरणइति
आमोतिहिंस्त्याद्वितः नानसाहितउत्य।
यते नानोनाः अनोनाप्रतिषेधसकर्म
वचनम् अनोनाप्रतिषेधसकर्मकग्रह।
णंकर्तव्य इहमाभूत उभयस्मात्रजित्वा
सनेइति नवाकर्मकस्यान्तरेणविधाना
त् नवाकर्तव्यमकिंकारणम अकर्मक
स्यान्तरेणविधानात् अकर्मकाच्चानोने
कमरणयोगेनात्मनेपदंविधीयते एवं
वत्मनइति प्रतिषेधः एवंस्यव एवंस्य
वार्थप्रतिषेधः सचसकर्मकस्यारंभः क
थंपुनर्ज्ञायतेप्रतिषेधइति अनंतरस्यवि
धिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति कथंपुनर्ज्ञा
यतेसकर्मकार्थोयमारंभइति अकर्म
काच्चानोतेः सनप्रात्मनेपदवचनेप्रयो
जनेनास्तीतिकृत्वामसकर्मकार्थोविज्ञा।

श्री॰
मत्त॰
भा॰
२५८

मे शादेः शितः शादेः शितः परस्मैपदा।
अप्यविनादात्मनेपदाभावः शादेः शितः
परस्मैपदाअप्यविनातआत्मनेपदस्याभा
वः शीयते शीयते शीयते किंचभोः
शादेः शितपरस्मैपदेषुनियम्यते नात्र ला।
परस्मैपदेषुनियम्यते परस्मैपदेषुनवि।
ज्ञायते कथमनुदात्तङित आत्मनेपदं
भावकर्मणोरित्यनेनयोगाद्युक्तोततः शा
धात्कर्तरिपरस्मिन्नियम्यते परस्मैपदेषुन।
विज्ञास्यते कःपुनरर्हति एतोयोगात्तु।
काशाधात्कर्तरिपरस्मैपदंवक्ष्ये किंतर्हि
विशेषणासर्वमात्मनेपदप्रकरणमनु
क्रम्यशेषाधात्कर्तरिपरस्मैपदमित्युच्यते
पवमपिपरस्मैपदाश्रयोभवति कथंइदं
तावदयंदृष्टव्यः यदीदंनोच्यते किमिह
स्यादितिपरस्मैपदमित्याह परस्मैपदा।
श्रयोभवति मिहंतलडादीनामात्मनेपू
र्ववचनात् सिद्धमेतत् कथंयदेलडादी
नामात्मनेपदंभवतीतिवक्ष्याम सिध्या।
तिरंत्रतर्हिभिद्यतेयथान्यासमेवास्तु न
नवोक्तंशादेः शितः परस्मैपदाअप्यविना
दात्मनेपदाभावइति नैषदोषः शितइ।

त्तिनैषा पंचमी कातर्हि सेयं षष्ठी शि
तोयः शदिः कस्मान्न शादिः प्रकृतिः
शिस्त्रहनेरिति अथवा हायं शदेः शि
तइति नच शदेः शिरस्ति तेन विषयं विज्ञा
स्यामः शदेः शिद्विषयादिति अथवाय
चपितावदेतत्स्यत्र भवति विकरणेभ्यो
नियमो बलीयानिति इह तत्रास्ति विक
रणाद्दीव्यति हाम्रीयते शितइति उपसर्गपूर्व
नियमे ऽपवाद उपसंख्याने उपसर्गपूर्वा
स्यानियमे ग्रहणं वा यउपसंख्यानं कर्तव्य
मविशेन न्यकीर्णानि किंपुनः कारणेन
सिध्यति अथवा अवहितत्वात् नत्वत्रायम
ट् यातत्कृः यातग्रहणेन ग्रहिष्यते
न सिध्यति अथवाग्रहणस्य इह युच्यते विकर
णानवांग मो सा सं चात भकः नथाकाद्या
वग्रहणेन ग्रहीतम् एवं तर्हि दृष्टस्य
प्रयायम अटीक्रियता विकरणाइति कि
मत्र कर्तव्यं परत्वादडागमः नित्यो विक
रणाः कृतेप्यटि प्राप्नुवन्त्य कृतेपि अटा
पि नित्यः कृतेपि विकरणेष प्राप्नो न
कृतेषपि अनित्योट अन्यस्य कृते अप्रा
मोति नन्यस्य कृते अप्राप्नोन रस्य च प्रा

प्री॰ मरु॰ भा॰ २७५

मेवविधिरनित्योभवति एवं तर्हि इदमि
हसंप्रधार्यं अटि क्रियमाणे लोडेपाइति कि
मत्रकर्तव्यम् परत्वादडागमः नित्योला
देशः कृतेप्यटि प्राप्नोत्य कृतेपि नित्यत्वा
ल्लादेशस्यात्मनेपदेन व्यवधानं भविष्यतीति
नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागमइति
चेदटानित्य निमित्तत्वादात्मनेपदाभावः
नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागमइति
चेदेवमुच्यते अडपि नित्यनिमित्तः कृते
पि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि अटो नित्यनि
मित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः तस्मादुप
संख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यं अन्तरंगोलादे
शः नैतद्विवदामहे अन्तरंगानीति बाउ
ति नित्यस्त्वन्तरंगस्य अडवलु लादेशे कृ
ते शीयणिकार्याणि अप्रवृत्त्यानि भवन्ति विक
रणाः अडागमः नियम इति तदिहसः
वैनाय दिष्टेनेनियमोलभ्येत कृतेस्यात
अथापि विकरणादितिनियमलभ्येत एव
मपि कृतेस्यात् न तु लभ्येत किंकारणं
म अंगानन्दे विकरणापेक्षित्वात् इति त
रतस्तरंगीतरवसर्ग्य अडाज्ञायामपि अत्वादा
गमृत्वेमेषितव्या उपाकेरिये व समुच्चय प्रा

ग्रहणेनेरित्येदिकं तेनेमानुबन्धकस्य क्ङिभावः
प्राप्नोति ननु चिक्ङभावेऽनेनैवानेकस्य
स्याप्राप्नोति नैष दोषः यत्तावदुच्यते
ग्रहणान्स्वैविकरणापेक्षितव्याः नैरन्तर्य
र्येतीत्येवमर्थं भवत्विदम् यत्र विकर
णानित्याः ग्रागमनित्यानित्यम यत्रागा
त्स्वैविकरणाः स्युः यत्र न व्यवधानभयं
नित्यपरत्वात्तयांगेनावङ्गवति यत्प्र
च्यते ग्रागमाश्चापिग्रन्पदांगं स्वैमेवि
तव्यमुपाकृतिन्यमर्थमिति ग्रस्त्वत्रा
ट ग्रादिकं तेनाद्रक्स्य क्ङिभावः ग्रा
क्ङिभावेऽनेनैवानेकस्याकत्र्याडिति
कृताप्रनरात्रभविष्यति ननु चोक्तंप्रत्य
येक्ङिभावः प्रत्ययादिति वक्तव्यकमव्यव
स्याप्राप्नोति नैष दोषः चक्रकेऽविशेषे
व्यवस्था प्रथयवानेरिति नैषापवमोका
तेऽहिविशेषणामपश्यो नैषोविशिः कश्चने
विशिः विशेषः व्यवहितस्यापिशाकाने
विशेषणमिति प्रथयवानितिपिपदंवशिश्रपि
पदंवशिश्रपिपदं यद्विविविपशुसमर्थोंना
व्यवहितेनापिसामर्थ्यं भवति सर्वत्र
लः किमिदं सर्वग्रहणामनेपदंतत्राकस्मात्

श्री
महा
भा
२५

येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽभ
वति किं चातः पूर्वस्मिन्नात्मनेपदे निमित्तविशेषो
भवति सर्वत्र सन्नन्तात्प्रयेते किमेताडुविनव्य
प्रत्ययोगापेक्षमनन्तरविधिनं प्रवर्तते उ
भवते उपप्रसन्नन इति यथैक्रसिनथा
स्व प्रसन्तानावन्मनेपदं ननु चोक्तंनि
मित्तमविशेषितं भवति निमित्तं च विशे
षितं कथं सनमेवात्र निमित्तत्वेन विशे
षयिष्यामः सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदं भव
तीति कुतः सन इति प्रथयवाप्रनरनुपा
गापेक्षं ननु चोक्तमनन्तरविधिनं प्रक।
लान इति विधिप्रपञ्चतः कथमनन्तरा
पि सर्वत्र सन्नन्त इत्येवानुवर्तिष्यन इति कि
मर्थं पुनरिदमुच्यते सर्वत्र सन्नन्त इति शादि
भ्यियमर्थं सर्वत्र सन्नन्त इति शादिभ्यियम
र्थोपमारंभः शादिभ्यियतिभ्यस्सन्नन्ताभ्या
मात्मनेपदं माभूदिति इतरथा हि ताभ्या
सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः इतर।
थाह्यनच्यमानेत्यन्तस्मिन् शादिभ्यि
तिभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधो वक्तव्यः स्या
त् शिशान्सति समर्षति कथं पुनः सर्व
त्र सन्नन्त इत्यनेन शादिभ्यियतिभ्यामात्मने

यस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुं वर्तिनिर्दे
शोयं कामचारश्च वर्तिनिर्देशे वाक्यशेषं
समर्थयितुं तद्यथा उशीनरवन्मद्रेषु य
वाः संति न संतीति मातृवदस्याः का
लाः संति न संतीति एवमिहापि पूर्वव
च्च भवति पूर्ववन्न भवति पूर्ववन्न भवती
ति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथापू
र्वयोर्योगयोः सनंताभ्यामात्मनेपदं न
भवति एवं शदिम्रियतिभ्यामपि सनं
ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति यदि त
र्हि शदिम्रियत्योरुपमानैरंभः विधिर्नोप
कल्पते शिशत्सिषते शिशीयिषते मु
र्षविध्यर्थः शदिम्रियतिभ्यां सनंताभ्या
मात्मनेपदं प्राप्नोति यथेक्कसितथास्त
शक्तनावप्यतिषेधार्थः नत्र्वोक्तं विधि
नेपकल्पत इति विधिश्च प्रकृतः कथं
पुनरेवं ज्ञापयति भवति सनंतादात्मने
पदमिति यदयं शदिम्रियतिभ्यामात्मने
पदस्य प्रतिषेधं शास्ति प्रत्यवायत्सु
विध्यर्थः नत्र्वोक्तं शदिम्रियतिभ्यां सनं
ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति नैषदोषः पू
र्वतंसनोनेनपवर्तिष्यते कस्पकृतता

श्री
महा
भा
२५१

नोक्तः सकर्मकात् सनो नाप्नोत्याक्रा
वः सनो न म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च सनोना
प्येवंकृत्वा सोप्यदोषो भवति यद्युक्तेनि
मित्तस्वशोषितं भवतीति इहापि हि स
न इति वर्तते चेति निहंते नैव वा पुनः प्र
प्र शदिम्रियतिभ्यां सनंताभ्यामात्मने
पदं प्राप्नोति किं कारणं शादेः शित इ
त्युच्यते न च शदेरेवात्मनेपदस्या नि
मित्ते किं तर्हि शिदपि निमित्तं यथापि
शादेरेव शितः सन्निमित्तं चायं शदिशि
त्परो भवति यत्तर्हि म्रियतेर्योर्वि
तेर्लुङ्लिङोश्चेति यथापि म्रियतेर
वात्मनेपदस्य निमित्ते किं तर्हि लुङ्
लिङावपि निमित्ते यथापि म्रियतेरे
वलुङ्लिङ्परस्तन्निमित्तं न चायं स
न्नेलुङ्लिङ्परो भवति किं पुनः पू
र्वस्य यदात्मनेपदं तत्सनंतेति दिश्यते
एवं भविष्यतीति सर्वस्यात्मनेपदद
र्शनात्सनेनादात्मनेपदभाव इति चेत्प्र
तिषेधप्रसिद्धिः सर्वस्यात्मनेपददर्शी
नात्सनेनादात्मनेपदभाव इति चेत्प्र
तिषेधप्रसिद्धिः सर्वस्यात्मनेपददर्शी

नात्मनेनात्मनेपदभावइतिचेत् उ
पादिषुप्रसिद्धिः नजुगुप्सतेमीमांसते न
स्येनेभ्यः प्राक्सनआत्मनेपदंप्राप्तमः
सिद्धेनपूर्वस्यलिंगातिदेशात् सिद्धमे
तत्कथं पूर्वस्ययदात्मनेपदंलिंगेन
स्तेनेनसाप्यतिदिश्यते कृञादिभ्यश्च
लिंगप्रतिषेधः कृञादिभ्यश्चलिंगप्रति
षेधोवक्तव्यः प्रतिचिकीर्षतिपराचि
कीर्षति प्रत्ययतर्हिप्राक्सनोयेभ्यआ
त्मनेपदंदृष्टंतेभ्यःसनंतेभ्योपिभवती
ति नन्वचोक्तंपूर्ववत्सनात्मनेपददर्शनात्म।
नेदात्मनेपदभावइतिचेदुपादिषुप्रसि
द्धिरिति नैषदोषः प्रत्ययेपकरणसा
मर्थ्याद्विधानि प्रत्ययावयवेहृतेलि
गेसमुदायस्यविशेषकंभवति यथाव
यवेहृतेलिंगेसमुदायस्यविशेषकंभ
वति इहापिप्राप्नोति जुगुप्सयति यथ
वयवेहृतेलिंगेसमुदायस्यविशेषकं
भवति इहापिप्राप्नोति जुगुप्सयतिमी
मांसयति नैषदोषः प्रत्ययेहृतेलि
गेसमुदायस्यविशेषकंभवति यःसमु
दायःसोवयवोनव्यभिचरति तत्सनंवा

श्री
महा
भा
२५२

भिचरति णिचप्रत्ययोभिचरति तद्य
थागोःसक्थनिकर्णिवाहृतेलिंगेगो
रेवविशेषकंभवति नगोमेरुत्स्य प्र
त्ययग्रहणंकर्तव्यं पूर्ववत्सनइत्येत
वक्तव्यं किंप्रयोजनं णिगर्थं णिग्य
गेलोपियथास्यात् आक्रमयतेविक्र
मयते हृणीयतेमहीयतइतितत्रको
दोषः तत्रहेतुमस्मिन्प्रतिषेधः तत्र
हेतुमस्मिंचप्रतिषेधोवक्तव्यः आसय
तिशाययतीति हेतुचभिद्यते यथाप्य
स्मेवाप्त कथमाक्रमयतेविक्रमय
तेहृणीयते महीयते इतिप्रत्ययेपक
रणसामर्थ्याद्विधानि प्रत्ययावयवेहृ
तेलिंगसमुदायविशेषकंभवति तद्य
थागोःसक्थनिकर्णिवाहृतेलिंगसमु
दायस्यविशेषकंभवति यथावयवे
लिंगेसमुदायस्यविशेषकंहृणीयय
तिइत्यत्रापिप्राप्नोति प्रत्ययेहृतेलि
गेसमुदायस्यविशेषकंभवति यःसमु
दायःसोवयवोनव्यभिचरति यःकेवल
व्यभिचरति तद्यथागोःसक्थनिकर्णि
वाहृतेलिंगेगोरेवविशेषकंगोमेरुत्स

स्य ग्रोप्रस्य कृञ्ग्रहणं किमर्थं इह मा
भूत् इहामासत ईहामासः कथं चा
नेनानुप्रयोगः स्यात् प्रत्याहारग्रहणं
तत्र विज्ञायते कथं पुनर्ज्ञायते प्रत्याहा
रग्रहणमिति इह कृञ्ग्रहणात् इह क
स्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति इहैव कृ
ञ्ग्रहणात् इह कस्मान्न भवति उं
भांचकार उब्जांचकार नन्वत्राप्यनुप्रय
त्रेदिमुच्यते नैवाप्रत्ययस्यात्मनेपदं प्र
प्यामः नह्यनेन किंचिद्विशिष्यते जित
कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यनेनैष राधः
इदं नियमार्थं भविष्यति आम्प्रत्ययवद्
वेति यदि नियमार्थो विधिनैव प्रकल्पते इ
हांचक्रे विधिश्च प्रक्रमः कथमेवं
दिति वक्तव्ये आम्प्रत्ययवत्पूर्वं वक्ष्यति यो
गाभ्यां स्वपक्षप्रत्ययादिति वक्तव्यं इहा
पि यथा स्यात् उभ्रक्षेप्रवक्षेके उपराध्या
ह स्वपाधेनोपस्पृश्यादिति वक्तव्यं प्रत्यु
क्ते समःस्नावः किमर्थं विदशास्यासग्र
हणं क्रियते न सम्यगामादिषु वाच्येन
समाहाराद्वः सकर्मकार्थं सकर्मका
र्थोयमारंभः अकर्मकादिति स्थिवते

नेभ्जेन ग्रनवनकौटिल्यायोरिति
वक्तव्यं इह च यथा स्यात् प्रभञ्जति
वाससी निभञ्जन्निजानुशिरसी तत
र्हि वक्तव्यं नयस्य भञ्जेरवने चानवने
चार्थस्तस्य ग्रहणं नवेतस्य भञ्जेरवने
चानवने चार्थः णेरणौ णेरात्मनेपद
विधाने णिचस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः
णेरात्मनेपदविधाने अणौ यत्कर्म
णौ चेत्स एव कर्म भवति तदात्मनेप
दं भवतीति वक्तव्यं इतरथा हि सर्वत्र
प्रसंगः इतरथा हि सर्वत्र प्रसंगः स्यात्
इहापि प्रसज्येत आरोहन्ति हस्तिनं ह
स्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमा
रोहयति मावषानं न तर्हि वक्तव्यं नव
क्तव्यं पचैवस्याप्यात्मनेपदं भवति न
नं अणौ यत्कर्म णौ चेत् अणौ चेत् क
र्मणो यदि तदेव भवति ततः सकर्ताचे
न कर्ताचेत्स भवति णाविति यथैव
कर्मकर्ताय भवति न तकर्मणा यदि
तदेव भवति ततः सकर्ताचेन कर्ता
चेत्स भवति णाविति यथैव कर्मकर्ता
यं भवति न तु कर्मकर्तव्यामिह कर्म

शरीरात्मानकरोतिप्रेनोनरात्मासम्ब
द्धःस्वेनभवति स्वरितञितः स्वरितञि
तः स्वरितञितिकिमर्थं यातिवाति।
द्रातिस्यातिस्वरितञितइतिशाकव्यमक
र्त्रे कस्मान्नभवति यातिवातिद्राति
स्याति कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽस्यच
ते सर्वेषांचकर्त्रभिप्राये क्रियाफलम
स्तितपवे विज्ञास्याम: येषांकर्त्रभिप्रा
येचाकर्त्रभिप्रायेचक्रियाफलमस्ति न
याजातीयकाःस्वल्पाचार्येणापठि
ताः यउभयवन्तो येषांकर्त्रभिप्रायेवि
ज्ञास्यामः येषांकर्त्रभिप्रायेचाकर्त्रभि
प्रायेचक्रियाफलमस्ति तथाजाती
यकाःस्वल्पाचार्येणापठिताः यउ
भयवन्तो येषांकर्त्रभिप्रायेचाकर्त्रभि
प्रायेचक्रियाफलमस्ति अथाभिग्र
हणंकिमर्थं स्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेक्रि
याफलेऽनीयन्नुच्यमानेयमपिप्रसे
तिक्रियाफलेतत्रैवस्यात लक्षलवीते
इहनस्यातयज यजते वपवपेत श्र।
भिग्रहणात्पुनः क्रियमाणेनदोषोभवति
श्रमिराभिस्त्वेवर्तते अत्रादिकमर्थ।

श्री
महा
भा
१८४

श्री
महा
भा
१५५

तेनयेचाभिप्रेतिथेचाभिप्रायात् श्र
भिग्रहणमात्रेसिद्धंभवति अथाभिप्रा
येक्रियाफलइतिकिमर्थं पचन्तिभ
क्तकराः कुर्वन्तिकर्मकराः यजन्ति
याजकाः कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यु
च्यमानेत्रप्राप्नोतिः अत्रापिहिकर्ता
रं क्रियायाःफलमभिप्रेतियाजका।
यजन्ति गालप्यामहइति इतिभृत
काःकुर्वन्तिपादिकमहेलप्यामहइति
एवंतर्हिकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलइत्युच्य
तेसर्वत्रचकर्तारंक्रियायाःफलमभिप्रे
तितत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो
यत्रकर्तारंक्रियाफलमभिप्रैतीतिम
यानेरणाययजियाञिफलेवपिवपिप
ले याजकाःपुनर्वेतनेरणाययजिवा
लभेत् भृतकाश्चपादिकमितिशेष
क शेषवचनंपञ्चम्याश्चेदर्थेप्रतिषेधः
शेषवचनंपञ्चम्याश्चेदर्थप्रतिषेधार्थ
कत्यः भिद्यतेकर्त्रफलःस्वयमेवेतिप
वेनर्हिशेषइतिवक्ष्यामि समम्याञ्चेत्य
कृतेःप्रतिषेधोवक्तव्यः आसेशेति।
सिद्धंतुभयतिर्देशात् सिद्धमेतत्कथं।

उभयनिर्देशः कर्त्तव्यः शेषात्कर्त्तरि
वक्तव्यं कर्त्तृग्रहणमिदानीं किम
र्थं स्यात् कर्त्तृग्रहणं किमर्थमिति
चेदनपरार्थं कर्त्तृग्रहणं किमर्थ
मिति चेदनपरार्थमेतत्स्यात् इह
मा भूत् प्रक्रियते स्वयमेव पाक्रिय
ते स्वयमेवेति भिद्यति स्वयमेवेति भिद्य
ते यथा नासमेवास्तु न न चोक्तं शेष
वचनं पञ्चम्याः चेदर्थं प्रतिषेध इति ने
षदोषः कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्र क
र्त्तृग्रहणं पञ्चम्याख्यायते नन्वकृतेन सुत र
यानुवर्त्तिष्यते शेषात्कर्त्तरि कर्त्तरीति
कर्त्तव्यः कर्त्ता न च यथास्यात्कर्त्ता चा
न्यश्च यः कर्त्ता न च मा भूदिति अत्रप
राभ्यां कृञः किमर्थमिदमुच्यते पर
स्मैपदं प्रतिषेधात्कृञादिभ्यो विधानेन प
रस्मैपदं प्रतिषेधात्कृञादिभ्यः परस्मैप
दं विधीयते प्रतिषिध्यते न च परस्मैप
दं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफ
ले आत्मनेपदं भवतीति अस्तिप्रयो
जनमेतत् किं तर्हि न ह्यात्मनेपदं प्र
तिषिद्धत्वात् न ह्यात्मनेपदं प्रतिषेधो

श्री
महा
भा
२५९

वक्तव्यः किं कारणं अप्रतिषिद्धत्वा
त् न ह्यात्मनेपदं प्रतिषिध्यते किं त
र्हि परस्मैपदमनेन विधीयते न वा अ
नादिभ्यो वचनात् न वा एष दोषः किं
कारणं अनादिभ्यो वा वचनात् यद
यं अनादिभ्यो वचने करोति तज्ज्ञापय
त्याचार्यो न परस्मैपदविषये आत्मने
पदं भवतीति आत्मनेपदनियमो वा
प्रतिषेधः आत्मनेपदनियमो वा प्रतिषे
धो वक्तव्यः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदं भवति अनुप
राभ्यां कृञो नेति न वा अनादिभ्यो वा
वचनादिति अथ वा इदं तावदयं प्र
ष्टव्यः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति प
रस्मैपदं कस्मान्न भवति आत्मनेप
देन बाध्यते यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन
परस्मैपदं बाध्यत एवं परस्मैपदेना
प्यात्मनेपदं बाधिष्यते अणावकर्म
काच्चित्तवत्कर्त्तृकात् बुध्यादिभ्यः
सकालेषु ग्रहणं सकर्मकार्थमवि
नवकर्त्तृकार्थं वा अणावकर्मका।

च्चित्तवत्कर्तृकात् अणावकर्म्मकाच्चि
त्तवत्कर्तृकाण्णिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचने
अणावकर्म्मकाच्चित्तवत्कर्तृकाण्णिचो ण्य
न्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् अकर्मकग्रहणं
मन्त्रविशेषणं यथा विज्ञायेत अथा
क्रियमाणे अणौ ग्रहणं कर्मकग्रह
णं कस्य विशेषणं स्यात् णेरिति वर्त्तते
णेरित्यस्य विशेषणं तत्र को दोषः इहैव
यथा स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेत
यति इह न स्यात् आरोहयति सारोहयती
ति सिद्धं तु तस्मिन् णाविति वचनात्
सिद्धमेतत् कथं यत्तस्मिन् णौ ण्यर्थ
कर्मकर्तृकेति वक्तव्यं सिध्यति सूत्रं त
र्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु नन्वो
क्तमणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकाण्णिचो
ण्यन्तात्परस्मैपदमिति नैष दोषः अणा
विति कस्येदं ग्रहणं यस्मात् णेः प्राक्कर्म
कर्त्ता वा विद्यते न चेत् तस्मात् णेः प्राक्कर्म
कर्त्ता वा विद्यते न पादम्याङ्यमाङ्यस
परिमुहरुचिनृतिवदवसः पादिषु धे
ट उपसंख्यानं पादिषु धेट उपसंख्यान
कर्त्तव्यं धापयेते शिशुमेकं समीची न

श्री
महाभा
२५१

ति वा क्यषः किमर्थश्चकारः अयमनोरि
त्येतदवकृष्यते यदितद्दिना नेरणाव
कारमन्तरेणापि भवति युध्यो लोहितायते
पि चकारः कर्त्तव्यः विभाषेत्यनुकर्षणा
र्थः अथेदानीमन्तरेणापि चकारमनु
वृत्तिर्भवति इदमपि नार्थश्चकारेण एवं
सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृ
तीये पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥
पादश्च समाप्तः ॥ आकडारादेका संज्ञा
किमर्थमिदमुच्यते अन्यत्र संज्ञासमा
वेशान्नियमार्थं वचनं प्रकृत्य नः पुरे
दः केडकोष्टः कुम्भूल इति एकस्याद
वयवः संज्ञा भवति व्याकरणेऽपि कर्त्ते
धोमित्यत्र प्रत्ययकृत्संज्ञानां समावेशो
भवति पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र
पत्यतद्धितराजसंज्ञानां समावेशो भव
ति अन्यत्र संज्ञासमावेशात् तस्मात्का
णात् आकडारादपि संज्ञानां समावेशः
प्राप्नोति इष्यते चैकसंज्ञा स्यादिति त
च्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं व

चने एवमर्थमिदमुच्यते गुरुलिघ्वयो
र्नेमेतत् किं तर्हीति कथ्येतेनतत्
द्येपठितव्यं किमाकडारादेकासंज्ञेति
आहोस्वित्प्राक्कडारात्परंकार्य्यमिति
कुतस्तत्संदेहः उभयथा ह्याचार्य्ये
ण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः केचिदा
कडारादेकासंज्ञेति केचित्प्राक्कडा
रात्परंकार्य्यमिति कश्चात्र विशेषः तत्रै
कसंज्ञाधिकारे तद्वचने तत्रैकसंज्ञाधि
कारे तद्वचने तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्
कव्यं किम् एका संज्ञा भवतीति तत्र
चयस्यापि परंकार्य्येनापि परग्रहणं क
र्त्तव्यं तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्कव्यं किम्
एका संज्ञा भवतीति तत्र चयस्यापि पर
कार्य्यत्वेनापि परग्रहणं कर्त्तव्यं परार्थं
मम भविष्यति विप्रतिषेधे चेति मम त्वे
कग्रहणं परार्थं भविष्यति सरूपाणामे
कशेषएकविभक्ताविति संज्ञाधिकार
श्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः
संज्ञायाः तत्रैतावद्वाच्यं प्राक्कडारादेका
किमेका संज्ञा भवतीति अङ्गसंज्ञया भप
दसंज्ञयोरसमावेशः अङ्गसंज्ञया भपद

संज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति सार्पिष्क
याजुष्कः धानुष्कः बाभ्रव्यः माण्डव्य इति
अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेया
तां परवचने हि नियमान्न प्राप्नोत्युभय
संज्ञाभावः यस्मात्तत्र परंकार्य्यत्वेन निय
मान्नपद्यते तस्मादुभयोः संज्ञयोर्भावः
सिद्धः कथ्यते तस्माद्भपदसंज्ञे पराङ्ग
संज्ञा कथ्यं एवं सबध्याति यस्माद
न्यापि विधिस्तदादि सप्तमि ३. तपरं नको
सिति च स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचि भ
तस्मात्प्रत्ययेपदमिति तयोरुभयोर्मध्ये
उभयपदसंज्ञे परंकार्य्यत्वादङ्गसंज्ञाभ
विष्यति तत्र चयस्य एकसंज्ञाधिकार
त्वस्याङ्गसंज्ञायाः विवेके भपदसंज्ञे क
थं प्रवर्त्तते क्रियते पर्य्यायः प्रसज्येत
एकसंज्ञेति वचनात्क्वापि यौगपद्येन स
भवः कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं क
र्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यं तत्पु
रुषः समानाधिकरणः कर्मधारयश्चे
एकसंज्ञाधिकारे निचोदिते अपिच
माणाद्द तत्पुरुषग्रहणात्तानवकाशा।
कर्मधारयसंज्ञा बाधेत परवचने हि नि

यमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः यस्य पु
नः परं कार्यं तन्नियमानुपपत्तेस्तस्यो
भयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः कथम् सर्वा
न्तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा
कथं एवं वक्ष्यामि सर्वकालैकसंज्ञं
तत्पुरुषाणनवकेवलाः समानाधिकरणा
न कर्मधारय इति एवं सर्वे कर्मधारयप्र
करणमवकृष्य तस्यानेभिनादि तत्पुरु
ष इति तत्रारंभसामर्थ्याच्च कर्मधारयसं
ज्ञा परं कार्यं त्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भवि
ष्यति ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्त
स्यापि तत्पुरुषसंज्ञा सर्वैका कर्मधारय।
संज्ञा कथं अनुवृत्तिः क्रियते पर्यायः
प्रसज्येत एकासंज्ञेति वचनात्त्वास्ति यौ
गपद्यसंभवः तत्पुरुषत्वे द्विगुवद्ग्रह
णे तत्पुरुषत्वे द्विगुवद्ग्रहणं कर्तव्यं त
त्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्यः प्र
क्रियमाणे हि चकारग्रहणे नवकाशा
द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत परवच
नेऽपि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः
यस्य पुनः परं कार्यं तन्नियमानुपपत्ते
स्तस्योभयोर्भावः सिद्धः कथं सर्वान्तस्य

श्री
महा
भा
२५९

द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा कथं ए
वं वक्ष्यामि तद्धितोत्तरपदसमाहा
रे च संख्यापूर्वो द्विगुरिति एवं सर्वे द्वि
गुप्रकरणमवकृष्य तस्यानेभिनादि
तत्पुरुष इति तत्रारंभसामर्थ्याद्द्विगु
संज्ञा परं कार्यं त्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भ
विष्यति ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिका
रस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञा सर्वैका द्विगु
संज्ञा कथं अनुवृत्तिः क्रियते पर्यायः
प्रसज्येत एकासंज्ञेति वचनात्त्वास्ति
यौगपद्यसंभवः गतिर्दिवः कर्मेहत
मन्त्वचग्रहणं गतिर्दिवः कर्मेहत्वम
न्त्वचग्रहणं कर्तव्यं उपसर्गाः क्रिया
योगे गतिश्चकारः कर्तव्यः प्रक्रियमाणे (श्चेति)
हि चकारग्रहणे नवकाशा उपसर्गसंज्ञा ग
तिसंज्ञां बाधेत परवचनेऽपि नियमानु
पपत्तेरुभयसंज्ञाभावः यस्य पुनः परं
कार्यं तन्नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः
संज्ञयोर्भावः सिद्धः कथं सर्वान्तस्याप
सर्गसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञा
सर्वैकाणि गतिसंज्ञा कथं अनुवृत्तिः क्रि
यते पर्यायः प्रसज्येत एकासंज्ञेति व

वचनात्प्राप्तियौगपद्येनसंभवः गति
संज्ञाप्यनवकाशा ह्वचनाद्विप्रति
सावकाशा गतिसंज्ञाकोवकाशः ऊ
र्यादीन्यवकाशः प्रादीनायागतिसं।
ज्ञासानवकाशा गतिर्दिवः कर्मसा
धकतमं करणं दिवः कर्म च चकारः
कर्तव्यः क्रियमाणेहि चकारेणाव
काशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञा बाध्येत
परवचनेनियमान्त्ववपन्ते उभयसंज्ञा
भावः यस्यपुनः परंकार्यत्वं नियमा
न्तपपन्नेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सि
द्धः कथं पूर्वोत्तरस्यः कर्मसंज्ञापराकर
णसंज्ञाकथं एवं सवदत्वानिः दिवः।
साधकतमं कर्म तत्र करणं करणसं
ज्ञं च भवति साधकतमं दिवः इति
हूतम तत्रारंभसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा
परंकार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति
नत्ववयस्यापि कर्मसंज्ञापि कारकस्या
पि करणसंज्ञा पूर्विका कर्मसंज्ञा क
थं पुनरुक्तिः क्रियते यथाद्यः प्रसज्ये
त एकासंज्ञेति वचनात्प्राप्तियोगपद्ये
न संभवः दिवः कर्म हेतुमत स्वत

ः कर्तुः तत्प्रयोजकहेतुश्च चकारः क
र्तव्यः क्रियमाणोहि चकारेण नवकाशा
हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा बाध्येत परवचनेहि
नियमान्त्ववपन्ते उभयसंज्ञाभावः यस्य
पुनः परंकार्यत्वं नियमान्नपपन्नेस्तस्यो
भयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः कथं स्वतन्त्र
हेतुसंज्ञापराकर्तृसंज्ञा कथं एवंमव
त्वानि स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुरिति तत्र
कर्तृसंज्ञं च भवति स्वतन्त्रः प्रयोजकः इ
ति हेतु तत्रारंभसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञापर
कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति न त्व
वयस्यापि कसंज्ञापि कारकस्यापि क।
र्तृसंज्ञा पूर्विका हेतुसंज्ञाः कथम पुन
रुक्तिः क्रियते पर्यायः प्रसज्येत एका
संज्ञेति वचनात्प्राप्तियोगपद्येन संभवः
गुरुलघुः संज्ञेन दीर्घसंज्ञे गुरुलघुसं
ज्ञेनदीर्घसंज्ञे बाध्येयातां यागीवधुः वै
वेविचिनष्ट परवचनेहि नियमान्वप।
पन्ते उभयसंज्ञाभावः यस्यपुनः परंकार
पत्वं नियमान्नपपन्नेस्तस्योभयोः संज्ञोर्भ।
वः सिद्धः कथं एवं यस्मान्नदीर्घसंज्ञे परगु
रुलसंज्ञे तत्रारंभसामर्थ्याच्च नदीर्घसंज्ञे

परेकार्य्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतश्च
नेच यस्याप्येकसंज्ञापिकारस्तस्यापि न
दीपिसंज्ञाहृविके गुरुलघुसंज्ञे कथं ग्र
न्बहनिक्रियते पर्य्यायः प्रसज्येत एकासं
ज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः प
रस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञा
पुरुषसंज्ञाबाधेन परवचने हि नियमा
त्पपतेरुभयसंज्ञाभावः यस्मात्तत्परं
कार्य्यत्वनियमात्पपतेस्तस्योभयोसं
ज्ञयोभावः सिद्धः कथं सर्वात्तस्य पुरुष
संज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा कथं एवं म
वक्ष्यति तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्य
माइति एवं सर्वे पुरुषनियममपक्र
म्यते तस्यातेलः परस्मैपदमिति तदारं
भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञापरकार्य्यत्वा
च्च परस्मैपदसंज्ञाभविष्यति न न च य
स्याप्येकसंज्ञापिकारस्तस्यापि परस्मै
पदसंज्ञाहृविका पुरुषसंज्ञा कथं ग्रव
हनिक्रियते पर्य्यायः प्रसज्येत एकासं
ज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः
परस्मैपदसंज्ञा अनवकाशा वचनाभवि
ष्यति सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा कोऽव

श्री
महा
भा
२१

काशः शानच्कस्यसंज्ञावकाशः परवचने
सिनिपदंसंस परवचने सिनिपदं भसं
ज्ञमपिप्राप्नोति अप्रतेयोनिस्कलियः
प्रज्ञाविदामरुल्लियो आरंभसामर्थ्या
तत्पदसंज्ञापरकार्य्यत्वाच्च भसंज्ञाप्रा
प्नोति अप्रतेयोनिर्कलियः प्रज्ञाविदा
मरुल्लियो आरंभसामर्थ्यात् गतिउ
ह्याहीनामप्यनेनाकर्मकत्वे संज्ञेगति
उह्याहीनामप्यनेनाकर्मकत्वे संज्ञा प्रा
पिप्राप्नोति आरंभसामर्थ्याच्च कर्मसं
ज्ञापरकार्य्यत्वाच्च कर्त्तृसंज्ञा प्राप्नोति
नैषदोषः आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न
कर्त्तृसंज्ञायाः कर्त्तृसंज्ञा भवतीति यद
यं हेतुकर्त्तरन्यानिन्यनस्य ग्रहणं
करोति शेषवचनेपि संज्ञानिवृत्त्यर्थं
शेषवचने कर्त्तव्ये शेषोघ्यसखि किं
प्रयोजनं घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं नदीसंज्ञा
यो घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं शेषवचनं कर्त्त
व्यं नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा माभूदिति
शाकल्ये परस्मै उभयथेन इतरथा हि परे
कार्य्यत्वाच्च घिसंज्ञा आरंभसामर्थ्याच्च न
दिसंज्ञेति नदीसंज्ञा नवामेभवान

नद्यर्थकार्ये नदीसंज्ञायां विसंज्ञा कस्मा
न्न भवति प्रसंभवात् कोऽसावसंभवः
ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञाया
बाधकः ह्रस्वलक्षणा हि नदीन संज्ञाया
विसंज्ञायां विसंज्ञायां चयणां न भवति
वे तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां वि
संज्ञाभावः तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसं
ज्ञायां विसंज्ञा न भविष्यति किं कारणं
प्राप्त्यभावात् प्राप्त्यभावान्नदीसं
ज्ञायां विसंज्ञा निहानिरितिचेयणादे
शाभावः प्राप्त्यभावान्नदीसंज्ञायां।
विसंज्ञा निह निरितिचेदेवमप्यनेयणा
देशोपि न प्राप्नोति नैष दोषः नद्याश्रय
त्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः
नद्याश्रयो यणादेशः यदा नदीसंज्ञायां
विसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकाले यणादे
शो न भवितव्यं नद्याश्रयत्वाद्यणादेश
स्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति बहुव्री
ह्यर्थं तत् बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तच्छेष
ग्रहणं कर्तव्यं शेषो बहुव्रीहिरिति किं
प्रयोजनं प्रयोजनमव्ययीभावोपमान
द्विगुकृल्लोपेषु अव्ययीभावे उन्मत्तगं।

श्री
महा
भा
२८२

गलोहितगङ्गं उपमाने शस्त्रीश्यामा
कुमुदश्येनी द्विगौ पञ्चगवं दशगवं कृ
ल्लोपे न शेषवचनाद्दोषः संख्यासमा
नाधिकरणानां समासे च बहुव्रीहिप्रतिषेधः
तच्छेषवचनाद्दोषो भवति संज्ञासमा
नाधिकरणानां समासेषु बहुव्रीहिप्रति
षेधः तच्छेषवचनाद्दोषो भवति सं
ख्यासमानाधिकरणानां समासेषु बहु
व्रीहिः प्रतिषेधः प्राप्नोति संख्या द्विगा
वनीकास्थाः षीरावनीको देशः समाना
धिकरणा वीरपुरुषको ग्रामः नञ्समासे
अब्राह्मणको देशः अवृषलको देशः
कृल्लोपे च शेषवचनात्यादिभिर्न बहु
व्रीहिः कृल्लोपे च शेषवचनात्यादिभि
र्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति प्रपतितपर्णः प्र
पर्णिकः प्रपतितपलाशः प्रपलाशक
इति प्रत्येकसंज्ञाधिकारकत्वात्सिद्ध
ति एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्ब
हुव्रीहिरिति चेत्तत्कार्ये प्रतिषेधो वक्त
व्यः विप्रतिषेधाद्बहुवचनं नित्यकोपा
वि निर्वाणासिः तत्रकृषीवलव्यपको
भविष्यति नत्र्यस्यरक्तिवेदशवकार्यो

त्यनिषेधः तन्त्ररूपश्चनिचेदन्यचकार्यो
न्यनिषेधोवक्तव्यः प्रपतितंपर्णाः प्रपर्णि
कः प्रपतितपलाशः प्रपलाशकश्चनिसि
द्धत्वादीनांकार्यं तन्त्ररूपवचनात्सि
द्धमेतत् कथम् प्रादीनांकार्यंतन्त्ररूपो
भवतीतिवक्तव्यं कानिपुनरप्रयोगस्य
प्रयोजनानि प्रयोजनंह्रस्वसंज्ञादीर्घ
प्लुतौ ह्रस्वसंज्ञादीर्घप्लुतसंज्ञेबाधते
तिङ्सार्वधातुकंलिङ्लिटोरार्द्धधातु
कंतिङ्सार्वधातुकसंज्ञाबाधतेअपद्यं
हृद्यंघसंज्ञाबाधते चिनदी घिसंज्ञान
दीसंज्ञाबाधते लघुगुरु लघुसंज्ञागुरु
संज्ञाबाधते परस्मै परस्मैसंज्ञामसंज्ञा
बाधते अपादानमन्यगणि अपादान
संज्ञामन्यगणिकारकाणिबाधते कथं
धनुषाविध्यतिकंसपात्र्यांभुंक्ते गोदोग्धि
धनुर्विध्यति धनुषाविध्यतीत्यपाय
युक्तत्वाच्चध्रुवमपायेपादानमित्यपाद
नसंज्ञाप्राप्नोतिसाधकतमंकरणमि
तिकरणसंज्ञा करणसंज्ञासापराभ
वति कंसपात्र्यांभुंक्ते अत्रापायप्रयुक्त
त्वाद्धपादानसंज्ञाप्राप्नोतिआधारकाण

मितिवाधिकरणसंज्ञाकर्मसंज्ञासापरा
भवति गांदोग्धीत्यत्रापायप्रयुक्तत्वाच्चा
पादानसंज्ञाप्राप्नोतिकर्तुरीप्सिततमंक
र्मेतिकर्मसंज्ञा कर्मसंज्ञासापराभवति
धनुर्विध्यतीत्यत्रापायप्रयुक्तत्वाच्चपादान
संज्ञाप्राप्नोतिस्वतंत्रःकर्तेतिकर्तृसंज्ञाक
र्तृसंज्ञासापराभवति क्रुधद्रुहोरुपसृष्ट
योः कर्मसंप्रदाने क्रुधद्रुहोरुपसृष्ट
योःकर्मसंज्ञासंप्रदानसंज्ञाबाधते कर
णपराणि करणसंज्ञापराण्यकारका
णिबाधते क्रुधन्वविध्यति असिस्छिन
त्तीति अधिकरणकर्म अधिकरणसंज्ञा
कर्मसंज्ञाबाधते क गेहप्रयातीति अ
धिकरणकर्ता अधिकरणसंज्ञाकर्तृसं
ज्ञाबाधते क स्थालीपाचतीतिअप्रुप
सृष्टकर्म अप्रुपसृष्टकर्मअधिकरणसं
ज्ञाबाधते गत्युपसर्गसंज्ञेकर्मप्रवचनी
यसंज्ञा गत्युपसर्गसंज्ञेकर्मप्रवचनीय
संज्ञाबाधते परस्मैपदमात्मनेपदं परस्मै
पदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञाबाधते समास
संज्ञाश्च समाससंज्ञाश्चयापाःपराश्चन्व
काणाद्यतनान्तःस्वर्दाःसावकाशाश्च

यते अर्थवत्प्रातिपदिकम् अर्थवत्प्राति
पदिकसंज्ञं भवति गुणवचनसंज्ञं च भवत
श्च वत् समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामा
ऽसर्वलिङ्गाः जातिः समास समाससंज्ञा
वक्तव्या कृत् कृत्संज्ञा न वक्तव्या तद्धि
त तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या अव्यय अव्ययसं
ज्ञा च वक्तव्या सर्वनाम सर्वनामसंज्ञा च
वक्तव्या असर्वलिङ्गा जातिरिति एतच्च
वक्तव्यं संख्या संख्या संख्यासंज्ञा च वक्त
व्या डउ च डुसंज्ञा च वक्तव्या कापुनरिसंज्ञा
षट्संज्ञा एकद्व्युपनिवेशिनी संज्ञा ए
कद्व्युपनिवेशिनीसंज्ञा इत्येतच्च वक्त
व्यं किमर्थमिदमुच्यते यथान्यास एव
भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते यानि चैवाक
श्रिरुक्तेष्वपि एतेनान्तर्वर्णामन्त्रिवि
ष्टो वाप्यनयथान्यासात् गुणवचनस।
ज्ञायोश्चाभिः संज्ञाभिर्वा यनयथान्या
दिति विप्रतिषेधे परं कार्य्यं विप्रतिषेध
इतिषष्ठ्यलिकोयंशब्दः विप्रतिषिद्धेनि
ये कमव्यानिश्चरयत्र इतरेतरप्रतिषेध।
यः अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः क्व पु
न विप्रतिषेधः द्वौ प्रसंगौ अन्यार्थौ

श्री
महा
भा
२६५

वेकस्मिन्स विप्रतिषेधः द्वौ प्रसंगौ
यदान्यार्थौ भवतः एकस्मिंयुगपत्प्रा
प्नुतः स विप्रतिषेधः क्व पुनरन्यार्थौ क
चैकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः किं च स्यात् ए
कस्मिन्युगपत्संभवात् एवं पदस्याप्ने
रुभयप्रसंगः एकस्मिन्युगपत्संभवात्
एवं स्याद्धपरस्याश्च प्राप्नोरुभयप्रसंगः
इष्टो विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्युगप
त्संभवात् एवं परप्राप्नोरुभयप्रसंगः प्रति
कथं ह्येकस्मिन्नाम युगपत्संभवः स्यात्
एवं स्याद्धपरस्याश्च प्राप्नोरुभयपरप्रसं
गश्च स्यात् नैतद्धि प्रतिषिद्धम् यदुच्यते।
युगपदेकस्मिन्संभवात् कार्ययोर्युगपत्
संभवः शास्त्रयोरुभयोरुभयप्रसंगः त्व
जादिभिस्तुल्यपर्यायः प्राप्नोति न यथा त्व
जादयः पर्यायेन भवति किं पुनः कारणं
त्वजादयः पर्यायेण भवन्ति अनवयवप्र
संगात् प्रतिपदं विधेश्च अनवयवेन च प्र
सज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते अप्रतिप
त्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् अप्रतिपत्ति
र्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् किं का
रणम् तुल्यबलत्वात् तुल्यबले ह्येते शा।

हेतुर्यथा द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो
भवति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतः नाना
दिशोः कार्ये भवतः तदा यद्यसावविरोधार्थी
भवति उभयोर्न करोति किं पुनः कारण
म् उभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात्
नास्ति यौगपद्येन संभवः तत्र प्रतिपत्त्यर्थे
वचनम् तत्र प्रतिपत्त्यर्थे वचनमिदं वच
नमिदं वक्तव्यम् तव्याद्दीनोत्तकार्यस्याप्र
सिद्धिः प्राप्नोति नहि किं विज्ञ्याद्दिष्णोति
यामकं शानुमन्यते येन तव्यादयः स्युः
यश्च हेतुर्भवता व्यपदिष्टः अप्रतिपत्तिर्वो
भयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः स तव्यादि
ष्वप्येष दोषः अनवकाशास्तव्यादयः उच्य
न्ते तेन वचनप्रामाण्याद्भविष्यति यश्च हेतुर्भवताव्य
पदिष्टः तव्यजादिभिस्तुल्यपर्यायः प्राप्नोति
इति तुल्यः स तव्यादिष्वप्येतावदिह तु त्वम्
विप्रतिषेधे परमिति पठिष्यति स आचार्यः
सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधित
मेवेति पुनरपि पठिष्यति पुनः प्रसंगविज्ञा
नात्सिद्धमिति कथं पुनरियता सूत्रेणाम
र्थो लभ्यम् लभ्यमित्याह कथम् इह भवता
हेतुर्व्यपदिष्टो तव्यजादिभिस्तुल्यपर्यायः

श्री·म
हा भा·
२६५

प्राप्नोतीति वाप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा
दिति च तद्यदा तावदेष हेतुः तव्यजादिभिस्तुल्य
पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्य
नेन किं क्रियते नियमः विप्रतिषेधे परमेव भ
वतीति यत्तदुपपन्नं भवति सकृद्गतौ विप्रति
षेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति यदा त्वेको हेतुः
अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तदा वि
प्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते द्वारम् विप्र
तिषेधे परं भवतीति तस्मिन्कृते यदि एवमपि प्रा
प्नोति तदपि भवति तदा तावदेतदुपपन्नं भव
ति पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धमिति विप्रति
षेधे परमित्युक्तो गाधिकारे एवमिति वक्तव्य
किं कृतं भवति एवं विप्रतिषेधा न प्रदितव्या
भवन्तीति गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेन एवं विप्र
तिषिद्धम् नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति कथं
ये परविप्रतिषेधाः इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी एव
विप्रतिषेधेनेति तत्रैव भिद्यते यथान्यासमे
वास्तु कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः विप्रतिषिद्धं
परमित्येव सिद्धम् कथं परशब्दोयं बह्वर्थः
अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते तद्यथा पूर्वः परः इति
अस्त्यन्यार्थे वर्तते परपुत्रः परभार्येति अन्य
पुत्रः अन्यभार्येति गम्यते अस्तीष्टवाची पर
शब्दः तद्यथा परं धाम गत इत्युच्यते इष्टं धाम

गतश्चकिंगम्यतेनयङ्डुवाडीयङ्शाडुलस्येदं
ग्रहणंविप्रतिषेधपरंयदिहेहंतङुवतीति श्रेत
रंगाम् श्रुतरंगंचवलीयोभवतीतिवक्ष्यम ।
किंप्रयोजनम प्रयोजनम यणादेशोत्वोत्वानि
गुणाद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः गुणायणादेशः
स्थानेःस्थानागुणश्चप्राप्नोतियणादेशश्चपर
त्वाद्गुणःस्यात् यणादेशोभवत्यन्तरंगतः हृङो
यणादेशः हृयोकाम्सिः हृङिश्चभवतियणादे
शश्चपरत्वाद्धृङिःस्यायणादेशोभवत्यंतरंग
तः द्विर्वचनायणादेशः इहूषति सस्नूषति
द्विर्वचनंस्यात् यणादेशोभवत्यंतरंगतः अ
लोपस्ययणादेशस्यचनास्तिसंप्रधारणास्व
रायणादेशः घोकाम्सिः स्वरश्चप्राप्नोतियणा
देशश्चयणादेशोभवत्यंतरंगतः गुणादेका
देशःकाद्वेयः गुणश्चप्राप्नोत्येकादेशश्च
परत्वाद्धृङिःस्यात् एकादेशोभवत्यंतरंगतः
हृङेकादेशः वेतपरम्लिःसोधितिः हृङिश्च
प्राप्नोतिएकादेशश्चपरत्वाद्धृङिःस्यात् एका
देशोभवत्यंतरंगतः हृङे द्विर्वचनादेकादेशः
नेयदोदनःनेष्टदनः जोदनमिच्छति जोदनी
यतिजोदनीयतेःसन जजोदनीयिषतीतिद्वि
र्वचनंप्राप्नोत्येकादेशश्चनित्यत्वादेकादेशो।
भवत्यंतरंगतः अल्लोपादेकादेशःपुनाश्रुने

श्री. म. भा. २६६

अल्लोपश्चप्राप्नोत्येकादेशश्चपरत्वाल्लोपःस्यात्
एकादेशोभवत्यंतरंगतः नेतदस्तिप्रयोजनम्
नास्त्यत्रविशेषः अल्लोपेनवानिवृत्तेसत्येकादेवेन
नवा अयमस्तिविशेषः अल्लोपेनानिवृत्तेसत्या
स्वरान्तनिवृत्तिस्वरःप्रसज्येतनान्तोदात्तनिवृत्ति
स्वरःप्राप्नोतिकिंकारणं नगोश्वसावर्णरा
दितिप्रतिषेधात् नेषउदात्तनिवृत्तिस्वरप्रति
षेधः कस्यतर्हित्रतीयादिस्वरस्यतत्रतर्हित्र
तीयादिनास्तिपुनःपरस्येति एवंतर्हिलक्ष
णस्यप्रतिषेधंशुष्मः येनकेनचिल्लक्षणेनप्र
सक्तस्यविभक्तिस्वरस्यप्रतिषेधः यत्रतर्हिविभ
क्तिर्नास्तिवक्ष्यतीतियदेतन्नरथस्योदात्त।
निवृत्तिस्वरस्यापिप्रतिषेधोविज्ञायतेनैवश
क्यम् इहापिप्रसज्येत कुमारीतिएवंतर्ह्या
यमहृत्तिज्ञापयतिनोदात्तनिवृत्तिस्वरःशुन्य
वतरतीतियदयंश्वः शाङ्गरवादिषुपठति।
शोतोदात्तार्थयत्नंकरोति सिद्धंस्या मेवम्
रादेकादेशः सोधितिः वेतपारयिःस्वरश्च
प्राप्नोत्येकादेशश्चपरत्वात्स्वरःस्यात् एकादे
शोभवत्यंतरंगतः गुणास्यन्तोहयोश्चनास्ति
संप्रधारणा हृङेविधानेन्तोदिःसोधिःहृङिः
प्राप्नोति इकोन्तवपरत्वाद्धृङिःस्यात् इकोन्तभ
वतोरंगतः द्विर्वचनादिन्वत्वप्रानेत्सीयेते

तिपो ऽप्यर्थे ते द्विर्वचनं प्राप्नोति इत्येवं च नित्यत्वा
द्विर्वचनं स्यात् इत्यतो न भवतीत्यन्तरेणातः अल्लोप।
स्य चेत्यत्र यो ऽनुनासिके प्रत्याहारणे स्वरेणास्मीवि
शेषः इएदृशीनामाङ्गुणः सावर्णदीर्घत्वात्
प्रयोजनं अप्यजेड्ढम् अवपेड्ढम् हलेड्ढम्
लवेड्ढम् नेड्ढम् यजेड्ढम् आङ्गुणश्च प्राप्नो
ति सवर्णदीर्घत्वं च परत्वाद्दीर्घत्वं स्यात् आङ्गु
णो भवत्यन्तरेणातः न वा सवर्णदीर्घस्यानवका
शत्वात् अनवकाशः सवर्णदीर्घत्वमाङ्गुणेवा
धते नैतदेतन्नेत्यास्ति किं कारणम् सवर्णदी
र्घत्वस्यानवकाशत्वात् अनवकाशपरमिति
इहापि न हि स्यात् स्योनेति शाकाबकम् नवा
परत्वाङ्गुणः स्यात् ऊजापोरेकादेशः ईत्वलोपा
भ्याम् ऊजापोरेकादेशाईत्वलोपाभ्याम् भव
त्यन्तरेणातः ईत्वादेकादेशः खट्वीयति माली
यति ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च परत्वादीत्वं स्या
त् एकादेशो भवत्यन्तरेणातः लोपादेकादेशः
कामण्डलेयः माद्रवाहेयः लोपश्च प्राप्नोत्ये
कादेशश्च परत्वाल्लोपः स्यात् एकादेशो भवत्य
न्तरेणातः अथ किमर्थमीत्वलोपाभ्यामित्युच्य
ते न लोपाद्वाभ्यामित्युच्यते संख्यातानदेशः
प्राप्नोति माभ्भरिति आपोरेकादेशो लोपेपि
प्रयोजयति चौतिः वाल्मीकिः आत्वनपुंसको

श्री॰
म॰ भा॰
२६८

पसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशगिव
धिभ्यः आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अ
यवायावेकादेशगिवधिभ्यो भवत्यन्तरेणातः
रैरैलानीयम् ग्लैग्लानीयम् वेनवानीयम्
शोनिशानीयम् ग्लाञ्छुत्रे ग्लाञ्छुत्रम् आत्वं
च प्राप्नोत्यनेन च विधयः परत्वादेते विधयः स्युः
आत्वं च भवत्यन्तरेणातः नपुंसके उपसर्जनह्र
स्वत्वं च प्रयोजनं अतिरिपेत्र अतिनुत्र अतिवि
स्नुत्रम् अतिनुस्नुत्रम् आनाशासीदम् धा
राघोऽज्ञलीदम् निष्कौशाम्बीदम् निर्वाराण
सीदम् निष्कौशाम्बिस्नुत्रम् निर्वाराणसिस्नु
त्रम् नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोति।
एते च विधयः परत्वादेते विधयः परत्वादेते
विधयः स्युः नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्य
न्तरेणातः उपपत्तेकादेशागुणवृद्ध्यात्वदीर्घ
त्वे मम्मेत्वरीविधिभ्यः गुणैकादेशागुण।
वृद्ध्यात्वदीर्घत्वत्वेमम्मेत्वरीविधिभ्यश्च भव
त्यन्तरेणातः गुणादेशात् अग्निचिदत्र सोम
सुदत्र एकादेशात् अग्निचिदिदं सोमसुदि
दकम् गुणात् अग्निचिते सोमसुते वृद्धिः
प्रस्तुकः माङ्डुकः ओत्वात् अग्निचिति।
सोमसुतिदीर्घत्वात् जगाध्याम् ननगाध्याम्

इत्वात् जगत्यति जनगत्यति मम: श्रुतिवि
धात्वः सोमसुत्वानः ग्लैत्वात् जगाद्धः रीवि
धेः स्तृकत्यति पापकृत्यति सूनत्तानेभ्यावे
तिवक्रयम स्तृकत स्तृकुडुकृतो तकृप्राप्तो
त्येतेचाविधयः परत्वादेतेविधयः स्युः तत्रव
त्यंतरंगतः इयजादेशोगुणात् इयजादेशो
भवतिगुणात्वंतरंगतः धियति पियति इय
जादेशाश्चप्राप्नोतिगुणश्चपरत्वाद्गुणः यइ
जादेशोभवत्यंतरंगतः इयजादेशश्चव
क्रयः प्राडुडुयत प्रासतुवम श्वः संप्रस्ता
रणपूर्वत्वयणादेशात् श्वेः संप्रसारणपू
र्वत्वयणादेशाभवत्यंतरंगतः सुस्रवतः
सुस्रुवुः पूर्वत्वंचप्राप्नोतियणादेशाश्चप
रत्वाद्यणादेशः स्यात्पूर्वत्वंभवत्यंतरंगतः
कृप्राकारलोपात्पूर्वत्वंभवत्यंतरंगतः जु
हुवतः जुहुवुः पूर्वत्वंचेभवत्याकारलोप
श्च परत्वादाकारलोपः स्यात् पूर्वत्वंभवत्यं
तरंगतः सुरीलोपात् सुरीलोपात्प्रयोजनं
गौपगवी सोरामनीसुरश्चप्राप्नोतिलोपश्च
परत्वाल्लोपःस्यात् सुरोभवत्यंतरंगतः।
प्रत्ययविधिश्चप्राप्नोत्येकादेशश्च प्रत्यय
विधिश्चप्राप्नोत्येकादेशश्चपरत्वादेका

देशः स्यात् प्रत्ययविधिभवत्यंतरंगतः पर
त्वत्र पटत्वत्र लादेशश्चप्राप्नोतियणादेशा
श्चपरत्वाद्यणादेशः स्यात् लादेशोभवत्यंत
रंगतः तत्सुकृषांतोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वात् तत्सुकृषांतोदात्तत्वंपूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वाद्भवत्यंतरंगतः पूर्वशालाप्रियः
अपरशालाप्रियः तत्सुकृषांतोदात्तत्वंचप्रा
प्नोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चपरत्वात्पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वं स्यात् तत्सुकृषांतोदात्तत्वंच
भवत्यंतरंगतः प्रत्यान्येतस्याः परिभाषायाः
प्रयोजनानि यदर्थमेषापरिभाषाकर्त्तव्या
यदि संतिप्रयोजनान्येषापरिभाषाक्रिय
ते इयमपिकर्त्तव्या असिद्धंबहिरंगलक्ष
णमंतरंगलक्षणे इति किंप्रयोजनम् प
चावेदम पचामेदम् असिद्धत्वाद्बहिरंग
लक्षणस्यगुणस्यांतरंगलक्षणमैत्वंमाभू
दिति उभेनाहि कर्त्तव्ये नेत्याह्नानयेवसिद्ध
म इहापि स्योनस्योनेति असिद्धत्वाद्बहि
रंगलक्षणइत्युच्यते अन्तहूः हिरण्यहूः
असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्योटः नैतंद्वा
लक्षणोयणादेशोनप्राप्नोति नघरोषः
असिद्धंबहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणा इ।

स्युक्तानन्तो वृत्वामिनामानेनेयं वहिष्यत्य
ग्निरितिमानसैं षा परिभाषा कर्तव्या न कर्त
व्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परि
भाषेति यदयवाहभूतिति कृदेशाल्लितस्य
दोषः एवं परोत्तरपदयोर्हेडिस्वरावेकादेशा
त अनेनगतभिन्निहृत्तेनेन प्राप्नुतः एवं प्रकाम
शामः अपरेप्रकामशामः गुडोदकमिलोद
कम् उदके केवल इति अपवर्गाभावान्नस्या
त् नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति एवं
परोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेशा
इति यदयं नेद्वस्य परस्येति प्रतिषेधं चास्ति क
थं कृत्वा ज्ञापकम् इद .... नेत्रैकाद्यस्येति
लोपेन क्रियते परमकादेशेन अनस्ब इदं सप
नः नत्रैकाहद्धेः प्रसंगः पश्यति त्वाचार्यः
एवं परोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैका
देशाइति ततो नेद्वस्य परस्येति प्रतिषेधं ना
स्ति यणादेशाद्धि पूर्वो यणादेशादन्तरंगतो
भिन्निहृत्तादियवोन प्राप्नुतः वैयाकरणाः
सौवश्वः लक्षणं भवति धात्वृद्धिप्रसंग इदु
वौ भवत इति नैष दोषः अनवकाशा विधु
योग अचीत्युच्यते किं पुनः कारणम् अचीत्यु
च्यते इहमाभूत्नाम पितिकायनः औपगव इति

श्री॰
म॰ भा॰
२६५

नरत्र लोपो यणवलीति लोपो भवतीति यत्र
तर्हि लोपो नास्ति प्रेयमेषुः प्रेयंगव इति उ
स्मिपत्तृपास्त्र उस्मिपत्तृपादेशान्तोभिनिर्हृत्तादि
यादेशेन प्राप्नोति पचेयुः नैवं विज्ञायते या
इत्येतस्य धवति इति कथं तर्हि यामत्येतस्य
धवतीति लृल्लोप यणयवायावेकादेशे
भ्यः लोप यण यवायावेकादेशेभ्यो लृव
लीयानिति वक्तव्यम् गोमान्प्रियोस्य सोयं
गोमत्प्रियः यवमत्प्रियः गोमानिवात्मान
माचरति गोमन्यते यवमन्यते यणादेशात
ग्रामण्यः कुलग्रामणि कुलम् सोनन्यः कु
लसेनानि कुलम् अयवायावेकादेशेभ्यः
गवेहितम् गोहितम् रायः कुले रैकुलम्
नावः कुलम् नौकुलम् हूकाद्वयम् हूकम
यम् लवक्वाप्याप्यलंघं चविषयः परत्वादेते
विषयः लृवलीयानिति वक्तव्यत्वस्य भाष्या
त इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथम
माह्निकम् ॥ सत्याख्योनदी ॥ सइति किम
र्थम् खद्वामाला किं चस्मात् खद्वावंधुः
मालावंधुः नदीवंधुः नीस्तेषश्रः प्रसत्येते
इहबव कुवलदु इति नयन इति कस्मात् न्य
नेनैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो

नदीसंज्ञा भवतीति यस्यं ने ‥ घामीभ्य इति स्थ
गवद्ग्रहणं करोति इदं तर्हि मात्रे मातृ इति ग्रापन।
घा इत्यां प्रसमेन किम्पुनर्विहदीर्घ्यो ग्रहणम्मा
होस्विद्ध्रस्वयोः किं वतः यदि दीर्घयो ग्रहणं म्य
इति निर्देशो नोपपद्यते दीर्घाङ्डिप्रवेस्त्सवर्णे दी
र्घः प्रति षिध्यते उत्तरपदविशेषणं न प्रकल्प
ते क्रस्वावितियदि ह्रस्व क्रस्वो अथ क्रस्वो न ध
ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् अथ क्रस्वयोः।
हेशाकटे अत्रापि प्राप्नोति नेषदोषः अवश्य
मत्र विभाषा नदी संज्ञा प्रतिषेध्या उभयं ही
ते हे शाकटि हे शाकट इति व इहतर्हि शाकटि
धनरीति नदीवृद्धिरीति नेत्य प्रसवः प्रसत्यन इ
ह च वृद्धशाकटिः नया तः कार्य इति कः प्रसज्य
ते नैष दोषः ङि.तिक्रस्व इति प्रतिषिध्यमा भवि
ष्यति ङि.त्य वक्रस्वौ पूर्व नदीसंज्ञौ भवतः नान्य
त्रैकेमध्यकारियमोऽभवेदिति विधेयना स्तीति
कृत्वा इह वास्ति विधेयम् किं नदीसंज्ञा प्राप्ता
सा विभाषा विधेया न या एवं वा विधिरस्ति नियमो
मोऽस्त्विति अपूर्वं एवाविधिर्भविष्यति न निय
मः अथार्थेनित्ययोगः स्यात् प्रकल्प्येत निय
मः वा क प्रकल्प्येत नियमस्तर्हि भविष्यति क
थ्येन यो या विभागः करिष्यते इदमस्ति ह्रस्वौ

नदी नेयद्वृवस्थानावस्त्रीयामिति नोङ्ति
ङि.ति चेयत्नावद्स्थानौ पूर्वा अस्त्रीनदीसंज्ञौ
भवतः इयुवङ्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् य
थैवं शाकटये अत्र गुणेन प्राप्नोति द्वितीयो यो
गः कर्तव्यः शेषग्रहणं च न करिष्यते ह्रस्वा।
त्योनदी नेयुवङ्स्थानावस्त्रीयामिति नोइति
ङि.ति चेयुवङ्स्थानावस्त्रीनतो ङि.ति ङि.ति य
वङ्स्थानौ पूर्वा अस्त्रीनदीसंज्ञौ भवतः नतो ह्र
स्वौ च ह्रस्वात्यो ङि.ति नदीसंज्ञौ भवतः इयुवङ्
स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ततो घिः घिसंज्ञौ भ
वतः ह्रस्वात्यौ ह्रस्वौ ङि.ति न तौ सखिवर्जितौ
च ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः ह्रस्वात्यौ ङि.तेन चेति नि
वृत्तम् यदि तर्हि शेषग्रहणं न कर्तव्यम् ना
थः एकेनापि योगविभागेन नदीसंज्ञा लब्धः।
तस्माद्ध्रस्वयोर्घिसंज्ञा वाधिका भवति तस्मात्
त्यायो प्राप्ता यो ङि.ति विभाषारभ्यते अथवा उ
नरक्तदीर्घयोः ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यते
दीर्घाङ्डि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यत इति वाक्
हसी तेवे भविष्यति छन्दसीत्युच्यते न दं छन्दः
छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति यदप्युच्यते उत्त
रपदविशेषणं न प्रकल्प्यते ह्रस्वावितिय
दि च न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न ह्रस्वावितिव

तएवं विज्ञास्यामः घार्यौ कुमार्याविति कोयं दो
ङ्कौ स्वाभ्रुवौ णौ अथ स्त्र्याख्याविति कंपेशब्दः
स्त्रियमाचष्टे तेन स्त्र्याख्यौ स्त्र्याख्यायावित्येवं प्रा
प्नोति अथ सर्गो हि कोऽपि विधीयते न तर्हीदानी
मिदं भवति यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवा
न्ददौ ब्राह्मणेभ्यः गवाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन
जीवतीति छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति नैषा हीष्टिः
एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति स्त्रियामाख्या
यते स्त्र्याख्यौ यदि कर्मसाधनः कास्त्रियाः स्यात
त् स्त्रियाश्च न सिध्यति तेच लत्यपि श्रियेपुत्रेवं
तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति स्त्री आख्या ययोः तयोर्वि
ति स्त्र्याख्यावेवमपि कास्त्रियाः स्यात् स्त्रियाश्च
न सिध्यति तेच लत्यपि श्रियेपुत्रेवं तर्हि विग्र
भविष्यति अथवा पुनरस्तु कर्त्रेव स्त्रियमाचष्टेन
स्त्र्याख्याविति न तु वो क्रमः स्त्र्याख्यायावित्येवं भ
विष्यति अनुपसर्गो हि कोऽपि विधीयते स्त्रलविध्
नादि पाठान्को भविष्यति एवं च कृत्वा सोप्यदोषो
भवति यदुक्तम् यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जा
ते गवां ददौ ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमु
ञ्छेन जीवतीति अथाख्याग्रहणं किमर्थं नदी
संज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् स्त्रीवि
षयोरेव यौ नित्यं तयोर्नदीसंज्ञा यथा स्यात् ।

श्री
म० भा०
२२१

इहामाभूत् ग्रामण्ये प्रथमलिंगग्रहणं च प्रथ
मलिंगग्रहणं च कर्तव्यं ॥ प्रथमलिंगयोः स्त्र्याख्यौ
विति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् प्रयोजनं क्विप्
समासः प्रयोजनं क्विप् लुप्समासाः क्विप्
कुमार्यै ब्राह्मणालचम् खरकुट्यै ब्राह्मणाय
समासः अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्म्यै ब्राह्म
णाय अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियु
वस्थानप्रतिषेधे यवस्थानप्रतिषेधप्रसंगोऽ
वयवस्येयुवस्थानत्वात् अवयवस्त्रीविषय
त्वात्सिद्धमिति चेत् इयुवस्थानप्रतिषेधे य
स्थानयोरपि स्त्रियोः प्रतिषेधः प्रसज्येत आध्यै
प्रध्यै ब्राह्मण्यै किं कारणम् अवयवस्येयुव
स्थानत्वात् अथ पुनरियुवस्थान इति सिद्धं
त्वेगाद्रूपग्रहणायस्यागस्येयुवौ न स्याताम्ति
षात् सिद्धमेतत् कथं यदनुप्रयुज्यते य
स्यागस्येयुवौ भवतः तस्येदं ग्रहणं न चेत्तस्या
गस्येयुवौ भवतः कुत्रेयुवङ्स्थानप्रभृतीनां च
स्त्रीवचने कुत्रेयुवस्थानौ च प्रभृतीनां च यथा
कुप्रभृतेः स्त्रीवचनमेव नदीसंज्ञौ भवतः श
कट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै कुमाभूत् श
कट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मणाय येन्वे अ
तिब्राह्मण्यै कुमाभूत येनवे अधिपेन वे

ब्राह्मणाय श्रियै प्रतिश्रियै ब्राह्मण्यै कुमाश्रुत
श्रियै प्रतिश्रियै ब्राह्मणाय भ्रुवै प्रतिभ्रुवै ब्रा
ह्मण्यै कुमाश्रुते। शकटयै प्रतिशकटयो भ्रुवे
प्रतिभ्रुवे ब्राह्मणाय अपर आह स्त्री च इयव
ङ्स्थानौ च प्रहृत्वाच प्राकाहृत्वे: अस्त्रीवचनप्रव।
नदीसंज्ञा भवतीति वक्तव्या एतान्येव विपरीत
उदाहरणानि किमर्थमिदमुच्यते प्रथमलि
ङ्गग्रहणं चोदितम् तदेवं विज्ञायेत सर्वमे
तद्विकल्पितमिति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वा अन्वा
चष्टे स्त्री च इयुवङ्स्थानौ च प्रहृत्वाच स्त्रीवचन
एवमाकृत्प्रहृत्वे: स्त्रीवचनएवेति षष्ठीमुक्तौ
हेतास्मिन्योगविभागः कर्तव्यः षष्ठीमुक्तमिति
प्राकृस्तुटस्मिश्चि संज्ञा भवति ततः वाचस्तुटस्मि
विभाषा भवति सुपां व्यत्ययः तिङां व्यत्ययः
लिङ्गव्यत्ययः कालव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः
आत्मनेपदपरस्मैपदव्यत्ययः सुपां व्यत्ययः
युक्ता माता सीद्धुरि दक्षिणायाः धुरि दक्षि।
णायामिति प्राप्ते तिङां व्यत्ययः चषालं ये
अश्वयूपाय तक्षति तक्षन्तीति प्राप्ते वर्णव्य
त्ययः त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीर्यं सहि
तमिति प्राप्ते लिङ्गव्यत्ययः मधोर्गृह्णाति
मधोस्तृप्ता इवासते मधुन इति प्राप्ते का

श्री
२२२

लव्यत्ययः श्वोग्नीनाधास्यमानेन श्वः सोमेन
यक्ष्यमाणेन स्वः आधानात् श्वोयस्म इत्येवं प्राप्ते
पुरुषव्यत्ययः अधा स वीरै दशभिर्वियूयाः वि
यूयादित्येवं प्राप्ते आत्मनेपदव्यत्ययः ब्रह्मचा
रिणमिच्छते इच्छतीति प्राप्ते परस्मैपदव्यत्य
यः प्रतीमन्यऊर्मिर्युध्यति अन्वीपमन्यऊर्मि
र्युध्यति युध्यत इति प्राप्ते ॥ यस्मात्प्रत्ययविधि
स्तदादिप्रत्ययेङ्गमितीयमुच्यमाने दधिश्रु
ना अत्रापि प्रसज्येत तदेतन्नियमग्रहणेन वि
धिग्रहणेन विधिग्रहणेन च समर्थितेन किं क्रिय
ते सन्नियोगः यस्मात्प्रत्ययो विधीयते तदादि
तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति अथ तदादिग्रहणं कि
मर्थं अङ्गसंज्ञायां तदादिवचने स्यादि नुमर्थम
अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्यादि नुम
र्थं स्याद्यर्थं नुमर्थं च स्याद्यर्थं करिष्याव: नुमर्थं
कुण्डानि वनानि मित्वदोरुपसंख्यानम् मि
हतः मद्गुतः चोपसंख्यानं कर्तव्यमिहतः।
भिनत्ति छिनत्ति महतः संचस्करतः संच
स्करुः किं पुनः कारणं न सिध्यति मद्रो वहि
रङ्गलक्षणत्वात् बहिरङ्गः मद्रू अन्तरङ्गो गु
णः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे बद्यते तन्मेया
गादेशगुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञ्

र्थमिति तद्यथा गंगायमुनादेवदत्त इति अत्रे
कानदीगंगायमुनाव प्रविष्टा गंगायमुनाग्र
हणेन गृह्यते यदि संयोगोपधग्रहणेन इहापि
सत्वरन्तः सत्वरुरिति संयोगोपधस्यैव सिद्धम्
इदं तु न सिध्यति सेचस्करन्तः सेचस्कुरिति
इहैतस्य ग्रहणं भवति तदादेशो नवेदं तत्तु ना
पितदादेशसिद्धेस्तु तदाद्यादिवचनात् सिद्धमेत
त्कथं तदाद्याद्यर्थासंभवतीति वक्तव्यम् किं
सिद्धं तदाद्यादीति तस्यादिस्तदादिस्तदादिर्वादि
स्तत्तदिदं तदाद्यादि तदाद्यादीति तथा निर्देशः
कर्तव्यो न कर्तव्यः उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः त
द्यथा उष्ट्रमुखस्येव उष्ट्रमुखः खरमुखः एवं तदा
द्यादि तदादीति तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम
तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् तदेकदे
शभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते तद्यथा गंगायमुना
ग्रहणेन गृह्यते तद्यथा देवदत्तास्यायामर्थे देवदत्ता
शब्देन विषमउपन्यासः इहैकेषिद्रुणाः अथ
र्थपरिमाणं नामरूपानवाचकाभवंति यथ
तैसंख्याः शब्दाः परिमाणशब्दाश्चैव संभवन्ति
एकेनाप्युपायेन भवति द्रोणः खारी आढक
मिति नैवाधिके न न्यूने केचिद्यावदेव तत्र भव
ति तावदेवाहुः यथा नेन्द्रियेणाशब्दाः शाश्च

श्री
म॰ भा॰
२२३

तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणोपि शुक्लः
नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणि
कामात्रेपि द्रव्ये अथ संख्यावाचकपरिमाण
नामर्थानां क्रियते साकेनाधिक ·· स्यात्।
एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेश
भूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमद
सोरकोरिति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति
कथं कृत्वा ज्ञापकम् इदमदसोः कार्यमुच्य
मानं कः प्रसंगः यत्सककारयोः स्यात् यत्त
र्हि न वाच्यं तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते
इत्यतस्सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति अथ द्वि
तीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थं प्रत्ययग्रहणं पदा
दावप्रसंगार्थम् प्रत्ययग्रहणं क्रियते पदा
दौ यसंख्यासाभूदिति किं च स्यात् अर्थ
मुर्थमिति अथ गस्याति इषुस्यवसोस्याताम्
परिमाणार्थे चापि द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते
यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेशमिन्नुपमाणे
द्यातन्यस्याप्यसंज्ञाप्रसंगस्तत्तर्हि कर्तव्य
न कर्तव्यं कथमित्यानीमंगकार्यं भविष्यति
प्रत्यय इति प्रकृत्यंगकार्यं वक्ष्यामि प्रत्यय
इति प्रकृत्यंगकार्यं वक्ष्यामि प्राकरणे उपदिष्टे
म् उपसर्गास्त्वेव ···· प्रातुतः सिद्धं तु प्र
त्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदा

हेस्तदंतस्य च ग्रहणं भवतीत्येषापरिभाषाक
र्तव्या कः पुनरत्र विशेषः एषा वा परिभाषा क्रि
येत प्रत्ययग्रहणं वा अवश्यमेषा परिभाषा
कर्तव्या बह्वन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोज
नानि कानि प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्य
यसमासतद्धितविधिस्वराः धातरेवदृन्नः ।
चिकीर्षकः संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति
धातुप्रातिपदिके देवदत्तग .... संघातस्य
प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति प्रातिपदिकं प्र
त्ययमहांतं पुत्रमिच्छति संघातात्प्रत्ययोत्प
त्तिः प्राप्नोति प्रत्यय समासकृद्धस्य राज्ञः पु
रुषः संघातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति समास
तद्धितविधिर्देवदत्तगार्ग्यायणः संघातात्त
द्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति तद्धितविधि स्वरदेव
दत्तो गार्ग्यः संघाते ञित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोत्य
तः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भ
वतीति न दोषो भवति सा तर्ह्येषा परिभाषा
कर्तव्या न कर्तव्या एवं वक्ष्यामि यस्मात्प्रत्य
यविधिस्तदादि प्रत्यये परतः समाणेष्यते ।
ततो गसंज्ञा च भवति यस्मात्प्रत्ययो विधि
स्तदादि प्रत्यये परि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
तदादेर्ग्रहणं भवतीत्यनुच्यते अवतप्तेनकु
लस्थितं तत्पतत्त उदकविशीर्णेत पतत्त ।

श्रीः म॰ भा॰ २७४

सगतिकेन ससनकुलेन समासो न प्राप्नोति एवं त
र्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्य
त्र नत्वेव वक्ष्यामि कृद्ग्रहणे गतिकारक एवं स्या
पि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या कान्य
स्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्रयोजनं सं
घाततद्धितविधिस्वराः अवतप्तेनकुलस्थितं
तेपतत्त उदकेविशीर्णेत पतत्त सगतिकेन स
नकुलेन च समासः सिद्धो भवति समासतद्धि
तविधि सांकुटिनम् व्याक्रोशी संघातात्तद्धि
तोत्पत्तिः सिद्धा भवति कृद्ग्रहणे गतिकारक
पूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति सा त
र्हि एषा परिभाषा कर्तव्या न कर्तव्या आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं
गतिरनन्तर इति अनंतरग्रहणं करोतीति ॥
सुप्तिङन्तं पदं अंतग्रहणं किमर्थं न सुप्तिङौ वा
च्येत केनेदानीं तदंतानां भविष्यतीति तदंतवि
धिना अन्तग्रहणं पठति पदसंज्ञायां तदंतवच
नमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतवि
धिप्रतिषेधार्थम् पदसंज्ञायामंतग्रहणं क्रि
यते ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यम् एतज्ज्ञापयत्याचा
र्यः अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदं
तविधिर्भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं
नरमसमर्याचः नरमसमर्थेतस्य च संज्ञा न भवती

ति किं च स्यात् कुमारी गौरितराद्यतिश्च नयाक्रो
स्रोभवतीति कृत्स्नं प्रसज्येत यद्येतज्ज्ञाप्यते स
नाघंताघानवः श्रुतग्रहणं कर्तव्यं क्रोडादिनस
मासाश्च श्रुतग्रहणं कर्तव्यं इदं प्रक्रोडाप का
र्थम् हेतावप्रियते न्यासएव यदपुच्यते क्रो
डादिनसमासाश्च श्रुतग्रहणं कर्तव्यमिति न
कर्तव्यं सूर्यंवदिति वर्तते क्रोडादितां तेवैवा
र्थवित् नैकवसाः क्रोडादिताः ॥ नःक्ये ॥
किमर्थमिदमुच्यते नलं वर्तते परमित्येव सिद्धे
नियमार्थोयमारंभः नांतमेव क्ये पदसंज्ञं भवति
नान्यत् कमाश्व वाध्यति सिध्यति ॥ स्वादि
ष्वसर्वनामस्थाने ॥ असर्वनामस्थान इत्युच्य
ते तत्र तेराजानत्वाम् असर्वनामस्थान इति प्रति
षेधः प्रसज्येत नाप्रतिषेधात् नायं प्रसज्यप्र
तिषेधात् नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्था
नेनेति किं तर्हि पर्युदासोयम् यदन्यत्सर्वना
मस्थानादिति सर्वनामस्थाने व्यापारः यदिके
न चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति सर्वेन च प्राप्नोति
अप्राप्नेव अयथा चैनेतरायाम्प्राप्तिः साप्रतिषि
धेः कृतयत्नदनेन तस्याविधिर्वा भवति प्रतिषे
धो वा एवं प्राप्तिप्रतिषिद्धानया भविष्यति ॥
नन्वेव प्राप्तिः पूर्वाप्राप्तिवाधेन नो त्वन्तत प्र
तिषिद्धामतीवाधितस्य अयथायोगविभागः

श्री॰
म॰ मा॰
२१५

करिष्यते स्वादिष्ट एवं पदसंज्ञं भवति ततः स
र्वनामस्थाने अयचि एवं पदसंज्ञं भवति यजा
दावसर्वनामस्थाने इति यदित्तर्हि साद्यपि पदं
भवति पयः स्तनविकामेपदां तग्रहणं वादितं
इहमाभूत मद्रेकरोत्प्रियोविति नास्मिंक्रिया
माणेपिप्राप्नोति वाक्यपदयोरंत्यस्येत्येवं तत्
भवङ्योवारभवद्भ्यः पदसंज्ञा वक्तव्या भवद्भ्यः
वारयद्भ्यः ॥ यचिभम् ॥ भसंज्ञायामन्तरपदलो
पेषषः प्रतिषेधः भसंज्ञायामन्तरपदलोपे षषः
प्रतिषेधयोक्तव्यः षडंगुलिः षाडिक इति सिद्धम
वः स्थानिवत्वात् सिद्धमेतत्कथमवः स्थानिवद्भा
वात् संज्ञा न भविष्यति इहापि तर्हि न प्राप्नोति
वाराग्रीटेत्रः वाचिक इति वक्ष्यत्येतत्सिद्धमेका
क्षरे पूर्वपदानामन्तरपदलोपवचनादिति इहा
पि तर्हि प्राप्नोति षडंगुलिः षाडिक इति वक्ष्यत्येत
त् षषः प्रत्यादिवचनादिति नभोंगिरोमनुषो
वत्युपसंख्यानम् नभोंगिरोमनुषां वत्युपसंख्या
नेकर्तव्यम् नभस्वत् अंगिरस्वत् मनुष्वत् वृष
एवस्वश्वयोश्छन्दसि भसंज्ञा वक्तव्या वृषण्वस
वृषण्वस्य पञ्चिरवृषणश्वस्य मेने ॥ उमोम
त्वर्थे ॥ अर्थग्रहणं किमर्थं ततसौ वतावित
वोच्यते तसौ वतावितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्

पयस्त्वात् यशस्त्वात् इहानस्मात् पयस्वी यश
स्वी अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मत्वर्थेऽपि वसिद्धं
भवति यस्मात्प्रत्ययेन समानार्थः यद्यर्थग्रहणं
क्रियते पयस्त्वात् अत्र न प्राप्नोति वहिमतुप् ।
मत्वर्थे वर्तते मत्वर्थोऽपि मत्वर्थे वर्तते तद्यथा देव
दत्तशालायाः आसनमानीयं तामिन्सुक्तेय
दिदेवदत्तोऽपि शालातो भवति सोऽप्यानीयते अप
त्ययादीनि उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् स
सद्रूभासस्वरकेनागोन बहुषु बहुवचनम्
बहुषु बहुवचनमित्युच्यते केषु बहुष्वर्थेषु
यद्येवं वृक्षः प्लक्षः अत्रापि प्राप्नोति बहवस्त
स्याः मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति एवं तर्हि ए
कवचनबहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एता येष्वर्थेषु
द्व्यादयो विधीयन्ते केषु च द्व्यादयो विधीयन्ते कर्मादि
षु नैव कर्मादयो विभक्त्यर्थाः के तर्हि एकत्वादयः
एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेषु अवशेषकर्मादयो नि
मित्तत्वेनोपादेयाः कर्मणः एकत्वे कर्मणो हि द्वेक
र्मणो बहुत्व इति एवं तर्हि यथा निर्देशः कर्तव्यः न
ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानम्'''' भवति निर्देशः
इह चैके मन्यन्ते नटे के मन्यन्ते इति परत्वादेक
वचनं भवति बहुषु बहुवचनमित्येषयोगः प
रः करिष्यते सूत्रविपर्यासश्चैवं कृतो भवति इ

श्री
म भा
१२५

ह्व बहुरोदनः बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं
प्राप्नोति नैष दोषः यत्रावबुध्यते न ह्यन्तरेण भा
वप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः इह कदाचि
द्गुणो गुणिविशेषको भवति तद्यथा पटः शुक्ल
इति कदाचिच्च गुणिना गुणो विशिष्यते पट''शु
क्ल इति यदा तावद्गुणो गुणिविशेषको भवति
पटः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यं तदा गुणगु
णिनोः तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भ
वति निर्देशः यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते प
टस्य शुक्ल इति स प्रधानस्तदा गुणो भवति न
तादृक्षेष हीतदा नान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणा।
प्रधानो भवति निर्देशः न च वयमिहैकत्वादि
भिः कर्मादीन्विशेषयामः किं तर्हि कर्मादिभि
रेकत्वादीन्विशेषयामः ॥ कथमेकस्मिन्नेक
वचनम् कस्यैकस्य कर्मणः द्वयोर्द्विवचनं के
योर्द्वयोः कर्मणोः बहुषु बहुवचनम् केषां
बहूनां कर्मणामिति कथं बहुषु बहुवचन
मिति एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकर
णवाचीबहुशब्दः तस्येह ग्रहणं न वैपुल्य।
वाचिन इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् य
दुक्तम् बहुरोदनः बहुः सूप इति परत्वाद्ब
हुवचनं प्राप्नोतीति यदप्युच्यते इह चैके
कमन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नै

षेदोषः एकशब्दोयं बह्वर्थः अस्त्येव संख्यापदम्
तद्यथा एकः द्वौ बहव इति अस्त्यसहायवाची त
द्यथा एकाग्नयः एकहलानि एकाकिभिः क्षु
द्रकैर्जितमिति अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते तद्यथा सधमा
दो द्युम्न एकास्ताः एकोन्य इत्यर्थः तदोन्यार्थे व
र्तते तस्येह प्रयोगः किमर्थं पुनरिदमुच्यते स
स्मिन्नामविशेषविधानात् द्व्येकविप्रयोगात्वाश्र
नियमार्थं वचनं सुपः अविशेषेण प्रातिपदिका
द्विधीयते तत्रैतत्स्यात् यथा अविशेषेणाविधीय
ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति द्व्येकविप्रयोगात्वाश्र
द्व्यपते त्वल्पविप्रयोगः विरुद्धः प्रयोगः तद्यथा
अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादा मे सुकुमारा इति
स्मिन्नामविशेषविधानाद्द्व्येकविप्रयोगात्वाश्र
व्यतिकरः प्राप्नोति इष्यते वा व्यतिकरः स्यादिति
न त्वानेन यत्नेन सिध्यतीति नियमार्थं वचनम्
एवमर्थमिदमुच्यते अथ तस्मिन्क्रियमाणे द्व
नयोः प्रत्ययनियमः एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयो
रेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति आहोस्वि
दर्थनियमः एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयो
र्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमिति कश्चात्र विशेषः
तत्र प्रत्ययनियमे व्ययानां पदसंज्ञाभावोऽसत्त्व
वत्त्वात् अत्र प्रत्ययनियमे व्ययानां पद
संज्ञा न प्राप्नोति (उच्चैर्नीचैरिति ॥ ॥)

श्री·
प· भा·
२११

उच्चैः नीचैरिति किं कारणमसत्त्ववत्त्वात् अर्थनि
यमे सिद्धम् अर्थनियमे सिद्धं भवति अस्त्वर्थनि
यमः अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः ननु चोक्त
म् तत्र प्रत्ययनियमेव्ययानां पदसंज्ञाभावोऽस
त्त्ववत्त्वादिति नैष दोषः सुपां कर्मादयोप्यर्थाः
संख्या चैव तथा तिङाम् सुपां संख्या चैवार्थः।
कर्मादयस्तु तथा तिङां प्रसिद्धो नियमस्तत्र प्र
सिद्धस्तत्र नियमः नियमः प्रकृतेषु वा अथ
वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः एकत्वादयः
एकस्मिन्नेकवचनेन द्वयोर्न बहुषु द्वयोरेव
द्विवचनेन नैकस्मिन्न बहुषु बहुष्वेव बहुवचने
नैकस्मिन्न द्वयोरिति अथवाविशेषेणोत्पन्ना
ते उत्प[illegible]नां नियमः अथवा आचार्यप्रवृत्ति
ज्ञापयति भवत्यव्ययेभ्यः स्वादय इति यदय
मव्ययादाप्सुप इति अव्ययाल्लुकं शास्ति ॥ ।
इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाह्नि
कम् ॥ २ ॥ कारके ॥ किमिदं कारक इति संज्ञा
निर्देशः किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमा
नं गंस्यते इह हि व्याकरणे ये वा लोके प्रती
तपदार्थकाः शब्दाः तैर्निर्देशाः क्रियन्ते याव
ताः कृत्रिमाः टिघुभसंज्ञाः न चायं लोके प्रती
तपदार्थकः शब्दो न च लक्षणकृत्रिमा संज्ञा अधिका
रस्तत्र किमन्यच्च वक्तव्यं विज्ञातमन्यतः

संज्ञायाः कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो
ऽपि निर्देशः कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञि
नोपि निर्देशः कर्तव्यः इतरथा ह्यनिष्टप्रसं
गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारस्य इत
रथा ह्यनिर्दिष्टप्रसंगेन अकारकस्याप्यपा
दानसंज्ञाप्रसंगेन कुग्रामस्य समीपादाग
च्छतीति नैष दोषः नात्र ग्रामोपाययुक्तः किं
तर्हि समीपं यदा च ग्रामोपाययुक्तो भवति
तदापादानसंज्ञा तद्यथा ग्रामादागच्छतीति
कर्मसंज्ञाप्रसंगोकथितस्य ब्राह्मणस्य पंथा
नं पृच्छतीति कर्मसंज्ञा च प्राप्नोति अकथित
स्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीति नैष दो
षः अप्रकथितश्चायं अल्पत्ववाचं कीर्तने
वर्तते तद्यथा कश्चित्कश्चित्स्वल्पाह अप्र
वचाकथितः अस्माद्ग्रामे कीर्तित इति अल्प
प्रधाने वर्तते तद्यथा अकथितग्रामे अक
थितो सौ नगरे इत्युच्यते योयात्राप्रधाने भ
वति तद्यथा प्राधान्ये अकथितश्चात्रोवर्तते
तदेष दोषः ॥ अपादानं हस्तस्य पर्णं पतती
ति अपादानसंज्ञा प्राप्नोति कस्य हस्तस्य प
र्णं पततीति कुड्यस्यापि एडः पततीति तदा
पायस्याविवक्षितत्वात् नैव दोषः किं कार
णम् अपायस्याविवक्षितत्वात् नात्रापायो

श्री·
क· भा·
२२८

विवक्षितः कस्तर्हि सम्बन्धः यदा चापायो विव
क्षितो भवति तदापादानसंज्ञा तद्यथा हस्तात्प
र्णं पततीति सम्बन्धस्तत्रदा विवक्षितो भवति न
ज्ञायते के कस्य वा कुड्यस्येति अर्थे नहि दोषः
कर्मसंज्ञाप्रसंगो कथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथा
नं पृच्छतीति नैष दोषः कारक इति महती संज्ञा
क्रियते संज्ञा च नाम न लघीयः कुतः एतत्त ल
घ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् तत्र महत्याः संज्ञायाः क
रणे एतत्प्रयोजनम् अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञा
येत करोतीति कारकमिति अन्वर्थमिति विट
क्रतेनि कल्पेशाद्वानोपपद्यते करणं कारकं अ
धिकरणं कारकमिति ॥ सिद्धं तु प्रतिकारकं
क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः क
र्तृभावः सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः
कुतः प्रतिकारकं क्रियाभिद्यते किमिदं प्रति
कारकमिति कारकं कारकं प्रतिकारकं ।
को सौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् ।
अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधो
पकर्षणक्रियाः कुर्वन्देवदत्तः पचतीत्युच्य
ते सर्वत्र तदापवि वर्तते एष प्रधानकर्तुः पा
कः एतत्प्रधानकर्तुः पाकः अधिश्रयणो
णोदकासेचनतण्डुलावप) तं द्रोणं पच

ति ग्राफकं पचतीति संभवनक्रियांधारणक्रियां
च कुर्वतीस्थालीपचतीत्युच्यते अत्रतदापविवे
तेने पक्तोधिकरणस्यपाकः नतुधिकरणस्यक
र्तृत्वम् एधाः पचत्यन्याविक्लप्तेन्नवलिपचतीतिज्व
लनक्रियांकुर्वतिकाष्ठानिपचंतीत्युच्यते अत्रत
दापविवेतेनेपधकरणस्यपाकः एतत्करणस्य
कर्तृत्वम् ॥ उद्यमननिपातानिकर्तृस्थितिक्रिया
उद्यमननिपातानि कुर्वन्देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते
अत्रतदाच्छिदिर्वर्ततेते एधप्राधानकर्तृस्थेदः एत
त्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् यत्रत्वरणेनतस्यपरशो
श्छेदनं यत्नत्समानेउद्यमनेनिपातनेनैवपुरुषेणा
छिद्यतेनत्वरणेनतस्यपरशोश्छेदनम् अवयवपवेन
द्वैवविज्ञेयंस्तत्तथाहि असित्वरणेयोश्छेदनेवि
शेषः स्यात् योहिमन्यते उद्यमननिपातनादेत
द्भवति छिन्नश्रीति असित्वरणेयोश्छेदनेअवि
शेषःस्यात् यथासिनाछिद्यतेनत्वरणेनापितच्छि
द्यते ॥ अपादानादीनांतत्प्रसिद्धिः अपादाना
दीनांतत्कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिः तथाहिभवताक
रणाधिकरणयोः कर्तृत्वंनिदर्शितंतथापाद
नादीनांनिदर्श्यते नवास्वतंत्रपरतंत्रत्वान्नयोः
पर्यायेणवचनंवचनाश्रयावसंज्ञा नचैदोषः
किंकारणम् स्वतंत्रपरतंत्रत्वात् सर्वैवाश्रा

श्री॰
म॰ भा
२१५

स्वातंत्र्यपारतंत्र्येचविवक्षितेतयोः पर्यायेणवचन
म् तयोः स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोः पर्यायेणवचनेभ
विष्यति तद्यथा वलाहकाद्विद्योतते वलाह
कोविद्योततइति किंतत्सुच्युते अपादानादी
नांतत्प्रसिद्धिमितिनब्रूमः अपादानादीनांक
र्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति पर्यायेकरणाधिकरण
योः कर्तृत्वम् निदर्शितम् अपादानादीनांनि
दर्शनायपर्यायोस्येकः कुसूलकः स्थाल्यानिद
र्शनाय किंतर्हिसंज्ञायाअप्रसिद्धिः यावतास
र्वत्रवात्रस्वातंत्र्यपारतंत्र्यपरत्वात्कर्तृसंज्ञैव
वभवति अत्रापिनवास्वतंत्रपरतंत्रत्वान्नयोः
पर्यायेणवचनम् वचनाश्रयावसंज्ञेत्येवयथा
थापुनरिहं भवता स्थाल्याः कर्तृत्वंनिदर्शितं
संभवनक्रियांकुर्वतीस्थालीस्वतंत्रेति क्रोटा
नीपरतंत्रत्वाद्यत्रत्यतासन्नपरिवर्तनेनवानेवप
वमर्थेस्थाल्याःपारीयतेप्रत्यासन्नपरिवर्तनेनवक
रिष्यामीति किंतर्हिसंभवनक्रियांधारणक्रि
यांचकरिष्यामीति तत्रचस्थालीस्वतंत्रा क्रोटानी
परतंत्राएवं नहिस्थालीस्थीयते कथ्यमाने
स्थालीसंभवनक्रियांधारणक्रियांचकरोति
तत्रचासौस्वतंत्राक्रोटानीपरतंत्राएवंनहिप्रधा
नेनपारतंत्र्यमसमवायेस्थालीपारतंत्र्यम् वा

वायेत्वात्तत्रम् किं पुनः प्रधानं कर्ता कथं पुन
र्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति यत्सर्वेषु प्रधानेषु
सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति ननु च भोः
प्रधानमिति समवाये अयमेकोर्थः करणं का
रकमधिकरणं कारकमिति नायमेकोर्थः न
हि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तम् अधि
करणमिति कारकत्वम् न यथा गार्ग्यो देवद
त्त इति नत्र गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवद
त्त इति गार्ग्यत्वम् उभौ वान्योन्यविशेषकौ भव
तः एकद्रव्यसमवायित्वात् एवं तर्हि सामान्य
भूता क्रिया प्रवर्तते तस्या निर्वर्तकं कारकं अथ
वा यावद् ब्रूयात् क्रियायां साधकं कारकमिति एवं च
कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति इतर।
था हि कारके इति ब्रूयात् ध्रुवमपायेऽपादानम्
ध्रुवमिति किमर्थं ग्रामादागच्छति शकटेन
नैतदस्ति प्रयोजनम् कारकोत्तरत्राधिका
भविष्यति इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पततीति कुड्यस्य
पिण्डः पततीति जुगुप्साविरामप्रमादार्थाना
मुपसंख्यानं कर्तव्यं अधर्माज्जुगुप्सते अधर्मा
द्बीभत्सते जुगुप्सा विराम धर्माद्विरमति धर्मा
न्निवर्तते विराम प्रमाद धर्मात्प्रमाद्यति धर्मा
न्मुह्यति इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् सांकाश्य

श्री०
म भा०
२८

केभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति तत्रेदं
दं वक्तव्यम् न वक्तव्यम् ध्रुवमपायेऽपादा
नमित्यपादानमेव सिद्धम् इह तावत् अधर्मा
ज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सत इति य एष मनु
ष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखोऽधर्मः
कर्तव्यं नानेन कृत्यमस्तीति स बुद्ध्या संप्राप्य नि
वर्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम्
इह धर्माद्विरमति निवर्तते प्रमाद्यति मुह्यती
ति य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति
नेदं किंचिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति
स बुद्ध्या संप्राप्य विरमति निवर्तते प्रमा
द्यति मुह्यति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव
सिद्धम् इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका
अभिरूपतरा इति ये तैः साम्यं गतवन्तो भवन्ति
स प्रकर्षमवाप्य बुद्ध्या संप्राप्यान्या।
न्निवर्तते सामान्यात्तत्र ध्रुवमपाय इत्येव सिद्धम्
गतियुक्ते अपादानसंज्ञा नोपपद्यते ध्रुवत्वात्
गतियुक्ते अपादानसंज्ञा नोपपद्यते अध्रुवत्वा।
स्तात्पतितः रथात्प्रवीतात्पतितः सार्थाद्ग
च्छतो हीन इति किं कारणम् अध्रुवत्वात् ध्रौव्य
स्याविवक्षितत्वात् नैष दोषः किं कारणम्
अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् नात्राध्रौव्यं विवक्षितं

किंतर्हि ध्रौव्यम् इहतावदश्वाद्ध्रस्तात्पतितइति
यदश्वेत्वसमाश्रुगामित्वं तद्ध्रुवं तस्यविवक्षित
म् रथात्प्रवीतात्पतितइति यत्तद्रथस्यरथत्वेस्मिने
तस्मिन्नपिसतितद्ध्रुवं तस्यविवक्षितं यद्यपितावद्
दैवेनशुकात्तेवक्तुम् यद्देवेनुन्नंतंगतिर्युक्ता
लेषुकथंयावतः पतितः ईयमानात्पतितइ
ति अत्रापितथौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येवक्।
र्यंपुनः सतोधर्मा विवक्ष्यास्यात् सतोप्यवि
वक्षाभवति तद्यथा अलोमिकापत्तका अनु
दराकन्यति असतश्चविवक्षाभवति समुद्रः
कुण्डिकाविंध्योवर्द्धितमभवति ॥ भीत्रार्था
नाम् ॥ अयंयोगःशक्योवक्तुम् कथंवृकेभ्यो
बिभेति चौरेभ्योबिभेतिदस्युभ्योबिभेतिद।
स्युभ्यस्त्रायतेइति इहतावत् वृकेभ्योबिभेति
दस्युभ्योबिभेतीति यदायंमनुष्यः प्रेक्षापू
र्वकारीभवति सपश्यतियदिमांवृकाःपश्यं
तिध्रुवोमेमृत्युरितिसबुद्ध्यासंप्राप्यनिवर्तते
तत्रध्रुवमपायेऽपादानमित्येवसिद्धम् चौरे
भ्यस्त्रायतेइहयोयस्यसुहृद्भवतिसपश्यतिय
दीमंचौराःपश्यंतिध्रुवोऽस्यवधबंधनपरि
क्लेशाइतिसबुद्ध्यासंप्राप्यनिवर्तयतितत्रध्रु
वमपायेऽपादानमित्येवसिद्धम् ॥ पराजे

श्री
म॰ भा॰
२८१

रसोढः ॥ अयमपियोगःशक्योवक्तुम् कथम
ध्ययनात्पराजयते पश्यत्ययंदुःखमध्यय
नंदुर्धरंचगुरवश्चदुरुपचाराइतिसबुद्ध्यासंप्रा
प्यनिवर्ततेतत्रध्रुवमपायेऽपादानमित्येवसिद्ध
म् ॥ वारणार्थानामीप्सितः ॥ किमुदाहरणम्
माषेभ्योगावारयतीति भवेद्यस्यमाषानगावः
तस्यमाषाईप्सिताःस्युः यस्यतुखलुगावोन।
माषाःकथंतस्यमाषाईप्सिताः तस्यापिमाषा
एवेप्सिताः पश्यत्ययंयदिगावोमाषान्भक्षयेयुः
तदहममाधर्मेवराजभयंचेति अतस्तेप्सिताय
हेभ्योगावारयति इहकूपादंधंवारयतीति
कूपेऽपादानसंज्ञानप्राप्नोतिनह्यत्रस्यकूप
ईप्सिताःकस्तर्हियः तस्यापिकूपएवेप्सितः
पश्यत्ययमेषःकूपेमापप्तदिति ॥ अथवा
यथैवास्यान्यत्रापिपश्यतः ईप्सायवकूपेइ
ति इहाग्नेर्माणवकंवारयतीति माणव
केऽपादानसंज्ञाप्राप्नोति कर्मसंज्ञात्रबाधि
काभविष्यति अग्नावपितर्हिबाधिकास्या
त् तस्मात्कर्तुःकर्मणायदीप्सितमितिवा
वारणार्थेषुकर्मग्रहणानर्थकम् किंका
रणम् कर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिवचनात्
वारणार्थेषुकर्मग्रहणमनर्थकंकिंकार

णे कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मेति वचनात्
कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धम् अयमपि
योगः शक्योऽवक्तुम् कथं माषेभ्यो गां वारयती
ति पश्यत्ययं यदीमास्तत्र गच्छन्ति ध्रुवः सस्यवि
नाशः सस्यविनाशेऽधर्मोऽविनाशकस्यैव नाश
भयं चेति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुव
मपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥ अन्तर्धौ येनाद
र्शनमिच्छतीति ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्
कथमुपाध्यायादंतर्धत्ते इति पश्यत्ययं यदि
मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपाल
म्भ इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपा
येऽपादानमित्येव सिद्धम् न चेद्वोक्तमाख्याता
उपयोगे कारकमिति चेत्कथितत्वात्कर्म
संज्ञाप्रसंग इति नैष दोषः परिगणनं क्रि
यते दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति
अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् कथमुपाध्या
यादधीते इति अपक्रामति तत्तस्मादध्ययनं
यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति संत
तत्वात् अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्तीति ॥
जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ अयमपि योगः श
क्योऽवक्तुम् कथं गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा
जायंत इति अपक्रामन्ति तेभ्यस्ताः यद्यपक्रा

श्री
म. भा
२८२

मंति किं नात्यंतायापक्रामंति संततत्वात् अथ
वान्यास्त्वन्यास्त्वप्रादुर्भवन्तीति ॥ भुवः प्रभवः ॥
अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथं हिमवतो
गंगा प्रभवतीति अपक्रामति तस्मादापः यद्य
पक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामंति संततत्वात्
अथवान्यास्त्वन्यास्त्वप्रादुर्भवन्तीति ॥ कर्मणायं ॥
कर्मग्रहणं किमर्थं यमभिप्रैति संप्रदानमितीय
त्युच्यमाने कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत ।
येन ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ये
न ग्रहणादभिप्रयतः संप्रदानसंज्ञा निर्भज्यते ॥
अथाभिप्रग्रहणं किमर्थं कर्मणा यमेति ॥
कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति क
र्मनिमित्तत्वेनोपादीयते अथ यत्संप्रग्रहणं कि
मर्थं कर्मणाभिप्रैति संप्रदानमित्युच्यमाने ।
अभिप्रायस्यैव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत ॥ स
संप्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव संप्रैती
ति तस्यैव स्यात् उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र न
स्यात् उपाध्यायाय गामदात् उपाध्यायाय गां
दास्यतीति अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दो
षो भवति अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिक
र्माणि तेन यं वाभिप्रैति यं वाभिप्रैष्यति यं वा
भिप्रायात् तत्र तत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति

क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यं इहापि यथा स्यात्
श्राद्धाय निगल्हते युद्धाय सन्नह्यतीति पत्ये
शेत इति तत्तर्हि कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं कर्मणा यम
भिप्रैत्येत्येव सिद्धम् कथं क्रिया लोके कर्मे
त्युपचर्यते तद्यथा कां क्रियां करिष्यति किं कर्म
करिष्यामीति एवमपि वक्तव्यम् कृत्रिमाकृ
त्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति क्रियाकृत्रि
मं कर्म न सिध्यति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्य
माने कथं नाम क्रिया क्रियया ईप्सिततमा स्या
त् क्रियापि क्रियया ईप्सिततमा भवति क
या क्रियया संपश्यति क्रियया प्रार्थयति क्रिय
या अध्यवस्यति क्रियया क्रियया ‥‥‥ ‥
मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सन्बुद्ध्या तावत्कंचिद
र्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनया अध्यव
सायः अध्यवसाये आरम्भः आरम्भो निर्वृत्तिः
निर्वृत्तौ फलावाप्तिः एवं क्रियापि कृत्रिमं क
र्मैवमपि कर्त्तव्यम् ॥ कर्मणः करणसंज्ञा
संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा पशुना रुद्रं यजते प
शुं रुद्राय ददाति अर्थो वा किल पशुः संदिश्य
ते स रुद्राय उपाक्रियत इति ॥ क्रुधद्रुह ॥
किमिमे एकार्थाः कथंरूपिता षाकाते ।
विशेषयितव्यम् नानार्थाः कथं तेषां रूपो ।

श्री
म. भा.
२८१

सामान्यमस्ति आहोस्विन्नानार्थाः किंचातः यद्येका
र्थाः किमर्थं प्रत्येकं निर्दिश्यन्ते अथ नानार्थाः ॥
तेषां कथं रूपो सामान्यमस्ति न यत्रूपितः क्रु
ध्यतिना वा रूपितः द्रुह्यतिना वा रूपित ईर्ष्यति
ना वा रूपितासूयति ॥ साधकतमं करणं ॥
तमग्रहणं किमर्थं न साधकं करणमित्येवो
च्यते साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषा
मेव कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत सर्वाणि
कारकाणि साधकानि तमग्रहणे पुनः क्रिय
माणे न दोषो भवति नैतदस्ति प्रयोजनम् पूर्वो
त्तरावत्संज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भविष्यतीति ।
अपाय एव कृत्वा अपादानसंज्ञा प्राप्नोति सा
धकं करणमितीयत्युच्यमाने सति च करणसं
ज्ञा न तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति
एवं तर्हि लोकत एव सिद्धम् तद्यथा अभिरूपायो
दकमानेयम् अभिरूपतमायेति च गम्यते ए
वमिहापि साधकं करणमित्युच्यमाने सर्वाणि
च कारकाणि साधकानि तत्र साधके प्रवृत्ते
सति तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते एवं त
र्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या
चार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवती
ति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् आधारमाधा
यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निर्वृत्तिरिति

हैवस्मात् ग्रामादागच्छति नगरादागच्छतीति सां
काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाअभिरूपतराइत्यत्र
तस्मात् कारकसंज्ञायां तरबतमयोगो न भवती
त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ आधारोधिकरणं ॥ कत्याधे
मन्यते यत्रापेयः कृत्स्नमाधारे ······ गंगा
यांगावः कूपेगर्गकुलमित्यत्र न स्यात् कारक
संज्ञायां तरबतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भ
वति ॥ उपान्वध्या··ङ्वसः ॥ वसेरश्यर्थस्य प्रति
षेधः वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ग्रामे उ
पवसतीति सत्यं हि वक्तव्यो न वक्तव्यः नात्राप
पूर्वस्य वसेर्ग्रामोधिकरणं किं तर्हि उपपूर्वस्य
ग्रामे सोव्वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥ कर्तुरी
प्सिततमं कर्म ॥ तमब्ग्रहणं किमर्थम् कर्तु
रीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमाने अग्नेर्माणवकं
वारयतीति माणवकेपादानसंज्ञा प्राप्नोति नै
षदोषः कर्मसंज्ञा तद्बाधिका भविष्यति अ
ग्नावपि तर्हि बाधिका प्राप्नोति कृते पुनस्तम
ब्ग्रहणे तदुपपन्नं भवति यदुक्तं वारणार्थेषु क
र्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति व
चनादिति इहाप्यते ओदनं पचतीति यदि वा
ह्ययः पयसौदन इत्यंतरमभिनिर्वर्तते नैष दोषः
तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति ओदनार्थास्तण्डु
लाओदन इति अथेदं कथं भवितव्यं तण्डुला

श्री॰
म॰ भा॰
२८५

नोदनं पचतीति आहोस्वित्तण्डुलानामोदनं
पचतीति उभयथापि भवितव्यम् कथमिह
तण्डुलानोदनं पचतीति द्व्यर्थः पचिस्तण्डुला
न् पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति इह कश्चित्कंचि
दामंत्रयते सिद्धं भक्ष्यतां आमंत्र्यमाण आह
प्रभक्तं भक्तवानस्मीति आमंत्र्यमाण आ
ह दधिवल्लभं भविष्यतीति आमंत्र्यमाण आह
दभावल्लभं जीयपयसावल्लभं जीयेति
तत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तडिनस्येप्सिततमं
भवति तस्माप्योरनु पचेप्सितः तत्रगुणप्र
स्यात् रोयस्त्वयथा भंजीयामिहोदनं यदि
मे दुर्विशाहः स्यादिति एवमिद्धापि दधिगु
णमोदनं भंजीयेति ईप्सितस्य कर्मसंज्ञा
यानिहन्नस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसंगः क्रि
येप्सितत्वात् ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निह
न्नेस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति गुडं भक्ष
यतीति किंकारणं उभयोप्सितत्वात् उभ
येन स्येप्सितं अतश्चोभयं यस्माद्धि गुडभक्ष
णे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोहोभक्षयि
त्वा कृती भवति यथापि तावदस्त्रेण श्रुकानेव
श्रम येत्वेते राजा कर्मिणो मनुष्यास्तेषां क
स्मिंश्चिदाहकटं ··· ··· हतमाह

नाहं कटं करिष्यामीति निवृत्तो मया कृतमिति
तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् नै ....
.... यस्याविभक्त
एं स्यापायो मन्यते यस्तदिह ....
.... किं पुनस्तत् ग्रामान्तरमयेगच्छ
न्नहिलब्धयति चौरांपश्यति ....
..... ईप्सितस्यापि कर्मसंज्ञा भवति अनी
प्सितस्यापि यथादिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनी
प्सितं तत्र ग्रामान्तरमयेगच्छ कुप्यकुलान्यु
पसर्पति हत्तम्लान्युपसर्पतीति अत्रा
पि सिद्धम् अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रति
षेधः ईप्सितं नीति किं तर्हि पर्युदासोयम् ।
यदन्यदीप्सितादनीप्सितमिति अन्यच्चैव
तदीप्सितान्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति
अकथितं च केनाकथितं अपादानादि
विशेषकाभिः किमुदाहरणम् दुहिया
चिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमि
त्तमपूर्वविधौ ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचे
त तदकीर्तितमाचरितं कविना इहि गांदो
ग्धि पयः नैतदस्ति कथितात्र पूर्वापादान
संज्ञा दुहियाचि इदं तर्हि पौरवं गां याचते
कथितात्रापि पूर्वापादानसंज्ञा न यावता

देवापायो भवति यावितो सौ यदि ददाति
ततोपायेन युज्यते याविरुवि अवकणादि
गांव्रजम् नैतदस्ति कथितात्र पूर्वेणास्य।
दानसंज्ञा .. न प्रश्नादेवापायो भवति पृष्टोसौ
यदा चेष्टतेतोपायेन युज्यते प्रच्छिभिक्षिपौ
रवं गां भिक्षते नैतदस्ति कथितात्र पूर्वोपाद
नसंज्ञा न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षि
तो सौ यदि ददाति ततोपायेन युज्यते भिक्षि
चिञ् वृक्षमवचिनोति फलानि नैतदस्ति
कथितात्र पूर्वोपादानसंज्ञा ब्रुविशासिगु
णेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कवि
ना ब्रुविगुणेन शासिगुणेन च यत्सचते त
स्याचरणं किं पुनस्तत् पुत्रं ब्रूते धर्मं पु
त्रमनुशास्ति धर्ममिति नैतदस्ति कथिता
त्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा न स्माजीण्येवोदाहृ
रणानि पौरवं गां याचते माणवकं पन्थानं
पृच्छति पौरवं गां भिक्षते इति अथ ये धा
तूनां द्विकर्मकाः किं तेषां कथितेलादयो
भवति ....

पौरवस्य कम्बलमिति अकारकं यत्कथितं
अकारकं येन तद्भवति किंकारणमकथितत्वा
त् कारकं चेन्नाकथा अथ कारकमकथित
त्वात् कारकामतिकाकतेज्या कारकं चेद्वि
ज्ञानीयात् यांयोमन्यत साभवेत् कारकं चे
द्विज्ञानीयात् याया प्राप्नोति सास्मा कतेज्या।
दुःहते गोपयः याचते पौरवान् कम्बलमिति
कथिते अभिहिते त्व विधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि
लादिविधिः सपरे ॥ कथिते अभिहिते त्व वि
धिरेष भवति किमिदं त्वविधिरिति त्व वि
धिस्त्वविधिः त्वमतिः किमिदं त्वमतिरिति
त्वमतिः नैवमन्ये मन्यन्ते .... गुण
कर्मणि लादिः विधिः सपरे ॥ गुणकर्मणि
लादयो भवन्ति सह परेण योगेनयाति वुद्धि
भक्ष्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मणामणिक
र्त्ता सणाविति द्विविधं हितं शक्तिश्च चाप्य।
णिपरंतत्र त्वमनेवं वचनं स्मरन्त्र द्विविध शक्ति।
शुद्धे चा शुक्तिश्च अगुणे कर्मणि लादयो भ
वन्तीति यत तदनत्यमनते नोमाचार्यस्य वच
नेस्मर्यंतेनाम अपरस्त्वाह प्रधानकर्मण्या
ख्येये तां लादयोभवन्तीति वक्तव्यम् दु
ह्यते गौः पयः ॥ एवंते कत्वे स्वकर्मणः लाद

श्री:
म· ह्ला·
२०६

योभवतीति वक्तव्यम् गम्यते ग्रामं देवदत्तो
यज्ञदत्तेन केपुनर्धात्वोर्द्धिकर्मकाः नीवो
ह्यहृते स्त्रापि गत्यर्थाः तेष्वेव चाहिकर्मके अप्र
ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः अजां नयति ग्रामम
सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः सिद्धं वा पुनरेतद्भवति
कुतः भारं वहति ग्रामम् गत्यर्थो नाम गमयति
देवदत्तं ग्रामम् यापयति देवदत्तं ग्रामम् कुतो
न्यकर्मणः अन्यस्याजाजाकर्मान्यस्य ग्रामः अ
जामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति अन्यकर्मेति चे
द्व्यात् लादीनामविधिर्भवति अन्यकर्मेति
चेद्व्यात् लादीनामविधिरयंभवति अजानी
यते ग्राममिति परस्मायनउत्पद्यमाने नलेशा
त्वाया अभिधानं प्राप्नोति ॥ कालभावाध्वगन्त
व्याः कर्मसंज्ञा अकर्मणां कालभावाध्वगन्त
व्या अकर्मणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवतीति वक्त
व्यम् कालस्ताममासं भावगोदोहमास्ते गो
दोहं स्वपिति गोदोहं शेते अध्वगन्ते क्रोशमास्ते
क्रोशं स्वपिति ॥ देशश्चाकर्मकाणां कर्मसं
ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् कुरून् स्वपिति पंचालान्
स्वपितीति वक्तव्यम् विपरीतं तु कल्पकर्म।
कल्म ॥ अपरिसमाप्तकर्मकल्मकवर्षोवि
दुः किमिदं कल्मेति अपरिसमाप्तकर्म कल्मे

अपरिसमाप्तं कर्म नन्वास्मिन्सर्वाणि कर्मका
र्याणि क्रियन्ते द्वितीयैव यस्मिन्कर्मण्युत्पद्य
ते न्यदान्वर्थयोगापि वयन्नु ब्रूमो नत्कर्मक
ल्मेति च कल्पनाक्रियो न हि ह्येतन्निर्वलत्वोना
स्ति ॥ एतेन कर्मसंज्ञा सर्वसिद्धा भवत्यकथिते
न तच्चेप्सितस्य किं स्यात्पयो नन्न कर्मसंज्ञायाः
यन्नकथितेन प्रत्तादीप्सितपक्षे च लत्र सिद्ध्यर्थ
म् ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तत्स्य भाविष्यत्यकथिते
न ॥ अथेह कथं भवितव्यम् नेताश्वस्य स्रुघ्न।
मिति आहोस्वित्नेता अश्वस्येति उभयथा गो
णिकापुत्रः ॥ गतिबुद्धिप्रत्यव ॥ शाब्दकर्मेति
कथमिदं विज्ञायते शाब्दो येषां क्रिये ते आहो
स्वित् शब्दो येषां कर्मेति किं चात्र विशेषः शाब्दक
र्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति ह्वयत्यादीनां
प्रतिषेधः शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति
चेत् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः केपुन
ह्वयत्यादयः ह्वयति क्रन्दति शब्दायते ह्वय
ति देवदत्तः ह्वाययति देवदत्तेन क्रन्दति देव
दत्तः क्रन्दयति देवदत्तेन शब्दायते देवदत्तः
शब्दाययति देवदत्तेन ॥ शृणोत्यादीनां चोप
संख्यानम् अशब्दक्रियत्वात् शृणोत्यादी
नां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् के पुनः शृणोत्या

दयः शृणोति विजानाति उपलभ्यते शृणोति दे
वदत्तः श्रावयति देवदत्तम् विज्ञापयति देवदत्त
म् उपलभते देवदत्तः उपलम्भयति देवदत्तम्
किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति अशब्दक्रियात्वात्
श्रुत्तनहि शब्दो येषां शब्दो हि कर्मेति शब्दकर्म
णः इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् शा
ब्दकर्मणः इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यान
म्कर्तव्यम् केपुनर्जल्पतिप्रभृतयः जल्पति
विलपति आभाषते जल्पति देवदत्तः विला
पयति देवदत्तम् आभाषते देवदत्तः आभा
षयते देवदत्तम् ॥ दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानक
र्तव्यम् ॥ पश्यति रूपतर्कः कार्षापणं दर्शय
ति रूपतर्कं कार्षापणम् ॥ आदिखादिनीवही
नां प्रतिषेधः ॥ आदिखादिनीवहीनां प्रतिषे
धो वक्तव्यः अत्ति देवदत्तः आदयते देवदत्तेन
अपर आह सर्वमेतत्प्रत्यवसानकार्यं चेत्तद्भव
ति इति वक्तव्यम् परस्मैपदमपीदमेकामि
ष्यते कोऽधिकरणे च ध्रौव्यार्थेति प्रत्यवसानार्थे
भ्यः इदमेषां जग्धम् अत्ति खादति खादति देवद
त्तः खादयति देवदत्तेन खादनीनयति देवद
त्तः नाययति देवदत्तेन वहति नियन्ता कर्षक
र्षति वहति भारं देवदत्तेन अनियन्तृकर्तृ

कस्येतिकिमर्थं वहंतिवलीवर्दायवान् वाह
यतिवलीवर्दायवान् भक्षेरहिंसार्थस्येतिवक्त
व्यम् भक्षयतिपिंडींदेवदत्तः भक्षयतिपिंडीं
देवदत्तेन अहिंसार्थस्येतिकिमर्थम् भक्षय।
तियवान्वलीवर्दाः भक्षयंतियवान्वलीवर्दान्
अकर्मकग्रहणेकालकर्मग्रहणाणां कारणमुपसं।
ख्यानंकर्तव्यम् मासमास्तेदेवदत्तः मासमासय
तिदेवदत्तम् ॥ सिद्धंतुकालकर्मणामकर्मव
द्वचनात् ॥ सिद्धमेतत्कथं कालकर्मकाअकर्म
वद्भवंतीतिवक्तव्यम् तत्रहिवक्तव्यम् नवक्तव्य
म् अकर्मकाणामित्युच्यते नचकेचित्कालभा
वाध्वभिरकर्मकाः तएवंविज्ञास्यामः क्वचिद
कर्मकाइति अथवायेनकर्मणासकर्मकाश्चा
कर्मकाश्चभवंति तेनाकर्मकाणांनचैतेनक
र्मणाकश्चिदप्यकर्मकः अथवायत्कर्मभवतिनच
भवतितेनाकर्मणांनचैतेनकर्मक्वचिदपिनभवति
हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ हृक्रोर्वावचनेभिवादि
दृशोरात्मनेपदेउपसंख्यानम् हृक्रोर्वा
वचनेभिवादिदृशोरात्मनेपदे उपसंख्यानं
कर्तव्यम् अभिवदतिगुरुंदेवदत्तः ॥ ।
अभिवादयतेगुरुंदेवदत्तंयज्ञवंधुः ॥ अ
भिवादयतेगुरुंदेवदत्तेनयज्ञवंधुः अभिवादयते

श्री·
म· भा·
२८८

गुरुंदेवदत्तंयज्ञवंधुः अभिवादयतेगुरुमदेव
दत्तेनयज्ञवंधुः पश्यंतिभृत्याराजानम् दर्शय
तेभृत्यानराजा दर्शयतेभृत्यैराजा कथंवात्मने
पदम् पकस्यापिवश्चेति अपरस्याणेर्णाविति
अपरस्याणिचश्चेति ॥ स्वतंत्रःकर्ता ॥ किंयस्य
स्वतंत्रःसस्वतंत्रः किंचातः तंत्रवायप्राप्नोति नै
षदोषः अयंतंत्रशब्दोस्त्येवविताने वर्ततेतद्यथा
आस्तीर्णतंत्रम् प्रोतंतंत्रमिति अस्तिप्रधानेवर्त
ते तद्यथास्वतंत्रोऽयंब्राह्मणइत्युच्यतेस्वप्रधानइति
गम्यते तद्यःप्राधान्येवर्ततेतंत्रशब्दस्तस्येदंग्र
हणम् स्वतंत्रस्यकर्तृसंज्ञायांहेतुमित्युपसं
ख्यानम् अस्वतंत्रत्वात् स्वतंत्रस्यकर्तृसंज्ञायांहे
तुमत्युपसंख्यानंकर्तव्यम् पाचयत्योदनंदेव
दत्तोयज्ञदत्तेनेति किंपुनःकारणंनसिध्यति
अस्वतंत्रत्वात् नवास्वातंत्र्यादितरथाह्यकुर्व
त्यपिकारयतीतिस्यात् नवाकर्तव्यं किंकार।
णम् स्वातंत्र्यम् स्वतंत्रोऽसौभवति इतरथाह्य
कुर्वत्यपिकारयतीतिस्यात् नाकुर्वतीतिचे
त्स्वतंत्रः अकुर्वत्यपितस्मिकारयतीतिस्यात्
योहिमन्येनकुर्वन्स्वतंत्रः अकुर्वन्नसौस्वतंत्रः
नचेत्कुर्वंति नतस्मिंकारयतीत्येतद्भवति स्व
तंत्रोऽसौभवतीति ॥ तत्प्रयोजकोहेतुश्च
॥ प्रैषोस्वतंत्रप्रयोजकस्तत्संज्ञाप्रसिद्धिः

प्रेषे स्वतंत्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञयाप्रसिद्धिः स्व
तंत्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ
स्वतंत्रं प्रयोजयति स्वतंत्रत्वात्सिद्धम् स्वतंत्रत्वा
त्सिद्धमेतत् स्वतंत्रमसौ प्रयोजयति स्वतंत्रत्वात्सि
द्धम् स्वतंत्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतंत्रपरतंत्रत्वं विप्र
तिषिद्धम् यदि स्वतंत्रो न प्रयोज्यः अथ प्रयोज्यो न
स्वतंत्रः प्रयोज्यः स्वतंत्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् उ
क्तं वा ॥ किमुक्तम् एकं तावदुक्तं न वा स्वतंत्रत्वादि
तरथा ह्यकुर्वन्त्यपि कारयतीति स्यादिति अपरउ
क्तं न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम्
स्वतंत्रप्रयोजकत्वात् प्रयोजक इति चेत्तक्तं सश
येन तुल्यम् ॥ इति श्रीमहाभाष्ये प्रथमाध्याय
स्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥ प्राग्री
श्वरान्निपाताः ॥ किमर्थं रेफोधिक ईश्वरश
ब्दो गृह्यते रीश्वराद्धीश्वरान्माभूत् रीश्वरादिति
च्यमाने वीश्वरो माभूत् शाकिणमुल्कमलोवी
श्वरे तोसुंकसुनाविति नैतदस्ति प्रयोजनम्
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनंतरो य ईश्वरश
ब्दस्तस्य ग्रहणमिति यदयं कृन्मेजंत इति कृन्मे
जंतस्यैजंतस्य चाव्ययसंज्ञां शास्ति कृन्मेजंत
परोपि सः परोप्येतस्मात् कृन्मेजंतः शास्ति तद
र्थमेतत्स्यात् यत्रसंख्याव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनंतरो य ईश्वर

शब्दस्तस्य ग्रहणमिति यदयं कृन्मेजंत इ
ति कृन्मेजंतस्यैजंतस्य चाव्ययसंज्ञां शास्ति
कृन्मेजंतः परोपि सः परोप्येतस्मात्कृन्मेजंतः
शास्ति तदर्थमेतत्स्यात् यत्रसंख्याव्ययीभावस्या
व्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनंतरो ईश्वर
शब्दस्तस्य ग्रहणमिति समासेष्वव्ययीभावः
समासेष्वेव ज्ञापकं स्यात् अव्ययीभाव एव
समासोऽव्ययसंज्ञो भवति नान्य इति एवं तर्हि
लोकत एतत्सिद्धम् तद्यथा लोके आवनीता
त् प्रियं प्रोथमनुव्रजेत् इति य एव प्रथमोव
नीतः उदकांतस्थाततो उव्रजति लौकिकं
चानिवर्तते द्वितीयेन्त्वलीयं वनांतमुदकांतं
चानुव्रजति तस्माद्रेफादिक ईश्वरशब्दो ग्रही
तव्यः ॥ अथ प्राग्वचनं किमर्थम् प्राग्वचनं
क्रियते निपातसंज्ञायामनिवृत्तिर्यथा स्यात्
अनुच्यमाने हि प्राग्वचने नवकाशा गत्युप
सर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां बा
धेरन् तां माबाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते
क्रियमाणेपि प्राग्वचने तावत् नावकाशा
एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते क्रियमाणे
प्राग्वचने स्यां निपातसंज्ञायाम् एतेश्च
अवयवसंज्ञाः तत्र वचनात्समावेशो भवति

ति ॥ चादयोऽसत्त्वे ॥ अयं सत्त्वशब्दोऽस्त्येव द्रव्य
पदार्थकः तद्यथा सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्वमियं
ब्राह्मणीति अस्ति क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्व
मिति कस्येदं ग्रहणम् द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणम्
कुत एतत् एवं हि कृत्वा विधिरप्यसिद्धो भवति प्र
तिषेधश्च किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्सत्त्वव
नादिति आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः सत्त्वव
नेति किं चातः यदि पर्युदासः विप्रश्च प्रा
प्नोति द्रव्याद्द्रव्यवचनोऽयं संज्ञातः द्रव्यादन्यस्य
च विधिराश्रीयते अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमि
ति कृत्वा तदेतद्वचनाद्विधिना निपातसंज्ञा प्रा
प्नोति अथ प्रसज्यप्रतिषेधः न दोषो भवति यथा
न दोषस्तथास्तु प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे प्रा
दय इति योगविभागो निपातसंज्ञार्थः प्रादय
इति योगविभागः कर्तव्यः प्रादयोऽसत्त्ववचना नि
पातसंज्ञा भवन्तीति तत उपसर्गाः क्रियायोगे इति
किमर्थो योगविभागः निपातसंज्ञार्थः निपात
संज्ञार्थः निपातसंज्ञा यथा स्यात् एकयोगे हि नि
पातसंज्ञाभावः एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः
स्यात् यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवच
नीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात्
मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् मरुच्छब्दस्योपसंख्या

श्री॰
म॰ भा॰
२५॰

नं कर्तव्यम् मरुद्दत्तः मरुत्तः अच उपसर्गादिति
तत्वं यथा स्यात् श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् श्रच्छब्द
स्योपसंख्यानं कर्तव्यम् श्रद्धा ॥ गतिश्च ॥ कारिका
शब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यं कारिकाकृत्य पुन
श्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम्
पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथः उशान्
नश्चो न दहतः ॥ गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् गत्युपसर्गसं
ज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपस
र्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् प्र
योजनं षत्वणत्वे षत्वम् विगताः सेचकाः । अ
स्माद्ग्रामाद्विसेचको ग्रामः उपसर्गात्सुनोती
ति षत्वं माभूत् णत्वम् प्रगता नायका अस्मा
द्ग्रामात्प्रनायको ग्रामः उपसर्गादिति णत्वं
माभूत् ॥ वृद्धि वृद्धौ च धातुग्रहणमनर्थकम् ॥
वृद्धि वृद्धौ च धातुग्रहणमनर्थकम् उपसर्गा
दृति धातावितिधातुग्रहणं तत्प्रयोजनम्
इह माभूत् प्रर्षभं वनमिति क्रियामात्रे चापि
धातुग्रहणे प्रर्च्छकस्यात्रैप्राप्नोति यत्क्रियायु
क्तास्तं प्रतीति वचनान्न भवति तद्विधिर्न भा
वाधीनः सांगादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति ॥
तद्विधिः यत्र हतो नियतो यानि भस्मात् ॥ न

द्विधा। नम्भावः प्रणमेत्स्तवम् उन्नमेत्स्तवम् नु
भाव अधीव यत् रेयम् नीयम् समीपम् अधीव
स्वांगादिस्वर प्रस्फिक प्रोदरः स्वांगादिस्वरणात्व
प्रणः छुदः प्रैण आर्यः प्रणोनाशाहुब्रह्म उप
सर्गादित्येते विषयेन प्राप्नुवंति तद्विधिनम्भावा
धीत्व स्वांगादिस्वरणात्वे अवचनप्रामाण्यात्किइम
अनवकाशापतेविषयः तेवचनप्रामाण्याद्भवि
ष्यति ॥ सङ्गोः प्रतिषेधेत्रैविधितत्रषत्वणत्वे
ष्वंवक्तव्यः। सङ्गोः प्रतिषेधेत्रैविधितत्वषत्व
णत्वेष्ववक्तव्यः ॥ त्रैविधि स्तलमङ्गलमम्।
उपसर्गादितित्रुमाभूदिति नस्सदर्थोत्रुमित्ये
तद्वक्तव्यम्भवति नेतदस्तिप्रयोजनम् क्रियं
तेन्यासएवत्रैविधि तत्र स्तदत्रः अत्र उपसर्गा
दिति तत्वंमाभूतनत्व षत्व सस्क्रियदषा
तेनस्तस्तंतेलोकषातेन उपसर्गादितिषत्वं।
माभूदिति स्वः पूजायामित्येत न वक्तव्यम भ
वति नेतदस्तिप्रयोजनम् क्रियतेन्यासएव।
षत्व णत्व इत्येयः इत्येतमिति उपसर्गादि।
तिणत्वंमाभूदिति ॥ उपर्यादिष्विनावस्त्र ॥
कृतास्त्रियोगइतिवक्तव्यम् इदेवयथास्या
त उरीकृत्य उरीकृत्य इदमाभूत उरीप
क्तेति तत्रहिवक्तव्यं नवक्तव्यम् क्रियायोग

श्री॰
म॰ भा॰
२५१

इतिवर्तनेनचान्यथाक्रियायतिग्रादिष्वितोवा
येगोस्ति ॥ अनुकरणंचानितिपरम् ॥ क
थमिदंविज्ञायते इतेः परमितिपरम् नइतिप
रमिति आहोस्वित् इतिः परोयस्मात्तदिदमि
तिपरंनेतिपरमनितिपरम् इति खाटितिकृत्वा
निरष्ठीवत् अतिप्रतिषेधो न प्राप्नोति अथवि
ज्ञायते इतिः परोयस्मात्तदिदमितिपरंन इति
परमनितिपरमिति श्रौषट्वौषडितिकृत्वा
निरष्ठीवत् अत्र च प्राप्नोति अस्तनावत् इतिः
परोयस्मात्तदिदमितिपरंन इति परमनिति
परमितिन तु चोक्तम् श्रौषट् वौषडितिकृत्वा
निरष्ठीवत् अत्र न प्राप्नोति नैष दोषः इदं तावद
यं प्रष्टव्यः अथेह कस्मान्न भवति खाटितिकथंगानिमा
त्रस्य एवं प्रयोगो भवतीति उपाड्वहतीति इति
गत्वा कृत्रिमं दृश्यते इहापि तस्य अनुकरणं निर्दि
श्यते किमर्थं पुनरिदमुच्यते अनुकरणस्यानि
करणपरप्रतिषेधो निष्टाभूतनिवृत्त्यर्थम् अ
नुकरणस्येतिकरणप्रतिषेध उच्यते किंप्रयो
जनम् अनिष्टाभ्रूतनिवृत्त्यर्थम् अनिष्टश्रु
तामाभूत् इदं विचारयिष्यति तेषामाख्यातव
चनं प्रयोगानियमार्थं वास्यात् संज्ञानियमा
र्थंवेति तत्रहि प्रयोगानियमार्थमनिष्टभ्रू

इनिवृत्त्यर्थम् अनिष्टशब्दतामाभूदिति ॥
छन्दसि परव्यवहितवचनम् ॥ छन्दसि परे
व्यवहिताश्चेति वक्तव्यम् ॥ संज्ञानियमः सि
द्धम् संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति अस्तु त
र्हि संज्ञानियमः ॥ उभयोरनर्थकं वचनमनि
ष्टदर्शनात् ॥ उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थ
कम् किं कारणम् अनिष्टदर्शनात् नहि किं
चिदनिष्टं दृश्यते नहि कश्चिदपचतीति प्रयो
क्तव्ये पचति प्रेति प्रयुंक्त इति यदि चानिष्टं दृ
श्यते ततो यत्नार्हः स्यात् उपसर्जनसन्निपाते त
एवं परव्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् ऋषभं कु
लमइजम् ऋषभं कुलमद्रहम् अत्र चैते प्रा
ग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् यद्युपसर्जनं नि
ते एवं परव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सकण्टकारा
णि वीरणानि दुष्कण्टकराणि वीरणानि अत्रा
ते प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति आचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो भवतीति
यदयमीषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति
खकारमनुबन्धं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकम् खि
त्करणमेतस्य प्रयोजनम् खित्यनीति मुम्यथा स्यात् य
दि चात्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः स्यात् खित्करणम
नर्थकं स्यात् अस्त्वत्र मुम् ॥ अनव्ययस्येति।

श्री॰
म॰ भा॰
१४१

प्रतिषेधो भविष्यति यद्यपि तावदाचार्यः नात्र ग
तेः प्राग्धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकार
मनुबन्धं करोतीति नैतदस्ति ज्ञापकम् य
द्यपि हि गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः स्यादेवात्र
मुमागमः कथं कृद्ग्रहणानि कारकएवं
स्यापि ग्रहणं भवतीति तस्मान्नार्थ एवमर्थे
न प्राग्धातुवचनेन कथं ऋषभं कुलमइजं
ऋषभं कुलमद्रहम् नैतत्पपदं किं तर्हि
विशेषणम् कृतिवेशोः उदर्वाभ्यां कृजि
वद्विमाकुलउपपदमिति ॥ कर्मप्रवच
नीयाः ॥ किमर्थमहती संज्ञा क्रियते अ
न्वर्थसंज्ञा क्रियते यथा विज्ञायते कर्म प्रो
क्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति के पुनः कर्म।
प्रोक्तवन्तः ये संप्रति क्रियामाहुः ये अप्रयु
ज्यमानस्य क्रियामाहुः ॥ अनुर्लक्षणे ॥ किं
मर्थं पुनरिदमुच्यते कर्मप्रवचनीयसं।
ज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे माभूतामि
ति किं च स्यात् शाकल्यस्य संहितामनुप्रा
वर्षत् गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत।
यद्येवं वीप्सि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्त
व्या वपिनिद्योतते च्यते प्राटेशं प्राटेशं।
विपरिलिखतीति अस्त्वत्र विशेषः नात्र

वेलिं विंप्रतिक्रियायोगः किन्तर्हि प्रयोजन
म् प्रयुज्यमाने प्रादेशमसौ विमाय प्रविलि
खतीति यद्येवमनोरपि नार्थः कर्मप्रवच
नीयसंज्ञायाः अनोरपि नह्येषं प्रतिक्रियायो
गः किं तर्ह्यप्रयुज्यमाने शाकल्येन सुकृतां
संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् इदं तर्हि
प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् कर्मप्रवचनी
ययुक्ते द्वितीयेति अत उत्तरं पठतीति अनो
र्लक्षणवचनानर्थक्यम् सामान्यकृतत्वात्
अनोर्लक्षणे इति वचनानर्थक्यम् सामान्य
कृतत्वात् सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीय
संज्ञा भविष्यति लक्षणेत्थंभूताख्यानभा
गवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति हेत्वर्थं तर्हि वचन
म् हेत्वर्थोयं विदं वक्तव्यम् हेतुः शाकल्यस्य
संहितावर्षस्य न लक्षणं किं वक्तव्यमेतत्
न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते लक्षणं हि
नाम भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते स कश्च
शाकल्यस्य संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्ष
त् सतर्हि तथा निर्देशः कर्तव्योऽनुहेताविति
अथेदानीं लक्षणाभिन्नार्थः प्राप्तानार्थेन
न लक्षणेत्थंभूतेत्येव सिध्यति नैतदेवं लक्ष
णं भवति तद्यथा गोकमण्डलुपाणिश्छात्रो

दृष्टः कमण्डलुरनेन लक्षणं भवति तदेवं तर्हि प्र
योजनम् द्वितीया यथा स्यात् कर्मप्रवचनी
ययुक्ते द्वितीयेति किं पुनः कारणं न सिध्यति
कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवान सिध्यति
परत्वाद्धेत्वर्थान्तृतीया प्राप्नोतीति ॥ आङ् मर्या
दावचने ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यम्
इहापि यथा स्यात् आकुमारेभ्यो यशः पाणि
नेः तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं मर्यादावचनमि
त्येव सिद्धम् प्रकाशस्य यशोऽसमर्यादा ॥ लक्ष
णेत्थंभूताख्यान ॥ कस्य लक्षणादयोऽर्थाः प्र
त्यादीनाम् किमर्थं पुनरिदमुच्यते कर्मप्रव
चनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे माभू
तामिति नैतदस्ति प्रयोजनम् याक्रियायुक्ता
स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चात्र विद्योतना
दिक्रियायुक्ताः अन्यार्थः प्रयोजनम् द्वितीया
यथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति वृक्षं
प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते इति ॥ अधि
परी अनर्थकौ ॥ किमर्थं पुनरनर्थकयोरधिप
र्योरिह कर्मप्रवचनीयसंज्ञा उच्यते कर्मप्रव
चनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे माभू
तामिति नैतदस्ति प्रयोजनम् याक्रियायुक्ता
स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चानर्थक

योः क्रियायोगः प्रयोजनं पंचमी यथा स्यात् पं
चम्यपाङ्परिभिरिति कुतोऽध्यागतः कुतः पर्यागत
म्यत इति सिद्धात्र पंचमी अपादान इत्येव अन
र्थापादाने सिद्धा यत्राप्यधिशब्देन योगे पंचमी न
विधीयते तत्रापि मा भूयते कुतोऽध्यागत इति प
र्वतं हि सिद्धे सति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा
बाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्य
वार्थः अनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृत
मिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् निपातस्या
नर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं भ
वति अथवा नमामनर्थकौ किं तस्यानर्थकाः
स्युच्यते धातुनोक्तां क्रियामाहतुः तद्विशिष्टं
भवति यथा शीतेः प्रयः यथैवं धातुनैवोक्तत्वा
त्तस्यार्थस्य उपसर्गस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीति उक्ता
र्थानामप्रयोग इति उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्य
ते तद्यथापूपौ द्वावानयेति ॥ अपिपदार्थसं
भावना ॥ इह कस्मान्न भवति सर्पिषोपि स्यात् ।
मधुनोपि स्यात् गोमूत्रस्यापि स्यात् किंचस्या
त् द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्विती
येति नैष दोषः नेमे अर्था निर्दिश्यन्ते किं तर्हि
यः पदार्थ इमेह दृश्यन्ते यत्तेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते त
तत्स्यति अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो न टः पष्ठी ।

श्री॰
म॰ भा॰
२५५

न्येन किं पुनस्तत् विंदुः विंदो तर्हि कस्मान्न भवति
उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी भवति
इति प्रथमा भविष्यति ॥ अधिरीश्वरवचन उक्तम्
किमुक्तं यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेद
वचनात्सिद्धम् प्रथमानुपपत्तिस्तु स्ववचनात्सि
द्धमिति अधिः स्वप्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवती
ति वक्तव्यमिति ॥ लः परस्मैपदम् ॥ लादेशेषु प
रस्मैपदवचनम् पुरुषबाधित्वात् लादेशे पर
स्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् इहवचने हि
संज्ञाबाधनम् इह हि क्रियमाणे अनवकाशा पु
रुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत परस्मैपदसंज्ञा
प्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति सावकाशा प
रस्मैपदसंज्ञा कोऽवकाशः शत्रुक्वसू अवकाशः
शिचि दृष्टौ परस्मैपदम् ग्रहणं ज्ञापकं पुरुषबा ।
धकत्वस्य यदयं शिति परस्मैपदेष्विति परस्मै
पदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न पुरुषसं
ज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधत इति ॥ तिङस्त्रीणि त्री
णि ॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाया मात्मनेपदग्र
हणं ॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपद
ग्रहणं कर्तव्यम् आत्मनेपदानां प्रथममध्यम
उत्तमत्वेताः संज्ञा भवंतीति वक्तव्यम् किं प्र
योजनम् ममसंख्यार्थम् संख्यातानुदेशो यथा

ष्यास्यात् अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे अत्रप्र
र्थवचनेन च अन्तरेणैव वचनेन च कर्तव्यम् अक्रियमा
णे हि कस्यचिद्वत्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्य
चिद्व मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा स्यात् न
वक्तव्यम् संज्ञा अपि हि षडेव निर्दिश्यन्ते कथम्।
एकशेषनिर्देशोऽयम् अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे
सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमश्च प्रथम
श्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ उत्तमश्चो
त्तमश्चोत्तमौ प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च प्रथममध्य
मोत्तमा इति आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः प्र
थमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च
प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति।
किं चातः यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथममध्य
मयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्म
ध्यमसंज्ञा प्राप्नोति मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्रा
प्नोति अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषे न दोषो भवति।
यथा न दोषस्तथास्तु किं पुनरत्र न्याय्यम् उभ
यमन्यथमित्याह उभयं हि दृश्यते बहुशाकि
किटिकम् बहूनि शाकिकिटिकानि बहु
स्थालीपिठरम् बहूनि स्थालीपिठराणी
ति यदप्युच्यते क्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रह
णे अन्तरेणैव ग्रहणं कर्तव्यमिति न कर्तव्यम् ॥

श्री॰
म॰ भा॰
२५६

लोके न पुनरस्तीदम् तद्यथा लोके हि द्व्यस्य द्वाभ्यां
द्वाभ्यामभिरूपस्येय इति न चोच्यते अन्तरेणैवेणा इ
ति प्राणपूर्वेण चोपस्थीयते इति ॥ किमक्तिश्च
त्रीणित्रीणि निवर्तते ॥ उताहो न किं चातः यद्यनु
वर्तते अहून आविभक्ताविति आत्वं न प्राप्नोति अ
थ निवृत्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रत्यययोरेव ग्र
हणं प्राप्नोति यथेच्छसि तथास्तु अस्तु तावदनुव
र्तते इति ननु चोक्तम् अहून आविभक्ताविति आत्वं न
प्राप्नोतीति वचनाद्भविष्यति अथ वा पुनरस्तु निवृ
त्ते ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रत्यययोरे
व ग्रहणं प्राप्नोतीति नैष दोषः अवीत्येतदनुवर्तते
न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ननु चैवं ज्ञायते न अ
जादेर्यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रत्ययौ प्रथमा
विति यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीति अनुक्रान्तं पू
र्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभ
क्त्योर्ग्रहणमिति अथवा वचनग्रहणमेव कुर्यात
औजसोविति ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्था
निन्यपि मध्यमः अस्मद्युत्तमः शेषे प्रथमः किम
र्थमिदमुच्यते युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमा
र्थम् नियमार्थोयमारम्भः अथैतस्मिन्नियमार्थे
सति किमयमुपपदनियमः युष्मद्येव मध्यमा
एव अस्मद्युत्तम एव आहोस्वित्पुरुषनियमः

अस्मद्युत्तमः किंचातः यदि युष्मदनियमः शेषग्रह
णं कर्तव्यं शेषेपि प्रथम इति किंच कारणं मध्यमो।
त्तमौ नियतौ युष्मदस्मदोरनियते अत्र प्रथमोपि प्रा
प्नोति अत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् प्रथमनियमार्थम्
शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति अथाप्युपपदनि
यमः एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम् शेषे प्रथम इ
ति किं कारणम् युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमा
व नियतौ शेषे प्राप्नुतः तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् शेष
नियमार्थम् शेषे प्रथम एव नान्य इति उपपदनि
यमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् कथं युष्मदस्मदी
नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः
ततो वक्ष्यामि प्रथमं भवति तन्नियमार्थं भविष्य
ति यत्र प्रथमस्यान्यस्य प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भ।
वतीति तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शे
षत्वात् तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो।
वक्तव्यः त्वं च देवदत्तश्च पचथः अहं च देवदत्तश्च
पचावः किं कारणं शेषत्वात् शेषे प्रथमः प्राप्नोति
सिद्धं युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् सिद्धमेतत् कथं यु
ष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् शेषे प्रथमः युष्मदस्म।
दोर्नेति वक्तव्यम् युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो।
विप्रतिषेधेन युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्ये।
तद्भवति विप्रतिषेधेन युष्मदि मध्यम इत्यस्याव:

श्री॰
म भा
२५७

इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन युष्मदि मध्यम इत्यस्या
वकाशः अहं पचामि इहोभयं प्राप्नोति त्वं चाहं च प
चाव अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन स तर्हि
विप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः त्यदादीनां यद्यदुत्त
रं तत्तच्छिष्यत इत्येवमस्मदेकशेषो भविष्यति तत्रास्म
द्युत्तम इत्येव सिद्धम् अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रति
षेधो वक्तव्यः ॥ यदैकशेषो नैकशेषो न सह विव
क्षायामेकशेषः यदा न सह विवक्षा तदैकशेषो न।
भवति न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिक
रणानामनेकशेषभावात् अभिप्रतिषेधः ॥ न वा
र्थो विप्रतिषेधेन किं कारणम् युष्मदस्मदोरनेक
।शेषभावात् तदधिकरणानामेकशेषेण भवित
।व्यम् तत्र भवितव्यम् त्वं चाहं च पचसि पचामि चे
ति क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानम
न्यत्रानेकशेषभावस्य क्रियापृथक्त्वे द्रव्यपृथ।
क्त्वे हृष्यनेन यथा पचसि पचामि च त्वं चाहं चेति
तदनुमानमन्यत्रापि क्रिययोरेकशेषो न भवती
ति एवं कृत्वा मध्यमो भवति यदप्युक्तं तत्र यु
ष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति तत्रा
पि भवितव्यम् त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति च
अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति यत्राव।
च्यते युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणा

नामप्यनेकशेषभावाद्विप्रतिषेध इति इदमेतेन
हि युष्मदस्मदोरनेकशेषः नत्वधिकरणानां चैक
शेषता तद्यथा त्वं चाहं च वृत्रहन् उभौ संप्रयुज्याव
है इति यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वद
र्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषाभावस्येति क्रिया
पृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो दृश्यते तद्यथा श्रृताः
भक्ष्यन्तां हूयन्तां भक्ष्यन्तामिति एवं चेत्सोऽपि दोषो भव
ति यदुक्तं युष्मदस्मदन्यत्र प्रथमप्रतिषेधः शेष
त्वादिति नैष दोषः परिहृतमेतत् सिद्धं तु युष्मद
स्मदोः प्रतिषेधादिति सत्यं हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न
वक्तव्यः शेषे प्रथमो विधीयते न च शेषस्त्वान्यस्य
शेषग्रहणेन गृह्यते भवेत्प्रथमेन स्यात् मध्यमो
त्तमावपि न प्राप्नुतः किं कारणम् युष्मदस्मदोरुप
पदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते न च युष्मदस्मदी अन्य
स्य युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्येते तत्र युष्मत् यस्मात्
तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः यद्येवं तर्हि यद
त्र युष्मत् यस्मात् तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्य
तः एवं यत्र शेषः तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति एवं
तर्हि शेषे उपपदे विधीयते उपोच्चारि च पदमुपप
दं यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः न तदुपोच्चारि भवेत्प्रथ
मेन स्यात् मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः किं कारणं
युष्मदस्मदोर्मध्यमोत्तमावुच्येते उपोच्चारि च पदमु

श्री॰
म॰ भा॰
२५८

पपदं यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी ये च यु
ष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि एवं तर्हि शेषसामाना
धिकरण्ये प्रथमो विधीयते न चात्र शेषेण सा
मानाधिकरण्ये भवेत्प्रथमेन स्यात् मध्यमोत्त
मावपि न प्राप्नुतः किं कारणं युष्मदस्मदोर्या सा
मानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते न चात्र युष्म
दस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यं एवं तर्हि त्यदा
दीनि सर्वैर्नित्यमित्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो
भविष्यति तत्र युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इ
त्येव सिद्धम् न सिध्यति स्यान्नित्यमिति प्रथमः
प्राप्नोति त्यदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तत्तच्छि
ष्यत इति यदा भवतः शेषस्तदा प्रथमः प्राप्नो
ति युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येतावदुच्यते
तावहं न प्राप्नुतः परमत्वं पचसि परमाहं प
चामीति तदंतविधिना भविष्यतः इहापि तर्हि
तदंतविधिना प्राप्नुतः अत्यत्वं पचति अत्यहं
पचतीति ये चाप्येते सामानाधिकरणावृत्तय
स्तद्धितास्तत्र मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः त्वद्रूपः पच
सि मद्रूपः पचामि त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः
पचामि एवं तर्हि युष्मद्वति अस्मद्वति भविष्य
ति इहापि तर्हि प्राप्नोति अत्यत्वं पचति अत्यहं
पचतीति एवं तर्हि युष्मदि समानाधिकरण इत्येवं भवि

ष्यति एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भविष्यति तत्र युष्मद
स्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् अथवा प्रथ
म उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्म
ध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः तत्र युष्मद्युपपदे स्थानी
ति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः अथेह कथं भवति ।
यं अत्वं संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति अथाहो ।
स्वित्वद्भवसि मद्भवामीति त्वद्भवति मद्भवती
ति भवितव्यम् मध्यमोत्तमा कस्मान्न भवतः गौ
णमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः तद्यथा गौरनुबन्ध्यो
यात्री सोमीय इति न वाहीको बध्यते कथं तर्हि
वाहीको वृद्धाद्धे भवतः गौस्तिष्ठति गामानय
ति अर्थाश्रये चैतदेवं भवति यद्धि शब्दाश्रयं श
ब्दमात्रेण तद्भवति शब्दाश्रये च वृद्धाद्धे इति ॥ परः
सन्निकर्षः संहिता ॥ परः सन्निकर्षः संहिता चेद्
द्रुतायाममसंहितम् परः सन्निकर्षः संहिता चेद्
द्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञां प्राप्नोति द्रुतायामे ।
व हि परः सन्निकर्षः वर्णानां द्रुतायां तुल्यः सन्नि
कर्षः तुल्यो हि सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यम
विलम्बितासु वृत्तिषु किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशे
षः वर्णकालभूयस्त्वं तत्र वर्णानां कालभूय
स्त्वं तद्यथा हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः
प्राणभूयस्त्वं तद्वदेवं द्रुतायां तु परकरणे

श्री · २५५ प्र · भा ·

मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्
किं कारणं कालभेदात् यो हि द्रुतायां वृत्तौ
वर्णस्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां हि तेनाव
स्थिता वर्णा वक्तुः शीघ्राविरवचनाद्वृत्तौ यदि
शिष्यंत इति अथवा शब्दविरामः संहितेत्ये
तल्लक्षणं करिष्यते शब्दविरामे प्रतिवर्णमव
सानम् शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसं
ज्ञा प्राप्नोति किमिदं प्रतिवर्णमिति वर्णं
वर्णं प्रति वर्णम् येनैव यत्नेन एको वर्ण उ
च्चार्यते उपसंहृत्य तमन्यस्तमनुपादायेदिती
यश्चतीयस्य प्रयुज्यते तथावर्त्यः एवं त
स्येन वकाशः संहितासंज्ञावसानसंज्ञा वा ।
धिष्यते अथवावसानसंज्ञायां प्रकर्षगति
विज्ञास्यते साधीयोविराम इति कस्य
साधीयः शब्दार्थयोः विरामः ॥ अथवा
स्फोटाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।
स्फोटाविरामे स्पर्शानामघोषसंयोगे सन्निधाना ।
दसंहितं स्फोटाविरामे स्पर्शानामघोषाणां
संयोगेऽपि सन्निधानात् संहितासंज्ञा न प्राप्नो

ति ऊकारः पिप्पकाः पिच्छमिति किम
च्यते संयोग इति अथ यत्रैकः पचतीति
एकः पूर्वापरयोः क्रादेन प्रस्तूयते तद्यथा
द्वयोरथ्ययोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुण
मुपलभ्यते वदरपिटके रक्तो कोद्दालो
लकं तद्गुणमुपलभ्यते एकेन तल्पः।
सन्निधिः यथैवैको वर्णः क्रादेन प्रस्तू
यते एवमनेकोपि अथवा पौर्वापर्यम
कालव्यपेतं संहितेति चेत्सर्वापराभावाद
संहितम्। न लक्षणं करिष्यते पौर्वापर्य
मकालव्यपेतं संहिता चेत्सर्वापराभावा
दसंहितम् पौर्वापर्यमकालव्यपेतं।
संहिता चेत्सर्वापराभावात्संहिता संज्ञा
न प्राप्नोति वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति किं
कारणम् एकवर्णवर्त्तिनीत्वाद्वाचः उ
च्चारितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् एकैक
वर्णवर्त्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चारया
ति गौरिति यावद्गकारे वाक् वर्त्तते ताव
न्नौकारेन विसर्जनीये यावदौकारे तावन्न

श्री· स· भा· ३··

गकारेन विसर्जनीये यदा विसर्जनीये तदा नौ
कारे न गकारे उच्चारितप्रध्वंसित्वाच्च उच्चा
रितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः उच्चारितः प्र
ध्वस्तः उच्चारितप्रध्वस्त इति ॥ अथापरः प्र
ज्ञेन न वर्णो वर्णस्य सहायः एवं तर्हि बुद्धौ
कृत्वा सर्वांश्चेष्टाः कर्त्ता धीरः अन्तन्नीतिः ॥
शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्वीत पौर्वापर्य
म् तद्विषयप्रवृत्तानां पौर्वापर्यम् इ
ह यः प्रथमं तावत्प्रेक्षापूर्वकारी भवति स
पश्यति अस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः
अस्मिंस्तावच्छब्देऽयं तावद्वर्णः ततोऽयं ततोऽय
मिति ॥ विरामोऽवसानम् इदं तावद्विचार्य
ते अभावो वावसानलक्षणं स्यात् विरामो वे
ति कश्चात्र विशेषः अभावोऽवसानलक्षणे
उपर्यभाववचनम् अभावोऽवसानलक्षणे
उपरि अभावग्रहणं कर्त्तव्यम् उपरि यः ॥
अभावशब्दो वक्तव्यम् पुरस्तादपि हि शब्द
स्याभावस्तत्र माभूदिति किं च स्यात् वसः

रयइतिखरवसानयोर्विसर्जनीयइति विस
र्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तुतर्हि विरामः वि
रामे विरामंवचनम् यस्यविरामः विरामग्रह
णेतेनकर्तव्यम् ननुचयस्याप्यभावस्तेना
प्यभावग्रहणंकर्तव्यम् परार्थममभवि
ष्यति विरामोलोपोवसानंचेति उपरियो
विरामइतिवक्तव्यम् पुरस्तादपिहिशाहस्य
विरामस्तत्रमाभूदिति किंचस्यात् रयोःर
सइतिखरवसानयोर्विसर्जयःप्रसज्येत।
आरम्भएर्वकोविरामः अथवानेदमवसा
नलक्षणम् किमर्थंतर्हिसंज्ञाकस्तर्हिसं
ज्ञोअभावोवावसानसंज्ञःस्यात् विरामो
वेति कश्चात्रविशेषः अभावोवसानसं
ज्ञिन्युपर्यभाववचनं अभावेवसानसंज्ञि
नि उपर्यभावग्रहणंकार्यम् उपरियोभा
वइतिवक्तव्यम् पुरस्तादपिहिशाहस्या
भावस्तत्रमाभूदिति किंचस्याद्रयोःरसा
इति खरवसानयोर्विसर्जनीयःप्राप्नोति

श्री. स. भा. ३१

अस्तुतर्हि विरामः विरामेविरामवचनम् य
स्याविरामस्तस्यविरामग्रहणंकर्तव्यम् ननु
चयस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणंकर्तव्यम्
परार्थममभविष्यति अभावोलोपोवसानंचे
तिममापितर्हिविरामग्रहणंपरार्थंभविष्यति
विरामोलोपोवसानंचेति उपरियोविरामइति
वक्तव्यम् ननुचोक्तमारम्भएर्वकोविरामइति
नावश्यमयंशमिः प्रवृत्तावेववर्ततेकिंतर्हिप्र
वृत्तावपिवर्तेतेनयथा उपरतान्यस्मिन्ग्रामेग्रा
कुलेखनानि उपरतःस्वाध्यायइति नचतत्रस्वा
ध्यायोभूतएर्वोभवतिनापिखनानि भावाविरा
ममभाविलाङ्क्षहस्यावसानलक्षणेन ॥ भावावि
राममभावित्वाच्चहस्यावसानलक्षणंनोपपद्यते
किमिदंभावाविराममभावित्वादिति भावस्यावि
रामः भावाविरामः भावाविरामेणभवति भाव
विराममभावीभावःविराममभाविनोभावःभावावि
राममभावित्वम् ॥ अपरआह भावाविरामभा
वित्वात् भावाभाषित्वात् अविराममभावित्वाच्च
हस्यावसानलक्षणंनोपपद्यतेइति ॥ तत्पर
इतिवावर्णस्यवचनम् विरामपरोवर्णोवसा
नसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम् वर्णोवावसानं

अथवावक्तमेवपठितव्यम् अन्त्योवर्णोव
सानसंज्ञोभवतीति तत्रहिवक्तव्यम् अवक्त
व्यम् संहितावसानयोर्लोकविदितत्वा।
त्सिद्धम् संहितावसानमितिलोकविदितौ
वेतावर्थौ एवंकश्चित्कंचिदधीयानमा
ह घात्रौटेदीर्घंसंहितयाधीष्वेतिसर्वत्र
परंसन्निकर्षमधीते तथापरआह केनावस
सीति सआह अकारेणैकारेणोकारेणेति।
एवमेतौलोकविदितावर्थौनयोर्लोकवि
दितत्वात्सिद्धमिति ॥ इतिश्रीभगवत्पतञ्ज
लिमुनिविरचितेमहाभाष्येप्रथमोध्यायः।
समाप्तः १॥ ॐश्रीगणेशायनमः ॥ ॐन
मःशिवाय ॥ ॐनमःशेषाहये ॥ समर्थः
पदविधिः ॥ विधिरितिकोयंशब्दः वि
पूर्वाद्धाञः कर्मसाधनइकारः विधीयते
विधिरिति किंपुनर्विधीयते समासोवि

म॰ श्री॰
स॰म॰ भा॰
३ ३॰२

भक्तिविधानंपरांगवद्भावश्च ।किंपुनरयम्
मधिकारआहोस्वित्परिभाषा कःपुनरयम
धिकारपरिभाषयोर्विशेषः अधिकारःप्रति
योगंतस्यानिर्देशार्थइतियोगेयोगउपतिष्ठ
ते परिभाषापुनरेकदेशस्थासतीसर्वंशास्त्र
मवज्वलयतिप्रदीपवत् तद्यथाप्रदीपःसुप्र
ज्वलितःसर्वंवेश्माव्ज्वलयति कःपुनरत्र
प्रयत्नविशेषः अधिकारेसतिस्वरविधितव्यम्
परिभाषायांपुनःसर्वमपेक्ष्यम तद्यदमप
रंहितंभवति एकार्थीभावोवासामर्थ्यंस्यात
व्यपेक्षावेतितत्रैकार्थीभावेसामर्थ्येधिकारेच
सतिसमासएकःसंगृहीतोभवतिविभक्ति।
विधानेपरांगवद्भावश्चासंगृहीः व्यपेक्षायांपु
नःसामर्थ्येधिकारेचसतिविभक्तिविधानंप
रांगवद्भावश्चसंगृहीतः अन्यत्राचापिसमर्थ
ग्रहणानिघृत्त्वग्रहणानिचकर्तव्यानि क्वान्यत्र
इसुसोःसामर्थ्ये नचवाहाहैवयुक्तेइतियो
गांसामर्थ्यंपरिभाषायांचसत्यांयावद्व्या
करणंयोगोस्तितत्सर्वत्रसंगृहीतोभवति ॥
समासएकस्तुसंगृहीतः तत्रैकार्थीभा।
वःसामर्थ्यंपरिभाषायेत्येवेहत्रमभित्र

नरकोभवति एवमपिक्वचित्कर्तव्यंसमर्थ।
ग्रहणंक्रियते क्वचित्कर्तव्यंनक्रियते शक
तव्यंनावाक्रियते समर्थानांप्रथमाद्वेति क
तव्यंनक्रियते कर्मण्यणसमर्थादिति नेत्र
चगम्यतेत्रसामर्थ्यात् कुम्भकारोनगरकार
इतिसत्यंगम्यते अन्यत्रेमन्ययेसपत्नावसमर्था
इत्याद्यः अथसमर्थग्रहणंकिमर्थम् वक्ष्यति
द्वितीयाश्रितादिभिःसमस्यते कष्टश्रितः न
रकंश्रिताः समर्थग्रहणंकिमर्थंपश्यदेवद
त्तकष्टंश्रितोविष्णुमित्रोगुरुकुलम् तृतीया
तत्कृतार्थेनगुणवचनेन उपाहानविकटः
शंकुलाखण्डः समर्थग्रहणंकिमर्थंतिष्ठत्वं
शंकुलयाखण्डोधावतिमुसलेन ॥ चतु
र्थीतदर्थार्थ गोहितम् अश्वहितम् समर्थ
ग्रहणंकिमर्थम् स्वंगोभ्योहितंदेवदत्ताय
पंचमीभयेन वृकेभ्यभयम् दस्युभयम् सम
र्थग्रहणंकिमर्थम् गच्छत्वंमावृकेभ्योभ
यंदेवदत्तस्यपञ्चदत्तात् षष्ठीसदत्तेनसह
समस्यते राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः स
मर्थग्रहणंकिमर्थं भार्याराज्ञःपुरुषोदे।
वदत्तस्य ॥ सप्तमीशौण्डैः अक्षशौण्डःस्त्रीशौण्डः

पुरुषः ब्राह्मणकंबलः समर्थग्रहणंकि
मर्थम्भार्याराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्य सप्त
मीशौण्डैः अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः समर्थग्रह
णम्किमर्थं कुशलोदेवदत्तोक्षेषु शौण्डः
पिबतिपानागारे अथक्रियमाणेपिसम
र्थग्रहणेइहकस्मान्नभवतिमहत्कष्टंश्रि
तइति नवाभवतिमहाकष्टंश्रितइति भ
वतियदेतदाकं महत्कष्टंमहाकष्टंश्रितः
महाकष्टश्रितइति यदाकेतदाकंभवति
महत्कष्टंश्रितइतितदानभवितव्यं तदा
चप्राप्नोति कस्मान्नभवति कस्मात्कस्मा
न्नभवति किंद्वयोःप्राप्तोःसिद्धत्वोवहु
नोकस्मान्नभवतिसपदपनिवर्ततेनन
चभोः आकृतोशास्त्राणिप्रवर्तन्ते नयथा
प्रातिपदिकादिनिवर्तमानेनसमासात्या।
स्माच्चप्रातिपदिकाच्चत्पत्तिर्भवति सप्तमे
वनत् आकृतिसप्तरुद्धकेपदःपरिसमाप्यते
यावद्भिन्नपरिसमाप्यतेप्रातिपदिकादि
निनावदनेनभवितव्यं प्रत्येकंचैनत्प
रिसमाप्यतेनसमुदाय एवमिहापियाव
दैनत्परिसमाप्यतेसप्तपदिनावत्समा
सेनभवितव्यं द्वयोश्चैनत्परिसमाप्यतेन

वद्गुण इत्योक्तं हि कस्मान्न भवति ग्रसा।
मर्थ्यान्न कथमसामर्थ्यम् सापेक्षत्वमसा।
मर्थ्यं भवतीति यदि सापेक्षमसमर्थं भ।
वतीत्युच्यते राजपुरुषोभिरूपः राजपुरु
षो दर्शनीय इत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति प्रधान
मत्र सापेक्षम् भवति च प्रधानस्य सापेक्ष
स्यापि समासः यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं तत्र
वृत्तिर्न प्राप्नोति देवदत्तस्य गुरुकुलम्
देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्ये।
ति नैष दोषः समुदायापेक्षात्र षष्ठी सर्वगु
रुकुलमपेक्षते यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा
षष्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति किमोदनः शालि
नाम् सक्तुकमपाणीयानाम कुतो भ।
वान्पाटलिपुत्रक इति इहचापि देवदत्तस्य गु
रुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दा
सभार्येति यद्यप्यासमुदायापेक्षात्र षष्ठी।
स्यात् तेनत्वनियोगेनागम्यते देवदत्तस्य।
यो गुरुः तस्यायः पुत्रः इत्येषोर्थो गम्यते।
श्तोमस्य श्रमापि गुरुपुत्रः देवदत्तस्य किं
चिदित्येषोर्थो गम्यते यत्तत्वनियोगतः
देवदत्तस्य यो गुरुः तस्य यः पुत्रः इत्येषोर्थो
गम्यते अतो मन्यामहे नैषा समुदायापे।

श्री·
महा·
भा·
३०८

क्षा षष्ठी अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सा।
पेक्षस्यापि कार्यं भवति क्वान्यत्र इसुसोः सा
मर्थ्ये ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति तस्मात्त्वे
तत्कर्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति इह
तिस्तर्हि कस्मान्न भवति सविशेषणानां वृ।
त्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति।
वक्तव्यम् यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य
वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते देवदत्त
स्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्त
स्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति गु
रुपुत्रादीनामिति वक्तव्यं तत्तर्हि वक्तव्यं
सविशेषणानां वृत्तिर्न प्राप्नोति गुरुपु
त्रादीनामिति वक्तव्यं इति कस्मान्न भ
वति गमकत्वात् इह समानार्थेन वा
क्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेहा
र्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति
नासौ जातुचित्समासेन गम्यते महत्क
ष्टश्रित इति एतस्माद्धेतोरिमः अगमक
त्वादिति न ह्येषोपगाहः स्यादिति यत्र वा
गमकत्वं भवति तत्र वृत्तिः तद्यथा देव
दत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रः दे
वदत्तस्य दासभार्येति यद्यगमकत्वेहे
त्वेयाः समर्थग्रहणेन इहापि भार्या

राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योऽर्थो वाक्येन ग।
म्यते नासौ जातुचित्समासेन गम्यते राज्ञः।
पुरुषो देवदत्तस्येति तस्माद्वाक्यार्थः समास
ग्रहणानर्देन हि प्रयोजने अयमस्तु समा।
सानजसमासः गमकः तस्य साफत्वमा।
भूत् अकिंचित्कराणाम् असामर्थ्यस्माणं
अगमाधादुक्तत्वमिति यतदपि नास्ति अर्थो
जनम् अवयवकस्य चित्तजसमासस्यासे
मर्थसमासस्यागमकस्य साधुत्वं वक्तव्यं अ
सूर्यंपश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लो।
काः अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः अलवणभो
जी ब्राह्मणः सत्वप्रमकस्येनेनन्विय।
मार्थं भविष्यति यतस्य वा समर्थसमास
स्यान्तर्ज्ञसमासस्यागमकस्य साधुत्वं भवति
नान्यस्येति तस्माद्वाक्यार्थः समर्थग्रहणेन प्र
त्यक्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे समर्थमि
त्युच्यते किं समर्थं नाम पृथगर्थानामे
कार्थीभावः समर्थवचनं पृथगर्थाना
पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते
क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि वाक्ये
पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति समासे पुन
रेकार्थानि राजपुरुष इति किमुच्यते पृ
थगर्थानीति राज्ञः पुरुषमानीयतामि

श्री
महा
भा
३·५

त्युक्ते राजपुरुषमानीयते न राजपुरुष इति
चस्पवनापि इमः अप्रस्तावनयेन भवती
ति कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः सु
ब्लोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिस
म्बन्धः स्वर इति सुपः सुलोपो भवति वाक्ये
राज्ञः पुरुष इति समासेन भवति राजपु
रुष इति व्यवधानं च भवति वाक्ये राज्ञः ऋद्ध
स्य पुरुष इति समासे न भवति राजपु
रुष इति यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धो भवति
वाक्ये राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति समासे
न भवति राजपुरुष इति स्वरो भवतो वा
क्ये राज्ञः पुरुष इति समासे पुनरेक एव
राजपुरुष इति नेमे एकार्थीभावकृता वि
शेषाः वाचनिका ह्येते आह हि भवान्
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः उपसर्जनं पूर्वम्
समासस्यान्तोदात्तो भवतीति इमे तर्ह्येका
र्थीभावकृता विशेषाः संख्याविशेषो व्य।
क्ताभिधानम् उपसर्जनविशेषणं चयोग इ
ति संख्याविशेषो भवति वाक्ये राज्ञः पुरु।
षः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुष इति समासेन
भवति राजपुरुष इति व्यक्तिकारणं येनैत
देवं भवति किंकारणं योऽसौ विशेषवाची

शाह्स्लदसान्निध्यात ग्रंगहिभवोस्त्वम
ह्यारयनरगम्यते विशेषः नतुवचनेनैवम
वितव्यं नहि शाह्स्लकनेनतम्मार्थेन भविता
व्यं ग्रंथकनेननामशाहेन भवितव्यं नदे
नदेवंहस्पताम ग्रंथमेवद्रूपेन देवज्ञाव
नीयकेयेनात्रविशेषानगम्यतइति ग्रव
श्यचैतदविज्ञेयम यो हिमन्यतेयोसाविशे
षवाचीशाह्स्लदसान्निध्यात्त्रविशेषानगा
म्यतइति इहतस्यविशेषोगम्येत गोश्चरः
अश्वचरः कर्षाश्चचरंति वाक्याभिधानंभ
वतिवाक्योब्राह्मणस्यकंबलतिष्ठतीति स
मासेपुनरव्यक्तमब्राह्मणकंबलस्तिष्ठती
तिसमासेपुनरव्यक्तम ब्राह्मणकंबलस्ति
ष्ठतीति समासेपुनरव्यक्तब्राह्मणकंबल
स्तिष्ठतीतिसंदेहोभवति संबुद्धिवाक्याद
द्वीसमासोचेति यथोपविशेषोभवतिकिं
चिद्वाक्येष्वव्यक्तंनत्सुसमासेव्यक्तं वाक्येन
वव्यक्तम अर्थेयशोदेवदत्तस्येतिसंदेहः
यशग्रहणस्यवादेवदत्तस्ययदर्थम यथवा
योसौसंत्तीभूतः यशुनामतत्स्ययदर्थमि
ति नचसमासेव्यक्तव्यम अर्थश्चदेवदत्तो
ति उपसर्जनविशेषणांभवतिवाक्येहक

श्री॰ मरु॰ भा॰
३०५

स्यराज्ञः पुरुषइति समासेनभवतिराजपु
रुषइति यथोपविशेषसमासेउपसर्जन
विशेषणांभवति नयथादेवदत्तस्यगुरु
कुलम् देवदत्तस्यगुरुपुत्रः देवदत्तस्यदा
समभार्येति चयोगोभवतिवाक्ये स्वचयोगः
स्वामिचयोगश्चेति स्वचयोगः राज्ञोगोस्त्रा
श्वश्वपुरुषस्त्रिति समासेनभवति राज्ञोगा
वाश्वपुरुषाणिति स्वामिचयोगः देवदत्तस्य
यज्ञदत्तस्यच विश्वमित्रस्यचगौरिति समा
सेनभवति देवदत्तस्ययज्ञदत्तविश्वमित्रा
णांगौरिति अथैनास्मिन्नेकार्थीभाव
कृते विशेषेकिंस्वाभाविकंशाहृर्थाभि
धाने आहोस्विद्वाचनिकम स्वाभाविक
मित्याहकुतएतत् अर्थानादेशात नय
र्थाश्चादिषुयतेकथंपुनरर्थानादेशात्वेव
कृयान्नार्थाश्चादिषुयतइति यावताभवा
नाहअनेकमन्यपदार्थेवाप्यद्वंद्वः अथके
रकेनिष्टुरिति नैनान्यार्थादेशनानि स्व
भावतएतेषांशाह्स्लानामेतत्पष्ठेयुभिनि
विष्टानानिमित्तेनानाख्यानेक्रियते
नयथालूपेहस्तदर्शिणाग्रहीनवः श्रा
मेवंडममपप्यतिस्वभावतःस्यतत्रस्य

स्यापष्ठ्यस्तुरुमसत्त्वादिति मिन्नेनेनानाव्याख्यानंकि
यते पदमिहापिचार्थेयः सदेहः अन्यपदा
र्थेयः सबहुव्रीहिरिति किंपुनःकारणम
र्थानादिश्यन्ते नचलब्धुर्थम लब्धुर्थमर्थाना
दिश्यन्ते अवश्यपाशेनार्थादिनादिशताके
नचिह्नेननिर्देशः कर्तव्यः तस्यतावदके
नकृतः येनासौक्रियते अत्रेतस्मिन्नेकेन
चिकृतः तस्यैकेनकृतस्यावस्था अन्येभ
वः खल्वप्यर्थादेशनस्य कोहिसमर्थोया
वत्प्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादे
ष्टुम नचेत्तन्तेवप्रत्ययार्थोनिर्दिष्टःप्रकृ
त्यर्थोनिर्दिष्टइति भवतिगुणाभिधान
गुणानिमप्रत्ययः तद्यथाशुक्लः कृष्णइ
तिविषमउपन्यासः सामान्यशब्दाएतेय
वेद्युः सामान्यशब्दाःस्युरन्तरेणविशेषप्रक
रणंवाविशेषवचनेष्वेते यतस्तुखलु
नियोगतोहस्तइत्युक्तेस्वभावतः कस्मि
श्चिद्विशेषेवर्तते अतोमन्यामहेनेमेसा
मान्यशब्दाइति नचेत्सामान्यशब्दाः प्रकृ
तिः प्रकृत्यर्थेवर्ततेप्रत्ययः प्रत्ययार्थेवा
र्तते अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्थादेशनस्य बहु
वोहिशब्दायेषामर्थानज्ञायन्ते अनेरणाव

श्री॰
महा॰
भा॰
३०१

ल्पिशब्दप्रयोगेबहवोर्थागम्यन्ते अति
निकोचैः पाणिविहारैश्च नखल्वपिनि
र्ज्ञानार्थस्यान्वाख्यानेकिंचित्प्रयोजनम
स्ति योहिसूत्रान्तरस्ताद्यादित्यउदेतिप
श्चादस्तमेतीति मधुरोगुडः कटुकंशृङ्गवे
रमिति किंतेनकृतंस्यात् वावचनानर्थकं
चस्वभावसिद्धत्वात् वावचनंचानर्थकं
किंकारणंस्वभावसिद्धत्वात् इहद्वौपतौ
हतिपदस्याहतिपदस्यस्वभावतस्तेन
उवति वाक्यंवसमासश्च तत्रसाभावि
केनहतिविषयेनित्यसमासेप्राप्तेवाव
चनेनकिमन्यत्कृत्कमभिसंबध्यतेः स
ज्ञायानसंज्ञायांभावाभावाविषयेतेनस्या
त्रार्थोवाक्यवचनेनप्रथमेहनिवर्णयति
किंतत्राहुः पराभिधानेहनिरित्याहुः प्र
योगेषामेवबहुवनो किंजहत्स्वार्थाहतिभे
वतिप्रश्नोस्तिरजहत्स्वार्था किंचातोय
दिजहत्स्वार्थाहतिः राजपुरुषमानये
त्युक्तेपुरुषमात्रस्यानयनंप्राप्नोति औप
गवमानयेतिचापत्यमात्रस्य अथाजह
त्स्वार्थाहतिः उभयोर्विद्यमानस्वार्थयो
र्द्वयोर्द्वयोर्द्विवचनमितिद्विवचनंप्राप्नोति

का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या जहत्स्वार्था युक्तं पुनर्य-
ज्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात् बाढं युक्तं
एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्म-
णि वर्तमानः स्वकर्म जहाति तद्यथा
राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहा-
ति एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्व-
मर्थं जह्यात् उपगुश्चापत्यार्थे वर्तमानः स्वा-
र्थं जह्यात् ननु चोक्तं राजपुरुषमानयेत्यु-
क्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति औप-
गवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति नैष दोषः
जहत्यप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति यः
परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति तद्यथा
तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म
जहाति न तु हिक्कितश्वसितहसितकं-
डूयितानि न चायमर्थः परार्थविरोधी
विशेषणं नाम तस्मान्न हास्यति अथ
वान्वयाद्विशेषणं भविष्यति तद्यथा घृ-
तघटः तैलघट इति निषिक्ते च घृते तै-
ले वान्वयाद्विशेषणं भवति अयं घृतघटः
अयं तैलघट इति विषम उपन्यासः भवति
हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा संसर्गाद्धि भा-
नयैनिशाप्यज्ञानसंबन्धलक्षणाकुर्वेन प्रताल

श्री
महाभा
३०८

यत्र न गम्यते विशेषः यथा तर्हि मल्लि-
काघटः चम्पकघट इति निष्क्रीणास्व-
पि सुमनःस्वन्वयाद्विशेषणं भवति अयं
मल्लिकाघटः अयं चम्पकघट इति अथ
वा समर्थाधिकारोऽयं क्रियते सामर्थ्यं
च नाम भेदः संसर्गो वा अपर आह भेदसं-
सर्गौ सामर्थ्यमिति कः पुनर्भेदः संसर्गो
वा इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं पुरुष इ-
त्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः इहेदानीं राजपु-
रुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्ये-
भ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोऽपि राजानं निवर्तय-
त्यन्येभ्यः स्वेभ्यः एवमेतस्मिन्नुभयतो व्य-
वच्छिन्ने यदि जहाति कामं जहातु न जा-
तु चित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति अ-
थ वा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः युक्तं पु-
नर्यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात् बाढं
युक्तं एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुकोऽयं द्वि-
तीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां भिक्षां न जहाति
संचयायैव यतते ननु चोक्तमुभयथा विग्र-
मानस्यार्थयोर्द्वयोर्वचनमिति द्विवचनं प्रा-
प्नोति कस्मात्पुनर्द्विवचनमाप्नोति अप्र-
मात्राः न ह्यसमासमर्था राजानमपस्यास्तिहि

प्राप्नोति न षष्ठीसमर्थः पुरुषः प्रथमाया
एव तर्हि प्राप्नोति ननु चोक्तं प्रथमासम
र्थो राजेति अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्राति
पदिकार्थः सम्पन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे
प्रथमेति प्रथमाया एव तर्हि वचने प्राप्नोति
संख्यानस्यैकार्थ्यान्नावयवसंख्यातः स्वपु
त्यतिः संख्यानस्यैकत्वमर्थः तेनावयवसं
ख्यातः स्वपतिर्न भविष्यति परस्परव्यप
क्षासामर्थ्यमेके परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्य
मेके इच्छन्ति का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा न ब्रू
मः शब्दयोरिति किं तर्ह्यर्थयोः इह राज्ञः
पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते ममायमि
ति पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते अहमस्ये
ति तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिका भव
ति कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभि
संबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति अथ
यत्रैवैकार्थीभावः सामर्थ्यं तत्रापि व्यप
क्षासामर्थ्यं किं गतमेतदियता सूत्रेण आ
होस्विदन्यतरस्मिन्नपि सति भूयः सूत्रं कर्तव्यं
गतमित्याह कथं यः सोपसमर्थ्यशब्देन समस्त स
मासः स चोपसर्गः उपसर्गाश्च पुनरेवमा
त्मका भवन्ति यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः

श्री
महा
भा
३०५

प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः न चेह क
श्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन समस्या
मर्थे स्यात् तदप्रयोगादेतज्ज्ञायते नूनम
त्र प्रयोगार्हः शब्दः उच्यते संगतार्थं समर्थं
संसृष्टार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रे
क्षितार्थं समर्थं संबद्धार्थं समर्थं तत्र य
तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैव विग्र
हः करिष्यते संगतार्थं समर्थमिति सं
गतं घृतं तैलेनेत्युच्यते एकीभूतमिति
गम्यते संसृष्टार्थं समर्थमिति संसृष्टोऽग्नि
रित्युच्यते एकीभूत इति गम्यते यदा व्य
पेक्षासामर्थ्यं तदैव विग्रहः करिष्यते सं
प्रेक्षितार्थं समर्थं संबद्धार्थं समर्थमिति
कः पुनरिह वभास्यर्थः बद्ध इत्युच्यते यो
रज्वायसा वा कीलके बद्धो भवति न
वश्यं प्रभानिवृत्तिविषयं प्रवर्तते तद्यथा
संबन्धाविमोरस्याविनश्यते यावद्गोमि
नजहीतः अश्वश्च भवति वे एवंजातीय
केषु विभागनिर्वर्तते तद्यथास्तितोगा
गैः संबन्धः प्रतिनोवन्तैः संबन्ध इति प्र
थैतनाभिन्नापेक्षासामर्थ्यं योऽसावेकार्थी
भावकृतो विशेषः सम्बन्धः तत्र नाना

कारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः
तैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये सति नाना
कारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्न
वन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः निघातः अ
यं दण्डो हरानेन उलिन्दस्माहरते श्वापे
दो निहत्या निघातः प्राप्नोति युष्मदस्म
दादेशाः पचतौदनं तव भविष्यति मम भ
विष्यति युष्मोदनस्य युष्मदस्मदोश्व
व्यपेक्षेति कृत्वा वांनावादयः प्राप्नुव
न्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः किमुच्यते ना
नाकारकादिति यदा तेनैवासम्बन्धि
येनापि हूमः अनेनावसत्याह्रियत इति
किं तर्हि शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आ
ह तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्चेह समतानामाह
अयं दण्डोस्तीति सदण्डः कर्ता भूत्वाप्येनया
हेनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते त
द्यथा कश्चित्कंचित्पृच्छति क्व देवदत्त इति
स तस्माद्ग्रामे वृक्षमूले इति कतरस्मि
न्नासिन्नतीति स वृक्षोधिकरणं भूत्वान्ये
न शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते
अवयवे समासस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः राज्ञो
गोश्चाश्वपुरुषस्येति समर्थतराणां वा

श्री
महाभा॰

३०९

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्य
ति कानि पुनः समर्थतराणि यानि द्वन्द्वभा
वीनि कुरुत पतत् पद्यात्याञ्जनराद्धैः
नद्यासमर्थतरेषु माणवकेष्वपनायत
च्यते ग्राक्कृतरेष्वयं दिशामपते उपद्रष्टा
द्द समर्थतराणां वा कानि पुनः समर्थतरा
राणि यानि द्वन्द्वभावीनि कृष्णपतत् पता
निसमानविभक्तीनि अन्यविभक्तौ राजभ
वति हि विशेषः स्वस्मिन्नभाने रिपि व्यपेक्षे
व समवायसामर्थ्याद्धा सिद्धं समवायसा
मर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् समुदायेनापसा
मर्थ्यं भवति राज्ञो नावपश्येन अपरस्याद्द स
मर्थतराणां वा समवायसामर्थ्यात् समर्थ
तराणां वा पदानां समासो भवति कृतः स
मवायसामर्थ्यादेव अस्मिन्सत्येवेतदस
मर्थ्ये भवति यत्र समर्थ्ये कथं नेववा
पुनरयमाजः अस्य पुरुषावपेक्षमाणस्य
गवा सह समासो भवति कथं न हि गोराजा
नमपेक्षमाणस्यास्य पुरुषाभ्यां सह समा
सो भवति प्रधानमत्र तदा गौः भवति च प्र
धानसापेक्षस्यापि समासः आख्यातेसा
वा कारकविशेषणाना का आख्यातेसा

व्ययेसकारकेकारकविशेषणंवाक्यसंज्ञं
भवतीतिवक्तव्यं साव्यये उच्चैः पठतिनीचैः
पठतिसकारकेओदनंपचति कारकविशे
षणंमृदुविषमोदनंपचति सक्रियाविशेष
णंचेतिवक्तव्यं सुष्ठुपचति दुष्टुपचति श्व
पश्याह्न श्वाख्यातंसविशेषणमित्येव स
र्वाणिह्येतानिक्रियाविशेषणानि पचति
ट्ट पचति ट्ट वाक्यसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यं तु
हि इहि समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदा
देशाः समानवाक्य इतिप्रकृत्यानिघातयु
ष्मदस्मदादेशावक्तव्याः किंप्रयोजनं एक
वाक्यंमाभूदिति अयंदण्डः हरानेन पच
ओदनंनवभविष्यति ममभविष्यति योगे
प्रतिषेधश्चादिभिःचादिभिर्योगेप्रतिषेधो
वक्तव्यः ग्रामस्तवचस्व ममचस्व किमर्थ
मिदमुच्यते यदाययामपवचादिभिर्योगे
प्रतिषेधउच्यते इदमप्यस्त्वेवक्रियते वाक्य
संज्ञासमानवाक्याधिकारश्चनदेषविज्ञा
नीयात्सर्वमेतद्विकल्पतइति तदाचार्यः
सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे चादिर्योगेयथान्यासमेव
भवतीति सचावश्यंवाक्यसंज्ञासमानवा
क्याधिकारश्चवक्तव्यः समर्थनिघातेहि

समानाधिकरणप्रकृतकेष्वपसंख्यानं
मसमर्थत्वात् समर्थनिघातेहिसमाना
धिकरणेषुकृत्यकेषुचोपसंख्यानंकर्त्तव्यं
समानाधिकरणे पटवेतेदासपामि मट
वेतेदासपामि समानाधिकरणे प्रकृतके
नयान्किष्टनिकुलेऽहत्तस्यलेवनेषणाव्या
या शाल्लीनांतेजोओदनंददाति किंपुनः
कारणंनसिध्यति असमर्थत्वात् राजग
वीक्षीरे द्विसमासप्रसंगोद्विषष्ठीभावात्
राजगवीक्षीरेद्विसमासप्रसंगः राजगवी
क्षीरं किंकारणं द्विषष्ठीभावात् हेतत्र
षष्ठ्योराज्ञोगोःक्षीरमिति किमुच्यतेद्वि
समासप्रसंगइति यावतासपेक्षमिवन्ने
ते द्विसमासप्रसंगइति नैवविज्ञायते द्व
योःसमासप्रसंगोद्विसमासप्रसंगइति
कथंतर्हिद्विप्रकारस्यसमासस्यप्रसंगो
द्विसमासप्रसंगइति राजगोक्षीरमिति
प्राप्नोति नचैवंभवितव्यं भवितव्यं
चयदैतद्वाक्यंभवति गोःक्षीरे गोक्षीरं
राज्ञोगोक्षीरं राजगोक्षीरमिति यदाते
तद्वाक्यंभवति राज्ञःगोःक्षीरमितितदा
नभवितव्यं तदाचप्राप्नोतितदनक

स्यान्नभवति सिद्धंतराजविशिष्टयागोः
क्षीरेणासामर्थ्यात् सिद्धमेतत्कथं राजवि
शिष्टयाः गोः क्षीरेणसहसमासोभवति
नकेवलायाः किंतत्कृतमेतत् नहिकथं
मपेक्ष्यमाने गम्यते गुणैवार्थगविषयतते
क्षीरमात्रेसंतोषंकरोति एवंराजसमीपेप
नते राज्ञोयागोःकस्यायतक्षीरमिति नैव
वायनः गोराज्ञासमपेक्षमाणायाः क्षीरेण
सहसमासोभवति कथंतर्हियोः क्षीरम
पेक्षमाणायाः राज्ञः सहसमासोभवति
प्रधानमत्रतदागोः भवतिचप्रधानस्य
सापेक्षस्यापिसमासः गुणार्थकिमर्थंप
दविधौसमर्थाधिकारः क्रियते पदवि
धौसमर्थवचनंवर्णाश्रयेमाभूदित्यनेनत
र्थविज्ञानं पदविधौसमर्थाधिकारः क्रि
यते वर्णाश्रयेसन्निधानमात्रेणकार्यं
यथाविज्ञायेततिष्ठतुदध्यशानत्वंशाके
न तिष्ठतुकुमारीच्छत्रंहरदेवदत्तेति
समर्थाधिकारस्यविधेयसामानाधिकर
ण्यात्त्रिर्देशानर्थको समर्थाधिकारोय
द्विधेयेनसमानाधिकारः किंचविधेयेवि
धेयेसमासः यावद्व्यात्समर्थः समासः

श्री
मल्ल
भा
३१८

तिनावत्समर्थः पदविधिरिति नचराज
पुरुषइत्येतस्यामवस्थायामसमर्थाधिकारे
णाकिंचिद्रूपंप्रवर्तयितुंनिवर्तयितुंवा
समर्थाधिकारस्यविधेयसामानाधिकर
ण्यान्निर्देशोनर्थकः सिद्धंतुसमर्थानामि
तिवचनात् सिद्धमेतत्कथं समर्थानामप
दानांविधिर्भवतीतिवक्तव्यं एवमपिह्ये
कयोर्नप्राप्नोति एकशेषनिर्देशात् ए
कशेषनिर्देशोयं समर्थस्यचसमर्थयो
श्चसमर्थानांचसमर्थानामिति एवमपि
षट्प्रभृतीनामेवप्राप्नोति षट्प्रभृतिषु
ह्येकशेषःपरिसमाप्यते प्रत्येकंवाक्यप
रिसमाप्तिर्दृष्टेतिद्वयोःकयोरपिभविष्यति ए
वमपिविभक्तीनांनप्राप्नोति समर्थानांसम
र्थपदाश्रयत्वात् एवंतर्हिसमर्थपदयोरपि।
विधिशब्देनसर्वविभक्त्यन्तःसमासः समर्थ
स्यविधिः समर्थेविधिः समर्थयोर्विधिः
समर्थेविधिः समर्थानांविधिः समर्थाद्विधिः
समर्थाद्विधिः समर्थैर्विधिः समर्थेविधिः स
मर्थेविधिः पदस्यविधिः पदविधिः पदयो
र्विधिः पदविधिः पदानांविधिः पदविधिः
पदाद्विधिः पदविधिः पदेविधिः पदविधिः

समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थवि
धिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च सम
र्थविधयः पदविधिश्च पदविधिश्च पदवि
धिश्च पदविधयश्च पदविधयश्च पदविधयः स
मर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदवि
धिः एवं समासउत्तरपदलोपोपाष्टषिको
चविभक्तिः समानाधिकरणेषूपसंख्यान
मसमर्थत्वात् समानाधिकरणेषूपसंख्या
नं कर्तव्यं वीरः पुरुषः वीरपुरुष इति किं
पुनः कारणं न सिध्यति असमर्थत्वात् क
थमसामर्थ्यं द्रव्यपदार्थ इति चेत् यदि द्रव्य
पदार्थः पृथग्गुणः परार्थः भवति समर्थमे
अन्यो हि वीरत्वगुणः अन्यः पुरुषत्वेनात्मन
मस्तीति यतः सामर्थ्यं भवति अन्यो हि द्रव्य
दन्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च न चैतावता न सामा
मर्थ्यं भवति कोऽत्र विशेषः यद्गुणपदार्थे
सामर्थ्यं स्यात् द्रव्ये न स्यात् पक्षविशेषः प
केनयोरधिकरणे अन्यश्च वीरत्वगुणः अ
न्यः पुरुषत्वं द्रव्यपदार्थिकस्यापि न हि गुणा
भेदात्सामर्थ्यं भविष्यति अथ को द्रव्यपदा
र्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञा
ते न तच्चाभ्यां ते सौ भवति यायपद्यं ते

न तु गम्यते न हि गुणः स्वं त्यक्त्वा परत्वेन गम्य
ते स्येनगावेरमितिवा कर्तृकत्वे गुणपदा
र्थिकेनापि न हि शाको गुणस्य द्रव्यकृत
उपकारः प्रतिज्ञातुं गुणपदार्थि
कः प्रतिजानीते द्रव्यपदार्थिकेनापि क
स्मान्न प्रतिजानीते एवमनयोः सामर्थ्य
स्यात्तानवा कचतावादिदं स्यात् समाना
धिकरणेनेति यत्र सर्वो समाने इदंः धा
कः प्रदेशः कर्तुः कोशः कुण्डल इति ते
वेजानीयकानाम समासेन भवितव्यं अन
येनवोत्पनव्यं किंकारणं गुणगतार्थः
शब्दप्रयोगः गुणैर्भरणाय पिष्यामीति
शब्दः प्रयुज्यते न चैकेनोक्तानामर्था
श्यभिहितो यस्य प्रयोगेन न भवितव्यं
किंकारणं उक्तार्थानामप्रयोग इति
न तर्हीदानीमिदं भवति अश्वभरणीयः
नैनामसमानार्थो यके [illegible] शाकार्थैक
न्यः [illegible] कामभते भ्रत्यः अ
ति भ्रति भरणीयः भ्रसो भरणीयः भ्र
न्यभरणीयः यदि तर्हि यत्र किंचिन्मा
मान्यकश्चिद्विशेषः न तु भवितव्यं र
स्यापि न हि प्राप्नोति दर्शनीयायामाता

दर्शनीयामानय। अथापि किंचित्सामान्ये
कश्चिद्वा विशेषः किंतु न तेन सञ्ज्ञा वा
ऽन्यभावो नकश्चित्सम्भावोऽन्यभावो नक्रि
उच्यते चेदं समानाधिकरणेति तत्र
कर्षगतिर्विज्ञायते यत्रसामान्यः सा
मानाधिकरण्यं यत्र सर्वं समानं सञ्ज्ञा
वान्यभावो द्रव्यं च अथवा समानाधि
करणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्स
माने भवति च न भवति च नचैतत्समा
नेकचिदपि न भवति अथवा यावद्द्र
व्यात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधि
करणेनेति इष्यते हि लोकेऽधिकरणमि
त्युच्यते तद्यथा एकस्मिन्द्रव्ये उदित
मेकस्मिन्नधिकरणे उदितमिति गम्य
ते तथा व्याकरणेऽपि षिठंवात्
धिकरणवाचि द्रव्यवाचीति गम्यते
एवमपीदमवश्यं वक्तव्यं समानाधि
करणसमर्थं वद्भवतीति किं प्रयोज
नं सर्पिः कालकं यजुः पीतकमित्ये
वमर्थं यदि वा समानाधिकरणमस
मर्थवद्भवतीत्युच्यते सर्पिषो यनेय।
जुष्क्रियतइति षत्वं न प्राप्नोति अथान

श्री
महा
भा
३१८

भिहितमिति वक्तव्यं एवं च कृत्वा समा
नाधिकरणे ह्युपसंख्यानमसमर्थत्वात्
समानाधिकरणेऽप्युपसंख्यानं कर्तव्यं
वीरः पुरुषः वीरपुरुष इति किं कार
णमसमर्थत्वात् तथा वचनप्रामा।
ण्यात् तथा वक्तव्यं किं कारणमवच
नप्रामाण्यात् वचनप्रामाण्याद् द्वसमा
सो भविष्यति किं वचनप्रामाण्या समा
नमप्यवीरश्चेति त्वमाख्याने उपसं।
ख्याने कर्तव्ये निष्कौशाम्बिः निर्वाराण
सिः त्वमाख्याने च किं वचनप्रामाण्या
दिति किं वचनप्रामाण्या समानमप्य
वीरश्चेति त्वमाख्याने उपसंख्याने
कर्तव्ये निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसि त
माख्याने च किं वचनप्रामाण्यादिति
व किं वचनप्रामाण्य कृतलिप्रत्ययतिसु
स्पमदेतस्यावचनेप्रयोजनं किंसञ्ज्ञा
प्रतिपाजेति तद्भुमाहेति कुद्रेवचनप्रा
माण्यादिति किं न हि द्वाति केवचनप्रामा
ण्यात् सिद्धं तत्का इत्यतिरेकतिवचना
न्याय्यः कार्यश्च इति तद्दर्शयेवी तद्दृश्य
गतेवा पुनः सिद्धमेतत् किमीदंतदर्श्य

गतेरिति तस्यार्थः तदर्थः तदर्थस्यग
तिस्तदर्थगतिः तदर्थगतेरिति कोर्थः
कोशाव्यसमर्थः समास उच्यते अथ
यत्र बहूनां समासप्रसंगः तत्र किं द्वयो
द्वयोः समासो भवति आहोस्विदवि
शेषेण कस्यात्र विशेषः समासो द्वयो
र्वा द्वयोरनेकग्रहणं कर्तव्यं चार्थे द्वंद्वः
अनेकमिति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात
प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति नैष
दोषः द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति द्व
योर्द्वयोः समास इति चेत्तत्र बहुव्रीहिवा
भावात् द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्तन
त्रे किं कारणं बहुव्रीहिवद्भावात् न
हि बहुव्रीहिमस्ति किंचावश्यमेव
विग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खे
दिरश्च पलाशश्चेति किं तर्हि विग्रहः
करिष्यते प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रो
धौ खदिरश्च पलाशश्च खदिरपला।
शौ प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च
प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति होत्र
पोत्रनेष्टोद्गातारः इति न सिध्यति होता
पोतारौ नेष्टोद्गातारौ इति नैव भवि

श्री
महा
भा
३१५

त्ये भवितव्यं च पदैर्वे विग्रहः करि
ष्यते होता च पोता च होतापोतारौ ने
ष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोता
रौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गा
तारः होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति न सि।
ध्यति समासान्तप्रतिषेधश्च समासान्त
प्रतिषेधश्च वक्तव्यः वाक्त्वक्स्रुक्दृष
द् वाक्त्वक्स्रुक्दृषदमिति प्राप्नोति
नैष दोषः अप्राप्तेरेव समासो भवि
ष्यति स्रुक्च दृषच्च स्रुक्दृषदे त्वक्स्रु
क्दृषदं च त्वक्स्रुक्दृषदे वाक्त्वक
स्रुक्दृषदं च वाक्त्वक्स्रुक्दृषदमि
ति होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सि
ध्यति इह च संसृष्टजटकेशनखरु
ताजिनवाससा समेनशान्तिर्भेणाद्वयो
र्द्वयोर्न सिध्यति अतो हि विशेषेण अ
विशेषेण बहूनामप्यनेकपदस्य समासः
अविशेषेण बहूनामप्यनेकपदस्य
प्रसंगः तत्र को दोषः तत्र स्वरसमासा
न्तेषु बहुव्रीहिदोषो भवति स्वरः पूर्वशा
लाप्रियः अपरशालाप्रियः स्वरः समा
सान्तः पञ्चगवप्रियः पंचनावप्रियः स

मासेन पूर्वस्रावावादित्वेनरशास्य न
वावयवतन्मरूषत्वात नवापदोषः
किंकारणं पूर्वयवतन्मरूपात् पूर्व
पवोरतन्मरूपः नदाश्रयोसमासेन
पूर्वस्रावोभविष्यतः स्वरः कथं तस्य
मोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् नोदात्तत्वं कि
यतोस्त्वंपदप्रकृतिस्वरत्वमिति अनो
दात्तत्वेभवतिविप्रतिषेधेन नष्टकोवि
प्रतिषेधः विप्रतिषेधेपरमित्युच्यते पू
र्वेचात्तोदात्तत्वेपरप्रकृतिस्वरत्वंपरवि
प्रतिषेधेयुक्तः किंतर्हि नैरगप्रतिषे
धेहूक्तः निमित्तस्वरबलीयस्त्वाद्य अथ
वानिमित्तस्वरात्रिमित्तस्वरोबलीयानि
तिवक्तव्यं किंपुनर्निमित्तंकोनिमित्तो
बहुव्रीहिर्निमित्तंतन्मरूपानिमित्तो न
नहिवक्तव्यमनवक्तव्यं एकशितिप
त्वरवचनेनज्ञापकेनिमित्तस्वरबलीय
स्त्वस्य अथवापरस्येष्टकारोत्यादिषुक
शितिपात्कृत्वंपठतितज्ज्ञापरस्याचार्ये
निमित्तस्वरात्रिमित्तस्वरोबलीयानिति
कः पुनरेह्यतिप्रकारोत्यादिष्वेकशिति
पात्कृत्वंपठितमेवंकिलपठ्येत एकः

श्री
महा
भा
३१५

शितिपकशितिः पादः अस्येतित्त्वनप
र्वेविग्रहः करिष्यते एकः शितिरेषुतर
मेएकशितयः एकशितयः पादाअस्ये
तिएकशितिपादइतिअथ्याप्येवंविग्रहः
क्रियते एकः शितिः पादोस्येति नर्हि
यस्यबहुव्रीहेरवयवस्यतन्मरूपस्यलक्ष
णमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वंविप्रतिषेधेन
नत्वचास्यास्ति किंविशेषणंविशेष्य
णंबहुलमितिबहुलवचनात्भवष्य
ति अस्यतर्हिबहुव्रीहेरवयवस्यतन्मरूप
स्यलक्षणमस्ति अधिकषष्टिवर्षइतित
त्रकोदोषः तस्यान्तोदात्तत्वंविप्रतिषेधा
द्दिमन्तोदात्तत्वंसहिप्रतिषेधेन नैषदोषः
इगन्तेद्विगौनिषस्वरोभविष्यति यस्त
र्हिनेगन्तः अधिकवर्षशतइति इहचापि
अधिकषष्टिवर्षइतिसमासान्तः प्राप्नोति
उत्प्रकरणोसंख्यायाः तत्पुरुषोपसंख्या
नेनिवृत्तिमायधेमिति नैषदोषः अव्य
यादेशिसेवतत्तत्त इहमाभूत गोत्रिंशत
गोचत्वारिंशदिति बहुव्रीहिसंख्यानहिं
प्राप्नोति संख्याव्ययासन्नदूराधिकसंख्या
याः संख्येयइति नसंख्यासंख्येयेवर्तते

ष्यामः कथं यदैवं विग्रहः करिष्यते द्वि
काषष्टिवर्षाणामस्येति यदा तर्हि संयो
गः प्रत्याख्यायते तदा स्वरेण प्राप्नोति क
थं च संयोगः प्रत्याख्यायते स्वशिष्टः सं
ख्यातरपदः संख्येयवाभिधायित्वादिति
प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्या संख्येयवर्त्तं
यिष्यामः तत्रैवं विग्रहः करिष्यते द्वि
कारषष्टिवर्षाणामस्येति सर्वथा वयमद्वि
कषष्टिवर्षान्नसच्यामहे कथं यावता
सच्योगः प्रत्याख्यायते पंचविग्रहो
स्याधिकाषष्टिवर्षाणामस्येति यत्तत
दुक्तमधिकषष्टिवर्षस्तेन सिध्यति स
सिद्धो भवति कथं संयोगः प्रत्याख्याय
ते यच्च विग्रहोस्याधिकाषष्टिवर्षाणाम
स्येति यत्तत्तदुक्तमधिकषष्टिवर्षस्तेन
सिध्यति ससिद्धो भवति कथं संयद्वि
कशतवर्षस्तेन सिध्यति कर्त्तव्यो यत्नः
॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनि
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीया
ध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमामाह्निके ॥
स्वाम स्वमिति किमर्थं कोशादन्ने
तदस्तिप्रसामर्थ्यात्त्र भविष्यति कथम

श्री
महा
भा
३१०

सामर्थ्यं समानाधिकरणसमर्थबहुव्री
हौ हि प्रधानमभिहितमित्येवं तत् ग्रामे
चितनस्यपरोगबह्नावेषु स्यामे चितकार
कवचे ग्रामे चितनस्यपरोगबह्नावेषु स्यात
मामेचितकारके च च परस्योगबहुवतीति
वक्तव्यं षष्ठ्यं तेनावनमहाणराजे का
श्मीराणराजे मगधानां राजे ग्रामे चि
तकारके के ऽतो नास्त्यत्र विशेषः स
तिपरोगबह्नावेः सतिवाऽदंतर्हि परश्च
ताहस्वत् तन्निमित्तग्रहणं वा तन्निमि
त्तग्रहणं वा कर्त्तव्यं ग्रामे चितनिमित्तपरो
गबहुवतीति वक्तव्यं तद्वा वश्यमत्य
न्तकर्त्तव्यं प्रवचने हि स्वन्तमात्रप्रसंगः
प्रवच्यमाने तस्मिन् स्वन्तमात्रस्यप
रोगबह्नावः प्रसज्येत के भाणश्च स्वं नस्य
भस्य मित्रेणाश्मिन्नयेयतस्य किंपुन
रयत्नापः तन्निमित्तग्रहणमेवन्याय्यः
इदमपि सिद्धं भवति गोषु स्वामिन् पशु
षु स्वामिन् यतिह्निते वर्षसंज्ञे नाणामे
त्रिनकारके स्वन्तस्यपरोगबह्नावेसमा
नाधिकरणसोपसंख्यानमनन्तरत्वात
स्वन्तस्यपरोगबह्नावेसमानाधिकरण

स्योपसंख्यानं कर्तव्यं नीहायायाह्रस्वामी
त्वं किं पुनः कारणं न सिध्यति अनेन खा
ते तत्र च परस्यपोगावङ्गावेकृतेश्चवेस्या
पि भविष्यति स्वरेवधारणाच्चन सिध्यति
स्वरेवधारणं क्रियते नानन्तर्ये परमपिकं
दमिपूर्वस्यागवङ्गवतीति वक्तव्यं आते
पितमरुते स्फुषेणोऽनुह्नितःदिवः हणी।
षडुह्नितःदिवः अव्ययप्रतिषेधश्चाव्य
यानांच प्रतिषेधो वक्तव्यः उच्चैरधीयान
अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यं इहमाभूत्
उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान अथकिं
मर्थं स्वरेवधारणं क्रियते स्वरेवधारणम
वलोपार्थं स्वरेश्चवधारणं क्रियते स्वलो
पो माभूदिति परस्तात् हस्तस्तु न वास
वैनेकान्तत्वात् नवाकर्तव्यं किं कारणं
सर्वेकान्तत्वात् सर्वैनेकान्तः परांगवङ्गा
वः प्रातिपदिकैकान्तस्वस्वलोपे प्रातिप
दिकैकान्तस्य भवतिस्वलोपे प्रत्ययल
क्षणेन सर्वैनेकान्ततात्स्यात् तस्मात्स्वरे
वधारणं कर्तव्यं स्वलोपार्थं प्रातिपदि
कस्याधाः स्यपोलुग्उच्यते तस्मात्स्वराग्र
हणं नार्थः इदं तर्हि प्रयोजनं षत्वणत्वे

श्री
महा
भा
३१८

माभूतामिति कुपोसिंचवे चेदनम
त्रिति पतद्पिनास्ति प्रयोजनं इहता
वत्कुपोसिंचत्रितिवाश्रयपदादित्वे
भविष्यति चेदनमत्रिति स्वपदान्त
तायामाः इत्येतस्मात्त्रियमावभवि।
ष्यति नैतच्च समासपतङ्गवति स्वं
पदमन्तरपदमितिनेमाह अविशेष
णेतङ्गवति स्वंपदमस्यपदं उत्तरप
दं उत्तरपदमिति प्राक्कराः प्राग्वचने
किमर्थं प्राग्वचने सत्तानिष्टमर्थं प्रा
ग्वचनं क्रियते समाससंज्ञायाअनिष्ट
निर्णयाश्रयादिति अक्रियमाणेहिप्रा
ग्वचनेअनवकाशाः अव्ययवलाः संज्ञा
कस्मात् हेनवाधेन क्रियमाणेहिप्राग्व
चनेसंज्ञासमाससंज्ञायां पत्याअवयवसं
ज्ञाप्रारभ्यते तत्र वचनात्समावेशो भ
विष्यति समाससंज्ञाप्यनवकाशासाव
चनाङ्गविष्यति सावकाशा समाससं
ज्ञा कोवकाशः विस्पष्टादीनवकाशः
विस्पष्टपटुः नैषा स्वावकाशः पत्नाका
वार्थशेलीलक्ष्यते तेनैवसमन्तपका
र्थमपिभवन्तीति येनैवाज्ञानवयवकार्यं

स्वरः तेनैव समुदायकार्यमपि समा
सो भविष्यति विस्पष्टादीनि गुणवच
नेष्विति इहतर्हि काकतालीयं अजा
कृपाणीयं अत्रापि तेनैव समाससंज्ञा
भविष्यति समासाच्च तद्विषयादिति
इहतर्हि पुनरायातः पुनर्गवः अत्राप्य
वयवे तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या तत्पुरुष
ष्टचः समासान्तो यथा स्यात् इहतर्हि
पुनरायेयं अत्रावयवे गतिसंज्ञा वक्तव्या
गतिकारकोपपदात्कृदिति स्वरो य
थास्यात् इहतर्हि पुनरुत्स्यूतं वासो
देयं अत्राप्यवयवे गतिसंज्ञा वक्तव्या ग
तिर्गतावितिनिघातो यथा स्यात् यदि
तन्त्रापि पुनरस्त्वनासोत्कोसीति सति
हितसिंसेनैव सिद्धं एवमप्येकसंज्ञे
निवचनात्त्रासिद्धि योगपद्यसंभवः पर्या
यः प्रसज्येत तस्मात्सहवचनं कर्तव्यं
सहस्य सहवचनं किमर्थं सहवचनेह
यगसमासार्थं सहवचनं क्रियते सह
भूतयोः समाससंज्ञा यथा स्यात् एकै
कस्य मा भूदिति किंच स्यात् यद्येकैकस्य
समाससंज्ञा यस्मात् इहकरदादइति स

मासो न प्रसज्येत इह च राजाश्व इति
द्वौ स्वरौ स्यातां कथं वा का तर्ह्येकैकस्य
समाससंज्ञा प्राप्नोति प्रत्येकं वाक्य
परिसमाप्तिर्दृष्टेति तद्यथा वृद्धिगुणा
संज्ञे प्रत्येकं भवतः ननु चायमप्यस्ति
दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः
तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यर्थिन
श्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येक
दण्डयन्ति सत्यमेतस्मिन्नदृष्टान्ते यदि तत्र प्र
त्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं क
र्तव्यं अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वच
नं प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः इहापि
नार्थः सहग्रहणेन एवं तर्हि सिद्धे सति
यत्सहग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या
योगायोगपर्यायज्ञायेते सति योगायो
गविभागः करिष्यते सह सुपा समस्यते
केन समर्थेन प्रकृतं चैव तत्र पाविश
न तेनः सुपा सुपा च सह सुपा समस्यते
अधिकारश्चैव लक्षणं च यथा समा
सास्तपानाललक्षणानामिति इदं तत्सलक्ष
णं भविष्यति पुनरुक्तः पञ्चानां सोऽदयं प्र
तिपित्कन्नोपद्यते इति इयेन लिभक्तलोपः

सर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं वास
सीइव कन्येव अव्ययीभावः किमर्थं
महती संज्ञा क्रियते अन्वर्थसंज्ञा यथा
विज्ञायेत अव्ययमव्ययं भवतीति
अव्ययीभावः अव्ययीभावस्याव्ययसं
ज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं भवति अव्य
यीव इदं कस्मान्न भवति समस्तश्च
मगधाः सप्तर्षः सक्थाः समह्नोमाक
ल्पइति च प्राप्नोति इह कश्चित्समासः
पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थ
प्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः क
श्चिदुभयपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्र
धानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधा
नस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहु
व्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः न
चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं समस्यते अव्य
यानां समासार्था निर्दिश्यन्ते किन्त
र्हि अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते यत्रार्थे
अव्ययं वर्तते तेन सह समस्यते इ
ति यथासा अमात्यपर इति किमर्थं
यथाऽस्वर्दत्तस्याध्ययनदत्तः अमात्
यपरश्च्यवतेऽनेनैमित्तिकयथाशा

श्री
मल
भा
३२०

क्तियथाबलमिति किं कारणं यथेष्ट
यं प्रकारवचने थाल् स च सर्वरूपेण वर्त्त
ते नैष दोषः अव्ययथाशक्त्यायथावान्तुत्वं
प्रातिपदिकेभ्योऽथवाचमि प्रकारवच
ने थाल् नयोऽप्युत्पत्तेः प्रातिपदिकेभ्यो
व्याचितसोरग्रहणं अथ प्रकारवचने
थाल् तत्कस्मान्न भवति पूर्वेणापा
तिताइत्यसम्यग्नीति प्रतिषेधसामर्थ्या
त् सुप्राप्ति स्ववित्तिवर्त्तमाने पुनः सप
ग्रहणं किमर्थं अव्ययमित्येवंतदभू
त् सप्तमो यथा स्यात् मास प्रतिशाक
प्रतिसूपप्रतिऽर्द्ध्ने प्रति अप्रचशलाका
संख्याः परिणा अक्षादयस्तृतीयान्तैः प
रिणा पूर्वोक्तस्य यथा नतत अन्यथा यो
तेन अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह
समस्यन्त इति वक्तव्यं पूर्वोक्तस्य यथा न
तत् अन्यथाकेयानेत्येकेयानेन अक्षेण
इदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति अक्षपरि
शलाकापरि अक्षाभ्यामिदं न तथेति इ
ति किं न व्यवहारे इति वक्तव्यं इह मा
भूत् अक्षशलाकयोरेकवचनान्तयो
रिति वक्तव्यं इह मा भूत् अक्षशलाक

योश्चैकवचनान्तयोः अन्तोदात्तं तस्याम्
नेशाकटेनयथास्यादेवमिति विभाषा अ
पपरिबहिरञ्चवः पंचम्यायोगविभागः
कर्त्तव्यः विभाषेत्ययमधिकारः ततः
अपपरिबहिरञ्चवः पंचम्येति अपपरि
बहिरञ्चवः पंचम्या पंचमीग्रहणमश
क्यमेवकर्त्तुं कथमनुवर्त्तमानेनिवर्त्तते एते
ष्वकर्मप्रवचनीययोगेपंचमीविधीय
ते नचान्तरेणपंचमीग्रहणंपंचम्यन्तेनै
वसमासोभविष्यति इदन्तर्हिप्रयोजनं
बहिःशब्देनयोगेपंचमीविधीयते नचा
पियथास्यात् बहिर्ग्रामात् अथक्रियमा
णेपिपंचमीग्रहणेयावताबहिःशब्देन
योगेपंचमीनविधीयते कथमिवेत
त्सिध्यति पंचमीग्रहणसामर्थ्यादिति
आङ्मर्यादाभिविध्योः मर्यादाभिविधि
ग्रहणंशक्यं कथंकर्त्तुंपंचम्यन्तेनेनिव
र्त्तते आङ्चकर्मप्रवचनीयस्तद्योगेपंच
मीविधीयते एतयोश्चार्थयोः आङ्
कर्मप्रवचनीयसंज्ञोभवतिनान्यत्रेति
यस्याचा किमर्थग्रहणं अनयोगेहस्ति
नपुरे यस्यचायामस्तच्चानेन गंगाचा

श्री
महा
भा
३२

प्यायता हास्तिनपुरमप्यायते तत्क्र
तपत्तन् गंगायाःसमासोभविष्यति न
पुनर्हास्तिनपुरेणेतिपवेतर्हिलक्षणे
वेनिवर्त्तते गंगाचैवलक्षणानहास्ति
नपुरे [illegible]वायस्यचायामस्तस्यचानेनगं
गाचायाणायतानहास्तिनपुरमप्यायते न
चपुकण्ठानिविस्तारस्ते सामीप्यमस्या
यामस्ति सामीप्यस्यगंगायतनहास्ति
नपुरमिति तिष्ठद्गु किमर्थश्चकारःए
वकारार्थः तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव यस्मात्
न परमेतिष्ठद्गिति तिष्ठद्गुकालविशेष
इतिवक्तव्यं तिष्ठन्तिगावोयस्मिन्काले
तिष्ठद्गुवहद्गु खलेयवादीनिचप्रथमा
न्तानि अन्यपदार्थेसमस्यन्तेइतिवक्तव्यं
खलेयवं खलेबुसन्लूनयवं लूयमा
नयवं पोरम चावचनं किमर्थं विभा
षासमासोयथास्यात् समासेनयुक्ते
वाक्यमपियथास्यात् पारेगंगायाइति
नैतदस्तिप्रयोजनं प्रकृतामहाविभा
षातयावाक्यमपिभविष्यतिइदन्तर्हिप्र
योजनं षष्ठीसमासोयथास्यात् गंगा
पारमिति एतदपिनास्तिप्रयोजनं अप

मप्यविभाषाषष्ठीसमासोपिनानुभो
मविष्यतः अतउत्तरंपठति पारेम।
ध्येषष्ठ्यावावचनं पारेमध्येषष्ठ्यावाव
नम् पारेमध्येषष्ठ्यावेतिवक्तव्यम् अ
वचनेहिषष्ठीसमासस्याभावोयथैक
देशिप्रधाने अक्रियमाणेवाचनेष
ष्ठीसमासस्याभावःस्यात् यथैकदे
शिप्रधाने नषष्ठ्याएकदेशिसमासे।
नमुक्तषष्ठीसमासोनभवति समास
न्तद्धितानांहतिविभाहतिविषयेति।
सोपवादः इहपुनर्वावचनेक्रियमाणे
एकयाहतिविभाषयाऽपरयाहति।
विषयेतिसोपवादः एकारान्तनिपा
तनंच एकारान्तनिपातनेच कर्तव्यं पा
रेगंगमिति नकर्तव्यंसमस्याअलुका
सिद्धं भवतिसिद्धंयदासप्तमीयदान्या
विभक्तयः तदानभविष्यतीति नदी।
भिश्च नदीभिःसंख्यासमासेन्यपदार्थ
प्रतिषेधः नदीभ्यःसंख्यासमासेन्यप
दार्थप्रतिषेधोवक्तव्यः हीरावतीको।
देशाः हीरावतीकोदेशाः नदीभिःसं
ख्याविप्राप्नोतिनवक्तव्यः इहकस्मिन्न

श्री· महा· भा·

३२२

मासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तर
पदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्र
धानः पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभा।
वः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अ।
न्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः उभयप
दार्थप्रधानोद्वन्द्वः नचात्रपूर्वपदा।
र्थप्राधान्यंगम्यते ननुचयथैवनोच्य
तेसमस्तार्थोभवति अत्रचवयमेता।
भ्यांशाखाभ्यामेतदर्थमुच्यमानंपश्या।
मः एतदेवनजानीमः यथैवनोच्यतेसम
स्तार्थइति अपिचअन्यपदार्थेनामश्र।
कल्पेन विग्रहः पाचलगतिरित्यत्रापि
वयमेताभ्यामेतदर्थमुच्यमानंपश्यामः
यचपुत्रपताभ्यांशाखाभ्यामेकार्थइष्यते
अन्यपदार्थोपिगम्यते तत्रान्यपदा।
र्थेबहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन
भवेदेकसंज्ञाधिकारोसिद्धं परंकार्यंवे
नसिध्यति आरंभसामर्थ्याच्चाव्ययी।
भावःप्राप्नोति परंकार्यानाच्चबहुव्री
हिः परंकार्यत्वेचनदोषः नदीभिःस
माहारेव्ययीभावोवक्तव्यः सचावरणपव
क्तव्यः सर्वमेकनदीतीरे द्विगुश्च द्वि

गोस्तन्यरूपेनेकानि प्रयोजनानि द्वि
गोस्तन्यरूपेनेसमासान्तः प्रयोजनं द्वि
गोस्तन्यरूपसंज्ञासमासान्तः प्रयोजनं
ति पचगवं दशगवं पंचराजं दशराजं
द्वितीया श्रितादिसूत्रमिमाम्पादिना ।
मुपसंख्यानं श्रितादिषु गमिगाम्या ।
दीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं ग्रामं गमी ।
ग्रामगमी ग्रामं गामी ग्रामगामी श्रि
तादिभिरहीने द्वितीयासमासवचना
नर्थकामवहुव्रीहिकृतत्वात् इह यन्ना
हेश्रितः कष्टमनेनश्रितं भवति नत्व
हुव्रीहिणापिसिद्धम् अहीने द्वितीयास
मवचनानर्थकं च अहीने द्वितीयापूर्व
पदंप्रकृतिस्वरं भवति पतत्तु स्वरवच
नमनर्थकं किंकारणम् वहुव्रीहि ।
कृतनादेव जातिस्वरप्रसंगस्तजा ।
तिस्वरस्त प्राप्नोति ग्राममगतः अरण्य
गत इति जातिकालसुखादिभ्यो ना ।
च्छादनात्यो क्तो मितप्रतिपन्ना इति
तत्र जातादिषु वचनात् सिद्धम् यथा ।
हाजात इति पतद्दाजातादिषु तिवद्या
मि इमेजातादयो भविष्यंति वहुव्री

होसतिसमासान्तोदात्तत्वेनापिभवित
व्यं प्रकृतिस्वरत्वेनापितत्पुरुषप्रकृ
तिस्वरत्वेनैव नास्ति भेदः यो हितत्पुरु
षमारभेतेनतस्यवारिमो वहुव्रीहिः न
मतत्पुरुषसति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ वहु
व्रीहेरेकः समासः द्विस्वरत्व पवं तर्हि
सिद्धेसति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापय
त्याचार्यः समानार्थे केवले विग्रहभेद
न यत्रतत्पुरुषस्य प्राप्नोति वहुव्रीहि
स्तत्रतत्पुरुषपव तत्र भवतीति किमेत ।
स्य ज्ञापने प्रयोजनं राज्ञः सखा राजस ।
खोवाः राजासखो अस्यांति वहुव्रीहि ।
र्न भवति नेतद्स्तिज्ञापकसाध्यं अप
वादेकृतस्यगोवाध्यंतइतिवाधकेनानेन
भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषवि
हितेन अथ तु सामान्यविहितः पउच्या
ते वहुव्रीहि कृतत्वादिति पतत्सूके अ
प्रतिविल्वपिविशेषः वहुव्रीहितत्पु
रुषस्य च किं शद्दकृतस्याहोस्विदर्थकृ
तमिति शद्दकृतोऽर्थकृतस्य शद्दकृतत्वा
वते वहुव्रीहौ सति रूपा भवितव्यं तत्पु
रुषसतिनभवितव्यं अर्थकृतस्तत्पुरु

येसति रुहादीनां कः कर्तरि भवति य
न्वर्थस्थानपवर्गेश्वरूढोहृते देवदत्तः
ति वक्ष्योहो व्यवस्थे कर्मणि भवति
अश्वारूढो हतो देवदत्तेनेति अन्यथाजा
तीयकः खल्वपि अन्यदेशाणार्थसंप्रत्ययः
अन्यथाजातीयकः संबन्धात् राज्ञः स
खा राजसखः संबन्धादेनङ्गन्तव्यं न्तेरा
जाप्यस्सभवति उभयं खल्वपीष्यते
स्वस्तिमामसमावभुनरोदि गवासावद्
ति विहायोविय किमुदाहरणं विहायो
जाल्मः खेपरस्तूच्यते कस्तुदेयः अ
धीत्यस्नातात्ररुभिरन्वेत्तोन्न विहायो
रोढव्या यस्त्विदानीमतोऽन्यथा करोति स
उच्यते खट्वारूढो जाल्म इति नापितं वन
वानिति अत्यन्त अत्यन्तसंयोगसमास
स्याविशेषवचनात् क्तेन समासवचना
नर्थक्यं अत्यन्तसंयोगसमासस्याविशे
षवचनात् क्तेनेन च कालाः क्तेनेते
नैतत्समासवचनमनर्थकं अत्यन्तसं
योगार्थमेव सिद्धं अनत्यन्तसंयोगार्थेन
अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यं अह
र्तिस्त्राचाराः नेकरात्रिविहारंके निक

श्री
महा
भा
३२८

द्याविद्याविं ततश्चोत्तेनमत्ताः ग्रहणाताः
त्रिगताः नैतद्दृष्टिगतन्तद्ग्रहणादर्थेन
न्धिते इदं नहि ग्रहणातिस्तनाः गम्यतिर
ताः मासप्रमितश्चन्द्रमाः तृतीया तत्कृ
तार्थेनेति किमर्थं दध्नापटुः नैतदस्ति
असामर्थ्याद्देवात्र समासो न भविष्यति
कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवती
ति नहि दध्नः पटुना सामर्थ्यं केन तर्हि
भुजिना दध्ना भुंक्ते पटुरिति इहापि न
हि न प्राप्नोति शंकुलः खण्डः गिरिका
णा इति अत्रापि हि न शंकुलायाः खंडन
सामर्थ्यं केन तर्हि करोतिना शंकु
लया कृतः खंडः इति वचनाद्भविष्य।
तीति इहापि वचनात् प्राप्नोति दध्नापटु
हुतेनपटुः इति तस्मात्तत्कृतार्थग्रह
णं कर्तव्यं गुणवचनेनेति किमर्थं गो
भिर्वपावान् धान्येन धनवान् किं पुन
रिहोदाहरणं शंकुलाखंडो देवदत्त इति
कथं पुनर्गुणवचनेन समासः उच्यमाने
द्रव्यवचनेन स्यात् इह तृतीया तत्कृता
र्थेन गुणेनेति इयता सिद्धं सोऽयमेवं सि
द्धेसति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैत

प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत गुणमक्त
वता गुणवचनेनेति कथं पुनरयं गुण
वचनः स्यात् इत्यवचनः संपद्येत प्रा
प्यते मतलोपः गुणवचनेभ्यो लुगिति
न यथा शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृ
ष्ण इति एवं विद्यागुणः विद्य इति यद्येवं
नार्थः तत्कृतार्थग्रहणेन भवति हि
शंकुलापः खंडेन सामर्थ्यं प्रसाम
र्थ्यादिह न भविष्यति इभापटुः हनेन
पटुरिति तस्मान्नार्थः तत्कृतार्थग्रह
णेनेति तृतीयासमासेऽर्थग्रहणम
नर्थकं गमेह्येव वचनात्तृतीयासमासे
ऽर्थग्रहणमनर्थकं किं कारणं अ
र्थगतेर्ह्येव वचनात् अंतरेणापि ह्येवव
नमर्थस्य गतिर्भवति निर्देशमिति चे
तृतीयायां निर्देशोपि अर्थवत्तानिर्दे
शः कर्तव्य इति तृतीय --------
त्वं स्यात् तृतीयातदर्थकृतार्थेन
गुणवचनेनेति वक्तव्यं तावन्नर्थ निर्देशः
किं तर्हि योगाविभागमिदं निर्दिश्यते सति च
योगे योगविभागः करिष्यते तृती
यातत्कृतेन गुणवचनेन समस्यत इति

श्री
महा
भा
३२५

ततः अर्थेन अर्थशब्देन च तृतीयास
मस्यते धान्यार्थः हिरण्यार्थः एवं सदृश
समोनार्थेनर्थग्रहणं न कर्तव्यं भव
ति पूर्वस पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्याने
पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यं मा
सावरोयमवत्सरावरोयं सदृशग्रह
णं उक्तं किमर्थं सदृशग्रहणमनर्थ
कं तृतीयासमासवचनात् षष्ठ्यर्थमि
ति चेत् तृतीयासमासवचनार्थ्यकमि
ति कलहकर कलहकारणं कृताकेन क
लहकरणं कृताकेनेति वक्तव्यं अहितुः
न खनिमित्तं कृताकेनेति किमर्थं
परस्मात्कृत्वान् नत्र हि कथं हेता
कर्तव्येन कर्तव्ये कस्मान्न भवति दा
त्रेणलूनवान् परस्मात्कृतवानिति
बहुलवचनात् कुमार कुमारपिका
र्थवचनेनापि इष्यते कुमारपिका
र्थवचनेनाप्यनापि इष्यत इति व
क्तव्यं भक्ष्योपभक्ष्यं दण्डोपभक्ष्य चतो
यः साधनेकृते निपातः द्रव्यकार्यार्थ
प्रयत्नः साधनेकृतासह समस्यत इति
वक्तव्यं किं प्रयोजनं पारस्कारार्थ

र्थे पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः गलेचोप्य
ते गलेचोपकः अत्रेन व्यंजनेन भक्षणामि
श्रीकरणमित्यसमर्थः समासः अत्रेन
व्यंजनेन भक्षणामिश्रीकरणमित्यसम
र्थः समासोऽस्त्वयः किंकारणं कारका
णां क्रियासमर्थत्वात् कारकाणां क्रिया
सामर्थ्यं भवति ननेषामन्योन्यं न तया
प्या निश्चयणा ह्याभ्याकाङ्क्षाभ्यां साम
र्थ्यं ननेषामन्योन्येन एवं तर्हि ह्यायमा
त्रेन व्यंजनभक्षणामिश्रीकरणमिति न
चास्तेसामर्थ्यं तद्वचनान् समासो भवि
ष्यति वचनप्रामाण्यमिति चेन्नानाका
णां प्रतिषेधः वचनप्रामाण्यादिति चे
न्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ति
ष्ठतु दध्ना उपदंशेनो भुज्यते देवदत्तेन सिद्धंत
सामानाधिकरण्याधिकारे कस्तृतीयाए
वे पद उत्तरपदलोपश्च सिद्धमेतत् कथं
सामानाधिकरण्याधिकारे वक्तव्यं कः
तृतीयापूर्वे पदं समस्यते उत्तरपदस्य च
लोपो भवतीति वक्तव्यं दध्ना उपसिक्तः
दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्त ओदनः दध्यो
दनः गुडेन संसृष्टः गुडसंसृष्टा धानाः गु

श्री.
म.
भा.
३२८

डधानाः षष्ठीसमासस्य प्रकरणेन
षष्ठीसमासस्य प्रकरणेन समस्यते
उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः अश्वानां युक्तः
अश्वयुक्तः अश्वयुक्तो रथः अश्वरथः दधः हृणाः
दधिहृणाः दधिहृणो घटः दधिघटः न
मेह्रीं स्ववहरनकव्य नवासमासे दर्शनात्
न वा वक्तव्य किंकारणम् समासे दर्श
नात् यद्यसमासे दृश्यते समासे च नष्ट
श्यते तत्र लोपारम्भं प्रयोजयति न च स
मासे उपसिक्तशाकः संसृष्टः शाकउक्ता
हुः हणोपाद्मोवा दृश्यते कथं तर्हि साम
र्थ्यं गम्यते युक्तार्थसंप्रत्ययात् सामर्थ्य
दश्वयुक्तार्थे नासौ प्रतीयते कथं पुनर्ज्ञा
यते दध्यायुक्तार्थे न संप्रतीयत इति सम्प्र
त्यया प्रत्यर्थी अवसानम् संप्रत्ययाश्र
तोर्थः अध्यवसीयते अचेष्टचेन देव वि
तेय संप्रतीयमानार्थलोपे अनवस्था यो
हि गम्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां
लोपो वक्तव्य इति अनवस्थान स्यात्तो
पसमस्यात् दधीघृतेव हवेव्यागम्यते
मेदकमेन कनिलीन कमिति नद्दा
चिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् न
प्यायइति मफरपाहमा शृगवीरभि

निकटकशब्दस्य ग्रनेरेणावल्वपिश
ब्दस्यप्रयोगेवहुवीह्यागमनेग्रद्विनि
केचेः षाणिविहारे ग्रनदाविनाश
ब्दानांलोपोवक्तव्यःस्यात चतुर्थीक्ति
चतुर्थीतस्यतदर्थमात्रेणसहसमास
भवतिपवंभविनमहेति चतुर्थ्यैतदर्थ
मात्रेणचेत्सर्वप्रसंगोविशमाविशेष
त चतुर्थीतदर्थमात्रेणनितत्सर्वप्रस
गः सर्वस्यचतुर्थ्यतस्यतदर्थमात्रेणास
हसमासःप्राप्नोति ग्रवेनापिप्राप्नोति
रंधनायस्थाली ग्रवहननायोलूखल।
मिति किंकारणमविशेषान्नेहिकश्चि
द्विशेषः उपादीयतेनपवंजातीयकस्यच
तदर्थेनसमासतदर्थेनसहसमासोभवती
ति ग्रनुपादीयमानेविशेषसर्वप्रसंगः
वलिरक्षितनाभ्याचानर्थकंवचनं वलि
रक्षितनाभ्याचसमासवचनमनर्थकम
योर्हिमहाराजावलिः महाराजार्थःस
भवतितत्रतदर्थइत्येवसिद्धं यदिप्रतादे
कृतिरप्रतदर्थेनाप्रकृत्यासहसमस्यते
ग्रपेनलक्षितोंकिप्रेत विकृतिःप्रकृ
त्येतिचेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं वि
कृतिःप्रकृत्येतिचेदश्वघासादीनाम

श्री
महा
भा

३२०

पसंख्यानंकर्तव्यं ग्रश्वघासःश्वश्रुरे
हस्तिविधाइति ग्रर्थेनातेनसमासवच
ने षष्ठीशब्देननित्यसमासोवक्तव्यः ब्रा
ह्मणार्थं तत्त्रियायै किंविकृतिश्चत।
दर्थेनापकृत्यासहसमस्यतइति ग्रतोर्थे
नानित्यसमासोवक्तव्यः नेत्याहसर्वथा
र्थशब्देननित्यसमासोवक्तव्योविग्रहोमा
भूदिति सर्वलिंगताच सर्वलिंगताच
वक्तव्या ब्राह्मणार्थंपयः ब्राह्मणार्थः
सूपः ब्राह्मणार्थायवागूः किमर्थेननि
त्यसमासउच्यते इत्यर्थं सर्वलिंगताव।
क्तव्या नेत्याह सर्वथासर्वलिंगतावक
व्या किंकारणमर्थशब्दोयंपुलिंगः उ
त्तरपदार्थप्रधानश्चतत्पुरुषः तेनपुलिं
गस्यैवसमासस्याभिधानंस्यात स्त्रीनपुं
सकलिंगस्यनस्यात तत्रहिरेवबुद्धवक्त
व्यं विकृतिःप्रकृत्येतिवक्तव्यं ग्रश्वघा
सादीनामुपसंख्यानंकर्तव्यं ग्रर्थेनेनि
त्यसमासोवक्तव्यः सर्वलिंगताचवक्त
व्या यत्तावदुच्यते विकृतिःप्रकृत्येतिव
क्तव्यं नवक्तव्यम ग्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति विकृतिश्चतदर्थेना प्रकृत्यासह

मस्यतइति यदयंवलिरक्षितग्रहणेनार्थः
तथाचजातीयकानांसमासः यदिचविकृ
तिश्चतदर्थानाप्रकृतिंतास्सहसमस्यते तत
दर्थमात्रेण ततोवलिरक्षितग्रहणमर्थ
वद्भवति यदप्युच्यते अश्वघासादीनामु
पसंख्यानंकर्तव्यं इतिनकर्तव्यं अश्वघा
सादयःषष्ठीसमासाभविष्यन्ति यद्यपिर
र्थेभवतिअयमपितत्रापिसंबंधः तस्येद
मितितद्यथागोरिदंगवार्थमिति नत्वव
स्वरभेदोभवति चतुर्थीसमासेसतिप्रकृ
तिस्वरेणभवितव्यं षष्ठीसमासेसत्यंतो
दात्तत्वेनभवितव्यं नास्तिभेदः चतुर्थीस
मासेपिसत्यंतोदात्तत्वेनैवभवितव्यं कथं
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिविकृतिस्तदर्थे
नाप्रकृत्याभवति नचतुर्थीमात्रमिति
यदयंचतुर्थीतदर्थार्थेतिकेवलंतदर्थग्रह
णंकरोतिक्रयग्रहणंच कथंकृत्वाज्ञाप
कं यथाजातीयकानांप्रकृतिस्तदर्थे य
दिचविकृतिस्तदर्थानाविकृतिभवतिन
तदर्थमात्रकं ततोर्थग्रहणंक्रयग्रहणंचा
र्थवद्भवतियदप्युच्यते अर्थेननित्यसमा
सोवक्तव्यइतिनवक्तव्यःसमर्थप्रत्ययः

श्री
महा
भा
३२८

करिष्यते किंकृतंभवतिनचैवकदाचि
त्स्वपदविग्रहोभवति अपिचसर्वलिंग
तासिद्धाभवति यद्यर्थेक्रियतइत्यंता
नुप्राप्नोति अर्थापिमादिंसताइहमप्र
र्थंभवर्थमिति अगस्तीयद्ववदेस्यातो
एवंतर्हिवहुव्रीहिर्भविष्यति भवतिवै
कश्चिदस्वपदविग्रहोवहुव्रीहिः तद्यथा
शोभनेस्वमस्याःसुस्वा नैवशक्या
सिद्धहिमहदर्थमिति आनकपोअसंख्ये
याता एवंतर्हितदर्थस्योत्तरपदस्यादेशः
अर्थशब्दःकरिष्यतेकिंकृतंभवतिनैव
हिकदाचिदहिकारेणाविग्रहोभवतिअ
पिचसर्वलिंगतासिद्धाभवति तत्तर्हिव
क्तव्यं नवक्तव्यं योगविभागःकरिष्यते
चतुर्थीसर्वेतत्सहसमस्यते ततस्तदर्था
या तदर्थस्यचोत्तरपदस्यार्थशब्दआदेशो
भवतीति इहापितर्हिसमासःप्राप्नोतिकु
वायरुचितेकुवायसंददातिमिति आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्येयाचतुर्थ्यासमास
तेनचतुर्थीमात्रमितियदयंहितसुखग्रह
णंकरोति कथंकृत्वाज्ञापकं यथाजाती
यकानांसमासेहितसुखग्रहणमनार्थकं तो।

याज्ञानीयकाः समासः यदि च पात्रा
दर्थे चतुर्थीमासमस्येनेन च तदर्थमात्र
के नेनोहितस्यावग्रहणमर्थवद्भवति
इहापि नहितदर्थस्योत्तरपदस्यार्थेश
ब्दप्रादेशः प्राप्नोति यूपाय दारु यूपदा
रु रथदारु वाचवनेनाच विधाप्यते
उद्दापिनर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणा
र्थे तत्रियार्थी एवं तस्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति प्रकृतिविकृत्योः समासस्तत्र त
दर्थस्योत्तरपदस्य वा अर्थस्य शब्दप्रादेशो भव
ति अन्यत्र नित्य इति यदयं बलिबलिज्ञा
विः शुग्रहणं करोति नैवशक्यं इहहि उ
दकार्थो विविध इति स्थानिवद्भावान्नदभा
वः प्राप्नोति तस्मात्तदर्थेन नित्यसमासः स
र्वलिंगता च वक्तव्या नैष दोषः इदमाव
दर्थ एव अर्थग्रहणात्नाभ्य इति कृचे
पाचनर्थी नादर्थ्यपरिहारादर्थ्ये अर्थश
ब्दस्य प्रयोगेणानभवितव्यं उकार्यो नाप्रप्र
योग इति समासोपि नहि तत्प्राप्नोति वचना
त्समासो न भविष्यति यदप्युच्यते सर्वलिं।
गता च वक्तव्येति लिंगमशिष्यं लोकाश्रय
त्वाल्लिंगस्येति पञ्चमी भयेन अन्यत्वमिदमच्य

श्री
महा
भा
३२५

ते भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यं वृका
द्भयं वृकभयं वृकाद्भीतः वृकभीतः वृका
द्भीतिः वृकभीतिः वृकाद्भीः वृकभीः अपर
आह भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यं
वृकभयं ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुरिति
सप्तमी इहृप्यो उपाधिभिरिति वक्तव्यं इहापि
यथा स्यात् अपवृत्तेः स्त्रीपूतेः अपत्रपित
वः स्त्रीकितवः तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं ब
हुवचननिर्देशात् धोडादिभिरिति विज्ञाय
ते धोते धोहेर्ग्रहणं वक्तव्यं इहापि य
था स्यात् तीर्थकाक इति तत्पुरुषेच्यते क
इह तत्पुरुषः तीर्थकाकान्निरस्याता भवं
ति एवं पात्रेसमितकुलालादि गन्वान विवेतिष्ठ
ति सउच्यते तीर्थकाक इति कृत्ये कृत्ये
नियम इति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् पू
र्वाह्णे गेयं साम प्रातरध्येयो वाक इति न
तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं सप्तमीत्येव सिद्धम
यमनियोगतः कथं ऋणे तस्मात् भवति
तत्र करणं इत्येव सिद्धं पक्षहणं च कर्तव्यं
इहमा भूत् सर्वाह्णे दानं व्याभिचेति तत्र
किमुदाहरणं अवतप्तेनकुलस्थितं प
तत्तत्पुरुषे च्यते करकृतेपः अवतप्तेन

कुलाचिरंस्थानो भवंति एवं योऽर्थानारभ्यन
विरंतीत्यनिमउच्यते अवनमेनकुलस्थिता
तन् लोपसमस्यतेकोतेनसमस्यतइत्युच्य
ते नत्रेहसमाप्तिकेनसनकुलेनसमासोन।
प्राप्नोतिलोपगातिकारकउर्वउक्तं किंतर्ह्
कुलहर्तिनगतिकारकउपर्वसमासोपीति पात्रे
से किमर्थश्चकारः एवकारार्थश्चकारः
पात्रेसमितादय एव क्रमाभूत परमेपा
त्रेसंमिताइति एवं इहकस्मादव्ययीभावो।
नभवति एकनदी नदीभिःसंख्येतिप्राप्नो
ति इहकश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः
पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थ
प्रधानोऽव्ययीभावः अन्यपदार्थप्रधानोबहु
व्रीहिः उभयपदार्थप्रधानोद्वंद्वः नचात्रपू
र्वपदार्थप्राधान्यंगम्यते अथवाव्ययीभा।
वः क्रियतांतत्पुरुषः तत्पुरुषोभविष्यति वि
प्रतिषेधेनभवेदेकसंज्ञाधिकारेसिद्धम प
रंकार्यत्वेनसिध्यति आरंभसामर्थ्याद्वाव्य।
यीभावः परकार्यत्वाच्चतत्पुरुषः प्राप्नोति प
रकार्यत्वेनदोषः कथं नदीभिःसमाहारे
ऽव्ययीभावोवक्तव्यः सर्वमेकनदीतीरं
।। इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनिविरचि

श्री
महा
भा

तेव्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्याय
स्यप्रथमपादेद्वितीयमाह्निकं तद्धिता
समाहारइतिकोयंशब्दः समाकस्वा
हरतेःकर्मसाधनोघञ् समाह्रियते
समाहारः यदिकर्मसाधनःपंचकुमा
र्यः समाहृताः पंचकुमारिदशकुमारि
णीत्यपोकपमजेतस्यातिकिमभिधीय
ते एतदेवानरायेषु कः पुनः गरासमा
हारः एतस्सेनैकीकरणंभिन्नानामपह
रणंवा यद्येवंवितिमेभवन्नुलेषु गोत्र
वरंतोपुनसिध्यति एवंतर्हिसमभ्या
सीकरणंसमाहारः एवमपियंचत्वाणि
घसागरी विप्रतीतिनसिध्यति किंका
रणं समाकृष्टवाचीनाम्याभिसंबध्यते
ते इहतिर्देशान्तरप्रापणे नावश्यहसति
देशांतरप्रापणप्रवर्तते किंतर्हिसाह
र्यमपिवर्तते तद्यथा मातृहरतिपितृहृ
रतीति अथवायंचग्रामीवगनगरीति
वेदमिपदेवावतिष्ठते अथवएमसोत
नः किंचिदाकांक्षतीति कियन्तांवा य
दाकांक्षतितदेके सचसमाहारः अथ
तर्हिभावसाधनेसतिदोषः यंचकुलीग्रा

नीयमानामिति भावनयनेनोदितेनद्व्या
नयनेनप्राप्नोति नैषदोषः इहतावद्द्वे
प्रश्व्यः अर्थेद्विगोरनुप्येष्योज्ञेत्रीषो
मीय इति कथमाक्षेपचोदितापाद
श्वारंभणालभनप्रोक्षणविशसनादी
निक्रियन्त इति अत्रैभवाद्राह्मनावार
भणादीनामेभवोनास्तीतिकृत्वा आ
क्रतिसहचरितेद्व्योश्चारंभणालंभन
प्रोक्षणविशसनादीनिक्रियन्ते इहमध्ये
वैजातीयमेव अत्रैभवाङ्गावानयसाद
व्यानयनेभविष्यति अथवाव्यतिरेका
त् किंचनद्विगुसंज्ञाप्रत्ययोत्तरपदयो
भवति एकंभवितुमर्हति द्विगुसंज्ञा
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत् इतरेतराश्रयत्वा
दप्रसिद्धिः केनेतरेतराश्रयताद्विगुनिमि
त्तप्रत्ययोत्तरनिमित्ताच द्विगुसंज्ञाभवती
तरेतराश्रयंभवति इतरेतराश्रयाणिका
र्याणिचनप्रकल्पन्ते एवंतर्ह्यर्थे इतिव
क्ष्यामि अर्थेचतद्धितासंभवतिबहुव्री
हिवत् अर्थवत् तद्धितासंभवतिनप्रा
प्नोति द्वैमातुरःपंचानामिति किंकार
णं द्विगुनोक्तत्वात् बहुव्रीहिवत् तद्यथा

बहुव्रीहिर्गोणोकत्वान्नस्त्रीयोनभवति
चित्रगुःशबलगुरिति एवंतद्धिसमासत
द्धितविधाविति वक्ष्यामि समासतद्धित
विधाविति चेदन्यत्रसमाससंज्ञाभावस्स
मासतद्धितविधिविधाविति चेत् अन्यत्रस
माससंज्ञानप्राप्नोति कान्यत्र स्वरे पंचा
रत्निः दशारत्निः इगन्तेद्विगौ विप्रषत्व
रो नप्राप्नोति सिद्धंतु प्रत्ययोत्तरपदयो
श्चेतिवचनात् सिद्धमेतत्कथंप्रत्ययोत्त
रपदयोश्चेतिवचनात् प्रत्ययोत्तरपदयोः
द्विगुर्भवतीतिवक्तव्यं नचोक्तं द्विगुसं
ज्ञाप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिदितरेतराश्रय
त्वादप्रसिद्धिरिति नैषदोषः इतरेतरा
श्रयमात्रमेतच्चोदितं सर्वाणिचेतरेत
राश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धंतु
नित्यशब्दत्वात् नैकश्चित्तन्तुवायमाह
अस्यसूत्रस्यशाटकंवयेति सपश्यति
यदिशाटकोनवातव्यः शाटकोवातन
व्यश्चेति तद्विप्रतिषिद्धं भाविनीखलु
स्यसंज्ञाभिप्रेतासमान्येवातव्यः य
स्मिन्नूतेशाटकइत्येतद्भवति एवमिहा
पितस्मिन्द्विगुर्भविष्यति यस्मिन्निति

वृत्तस्य प्रत्ययः उत्तरपदमित्येतेन पदसंज्ञाभे।
विष्यतः अथवा पुनरस्तु प्रत्ययार्थ इति ननु।
चोक्तमर्थे चेन्न द्विगावुपपत्तिर्बहुव्रीहिवा।
दिति नैष दोषः नावश्यमर्थग्रहणेऽभिधे
यमेव वर्तते किं तर्हि स्याद्यर्थेऽपि वर्तते न
च्छयादायार्थमित्वामेह दाशानः स्नः जन
नस्येति एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भ
वति न द्विगुः स्यादिति न द्विगावेतस्य वच
नेनापकेन द्विगोर्लुगनपत्ये प्रत्ययापदे द्विगोः
लुगनपत्ये इति द्विगोर्लुग्भवति तस्य लुकश्चा
स्तिनवकाशत्वादयमाचार्यः इत्ययं द्विगोर्लु
क्तिन इति समाहारसमूहयोरविशेषा
त्समाहारग्रहणमनर्थकं तद्धितार्थेन कृ
तत्वात् समाहारः समूह इत्यविशेषाद
र्थौ समाहारसमूहयोरविशेषात् समा
हारग्रहणमनर्थकं किं कारणं तद्धिता
र्थेन कृतत्वात् तद्धितार्थे द्विगुरुत्सेवं भ
विष्यति न तर्हि तद्धितार्थ इत्येव सद्विगुर्भ
वति न द्विगोनामानि प्राप्नोति उभयतो
त्वमभेदे भविष्यति लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति का
निपत्रमलो‥‥मूलो यत्परिमाणात्पिबता
निनकवलभ्योगोरतद्धितलुकीति प्रतिषेधः

श्री
महा
भा
३२२

प्राप्नोति यच्चम‥‥दशगवे गोरतद्धि
तलुकीति टच् न प्राप्नोति नैष दोषः प्र
विशेषणं द्विगोः टीग्भवत्यन्ते प्र
परिमाणाद्विस्तादिति केवलेभ्यः समाहा
रेऽपि वक्ष्यामि तद्विग्रमार्थे भविष्यति
समाहार एवेनाप्नुवति गोरकारात् द्विगोः
समाहारे प्रविशेषणं गोः टच् भवतीत्य
क्तो द्विगोः समाहारग्रहणं वक्तव्यं स
माहारेणापि यथा न प्राप्नोति तद्धिता
र्थेन माभूदिति किं च स्यात् तद्धितार्थे
निरूपणे लुम्भविष्यति लुक्कृतानि
प्राप्नुवन्ति सर्वाणि परिहृतानि न सर्वा
णि परिहृतानि पञ्चकुमारि लुक्कृतद्धि
तलुकीति ङीप्लुक् प्रसज्येत इह तस्य
कष्योत्तरपदे नित्यसमासवचनं ह
इत्तसकष्योत्तरपदे नित्यसमासोऽव।
क्तव्यः पञ्चनावप्रियः दशनावप्रि।
यः पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः किंप्र।
योजनं समुदायप्रमाणावयवानां माभूदा।
विद्रुतिर्माभूदिति न तर्हि वक्तव्यं न वक्त
व्यम् इह कस्मान्न भवति पञ्चहृतिप
दोषाति पदाहतिः नदोऽसर्वेषां हतिः प
दात्तहतिलदासर्वेषामहतिः उत्तरपदे

नपरिमाणिना द्विगोः समासवचने
उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो
वक्तव्यः द्विमासजातः किं पुनः कार
णं न सिध्यति सुप्सुपेति वर्त्तते एवं
तर्हीदं स्यात् द्वौ समासौ द्विसमासौ द्वि
मासजातस्येति नैवं शक्यं स्वरे हि दोषः
स्यात् द्विमासजात इति एवं स्वरः प्रसज्येत
द्विमासजात इति चेष्यते द्व्यहजातस्व
नसिध्यति द्व्यहजात इति आप्नोति न
चैवं भवितव्यं भवितव्यं च द्व्यह्नजात
स्वं न सिध्यति किमुच्यते परिमाणिने
ति न पुनरन्यत्रापि अनावयवसमुदायवा
च्येभ्यो द्विगावुत्तरपदप्रसिद्धिः अन्याव
समुदायो वाच्यो द्विगोरितेतः अन्यावसमु
दायवाच्यो द्विगोरुत्तरपदप्रसिद्धिः
उत्तरपद इति गम्भविष्यति सर्वत्रमनर्थे
प्रतिषेधः सर्वेषुपदेषुमनर्थे प्रतिषेधो
वक्तव्यः किं प्रयोजनं पञ्चत्वहृदयावद्वि
द्विगोरिति कार्यो नाभूदिति पञ्चाहः दशा
हः गोरतद्धितलुकीति टच्मा भूदिति ते
त्वासूर्वा किमनन्तरयोगोयं ते त्वासूर्वेः
भूद्विगुसंज्ञः आहोस्वित्पूर्वमात्रमप्नोति
किं चानन्तर्ये योगे एकशाटी द्वि

गोरिति ङीकारोन प्राप्नोति प्रत्ययपूर्वमात्रेप
काभिधा प्रत्यापि प्राप्नोति प्रत्ययेनेतरेक
पञ्चैकशाटीति ईकारान्तेन समासो भवि
ष्यति एकाशीरोपकशाटी इह तर्हि प
काष्टपी द्विगोरिति ङीकारोन प्राप्नोति प्र
त्ययपूर्वमात्रे कथमेकभिक्षामवेतेन
मासो भविष्यति एकाभिक्षा एकभि
क्षा इह तर्हि समर्थः इतोने द्विगोरितिप
हस्वरः प्राप्नोति प्रत्ययेनेतरे कथमेकापू
पी समाहारश्चेप्ववसिद्धं कः पुनः समा
हारः यत्तदानं संभ्रमो वा इह तर्हि पञ्च
होतारो दशहोतार इति इतोने द्विगोवि
त्येषुस्वरः प्राप्नोति प्रत्ययेनेतरे हिपूर्वमात्रे
कथं समर्थः प्रत्याहानप्रकरणाविच
कारौ नोक्षरसमेवमभिन्नमिद्धं प्रत्यवाप
नरस्वेनेतरे कथं पञ्चहोतारो दशहोतारः
प्राग्दानप्रकरणाद्विचकारौ नोक्षरसो
मेवमभिन्नमिद्धं प्रत्यवाप्नरस्वेनेतरे कथं
पञ्चहोतारो दशहोतारः प्राग्दानप्रक
रणाद्विवादामादीनां क्षेत्रसमेवमभिन्नमि
द्धमिति कुन्ति किमुदाहरणं वैयाक
रणादवसूचीकिंव्याकरणां कुन्नमितने

ग्राहोस्विद्वैयाकरणः वैयाकरणः कु
त्सितः तस्मिन्कुत्सितेतत्स्यमपि कु
त्सितेभवतीति उपमानाउपमानानि
सच्याते कानुपमानानि किंयदेवोप
मानंतदेवोपमेयं ग्राहोस्विदन्यदुपमा
नं अन्यदुपमेयं किंचातः यदियदेवो
पमानंतदेवोपमेयं कइहोपमार्थः गौ
रिवगौरिति अथान्यत्वमेव कइहोप
मार्थः गौरिवाश्वइति एवंतर्हि यत्क
ञ्चित्सामान्यंकश्चिद्विशेषस्तस्योपमा
नोपमेयेभवतः किंवक्तव्यमेतत् नहि
कथमनुच्यमानंगंस्यते मानंहिनामा
निर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अनिर्ज्ञात
मर्थंज्ञास्यामीति तत्समीपेयन्नात्यंता
यमिमीतेतदुपमानं गौर्निर्ज्ञातः गव
यः अनिर्ज्ञातः कामंतर्ह्यनेनदृष्टत्वाप
स्यगवयोनिर्ज्ञातोगौस्त्वनिर्ज्ञातः कृते
वैस्यात् गवयवद्गौरिति बाढंकर्तव्यं
किंपुनरिहोदाहरणं शस्त्रीश्यामाक
थंनत्वयंश्यामाशब्दोवर्तते शस्त्र्यामित्या
ह केनतर्हीदानींदेवदत्ताभिधीयते स
मासेनयथैवशस्त्रीश्यामादेवदत्तेति

श्री
महा
भा
३३४

सिध्यति उपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंभवति
यदितर्ह्युपसर्जनानामप्येवंजातीयकानि
भवंति तितिरिकल्माषी कुंभकपाल
लोहिनी अनुपसर्जनलक्षणईकारो
नप्राप्नोति एवंतर्हिशस्त्र्यामेवशस्त्रीश
ब्दोवर्तते देवदत्तायांश्यामाशब्दः एवम
पिगुणाअनिर्दिष्टोभवति वहुवश्रा।
स्याणुणाः स्तनमानीलास्थ्ययुरिति अ
निर्दिष्टउपमानस्यापिगुणस्यभवति लो
केसंप्रत्ययः तद्यथाचैवमाद्योदेवदत्ते
ति बहुवश्च्येद्गुणाः याचामोऽप्रियदर्शी
तम्भासागम्यते एवमपिसमानाधिक
रणेनतिवर्तते व्यधिकरणानामसमासो
नप्राप्नोति किंहिवचनान्नभवति य
थपितावद्वचनात्समासः स्यात् इहत
विलसगीवचपलासमानाधिकरणाल
क्षणः प्रवन्नावोनप्राप्नोति एवंतर्हि
तस्यामेवाभिधेयंवर्तते एतस्याप्युक्तम
तस्यामेवाभिधेयंवर्तते इतरथाहिबहु
पदेस्यात् यदितावदेवंविग्रहः क्रियते
शस्त्रीवदेवदत्तेति शस्त्र्युपमानमेत
दपेक्षंस्यात् अथाप्येवंविग्रहः क्रियते

यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति
एवमपि देवदत्तायाश्यामेयत्तत श्रुपे
दंशस्यान एवमपि गुणो निर्दिष्टो भव
ति बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः स्तुत्वानीता
ष्ट्यकरीति श्रुतिर्दिश्यमानस्यापि गुणा
स्य भवति लोके संप्रत्ययः तद्यथा चंद्रमु
खी देवदत्तेति बहवश्चंद्रे गुणाः याभ्या
प्रियदर्शनत्वमागमाने उपमानस
मासे गुणवचनस्य विशेषभावात्सा
मान्यवचनत्वस्याप्रसिद्धिः शस्त्रीश्या
माश्यामाशब्दायशस्त्रीशब्देनाभिसंब
ध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तत्र सा
मान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति न
वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वा
च्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वप्रसिद्धिः
न वा एष दोषः किं कारणं श्यामत्व
स्योभयत्र भावात् उभयत्रैव श्यामत्व
मस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च तद्वाचक
त्वाच्च शब्दस्य च तद्वाचकस्यैव श्यामा
शब्दः प्रयुज्यते किं वाचकः उभयवाच
कः श्यामत्वस्योभयत्र भावात् तद्वाचक
त्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वप्रसिद्धेः प्र

सिद्धेः सामान्यवचनैरिति समासो भवि।
ष्यति न चावश्यमेव सामान्यवचनेनाया
वहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्य
माह सोपि सामान्यवचनः अथवा सामा
न्यवचनैरित्युच्यते सर्वश्च शब्दोन्येन शब्देन
संबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते त
एवं विज्ञास्यामः प्रागभिसंबधाद्यः सामा
न्यवचन इति उपमित सामान्याप्रयोग
इति किमर्थमिदमाह पुरुषोयं व्या
घ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान्
शूरसामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यात् सापे
क्षमसमर्थं भवतीति एवं तर्हि सिद्धे स
ति यत्सामान्याप्रयोग इत्याह तज्ज्ञाप।
यत्याचार्यः भवति प्रधानस्य सापेक्षस्या
पि समासः किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं
राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः
शुब्रहादिः सिद्धा भवति विशेषणवि
शेष्ययोरुभयविशेषणत्वात् उभयो
श्च विशेषणत्वात् उपसर्जनस्याप्रसिद्धिः
कृष्णतिला इति कृष्णशब्दस्तिलेनाभिसं
बध्यमानः विशेषवचनः संपद्यते तथा
तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो

यि विशेषवचनः संपद्यते तत्रोभयं विशेष
णं भवति उभयं च विशेष्यं विशेषणं वि
शेष्यश्चोभयविशेषणत्वादुभययोःप्रा
विशेष्यत्वाच्चापरस्योपसर्जनत्वस्याप्रसि
द्धिः तत्रान्यतरस्यप्रधानाभावात्द्विशे
षकत्वाच्चापरस्योपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः
नैष दोषः किंकारणं अन्यतरदत्र प्रधा
नभूतं तद्विशेषकं चापरं अन्यतरस्य प्रधा
नभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्ज
नसंज्ञा भविष्यति यदास्यातिवर्हितिलाश्च
तिलाविशेषणत्वेनतेननकर्तव्यातिलका।
स्याइतिनकर्तव्या तत्पुरुषः तिलाश्चक्र
स्याश्चेति स्वल्पपिष्टसमासः तिलानाक
स्याइति किंतर्हि प्रधानशब्दौ एकस्मिन्न
र्थेयुगपद्वर्तेते नत्वयोः प्रधानशा
ब्दयोरेकस्मिन्नर्थेयुगपद्वर्तमानयोः
किंचिदपिप्रयोजनमस्ति तत्रप्रयोगार्थ
तत्कर्तव्यं नूनमन्यतरत्प्रधानं नाहि।
शेषणंचापरमिति तत्रतेनवान्सन्देहः
किंप्रयोजनं किंविशेषणमिति सचा
पिकसन्देहः यदाभोग्यताशब्दौ कुठेस्वजः
स्वजकुठइति यत्रान्यतरद्वयपद्वं।

श्री
महा
भा
३२५

तत्प्रधानं तद्यथाशुक्लमारभेतकृष्ण
मालभेतेति तत्पिष्टपिंडीमालभ्यकृ
तीभवति अवश्यंतत्कृष्णद्रव्यमाकांक्ष
ति कथंतर्हि द्वौप्रधानशब्दावेकस्मि
न्नर्थेयुगपदवरुध्येते तत्कः विशे
षेति तेनयोगावयवकः समावेशान
त्तद्धितः विशेषास्ति अथ किमर्थमे
वादनक्रमणं क्रियते नविशेषणवि
शेष्येण बहुलमित्येव सिद्धं बहुलव
चनस्याकृतत्वमाउतरत्रानुक्रमणमास
र्थं शुक्लत्वं बहुलवचने यद्यकृतत्वे
यदनेन कृतं न मकृतं तेन तत् एवंतर्हि तद्
मः शुक्लत्वमितिकर्तव्यचकारकस्मा
यकं च निवर्तकं च यद्यनेन अकृतं त
त् किमर्थंतर्हिएवमादनक्रमणं क्रिय
ते उदाहरणभूयस्त्वात् एतावत्यपि
विषयः सुपरिगृहीता भवति येषुल
क्षणंप्रपंचश्च केवलं लक्षणं केवलः
प्रपंचो वा तत्रयाकारकं भवति सु
वशंपाठत्वस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुल।
मन्यतरस्याबोभयथा एकेषामिति।
सर्ववेदपार्षदंहीदंशास्त्रं तत्रनैकःप

ध्याः शक्यत्वाच्छ्रूयते श्रेण्यादयः श्रेण्या
दयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगणः श्रेण्या
दिषु च्व्यर्थवचनं श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रह
णं कर्तव्यं अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्र
ष्यात् इह श्रेणय एव किंचित् क्रियते तदा मा
भूदिति अत्र च्व्यर्थग्रहणाश्चन
ञ्प्रतिषेधमाह तदिहैन तथा श्रुनात्र
पूर्वं च्व्यन्तकार्यं परं च्व्यर्थकार्यं इह पुनः
पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं कार्यं च्व्यन्तमिति के
न नञ्विशिष्टेन समानप्रकृतिवचने
नञ्विशिष्टेन समानप्रकृतिग्रहणं क
र्तव्यं इह मा भूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति
अनजिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः इह मा
भूत् कर्तव्यमकृतमिति नुडिडति व
डिडधिकेन समासो वक्तव्यः इहापि स्
यथा स्यात् अशितानशितेन जीवति ।
क्लिष्टाक्लिष्टेन जीवति किमर्थं च ते
समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं यतिय ।
दानञ्विशिष्टेनेत्युच्यते न चात्र नञ् ।
कृत एव विशेषः अपि तु विशिष्टशब्दोऽस्मि
न्व्यापारे वर्तते तद्यथा देवदत्तयज्ञ
दत्तावावासाविति रूपोपपन्नौ देवद

श्री
महा
भा
३२०

त्तयज्ञदत्तावन्याध्यायेन विशिष्टः स्वा
ध्यायेनैव तिगम्यते अत्येशताः समा भवे
ति एकस्याधिको वर्तते तद्यथा देवदत्तय
ज्ञदत्तावासाविति रूपेण स्वेनोपपन्नव
न्तौ देवदत्तयज्ञदत्तावन्याध्यायेन वि
शिष्टः स्वाध्यायेनाधिक इति गम्यते इह
ये गुणाश्च विवक्षितो भवति तद्यथा ता
वदेव यारणो विशिष्टशब्दः न त्वनेनार्थः
समानप्रकृतिग्रहणेन नेह भविष्यति
सिद्धं चाभुक्तं चेति नाप्यनजिति प्रतिषे
धेनेह भविष्यति कर्तव्यमकृतमिति
नुडिडधिकेन समासो न प्राप्नोति यदा
धिको विशिष्टशब्दस्तदाधिकोऽविशिष्ट
शब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्य
मिति मा भूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति अनजि
ति च प्रतिषेधो वक्तव्यः इह मा भूत् क
र्तव्यमकृतमिति नुडिडधिकेनापि त
दा समासः सिद्धो भवति तत्राधिको
विशिष्टशब्दस्समानात्समानप्रकृतिग्रह
णं चोद्यते अव्यापारेणानञ्चेन्नुडिडि
शिष्टेन तु प्रकल्प्येन अपवचेदधिक वि
वक्षावाच्यत्वात् प्रकृतिरिति कृताप

कृतादीनां चोपसंख्यं कृतापकृतादीनां
चोपसंख्यानं कर्तव्यं कृतापकृतं भुक्ता
विभुक्तं पीतविपीतं सिद्धं कोनेन विसमा
मावतञ्च सिद्धमेतत्तकथं कोनेन विस
मासो ग्रुनञ्क्तेन समस्यत इति वक्तव्यं
गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यं
गतप्रत्यागतं यातानुयातं क्रयाक्रयिका
पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मा
निका एवा पूर्वकोयं निर्देशः समानाधि
करणेनैव वर्तमानेकाः प्रसंगः यद्यधिक
रणानां समासः स्यात् एवं तर्हि एतज्ज्ञाप
यत्याचार्यः यथा जातीयम् तत्परेण तथा
जातीयकेन स्वपदेन समस्यते तथाजा
तीयके स्वपदे तथाजातीयकेनोत्तरपदे
न समस्यत इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज
नं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्या
पि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या
भवति वर्णो वर्णैर्विचार्य वर्णान्तरेणापि
समासो वा स्यात् कृष्णसारंगः कृष्णसा
रंगः कृष्णसारंगः इति समानाधिकरणे
ह्याकृष्णः सारंगः कृष्णसारंगः इति समाना
धिकरणानां कृष्णः सारंगः कृष्णसारंगः

तिकस्मान्न विशेषः वर्णोनन्तरेणापि समा
सप्रतिषेधे वर्णग्रहणं वर्णान्तरेणा
पि समासप्रतिषेधे वर्णग्रहणं च क
र्तव्यं तृतीयान्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भव
ति श्वेतेन वर्णेन इति वक्तव्यं प्रथमद्वितीय
वर्णग्रहणेपि न विशेषणानार्थः वाट
मर्थः यद्यवर्णेपि न शब्दोस्ति नन्वा
यमस्ति श्वेतः एतः इति नद्रिता
र्थः एवमर्थेन वर्णग्रहणेन यदि तावद
दयं कर्मधारयः तृतीयाकर्मणीत्येते
न स्वरेण भवितव्यं अथ कर्तरि परत्वा
त्कृत्स्वरेण भवितव्यं अथ समानाधिक
रणः समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणं
यदि समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणं।
कर्तव्यं वर्णो वर्णेनेन इति वक्तव्यं प्र
थमे वर्णग्रहणाद्दृष्टमाभूत् परमकृष्णः
द्वितीयवर्णग्रहणाद्दृष्टमाभूत् कृष्णति
लाइतिपूर्वकं वर्णग्रहणमनर्थकं प्रथ
मस्य कस्मान्न भवति लक्षणाप्रतिपदो
क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति तथा सति
तानेनानियोगे वर्णग्रहणानि भवति
समासविधौ द्रव्यविधावेकस्यापि

कुमारीणांचोपसंख्यं कुमारपकुमारीणां
चोपसंख्यानंकर्तव्यं कुमारपकृतभक्ता।
विभ्रके पीतविषते सिद्धकोनेनविसमा
मावतज्ज सिद्धमेतनकथं कोलेनविस
मासे सुननक्कोनेसमस्यतेइतिवक्तव्यं
गतश्रमणागतादीनांचोपसंख्यानंकर्तव्यं
गतश्रमणागते यातायाते कुयाकुपिका
हरीतकिका फलाफलिका मानोन्मा
निका एवं युक्तोयंनिर्देशः समानाधि
करणेनैवर्तमानेकाप्रसंगः यद्याधिक
रणेनासमासःस्यात एवंतर्हिपतञ्ज्ञाप
यत्याचार्यः यथाजातीयमतत्परेतथा
जातीयकेनसर्वपरेनसमस्यते तथाजा
तीयकेसर्वपरेतथाजातीयकेनोत्तरपदे
नसमस्यतेइति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोज
ने प्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्या।
पिग्रहणंभवतीत्येषापरिभाषानकर्तव्या
भवति वर्णोहेविचार्यवर्णान्तरेणापा
समासोवास्यात कृष्णसारंगः कृष्णसा
रंगः कृष्णसारंगः इतिसमानाधिकरणे
वाकृष्णःसरंगः कृष्णसारंगः इतिसमाना
धिकरणेनेव कृष्णःसारंगः कृष्णसारंगः

श्री
महा
भा
३३८

निकस्यात्रविशेषः वर्णान्तरेणापासमा
सप्रतिषेधेवर्णग्रहणं वर्णेनान्तरेणो
पासमासप्रतिषेधेवर्णग्रहणंचक
र्तव्यं तृतीयांतेसर्वपरप्रकृति रेभव
ति श्वेतेनवर्णेनइतिवक्तव्यं अथहितीय
वर्णग्रहणोपरतिविशेषणानार्थः वाट
मर्थ्यः यद्यवर्णप्रतशब्दोस्ति नत्वचा
यमस्ति श्वेतःप्रतःश्वेतेनइतिना
र्थः एवमर्थेनवर्णग्रहणेनयदितावद
दंयकर्मपिकः तृतीयाकर्मणोन्येने
नस्वरेणाभवितव्यं अथकर्तरिपरत्वा
त्कृत्स्नेनभवितव्यं अथसमानाधिक
रणाः समानाधिकरणाद्विवर्णग्रहणं
यदिसमानाधिकरणाद्विवर्णग्रहणं।
कर्तव्यं वर्णोवर्णश्वेतेनइतिवक्तव्यं प्र
थमवर्णग्रहणमस्माभूत परमकृष्णः
द्वितीयवर्णग्रहणमस्माभूत कृष्णेन
लाइतिएकवर्णग्रहणमनर्थकं अथ
तरकस्मान्नभवति लक्षणप्रतिपदो
क्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति तथासति
नानेनानिर्योगितिवर्णग्रहणानिभवंति
समासविधौह्रस्वविधावेकस्यापिरे

नीयासमासः तस्मादपि शौणिववर्णग्रह
णानिभवंति समासविधौ हेत्वरविधा
वेकं सामान्येन तृतीयासमासो भविष्य
ति तृतीयान्तकृतार्थेन गुणवचनेनेति
श्रवणं वर्णानां प्रतिपदं वा। समासो वक्त
व्यः यत्रेतेन न सिध्यति तदर्थं क्वचितेन
न सिध्यति तदर्थं क्वचित्तेन न सिध्यति
शकलखण्डः हरितनखभक्षीति तथासति
नान्येव शौणिवर्णग्रहणानिभवंति स
मासविधौ हेत्वरविधावेकं पृथग्यदानी
समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्या।
त् वाढं सिद्धः कथमपि विशेषणं बहुल
मिति एवमपि वर्णग्रहणं कर्तव्यं।
स्वरविधावेव प्रतिपदोक्तस्य तृतीया
समासस्याभावात् तस्मात् समानाधि
करणे एव पदोपादानात् समानाधिक
रणाधिकारः प्रधानोपसर्जनानां परस्परं
विप्रतिषेधेन समानाधिकरणाधिका
रे प्रधानोपसर्जनानां परस्परं भवति विप्र
तिषेधेन प्रधानानां प्रधानं उपसर्जना
नामुपसर्जनं हेदारकनागकुञ्जरैः पू
ज्यमानमित्यस्यावकाशः गोहेदारकः पु

श्री
महा
भा
३३९

षंहेदारकः गोदापुवतीत्यस्यावकाशः
इभ्ययुवतिः श्रोत्रिययुवतिः इहोभयं प्राप्नो
ति नागयुवतिः प्रधानानां प्रधानं भवति
विप्रतिषेधेन समानाधिकरणसमासः।
स्यावकाशः उपसर्जनानामुपसर्जनं स
ह्हनरमानमोक्षणः तल्पश्चेतः तल्प
महत् इहोभयं प्राप्नोति तत्समत् उप
सर्जनानामुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधे
न समानाधिकरणबहुव्रीहिः समाना
धिकरणसमासाद्वा बहुव्रीहिर्भवति वि
प्रतिषेधेन कदाचित्कर्मधारयः सर्वधना
द्यर्थः कदाचित्कर्मधारयो भवति किंप्र
योजनं सर्वधनाद्यर्थः किमच्यते कदा
चित्कर्मधारय इति कर्मधारयकृतिमि
मत्वर्थीयेरभिधानं यथा स्यात् किंचका
रणं स्यात् बहुव्रीहिनोक्तत्वात् मत्वर्थस्य
यदुक्तं वेदः कर्मधारयेण त्वनुक्तत्वात्
प्राप्नोति नावल्यपि सत्ताप्यग मत्वर्थीयः
किं तर्हि प्रयोजनं सर्वधनी बहुव्रीहिणा
ऽनुक्तत्वान्न भवति एवं कर्मधारयेणाप्युक्त
त्वान्न प्राप्नोति एवं तर्हीदं स्यात् सर्व।
णादिनाम्यसमेतीति सर्वधनीति नैवं

कोनिग्रमेवं सजिकर्मधारयः स्यात् प्र
के ननु कदाचित्कर्मधारय इष्यते दृष्टके
एवं तर्हि किं विदाचार्यैः कार्यं बहुव्रीहिक
त्वापद इति कार्याः शङ्का इति तद्विद्वपठि
ते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः
कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्य
र्थ इति नैष दोषः विप्रतिषेधः अन्तरङ्गः
कर्मधारयः कोन्तरङ्गः स्वपदार्थे कर्म
धारयः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः अस्तु वि
भाषः कर्मधारयः यदा न कर्मधारयस्त
दा बहुव्रीहिर्भविष्यति एवमपि यद्य
कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारय
प्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं स्यात् इति
एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रति
षेधे परमिति किं तर्हि इष्टिरियं पठितव्या स
मानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः क
दाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति परि
ष्टः पठितो नार्थो नेन इहापि सर्वमनुष्याः
अल्पेनाल्पेन यत्नेन महता महतार्थेना
कान्तं तिष्ठेकेन माषेण समासाद्बहुव्रीहि
रिष्टः एकेन कुद्दालपदेन वारीशानस्य
स्तं ननु कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैर

श्री
महा
भा
३८०

भिधानमस्तु बहुव्रीहिणोति बहुव्रीहि
णाभविष्यति लघुत्वात् कथं सर्वधनी
सर्वबीजी सर्वकेशी नटः सर्वो दीनिव।
ह्यामि सर्वावयवकत्वात् यनोनायता।
यौ कथं गौरखरवदरण्यं गौरखरवद
रण्यं कृष्णसर्पवान्वल्मीकः लोहितशा
लिमान्ग्राम इति प्रत्यत्र विशेषः जा
त्याभिसंबन्धः क्रियते कृष्णसर्पाणाम
जातिः सास्मिन्वल्मीकेस्ति यदा त्वेते
णाज्जातिनरुद्धाभिसंबन्धः क्रियते सर्वप
दातिशयस्त्वातिशायिका बहुव्रीहिः स
र्वावयवनाय्यर्थः सर्वपदातिशायेत्या
तिशायिका बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिष
धेन किं प्रयोजनं सर्वावयवनाध्यर्थः
आतिशायकस्यावकाशः पटुतरः पटु
तमः बहुव्रीहेरवकाशः चित्रगुः शबल
गुः इहोभयं प्राप्नोति सर्वमनुष्यकरःतो
त्याप्यगतः बहुव्रीहिर्भवति विप्रति
षेधेन नैष दोषः विप्रतिषेधः विप्रति
षेधे परमित्युच्यते सर्वेषु बहुव्रीहिः प
रत्वातिशायकः इहवाचोपरशब्दः विप्र
तिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति एवमप्यप्र।

न्कृष्टान्तरंगत्वातिशायिकः कोन्तरेगता
प्रशमातिपदिकादातिशायिकः सर्वेता
वोबहुव्रीहिः आतिशायिकोपि नान्तरंगः
कथंसमर्थात्तद्धितउत्पद्यते सामर्थ्यं च
सर्वेनन एवष्यन्तरंगः कथं स्वपरार्थे
आतिशायिकः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः प
वमपि नान्तरंगः कथं स्वार्थायामातिशा।
यिको विधीयते न चान्तरेणाप्रतियोगि
नं स्वार्थो भवति नैव चात्रातिशायः स्यान्नो
ति किं कारणं असामर्थ्यात् कथमसाम
र्थ्यात् सापेक्षमसमर्थं भवति यावता
वस्मातंतमपेक्षते नेह नचापेक्षवसा
णांवसुत्वापन्नस्वार्थो भवति ननुचा
यमातिशायिकएवमात्मकः अन्यविप
त्वायांविधीयते सत्यमेवमात्मकः या
वन्नान्तरेणाव्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रह
ति स्वसामर्थ्याभवितव्यं कांचनान्तरेणा
व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रहतिः याप्रति
योगिनं प्रत्यवेक्षाहितं हेतं प्रति स्वस्या
सन्याभवितव्यं बहुव्रीहिरपितर्हिन्नप्रा
मोति किं कारणं असामर्थ्याम् कथमसा
मर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति यावता

वस्माणिवसुत्वनराणापेक्षते नेहनाचा
भिसंबंध एवं तर्हीमं दतस्ययोगस्योदा
हरणं विप्रतिषेधपरमिति किं तर्हि द्वि
त्रिपदिना सर्वपदातिशायश्रातिशाय
काद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराय यथेति
पदोपरि त्रिपदिना नार्थोनेन कथं यथे
पाप्रकृतिरुक्तावसूनामवसंबंधापन्नस्य
र्थो नेहनाभिसंबंधः क्रियते निष्ठति
ह्रेद्धस्वदा बहुव्रीहिः बहुव्रीहेरेवाति
शायिकः नहीदानीमिदं भवति सूक्ष्म
तरवस्त्रमिति वस्त्रभवति यदाप्रतरेणान्तःस्ते
वस्त्राणामेवसंबंधापन्नः स्वार्थो कथं प्र
नेरनाम्यप्रकर्षोनामप्रकर्षः स्यात् न
वान्याप्रकर्षेणाप्रकर्षेणाभवितु
वो यथैवायं द्रव्यप्रयत्नते सूक्ष्माणि स
स्त्रीति एवं गुणेष्वपि यत्नते सूक्ष्मत
राणिमस्त्रीति नात्रापिशायिकः प्रा
मोति किं कारणं गुणवचनादित्युच्य
ते न समासो गुणवचनः समासोपि
गुणवचनः कथं प्रजरत्सार्थीहतिः
प्रथाजरत्सार्थीहतिः प्रथाजरत्सा
र्थीयादोषएव जरत्सार्थीयाचन।

दोषो भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञान
मपि तद्यथा शुक्लवाससमानय लो
हितोष्णीषाः प्रचरन्तीति तद्गुणस्यानी
यते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति उत्तरपदातिश
यश्चातिशायिको बहुव्रीहिः बह्वाढ्य
तरार्थः बह्वाढ्यतरः बहुसुकुमारतरः
किं पुनरत्र विशेषः बहुव्रीहिर्वातिशायि
कः स्यात् अतिशायिकेन वा बहुव्रीहिः
स्वरकृतो विशेषः यद्यत्र बहुव्रीहिः स्याति
शायिकः स्यात् बह्वाढ्यतर इति एवं स्व
रः प्रसज्येत बह्वाढ्यतर इति चेष्यते स
मानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवा
दीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च स
मानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादी
नामुपसंख्यानं कर्तव्यं उत्तरपदस्य लो
पो वक्तव्यः शाकभोजी पार्थिवः शाक
पार्थिवः कुतपवासाः सौश्रुतः कुतप
सौश्रुतः अजापण्यः तौल्वलिः अजा
तौल्वलिः यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टि
मौद्गल्यः चकारादीनामभिधेय जातथा
जातिविनिवृत्त्यर्थं इह मा भूत् काला
दीनामभिधानं मयूरव्यंसकादयश्च किम

श्री
महा
भा
३४२

र्थश्चकारः एवकारार्थः मयूरव्यंसका
दय एव क्व मा भूत् परमो मयूरव्यंसक
इति ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पत
ञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभा
ष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीय
माह्निकं ॥ ॥ ॥ अर्धं नपुंसकम्
इह कस्मान्न भवति ग्रामार्धं नगरार्धं
इति अर्धशब्दोऽयं पुंनपुंसकलिङ्गस्तद्य
हेतद्ग्रहणं पुंलिङ्गश्चायं क्लीबे नपुंस
कलिङ्गः समप्रविभागे नपुंसकलि
ङ्गः अवयववाची पुंलिङ्गः इह कस्मा
न्न भवति अर्धपिप्पलीनामिति नवा
भवत्यर्धपिप्पल्यादि इति भवति यद्येवं
इष्टमत्रयः अर्धपिप्पली च अर्धपिप्प
ली च अर्धपिप्पली इति यदा तदा न
भवति अर्धपिप्पलीनामिति तदा न भ
वितव्यं तदा कस्मान्न भवति एकाधि
करणे इति वर्तते नैतदस्ति नामिदं भ
वति अर्धराशिरिति भवति च एकम्
तदधिकरणं योऽसौ राशिर्नाम द्वितीय
अस्मात् तस्माद्ग्रहणं किमर्थं अन्यतरस्यां
समासो यथा स्यात् समासेन मुक्ते वाक्य

मपियथास्यात् द्वितीयंभिक्षायाइति
नैतदस्तिप्रयोजनं प्रकृतामहाविभा
षा तयावाक्यमपिभविष्यति इदंतर्हि
प्रयोजनं एकदेशिसमासेनमुक्तेषष्ठी
समासोपियथास्यात् भिक्षाद्वितीयइ
ति एतदपिनास्तिप्रयोजनं पूर्वमपि
विभाषाषष्ठीसमासोपिनान्भावचना
द्भविष्यतः पूर्वउत्तरपदइति द्वितीया
दीनांविभाषाप्रकरणेविभाषावचने
ज्ञापकमवयवविधानेसामान्यवि
धानाभावस्यद्वितीयादीनांविभाषाग्र
कारेणाविभावचनंक्रियते किमर्थं
ज्ञापकार्थं किंज्ञाप्यं एतज्ज्ञापयत्या
चार्यः अवयवविधौसामान्यविधिर्नभ
वतीति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं मि
नति क्विवतीति अभिकृतेशपनभ
वति नैतदस्तिप्रयोजनं शावादेशाःप
त्यादयःकरिष्यते नतर्हिदेशग्रहणं।
कर्तव्यं नकर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क
प्रकृते कर्तरिशवितिनैदंप्रथमानिर्दि
ष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः कर्त्रादिभ्यइति
पंचमीशवितिप्रथमाषाः षष्ठीप्रकल्पयि

श्री
महा
भा

ष्यति तस्मादित्युत्तरस्येतिप्रत्ययविधि
रयं नचप्रत्ययविधौपंचम्यः प्रविकल्पि
काभवति नायंप्रत्ययविधिः विहितः
प्रत्ययः प्रकृतेश्चानुवर्तते एवंतर्हि
ज्ञापयत्याचार्यः यदोन्तर्गणापवादंविधा
षा तत्रापवादेनमुक्तेउपसर्गोनभवती
ति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं इकस
वर्णदानंडोशम प्राङ्कावो प्राङ्कावाथ
मङ्कावो प्रत्यङ्कावाडीपामकेडोः प्र
भवति नैतदस्तिप्रयोजनं वक्ष्यत्येतत्
इकस्सर्वप्रदेशेषोनदातनंडोवियाने
दान्यजापिडोशडोविषयान्उडोश्यसंग
इति इदंतर्हिप्रयोजनं पूर्वोपिप्यलीश
र्धकोशातकीएकादेशिसमासेनमुक्ते
षष्ठीसमासेनभवति उत्तरगंयो नोहि
नगोगम अव्ययीभावेनमुक्तेबहुव्रीहि
र्नभवति द्वाहिः लाहिः इजामुक्तेश्च
णाभवति यद्यतज्ज्ञापयतेउपागोरपत्य
मौपगवः उपगवप्रत्यमितिनसिध्यति
प्रत्ययविशेषः हेत्वविभाषेद्वृपमि
येगवहृतिसात्मप्रिकेविहितव्यानाते
रस्यामिति समर्थानांप्रथमाद्वेतिव नैव

कथाहमिति विभाषया प्रथयाहमिति विभा
षया विभाषेयवादः किमयमाणोपि वेप्र
मानरस्याग्रहणाषष्ठीसमासोनयाभ्यामिति
किंकारणं पूरणेनेति प्रतिषेधात् नेत
त्पूरणान्तमनेनत्पर्यवपन्ने एतद्दपिपू
रणेनेकथंपूरणानामार्थः तमर्थमाह
नेयशाब्दः पूरणमासोभवति पूरणेना
न्यार्थभागेपूरणएवंतर्हिमानरस्याग्रह
णासमर्थ्यास्षष्ठीसमासोभविष्यति श्रा
मा किमर्थश्चकारः प्रवकर्षणार्थः प्र
मानरस्यामितेनतदनुकृष्यते किमर्थं प्र
मानरस्यासमासोयथास्यात् नैतदस्ति
प्रयोजने एकृतमहाविभाषातया
वाक्यमपिभविष्यति इदंतर्हिप्रयोज
नेद्वितीयासमासोपियथास्यात् जीवि
काप्राप्तइति एतदपिनास्तिप्रयोजनम
प्रथमप्युच्यते द्वितीयासमासोपितद्व
भेयवचनाद्भविष्यति एवंतर्हिनायम
नुकर्षणार्थश्चकारः किंतर्हिप्राप्तमने
नविधीयते प्राप्तापन्नेद्वितीयातेनसम
स्यतेप्रथयचभवति प्राप्तापन्नेयोविति श्रा
माजीविकांप्राप्तजीविका आपन्नाजी

विका आपन्नजीविका कालाः किंप्र
धानोयंसमासः उत्तरपदार्थप्रधानः
कथमुत्तरपदार्थप्रधानः सप्तमणात्तेना
मैकृतत्तरपदार्थप्रधानेभविनव्यं पूर्व
पूर्वोत्तरपदार्थप्रधानेपूर्ववासाववर्ण
लिनीविभक्तिरस्याःसमासेपिप्रवर्णा
भवति तद्यथाराज्ञःपुरुषःराजपुरुषः
इति इदंपूर्वोवाकेषष्ठीसमासेप्रथमा
केवलंतदेवभवतियोसौ मासमभिजातस्यो
रभिसंबंधः समासेनिवर्तते अभिहि
तः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संप
न्नः तत्रप्रातिपदिकार्थप्रथमेतिप्रथ
माभवति तत्रैदानीमिदंभवतिमा
सजातस्येति भवति यदावाक्यमर्थम
पेक्ष्यषष्ठी कालस्यचेनसमासस्तस्याप
रिमाणिनाविनिर्देशः कालस्ययेनस
मासः अपरिमाणीसमासस्तस्याः परि
माणिनावनिर्देशः अगमकोनिर्देशः
नहिजातस्यसमासः परिमाणी कस्य
तर्हिक्रियायास्तद्यथा द्रोणोवदरा।
णांदेवदत्तस्येतिनदेवदत्तस्यद्रोणः परि
माणं कस्यतर्हिवदराणां सिद्धनेकाल

परिमाणं यस्य स कालस्तेन सिद्धमेतत्।
कथमकालपरिमाणं यस्य स कालस्ते
न सह समस्यत इति वक्तव्यम् सिध्यति सू
त्रेण हि सिध्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चो
क्तं कालस्य येन समासस्तस्याः परिमाणि
त्वादनिर्देश इति कथं पुनः कालमनाभ
वान्सह कालस्य येन समासस्तस्याः परि
माणित्वादनिर्देश इति येन मूर्तिमतामुप
चयापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः
तस्यैव तु हि कयाचित्क्रियया युक्तस्याहरि
ति भवति रात्रिरिति च कया क्रियया आ
दित्यगत्या तयैवासकृदावृत्तया मास इ
ति भवति संवत्सर इति च यद्येवं भवती
जातस्य समासः परिमाणं एकवचनं द्विगो
श्चोपसंख्यानं एकवचनेनानानामिति वा
कथं इह माभूत् मासो जातस्य मासजात
स्येति द्विगोश्चेति वक्तव्यं इहापि यथा
स्यात् द्विमासजातः त्रिमासजातः उक्ते
वा किमुक्तमेकवचनेनावक्तुकमनभिधा
नादिति द्विगोः किमुक्तम् उत्तरपदेन प
रिमाणिवा द्विगोः समासवचनमिति न
नु किं प्रधानोऽयं समास उत्तरपदार्थप्र

श्री॰
महा॰
भा॰
३८५

धानः यद्युत्तरपदार्थप्रधानः अयास्ता
णमानयेत्येकेनास्तरणमात्रस्यानयनं।
प्राप्नोति अन्यपदार्थप्रधानः न हि भवि
ष्यति यद्यन्यपदार्थप्रधानः अवर्णो हेम
न इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गवचनं तत्समासस्या
पि प्राप्नोति सर्वपदार्थप्रधानः न हि भ
विष्यति यदि सर्वपदार्थप्रधानः अव्य
यं संज्ञा प्राप्नोति अव्ययं स्यादेवं पदमने
षेहाः पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च न
समासस्तत्र पठ्यते पाठेनाप्यव्ययसंज्ञा
योऽसमासमभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भव
न्तीति यस्य ह्यर्थोऽभिधीयते न तस्य लि
ङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति नैवं वाचनिकम
लिङ्गता असंख्यता वा किं तर्हि स्वाभा
विकमेतत् तद्यथा समानमीहमाना
नामधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अ
परे न तद्वदिदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा
नः सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम् कश्चि
दानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः न च किमस्मा
भिः शक्यं कर्तुम् यत्तु तत्प्राक्समासात्।
लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च
भवति स्वाभाविकमेतत् अथवा आश्र

यतो लिंगवचनानि भविष्यन्ति गुणवच
नेभ्यो हि आश्रयतो लिंगवचनानि भ
वन्ति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शु
क्लः कंबल इति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति
समासस्यापि लिंगवचनानि समासस्या
पि भविष्यन्ति अथवा पुनरस्तूत्तरपदा
र्थप्रधानः ननु चोक्तमब्राह्मणमानयेत्यु
क्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति नैष
दोषः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह राजपु
रुषमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं
कस्मान्न भवति अस्त्यत्र विशेषः राजा अ
विशेषकः प्रयुज्यते तेन राजविशिष्टस्या
नयनं भवति इहापि तर्हि नञ् विशेषकः
प्रयुज्यते तेन नञ् विशिष्टस्यानयनं भ
विष्यति कः पुनरसौ निवृत्तपदार्थकः
यदि पुनरस्य पदार्थो निवर्तते किं स्वाभा
विकी निवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी किं चा
तः यदि स्वाभाविकी किं नञ् प्रयुज्यमानः
करोति अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यं नञ्
प्रयुज्यमानः पदार्थान्निवर्तयतीति स्वाभा
विकी निवृत्तिः ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमा
नः करोतीति एवं तर्हि वाचनिकी भविष्य

श्री
महा
भा
३५६

ति नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति कौ
लप्रतिकौलवत् तद्यथा कौलस्याहूयमानः
प्रतिकौले निवर्तते यथैवं नञो माहात्म्यं नञा
भविष्यज्ञानाहृत्स्यार्थे विस्पष्टः नैवं वृष्टः
एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः न त्वभिमता
नुपलब्धिः तद्यथा समयान्धकारे स्थितानां
भावानां वृक्षितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं न
च तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति यदि पुनर
यं निवृत्तपदार्थकः किमर्थं ब्राह्मणशब्दः
प्रयुज्यते एवं यथा विज्ञायते अस्य पदार्थो नि
वृत्त इति ते निःसंदेहः स्यात् कस्य पदा
र्थो निवृत्त इति तत्रासंदेहार्थं ब्राह्मणश
ब्दः प्रयुज्यते एवं चेत् अथवा सर्व एते श
ब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो
वैश्यः शूद्र इति तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येत
द्ब्राह्मणकारकं तपःश्रुताभ्यां यो हीनो
जातिब्राह्मण एव सः तथा गौरः शुच्या
चारः पिंगलः कपिलकेश इति एतान
प्यभ्यंतरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्ति सम
दायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त
न्ते तद्यथा पूर्वे पांचालाः तैलं भुक्तं शुक्लो
नीलः कृष्ण इति एवमयं समुदाये ब्राह्मण

शब्दः प्रयुक्तो यदेषोपि वर्तते जातिहीने
गुणहीनेच गुणहीने तावत् अब्राह्मणोयं
यस्तिष्ठन् मूत्रयतीति अब्राह्मणोयं यो गच्छन्
भक्षयतीति जातिहीने संदेहाद्दुरुपदेशा
द्ब्राह्मणशब्दो वर्तते संदेहात्तावत् गौरं शु
च्याचारं पिंगलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्रा
ह्मणोयमिति ततः पश्चादुपलभते ना
यं ब्राह्मणः अब्राह्मणोयमिति अत्र संदे
हाद्ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृतं चा
स्य निवृत्तिः दुरुपदेशात् दुरुपदिष्ट
मस्य भवति अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मण
स्तमानयेति स तत्र गत्वा यं पश्यति तम
वस्यति ब्राह्मणोयमिति ततः पश्चादुप
लभते नायं ब्राह्मणः अब्राह्मणोयमिति
निर्ज्ञाते तस्य भवति तत्र दुरुपदेशाद्ब्रा
ह्मणशब्दो वर्तते जातिकृतं चार्थस्य निवृ
त्तिः अतस्संदेहाद्दुरुपदेशाद्वा तद्यथा का
लमाषवर्णं ब्राह्मणमासीनं दृष्ट्वाव
स्यति ब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञाते तस्य भव
ति इदं खल्वपि भूयस्तत्परार्थ्यप्रायोग्य
स्मभिसंगृहीतं भवति किं पुनस्तमिति
किमत्र संगृहीतमेकवचनं कथं पुनरेक

स्य प्रतिषेधो बहूनां संप्रत्ययः स्यात् यस
न्नायं क्रियागुणौ ततः पश्चात्प्रतिहतिकरो
ति तद्यथा अब्राह्मणभोजनं यशोयपानकमि
ति यद्यपि तावदेतत्तत्कार्यं नैव कैवं कि
यागुणौ प्रसज्येते यत्र तु तावदप्रसज्येते
तत्र कस्मात् पुनरेकत्रिष्यतीति भवतीदं
जातीयकेषु एकस्य प्रतिषेधो बहूनां प्र
यः तद्यथा न तत्र एकं प्रियं न तत्र एकं स्यादे
मिति इह ब्राह्मणत्वमब्राह्मणत्वप्र
त्यान्ततो लोप्यमानः तत्र कोदोषः अदो
षः स्यात् अब्राह्मणान्मित्रेवं स्वरः प्रस
ज्येत अब्राह्मणानमिति चेष्यते तत्र स
मासभावस्तूक्तः किं तदुक्तं न जल्पतार्ह
जसमासः एवं विप्रतिषिद्धे तन्तोः स्वा
द्धार्थमिति ईषत्कृतादि षड् गुणवचनेनेति
षड्गुणवचनेनेति वक्तव्यं अकृतेति प्रचा
मात् ईषत्प्रसज्येत ईषद्गार्ग्य इति ईषद
तस्मात् ईषत्कडार इति षष्ठी कृत्ययोगाच
कृत्ययोगाच षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यं इध्म
व्रजश्चनः किमर्थमिदमुच्यते प्रतिपद।
विधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्ष्यति त
स्यायं पुरस्तादपकर्षः कार्यः षष्ठी प्रतिप

दविधाना कृद्योगा सर्वा षष्ठी प्रतिप
दविधानाशेषलक्षणा च वर्ज्जयित्वा कर्त्तृक
र्मणोः कृति नित्यं या षष्ठी सा कृद्योगा तस्य
ग्रहणं तस्यैव ग्रहणं षष्ठी समस्यत इति
वक्तव्यं ह्रतस्य तीव्रः चेदनस्य मन्दरीति
किमर्थमिदमुच्यते गुणेन नि प्रतिषेधं व
क्ष्यति तस्मादेव न स्यादपकर्षः किमर्थं
पुनर्गुणेनेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन ।
उच्यते नैवं शक्यं इह हि न स्यात्काकस्य
कार्ष्ण्यं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं बलाकायाः शौ
क्ल्यमिति एतदेवास्मिन्योग उदाहरणं य
दीदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इ
सामर्थ्यान्न भविष्यति सापेक्षमसमर्थं भव
तीति इष्यमाणापेक्ष्यते इदं तः तस्माद्गुणेनेति
वक्तव्यं न निर्धारणे प्रतिपदविधाना प्रतिपद
विधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यं ३ ।
इहापि यथा स्यात् सर्पिषो ज्ञानं मधुनो ज्ञानं स्व
रयोः किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः
वृषलस्य कृष्णा इति नैतदस्ति असामर्थ्या
दत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्ष
मसमर्थं भवतीति इष्यमाणापेक्ष्यते इदं तः
इदं तर्हि काकस्य कार्ष्ण्यं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं ब

लाकायाः शौक्ल्यमिति इदं चाप्युदाहर
णं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्ण इति
नैतदस्ति असामर्थ्यादत्र न भविष्यति क
थमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति
इष्यमाणापेक्ष्यते इदं तः भवति ह्येकस्य चिद
र्थोपकरणाद्यपेक्षातिशयेन तदाहति
प्राप्नोति सति किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य
पल्वलं ब्राह्मणस्य पक्ष्मणाः नैतदस्ति
प्रतिषिध्यते न षष्ठीलकारप्रयोगेनेति
याचक्ष्यते यथावान्तमर्थमपेक्ष्य भव
ति तथा सामर्थ्यान्न भविष्यति कथमसा
मर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीतीष्यमा
णापेक्ष्यते इदं तः इदं तर्हि चोरस्य द्विषन्
न वचा चापि प्रतिषिध्यते वक्ष्यमाणनिर्दि
ष्टः चन वा वचनमिति प्रयोगे किमुदाह
रणं ब्राह्मणस्याश्वैः वृषलस्य नीचैः नैत
दस्ति असामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथ
मसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीतीद
ष्यमाणापेक्ष्यते श्वासक इदं तर्हि ब्राह्मण
स्य कृत्वा वृषलस्य हन्तेति एतदपि नानि
प्रतिषिध्यते न षष्ठी प्रयोगेनेति य
चक्ष्यते यथावान्तमर्थमपेक्ष्य भवति

तेषामसामर्थ्यान्न भविष्यति कथमसाम
र्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति इयमपि
पेक्षते कः इदं तर्हि ग्रामस्यैषा देनोरा
धेयः न च चाप्यप्रतिषिध्यते षष्ठी व
दनेन तन अव्ययप्रतिषेधेनो स्वकस्तेनो
ऽप्रतिषेध इति समानाधिकरणं किमु
दाहरणं राज्ञः पाटलिपुत्रकस्याभ्रूक
समासाविदस्य पाणिनेः सूत्रकारस्य
नेतदस्ति असामर्थ्यादत्र न भविष्यति
कथमसामर्थ्यं समानाधिकरणमसम
र्थवद्भवतीति इदं तर्हि सर्पिषः पीयमा
नस्य यजुषः क्रियमाणस्य न च चाप्य
सामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसा
मर्थ्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भव
तीति प्रधानमभिहितमित्येवं तत्र कर्म
णि च कथमिदं विज्ञायते कर्मणि या
षष्ठी सा न समस्यत इति आहोस्वित् कर्मणि
यः क्त इति कुतः सन्देहः उभयथा क्तेन त
त्रायानन्तरत्वात् विभाष्यते कश्चात्र वि
शेषः कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेत्स्कन्ते
षिता समासवचने कर्मणीति षष्ठीनि
र्देशश्चेत्क्तनिवृत्तानामसमासोवक्तव्यः

श्री
महा
भा
३५९

यमत्र भवतः नञ्काभ्यां चानर्थकप्रति
षेधः नञ्काभ्यां च प्रतिषेधोऽनर्थकः
अणोसहाकर्मणोरेव सिद्धं अक्तेन हि
कर्मणि यः क्त इति किमुदाहरणं शालि
णामस्भुक्तः हेपलस्य पीनः कनिर्देशो
समर्थत्वादप्रतिषेधः कनिर्देशासमर्थ
त्वात् अप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधो
प्रतिषेधः समासः कस्मान्न भवति अ
सामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षम
समर्थं भवतीति इयमपेक्षापेक्षते इदन्तः
प्रतिषेधमिति चेत् कर्तर्यपि प्रतिषेधः अ
र्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इति कर्तर्यपि प्र
तिषेधो वक्तव्यः स्यात् आलस्यगतः आ
लणस्ययानः इति पूजायां च प्रतिषेधा
नर्थक्यं पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः रा
ज्ञां पूजितः कर्मण्येव सिद्धं तस्मादु
भयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः तस्मा
दुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं या षष्ठी तस्याः।
प्रतिषेधो वक्तव्यः सतर्हि वक्तव्यः न वक्त
व्यः इत्यर्थे यच्च पठितः कर्मणि च कर्म
णीत्येवं या षष्ठीति नित्यो किमिह नित्य
ग्रहणेनाभिप्रेयं विधाने विधिः आहोस्वि

त्वनिषेधय इति विधिरित्याह कृतनयन
ने विधिर्हि विभाषानित्यप्रतिषेधप्रा
दिप्रसंगे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः
प्रादिप्रसंगे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषे
धो वक्तव्यः वृक्षं प्रति विद्योतते साधुर्दे
वदत्तो मातरं प्रति वा चेन प्रतिषेधस्त्वा
वेनानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः आमहौरि
हरिगिरियाहिमवत्सोमभिः सिद्धत
को३ स्वतिस्तेति वचनात् सिद्धमेतत्
कथं को३ स्वतिरुत्थापः समस्यत इति
वक्तव्यं कुकुब्राह्मणाः प्रब्राह्मणः स्व
स्वब्राह्मणाः प्रति प्रतिब्राह्मणाः उरुब्रा
ह्मणाः गतिप्रकारकः उपाधकः प्रसेच
कः प्रादयः क्तार्थे प्रादयः क्तार्थे समस्य
न्त इति वक्तव्यं प्रगत आचार्यः प्रान्तेवा
सी प्रपितामहः पतदेवमानिभिः विस्तर
केणापठितव्यं स्वतीरुजायां स्वतीरुजा
याभिति वक्तव्यं स्वराजा अतिराजा इति दा
या उतिराधाभिति वक्तव्यं इस्कले उ
गौः आङीषदर्थे आङीषदर्थे इति वक्तव्यं
आकडारः आपिंगलः कुः पापार्थे कुः पा
पार्थे इति वक्तव्यं कुब्राह्मणाः कुवृषलः अ

श्री
महा
भा
३५०

दयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्त इति
वक्तव्यं प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रान्ते
वासी प्रपितामहः प्रन्तादयः क्रान्ताद्य
र्थे द्वितीयया समस्यन्त इति वक्तव्यं अ
वक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः प
र्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इ
ति वक्तव्यं पर्यग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्य
यनः निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या सम
स्यन्त इति वक्तव्यं निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः
निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः अवाद्यप्र
हृष्टादिभिः समस्यन्त इति वक्तव्यं अनः
प्रकृष्टवहिर्भवति इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वाससी इव के
न्येव उदात्तवता तिङा गतिमतां च स
मासो वक्तव्यः अनुव्यचलत् अनुप्राविश
त् यत्परिपतति उपपदमतिङ् तिङ्किमर्थं
कारको व्रजति हारको व्रजति अतिङीति
शाकमेव कं कस्मात् व्रजति कारको व्र
जति हारको व्रजति स्कपसपतिवर्तते अ
नन्तरं पठति उपपदमतिङ् तिनर्थोऽप्र
तिषेधः उपपदमतिङ् तिनर्थस्याप्र
तिषेधो वक्तव्यः कस्मातिङर्थस्यकाः प्र

नस्विद्रर्थः क्रियाक्रियाप्रतिषेधो वा प्र
थवा वाक्यमेव पठितव्यमुपपदमक्रिये
ति यथा क्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते का
रको गतः कारको यातः नैतत्क्रियावा
चि किं तर्हि द्रव्यवाचि इदं तर्हि कारक
स्यागतिः कारकयुक्ता एतदपि द्रव्यवा
चि कथं कृदभिहितो भाववद्द्रव्यवद्भवतीति
एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषे
धं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्रापि
गत्योर्निमित्तकरस्वरूपेति किमेतस्य ज्ञा
पने प्रयोजनं गतिकारकोपपदानां कृ
द्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न क
र्त्तव्या भवति एतज्ज्ञाप्यते केन इदानीं समा
सो भविष्यति समर्थेन यथैव तावदुपसर्गे
णापि समासः प्राप्नोति स्वैश्चात्तदुपसर्गे
णाप्रयुज्यमानेनाप्यनेन नैष दोषः स्वैश्च
तदुपसर्गेणाप्रयुज्यमानेन प्रत्यासन्नेन नै
ष दोषः स्वैश्चात्प्रत्ययेन प्रयुज्यते पश्चाद
पसर्गेण संज्ञायते क्रियां निवर्तयति नाप्यु
पसर्गो विशिनष्टि अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्यो
पसर्गेण विशेषः शक्योवक्तुं षष्ठीसमा।
सादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन षष्ठीसमा

श्री
महाभा
३५१

सादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन
षष्ठीसमासस्यावकाशः राज्ञः पुरुषः
राजपुरुषः उपपदसमासस्यावकाशः
स्तम्बेरमः इहोभयं प्राप्नोति कुम्भकारः न
गरकारः उपपदसमासो भवति विप्रति
षेधेन नैषा षष्ठीसमासस्याभावादुपप
दसमासः नैषा प्रतिषेधेन प्रयोजने किं
कारणं षष्ठीसमासस्याभावात् उपपदस
मासो भविष्यति कथं गतिकारकोपपदा।
नां कृद्भिः सह समासवचनात् अथवा वि
भाषा षष्ठीसमासः यदा न षष्ठीसमासस्त
दोपपदसमासो भविष्यति एवं तर्हि यथा
स्यात्तेन मा भूदिति कस्मात्पुनर्विशेषः तेन
वा समर्थेन न वा स हि उपपदसमासो नित्य
समासः षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा किं च
नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो।
नास्ति नेत्याह नित्याधिकारेऽयं समासः
स नित्यसमासः नेत्याह अव्ययीभाव
स्याधिकारसमासता प्रसज्यते न तस्मान्नित्य
समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ती।
ति अथ मेवपदकारः किमर्थं नैतदस्ति
सिद्धे विधिनारभ्यमाणो नेणोवकारेति

यमार्थो भविष्यति इष्टतोवधारणार्थेन ल
ङ्सि भविष्यति पंचयथा विज्ञायेत अमे
वाव्ययेनेति मेव विज्ञायिष्यमाव्ययेने
वेति अस्ति वेदानीकश्चिदव्ययशब्दोय
दर्थोविधिः स्यात् अस्तीत्याह् त्वशब्दोऽ
लुगुकूलमिम नैतदस्ति प्रयोजने अन
दैशत्वादत्र समासो भविष्यति इदं तर्हि
प्रयोजनं अमैवयत्तल्पविधानमपय
दैनत्रयथा स्यात् मावान्येन च यत्तल्पवि
धानमपपदे तत्र मा भूदिति अप्रयोजनं
अप्रे भक्त्वा अग्रादिष्वप्रामविधेः समास
प्रतिषेधे चोदयिष्यति सनवक्तव्यो भव
ति शेषोवा शेषइत्युच्यते कः शेषः ये
षां पदानामनुक्तः समासः सशेषः शेष
वचनेपदतश्चैत्राभावात शेषवचनेपद
तश्चैतत्रकिंकारणाभावात नहि शेषेति
पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः अथ
तर्हि शेषग्रहणाधिकृत्य अर्थेषु क्तः समा
सः सशेषः अर्थतश्चेदविशिष्ट अर्थतश्च
दविशिष्टमेतद्भवति ऊत्तः परतः नहि स
र्वोपेक्षार्थेषु नक्तः समासः त्रिकत्वर्हि
शेषग्रहणं यसाविकस्मान्नुक्तः समासः

श्री
महा
भा
३५२

सशेषः कस्य चानुक्तः प्रथमायाः ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्याय
स्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकं ॥ ॥
अनेकमन्यपदार्थे पदग्रहणं किमर्थं
इहानेकमन्यार्थे इतीयत्युच्यमाने वाक्या
र्थेपि बहुव्रीहिः स्यात् यथा समानो न
ग्रामेपितस्मान्नभोइति पदग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति अथान्य
ग्रहणं किमर्थं अनेकं पदार्थे इतीयत्यु
च्यमाने स्वपदार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात रा
जपुरुषः तत्पुरुषः इति नैतदस्ति प्रयो
जनं तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्य
ति भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यं
त्वेतन्नसिध्यति अथ समासयोग्यत्वात्पुरु
षः पूर्वकार्यत्वाद्बहुव्रीहिः प्राप्नोति पर
कार्यत्वेन च दोषः शेष इति वर्तते अशे
षत्वान्न भविष्यति शेषवचनउक्ते किम
क्तेनशेषवचनादोषः सांख्यातसमाना
धिकरणानञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रति
षेध इति अथैकसंज्ञाधिकारेनार्थोन्य
ग्रहणेन एकसंज्ञाधिकारे च प्रक्रिय

मार्गेणान्यग्रहणे यथैव तत्र रूपः स्वपदा
र्थे बहुव्रीहिर्बाधते एवमन्यपदार्थेपि बा
धेत अथानेकग्रहणं किमर्थम् अन्यपदार्थे
इति युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहुव्री
हिः स्यात् सर्पिषोपि स्यात् मधुनोपि स्या
त् गोमात्रस्यापि स्यात् नैतदस्ति प्रयोजन
म् स्वपदार्थे पि वर्तते इदं तर्हि प्रयोजनम् बहू
नामपि समासो यथा स्यात् सुसूक्ष्मज
टकेशेन सुनताजिनवाससा इतरार्थे चा
नेकग्रहणं कर्तव्यम् चार्थे द्वन्द्वो नेकमितीहा
पि यथा स्यात् प्लक्षन्यग्रोधखदिरप
लाशा इति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् आचा
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भ
वतीति यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति तत्र
रूपापि बहूनां नहि ग्रामो निग्रहणेन तत्र
रूप उच्यते नेन बहूनां न भविष्यति तत्र
रूपापि बहूनां नहि वचनमुपसर्जनार्थ
म् अनेकग्रहणं क्रियते उपसर्जनसंज्ञा
र्थम् प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन
मित्युपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात् चित्रगुः श
बलगुरिति नैकविभक्तित्वात् न वैत
दपि प्रयोजनमस्ति किं कारणम् एक

श्री॰
महा॰
भा॰
३५३

विभक्तित्वात् एकविभक्ति चापूर्वनिपा
ते इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति चित्रगुः श
बलगुः चित्रा अस्य गावः चित्रगुस्तिष्ठति
चित्रा अस्य गावः चित्रगुं पश्य चित्रा अस्य
गावः चित्रगुना कृतम् चित्रा अस्य गावः
चित्रगवे देहि चित्रा अस्य गावः चित्रगोरा
नय चित्रा अस्य गावः चित्रगोः स्वम् चि
त्रा अस्य गावः चित्रगौ निधेहि चित्रा अ
स्य गावः चित्रगो यदि तर्हि यत्र कुतश्चिदे
व किंचिदस्यास्त्येव विभक्त्या योगः
क्रियते तदेकविभक्तियुक्तं भवति इ
हापि प्राप्नोति राजकुमारीत्यत्र कुमारीति
राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठते राज्ञो
या कुमारी राजकुमारीं पश्य एवं राजकुमा
र्या कृतं राजकुमार्यै देहि राजकुमार्या आ
नय राजकुमार्याः स्वं राजकुमार्यां निधे
हि राज्ञो या कुमारी राजकुमारीति एक
विभक्तियुक्तमेव यन्नियमः न चैतन्नियमे
कविभक्तियुक्तमेव राज्ञः कुमारीं पश्य रा
ज्ञः कुमार्यां पश्यतापि भवति किं वक्तव्य
मेतत् न हि कथमनुच्यमानं गम्यते एक
ग्रहणसामर्थ्यात् यदि हि यदेकविभक्ति

गुणं च यस्माद्विभक्तियुक्तमह एवं निपातः
स्व वक्तव्यात् पदार्थाभिधानेनुप्रयोगात्
उपपत्तिरभिहितत्वात् पदार्थाभिधाने
नुप्रयोगस्यानुपपत्तिरभिहितत्वात् पदा
र्थाभिधानेनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः विग्र
हे देवदत्त इति किं कारणम् अभिहितत्वा
त् विग्रहवाक्येनाभिहितः सोर्थ इति कृत्वा
नुप्रयोगो न प्राप्नोति न चानभिहितत्वा
त् नैव दोषः किं कारणम् अनभिहि
तत्वात् विग्रहवाक्येनानभिहितः सोर्थ इ
ति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति कथमनभि
हितः यावेतदानीं प्रवाक्ये पदार्थाभिधा
नेनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति
सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम्
सामान्येनाभिधीयमाने विशेषानभिहि
तो भवति तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशे
षानुप्रयोक्तव्यः विग्रहः कः देवदत्त इति भ
वति सिद्धम् यदा सामान्ये वृत्ति यदा तु केवल
विशेषे वृत्तिस्तदा न सिध्यति विग्रहगावो
देवदत्तस्य तदपि सिद्धम् कथं येनेतरं भय
प्रवापद्वति वाक्यं च समासश्च यदा वाक्य
न तदा समासः यदा समासः सामान्येन त

श्री
महा
भा
३५४

दा वृत्तिः तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशे
षोनुप्रयोक्तव्यः विग्रहः को देवदत्त इति
सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति
विग्रह विग्रह किं विग्रहस्यैवमिति सामा
न्यमपि यथा विशेषस्य हि विग्रह विग्रहको
संदेहः स्यात् सर्वथा विशेषे तत्रावश्यं
विशेषार्थिना विशेषानुप्रयोक्तव्यः अ
थवा विभक्त्यर्थाभिधीयते यत्तावदुच्य
ते यद्विभक्त्यर्थाभिधीयते अथ हि स
र्वेषामेव वृत्तेर्ने विभक्त्यर्थाभिधाने द
ष्टव्यलिंगसंख्योपचारानुपपत्तिः वि
भक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिंगसंख्याभ्या
मुपचारो नोपपद्यते बहुयवम् बहुयवः
बहुयवौ बहुयवा इति अपरस्याह विभ
क्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिंगसंख्याभ्या
विभक्त्यर्थे उपचारोनुपपन्नः बहुयवं व
हुयवा बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति क
थं यत्र यस्य लिंगसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः
स्यात् सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु सिद्धम्
तत् कथं यथा गुणवचनेषु कथं गुणव
चनेषु के गुणवचनानां हि शब्दानामा
श्रयतो लिंगवचनानि भवन्तीति तद्यथा शु

केवलं शुक्ला शाटी शुक्लः कंवलश्च
कौ केवलौ शुक्लाः कंवला इति यदसौ
द्वन्द्वोश्रितो भवति तदा तस्य पुंलिंगव
चनेन चनपुंसकस्यापि भवति एवमिहा
पि यदसौ द्वन्द्वोश्रितो भवति विभक्त्यर्थे
तस्य पुंलिंगवचनेन चनत्समासस्यापि प
दितं हि विभक्त्यर्थोभिधीयते कृत्स्नः प
दार्थः कथमभिहितो भवति सङ्ख्यास
लिंगः समासश्च पूर्वार्थग्रहणमासमर्थ्यान
द्वन्द्वानेकमन्यपरइतीयतामिदं कथंच
नः परेवामहति स्यात् शाटे शेषः शाटे
भवा सर्वार्थकार्यविज्ञास्यते सोयमेवं सि
द्धे सति यस्त्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयो
जनं कृत्स्नः पदार्थोभिधीयते सङ्ख्यास
लिंगः संसमास्यश्चेति यदि तर्हि कृत्स्नः प
दार्थोभिधीयते लैंगाः सांख्याश्च विधयो
न सिध्यन्ति उक्तं वा किमुक्तं लैंगास्तावद्
उक्तं सिद्धास्त्वियः प्रातिपदिकविशेष
णत्वात् स्वार्थे टावादय इति सांख्यश्च
क्त कर्मादीनामनुक्तत्वादय इति
कृत्वा संख्याभविष्यति प्रथमा न हि न
प्राप्नोति समर्थानात् भविष्यति यदि साम

श्री
महा
भा
३५५

र्थिकीन्तनियोगतः प्रथमा कस्मान्न
भवति कर्मादीनामभावात् षष्ठी तर्हि
प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वा
न्न भविष्यति एवमपि व्यतिकरः प्राप्नो
ति एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्रा
प्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहु
ष्वपि द्विवचनैकवचने अर्थतो व्यवस्था
भविष्यति अथवा संख्यानामेयं परस
थानां संख्येयमनया विशेष्य यदि द्वा
बध्यमानस्यात् संख्येयमविशेषितं
स्यात् अथवावयवातिलचवचनग्रहणा
त्प्रयोजनं उक्तं एकत्वादिषु प्रथ
मा यथा स्यात् एवमपि षष्ठी प्राप्नोति किं
कारणं व्यभिचरत्येव हि लिंगसंख्येसमा
म षष्ठ्यर्थं यत् अभिचरति अभिहितः
सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः
तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भ
विष्यति न तर्हीदानीमिदं भवति चित्र
गोर्देवदत्तस्येति भवति वाक्यमध्यमप
क्ष्य षष्ठी अभिगणानेकत्वेन बहुव्रीहिः स
मानाधिकरणानां समानाधिकरणाना
बहुव्रीहिर्वक्तव्यः किं प्रयोजनं व्यधिकर

णानां समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्व
क्तव्यः किंप्रयोजनं व्यधिकरणानां मा भू
दिति पंचभिर्भुक्तमस्येति अव्ययानां च
अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उच्चैर्मुखः
नीचैर्मुखः सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपद
लोपश्च सप्तम्युपमानपूर्वस्य बहुव्रीहि
र्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः कंठे
स्थः कालः अस्य कंठेकालः उष्ट्रमुखमिव
मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः समुदाय
विकारषष्ठ्याश्च समुदायविकारषष्ठ्याश्च
बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च लोपो व
क्तव्यः केशसंहारश्चूडास्य केशचूडः सु
वर्णविकारोलंकारोस्य सुवर्णालंकारः प्रा
दिभ्यो धातुजस्य वा प्रादिभ्यो धातुजस्य ब
हुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा लोपो भवती
ति वक्तव्यं प्रपतितपर्णः प्रपर्णः प्रपतित
पलाशः प्रपलाशः नञोस्त्यर्थानां नञोस्त्य
र्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा
लोपो वक्तव्यः अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः अ
विद्यमानभार्यः अभार्यः तत्तर्हि वक्तव्यं
नवा अनभिधानादसमानाधिकरणेषु सं
भावः नवा वक्तव्यः समानाधिकरणानां

श्री
महा
भा
३५८

बहुव्रीहिः कस्माच्च भवति अनभिधाना
त् तद्वदयमनभिधाने भवितव्यं क्रिय
माणेपि परिगणने यत्रानभिधानं भवति
न तत्र बहुव्रीहिः तद्यथा पंचभुक्तमस्येति
अथ तस्मिन्सत्यनभिधाने यदिह तिपरिग
णनं क्रियते तद्धि परिगणनमपि कर्त्तव्यं
न कर्त्तव्यं अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं
कर्त्तव्यं मत्वर्थे यः स बहुव्रीहिरिति वक्त
व्यः तथा चानेकस्य वचनार्थः एव च कृतो
नेकस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति
केचित्तावदाहुः यद्गलिस्वरति संख्या
याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय
इति अपर आहुः यद्धातिकरतिकर्म
प्रवचनेनाप्यसमाप्याः कर्मप्रवचनेना
प्यसमाप्या बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ऊढरथो
येन ऊढरथोनड्वान् उपहृतः पशुः रु
द्राय उपहृतपशू रुद्रः उद्धृत ओदनो स्याः
स्थाल्याः उद्धृतोदना स्थाली यदि कर्मप्र
वचनेनेष्यते अथ कर्तृवचनेन कथं
प्राप्तमुदको ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः आग
ता अतिथयो ग्रामं आगतातिथिर्ग्रामः
कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यं अप्रथमायां

इति किमर्थं हृष्टदेवगतः प्रथमाप्रथमा
याश्चप्रयमाने इत्येकस्मान्न भवति हृष्ट
देवगतनयश्यति वहिरंगाप्रथमा स्व
यिकारेति तीयाद्विवचने स्वयिकार
स्तितीयोरेत्युपसंख्यानकर्तव्य प्रतिती
याश्चात्मणौ ततहिवक्तव्य नवाव्ययत्वा
त् नवावक्तव्य किंकारणं अव्ययत्वान्न प्र
याये मेघात्तिशब्दः नेषात्लटकथम
व्ययत्वं उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपका
श्चनिपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपा
तो व्ययमित्यव्ययसंज्ञा किंसब्रह्मचारी
तिकोयंसमासः बहुव्रीहिरित्याह कोस्य
विग्रहः केसब्रह्मचारिणोस्येति यद्येवक
ट इति प्रतिवचनं नोपपद्यते नह्यन्यत्
पृष्टेनान्यदाख्येयं एवं तर्हि विग्रहः करि
ष्यते केषां सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति
प्रतिवचनं चैव हि नोपपद्यते स्वरेप्यदोषो
भवति किंसब्रह्मचारीति स्वरः प्रसज्येत
किंसब्रह्मचारीति चेष्यते एवं तर्हि एवं वि
ग्रहः करिष्यति कः सब्रह्मचारी किंसब्र
ह्मचारीति भवेत्प्रतिवचनं नासोपपन्नः स्वरे
वदोषो भवति एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्य

श्री
महा
भा

३५०

ते कः सब्रह्मचारी तव किं किंसब्रह्मचारी
त्वमिति अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः
केसब्रह्मचारिणोस्येति ननु चोक्तं कठ
इति प्रतिवचनं नोपपद्यते इति नैष दोषः
अशोकवणिन्याय्येन भविष्यति तद्यथा क
श्चिदाह अशोकवाणीति एकश्चाह उ
विति कर्तव्यं तत्र तेकर्णाप्यन्तत्रानभव
ति कश्चिदाहाशोकविष्यत्रापर आह कि
नामेति कर्मणा तत्राते कर्ताप्यन्तत्रानभ
वति यदि वा कलापिके सब्रह्मचारिणोस्येति
कठस्यकेसब्रह्मचारिणे त्वयाते यमपिकठ
इति एवं कठस्य केसब्रह्मचारिण इत्याह तद्येषा
न्त्वेनेनापि कठ इति नाथत्वपि तेसमासेन
शक्यः प्रतिनिर्देष्टुं उपसर्जनेन हि न भव
ति अर्थत्तीया इति कोयं समासः बहुव्री
हिरित्याह कोस्य विग्रहः अर्धं तृतीयमेषा
मिति कः समासार्थः समासार्थो नोपपद्य
ते अन्यपदार्थो नाम भवति यद्यपरानो
समासः तेनान्यपदार्थः अन्यपदार्थः
एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते अर्धं तृती
यमनयोरिति कः षष्ठ्यर्थः षष्ठ्यर्थो नोप
पद्यते किंचिदपायो भवति अर्धतृती

यमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमेषामिति न
त्वचोक्तसमासार्थो नोपपद्यत इति नैष दो
षः अवयवेन विग्रहः समुदायः समासा
र्थः यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासा
र्थः अर्धतृतीयान समासार्थः पाउस्वं सकर्ष
णा द्वितीयायामवलेक्तस्यावयवो द्वयो
द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति अस्तु तर्हि
यमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमनयोरिति न
त्वचोक्ते षष्ठ्यर्थो नोपपद्यत इति नैष दो
षः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह देवदत्त
स्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थः न चैतस्यादेकस्मा
त्प्रादुर्भाव इति न च वाते नैषयासार्थिका
नामेकप्रतिश्रयउषितानां याम् तस्यापवि
प्रतिष्ठमानानामनेकश्चित्ररसत्वमभिस
म्बन्धो भवति एवं तावीयकश्चान्तवेनाम
अवयवेषु क्तः षष्ठ्यर्थो इदं तेद्धापित्थको
दृश्यते इह तर्हि अर्धतृतीया द्रुतीयेनामि
त्यर्थस्यानयनेन प्राप्नोति अस्तु तर्हि यमेव
विग्रहः अर्धं तृतीयमेषामिति न त्वचोक्त
मस्यावितीयानसमासार्थः पाउवस्कर्षणाद्वि
तीयमावलेक्तस्यावयवो इति द्वयोर्द्वि
वचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति नैष दोषः

श्री
महा
भा
३५८

अर्धं तृतीयानः प्राप्नोत्येकवचनं अस्ति
सहायवाचीनयः सहायवाची तस्येदं
ग्रहणं अस्ति द्वितीयास्ति सहाय इति
गम्यते एवमप्येकवचनं प्राप्नोति एका
र्था हि समुदाया भवन्ति तद्यथा शतं यू
थं वनमिति अस्तु तर्हि यमेव विग्रहः अ
र्धं तृतीयमनयोरिति न त्वचोक्तमर्धतृ
तीया प्राप्नोतीयेनामित्यर्थस्यानयनेन प्रा
प्नोति नैष दोषः भवति वै बहुभ्योऽपि प्र
णस्य विज्ञानमपीति तद्यथा शक्लेवास
ससमानयः लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीति
तद्गुणाद्द्वितीयेन तद्गुणाः प्रचरन्ति अथ
वा उक्तं तर्हि यमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमे
षामिति न त्वचोक्तमेकवचनं प्राप्नोति नैष
दोषः सर्वामामेयपरप्रधाना सर्वेऽयम
न्यो विशेष्यः यदि चात्रैकवचनं स्यात्तस्य
यमविशेषितं स्यात् इह तर्हि अर्धतृतीया
द्रोणा इति अवयवसमुदायप्रवृत्तः अवय
वेनोपपद्यते नैष दोषः समुदायेष्वपि हि
प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते तद्य
था पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भु
क्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कृष्ण इति प

वमर्थं समस्यते शोणाशाः प्रवृत्तो वय्येव
पिवर्तते यथायमत्र समस्यते न व्यभि
चरति कथन्न व्यभिचरति अर्थग्रहणात्
णे अर्थात् के उत्तमभिचरति संख्येया
दिशाः दिच्चत्वार इति कोयं समासः बहुव्री
हिरित्याह कोस्य विग्रहः द्वौ वा त्रयो वेति
भवेयुर्बहूनामानयनेन तदा बहुवच
नमुपपन्नं यदा तु केवलौ द्वावानीयेते
तदा न सिध्यति तथापि सिद्धं कथम् केचि
त्तावदाहुः अविज्ञातत्वे बहुवचनं प्रयो
क्तव्यमिति तद्यथा कति भवन्तः अत्राः का
ति भवन्तो भावा इति अपरस्त्वाहुः द्वे वा
के त्रयो वेति गम्यते यथा त्वं के द्वौ वेति ग
म्यते सेषायं वापि शतावाचनत् तत्र उक्ते
बहुवचनं द्विदशाः त्रिदशा इति संख्या
समासस्य जनतना संख्याप्रसिद्धिः संख्यास
मासस्य जनतना संख्येयप्रसिद्धिः नहि स्व
जनासंख्यास्ति एवं तर्हि एवं विग्रहः कोऽय
ते द्वौ दशा त्रीन्द्विदशाः इति एवमप्युक्ता
र्तनता संख्येयप्रसिद्धिः तद्वकारणात्तास
ङ्ख्यास्ति प्रस्तत्र एवं विग्रहः द्विदशा
द्विदशा इति तर्हि के संख्या समासस्तेन

तन्नासंख्या प्रसिद्धिरिति नवा स्वजेन
त्वात् नैवयदोषः किंकारणं अस्वजे
नत्वात् स्वजे तेनोच्यते तेन चाय स्वयप
श्यामः किंपुनः कारणं अभिहितार्थ
त्वात् अभिहितः स्वजर्थः समासेनेति
कृत्वा समासे स्वजन्न भविष्यति किंच
भोः स्वजर्थ इति वा समास उच्यते तेन
केवल स्वजर्थ इति समसितुच्यते गम्य
ते स्वजर्थः कथं यावता संख्या संख्ये
याम संख्यायते सक्रियावाह्यर्थस्य च
उक्तः समासेनेति कृत्वा स्वजन्न भविष्यति
अधिकाः संख्या न्यपदः संख्येयवाभिधा
यित्वात् अधिकाः संख्यान्यपदार्थबहुव्री
हिः किंकारणं संख्येयवाभिधायित्वा
त् संख्येयवार्थस्याभिधीयते तथा स्वद
र्थ इत्येवं सिद्धं भवेत्सिद्धमपिविंशाः अ
धिकविंशा इति यत्र तद्विचार्यते विंशा
त्या दशा शात्यवास्य परिमाणं नेवेति
इदं तन्न सिध्यति अधिकदशा इति यत्र
निपातनः संख्या संख्येय पवर्तते उ
पदशा इति कोयं समासः बहुव्रीहिरि
त्याह कोस्य विग्रहः दशानां समीपे उप

दषाइति कस्य पुनः सामीप्यमर्थः तत्प
स्यापैवं तत्पदार्थो भवति तत्रप्रथ
मानिर्दिष्टसंख्योपग्रहणाशक्यमकर्तुं म
न्वर्थवार्थैव विधानात् अथवामन्वर्थग्र
वियोगः प्रमत्वार्थीयमारंभः कथमभावा
र्थेऽप्यथवाकस्माभूदिति दिङ्नामादिक्
समासग्रहणोपयोगोऽन्तरालप्रधानाभि
धानाभिधानात् दिक्समासस्योपयोग
योऽस्याशिष्यावद्बहुव्रीहिः कथं तत्र शाल
प्रधानाभिधानात् दिक्समासे महयो
गे चान्तराले प्रधानं चाभिधीयते तत्राम्य
पदार्थश्चैव सिद्धं यथैव दक्षिणश्चैवादि
क् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावेन
प्राप्नोति अथ पुनरियमेव दक्षिणामेव
स्यैवेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः
पुंवद्भावः सिद्धो भवति तत्किं न्यायि भाषि
तपुंस्कस्य पुंवद्भावः नचैते भाषितपुंस्के
तत्वच योः दक्षिणाशब्दस्य स्त्रीशब्दस्य पुं
क्तिभाष्यते समानायामाकृतौ यद्भाषित
पुंस्कं प्राकृतं पुंस्तरे वैते भाषितपुंस्काद।
क्षिणा स्त्रैवेति दिक्शब्दो दक्षिणाः सर्वत्र।
तिवाव्यवस्याशब्दो यदि पुनरदिक्शब्दान्यपि

श्रीं
महा
भा
३५०

व्यवस्थाशब्दाः स्युः कथं यानि दिगुपदि
ष्टानि कार्याणि यदा दिशो व्यवस्थावद्वा
ति यदि दिग्ग्रहणं दिशि वर्तते समासदिक्
शब्दः रमणीयादिषु इति प्रसंगो भवति र
मणीयादिक् शोभनादिक् अथ मतमे
तत् दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो
दिक्शब्दः दिशा योऽन्यमिचरतीति रम
णीयादिषु इति प्रसंगो न भवतीति पुंव
द्भावस्तर्हि न प्राप्नोति एवं च कृत्वा दिक्स
मासग्रहणार्थोऽन्तरालप्रधानाभिधाना
दित्येव ननु चोक्तं दक्षिणश्चैवादिक् समा
नाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावेन प्राप्नोती
तिनेष दोषः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भा
किं नु परिहृते अथवा मतमर्थे सर्वो योगः प्र
त्वार्थीयमारंभः कथमार्थेता अथवाकस्मा
न्माभूदिति तत्र तिनेऽन्तरालसमासे तेषु।
क्रियाभिधानात् तत्रोपासमासे तेषु वाधि
धावद्बहुव्रीहिः किंकारणं क्रियाभिधाना
त् क्रियाभिधीयते तत्राम्यपदार्थश्चेति।
सिद्धं नैवं कोऽपि प्रतिषिध्यार्थः तत्रापि
शिष्यः किंकारणं एकशेषप्रतिषिध्यार्थं
मिदं वक्तव्यं पूर्वदीर्घोत्त्वचपूर्वदीर्घोत्त्वे

देवदत्तस्यकेशाःकेशिस्यादेवदत्तप्रयोजनं
यस्ययस्यनियोगतोनेनैवदीर्घत्वे
स्यात् अथेदानीमनेषामपिदर्शयत्
इतिदीर्घत्वेनप्रयोजनंभवतिमत्वर्थी
वाद्देवोयोगःअमनार्थीयमारंभःकव
भावार्थेवा अथवाकस्मान्नभूदिति वा
र्येहेहःवार्थेर्थेस्मन्याने तत्राप्ययं न
चक्षुमासमत्वपराने पादेवाषष्ट्ययम
तायासमासाभिधेयबहुलिंगवचनानि
भवंतीति यत्तदिष्टार्थाभिधायेन ननम
लिंगसंख्याभ्यांयोगोस्ति नेदेवाचनिक
मलिंगमासंख्यतावाकिंतर्हिस्वाभाविक
मेतत् तद्यथा समानमीहमानानांचाधी
यमानानांचकेचिदर्थैर्युज्यन्तेपरेन न
चेदानींकश्चिदर्थवानितियत्नः सर्वैरर्थवद्भि
र्भाव्यंभवितव्यं कश्चिदानर्थकइति सर्वैर
नर्थकैः तत्रकिमस्माभिःशक्यंकर्तुं य
त्प्राक्समासाल्लिंगसंख्याभ्यांयोगोना
स्तिसमासश्चभवति स्वाभाविकमेतत्त प्र
चवाद्यपेतालिंगवचनानिभविष्यंति त
द्यथा शुक्लंवस्त्रं शुक्लाशाटी शुक्लः कं
बलः शुक्लौकंबलौ शुक्लाः कंबलाः इति

यच्छौरुक्ष्याश्रितोभवति गुणस्तस्यापि लिं
गवचनेचतत्समासस्यापिभविष्यति
अथेहकस्मान्नभवति याज्ञिकस्याय
वैयाकरणस्य कठस्याध्वर्यकवस्य उ।
क्थिकस्याध्येमीमांसकस्येतिशेषइतिव
र्तते अशेषत्वान्नभवति यदिशेषइतिनि
वर्तते अशेषत्वान्नभवति यदिशेषइ
तिवर्तते उपास्ताप्तेस्यलसिकंतत्रलो
मानांमहाहृदे द्रोणांचदशकांडानांमांसा
नामाहृत्वाकृतात्कृतेशेषत्वसिध्यति
नैषदोषः अभाद्रिकृतमनपदकृते वार्थेदं
हवचनेसमासेपिचार्थःसंपादनिरूप
सेगः चार्थेचसमासेहहवचनेचार्थेस
प्रत्यपादनिरूपोमोति अहहहनेयमा
नोगामश्वंपुरुषंपशुं देवदत्तोनह्यां।
तिस्थानयायावरसिद्धिः इत्याश्वावरुणाभ्यां
अग्नादिभ्यइति सिद्धेत्तगुणपदप्रधिकरणाव
चनेद्वंद्वोभवतीति वक्ष्ये तत्पुंवद्भाव
प्रतिषेधः तत्पुंवद्भावप्रतिषेधोवक्तव्यः
पचिसैघ्रोसमानाधिकरणलक्षणःपुंव
द्भावःप्राप्नोति प्रतिषिद्धेत्वचान्यपदार्थःवि
प्रतिषिद्धेचगुणपदप्रधिकरणतयाः न

पपत्तिः शीतोष्णे स्वर्वहूर्षेव नननमशो
किंकारणं स्वस्वप्रतिघातेन हि स्वःस्वेरुः
स्वप्रतिघातेन नवस्तावे यत्तावदुच्यते न
न्नवेव ज्ञापकप्रतिषेध इति इदं तावदयुक्तं
वः प्रयेह कस्मान्न भवति दर्शितोयाभा
ता प्रथमतमेतन्न सकलसमासायात्रासा
मानाधिकरणमिति नैषदोषो भवति य
दप्युच्यते विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति
सर्वएव शब्दा विप्रतिषिद्धाः इहापि तर्हि न स्यात् ।
न्यग्रोधाविति प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्ल
क्षार्थं संप्रत्याययति न्यग्रोधार्थं निवर्तय
ति न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं
संप्रत्याययति प्लक्षार्थं निवर्तयति युग
पत्प्रयुक्ता युगपदधिकरणवचनता इष्यते
इहापि प्रयुक्ता इष्यते एवमपि शब्दपौर्वा
पर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति
अतः किम् युगपदधिकरणवचनतायाम
नुपपत्तिः प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति
यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्येण हृदयस्थानामा
पि भवितव्यं शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौ
र्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनबहुवच
नयोरनुपपत्तिः प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा

श्री
महा
भा
३५२

इति प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्तः न्यग्रोध
शब्दोऽपि तः एकार्थवाच्यः तस्यैकार्थत्वादे
कवचनमेव प्राप्नोति विग्रहे च युगपद्व
चनाभावे युगपद्वचनस्याविवक्षापि युगप
दधिकरणवचनता दृश्यते द्यावा ह क्षामा
द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति किमत्र
त युगपदधिकरणवचनताया उपोद्बल
के विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणव
चनता स्यात् किं पुनः समासे समुदायान्निर्दि
ष्टे समुदाये अस्ति नेतत् अथ किं समुदाया
न्निर्दिष्टमिति द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धिः
दिता तस्याः परिहारः समुदायान्निर्दिष्टमिति
चित्रे कार्यं तस्मात् समुदायस्य समुदायान्नि
र्दिष्टमिति चेत् तत्र किं कारणं एकार्थत्वा
त्समुदायस्य एकार्थो हि समुदायो भवति
तद्यथा शतं यूथं वनमिति नैकार्थ्या नाय
मेकार्थः किं तर्हि द्व्यर्थो बह्वर्थश्च प्लक्षोपि
ह्यर्थः न्यग्रोधोपि ह्यर्थः यदि तर्हि प्लक्षन्य
ग्रोधयोरभावेपि द्व्यर्थत्वं तयोरनेकार्थत्वाद्ब
हुवचनप्रसङ्गः तयोरनेकार्थत्वाद्बहुव
हुवचमिति वचनं प्राप्नोति तयोरनेकार्थ
त्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः इति चेत् बहुत्वाभावात्

नयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसंग इति चे
न्। ननु किं कारणं बहुत्वाभावात्। न ब
हुत्वमस्ति किमुच्यते बहुत्वाभावादिति
यदिदानीमेवोक्तलक्षणोपि ह्यार्थायां न्यग्रोधो
पि ह्यर्थ इति यावताम वाचको ह्यर्थस्याभा
मपेक्षापि यद्येवं अन्यवाचकेनान्यस्य वच
नानुपपत्तिः अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य
वचनेनोपपद्यते अन्यवाचकेनान्यस्य
वचनानुपपत्तिरिति चेत् लक्षणस्य न्यग्रो
धत्वान्न्यग्रोधस्य लक्षणत्वान्न शब्दाभिधा
नेन विषयतिलक्षणोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि
लक्षणः कथं पुनः लक्षणोपि न्यग्रोधः न्यग्रो
धो लक्षणः स्यात् यावता कारणाद्धि शब्द
निवेशः कारणाद्धि शब्दनिवेश इति
चेत् तुल्यकारणत्वात् सिद्धं यदि तावन्न्यग्र
नीति लक्षणः न्यग्रोधेपि तद्भवति तथा न्य
ग्रोहतीति न्यग्रोधः लक्षणेपि तद्भवति दृ
ष्टेवेदं हि न च न्यग्रोधे लक्षणशब्दो दृश्यते द
र्शनेहन्तिरिति चेत् तस्मिन् भवति लक्षणोपि
न्यग्रोधशब्दो दृश्यते तत्र हि कारणं नैव
पलाके संप्रयोगो भवति न हि लक्षणप्रती
तामिलके न्यग्रोधशब्दानीयते न हि विषयं च

श्री
महा
भा
३५३

न हि विषये चेन इष्यते लक्षणन्यग्रोधत्वे किं
विषये हि विषये प्रयुक्ते पुनर्नियतवि
षयानाम शब्दाः स्युः वादरपुके अन्यत्रा
पि तद्विषयदर्शनात् अन्यत्रापि नियम
विषयाः शब्दाः दृश्यन्ते तद्यथा समान
एकवर्णो गौर्लोहित इति भवत्यश्वः
शोण इति समाने कृष्णवर्णो गौः कृष्ण
इति भवत्यश्वो हेम इति समाने वर्णे शु
क्लो गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति य
दि तर्हि लक्षणोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि ल
क्षणः एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपप
न्न इति चेत् तत्र किं कारणं अनुक्तत्वात्।
न्यग्रोधेन न्यग्रोधस्य अनुक्तः लक्षणेन न्य
ग्रोध इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते क
थमनुक्तः यदिदानीमेवोक्तलक्षणोपि न्यग्रो
धः न्यग्रोधोपि लक्षणः इति सहभूतावन्यो
न्यस्यार्थमाहतुः नैतौ पृथक् कस्मात् किं का
रणं अभिधाने पुनः स्वाभाविकमभिधा
ने अशक्यत्वाद्धि कौचित् लक्षणन्यग्रोधयोरर्थ
मकल्पिकौ कौचित् क्रियागुणौ भवा ल
क्षण इवायं लक्षणः न तत्र तादृशे केसदृष्टः स्या
न् किमिमौ लक्षणाग्राहारिकन्यग्रोधौ ग्रा

होस्वित्लक्षणप्रयोगाविति तत्रसंदेहः
र्थ्योःप्रयोगेद्वन्द्वः प्रसज्यते इध्मप्रव्रश्च
कणावचनता इः खोचक्रपचथश्राय
स्यानिवेधनमक्रेयावाहृद्रमेति तत्रापि
क्रोदसंतत्वस्वपास्वपाभवतीत्येवसिद्धेसू
त्रेचभत्रतेयथाप्रासमेवास्त्वतत्तुचोक्त
चार्थेद्वंद्ववचने समासेपिचार्थसंप्रत्य
यादनिष्टप्रसंगइतिनैषदोषः इहचेद
द्वइत्ययनासिद्धे कथंपुनर्देवासवतिः
स्यात शाद्वोहोषः शाद्वसंभवाद्यैकार्थ
विज्ञास्यतेसायमेवंसिद्धेयदर्थग्रहणं
करोतितस्यैतत्प्रयोजनं यथैवंविज्ञाये
तचकृतेर्थेचार्थ इति कः पुनश्चकृतोर्थः
समुच्चयः अन्वाचयः इतरेतरयोगः समा
हारइति समुच्चयः प्लक्षश्चेत्युक्तेगम्यते
एतन्न्यग्रोधश्चेति अन्वाचयः प्लक्षश्चेत्यु
क्तेगम्यतएतन्न्यापेक्षतोयंप्रयुज्यतेइति इत
रेतरयोगः प्लक्षश्चन्यग्रोधश्चेत्युक्तेगम्यत
एतत् प्लक्षोपिन्यग्रोधसहायः न्यग्रोधो
पिप्लक्षसहायइति समाहारेपिक्रियते
प्लक्षन्यग्रोधमिति तत्रायमप्यर्थः द्वंद्वैक
वद्भावोपिनपठितव्योभवति समाहारे

कत्वात्सिद्धं एकादशद्वादशेतिकोयं
समासः एकादीनांदशादिभिर्द्वंद्वसमा
सः एकादीनांदशादिभिर्द्वंद्वइतिचेत्वि
शत्यादिष्वेकवचनंप्राप्नोति एकविंशतिः
द्वाविंशतिः सिद्धंत्वधिकान्तासंख्यायास
मानाधिकरणाधिकारेधिकलोपश्चेति
द्धमेतत्कथंसमानाधिकरणाधिकारे
वक्तव्यं अधिकान्तासंख्यासंख्ययासमस्यते अ
धिकशब्दस्यचलोपोभवतीतिएकाधि।
काविंशतिःएकविंशतिः द्व्यधिकावि
शतिः द्वाविंशतिः यदिसमानाधिकरणः
स्वरोनसिध्यति यदितत्संख्यायोःसर्वपदप्र
कृतिस्वरंभवतीति इहद्वंद्वेवतत् किं
पुनःकारणं द्वंद्वइत्येवतत् इहमाभूत
शतसहस्राणि अस्तुतर्हिद्वंद्वः नत्वेवा
त्मकमेकादीनांदशादिभिर्द्वंद्वइतिचेद्विंश
त्यादिष्वेकवचनप्रसंगाइति नैषदोषः स
र्वोहिद्वंद्वोविभाषयैकवद्भवति यदात
र्ह्येकवत्तदानपुंसकलिंगं लिंगमशिष्यं
लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य उपसर्जनं द्वंद्वेन
किमर्थमिदमुच्यते उपसर्जनस्यसर्वव
चनपरप्रयोगार्निवृत्त्यर्थं उपसर्जनस्य

पूर्ववचनं क्रियते परस्य प्रयोगो मा भूत्
न वा निष्ठादर्शनात् । नैतत्प्रयोजन
मस्ति । किं कारणं । अनिष्ठादर्शनात् । न
हि किंचिदनिष्टं दृश्यते । नहि कश्चिद्राजपु
रुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्र
युंक्ते यदि चानिष्टं दृश्यते तत्नोपयत्नो हृस्या
प्यथ यत्र दुष्टं दृश्यते कस्मान्नात्र प्राप्तस्य
पूर्वनिपातेन भवति । राज्ञः पुरुषस्य
राजपुरुषस्यानिष्पन्ने यः समासार्थोऽभि
धानस्या पूर्वनिपातः । निष्पन्ने यः
समासार्थोऽभिधानस्य पूर्वनिपातो
न भविष्यति । एवं नचेदसमस्तं भवितु
पसर्जनं सर्वमिति । अर्थोऽप्यभिन्न इति
कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्य
ति । अस्त्यन्तरे किमर्थं पुनरिदं निर्देशः तत्रम
उभाहाव । किं चातः । यदि तत्रैतयोर्निय
मो वक्तृषु नियमः तत्र शंखदुंदुभिवीणा
नामिति न सिध्यति । दुंदुभिशंखस्यापि पू
र्वनिपातः प्राप्नोति । अथाविशेषे मृदंगशंख
तूणवाः पृथक् नदन्ति संसदि । प्रासादे धन
पतिरामकेशवानामिति तत्र सिध्यति यथ
कुसितयास्तु अस्त्वविशेषेण । ननु चोक्तं

द्वयोर्नियमो वक्तृषु नियमः इति तत्र शंख
दुंदुभिवीणानामिति न सिध्यति दुंदुभि
शंखस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति यदे
तदस्त्यन्तरमित्येतद्दृष्टा जिविद्यामि प्र
यावाप्तनरस्त्वाननं ननु चोक्तं मृदंगशंख
तूणवाः पृथक् नदन्ति संसदि प्रासादे ध
नपतिरामकेशवानामिति न सिध्यतीति
अत्रैतेन निर्देशः शंखतूणवयोर्मृदंगेन
समासो वक्तव्यः शंखश्च तूणवश्च शंख
तूणवौ मृदंगश्च शंखतूणवौ चेति वान्ययः
किं पुनरिष्टं साधनमाहोस्वित्कृत इति
किं चातः यदि दृष्टमनेन तस्मात्स्वनाभिहि
तात् पृथग्ग्रहणाद्भवतम्यारभिहितात्
पुत्रो हि सदृशः पुत्रः पुंसि तु किंपु
नः साधनेन्याय्यो गुणारम्भाद कथं ज्ञाय
ते एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति किं देवदत्तेऽ
ति मन्तव्यानाच्चेष्टं अर्थोऽहर्तृतेति कन
स्मिन्यस्मिन्नतीति महत्तोधिकरणाभू
न्वाप्तिनवाहनाभिसंबध्यमानः कर्तास
माप्यते । इष्टोपतः साधने यत्कर्म कर्मो
यस्मात् यत्करणं करणमेव यदाधिक
रणमधिकरणमेव पुनरिहितवच

न समनर्थके प्रथमाविधानस्यानवका
शत्वात् अनभिहिते वचनमनर्थके
किंकारणम् प्रथमाविधानस्यानवका
शत्वात् अनभिहिते वचनमनर्थकम्
किंकारणमेव प्रथमाविधानस्यानवका
शत्वा अनवकाशा प्रथमा सावचनाद्भवि
ष्यति सावकाशा प्रथमा कोऽवकाशः अ
कारकः वृक्षः प्लक्षः इति अवकाशोऽका
रकमिति चेदस्तिर्भवतीपरः प्रथमाभव
त्यवर्तमानोऽप्यस्ति अवकाशः अकार
कमिति चेन्न अस्तिर्भवतीपरः प्रथमाभव
त्यवर्तमानोऽप्यस्तीति गम्यते वृक्षः प्लक्षः
अस्तीति गम्यते विप्रतिषेधस्तु प्रथमाभा
वः अथवा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमे
ति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन द्विती
यादीनामवकाशः कटं करोति भीष्ममु
दारं शोभनं दर्शनीयमिति प्रथमायाः
अवकाशो कारके वृक्षः प्लक्ष इति इ
हैमयं प्रयामोति कृतः कटो भीष्म उदारः
शोभनो दर्शनीय इति प्रथमा भविष्यति
विप्रतिषेधेन नभविष्यति परत्वाद्वितीया
मोति शेषलक्षणा च षष्ठी अशेषत्वात्र

भविष्यति कृत्वयोगात्परं विधाने ष
ष्ठ्यास्तन्निषेधार्थं कृत्वयोगात्परं वि
धाने षष्ठ्याः तन्निषेधार्थं कृत्वयोगा
त्परं विधाने षष्ठ्याः अनकन्निषेधा।
र्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः कर्तव्यः
कट इति सकृत्कर्तव्यः यद्यकत्वाद
योविभक्त्याद्यो अथ हि कर्मादयोनाम्यो
नभिहिताधिकारेण अनभिहित इति
कर्माणि समयानिकषाहायोगे हूपसं
ख्याने समयानिकषाहायोगे हूपसं
ख्याने कर्तव्यं समयाग्रामं निकषाग्रा
मं हायोगं हादेवदत्तं हायज्ञदत्तं अ
पर आह द्वितीयाविधाने भितः परितः
समयाध्यधियोगे हूपसंख्याने द्विती
याविधाने भितः परितः समयाध्यधि
धियो हूपसंख्याने कर्तव्यं अभितो।
ग्रामं अभितः परितः परितोग्रामं परि
तः समयाः समयाग्रामं समयाग्रध्यधि
अध्यधिग्रामं अध्यधिधियोगाधियज्ञा
लम्समधिमन्दले अपर आह उभसर्वतसो
कार्याधिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रेडि
तोन्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते उभसर्व

श्री
महा
भा
३५३

श्री
महा
भा
३५०

इभ्येताभ्यांतसन्ताभ्यांद्वितीयावक्तव्या
उभयतोग्रामं सर्वतोग्रामं धिग्जाल्मं
धिग्वृषलं उपर्यादिषुत्रिष्वाम्रेडितेषु
द्वितीयावक्तव्या उपर्युपरिग्रामं अध्य
धिग्रामं अधोधोग्रामं ततोन्यत्रापिदृश्य
ते हादेवदत्तंबुभुक्षितंनप्रतिभातिकिं
चित् तृतीयाकिमर्थमिदमुच्यते तृ
तीयायथास्यात् अथद्वितीयासिद्धा क
र्मणीत्येवतृतीयापिसिद्धाः कथंसुपां
सुपोभवन्तीत्येव अस्मिन्नपितस्मिन्सुपां
सुपोभवन्तीतितृतीयार्थोयमारंभः यथ
वास्याग्निहोत्रंजुहोतीति एवंतर्हितृती
यापिसिद्धा कथंकरणइत्येव अयमग्नि
होत्रशब्दोस्त्येवज्योतिषिवर्तते तद्यथा
अग्निहोत्रंप्रज्वलितमिति अस्तिहविषि
वर्तते तद्यथा अग्निहोत्रंजुहोतीति जु
होतिश्चास्त्येवप्रक्षेपणेवर्तते प्रक्षिपी
णात्यर्थे तत्रयदातावद्यदाग्रशब्दात्तृती
यातदाग्निहोत्रशब्दोज्योतिषिवर्तते जु
होतिश्चप्रीणात्यर्थे यद्यवाग्वाग्निहोत्रं
जुहोत्यग्निंप्रीणाति यदायवागूशब्दा
द्वितीयातदाग्निहोत्रशब्दोहविषिवर्तते

जुहोतिश्चप्रक्षेपणे यद्यवाग्वाग्निहो
त्रंजुहोति हविरग्नौप्रक्षिपति अन्तरा
रेणकस्मान्नभवति कितवाश्चशाले
कायनानामन्तरेणागतेति लक्षण
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति अ
थवायद्यपितावदयमन्तरेणशब्द
श्चपचारोनिपातश्चानिपातश्चअयंत
त्वन्तराशब्दः अयंत्वपचारोनिपातए
व तस्यासकोमाद्वितीयः सहायो
भवितुमर्हतीति अन्यदतोनिपातादेवंत
यथास्यगोर्द्वितीयेनार्थइतिगोरन्या
तीयतेनार्थोनगर्दभः अन्तरान्तरेणयुक्ता
नामप्रधानवचनं अन्तरान्तरेणयुक्तानाम
मप्रधानग्रहणंकर्तव्यं अप्रधानेद्विती
याभवतीतिवक्तव्यं अन्तरात्वांचमांच
कमण्डलुः अन्तरेणत्वांचकमण्डलुः क
मण्डलोर्द्वितीयामाभूदिति कःपुनरेताभ्यां
कमण्डलोर्योगः यत्त्वांचमांचान्तरात
कमण्डलुःस्यात् तत्रद्वितीयाकर्तव्या नव
क्तव्या कमण्डलोर्द्वितीयाकस्मान्नभव
ति उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्ब
लीयसीतिप्रथमाभविष्यति कालाध्व

येनसंयोगेकर्मवत्कार्यतोभवतइति
वक्तव्यं किंप्रयोजनं लाघयर्थंल्लाद्द्भि
रभिहितेनहितोयामाभूदिति आस्य
तेमासः शय्यतेक्रोशः अथवक्तकाणां
किमर्थंस्याद्अयमपियथास्यात्आस्य
तेमासं शय्यतेक्रोशं अकर्मकाणांभा
वेलोभवतीतिभावेलोयथास्यात् न
नहिवक्तव्यं नवक्तव्यं प्राकृतमेवैत
कर्मयथाकटंकरोति शाकटंकरोती
ति एवमस्यापि यत्रकश्चित्क्रियाकृतो
विशेषउपजायते नैवशक्यं इहहिन।
स्यात् आदित्यंपश्यति हिमवंतंशृणोति
ग्रामगच्छति तस्मात्प्राकृतमेवतत्कर्म
यथा कटंकरोतिशकटंकरोतीति य
दितर्हिप्राकृतमेवतत्कर्माकर्मकाणां
भावेलोभवतीतिभावेलोनप्राप्नोतीति
नतर्हिवक्तव्यंनवक्तव्यं अकर्मणामि
त्युच्यते नचकेचित्कालभावाध्वभिर
कर्मकाः नएवंविज्ञास्यामः क्वचिद्ये
कर्मकाइतिअथवायेनकर्मणासकर्म
काश्चाकर्मकाश्चभवंतितेनाकर्मणां
नैवंतेनकर्मणाकश्चिदप्यकर्मकः अथ

वायत्कर्मभवतिचनभवतिचतेनाकर्म
काणां नैवंतेनकर्मकश्चिदपिनभवति
नतर्हीदानीमिदंवक्तव्यं वक्तव्यंच किं
प्रयोजनं येक्रियया तेनसंयोगास्तदर्थे
क्रोशंकुटिलानदीक्रोशंरमणीयेति अ
थवंक्रियापवर्गइतिवक्तव्यं साधनापव
र्गोमाभूत् मासमधीतोनुवाकः नचा
नेनशक्तइति समसौ क्रियामध्यइतिव
क्रियामध्यइतिवक्तव्यं इहापियथास्या
त् अद्यदेवदत्तोभुक्त्वाद्व्यहाद्भोक्ताद्व्य
हेभोक्ताकारकमध्यइतीयत्युच्यमानेइ
हैवस्यात् इहक्रोशायमिध्वासः क्रोशाद्वि
ध्यति क्रोशेविध्यति यत्रविध्यतियत्र
चविध्यत्युभयोस्तत्स्थोभवति नत
र्हिवक्तव्यंनवक्तव्यंतौनेगुणासाधनंक्रि
यायाः प्रवृत्तिः क्रियामध्येचकारकम
ध्यमपिभवति नचकारकमध्यएवसि
द्धं कर्म कर्मप्रवचनीययुक्तेप्रत्यादिभि
स्तुलक्षणादिषूपसंख्यानं कर्मप्रवच
नीययुक्तेप्रत्यादिभिस्तुलक्षणादिषूपसं
ख्यानंकर्त्तव्यं वृक्षंप्रतिविद्योतते साधु
देवदत्तोमातरंप्रति किंप्रयोजनं सप्तमी

पंचम्योः प्रतिषेधार्थं सप्तमीपंचम्यो
माभूतामिति स्याप्रुनिडणपाभ्यासवे
योः सप्तमीपंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी
तत्राप्यपपर्योः अपतेरित्येतद्वक्तव्यं भ
वति नतर्हिवक्तव्ये नवक्तव्यं उक्तंवाकि
ममक्ते पकेतावड्कर्मप्रवचनीयैरिति इतर।
थापियपितावदयंपरिशाहोऽटरथाप्ता
योवर्जनेनच अपेनावल्लप्पपपपाहोऽटश्रा
पचारोवर्जनेनपव नयथाप्रुस्पगोद्विती
येनार्थइतिषमेवानीयतेनाखोनगर्दभ
इतियस्मात् कथमिदंविज्ञायते यस्मा
स्वयमीश्वरताईश्वरभावः तस्मात्कर्मप्र
वचनीययुक्तादिति आहोस्वित् यस्मा
स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादि
ति कश्चात्रविशेषः यस्येश्वरवचनमि
तिकर्तृनिर्देशश्चेद्वचनात्सिद्धं यस्मा
त्स्ववचनमितिकर्मनिर्देशश्चेत्तरेणावच
नात्सिद्धं अधिब्रह्मदत्तेपंचालाः आहृता
स्तेतस्मिन्भवति सप्तम्येवमत्रस्यादपि।
ग्रहीतेऽधिपरिग्रहीप्येतेभवति अथवा
नुपपत्तिस्तु प्रथमातत्रोपपद्यते कुतः
पंचालेभ्यः कान्तर्हिप्राप्तषष्ठीसप्तम्योसा

श्री
महा
भा
३५३

श्री
महा
भा
३५४

मीश्वराधियतीति तत्राधिः पठ्यते यद्य
पिनपठ्यते अधिरीश्वरवाचीतत्रपर्या
यवचनानाङ्ग्रहणं कथंज्ञायेत यद्ये।
कस्यचित्पर्यायवचनस्यग्रहणंकरोति
अधिपतिदायादेति षष्ठीतर्हिप्राप्नोति
शेषलक्षणाषष्ठी अशेषत्वान्नभविष्यति
द्वितीयातर्हिप्राप्नोति कर्मप्रवचनीययु
क्तेद्वितीयेति सप्तम्युक्तत्वात्तस्याभिसंब
धस्याद्वितीयानभविष्यति भवेद्यदायेःप
चालानामभिसंबधः सप्तम्युक्तः स्या
न यत्तुवल्लयैब्रह्मदत्तस्याभिसंबधस्त
चद्वितीयाप्राप्नोति एवंतर्हिस्ववचनात्
सिद्धमधिः स्वकर्मप्रवचनीयसंज्ञोभव
तीतिवक्तव्यं एवमपियदाब्रह्मदत्तोऽधि।
करणंसप्तमीतदा पंचालेभ्योद्वितीयाप्रा
प्नोति उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्ब
लीयसीतिप्रथमाभविष्यति गत्यर्थक
र्मग्रहणन्नार्थग्रहणं अध्वनार्थग्रहणंकर
व्यं इहमाभूत् पन्थानंगच्छतीति आ।
स्थितप्रतिषेधश्च आस्थितप्रतिषेधश्चव
क्तव्यः योह्यत्रयानंगच्छति पथ्यंगच्छती
तेवेभवतितवा किमर्थंपुनरिदमुच्यते

चतुर्थी यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा
कर्मणीत्येव चतुर्थ्यपि सिद्धा कथं संप्र
दान इत्येव न सिध्यति कर्मणा यमभिप्रैति
स संप्रदानमित्युच्यते क्रियया चायं सोऽयम
भिप्रैति कथं क्रियया गमि क्रियया क्रि
याग्रहणमपि तर्हि चोद्यते चेष्टायामन
ध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यत्र प्रस
ङ्गः चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां
नयतीत्यत्र प्रसङ्गः चेष्टायामनध्व नि
स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यत्र प्रसङ्गो भ
वति सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात् सिद्धमेतत्
कथं असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ
भवत इति वक्तव्यं अध्वनस्त्वानपवा
दः एवं च कृत्वा यत्तदुक्तं तत्र वक्तव्यं भव
ति संप्राप्ते येन कर्मण्यध्वानं गच्छतीति
चतुर्थी संप्र चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उप
संख्यानं चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उप
संख्यानं कर्तव्यं यूपाय दारु कुण्डलाय हि
रण्यमिति किमिदं तादर्थ्यमिति तद
र्थभावस्तादर्थ्यं तादर्थ्येन किं सर्वा
श्चैव चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समा
सः कथं चतुर्थीः प्रकृतिनैव यथा यवमि

त्तैमित्ताश्रये भवति केनैतेनाश्रयता
निर्देशेन काले चतुर्थ्या भवितव्यं च
तुर्थ्या च निर्देशः क्रियते तदनेनता
श्रये भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्र
कल्पन्ते नैतदस्ति कर्तव्यं न कर्तव्यं आचा
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यर्थशब्देन स
ह चतुर्थ्या यदयं चतुर्थी तदर्थेति चतु
र्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति न
त्वेतदवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन स
ह समासो भवति किं तर्हि षष्ठ्यन्तस्या
पि तद्यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति यदिद
मिति यदि तर्हि तादर्थ्ये उपसंख्यानं
क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन योऽस्
पाध्यायाय गां ददाति उपाध्यायार्थः स
भवति तत्र तादर्थ्यादेव सिद्धं संप
प्रदानग्रहणं कर्तव्यं यत्नेन संप्रदानस
ज्ञानं दृश्ये श्लाघायहविति श्लाघायस
दितमिति तत्र प्युपसंख्यानं कर्तव्यं श्रा
द्धाय प्रवर्तितो यद्यतिभवति तादर्थ्यं
चतुर्थीति यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति
चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं शा
स्ति क्लृपि संपद्यमाने क्लृपिसंपद्यमाने

चतुर्थी वक्तव्या मूत्राय कल्पते यवा-
गूः मूत्राय यवाग्वमिति उत्पातेन ज्ञा-
प्यमाने च चतुर्थी वक्तव्या वाताय कपि-
लाय विद्युत् आतपाय चलोहिनी मे-
घोऽन्नाय पर्याहरति वेगा हितयोगे च
हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या हितमरोच-
किने हितमामयाविने नमः स्वस्ति स्व-
स्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वा
विधानात् स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशला-
र्थैराशिषि वा विधानाद्भवति विप्रतिषे-
धेन स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः स्व-
स्ति जाल्माय स्वस्ति वृषलाय कुशलार्थै-
राशिषि वा विधानस्यावकाशः अकु-
शलार्थाः कुशलं देवदत्ताय कुशलं दे-
वदत्तस्य इहोभयं प्राप्नोति स्वस्ति गोभ्यः
स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः इति चतुर्थी भवति
विप्रतिषेधेन फलमिति पर्यायस्यैव ग्रह-
णं फलमिति पर्यायमर्थस्य ग्रहणं कर्तव्यं
इह मा भूत् फलं कुरुते कन्यायामिति प्र-
परग्राह फलमिति पर्यायस्यैवेति वक्त-
व्यं इहापि यथा स्यात् फलं मलोमला-
य प्रभ्रं मलोमलाय प्रभवति मलोम-

श्री
महाभा
३०१

लायेति मद्रग्रहणानर्थक्यं तेन
भद्रेण सिध्यति न वा भद्रेण मद्रेण वा भु-
ने मद्रमिति एवं तर्हि योगविभागः क-
रिष्यते मद्रकर्मण्यपवादे विभाषा वि-
भाषा ततः ग्रहणाभ्यश्च विभाषेति
इहापि तर्हि प्राप्नोति त्वाकार्कं मद्रा-
न्नवाभ्रुकं मद्रमिति यदेतद् ग्रहणायोग्य-
तदनायोऽरिष्यति स्यामि इमेतार्यो द-
योभविष्यति नमोनावमभ्रेयाद्भुतौ आ-
नाद्य नमोऽद्भुत्रं मभ्रयावाद्भुतस्याद्द य-
ग्रहणाभनेष्यते तेनार्थाद्योभविष्य-
ति मद्रकर्मणा प्रकृष्य कान्मिनत्प्रहेण-
मद्रकर्मणा प्रकृष्य कान्तिनप्रहणाक-
नेध्य इह मा भूत् नरेणातवामद्र इति ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविवि-
रचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्या-
ध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकं ॥
॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया विधाने प्रकृत्यादि-
भ्य उपसंख्याने तृतीयाविधाने प्रकृ-
त्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं प्रकृत्या-
भिरूपः प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्श-
नीयः प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाक-

रणाः माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गो
त्रेण समेन धावति विषमेण धावति द्वि
द्रोणेन धान्यं क्रीणाति त्रिद्रोणेन धान्यं
क्रीणाति पंचकेन पशून् क्रीणाति स
हस्रेण धान्यं क्रीणाति तत्तर्हीदं वक्तव
क्तव्यं न वक्तव्यं कर्त्तृकरणयोरित्येव सि
द्धं इह तावत् प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या
दर्शनीय इति प्रकृतिकृतेनाभिरूप
त्वेन प्राप्नोति कः प्रायेण वैयाकरणः
इति प्रधानत्र आर्यायेनेति यो यत्नो माठरो
ऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण पतेनाह
त्वाथ समेन धावति विषमेन धावतीति
इह मत्र प्रयोक्तृत्वेन प्रयुज्यते समेन प
था धावति विषमेणाप्यथा धावतीति
द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति द्विद्रोणार्थं द्विद्रो
णं द्विद्रोणेन द्विद्रोणपरिमाणेन धान्यं क्रीणाति पं
चकेन पशून् क्रीणाति पञ्चार्थः पञ्चकः प
ञ्चकेन पशूला पशून् गृह्णाति साहस्रेण
धान्यं क्रीणाति सहस्र किमन्तरदृश्यणा ति
लैः सह माषान् वपति नैतदस्ति तिलैर्मि
श्रीकृत्य माषान् वपति नेयं कारणाव्यवस्थि
ह इदं तर्हि पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति प

तदपि नास्ति प्रयोजनं प्रधानकर्त्तरि ला
दयो भवन्तीति प्रधानकर्त्तृत्वेनाभिधीय
ते यस्य ग्रामः प्रधाने सिद्धान्तमत्तीयाकं
श्रीमेव इदं तर्हि पुत्रेण सहागमनं देवदत्त
स्येति षष्ठ्यत्रवाधिका भविष्यति इदं तर्हि
पुत्रेण सहस्थूलः पुत्रेण सह पिङ्गल इति
इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान् व
पतीति ननु चोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषाव
पनेन यत्करणं इत्येवासिद्धमिति भवेत्सि
द्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्यन्ते कदा
चित्तु माषबीजावापं उपाप्यतेऽल्पं द्रष्टव्यं चेद
नुव्यानि ते तदाप्यस्यापि किंचिदुप्यते य
दि भविष्यति सहयुक्तेऽभविष्यतीति प्रधा
नवचनमनर्थकं उपपदविभक्तेः कार
कविभक्तिर्बलीयस्त्वात् प्रयत्नापि सहयु
क्तेऽप्रधानवचनमनर्थकं किं कारणम् उप
पदविभक्तिः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वा
त् अत्र प्रथमपदविभक्तेः कारकविभक्ति
र्बलीयसी भवति कान्य ग्रामाः स्वामीत्यज
नीयन्ते येनाग्र इत्येकस्मात्वं भवति प्रति
कारणमस्यान्तिग्रामादिकृतानादिकारणत्व
देशीनो वचने ग्रामादिकृताभरणीयावक

ष्या नन्वेवचेह्नि क्रियेरणं गोयोगोऽस्त्वन इति
वक्तव्यं तत्रहि वक्तव्यं नवक्तव्यं अप्र
शब्दायः समुदायशब्दः येनेति च करण
पक्षोत्तरीया येनावयवेनाङ्गोयोगोऽस्य ते
नास्मिन्भवितव्यं नचैतेनावयवेन समु
दायो योगोऽस्य ते इत्थंभू इत्थंभूतलक्षण
नस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अपि भवान्कम
ण्डलपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति नवेत्थं
भूतस्य लक्षणेनाश्रयस्याभावात् नवाव
क्तव्यः किंकारणं इत्थंभूतस्य लक्षणेना
श्रयस्याभावात् येनेत्थंभूतलक्षणमस्यक
भूते तत्र भवितव्यं नचात्रेत्थंभूतलक्ष
णमस्यकभूते किंवक्तव्यमेतत् नहि
कथमनुच्यमाने गंस्यते नेत्याकायप्रथाने
नलक्षणं प्रति निर्दिशति इत्थंभूतलक्षण
इति सञ्ज्ञोऽन्य सञ्ज्ञः कृत्वयोगे षष्ठी विप्रति
षेधेन सञ्ज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणीत्यत्र कृत्व
योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन सञ्ज्ञोऽन्यत
रस्यां कर्मणीत्यस्यावकाशः मातरं सञ्ज्ञा
नीते मातामसञ्ज्ञानीते कृत्वयोगे षष्ठ्या अव
काशः इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः इहो
भयं प्राप्नोति पितुः सञ्ज्ञाता मातुः सञ्ज्ञाता

श्री
महा
भा
३७२

षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन उपपदविभक्ते
स्त्रोपपदविभक्तिः उपपदविभक्तेस्त्रोपप
दविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन अन्यारा
दितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि
त्यस्यावकाशः अन्यो देवदत्तात् स्वामीश्व
राधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेति
त्यस्यावकाशः गोषु स्वामी गवां स्वामी इ
होभयं प्राप्नोति गोभ्योऽन्यः स्वामी अन्यो गा
वांस्वामी स्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति
भूप्रसूतैश्चेत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन नैष
युक्तो विप्रतिषेधः नह्ययं गावोऽस्य प्रकाः
कस्तर्हि स्वामी एवंतर्हि तुल्यार्थैरतुलो
पमाभ्यामित्यस्यावकाशः तुल्यो देवदत्त
स्य तुल्यो देवदत्तेन स्वामीश्वराधिपतिदा
यादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः स एव
इहोभयं प्राप्नोति तुल्यो गोभिः स्वामी तु
ल्यो गवां स्वामी तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या
मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन हेतौ निमि
त्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनं निमि
त्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेणदर्शनमि
ति वक्तव्यं किंनिमित्तं वसति किंनिमि
त्तं वसति केन निमित्तेन वसति कस्मै नि

मित्तायवसतिकस्मान्निमित्ताद्वसति
कस्यनिमित्तस्यवसति कस्मात्कारणा
द्वसतिकस्यकारणस्यवसति कस्मिन्
कारणेवसतिकोहेतुर्वसतिकंहेतुंवस
ति केनहेतुनावसति कस्मैहेतवेवस
ति कस्माद्धेतोर्वसतिकस्यहेतोर्वसति
कस्मिन्हेतौवसति अपादानेपंचमी
विधानेल्यब्लोपेकर्मण्युपसंख्यानं पं
चमीविधानेल्यब्लोपेकर्मण्युपसंख्या
नंकर्त्तव्यं प्रासादमारुह्यप्रेक्षतेप्रासाद
त्प्रेक्षते अधिकरणेच अधिकरणेचोप
संख्यानंकर्त्तव्यं आसनमास्थायप्रेक्षतेशय
नात्प्रेक्षते प्रश्नाख्यानयोश्च प्रश्नाख्या
नयोश्चपंचमीवक्तव्या कुतोभवान्पा
टलिपुत्रात् यतश्चाध्वकालनिर्माणं
तत्रपंचमीवक्तव्या गवीधुमतःसांका
श्यंचत्वारियोजनानि कार्त्तिक्याआग्र
हायणीमासे तद्युक्तात्कालेसप्तमी त
द्युक्तात्कालेसप्तमीवक्तव्या कार्त्तिक्या
आग्रहायणीमासे अध्वनःप्रथमाचस
प्तमीचवक्तव्याः गवीधुमतःसांकाश्यं
चत्वारियोजनानिचतुर्षुयोजनेषुतत्तर्हि

श्री
महा
भा
३२८

तद्बहुवक्तव्यं नवक्तव्यं अपादानइत्ये
वसिद्धम् इहतावत्प्रासादात्प्रेक्षते शा
यनात्प्रेक्षतेइति अपक्रामतितत्तस्मा
द्दर्शनम् यद्यपक्रामतिकिंनात्यन्ताया
पक्रान्तंभवतिसततत्वात् अथवान्य
प्रादुर्भावात् प्रश्नाख्यानयोश्चपंचमी
वक्तव्येतिइदमप्रयोक्तव्यंनप्रयुज्यते
कुतोभवानागतःपाटलिपुत्रादिति य
तश्चाध्वकालनिर्माणंतत्रपंचमीवक्तव्ये
ति इदमप्रयोक्तव्यंनप्रयुज्यते गवी
धुमतोनिःसृत्यसांकाश्यंचत्वारियो
जनानि कार्त्तिक्याआग्रहायणीमास
इति इदमप्रयोक्तव्यंनप्रयुज्यते का
र्त्तिक्याःप्रभृत्याग्रहायणीमासइति
तद्युक्तात्कालेसप्तमीवक्तव्येति इदम
प्रयोक्तव्यंनप्रयुज्यते कार्त्तिक्याआ
ग्रहायणीगतेमासइति अध्वनःप्रथमा
चसप्तमीचवक्तव्येतिइदमप्रयोक्त
व्यंनप्रयुज्यते गवीधुमतोनिःसृत्य
यत्रचत्वारियोजनानिगतानिगतः
सांकाश्यं चतुर्षुयोजनेषुततःसां
काश्यमिति अन्या अद् सूत्रेपदग्रह

णं किमर्थं न दिक्शब्दैर्योग इत्येवं सिद्धं प
ह्रानमर्थमध्यायेन निवर्त्स्यति तस्यायं पुर
स्तादपकर्षः क्रियते षष्ठ्यतसर्थग्रहणं कि
मर्थं षष्ठ्यतसप्रत्ययेनेत्युच्यमाने
इहैव स्यात् दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रा
मस्य इह न स्यात् उपरि ग्रामस्य उपरिष्टाद्ग्रा
मस्य अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे तत्प्रत्य
येन च सिद्धं भवति यश्चान्येन तेन समाना
र्थः प्रत्ययप्रत्ययग्रहणं किमर्थं इह मा भूत्
प्राक्ग्रामात् प्रत्यक् ग्रामात् अञ्चूत्तरपद
स्यात्प्रयोजनमुक्तं तत्राप्यन्तरङ्गत्वामकृत
इत्यपि इतरादिषु पंचमीविधानात् इ
तरादिषु पंचमी विधेया प्रत्येवदत्तात्
प्रत्ययज्ञदत्तात् किमर्थं न कृते पंचमीग्र
हणमनुवर्तते क्व प्रकृतं अपादाने पंच
मीति अनधिकारात् अनधिकारस्य अधि
कारे हि द्वितीया षष्ठी विषये प्रतिषेधः
अधिकारे हि सति द्वितीया षष्ठी विषये प्र
तिषेधो वक्तव्यः स्यात् दक्षिणेन ग्रामं द
क्षिणेन ग्रामस्य एवं तर्हि अन्यतरस्यां ग्रह
णमर्थं यत्तेन पंचमी भविष्यति अन्यत
रस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं किं यस्यां ना
प्राप्तायां द्वितीयारम्भे नैमायथा ॥

श्री
महा
भा
२७५

स्यात् कस्मांचनो ग्रामांयो अन्ततः षष्ठ्यान
न हि पंचमीग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृत
मनुवर्तते क्व प्रकृतं अपादाने पंचमीति
ननु चोक्तमनधिकारात् अनधिकारः सः
अधिकारे हि द्वितीया षष्ठी विषये प्रतिषेध
इति एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते अपादा
ने पंचमी अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्च
चूत्तरपदाजाहियुक्ते पंचमी षष्ठ्यतसर्थप्र
त्यये अन्यादिभिर्योगे पंचमी एनपा द्विती
या अन्यादिभिर्योगे पंचमी पृथग्विनानाना
भिस्तृतीयान्यतरस्याम् पंचमीग्रहणमा
नुवर्तते अन्यादिभिर्योग इति निवृत्तम् अ
थवा मंडूकगत्योऽधिकारः यथा मंडूका
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकारः अथ
वान्यवचनाच्चकारादकरणात्प्रकृतस्यापवा
दो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्या
स्याविभक्तेर्वचनात् चकारस्यानुकर्षणा
र्थस्याकरणात् प्रकृताया पंचम्या द्विती
याषष्ठ्योर्यौगिके भविष्यतः यथोत्सर्गेण
प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति अथ
वा वदानेनन अनुवर्तते च नाम विधयेन
चानुवर्तनादेव भवति किं न क्रियता ।

वेनीति हरंतिहरंकाष्ठेभ्यः पंचमीवि
धानेनयुक्तानां चमीप्रतिषेधः हरंतिका
ष्ठेभ्यः पंचमीविधानेनयकाष्ठेभ्यः प्र
तियोवक्तव्यः हराकामस्य नवानत्रापिद
र्शनादनर्थकः प्रतिषेधः तत्रापिपंचम्या
दर्शनान्मतिषेधोनर्थकः तत्रापिपंचमी
दृश्यते हरादावसथान्तरं हरत्पादावृषे
चते हराद्वभाव्यस्याद्व हराद्धकपिताद्रू
मिति सप्तमीविधानेक्तस्येन्विषयस्यकर्म
णउपसंख्यानं सप्तमीविधानेक्तस्येन्विष
यस्यकर्मणउपसंख्यानंकर्तव्यं अधीती
व्याकरणेपरिगणितीयाज्ञिक्येआम्ना
नीछंदसीति साध्वसाधुप्रयोगेच सा
ध्वसाधुप्रयोगेचसप्तमीवक्तव्या साधुर्दे
वदत्तोमातरि असाधुः पितरि कारका
र्हाणांचकारकत्वेसप्तमीवक्तव्या ऋद्धेषु
भुंजानेषुमूर्खाआसते ब्राह्मणेषुतरत्सु
वृषलाआसतेअकारकार्हाणांचाकारक
त्वे अकारकार्हाणांचाकारकत्वेसप्तमी
वक्तव्या मूर्खेष्वासीनेषुऋद्धाभुंजतेवृष
लेष्वासीनेषुब्राह्मणास्तरंति तद्विपर्या
सेच तद्विपर्यासेचसप्तमीवक्तव्याऋद्धेष्वा

श्री महा भा
३५३

श्री महा भा
३२५

सीनेषुमूर्खाभुंजते ब्राह्मणेष्वासीनेषु
वृषलास्तरंति निमित्तात्कर्मसंयोगेस
प्तमीवक्तव्या चर्मणिद्वीपिनंहंतिदंतयोर्ह
तिकुंजरम् केशेषुचमरींहंतिसीम्निपुष्क
लकोहतः इति यस्यभावेभावलक्षणंस
प्तमीविधानेभावलक्षणउपसंख्यानं
भावलक्षणेसप्तमीविधानेअभावलक्ष
णउपसंख्यानंकर्तव्यम् अग्निषुहूयमा
नेषुप्रस्थितः हुतेष्वागतः गोषुदुह्यमाना
सुगतः दुग्धास्वागतः किंपुनः कारणंन
सिध्यतिसिध्यति लक्षणंहिनामभवति ये
पुनः पुनर्लक्ष्यते सकृच्चासौकथंचित्कः
अग्निषुहूयमानेषुप्रस्थितोहुतेष्वागतः
गोषुदुह्यमानासुगतः दुग्धास्वागतः सि
द्धंतुभावप्रवृत्तौयस्यभावारंभवचनात्
सिद्धमेतत् कथंयस्यभावप्रवृत्तोहिनी
योयावत्प्राप्यते तस्यतिवक्तव्यम् सिध्य
तिमूर्तिनहिभिद्यते यथानासमेवास्य
तत्रचोक्तंभावलक्षणेसप्तमीविधानेभाव
लक्षणउपसंख्यानमिति नैषदोषः ना
त्विलूष्यवपनदेवलक्षणं भवति ये
नपुनः पुनर्लक्ष्यते सकृदपितत्सिसि

न्यायकल्प्यते नह्यपि लक्षणं भवति अपि
भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति
सह्यदेवासौ कमण्डलुपाणिश्छा
त्रः नस्यतेर्लक्षणं भवति पंचमी इ
ह कस्मान्न भवति कुशलो गवां सम्पन्नक्षीरत
मेति विभक्तश्चोच्यते नचैतद्विभक्तम् य
न्नह्यपि विभक्तम् विभक्तमेव यन्निमित्तं चै
तन्निमित्तं विभक्तमेव किं वक्तव्यमेतत् ना
हि कथमनुच्यमानं गंस्यते विभक्तग्रहण
सामर्थ्यात् यदि ह्ययद्विभक्तं च विभक्तं
च स्यात् विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात्
साधुनिपुणाभ्यामर्चायामप्रतेरिति वक्त
व्यम् इहापि यथा स्यात् साधुर्देवदत्तो मा
तरं परि मातरमन्विति अप्रतेरित्यप्रति।
नत्युच्यते कः प्रतिर्नाम स्वत्रनित्यवव
द्धः कुतस्तत प्रतिनोतिर्यच्च भावस्तथैवतिते
वर्तिते वक्ष्यत्यवासौ तत्र भवतीति तदेवे
इह कस्मान्न भवति अप्रयुक्ताः अधिकर
णैश्वर्ये इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि
मुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वि
तीयस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्नि
कं प्रातिपदिका प्रातिपदिकग्रहणं।

किमर्थं उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात्
किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते पदत्वम् यथा
अपदत्वं भविष्यति इदं तर्हि ग्रामे उच्चैस्त्वा
म् ग्रामे उच्चैस्तराम् सर्वस्याः प्रथमाया
विभाषेत्येष विधिर्यथा स्यात् अथ लिङ्गग्रहणं
किमर्थं स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यत्रापि
यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं पठ्यवात्र
प्रातिपदिकार्थः इदं तर्हि कुमारी वृक्षः कु
ण्डमिति अथ परिमाणग्रहणं किमर्थं द्रो
णः खारी आढकं इत्यत्रापि यथा स्यात् अ
थ वचनग्रहणं किमर्थं इह सम्प्रदायेषु वा
क्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते तद्यथा गर्गाः श
तं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्ये
न भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति तत्पर्यव
नानि सर्वाणि समवहितानि तैरेव स्यात् द्रो
णः खारी आढकमिति नैतदस्ति प्रयोजनं
प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते तद्यथा
गुणा वृद्धिसंज्ञः प्रत्येकं भवन्ति इदं तर्हि प्रयो
जनं उक्तेष्वेकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्
एको द्वौ बहव इति अथ मात्रग्रहणं किम
र्थं एकं मात्रं यथा स्यात् कर्मादिविशि
ष्टे मा भूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं कर्मादि

षुद्वितीयायामनाविशिष्टेवाधिकामविधे
ति अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नकर्मादि
विशिष्टेप्रथमाभवतीति यदयंसंबोधने।
प्रथमेतिशास्ति नैतदस्तिज्ञापकंअस्तिह्यन
देतस्यवचनेप्रयोजनं किम् आमंत्रितमिति
वक्ष्यामीति यत्तर्हियोगविभागंकरोति ए
तस्याहिसंबोधनआमंत्रितमित्येवंब्रूयात्
इदंतर्हिप्रयोजनं उक्तेष्वेकत्वादिषुप्रथमा
यथास्यात् एकःद्वौबहवइतिवचनग्रह ।
णायैतत्प्रयोजनमुक्तं अथतत्रकस्मात्का
तम् प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचन
मात्रेप्रथमालक्षणपदसमानाधिकर।
णउपसंख्यानंकर्तव्यं वीरःपुरुषःवीरः
पुरुषइति किंपुनःकारणंनसिध्यति अ
धिकत्वात् व्यतिरिक्तःप्रातिपदिकार्थइति
नप्राप्नोति नवावाक्यार्थत्वात् नवावक्तव्यं
किंकारणं वाक्यार्थत्वात् यदत्राधिकरणं
वाक्यार्थः अथवाभिहितेप्रथमेत्येतल्लक्ष
णंकरिष्यति अभिहितलक्षणायामन।
भिहितेप्रथमाविधिः अभिहितलक्षणा।
यामनभिहितेप्रथमाविधेयाः वृक्षःप्लक्ष
अस्तीतिगम्यते अभिहितानभिहितेप्र

श्री. महा. भा. ३०८

इति उक्तेचकिमुक्तं अस्तिर्भवतिपरःप्र।
थमपुरुषप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वृक्षःप्ल
क्षः अस्तीतिगम्यते अभिहितानभि
हितेप्रथमाभः अभिहितानभिहितेप्र।
थमाभावप्राप्नोति कप्राप्नोति एवंतर्हिति
ङः समानाधिकरणेप्रथमेतिवक्ष्यतितिङ्प्र।
योगेप्रथमाविधेया वृक्षःप्लक्षइति उ
क्तेषुवाक्येषुकिमुक्तम् अस्तिर्भवतीपरः
प्रथमपुरुषप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वृक्षः
प्लक्षः अस्तीतिगम्यते शतृशानचोस्त्व।
निमित्तभावात् लिङ्भावस्तयोरपवादत्वा
त् शतृशानचोस्त्वनिमित्तभावात् तिङः
अभावः किंकारणंतयोरपवादत्वात् श
तृशानचौ तिङ्पदौ तौचात्रनिमित्तवंतौ
नचापवादविषयेउत्सर्गोऽभिनिविशते
पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशंति पश्चादु।
त्सर्गाः प्रकल्प्यवापवादविषयंततउत्स
र्गोऽभिनिविशते नतावदत्रकदाचित्ति
ङादेशोभवति अपवादोऽत्रशतृशानचौ
प्रतीक्षते प्रातिकूल्यदोषः कतर।
स्मिन्नदेशौ शतृशानचौ हैनवति अप्रथ।
माविधिनाश्रीयते प्रथमावाप्रतिषे

येनेति विभक्तिनियमे चापीष्टं भवति
विभक्तिनियमो वस्यादर्थनियमो वेति
तयदानावदर्थनियमः अथप्रथमा च वि
धिनाश्रीयते तदेषदोषः यदाविभक्ति
नियमः तदायद्यवाप्रथमाविधिर्वाश्रीय
ते यापिप्रथमाप्रतिषेधेनतदादोषोभव
ति षष्ठीशेषे शेषेऽभ्युच्यते कः शेषः क
र्मादिभ्योयेन्येर्थाः सशेषः यद्येवंशेषोप
कल्पने नहिकर्मादिभ्योऽन्येर्थाःसन्ति श
हानावद्राज्ञः पुरुषइति राजाकर्ता पुरुषः
प्रसंप्रदानेहृनस्यशाखेविनिहृनःशाखा।
याअधिकरणं तदायदेतन्त्वनामचव।
भिरेतस्यकार्थैर्भवतिक्रियणात अपहर।
णात् याज्ञायाविनिमयात्र अत्रचसर्व
त्रकर्मादयःसन्ति एवंतर्हिकर्मादीनाम।
विवक्षाशेषः कथंपुनः सतोनामाविव।
क्षास्यात् सतोप्यविवक्षाभवति तद्यथा
अलोमिकाएडका अनुदराकन्येति अ
सतस्त्रविवक्षाया ------ मिसमुद्रःकुं
डिकाविंध्योवर्धितकमिति किमर्थंपु।
नःशेषग्रहणंकम्प ------ केषव।
चनेत्पत्ययावधारणकेमवचनम् शेष

श्री॰
महा॰
भा॰
३०५

ग्रहणंकर्तव्यम् प्रत्ययानियम ------
नियतास्तत्रषष्ठीप्राप्नोति तत्रशेषग्रह
णंकर्तव्यम् षष्ठीनियमार्थम् शेषएव
षष्ठीभवतिनान्यत्रेति अर्थावधारणा।
त्व अथवार्थानियताः प्रत्ययाअनियता
शेषेचप्राप्नुवंतितत्रशेषग्रहणंकर्तेशेष
ग्रहणंकर्तव्यं शेषनियमार्थम् शेषएवष
ष्ठीभवतिनान्यत्रेति अर्थनियमेशेषग्र।
हणंशक्यमकर्तुम् कथम् अर्थानियताः
प्रत्ययाअनियताः ततोवक्ष्यामीषष्ठी।
भवति ननियमार्थमभिधेयत्रषष्ठीचान्या
चप्राप्नोति षष्ठ्येवतत्रभवति षष्ठीशेषइ
तिचेद्विशेष्यस्यप्रतिषेधः षष्ठीशेषइति
चेत् विशेष्यस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः राज्ञः
पुरुषइतितत्रप्रथमाविधिः तत्रषष्ठीप्र
तिषिध्येनप्रथमाविधेया राज्ञःपुरुषइ
ति उक्तंपूर्वेणाभिसंबन्धम् अथवावाक्यार्थ
त्वात् यद्राजाधिकंवाक्यार्थः सः कृतोवा।
खलोनन पुरुषयत्राधिक्यंसवाक्यार्थः
स्यात्प्रनाराजनि यदाधिक्यंसवाक्या
र्थःस्यात् अन्तरेणापिपुरुषशब्द।
प्रयोगंराजनिसार्थोगम्यते तत्र।

नेदंतेरेणराजशब्दस्यप्रयोगेपुरुषेसो
र्थोगम्यतेतत्रकिंकारणंयेनैतदेवंभ
वति किंकारणं राजशब्दाद्धिभवान्
षष्ठीमुच्चारयति पुंगादिपुरुषशब्दा
दुच्चारयतगम्यतेसोर्थइति नतुचैत
नैनेवंभवितव्यं अर्थोनिमित्तेकेनशा
ब्दिनभवितव्यं तदेतदेवंदृश्यतां प्र
थ्येदृशमेवैतदेवंजानीयकयेनाज्ञानते
णापिपुरुषशब्दप्रयोगेराजनिसोर्थो
गम्यते किंपुनस्तत्स्वामीनेकिंकृते
पुनस्तत्रसहकृतेनयथाप्रातिपदिका
नांक्रियावनाविशेषाउपजायते तत्कृ
तास्तुसमासोःप्रवर्त्तेभवति कर्मकर
णामधिकरणंसंप्रदानमपादानमिति
तास्तुगतविभक्तीनामसौकदाचि
न्निमित्तेनेनापादीयते कदाचित्तत्
कदाचिन्निमित्तेनेनापादीयते यदाप्तु।
भवतिसंप्रतिकार्थे यदाहितेनाभि
चेन्नाख्यानापवनन्नभवति कर्मकक
रणामधिकरणमपादानंसंप्रदानमिति
षष्ठ्येवतद्धिराजनिसकृतेनसामित्वंमे।
वपुरुषेपिराजकृतेनसंबन्धेनषष्ठीप्राप्नो

श्री
महा
भा
३८०

ति राजशब्दादुत्पद्यमानयाषष्ठ्याऽवि
हितःसोर्थइतिकृत्वापुरुषशब्दान्नभ
विष्यति नतर्हीदानीमिदंभवति पुरु
षस्यराजेति भवतिराजशब्दान्तदाप्रथ
मा नतर्हीदानीमिदंभवति राज्ञःपुरु
षस्येतिभवतिवाक्यमर्थमपेक्ष्यते अर्थो
गर्थक्रमादिषुकर्मकबहुवचने कर्मादि
षुकर्मकबद्भावोवक्तव्यः किंप्रयोजनं प्रक
र्मकाणांभावेलोभवतीतिभावेलोयथा।
स्मात मातुःस्मर्यते पितुःस्मर्यतेअथ
वक्तव्यंकिमर्थं साधयकर्मणियथास्मात
मातास्मर्यते पितास्मर्यतेइति कर्माभि
धानेहिलिंगवचनानुपपत्तिःकर्मणभि।
धानेहिसतिलिंगवुगवचनयोरनुपप
त्तिःस्मात मातुःस्मर्यते मातुःस्मर्यतेमातृ
णांस्मर्यतेइति मातुर्यलिंगवचनंचतत्
स्मर्यतेशब्दस्यापिप्राप्नोति षष्ठीप्रसंगाच्च
षष्ठीचप्राप्नोतिकुतःस्मर्यतेशब्दात् मातुः
सामानाधिकरण्यात्षष्ठीप्राप्नोति अपर
आहषष्ठीप्रसंगाच्चषष्ठीप्रसक्तव्याकृतः
मातृशब्दात् स्मर्यतेशब्देनाभिहितेकर्मे
तिकृत्वाषष्ठीनप्राप्नोति नतर्हिवक्तव्यं

वक्तव्यो अविवक्षिते कर्म्मणि षष्ठी भवति
किं वक्तव्यमेतत् न हि कर्म्मण्यनुच्यमाने
गम्यते शेष इति वर्त्तते शेषश्च कः कर्मा
दीनामविवक्षा शेषः यदा च कर्म्म विवक्षि
तं भवति न तदा षष्ठी भवति तद्यथा स्मर
माहं मातरं स्मराम्यहं पितरमिति रुजार्था
नां ज्वरिसन्ताप्योरिति वक्तव्यं इहापि यथा
स्यात् चैरं सन्तापयति वृषलं सन्तापयति प्र
थ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते याव
ता रुजार्था भाववचना एव भवति भाव
कर्तृकाया यथा स्यात् इह मा भूत् नदीकू
लानि भङ्क्ती तिष्ठति तोया किमुदाहरण
माङ्क्षे निनाविदीक्ष्यते नोसमासमस्तउप
हेति नैतदस्ति पूर्वेणाप्येतत् सिद्धं इ
देनहि मामस्यानदहः सभायादीक्ष्यति।
ति अथ हविषोप्रस्थितस्येति वक्तव्यं इ
न्द्राग्निभ्यां भागहविर्वपामहः प्रस्थितेप्र
ष चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या य
त्वै वैणपिवति न सोम वीजायते यादते
यावति तस्य सायादन यानवाचिकृतेति।
तस्याकुलवो यामेकेन संयकमाः यास
र्षगेन सोइस्वामी याके साम्यलिविविवत

श्री
महा
भा
३८८

सौबलनिः यस्तानितनसोऽपुष्पमारकं
याकृतनितनसोऽनेरंध्रकोजायते प्रह
ल्पायेजरमाणायेभर्त्तः नन्तर्हि देवक्त
व्यं न वक्तव्यं योगविभागात्सिद्धं चत
र्थ्यांततः प्रथ्येवङ्कल्केऽकृदसि कर्तृकर्म
कृदुदाहरणे किमर्थं इह मा भूत् पचमो
दनं देवदत्त इति कर्तृकर्म्मणोः षष्ठी वि
धाने कृदुदाहरणानर्थकं लप्रतिषेधात्
कर्तृकर्म्मणोः षष्ठी विधाने कृदुदाहरणम
नर्थकं किं कारणं लप्रतिषेधात् प्रति
षिद्धेन तत्र षष्ठी न प्रतियोगेनेति तस्य क
र्मकर्त्तर्थे न हि कृदुदाहरणं कर्तव्यं कृतोपि
कर्तृकर्म्मणोर्न यथा स्यात् प्रयास्यते।
कर्तृकर्म्मणोर्न चभूदिति नैतद् स्तिप्रयो
जनं यातो हि ये प्रत्ययाविधीयंते लिङः
कृतस्त्र नवकृतव्यायामः इष्यते लिङः प्रयो
गप्रतिषिद्ध्यते न प्रथमः इहार्थं तस्य क
र्मकर्त्रर्थं कृदुदाहरणं कर्तव्यमिति किन्त
हि मे गार्थ्ये प्रव्यायप्रयोगेनेति प्रतिषेधं
वक्ष्यति स कृतो ये कर्तृकर्म्मणोर्न यथा
स्यात् प्रत्यासाव्ययस्यायेकर्तृकर्म्मणोन
चमाभूदिति उच्चैः करानाश्रोऽशेति तस्य

कर्मकर्त्रर्थमितिचेत्प्रतिषेधेपितदेत
कर्मकर्त्तव्यास्तिहि नेच्छन्तपतेकर्त्त।
कर्मणोनाव्ययस्य अधिकरणमध्या
व्ययं इदं तर्हि प्रयोजनं उभयप्राप्तौक
र्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति सक्तौ
येकर्त्तृकर्मणीतत्रयथास्यात् कृतोयक
र्त्तृकर्मणीतत्रमाभूत् आश्चर्यमिदंहत
मोदनस्यच नामपाकः ब्राह्मणानाव
प्रादुर्भावइति अथक्रियमाणेपिकृ।
इहकस्मादेवात्रनभवति उभयप्राप्ता
वितिनैवंविज्ञायते उभयोः प्राप्तिः उभ
यप्राप्ताविति कथन्तर्हि उभयोः प्राप्तिर
स्मिन्सोयमुभयप्राप्तिः कृतौ उभयप्राप्ता
विति अथवाथतोपकर्त्तृकर्मणीतत्र
यथास्यात् नहित्स्यकर्त्तृकर्मणीति
यमाभूदिति कृतपूर्वीकटं भक्तपूर्वीओ
दनमिति नवक्तव्यो केनवानेनभवितव्यं
द्वितीययातावदत्रभवितव्यं किंकारणं
केनाभिहितकर्मनिकृतायोसौकृतनके
टकयोरभिसंबंधः सउमाते प्रत्ययेनिव
र्त्तते अस्तिचकर्मणः कटेनसंबंधइतिकृ
ताद्वितीयाभवति यदप्युच्यते प्रत्ययेन

श्री
महा
भा
३८२

चाभिहितोत्यनेनवक्तव्यं किंकारणं असाम
र्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसम
र्थंभवतीति नेदमभवेत्स्वगुणापेक्षवति
वाक्यं चयस्यगम्य यथावाक्यतत्तदाप्र
त्ययः यदाप्रत्ययः सामान्येनतदाहृतिः
तत्रावश्यं विशेषार्थिनाविशेषोनुप्र
योक्तव्यः कृतपूर्वीकिं कटं भक्तपूर्वी
किं ओदनमिति अथवेदं प्रयोजनं क
र्तृभूतपूर्वमात्रापिषष्ठीयथास्यात्
भेदिकादेवदत्तस्ययज्ञदत्तस्यकाष्ठाना
मिति उभयप्राप्तौ उभयप्राप्तौकर्मणिषष्ठ्या
प्रतिषेधेकादिप्रयोगप्रतिषेधः उभय
प्राप्तौकर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधेकारि
प्रयोगप्रतिषेधोनभवतीतिवक्तव्यं भे
दिकादेवदत्तस्यकाष्ठानां चिकीर्षादि
स्वभिन्नकस्यउपसंख्यानं अकाकार
योः प्रयोगेन शेषेवितिवक्तव्यं शोभना
खलुदाक्षायणस्यसंग्रहस्यकृतिः कृत्य
चेत्कस्यचवर्त्तमानेनप्रसक्तभावउपसं
ख्याने कस्यचवर्त्तमानेनप्रसक्तेभाव
उपसंख्यानंकर्त्तव्यं अकाउसाहसिति न
टस्यभक्तं मयूरव्यंसकत्वेकोकिलस्यवा

हतमिति शेषविवक्षा नास्ति इदं शेष
लक्षणा षष्ठी भविष्यति शेषश्चोच्य
ते शेषश्च कः कर्मादीनामविवक्षा शे
षः कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्
यदाक्षोदोहमिति नैवं किमस्यैतान्
यति कोकिलोऽभिव्याहरति सतोप्यवि
वक्षा भवति तद्यथा अलोमिका एडका
अनुदरा कन्येति असतश्च विवक्षा भव
ति समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमि
ति यद्येवमन्तरेण वचनात् षष्ठी प्राप्नोति इ
दमहः स्रजे इहाह्निः स्रजे इहाह्नः स्रजे
ग्रामस्य पार्श्वेष्वेव वचनात् षष्ठीमिति
न लोकाव्ययः लादेशेऽलिड्ग्रहणं कि
किनोः प्रतिषेधार्थं लादेशेऽलिड्ग्रह
णं कर्तव्यं अलिटः प्रयोगे नेति वक्तव्यं
किं प्रयोजनं किकिनोरपि प्रयोगे प्रति
षेधो यथा स्यात् पपिः सोमं ददिर्गाः।
किं पुनः कारणं न सिध्यति किकिनोर्लादे
शत्वात् नहि तौ लादेशौ अलादेशा
नामस्यास्य प्रतिषेधः वास्मात् लादे
शानां हि भविष्यति तत्कथं आदृगम
हनजनः किकिनौ लिडिति लिड्वदिति

श्री
महा
भा
३८३

वक्ष्यामि स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः
नह्यन्तरेण वतिमतिनिर्देशो गम्यते अन्त
रेणापि वतिमतिनिर्देशो गम्यते तद्यथा
एष ब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्या
ह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवती
ति एवमिहाप्यलिटं लिडित्याह लिड्
वदिति विज्ञास्यते न च उकारप्रयोगे
नेति वक्तव्यं कटं चिकीर्षुः ओदनं बुभुक्षुः
न तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं उकारोऽप्यत्र नि
र्दिश्यते कथं प्रश्लिष्टनिर्देशात् उउक
उक न लोक इति उकप्रतिषेधे कमेर्भा
षायामप्रतिषेधः उकप्रतिषेधे कमेर्भा
षायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यं दास्या
कामुकः वृषल्याः कामुकः अव्ययप्र
तिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः अव्य
यप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषे
धो वक्तव्यः पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः पुरा
क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् शानन्चान
श्शतॄणां चोपसंख्यानं शानन्चान
श्शतॄणां चोपसंख्यानं कर्तव्यं सोमं
पवमानः नडमाघ्नानः अधीयन्पारा
यणं लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नो

ति माभूद्विशेषेणतत्त्रिशेषंभविष्यति
कथं तर्हीतिनेदंप्रत्ययग्रहणं किंत
र्हिप्रत्याहारग्रहणं कस्मान्नविहितो ना
प्रत्याहारः लटः शानच्छेनलः प्रभृतिप्र
त्ययानकारात् यदि प्रत्याहारग्रहणं
चौरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् इत्य
त्रापि प्राप्नोति द्विषः शतुर्वावचने द्वि
षः शतुर्वेति वक्तव्यं तच्चावश्यं वक्तव्यं
प्रत्ययग्रहणेऽसति प्रतिषेधार्थं तदेव
प्रत्याहारग्रहणेऽसति प्रतिषेधविक
ल्पार्थंभविष्यति अकेनोर्भेऽकस्य भ
विष्यति अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यं
यवांल्लावकोव्रजति ओदनंभोजको।
व्रजति सक्तून्पायकोव्रजति ततः इन
श्राधमर्ण्ये च इनश्राधमर्ण्ये च भवि
ष्यतीति वक्तव्यं शतं दायी सहस्रं
दायी ग्रामं गामी कृत्यानां कर्तृग्र
हणं किमर्थं कर्मणि माभूदिति नैत
दस्ति प्रयोजनं भावकर्मणोः कृत्याः।
विधीयन्ते तत्र कर्मण्यभिहिते कर्म
णि षष्ठी न भविष्यति अत उत्तरं पठति
२५ भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात् कृ

श्री
महा
भा
३८४

त्यानां कर्तृग्रहणं भव्यादीनां कर्मकृत्यै
रनभिहिते गेयो माणवकः साम्नाम्।
भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात् कृत्या
नां कर्तृग्रहणं क्रियते किमुच्यते
भव्यादीनां कर्मकृत्यैरनभिहितमिति
नेहाप्यनभिहिते भवति कथं यावताम
यावेति एवं तर्हि योगविभागः करि
ष्यते कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवति त
तः कर्तरि वेति इहापि तर्हि प्राप्नोति गे
यो माणवकः साम्नामिति उभयप्राप्ता
विति वर्तते न तूभयप्राप्तिरस्ति गेयो
माणवकः साम्नामिति च भवति गेया
नि माणवकेन सामानीति च भवति
उभयप्राप्तिर्नाम भवति यत्रोभयोः प्र
सङ्गः अत्र च यदा कर्मण्यभिहितता
तेरि यदा कर्तरि तदा कर्मणि च ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचि
ते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्या
यस्य तृतीयपादे तृतीयमाह्निकं ॥ ॥
पादस्तृतीयः ॥ ॐ द्विगुः किमर्थमिदमु
च्यते प्रत्यधिकरणवचनायतेः साया
सामानाधिकरण्याद्विगोरेकवचन

विधानं प्रत्यधिकरणं वचनानामुत्पत्तिर्भ
वति किमिदं प्रत्यधिकरमिति अधिका
रणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणं संख्या
सामानाधिकरण्याच्च संख्या च बह्वर्थात
या सामानाधिकरण्यं प्रत्यधिकरणं वच।
नोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याद्बहु।
वचनं प्राप्नोति इष्यते चैकवचनं स्यादिति
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगोरेकव।
चनविधानम् एतमर्थमिदमुच्यते अस्ति
प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति तत्रानुप्रयोग
स्यैकवचनभावो द्विगुत्वात् तत्रानुप्रयोग।
स्यैकवचनं न प्राप्नोति पञ्चमूलीयमिति
किं कारणं अद्विगुत्वात् द्विगोरेवैकव
चनमित्युच्यते न चानुप्रयोगो ऽतः सिद्धं।
तु द्विगवर्थस्यैकवद्वचनात् सिद्धमेतत्
कथं द्विगवर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यम्
तत्र द्विवक्तव्यम् नवक्तव्यं नेदं पारिभाषि
कस्यैकवचनस्य ग्रहणम् किं तर्हि अन्वर्थग्र।
हणमुच्यते वचनम् कस्यार्थस्य वचन
मेकवचनम् एकशेषप्रतिषेधश्च एकशे
षस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः पञ्चमूली च पञ्चमू।
ली च पञ्चमूली पञ्चमूल्याविति नवा नामस्याने

श्री॰
महा॰
भा॰
३८५

कत्वात् नवा वक्तव्यम् किं कारणं अन्य
स्यानेकत्वात् नैव द्विगोरनेकत्वात् कस्मा।
न्न हि द्विगवर्थसमुदायस्य समाहारग्रह।
णं चन हितप्रतिषेधार्थम् न हितार्थो हि
अत्रस्य माभूत् पञ्चकपाली पञ्चकपाला
इति किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं
परिसमाप्यते प्रस्तादेवचोदितं परिहा।
तं च अपरग्राहेन वा समाहारैकत्वात् न
वा योगविभागो वार्थः किं कारणम् स।
माहारैकत्वात् एकोऽयमर्थः समाहारो ना
मत स्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति इदं तु।
अप्राणितूर्यसेनाङ्गानांतत्स्वोपदान्तर।
ग्रहणं प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्स्वोप।
दोऽन्तरपदग्रहणं कर्त्तव्यम् प्राण्यङ्गानोप्रा
ण्यङ्गैः तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैः सेनाङ्गानां से
नाङ्गैरिति किं प्रयोजनं अतिकरो माभूदि
ति ततो द्विवक्तव्यम् नवक्तव्यं योगविभा।
गात्सिद्धं योगविभागः करिष्यति प्राण्य
ङ्गानाम् ततस्तूर्याङ्गानां ततः सेनाङ्गाना।
मिति सम द्विगो योगविभागः कर्तव्यः नक
र्तव्यः प्रत्येकमयं शब्दः परिसमाप्यत इति
अनुवादे इहकस्मान्न भवति वेदनकद।

कालापाः वर्धतेकठकालापाः स्थेणोः
स्थेणोः मिमिवक्तम् एकमपितिष्ठंत्कठ
कालापाद्दैत्यत्रापिप्राप्नोति अध्ययनयोश्चे
तिवक्तव्यं उदगाः कठकालापं प्रत्यष्ठात्
कठकौथुमम् उदगात्मौदपैप्पलादम् वि
शिष्टः ग्रामाग्रामाः इत्यत्रानगराणामिति।
वक्तव्यं इहमाभूत् मथुरापाटलिपुत्रं
म् उभयतश्चग्रामाणांप्रतिषेधोवक्तव्यः
शौर्यंचकेतवतंच शौर्यकेतवते जाम्ब
वशालूकिन्यौ क्षुद्रजंतवइत्युच्यते
केक्षुद्रजंतवः नकुलाजंतवः क्षुद्रजंतवः
यद्येवंयूकालिक्षं कीटपिपीलिकम् द
शमशकमितिनसिध्यतिएवंतर्ह्यन
स्थिकाः क्षुद्रजंतवः अथवायेषांस्वंशो
णितंनास्तितेक्षुद्रजंतवः अथवायेषांस
हस्रेणाञ्जलिः पूर्यतेतेक्षुद्रजंतवः अथ
वायेषांगोचर्ममात्रंराशिंहन्यमानंनपतितं न
भवतितेक्षुद्रजंतवः अथवानकुलपर्यन्ता
क्षुद्रजंतवः येषांच किमर्थः चकारः पा
त्रकार्थः येषांविरोधः शाश्वतिकस्ते
षांद्वंद्वएकवचनमेव यथास्यात् यदन्यत्
प्राप्नोतितन्माभूदिति किंचान्यत्प्राप्नोति

श्री·
महा·
भा·
३८५

पशुशकुनिद्वंद्वे विरोधिनांपूर्वविप्रतिषि
द्धं इतिवक्ष्यामि सपूर्वविप्रतिषेधेनपदि।
नवोभवति शूद्राणाम् अनिरवसितानामि।
त्युच्यते कुतोनिरवसितानाम् आर्यावर्ताद।
निरवसितानाम् कः पुनरार्यावर्तः। प्राग।
गदर्शनात् प्रत्यक्कालकवनात् द।
क्षिणेनहिमवन्तमुत्तरेणपारियात्रम् य
द्येवंकिष्किंधगब्धिकं शकयवनंशौर्य
क्रौञ्चमितिनसिध्यति एवंतर्ह्यार्यनिवा
सादनिरवसितानांकः पुनरार्यनिवासः
ग्रामोघोषोनगरंसंवाहइति एवमपिय
एतेमहान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तरेचण्डाला।
मृतपाश्चवसन्ति तत्रचण्डालमृतपाइतिन
सिध्यति एवंतर्हियाज्ञात्कर्मणोनिरवसि
तानां एवमपितक्षायस्कारम् रजकतन्तु।
वायमितिनसिध्यति एवंतर्हिपात्रादनि
रवसितानांयैर्भुक्तेपात्रंसंस्कारेणशुध्य
तितेनिरवसिताः गवाश्वप्रभृतिषु
यथोच्चारितंद्वन्द्ववृत्तंद्रष्टव्यं गवाश्वंगवैडकं
विभाषा वृक्षप्रकृतिः फलस्यैनावनस्प।
तिमृगपाक्षितत्क्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् द
द्वेविभाषाएकवद्भवति वृक्षप्रकृतिरिति

वक्तव्यं पालवदरामलकानि वदरामल।
कम् सेना हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः मवस्था।
नि प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः मृगरु
रुपृषतं रुरुपृषताः शकुनिहंसचक्रवाकम्
हंसचक्रवाकाः व्यञ्जने पूपकालिन्तम् पा।
कालिन्ताः धान्ये व्रीहियवं व्रीहियवाः ति
लमाषम् तिलमाषाः तृणे कुशकाशम्
कुशकाशाः किंप्रयोजनम् बहुप्रकृतिरे
वयस्तत्र यथास्यात् क्रमाभूत् वदराम।
लके किंपुनरनेन याप्राप्तिः सानियम्य।
ते आहोस्विदविशेषेण किंचातः यद्यने
नयाप्राप्तिः सानियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ।
जातिरप्राणिनामिति नित्योद्वन्द्वैकवद्भा।
वः प्राप्नोति यथाविशेषेणानदोषोभवति
यथानदोषस्तथास्तु पशुशकुनिद्वन्द्वे वि।
रोधीनां पूर्वविप्रतिषिद्धं पशुशकुनिद्वन्द्वे ये-
षांचविरोधः शाश्वतिकः इत्येतद्भवति।
पूर्वविप्रतिषेधेन पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावका
शः महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः हंसचक्र
वाकम् हंसचक्रवाकाः येषांचविरोधः
शाश्वतिकः इत्यस्यावकाशः ब्राह्मणश्र
मणम् इहोभयंप्राप्नोति वाकोलूकं श्व

सृगालम् येषांचविरोधः शाश्वतिकइत्येतन
द्भवति पूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः उक्तंचका
रकरणस्यप्रयोजने येषांचविरोधः शाश्वति
केत्वेषांद्वन्द्वएकवचनमेवयथास्यात् यद
न्यद्यासोतितन्माभूदिति अश्ववडवयोः
पूर्वलिंगतायाः पशुद्वन्द्वेनपुंसकम् अश्वव।
डवयोः पूर्वलिंगतायाः पशुद्वन्द्वेनपुंसकंभव
ति विप्रतिषेधेन अश्ववडवयोः पूर्वलिंगस्या
वकाशः विभाषापशुद्वन्द्वेनपुंसकं यदान
पुंसकस्यावकाशः अश्ववडवौ पशुद्वन्द्व।
स्यावकाशः अन्यपशुद्वन्द्वाः महाजोरभ्र।
म् महाजोरभ्राः पशुद्वन्द्वनपुंसकयोरुभयंप्रा।
मोति अश्ववडवं पशुद्वन्द्वनपुंसकंभव।
ति पूर्वविप्रतिषेधेनमतन्हि पूर्वविप्रति
षेधेन मतन्हि पूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः
नवक्तव्यः प्रतिपदविधानात्सिद्धं प्रतिप
दमन्वनपुंसकं विधीयते अश्ववडवपूर्वो
परइति एकवचनमनर्थकं समाहारक
त्वात् एकवचनमनर्थकं किंकारणं स
माहारैकत्वात् एकोयमर्थः समाहारोना
म तस्यैकत्वादेकवचनंभविष्यति इदंत
र्हिप्रयोजनं एतज्ज्ञास्यामि इहनित्योवि

ण्यैरिह विभाषेति नैतदस्ति प्रयोजनं आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो द्वन्द्वो विभाष
या एकवद्भवतीति यदयं तिष्यपुनर्व
स्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नि
त्यमिति बहुवचनग्रहणं करोति इ
दं तर्हि प्रयोजनं नपुंसकमिति वक्ष्यामि
एतदपि नास्ति प्रयोजनं लिङ्गमशिष्य
ं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति नतर्हीदानी
मिदं वक्तव्यं वक्तव्यं च किं प्रयोजनं सर्वत्र
नियमार्थमनर्थकं चवचाभिचारार्थं विभाकि
मशाल्दृशामुपपदं पाणिपादाः नैतदस्ति
प्रयोजनं इहैकवद्भावश्चारभ्यते नचैकः
प्रसङ्गोपदस्य प्रयोगे स्यात् एवं तर्हि व्याप
यासमुच्चयार्थाभावोप्यारभ्यते बहुव्री
हिरपि न यदा तावदेकवचनेन द्वाव्यापी
भावो वस्तु ज्ञाते एकार्थस्य कार्यमेति
यदा बहुवचनेन तदा बहुव्रीहिरनप्रयोज
नं बहुत्वस्य च कथ्यते इति तत्पुरुषः किं
मर्थमिदमुच्यते संज्ञायां कन्थोशीनरे
ष्विति वक्ष्यति तदा तत्पुरुषस्य नञ्समा
सस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति नैतद
स्ति प्रयोजनं नहि संज्ञायां कन्थानञ्शी

नरेषु तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो
वास्ति उत्तरार्थं तर्हि उपज्ञोपक्रमं तदा
द्याचिख्यासायामिति वक्ष्यति तदा तत्पुरुषस्य नञ्
समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ए
तदपि नास्ति प्रयोजनं नह्याद्याचिख्या
यां तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो
वास्ति उत्तरार्थं तर्हि सभा राजामनु
ष्यपूर्वा शाला चेति वक्ष्यति तदा तत्
पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा
मा भूदिति नहि सभा नो शालायां तत
त्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति।
इदं तर्हि प्रयोजनं विभाषा सेनासुराच्छा
याशालानिशानामिति वक्ष्यति तदा त
त्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा
मा भूदिति तत्पुरुष इति किमर्थं दृढ
सेना राजा भुजिति किं परमसेना परमः
कर्मधारय इति किमर्थं परसेना उ
त्तरसेनेति परवल्लिङ्गं किमर्थमिदमु
च्यते द्वन्द्वे तत्पुरुषयोः पूर्वपदार्थप्रधानः तत्र
कदाचित्पूर्वपदस्य लिङ्गं तत्समासे
स्यात् कदाचिदुत्तरपदस्य लिङ्गं तत्समासे चोत्तरप
दस्यैव यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा स्यादिति

तस्मान्नैवमायत्नेन सिध्यतीति परवल्लिं
गं द्वंद्वतत्पुरुषयोरेवमर्थमिदमुच्यते
तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति यः पूर्व
परार्थप्रधानः देवकृततस्यपरवल्लिंगं
परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्रा
प्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः
परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्रा
प्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो
वक्तव्यः प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः
अलंपूर्वं अलंजीविकायै अलंजीविकः
गतिसमासः निष्कौशाम्बिः निर्वाराण
सिः पूर्वपदस्य च पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो
वक्तव्यः मयूरीकुक्कुटौ यदि पुनरयं तथा
जातीयकं परस्य लिंगं तथा जातीयकंस
मासादन्यदतिदिश्यते समासादन्यदिति
चेदश्ववडवयोश्च लिंगवचनं समासाद
न्यल्लिंगमिति चेत् अश्ववडवयोश्चापोल
ग वक्तव्यः अश्ववडवौ निपातनात्सिद्धम्
निपातनात्सिद्धमेतत् अश्ववडवपूर्वा
परराति उपसर्जनह्रस्वत्वं वा अश्ववोपस
र्जनत्वेति ह्रस्वत्वं भविष्यति इहापि तर्हि
प्राप्नोति कुक्कुटमयूर्यौ अस्तु परवल्लिंग

श्री
महा
भा
३८९

मिति शाहूशाल्मार्थौ परवल्लिंगमिति
शाहूशाल्मार्थ्यावतिदिश्येते तत्रापरिशि
कस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्याश्रवणं भ
विष्यति इदं तर्हि दत्ता च कारीषगंध्या
च दत्ताकारीषगंध्यौ दत्ता च गार्ग्याय
णी च दत्तागार्ग्यायण्यौ क्रोष्टुः क्रोष्टा च
सैकाजन्तः तस्मात्तत्कुर्यावके शाहू
शाल्मार्थ्यावतिदिश्येते इति न चेवोक्तं स
मासादन्यल्लिंगमिति चेदश्ववडवयोश्च
लिंगवचनमिति परिहृतमेतत् निपात
नात्सिद्धमिति अथवा नैव विज्ञायते प
रस्यैव परवदिति कथं तर्हि तथाजातीयकं
परस्य लिंगं तथा जातीयकं समासस्या
तिदिश्यते अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्य
ते प्राप्ता दिग्विकथं प्राप्ता दिग्विचैकादेशि
ग्रहणात्सिद्धं द्वंद्वैकदेशिनोरिति वक्ष्या
मि तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं
एकदेशिसमासो नारभ्यते कथमर्ध
पिप्पलीति समानाधिकरणो भविष्य
ति अर्धं च तत्पिप्पली चार्धपिप्पलीति न।
सिध्यति परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति
अविषयेत्वेकदेशिसमासप्रारभ्यमा

णः षष्ठीसमासं बाधते इष्यते षष्ठीसमा
सोपि तद्यथा ब्रह्मणार्थं पयो भवति ग्रा
मार्थं मयालब्धमिति एवं पिप्पल्यर्थ
मिति भवितव्यं कथमर्धपिप्पलीसमा
नाधिकरणो भविष्यति यथा वाकादयः
पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यं अववाकः श
ववाकः अर्धर्चं शाणमर्द्धिनाभ्यामर्द्धेन
पुंसकं वक्तव्यं शाणार्द्धं मृदिनार्द्धं प
थ्यः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यं चतुष्पथ
मृविपथं द्विगुश्च द्विगुश्च समासो नपुंस
कलिङ्गो भवतीति वक्तव्यं पंचगवं दश
गवं अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्य
त इति वक्तव्यं पंचखट्वे दशखट्वे पंचख
ट्वी दशखट्वी आवन्तो वा लोपश्च वा स्त्रियां भा
ष्यत इति वक्तव्यं पंचतक्षं पंचतक्षी दश
तक्षं दशतक्षी पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्त
व्यः पंचपात्रं द्विपात्रं त्रिभुवनं अर्धर्चाः
अर्धर्चा इति वक्तव्यं अर्धर्चम् गोमयः गो
मयं कषायः कषायं कार्षापणः कार्षा
पणं शरकः शरकं सततं हि तथा निर्देशः
कर्तव्यः न कर्तव्यः बहुवचननिर्देशाद
र्धर्चादय इति विज्ञास्यते इदमन्वादेशस

श्री
महा
भा
३५०

मानाधिकरणग्रहणं अन्वादेशसमा।
नाधिकरणग्रहणं कर्तग्रहणं कर्तव्यं
किं प्रयोजनं देवदत्तं भोजयैनं च यज्ञ
मेशार्थं इदमाभ्यां देवदत्तं भोजय इमे
च यमेदत्तं अन्वादिश्यकथितानुक
थितमात्रे अन्वादेशस्य कथितानुकथित
मात्रे इष्टव्यं हेथवित्तानीयात् इदमाक
थितमिदमेव परावकथ्यत इति नराचा
र्यमवुदृदमा नाचेष्टे अन्वादिश्यकथि
तानुकथितमात्र इष्टव्यमिति अथ किम
र्थमन्वादेशः क्रियते न लोपादिषिदिमो
ऽदात्तो मादेशे रूपे वाच्यते न यात्रायामा
सिद्धत्वेन भवितव्यं अन्याः सर्वा हलादा
यो विभक्तयः न चैतद्धलोपकृमेकेवल
मनुदात्तमात्रं वक्तव्यं ग्रन्तउत्तरपदमिति ग्रा
देशवचने साच् कार्यं शाकटकस्यापीद
मन्वादेशार्थं यथा स्यात् इमकाभ्यां कायाः।
भोसाचिरधीना अथाश्वाभ्यामहरवधी।
ने अक्रियमाणे हलोपस्य विषयो भव
ती तल्लोपस्य प्रसज्येत नैवाम्भस्य विकारव
चनानर्थकत्वात् नवा वक्तव्यं किं कारणं
अन्नस्य विकारवचनानर्थक्यात् अकार

स्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा
तेरणापि शिकरणं सर्वादेशो भवति प्र
थंवन्नादेशप्रतिषेधार्थं अर्थवत्तप्रका
रः स्याकारवचने कोर्थः आदेशप्रतिषे
धार्थं यथकादेशा आम्नवेतिनदत्तायना
र्थं तद्यथा मेराजिसमः क्काविति चका
रस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा
वृः स्वारादयोवाध्येतेतस्मात्क्विकरणे त
स्मात्क्विकरणं कर्तव्यं नकर्तव्यं प्रतिनिर्दि
तिदेशोयं प्रथमाशेषेन कालमात्र सर्वादेशा
भविष्यति अथवाविचाल्य हि नल्लोपा
नानदेशकजसनसूपने यतरे किमर्थं
नबस्मारन्वदाननमचाते इत्यानामाभ्नुता
मिति नैतदस्ति प्रयोजने लिन्स्वेरकृतेनि
त्यानः यतरः अन्नदानन्नेनसिद्धं इदमिह
सप्रत्यये अन्नदानन्ने क्रियते लिन्स्वरइ
ति किमचकर्तव्यं यरत्वालिन्स्वरइतिनि
त्यमन्वदानत्वं कृतेपि लिन्स्वरेण प्राप्नोतीति कृ
तेपि अचन्नित्वादन्नदानन्नकृतेलिदर्थं
मदानभावित्वमस्तीति कृत्वा यथा प्रामः
प्रत्ययस्वरः प्रसज्यते तद्यथा गोधावेदस्त्रहृदा
देकः इतिलोपकृतेलिति सर्वमदानभावे

ग्री
महा
भा

३५८

नास्तीति कृत्वा यथा प्रामः प्रत्ययस्वरो भ
वति तस्मात्तयोरन्नदानत्वं वक्तव्यं अ
स्मिन्नवारन्नदानन्ने कृते लिति स्वंमद
नभाविनास्तीति कृत्वा द्वितीयः कस्मा
यमेन द्विशादिविधीयते यतरः प्राप्नोति
इदमोपि द्विष्यति नेदिदमोत्रहणे कृते
ऽयं प्रकृतमनुवर्तते कथं कृतं इदमो
न्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादाविति च
हितस्वर्तते एतस्मान्नलोपादनदात्वा
विदमसेति इदमोपि प्राप्नोति नैषदोषः
सेवयमनुवर्तिष्यते इदमोन्वादेशेशन्
दात्तस्तृतीयादौ यतस्वनसोस्मा चा
न्वदान्तो विदमोन्वादेशोनस्तृतीयादौ वच
भक्तीनतो द्वितीयादौ स्वेनः इदमःप्रत
देश स्तृतीयादाविति निवृत्तम अथ मेद
कया तयोपि कार्यभवति तद्यथा मेरु
काउन्नत उन्नमपरा कृतितदर्पिका।
गः अथ वैकयोगः करिष्यते इदमो
न्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावृत इस
तेसोस्य चानुदात्तावितिन ततो द्वितीया
टौस्वेन इदमपतदस्यु अथ वानुवर्तते
चनामविभयः नचानुवर्तनादिवभव

ति किं तर्हि यत्नात् अथवोभयनिर्हते
न दापेदिष्यामहे पदादिनि ङमके
कवचने पदादिनि ङमकेकवचने
कर्तव्यं एतत्केउस्मानयप्रत्तालयन्
त यद्येन क्रियते एनोसवर्णव्यः काद्
पसिद्धिः प्रत्यापने प्रत्यापनोप्रत्याप
नात् सदायेनेनसिद्धं यद्यवमनच्छित
केनसिध्यतिएतक्किनकरतिनप्राप्नो
ति यथालक्षणमप्रयुक्ते आर्धधा ज
ग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सतितस्मि
न्विधानं जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वा
त् सतितस्मिन्नार्धधातुकेजग्ध्यादिभि
र्भवितव्यं किंचातोयत्सतिभवितव्यं न
नेत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः तत्रोत्सर्गलक्ष
णकार्यप्राप्नोति तस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः
भव्यः प्रवेयः आप्लाव्यमिति तस्मिन्नेव
स्मितप्रत्ययेप्रतिषेधादेशाइतिएतनः
प्रवणप्रसज्येत नैषदोषः सामान्याश्र
यत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः सामान्याश्रय
माणोविशेषानाश्रितो भवति तत्रार्धधा
तुकसामान्यजग्ध्यादिषुकृतेषुप्रत्ययतः
प्रत्ययः प्राप्नोति सतनोभविष्यति सामा।

श्री
महा
भा
३५२

न्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुव
र्णकारान्ताण्णिलोपः प्राप्नोति लव्य
पवे आर्धधातुकसामान्ये गुणेकृतेपि
प्रत्ययसामान्ये चवान्तादेशेह्लेलनादिति
णत्वप्राप्नोति इह चरित्वा पित्वमिति
आर्धधातुकसामान्ये आकारलोपे हले
नादिति णत्वप्राप्नोति पौर्वापर्याभावा
त्सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः
नेह्यैौर्वापर्यमस्ति सिद्धेत्सार्वधात
कप्रतिषेधात् सिद्धमेतत् कथमविशे
षेण जग्ध्यादिन् कासार्वधातुके प्रतिषे
धं वक्ष्यामि हन्तेर्नहि भिधत्ते यथानाम
मेवास्तु ननु चोक्तं जग्ध्यादिष्वार्धधात
काश्रयत्वात्सतितस्मिन्विधानमिति प
रिहृतमेतत् सामान्याश्रयत्वाद्विशेष
स्यानाश्रय इति ननु चोक्तं सामान्याश्रय
त्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णका
रान्ताण्णिलोपप्रसंग इति नैष दोषः
वक्ष्यति तत्र अनुदात्तस्य वोजन्मजेरभू
तस्वैमाज्ञादेरपिप्राप्स्यात् यदप्युच्यते
पौर्वापर्याभावात्सामान्येनानुपपत्तिरि
ति अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येनपौर्वा

पर्यैमास्तीति असन्निपोर्वापर्यैविव
यसममीविज्ञास्येत आर्धधातुकवि
षयइति आर्धधातुकविषयएवज
ग्ध्यादिभ्यकृतेषयोपतः प्रत्ययः प्राप्नो
तिसन्नेनाभविष्यति अथवार्धधातु
कानितिवक्ष्यामि कात्वार्धधातुका
स्तुकित्सुकित्सु धृटिध कृत्तिघसे
त्रासप्रदीर्घप्रहणं किमर्थं नतिकि
तोत्येवसिद्धं लुप्तिकृतेनप्राप्नोति इट
मिहसंप्रधार्य लक्षिपत्ताभादेशाइति
किमवकर्तव्यं परत्वात लघुप्रत्नरंगा।
आदेशः पर्वतहिसिद्धिमनित्यलघुग्रह
णोकतनितन्नापथायाचार्यः श्नेतरंगा
नपिविधीनवहिरंगात्लघुत्वाधनेइति
किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं लघादेश
उपदेशवचनमन्तादिशार्थंवहिरंगल
क्षणात्वादिति वोरपिष्यतितन्नवक
व्यंभवति जागर्तिविविलोपियतरक
स्मात्सिद्धमद्यसिकलीतिविधानात्हि
प्रभतीनस्मरावहिरंगोल्लपभवती।
तिकृतेनइदविहि पक्षपवार्थ्यः जेष्यो।
सिद्धितरमन्वानिकिनोनिलघुत्वेन सो

श्री
महा
भा
३९३

पधस्येतरंगाणोल्लपाभवतिवाधनमि
ति लङ्सनोः चेसल्भावे चुपसंख्या
नं चेसल्भावेप्रतिचिउपसंख्यानंकर्तव्यं
किंप्रयोजनं घ्यारेरोहदित्वप्रतिषेधः इ
तिहिधिप्सति अथ्यातेतः नदोषोभवति
यथानदोषस्तथास्तु आणे शावदिकर
निवक्ष्यदह्यापियथास्यात अध्यगात्
अध्यगरिति णौगमि शावदिकस्येव
अधिगमयतिअधिगमयतः अधिगम
यति सनिच शावदिकस्येव अधिजि
गमिषति अधिजिगमिषतः अधिजि
गमिषति गाङ्लिटि ङित्करणं किम
र्थं गाङ्स्थानेवप्रकरणाविशेषणार्थं क
विशेषणार्थः गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्।
ङित्इतिगाङ्कुटादिभ्योञ्णिदङिच्चस्या
नेभ्याादेशस्यापिप्रसज्येत ज्ञापकंवासा
नेवंयस्यादेशवचनेरूपाभावस्य अ
थवापस्य्ज्ञापयत्याचार्यः सानेवयस्य
देशाश्च कार्यंनभवतीति किमेतस्यज्ञा
पनेप्रयोजनं प्रयोजनंवचहिङ्ख्योत
निल्यमात्तनेपदे नभवतीति लङः शाकट
शायनस्य एव प्रयोजनं पंचमानेयजमानः इ

नस्येत्येतेनभवति प्रत्येरनाकौप्रयोज
ने नेरनः कारकः नेरनाकारिकाङ्गी
लक्षणोऽपि एवमोष्ठामनः मेधावर्तथ
म्यात्मकत्वः प्रत्ययनिर्व प्रकरवं प्रत्यय
मिदमच्यते मेरितिपिसिपामितिच
कव्ये इहापियथास्थानेवदेवेय प्रथा
न्तापनस्यमेतिप्रयोजनानि मेलिहोषा
समादोषाभूयांसोवा तस्मान्न्यायेनेन
न्तापेनेन कथयानिप्रयोजनानिनेतानि
मेति इहनाकवित्तिः व्योजिनिकरण
मामथ्याद्विभाषात्मनेपदंभवति लङः
शानच्शानच्चाविति वृतपनानस्ववृत्ताना
मेवात्मनेपदानामेवभवतीति प्रत्येरना
कोविति वक्ष्यामि म्लेच्छप्रत्येरनाम्सि
कत्वादिति चक्रिडः किमर्थंकशादि हो
ह्वितावपादिः चक्रिडः क्रोडव्योजो च
क्रिडः व्योजिनिकशादिः वपादिश्वाव
शादिको प्रयवावेपादिर्भविष्यति के
नेदानीकशादिर्भवति चर्चेव प्रत्यवाव
पादिः कथं प्रसिद्धशास्यवचनेविभा
षा प्रसिद्धाधिकारेसामविभाषायतेवा
कव्ये किंप्रयोजनं प्रयोजनेसाप्राप्व्येउ

श्री
महा
भा
३५४

ज्विपिः सोप्रत्ययोऽस्तियोपयलक्षणात्व
ज्जनभवति निष्ठानत्वेत्राख्यानेत्राख्यो।
नस्तिनिष्ठानत्वेनभवति कविधिः प्रत्य
ने पुंवत्त्वानमिति कविधिर्नभवति णत्वं
पर्याख्याने पर्याख्यानमितिणत्वेनभव
ति संख्यानत्वं नमःख्याने नमःख्याचष्टे इति
मेस्थानत्वेनभवति वर्जनेप्रतिषेधः वर्जने
नेप्रतिषेधोवक्तव्यः प्रथमत्वसाः प्रमन
योऽसप्रसनयोऽस्त्रितिवक्तव्य रवसाः वि
वक्षणः प्रपरवादह वकलेभणितिवक्त
व्ये सकिमिदंभणितिमेसाकेरसोऽयह
णे किंप्रयोजनं प्रत्ययवर्थेकमात्रविव
क्षणानिवार्थं प्रत्ययम वर्थेकम नाचं
पपवियक्षणाप्रतिरेतिष्टेतीति प्रजेः
वजर्पोः प्रतिषेधेकाच्युपसंख्यानं च
जयोः प्रतिषेधेकाच्युपसंख्यानेकतेव्यम
इहापियथास्यान समजनं समजेति
तवहीवक्तव्यं नवक्तव्यं प्रत्यीयेवभवि
ष्यति कथमयीतिनेदंप्रत्ययग्रहणं किं
तर्हि प्रत्याहारग्रहणं कस्तिर्हिविष्टानोऽप्र
त्याहारः प्रत्ययेकारात्प्रभृत्यायरः पका
रात यदिप्रत्याहारग्रहणं सर्वोनिर्नमिष्य

ति एवं तर्हि नैवार्थ उपसंख्यानेन ना
प्यञ्चपोर्विप्रतिषेधेन इदमपि च सिद्धं
ष्यात् वालिसीनिततावरुणामिश्रजेवा
भवतिव्यवस्थितविभाषा वेतितेनेह
भविष्यति प्रवेता प्रवेते प्रवीतारश्यः स्म
वीति वितिव इहचनभविष्यति समाजः
उदजः समजनं समज इति तथाप्ययम ।
ष्ठः इदमपि सिद्धम्भवति प्राजितेति किंच
भो रश्यतनपनरूपं वाहमिष्यते एवं हि कि
श्चिद्वैयाकरणआह को स्य रथस्य प्रवे
तेति सूतआह आयुष्मन्न प्राजिते
ति वैयाकरणआह अपशब्द इति सू
तआह प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियो नेष्टिज्ञ इ
ति इष्यत एतद्रूपमिति वैयाकरणआह
अहो खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहे इति
सूतआह न खलु वेः सूतः सुवतेरेव सूतः न
स्माय दिकुत्सा प्रयुक्ता स्यान् स्यूतेनेति भवि
तव्यं न तर्हिदानीं वायावितिवक्तव्यं व
क्तव्यं च किं प्रयोजनं नेयं विभाषा किं
तर्हि वादेशो विधीयते वा इत्येष आदेशो भ
वति प्रजनो यो पर तः वायुरिति एतत्
त्रि अणिञोः लुकि तद्राजाद्युवप्रत्यय

श्री
महा
भा
३५५

स्योपसंख्यानं कर्तव्यम् वैथिः पिता ।
वैथिः पुत्रः अपर आह अणिञोर्लुकि
क्षत्रियगोत्रमात्रात् युवप्रत्ययस्योपसंख्या
नं कर्तव्यं जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः
अपर आह अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्र
त्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यं इदमपि सिद्धं भ
वति भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्रः
कार्णखरिकः पिता कार्णखरिकः पुत्रः
॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमु
निविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीय
स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निक
म ॥ ॥ तद्राज तद्राजादीनां लु
कि समासबहुत्वे प्रतिषेधः तद्राजादीनां
लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः प्र
यो वाङ्ग एषान्त इमे प्रियवाङ्गा इति कि
मुच्यते समासबहुत्वे प्रतिषेध इति यद
तिनैव चेत्कृतं बहुत्वमित्युच्यते न चात्र ते
नैव कृतं बहुत्वम् भवति वै किंचिदाचार्या
क्रियमाणमपि चोदयति तच्चावक्तव्यम्
तेनैव चेत्कृतमिति समासबहुत्वे वा प्रति
षेधो वक्तव्य इति अबहुत्वे लुग्वचनम् अ
बहुत्वे च लुग्वक्तव्यः अतिक्रान्तः अङ्गान्

अंगाः बहुवचनेपरतोयल्लुक्नः पा
वंकनावोच्यते किमर्थंपुनरिदमुच्यते
नवहुवचनस्यैवसिद्धम् बहुवचनस्यो
च्यते नचात्रबहुवचनंपश्यामः प्रत्यय
लक्षणेनभविष्यति तत्समतानस्मि
न्नित्प्रत्ययलक्षणंप्रतिषेधः नलुमता
गस्येतिवक्ष्यामि नैवंशक्यं इहहिदो
षःस्यात् पंचभिर्गार्गीभिःक्रीतःपटः
पंचगार्ग्यः इहैवबहुत्वस्यवचने इहै
वबहुत्वस्यवक्तव्यः गर्गवत्सवाजाइति
इहत्वस्यवक्तव्यः गार्ग्यस्यापत्यंगार्गा
यणः गार्ग्यायणमिति इहचाउइति उदात्त
निवृत्तिस्वरःप्राप्नोति सिद्धंतुप्रत्ययार्थ
बहुत्वेलुग्वचनात् सिद्धमेतत् कथं
प्रत्ययार्थबहुत्वेलुग्वक्तव्यः यदिप्रत्य
यार्थबहुत्वेलुग्वक्तव्यः यदिप्रत्ययार्थब
हुत्वेलुगुच्यते अस्त्रियामितिवक्तव्यं
इहमाभूत् आंगाः स्त्रियःवांगाःस्त्रिय
इति यस्यबहुवचनेपरतोलुक् तस्य
ईकारेव्यवहितत्वान्नभविष्यति यस्या
पिबहुवचनेपरतोलुक्नाप्यस्त्रियामिति
वक्तव्य आवन्त्याःस्त्रियःसौवीर्यःस्त्रि

य इति एवमर्थंनवक्तव्यं अत्रापिचापाय
वधानात् एकादेशेनास्तिव्यवधानात्
एकादेशः पूर्वविधौस्थानिवद्भावव्यव
धानमेव इहचबहुत्वलुग्वक्तव्यः गर्गव
त्सवाजाइति गोत्रस्यबहुलोपिनोबहुवच
नांतस्यप्रवृत्तौद्व्यकपावलुक् गोत्रस्यब
हुत्वलोपिनोवचनांतस्यप्रवृत्तौद्व्यचःपा
ल्लोप्यवक्तव्यः विदानामपत्यमाणवके
वैदौ विदानामपत्यंमाणवकोवैदः कि
मर्थम् नाचीमेबालकमिद्धः अचीत्युच्य
ते नचात्राजादिंपश्यामः प्रत्ययलक्षणे
नास्तिवर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणम्
एकवचनद्विवचनांतस्यचप्रवृत्तौबहुत्व
लोपाप्रतिवक्तव्यः वैदस्यापत्यंबहवोमा
णवकाः वैदयोरपत्यंविदाः अत्रापिबहुत्व
यत्रापिबहुष्वित्युच्यमानेलुक्प्राप्नोति मा
भूदेवं अत्रजेनयद्बहुष्वितिवक्ष्यति नै
वंशक्यं एवहिदोषःस्यात् काश्यपप्रति
कृतयः काश्यपाइति ततोयमाह यस्य
प्रत्ययार्थबहुत्वेलुक् इहैवबहुत्वस्यवचा
नमित्यस्यपरिहारः नवासर्वेषांद्वंद्वे
बह्वर्थत्वात् नवैषदोषः किंकारणम् स

तेषांद्वंद्वेवहुर्थत्वात् सर्वाणिद्वंद्वेवहुर्था
निभवंति कथंयुगपदधिकरणवचने
द्वंद्वोभवतीतिततोयमाह यस्यवहुवच
नेपरतोलुक् यदिसर्वाणिद्वंद्वेवहुर्था
निभवंति आहमपीदमचोद्यं चोद्यद्वंद्वे
वहुष्वलुग्वचनमितिसमासोपितत्रसर्वो
वहुवचनंपरंभवति लुक्किंकृतेनस्या
मोतिप्रत्ययलक्षणेनभविष्यति नलु
मतांगस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः
नलुमतांगस्येतिवक्ष्यामिनत्वेवाक्तमिह
हिदोषस्यात् पंचभिर्गार्गीभिः क्रीतःपं
चगार्ग्यः दशगार्ग्यइतिरूपमेवैतत्स्या
द्धीनम् पंचगार्ग्याः दशगार्ग्याः इष्यतेचभ
वितव्येनयदेतदपरमचोद्यंचोद्यम गार्ग्या
यणम् गार्गीमयं अत्रापिवहुवचनेस्या
लुगिंद्वं कथंसमर्थानांहिदृश्यतेसाम
र्थ्यंचसर्वेनेन ततोयमाह यस्यप्रत्यया
र्थवहुत्वेलुक् यदिसमर्थानांहितस्यप्र
यते अहमपीदमचोद्यंचोद्यंगार्ग्यस्यवहु
ष्वलोपितेनवहुवचनान्तस्यग्रहणोभवत्या
वालगीति यस्मादपिवहुवचनेपरतोलु
कृतेनाप्यत्रालुग्वक्तव्यः तस्मादपितत्रव

श्री
महाभा:
३५०

हुवचनेपरंभवति ननुचाचीत्यवलकमि
हि: अधीत्युच्यते नचात्राजादिप्रत्ययामः
प्रत्ययलक्षणेन ननुचोक्तंवर्णाश्रयेनास्ति
प्रत्ययलक्षणमिति यदिवाकानिचिद्
वर्णाश्रयाण्यपिवर्णाश्रयाणिप्रत्ययलक्षणेनभ
वंति तथाचेदमपिभविष्यति अथवावि
शेषणंलुक्समुक्तापालिनेतिवक्ष्यामि
ययविशेषणंलुक्समुक्तापलिनेत्युच्यते
विदानामपत्यंवहवोमाणवकाविदाः अ
त्राप्यलुक्प्राप्नोति अस्तत्रकेपिचवहुत्वे
वर्तमानस्यलुक्भविष्यति पुनर्लुक्
कस्मान्नभवति समर्थानांप्रथमस्येत्यु
च्यते नचैतत्समर्थानांप्रथमंगोत्रप्रत्यया
न्तं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तं अथपुनश्चेतदे
वविज्ञेयं अविभक्तिकास्त्रिका वर्त्मिरूपकप
पिका अयवगीरमिवत् ज्ञातत्राथिकि
केष्वेवमर्थम् भर्गभार्गविकाग्रहणंवा
नियमार्थं भार्गभार्गविकाग्रहणंवाक्रि
यते नानियमार्थंभविष्यति यत्रैवद्वि
तीयमर्थंभविष्यति यत्रैवद्वितीयमर्थ
मुपसंक्रान्तस्यालुक्भवति यदप्युच्यते
एकवचनद्विवचनान्तस्यग्रहणोवहुष्वलो
पोप्रतिवक्तव्यइतिमा भूदेवं अमीव।

हृपिति अजेतं यद्बहुषु वर्त्तते यद्बहुष्विधेयो।
वेभविष्यति नवेचोक्तमिमिहहिदोषः।
स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाश्च
ति लौकिकस्यतस्यगोत्रस्यग्रहणान्नैव।
नलौकिकंगोत्रम् यस्यपुनर्बहुवचनेनपरेनालु
क् समासबहुत्वेनैनप्रतिषेधावक्तव्यः नै
नैवचेत्कृतेनबहुत्वमितिवक्तव्यं यस्यपुन
र्योर्थबहुत्वेलुक् तेनास्त्रियामितिवक्त।
व्यम् षष्ठ्यन्तबहुवचनेनपरेनालुक् समासब
हुत्वेनैनप्रतिषेधावक्तव्यः नैनैवचेत्कृतेना
बहुत्वमितिवावक्तव्यम् यस्यपुनर्योर्थ।
बहुत्वेलुक्तेनास्त्रियामितिवक्तव्यम् य।
स्यबहुवचनमेपरेनालुक् तस्यायमपि
कोदोषः अत्रयःस्वदात्तनिहन्तिस्वरः।
प्राप्नोति तस्मात्सयार्थबहुत्वेलुगिति
षपञ्चजायात अथेहकथंभवितव्यं।
गार्गीचवात्स्यश्च वाजप्यश्चेति यदितावद
स्त्रीविधिनाश्रीयतेस्यपत्या स्त्रीतिकृत्वा।
भवितव्यंलुका अथस्त्रीप्रतिषेधेनाश्री
यते अरूपत्रस्त्रीतिकृत्वाभवितव्यंप्रति
षेधेनकिंपुनरत्रार्थसन्तत्वे देवातानमुहे।
ति अथयोलोप्यलोपिनोःसमासः कथन
उभवितव्यम् उभयथाहष्यने पारहंस्क

श्री० महा० भा० ३५८

श्री० महा० भा० ३५५

नकारमोश्चवत्साग्रायणोभनोदात्तस्वरि।
नोश्चयमगार्ग्यगालवकाश्यपानामिति
यज्ञेशस्य यज्ञादीनामेकद्वयोर्वातत्पुरु
षेषष्ठ्याउपसंख्यानं यज्ञादीनामेकद्व।
योर्वातत्पुरुषेषष्ठ्याउपसंख्यानंकर्त्तव्यं
गार्ग्यस्यकुलंगार्ग्यकुलं गार्गकुलंवा
गार्ग्ययोःकुलंगार्ग्यकुलंगार्गकुलंवा
वैदस्यकुलंवैदकुलंविदकुलंवा यज्ञा
दीनामितिकिमर्थम् औपगवस्यकुलंऔपग
कुलं एकद्वयोरितिकिमर्थम् गर्गाणां
कुलं गर्गकुलं तत्पुरुषइतिकिमर्थं गा
र्ग्यस्यसमीपमुपगार्ग्य गार्ग्यकुलंगार्ग।
कुलंवा वैदस्यकुलं वैदकुलंषष्ठ्याइति।
किमर्थम् परमगार्ग्यःबहु किमर्थंसमु
च्चयः शाल्वचभरतेष्वच आहाखित्याक।
ग्रहणंभरतविशेषणाम् प्राच्यायभरत।
इतिकिंचातःसमुच्चयः भरतग्रहणानर्थ
कम् नहिप्राच्याभरताःसन्ति अथप्रा
क्ग्रहणंभरतविशेषणंप्राक्ग्रहणम
नर्थकम् नहिप्राचोभरताःसन्ति यदेवत।
हिसमुच्चयः नत्त्वोक्तंभरतग्रहणमन।
र्थकं नहिप्राच्याभरताःसन्ति कर्त्तव्यंच

किंप्रयोजनं ज्ञापनार्थं किं ज्ञाप्यम् एत
ज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र प्राग्ग्रहणाद्भ
न ग्रहणं न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् इञः प्राचामित्येव भवत्यग्रह
णं न भवति औद्दालकिः पिता औद्दाल
कायनः पुत्रः न गोपा गोपवनादिप्रति
षेधः प्राग्हरितादिभ्यः गोपवनादिभ्यः प्र
तिषेधः प्राग्हरितादिभ्योऽञ् इष्यते हरि
तः हरितादिर्विषयः प्राग्हरितादिभ्यः उ
प किमर्थमिदं उच्यते ह्रदो मा भूदि
ति नैतदस्ति प्रयोजनम् उच्यत एतद्धो
हैम्व एककपिष्ठलाः भ्राष्टकिकापिष्ठ
लयः अत उत्तरं पठति अह्रदस्य निह्रदाधि
कारनिवृत्त्यर्थम् अह्रदस्य चोत्ते ह्रदाधि
कारनिवृत्त्यर्थम् ह्रदाधिकारो निवर्तते
स्मिन्निवृत्ते विशेषणां ह्रदे च ह्रदे च भव
तीति आगस्त्य आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्र
कृतिनिपातनं आगस्त्यकौण्डिन्ययोः
प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यं अगस्त्यकुण्डि
नजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यं
किंप्रयोजनं लुक्प्रतिषेधप्रसङ्गार्थं लुक्
प्रतिषेधेऽहि निवृत्त्याः स्यात् प्रत्ययान्त।

श्री-
महा-
भा-
३९९

निपातनेऽह्यभावः प्रत्ययान्तनिपात
नेऽहि सति ह्रदेरभावः स्यात् अगस्ती
याः कौण्डिनाः यदि प्रकृतिनिपात
नं क्रियते केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भ
विष्यति अधिकारात्प्रत्ययलोपः अधि
कारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति तत्र।
हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यं न कर्त
व्यं योगविभागात्सिद्धं योगविभा
गः करिष्यते आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्
बहुषु लुग्भविष्यति ततः अगस्तिकौ
ण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः
अगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति नैष दोषः य
थापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक् श्लु
णं भवतीति तथा प्रत्ययस्य लुग्भ।
विष्यति अधिकृत्य आदेशः प्रयोगश्चि।
ऊर्णोतिः ऊर्णोतेर्नित्यवत्कथम् इह
मा भूत् सनीस्रंसो दनीध्वंस इति
अभ्यासेनोच्यमाने इह कस्मान्न भ
वति योयूयः रोरुयः विहितविशेष
णं यङ्कारग्रहणं ऊकारान्ता या विहित
इति तत्र हि ऊर्णोतेर्नित्यवत्कथम् न व
क्तव्यम् इहमेव तन्मगृहीते सनीस्र

श्री.
महा.
भा.
४०

सोदनीयस्य इति च भवितव्यमिति गा
तिस्थागापोग्रहणेऽग्रणापिबोग्रहण
म् गापोर्ग्रहणेऽग्रणापिबोर्ग्रहणं कर्त
व्यम् इणो यो गा पा इति वक्तव्यं इह
माभूत् अगासीत् अपायाम् अप
सीदनम् ननु हि वक्तव्यम् इण ग्रहा
णि अत्राविशेषात् निर्देशादवगन्तव्यं ल
ग्विकरणग्रहणमिति पाग्रहणं वा
पिबतेर्वक्तव्यमेवैतत् सर्वप्राय
हणे अलुग्विकरणस्य ननादिज्ञा
ख्यासोरात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् ए
कवचनग्रहणं वा अथ वैकवचने
योन्यासीरिति वक्तव्यम् नत्वावुष्मम्
त्यनस्य इकत्वं अथ वचने ह्यानिष्प्रसंगः
अत्रच्यमाने ह्यत्र स्मिन् तिष्प्रसज्येत
इहापि प्रसज्येत अनतिष्टूयम् अस
निष्टूयम् असनिष्टूयामिति ननु
हि वक्तव्यम् न वक्तव्यम् यद्यपि ताव
दयं अशक्याद्वयापचारः अस्त्येवात्मने
पदमस्ति परस्मैपदमस्त्येकवचन
मस्ति बहुवचनं अयं तु खलु पाशाद्वा
द्वयापचारः आत्मनेपदमेकवचनमे

वतस्मास्य कोन्यः सहायो भवितुमर्हतीति अ
थादन्न आत्मनेपदाद्वैकवचनाद्वेवच न
यथा अस्य गौ द्वितीयेनार्थ इति मा द्वेना
नीयते वास्थान गर्दभ इति ग्रामः ग्रामाल
लोपसेद्धः लोटो रूपसंख्यानं ग्रामाल्लेलो
पलड़ लटो रूपसंख्यानं कर्तव्यं तावा
दे वासो विद्यामर्क्त अस्य भवने विदां कु
र्वन् ननु हि कर्तव्यं न कर्तव्यं लिग्रहणं
ति विनिष्पन्ने यदि निवर्तिष्यते प्रत्यय
मात्रस्य लुक् प्राप्नोति इष्यत एव प्रत्ययमा
त्रस्य आन स्थापने एवं तावद् हजनचाद्रष्ट
ज्ञपनेलिङ्गीति यदि च प्रत्ययमात्रस्य लु
ग्भवति जलपनरूपपन्नं भवति ग्रामंनेभ्यो
णलः प्रतिषेधः ग्रामंनेभ्यो मालः प्रति
षेधो वक्तव्यः ग्रामाः तद्धोकृतायामा
स इति लुक्प्राप्नोति ग्रामंनेभ्यो र्थेवद्धु
हणाम्स्लो प्रतिषेधः ग्रामंनेभ्योर्थेव
द्धुहणान् णलो प्रतिषेधः अनर्थकः अ
निषेधो प्रतिषेधः लुकस्मात्र भवति
अर्थवद्ग्रहणात् अर्थवत्ग्रामणाद्भस्य
ग्रहणं नचैषोर्थवान्ग्रामं ग्रामंनेभ्यो
र्थवद्ग्रहणात्स्नलोः प्रतिषेधः इति चे।

दमः प्रतिषेधः नवक्तव्यः उक्तं वा किमुक्तं ।
सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा
तस्येति किं पुनरयं लगादेशापवादः ल
क आदेशापवादः तिङ् कृताभावस्त ।
तिङ् कृतत्वस्याभावः प्राप्नोति कस्यप
दत्वस्य सुबन्तास्तिङ् सुबन्तं पदमिति पद
संज्ञा न भविष्यति कथं कृत्वा लाश्रयत्वात्
लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकं न तदाश्रयं च
प्रत्ययविधाने लकारः कृत्तत्वस्य कृत्त्वात्
प्रातिपदिकसंज्ञा न तदाश्रयं प्रत्ययविधाने
प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति
सुपोऽश्रवणं प्राप्नोति अव्ययत्वाल्लुग्भ
विष्यति कथमव्ययत्वं कृन्मकारान्त
त्वात् कृन्मेजन्तमव्ययसंज्ञे भवतीत्यव्य
यसंज्ञा भविष्यति स्वरः कथं पचत्कार्यो
चकारस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वात् कृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो भ
विष्यति तथा च निघातो निघातसिद्धिः
तस्मात्तु निघातः सिद्धो भवति नञ्जान्तस
मासप्रसंगः नञ्जान्तसमासः प्राप्नोति न
कार्यां नञ्स्वरेन नसमस्तसमासान्त इतिस
मासप्राप्नोति उक्तं वा किमुक्तं प्रथमसंख्या

श्री
महा
भा
४०१

दिति नाव्ययं नञ्ग्रामेणेन समस्यामव्ययके
न तर्हि लिङ्गेन कार्यं चकारेण न का
र्यं चकारस्याव्ययादापो लुग्वचनानर्थ ।
क्यं लिङ्गाभावात् अव्ययादापो लुग्वच
नमनर्थकं किं कारणं लिङ्गाभावात् अ
लिङ्गमव्ययं किमिदं भवान् सुपो लुकं म
न्यति यथैव लिङ्गमव्ययमेवं संख्यामपि
मन्यमेवमेतन्न प्रत्ययलक्षणमाचार्यः शि
ष्यमाणः सुपो लुकं मन्यते आपः प्रत्य
यस्य लुकि न किं वितत्प्रयोजनमस्ति उच्यमा
नेप्यनस्मिन्स्वाद्युत्पत्तिः प्राप्नोति किं का
रणं प्रकृतत्वात् द्विष्ठ्ये भुस्वादयो विधीयन्ते
तदेतेषामेकानादयः संति अविशेषेणो
त्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियते सचप्र
कृतायेव एकेचप्रकृताः एकत्वादयः प
कस्मिन्नेवैकवचनं नद्व्योर्वहुषु वहुषो
रेव द्विवचनं नैकस्मिन्न वहुषु वहुषु वहु
वचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति अथवा चा
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्तेऽव्ययात्स्वादय
इति यदयमव्ययात्सुपो लुकं शास्ति नाव्य
यीभावाव्ययीभावादतः इतियोगोव्ययस्यायः
अव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुक् न भव

ति ततः पंचम्याः इति किमर्थो योग
विभागः पंचम्या अप्रतिषेधार्थं पंचम्या
अप्रतिषेधार्थं पंचम्या अमः प्रतिषेधो य
थास्यात् पृथक्योगे ह्युभयोः प्रतिषेधः ए
कयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः स्यात् अमः पुन
कस्य मतं हि योगविभागः कर्तव्यः नकर्त
व्यः नः क्रियते सनियमको भविष्यति पु
नर्वा पंचम्याः इति अमि पंचमी प्रतिषेधो
पादानग्रहणं कर्तव्यं अपादाने पंचम्या
इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं कर्मप्रवचनीय
युक्ते प्रतिषेधार्थं कर्मप्रवचनीययुक्ते।
मा भूदिति आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः न वा
तरस्य कर्मप्रवचनीययोगात् समासात्प्र
त्ययाभावः नवा वक्तव्यं किं कारणं उ
त्तरस्य कर्मप्रवचनीययोगात् उत्तरपद
स्य कर्मप्रवचनीययुक्ते उत्तरपदस्य कर्म
प्रवचनीययोगात् उत्तरपदस्य कर्मप्र
वचनीययुक्ते उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीय
योगात्समासात्समासेन भविष्यति यदा
समासः कर्मप्रवचनीययुक्तो भवति तदा
पंचमी आ उक्तं भात् आनुपातिकानन्तरो
या समस्या कृद्धितनदीसमाससंख्यावयवे

श्री
महा
भा
४०२

भ्यो नित्यं समस्या कृद्धितनदीसमाससं
ख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यं समु
द्देश्य मध्ये कृद्धितनदीसमासउक्तमयोगे न
दीसमाससंख्यावयवपकर्विशतिभार
द्वाजे त्रिपंचाशद्गौतमे लुकः दितो देवे
विधेल्लेरारोरसः सर्वविप्रतिषिद्ध
दितो देवे विधेः लरारासो भवति सर्व
विप्रतिषेधेन हेत्वन्स्यावकाशः पचेत
पचेनपचेत दारोरसामवकाशः स्यः क
तो कुतो रोक्ता रः इहाभयं प्राप्नोति स्यः
अयोनाज्ञयोनाशे अयोनाः उरोरस्याभ
वति सर्वविप्रतिषेधेन स्यस्तर्हि सर्वविप्रति
षेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः आत्मनेपदं च
नास्ति इह आत्मनेपदानां उरोरसो भवती
ति वक्तव्यं न च समाससंख्यार्थं नञ्ज्ञावश्य
मात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समाससंख्या
र्थं संख्यानां देशो यथा स्यात् अक्रिय
माणे ह्यात्मनेपदग्रहणे इह स्यानितः
नयप्रादेशः वृक्षयास्तासंख्यानां देशोन
प्राप्नोति सर्वविप्रतिषेधार्थेन नोक्ताश्री
घ्रेः आत्मनेपदग्रहणे न इदमिहस्यपा
र्थे उरोरसः क्रियेतोद्देशेवमिति किमर्थ क

तेषो परत्वाद्देशे निमग्नागौरसः कृतेपि
देशेत्वप्राप्नोत्यकृतेपि देशत्वमपि नित्य
कृतेषगौरस्यप्राप्नोत्यकृतेषपि प्राप्नो
ति अन्तरङ्गदेशेत्वं अन्यस्य कृतेषगौरस्य
प्राप्नोत्यन्य स्याकृतेषशाह्नत्यस्य प्राप्नोत्व
विधिरिति नित्यो भवति गौरस्यापि नित्यः
अन्यस्य कृते देशत्वप्राप्नोत्यन्यस्याकृते
शाह्नत्यस्य च प्राप्नोत्व विधिरिति नित्यो भव
ति उभयोर्नित्ययोः परत्वादिदेशे देशत्वकृ
ते एकः प्रभवाविज्ञानाद्गौरमाभवति समा
समेत्यार्थे पि नाश्य ज्ञात्वेन पदग्रहणेन
प्रादेशाग्रपि स्वविनिर्दिष्टानेकार्थ एक
शेषनिर्देशात् एकशेषनिर्देशाय गृह्य
कस्मिन् त्रिकशेषस्तिकिमर्थं कृतेकशेषा
णां ग्रहः वृक्षश्च वृक्षौ च वृक्षाश्च वृक्षाः वृक्ष
श्च वृक्षौ च वृक्षाः इति शाह्नेपि कृतेहता
नामेकशेषः वृक्षश्च वृक्षौ च वृक्षाः वृक्षौ
च वृक्षाश्च वृक्षाः इति विनाश
दि कृतेकशेषाणां ग्रहः प्रतिष्ठ प्राप्नोति
एकवचनद्विवचनयोः प्राप्नोति बहुवचन
एकवचनयोः प्राप्नोति द्विवचनबहुवचने
एकवचनयोः प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयोः

श्री
महा
भा

४०३

रस्याप्नोति अथ कृते हृतानामेकशेषः
न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु किं
प्रत्ययश्रवणम् उभयथा हि दृश्यते नद्यश्च
वङ्क्षुशक्तिकिरकं बहूनि शक्तिकिरका
णि बहूनि स्थालीपिठराणि अथ वा न
येनाव्यवस्थाभविष्यति अनर्थकमेकस्य
स्यैकार्थः अर्थस्याप्यर्थे गौरसः कृतेदे
शे यथा हि त्वप्रमाणमसमर्थार्थे सना
र्थः सिद्धा स्याने येनानर्था अनर्थानाव
स्यान्नयपवामीभवेत समवेषा देशेव च पर
त्वान्कृतेतन सिद्धिमसन्त दविकारस्य
पि कृत्वाणां सर्वादेशार्थे दविकारस्यापि
कृत्वाणां कर्तव्यो किं प्रयोजनं शीन्सर्वस्य
ति सर्वादेशाय यथा स्यात् प्रक्रियमाणानि
शाकारस्थलोपस्यापि विधयो भवन्तीमनस्य
प्रसज्येत निचानप्रसंगस्तु निचानस्तु
प्राप्नोति यः कर्ता नासेः परेत्त्वसार्वधा
तुकमपवादान् भवतो षष्ठः प्राप्नोति य
नावदुःखनदविकारस्यापि कारणासर्वा
देशार्थमिति सिद्धमलोपविकाराव सि
द्धमेवनकयथलोपस्यकारूपासिद्धिा
न अल्लोपस्यकारूपासिद्धिः यः कर्ता

इति टेर्लोपो लोपः इति करणसामर्थ्यात्
लोपेन लोपो भविष्यति अनिहाहाअग्र
वाति हृद्विवेन सिद्धं किमिदमतिहारि
ति अन्त्यस्यायं स्थाने भवेत्प्रत्ययः स्यात्
अमेन्याच प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञान अ
सत्यामित्संज्ञायां लोपोन अस्तितिलोपेन
काल यदानेकालतदा सर्वादेशः यदा
सर्वादेशः तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययः तदे
त्संज्ञा तदा लोपः अस्मिन्निर्देशाहाय
थवा अस्मिन्निर्देशोऽयं शब्दशमानका
लशिनस्तं सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति यदा
नेर्घ्यमनन्त्यस्थाने भवति तदा नितरूत्र
हणेनगृहणं न प्राप्नोतीति इदं ग्रहणम
कदेशविकृतस्यानन्यत्वात् एकदेशवि
कृतमनन्यवद्भवतीति इदं ग्रहणेनग्रह
णो भविष्यति सतः कथं स्वरविधिप्रतिषेधा
त्सिद्धं अगोरसक्रियते तम नुदात्तमिति कि
मत्र कर्तव्यं परत्वाद्स्वदात्तत्वं नित्या ऽगो
रसः कृते पुनरुदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्रा
प्नोति अन्तरुदात्तत्वमपि नित्या कृतेपि
अगोरसस्य प्राप्नोति अकृतेपि अनित्यम
न्तरुदात्तत्वं अमस्याकृतेऽगोरसस्य प्राप्नोत्य

श्री
महा
भा
४०९

न्यस्याकृते अशान्तरस्य प्राप्नुवन्विधि
रनित्यो भवति अगोरसो नित्यः अन
यास्यारस्य कृते तदात्तत्वे प्राप्नुवन्यथा
स्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधि
रनित्यो भवतीत्युभयोरनित्ययोः परत्वा
दन्तदात्तत्वे अन्तोदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्ग
विज्ञानात् अगोरसः इति लोपः उदात्तनि
वृत्तिस्वरेण सिद्धं न सिध्यति किं कारण
अन्तोदात्तानुदात्तो गोरसः तत्रान्तोदात्तानुदात्ता
रस्य कृते अन्तरुदात्तत्वे क्रियतां लोपः इ
तिपरत्वाल्लोपेन भवितव्यं एवं तर्हि वि
प्रतिषेधात्सिद्धं स्यात्पूर्वाप्रस्वरविप्र
तिषेधः इदमिह संप्रधार्यमन्तोदात्तत्वं
क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति किमत्र
कर्तव्यं परत्वादन्तोदात्तत्वं अन्तोदात्तत्वे
कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्ति
स्वरो भविष्यति तदेतत् कृ सिद्धं भव
ति यत्तु नित्वचनं यद्यपि हत्वचनं तत्र सि
ध्यति न त्वपि सिद्धे कथं इदमद्य लसा
र्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवा
दः न वा पवादस्य निमित्ताभिभिविघा
ते स्वेलव्यकारायभितिविधाने एष्याढ

न्सयोः प्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गो
ऽभिनिविशते तत्र तावदत्र कदाचित्प्र
त्ययस्वरो भवति अपवादे लसार्वधातु
कानुदात्तत्वे प्रतिहते तत्रावदात्तत्वं कि
यतां लोप इति परत्वाल्लोपः सोमायवि
ष्यमाणोदात्तेनानुदात्तेनेदात्तेलप्यते प्र
त्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदा
त्तत्वं तेनैतत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः क
दाचित् प्रत्ययस्वरस्तु तासेः कृतिमति
योगाशिष्टः तेनाचासावुदात्तो लोप्यते
तस्मान्न दोष इति ॥ ॥ ॥ इति श्री
मद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकर
णमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतु
र्थे पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥ ॥ ॥
पादश्च समाप्तः ॥ प्रत्ययः अधिकारो
ऽयं प्रत्ययसंज्ञा क्रियते सा प्रकृत्युपपदो
पाधीनामपि प्राप्नोति तस्मात्प्रतिषेधो
वक्तव्यः प्रकृतिः गुप्तिज्किद्भ्यः उपपदं
स्तम्बकर्णयोः उपाधिः हरतेर्दृतिनाथ
योः पशौ एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः किं
कस्मात् यद्येषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात्
परत्वमाद्युदात्तत्वप्रसङ्गमेतेषां तेन विषयः

प्रसज्येरन् अत उत्तरं पठति प्रत्ययाधिकारे
प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः प्रत्ययाधिका
रेऽपि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधी
नामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रति
षेधः प्रत्ययसंज्ञा कस्मान्न भवति निमित्तस्य
निमित्तिकार्यार्थत्वात् निमित्तानि नि
मित्तिकार्यार्थानि भवति किं पुनर्नि
मित्तं को वा निमित्ती प्रकृत्युपपदोपाधयो
निमित्तं प्रत्ययो निमित्ती अवश्यं चापि नावश्य
मिहैव कार्यं लोकेऽपि तद्यथा बहुष्वासीने
षु कश्चित्कंचित्पृच्छति कतरो देवदत्त इति स
आह योऽयमश्वः पीठे इत्यनेके निमित्तस्यानिमित्त
कार्यार्थत्वाद्वसति अपदेवदत्त इति नेद
नीमश्वस्य पीठस्य वा देवदत्त इति संज्ञा भवति
प्रधानेन कार्यसंप्रत्ययात् इह प्रधानस्य कार्यं
संप्रत्ययो भवति किं च प्रधानं प्रत्ययः तद्य
था बहुषु आसीनेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति कोपा
नीति स आह राजेति राजेत्युक्ते प्रधाने कार्यं
संप्रत्ययात् यः प्रकृतिस्थश्चाचष्टे उभयोः स
प्रत्ययो भवति किं कृतं पुनः प्राधान्यं प्रत्यये।
कृते यथा उत्तरलोके प्रकृते प्राधान्यं शाहस्य
दानीं किं कृतं प्राधान्यं शाहस्य पाप्य सर्वोपदेशः

आयाते यस्मात्सर्व उपदेशः स्थाने प्रकृत
पपदेशाय यस्त्वापदिष्टाः कथान्त्यादेशप्राति
पदिकोपदेशेच यत्रैतन्निमित्तमनिमित्तका
र्यार्थत्वात् ग्रहणस्थाने कार्यसम्प्रत्ययात्प्रकृ
त्युपदेशोपायोनोनभवति विकारागमानां
तत्प्राप्नोति स्तनस्त्वचनत्रसजनत्वोः श्रुक प
तेषामपिसर्वेषामुपदेशः निमित्तिनः स्थाने वि
कारागमेषुवचपरविज्ञानात् विकारागमे
षुवपरविज्ञानात्प्रत्ययसंज्ञानभविष्यति
प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते नच विकाराग
माः परे किं तर्हि कारणसमाने सर्वोपदे
शोप्रत्ययः परोन विकारागमस्थे षष्ठीनि
र्दिष्टस्यचनत्युक्तत्वात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यचन
युक्तत्वात् षष्ठीनिर्दिष्टविकारागमयुक्ते
पंचमीनिर्दिष्टाच्चप्रत्ययोविधीयते प्रत्यय
विधानानुपपत्तिस्तु प्रत्ययविधिरित्वोपप
द्यते कथमविकारागमापि भविष्यति स्तनस्त्वच
त्रपजनत्वोः श्रुगीति किं तर्हि कारणानभि
धाति विकारागमयुक्तत्वात्पंचमीनिर्दि
ष्टत्वाच्च तत्स्मात्पंचमीनिर्देशात्सिद्धं तस्मा
त्पंचमीनिर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः स्तनो
वत स्तनस्त्वचनिधानोनिवर्तते त्रपजनत्वोः

श्री
महा
भा
४०५

पुगीतिप्राप्नोति पदिकादिनिवर्तते यथैवेद्
नस्त्वः यातोः कस्मभवतीति यान्त्रमायान्तका
श्याम्नोतिस्त्रायाचा येप्रत्तन्तिस्तोपयति नयान्
मात्रान्तकाशभवति यस्ययेमनितस्त्रशास्त्रे
इत्वथः कापिनिपरिगणनेकरोति शुश्रूषे
तिभवायथानुग्रहणानामिसभवत्याकः हेने
स्तोभवति यातोः कस्मभवतिकस्मात्
हेतेनिनिप्रयोगप्रत्ययात् प्रत्ययवाच्योप्रत्ययः
प्रत्ययविधिः यत्तमर्थेसप्रत्ययायानिसप्रत्य
यः किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमन्यथासा
नेगम्यते प्रत्ययइतिमहतीसंज्ञाक्रियते स
ज्ञाचनामयतोमलचीयः कृतपतन्त्र शु
वर्येतिसंज्ञाकरणं तत्रमहत्याः संज्ञायाः
करणएतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञायथा
विज्ञायेत प्रत्याययतीतिप्रत्ययइति यदि
प्रत्याययतीति प्रत्ययः प्रविकारोनाप्रत्या
ययेत्स्तानप्राप्नोति नहिनेनकिंचित्प्रत्यायये
ति एतेनहिप्रत्याय्यतेप्रत्ययः यदिप्रत्याय्य
नेप्रत्ययइति एवमपिसनादीनांनप्राप्नोति।
निर्वतेनहि भवप्रत्ययेनोभविष्यति कथं
यतः कस्मिन्सति त्वप्रवमपि कृतपतन्त्र स
माने सर्वोपदेशाप्रत्यात्मनेभिन्नजाका

स्तमर्थं प्रत्याययति पुनः षकार इति क्वा
मत्वविन्त्यादिभ्योण वेलः पात्र किमर्थ
मिदमुच्यते परोक्षया स्यात् हवोमाभूदि
ति नैतदस्ति प्रयोजनं यस्मिन्कि लिङ्वमा
हतं विभाषा स्फायवक्कवपुनस्तादिति म
ध्येन हिमाभूदिति मध्येपि पमिकालितग्रा
ह्नं प्रत्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेरिति
यइदानीमतीन्कः प्रत्ययः शेषः सोनेत्या
वचनेपरत्वमविद्यानि एवमपि येषां प्र
त्ययादौ नादेशो क्रियमाणे लप्रवनियतर्हे
शाः स्युः यइदानीमनियतदेशाः प्रत्ययः स्व
कदाचित्परः कदाचित्पूर्वः कदाचिन्मध्ये
स्यात् नयथामान्त्वेम्नः कदाचित्पूर्वः क
दाचिन्मध्ये कदाचित्पार्श्वतः भवतिपर
त्वस्यादित्येवमर्थं परवचने परवचनम
नर्थकं पंचमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य परवचन
मनर्थकं किंकारणं पंचमीनिर्दिष्टाद्धि पर
स्य कार्यमुच्यते न यथा ग्रीतरूपसर्गे धोण
इरिति विश्वमउपस्यामः सततस्य परस्य का
र्यमुच्यते इहेदानीं कस्मात्न भवति परस्य कार्यं
भविष्यति इहापि मलपकस्यैस्याभा
विके परत्वे प्रत्ययवाचनिकेसत्यर्थः स्यात्पर

श्री
महा
भा

वचने नावाचनेके चनार्थं एतद्विप्रत्यक
र्ये यदसोपरः स्यात् प्रत्ययवाचनस्य परस्य
सतः संज्ञा स्यात् यद्यतर्हि पंचमीनाक्षिन
र्दिष्टमनर्थयोगावकल्प्यः क्वचपंचमीना।
निर्दिष्टविकारागमाः शिष्यन्ते क्वचविका
रागमाः शिष्यन्ते इतस्तच्चतुर्जननीषु
क इति विकारागमसंयोके किमुक्तम्
प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तस्मात्तत्रपंचमी
निर्देशात्सिद्धमिति अत्येनापरस्यानाम
परभूतलोपार्थं अत्येनापरस्यानांतर्हि
परभूलोपार्थं परवचने कर्तव्ये यपत्येना
नापरिदृष्टाः क्विबादयो लप्स्यन्ते एतेषाम
प्रभूतानामेव लोपो यथा स्यात् अपरभूता
नामाभूदिति किं पुनः परभूतलोपवच
नस्य प्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
अत्येनापरिदृष्टाः परभूतापवलप्स्यन्त इ।
निषद्धयेन उकारादीनन्वयानासजति
कथं कृत्वा लापके कारिकाणापलङ्गा।
योजनं किंनिगिर्नीतिकार्थागिरयथास्य
दिति यदिवान्येनापरिदृष्टाः परभूतापव
लप्स्यन्ते यदयो नियमः स्यात् अत्लोप्या
हप्रकृतिस्यायाभिधाने प्रत्ययादर्शनात् प्र

कृतिनिर्देशस्याभिधाने प्रत्यायिकाद्दृश्यते कु
मदेवदत्तः कुमयज्ञदत्तः वक्ष्कः पंडुः लम
कइति द्वयमजादीनांचकेवलदृष्टश्चा
त् द्वयमजादीनांचकेवलानांप्रयोगो दृ
श्यते किमस्य द्वयस्य किमसामांत्र कानि
द्योतिद्वयमजादयोवेद्दलिजमद्दशाः प्र
तिज्ञः यथावकृत्वया वृत्वचनेचान्वय
र्थे वावचनेवानन्यर्थपरग्रहणेक
र्तव्यं वावचनेचानुत्त्रिशपियथास्यात्
प्रक्रियमाणेवैपरग्रहणेकथमिववाव
चनेनानन्यगतिलभ्यः क्रियमाणेपरग्रहणे
वावचनेनवापरहृत्यतदमिसेवध्यते प्र
क्रियमाणेपुनः परग्रहणेवावचनेनवा
परहृत्यतदमिसेवध्यितप्रक्रियमाणेपुनः
परग्रहणेवावचनेनकिमन्यत्कृत्यमभि
सेवद्धुमन्यतरः संज्ञायाः नच संज्ञायाभावा
भावाविधाने वावववचनेवोर्के किमन्के
वावचनार्थकाचनवनित्यत्वान्मजदृशनि
प्रयोगानियमार्थमेवतर्हि परग्रहणाक
र्तव्यं यथैतस्मिन्नयोगानियमार्थस्मानि
किमयंप्रत्ययनियमः प्रकृतिपरएवप्रत्य
यः प्रयोक्तव्याः प्रप्रकृतिपरावेति आहो

श्री
महा
भा
२०४

स्वित्प्रकृतिनियमः प्रत्ययपरैवप्रकृतिः
प्रयोक्तव्या प्रप्रत्ययपरावेति कश्चात्र
विशेषः तत्रप्रत्ययनियमेप्रकृतिनिय
माभावः तत्रप्रत्ययनियमेसतिप्रकृते
र्नियमान्नप्राप्नोति अप्रत्ययिकायाः प्र
कृतेः प्रयोगः प्राप्नोतिः कुमदेवदत्तः कु
मयज्ञदत्तः वक्ष्कः पंडुः लमकइति अस्तु
तर्हि प्रकृतिनियमः प्रकृतिनियमप्रत्य
यानियमः प्रकृतिनियमेसतिनियमस्यानिय
मोनप्राप्नोति किमस्य द्वयस्य किमसाम
त्रे कानुप्रस्थानिर्योति अप्रकृतिकस्यप्रय
योगः प्राप्नोति सिद्धन्तूभयनियमात् सि
द्धमेतत्कथं उभयनियमात् उभयनि
यमोयंप्रकृतिपरएवप्रत्ययः प्रत्ययप
रैवचप्रकृतिरिति किंवक्तव्यमेतत् न
हि कथमनुच्यमानंगंस्यते परग्रहणा
सामर्थ्यात् यदुत्तरेयितिपिपरग्रहणस्याद्
येपरः पनएवस्याद्विरेववमेव्यं परग्रहण
आग्रहानस्य किमर्थमिदमुच्यते आद्यु
दात्तोयथास्यात् अनुदात्तोमाभूदिति नै
तदस्तिप्रयोजनं धातुस्वरेणैवात्रोदात्तः
तिनतचकारमनुबंधे आहच चितः प्र

न उदात्त इति मध्योदात्तस्याहिंसा भूदिति
मध्योदात्तमपि यमिकृति करोति तत्रैक
मन्ववेयं आद्युदात्तं चउपोत्तमं मतीति अन्तो
दात्तस्याहिंसा भूदिति अन्तोदात्तमपि यमिकृति
करोति तत्रयकारमन्ववेयं आद्युदात्तं चानु
दात्ते स्यधिताविति स्वरितस्याहिंसाभूदि
ति स्वरितमपि यमिकृति करोति तत्रय
कारमन्ववेयं आद्युदात्तं तत्स्वरितमिति यद
दात्तमितोऽस्यः प्रत्ययः सोऽसौ ते [illegible]
नमाद्युदात्तो भविष्यति नार्थ आद्युदात्तव
चनेन नैषा प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते
एवं नियतस्वराः स्युः यद्यदात्तो न नियतस्व
रः स्यात् कदाचिदाद्युदात्तः कदाचिदन्तोदात्तः
कदाचिन्मध्योदात्तः कदाचित्स्वरितः क
दाचिदनुदात्तः स्यात् आद्युदात्तवचने पुनर्यथा
स्यादिति एवमर्थमिदमुच्यते अथ किमर्थं
प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमनुदात्त
त्वं चोच्यते न यत्रैवाद्यः स्वरः तत्रैवाप्युच्य
ते ञ्नित्यादिर्नित्यं प्रत्ययस्य च अनुदात्तौ
सुप्पितौ तत्राद्युदात्तत्वमनुदात्तत्वं सुप्पितो
स्तत्रापि अर्थः द्विराद्युदात्तत्वग्रहणादि
ष्वानुदात्तग्रहणान्नि [illegible] चानुदात्तग्रहणानक

श्री
महा
भा
४०५

तेनैषभवति प्रकृतमनुवर्त्तते अन्तउदात्तं च।
उति आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञा सन्नियोग
करणं तत्प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते तन्।
आद्युदात्तं वेदितव्यः स्यात् असन्नियोगादिह
स्यात्सनदीर्घग्रहणं भवतीति तदादेराद्युदा
त्तत्वं प्रसज्येत तस्य चानुदात्तत्वं अथ कि
यमाणे प्रत्ययसंज्ञा सन्नियोगेनाद्युदात्तत्व
अनुदात्तत्वं च कस्मात् त्वतदादेराद्युदात्तत्वं
न भवतीति तदन्तस्य चानुदात्तत्वं उभयत्वप्रत्य
यः प्रत्ययाद्युदात्तकार्याणां निमित्तं भवति
नोत्पद्यमानः न यथा कृतो बटोच राद्युदा
त्तकार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणाः
नवा प्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं न सर्व
त्र ग्रहणस्य नैष दोषः किं कारणं यद
यं ञ्नित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेराद्युदात्त
त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न तदादेरा
द्युदात्तत्वं भवतीति नेदं तस्य तदन्तत्वेदा
त्तत्वं प्राप्नोति प्रकृतिस्वरस्य च विधानसा
मर्थ्यात् प्रत्ययस्वराभावः यदयं धातोर
न्तः प्रातिपदिकस्यान्त इति प्रकृतेरन्तोदा
त्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न तदन्त
स्यान्तोदात्तत्वं भवतीति कथं कृत्वा ज्ञाप

के यत्तदनुदात्तः प्रत्ययः प्रकृतिस्वरस्तत्र
प्रयोजयति आगमादनुदात्तार्थं वा आग
मादनुदात्तार्थं वा आगमादनुदात्तार्थं नहि
प्रत्ययसंज्ञाश्च त्रियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते
आगमाश्चानुदात्ता यथा स्युरिति नैवागमा
नुदात्तवचनात् नैवैतदपि प्रयोजनम
स्ति किं कारणं आगमानुदात्तत्ववचनात्
नैवैतदपि प्रयोजनमस्ति किं कारणं आ
गमानुदात्तत्ववचनात् आगमाननुदात्ता
भवन्तीति वक्ष्यामि किमनेन परत्वादिड
गमे नित्यमाद्युदात्तत्वे कृतेपीट् प्राप्नोत्य
कृतेपि प्रतिस्वरइ अनयोस्वरस्य कृते
आद्युदात्तत्वे प्राप्नोति प्रत्ययस्वरस्य कृते
प्राप्नोति स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधि
रनित्यो भवति आद्युदात्तत्वमप्यनित्यं प्र
त्ययस्य कृते इति प्राप्नोत्यनयस्याकृते प्राप्नो
त्यस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति उभ
योरनित्ययोः परत्वादिडागमः अन्तरंगा।
माद्युदात्ते कोन्तरंगता उभयत्र त्रिस्त्रियो
गेनाद्युदात्तत्वमुच्यते उभयत्रैव प्रत्ययप्रकृति
प्रत्ययावाश्रीयेते सेडागमः आद्युदात्तत्वम
पि नान्तरंगं यावता प्रत्ययाश्रितं प्रकृति

श्री
महा
भा
४१०

रप्याश्रिता भवति अन्तरंगमेवाद्युदात्तत्वे
कथं इदानीमेव सुकेन प्रत्ययस्वरविधौ
नद्यादिविधिर्भवतीति सोयमुदात्तं हि प्रयोज
यति अवचने हि सोयमेवाद्युदात्तत्वं प्र
क्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञास्त्रियोगेनाद्यु
दात्तत्वे सोयमदेलिटः आद्युदात्तत्वं प्रस
ज्येत लविषीय पविषीयत तर्हि वक्तव्यं
आगमाश्चानुदात्ता भवन्तीति न वक्तव्यं आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति आगमाः अनुदात्ता भ
वन्तीति यदयं यासुट् परस्मैपदेषु भवति
अपिद्वलिङ् भवतीति सोयमेवं लक्षीयसा
न्यामेन सिद्धे सति यदुदात्तोयमेवमारः।
भते तज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमाश्चानुदा
त्ता भवन्तीति शाकामिरुलचुयचेव वचना
दृश्यामि ज्ञापकात् आगमाश्चानुदात्ता भव
न्तीति आगमस्तवावहिन्नचाद्युदात्तत्वे
न प्राप्नोति आगमाश्चाविद्यमानवद्भवन्तीति
वक्ष्यामि यथा आगमाश्चाविद्यमानवद्भवन्ती।
त्युच्यते तर्हि तत्र अवादेशोन प्राप्नोति स्व
विधाविति वक्ष्यामि एवमपि लविता उदा
मादनुदात्तस्य स्वरितः इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति
छाष्टिके स्वरः इति वक्ष्यामि एवमपि विर्तितः

निघातवद्यानेनादिदैत्येघस्वरः प्राप्नोति प्र
त्ययस्वरविधाविति वक्ष्यामि तत्रदिवक
वास्मागमाग्रविद्यमानवद्भवतीतिनवक्त
व्यमाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति आगमाऽ
विद्यमानवद्भवतीति यदयंयासुट्पर
स्मैपदेषूदात्तोङिच्चेत्याहनेनहलिलोप
के वक्ष्यामेतत् यासुटिङिच्चेनपिरस्येत
उदात्तवचनेचतिशक्यमानेनेववक्तं यास
ट्परस्मैपदेषुभवति अपिच्चलेट्भवतीति
सोयमेवंलघीयमान्यायेनसिद्धेयद्गरीयांस
यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा
ऽविद्यमानवद्भवतीतिआद्युदात्तस्यवा
लोपार्थं अद्युदात्तस्यतर्हिलोपार्थंप्रत्य
यसंज्ञासन्नियोगेनाफरात्तत्वं कृतेलोप
उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धोभवति सोऽज्ञीमा
कारीति अवहिपरत्वाल्लोपः प्रत्ययस्वरंवा
धेत नवावहिरंगलक्षणत्वात् नैवंतद
पिप्रयोजनमस्ति किंकारणं वहिरंगल
क्षणत्वात् वहिरंगलक्षणोलोपः अंतरंग
स्वरः असिद्धंवहिरंगमन्तरंगेअवश्यंचैषाप
रिभाषाश्रयितव्या अवचनेहिक्विब्किन्व
निषंगः अक्रियमाणायामसिद्धंवहिरंगमेतं

ऽंगादिति प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्त
त्वेक्विब्किन्वनिषंगः स्यात् ॐक्सीकां
सीकोङाघोषीति अवहिपरत्वाल्लोपःक्वि
किन्वात् वाधेत नैषदोषः क्विन्किन्व
गः प्रत्ययस्वरस्यापवादाः सचापवादविष
येउत्सर्गोभिनिविशते सर्वस्यापवादाश्च
भिनिविशतेपश्चादुत्सर्गः प्रकल्प्यापा
वादविषयमतउत्सर्गोभिनिविशतेन
तावदत्रकदाचित्प्रत्ययस्वरोभवति अप
वादान् क्विन्किन्वाद्यनोऽदतेकेऽसि
केवाभ्युपायनिहारः अन्यस्यायोदात्तत्वम
न्यस्यलोपः आदेरुदात्तत्वमन्यस्यलोपः
इदंतर्हिआघेयीति अवहोपरत्वाल्लोपः
किन्स्वरवाधेत तस्मादेषापरिभाषा
श्रयितव्या यतस्याचसन्यायशक्यंप्रत्यय
संज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमवक्तुं प्रत्य
याद्युदात्तत्वात्तनोऽनः प्रत्ययाद्युदात्त
त्वात् धातोरन्तः स्यात् अवतिविप्रतिषेध
याद्युदात्तत्वमस्यावकाशः यज्ञान्तदात्तत्व
कृतिः समन्त्व सिमन्त्व धातोरन्तःस्यात्स्या
वकाशः यज्ञान्तदात्तः प्रत्ययः पचति प
ठति इहोभयंप्राप्नोति निघोपायनिष्पाय

ति योनोरन्तङ्स्थानिवद्भवति विप्रतिषेधेन
चित्स्वरस्यावकाशः चलनः चोपनः पित्स्व-
रस्यावकाश इहोभयं प्राप्नोति चिकीर्ष्या सौ-
वीर्य्यं चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन चि-
त्स्वरस्यापि नवाद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरस्ता-
सन्नियोगात् नवार्थ्यो विप्रतिषेधेन किंक-
रणं आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरेणासन्नियोगा-
त् प्रत्ययस्वरस्तासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते
सतिशिष्टत्वाद्धातुस्वरो भविष्यति दोऽपि स्व-
रितेनैकादेशः तथापि स्वरितेनैकादेशो
भविष्यति इदमिह संप्रधार्य्यं स्वरितत्वं
क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्त्तव्यं प-
रत्वात्स्वरितत्वं नित्य एकादेशः कृतेपि स्व-
रितत्वं प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति स्वरितत्वम-
पि नित्यं कृतेप्येकादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि
प्राप्नोति अनित्यं स्वरितत्वं अन्यस्याकृते
एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य
च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीति अन्तरङ्ग-
स्तर्ह्येकादेशः कोन्तरङ्गता वर्णाश्रयत्वं।
कादेशः परस्य स्वरितत्वं स्वरितत्वमप्येत-
र्हि वर्णस्थानेन पदद्वयाश्रयं मागालाघ्यं।
मिति उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वं

श्री
महा
भा
४१२

स्वरितत्वे कृते प्रार्थ्यते स्वरितान्तदान्यो
रेकादेशः स्वरितो भविष्यति चापि चिन्त्यकर-
णात् चापि चिन्त्यकरणसामर्थ्यादेतो दा-
त्तत्वं भविष्यति गुणिञ्जिज्ञः सत्तगपतित्व
कितमानस्यपादिष्टवं चकारणं किमर्थं ग-
पादिष्टवन्नं च करणमात्मनेपदार्थं गुपा-
दिष्टवं च यः क्रियते आत्मनेपदं यथा स्या-
त् क्रियमाणेष्टवं चेयेषात्मनेपदं न प्रा-
प्नोति किं कारणं सनाव्यवहितत्वात् स्वं
वन्मनत्वस्त्वे भविष्यति स्वं वत्सनत्वस्च
ते सचेतेभ्यः प्राक्सनप्रात्मनेपदेनापिप-
रस्मैपदेपसमास पर्वतनायनेवं पकरणास-
मर्थ्याद्भविष्यति प्रत्ययाः च ययेव कृते लि-
ङ्गे समुदायस्य विशेषकं भविष्यति नचापा-
गीः सकृन्निकर्णोवा कृते लिङ्गमाविशे।
षकं भविष्यति ग्यवपवे लिङ्गे कृते सम-
दायस्य विशेषकं भवति नग्यस्यति मि
मोसपत्नीत्यत्रापि प्राप्नोति अवयवे लि-
ङ्गे कृते कस्मात् समुदायस्य विशेषकं भवति
ये समुदाये सोऽवयवो न व्यभिचरति स नेव
न व्यभिचरति गौश्चेयं न व्यभिचरतीति च।
था गौः सकृन्निकर्णिवा कृते लिङ्गमोनेव

विशेषकं भवति नगोमेऽतस्य मानत्वयव
अभ्यासस्य दीर्घत्वे अवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नो
ति मीमांसते नन्वेचोन्येकुले दीर्घत्वं भवि
ष्यति कथं घनरुत्पत्तिसन्नियोगे दीर्घत्वम
च्यमानमित्वं प्रतीयते अथ कथमभ्यासस्य
तीयते वचनादभ्यासस्य दीर्घविधानात्
इत्वं प्रवर्तत प्रतीयते नवाभ्यासविकारेष
पवादस्योत्सर्गं बाधकत्वात् अभ्यासविका
रेष्वपवादः उत्सर्गान्न बाधत इति एवं चदी
र्घत्वम्बच्यमानमित्वं न वा पिष्यते अथवा
मान्वधदानशान्भ्य इत्यभ्यासस्येत्वस्यापि
एवमपि हलादिशेषापवादः प्राप्नोति इत्वा
च इतित्वस्यापि अथवा मान्वधदानशान्
भ्यो दीर्घश्चेतोऽभ्यासस्येति वक्ष्यामि किं पुनि
म्हएतर्हि अभियत्ने यथान्यासमेवास्तु नन्व
चोक्तमभ्यासस्य दीर्घत्वे अवर्णस्य दीर्घत्वप्रसंग
इति परिहृतमेतत् नवाभ्यासविकारेष्वपवा
दस्योत्सर्गो बाधकत्वादिति अथवानेवं वि
ज्ञायते दीर्घस्याभ्यासस्येति कथं तर्हि दीर्घ
स्याभ्यासस्य किं भिरमभ्यासस्येति अभ्यास
स्य विकारः आभ्यासः तस्येति धातोः धातो
रिति किमर्थं प्रकर्तुमेकत धाविकीर्षति

श्री
महा
भा
४१३

सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् कर्मग्रहणान्न
विधेयान्तग्रहणानर्थक्यं कर्मग्रहणा
न्न विधेयान्तग्रहणमनर्थकं कर्मणः स
मानकर्तृकाद्धिक्रियावाचिनो भवतीत्येव
धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति सोपसर्गो वै कर्म
णस्तु उत्पत्तिः प्राप्नोति सोपसर्गकर्मेति चे
त् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गक
र्म सोपसर्गकर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वादु
पसर्गः अन्नुपसर्गमेव हि कर्म अथ एवं
तदेवं विज्ञेयं सोपसर्गात् हि कर्मन्वेयान्नपि
कारे पि पिस्मो विधानमकर्मकत्वात् यो हि म
न्ये सोपसर्गकर्मेति किंचित्मातुपिधान्
गृह्णासन्नः प्रतिविधिः स्यात् किंकारणं
अकारणतात् इदं तर्हि प्रयोजनं सर्व
ताडुत्पत्तिर्मा भूत् सर्वेनाश्चप्रसंगः कृञा
दीनामपवादत्वात् सर्वेनाश्च संप्रसं
गः किंकारणं कञादीनामपवादत्वात्
सर्वैतानकारादयो विधीयन्ते नेऽपवादस्या
न्याबाधकाभविष्यति सत्यभिधानादत्र
नभिधानात्सर्वेताडुत्पत्तिर्भविष्यति न हि
सर्वेनाडुत्पद्यमानेन सत्ताऽशक्या याभिधा
नमस्ति इयतावद्यातिकागतिः यदुच्यते

नभिधानादिति यदप्युच्यते सर्वेणाद्धाप्र
सङ्गः कुत्राहो नामप्रवारत्वात् इति भवे
कस्माच्छिद्रप्रसङ्गः स्यादान्येक्षापेक्षायां
नप्नोतीति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति पदेन हि
इदमिह व्यपदेशं प्रत्याचार्याणां व्यपदिश
ति किं समासकर्तृकादिच्छायां चेदुच्यते
न च सर्वेण समासः कर्तास्ति एवमपि भ
वेत्कस्माद्वृद्धप्रसङ्गः स्याद्यत्कर्तानास्ति
इह न प्राप्नोति आत्मनो मिच्छति शायिन
मिच्छतीति इच्छायामर्थे सन्विधीयते इ
च्छार्थः पुनः सर्वत्र वर्तते न चोक्तत्वात्स्यार्थे
स्य सन्न भविष्यति एवमपीह प्राप्नोति आ
त्मनमिच्छति शयनमिच्छति इह यो विशे
षणादिर्वोपादीयते योऽन्येन नासितेन न भ
विते यत्र द्रष्टव्योऽपादाने आत्मनो मिच्छति
शायिनमिच्छतीति शयनस्यात्मनमिच्छ
तेर्वा योगोपादाने प्रवर्तते देवविजेय या
द्विसमासे प्रयोगात्मनि सन्न भविष्यति
ति क्रियमाणेऽपि हि नस्यान्तग्रहणेऽपि हि
स्यान्तग्रहणे इह प्रसज्येत सेवनमिच्छति
देवदत्तो देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसमान

कर्तृकग्रहणं न कामिच्छाभिधाने प्रत्ययवि
धानात् कर्मसमानकर्तृग्रहणानर्थ
र्थके किं कारणं इच्छाभिधाने प्रत्ययवि
धानात् इच्छायामभिधेयायां सन्विधीय
ते एककर्मणो यः समानकर्तृका ह्यानभि
धाने इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते
न चाकर्मणः समानकर्तृका ह्यानय।
मानेन सन्नेच्छायामभिधाने स्याद् अभि
धानान्न तत्रोत्पत्तिर्भविष्यति प्रमाणे
माणार्थे न प्रयोगपरिमाणार्थे न स्यात् वा
कर्तृकं कर्मग्रहणं धातुग्रहणं वा गप।
रिमाणं ज्ञास्यामीति किं पुनरयं धातुः स्या
न ग्रहणमेवं त्वेषः प्रयोगपरिमाणं चैव हि
तानेभवति अपि च धातोर्विहितः प्रत्य
यः प्रोक्तोऽर्थे धातुकर्मतो भवतीति सन
र्थार्थे धातुकर्मत्वापि सिद्धो भवति यद्वा
ख्येन नहि कर्मग्रहणात् सन्विधीयमान
ग्रहणानर्थक्यमोपसर्गे कर्मेति चेत् कर्म
विशेषकत्वादुपसर्गस्यान्तोपसर्गे कर्म।
सोपसर्गस्याहि कर्मत्वं धात्वोपि कोऽपि
नो विधानं कर्मकत्वादिति स्वपदेनानव
तीनः पुत्रमिहेहश्वेच्छा किं स्यात्कर्मेति
पतत्यधपके धनोपसर्गेकर्मस्यात् नव

वोक्तं सोपसर्गस्य हि कर्मवत्त्वानत्वपिका
रे पिस्नो विधानन्मकर्मकत्वादिति नैष
दोषः कर्मणा इति नैषा पानसमानाधिकृ
रणा पंचमी कर्मणोपादानादिति किं तर्हि
प्रवयवयोगेषाषष्ठी कर्मणो योपानर
वयवइति यद्यवयवयोगषाषष्ठी केव
लाइत्यणिप्रामोति विकर्षति जिह्वांपे
ति पक्षो यद्वापदेशिवद्भावेन कर्मणो।
पानरवयवोभवति कामं तर्हि नेनैव दे
त्वनाक्तनपिकर्त्तव्यः प्रसामर्थ्यान्नभ
विष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं
भवतीति वावचनानर्थक्यं चतथनिम
त्वात्मनः वावचनेचानर्थक्यं किंकार
णं नचनिमित्वात्मनः इह दोषदो भवति
पचत्याहनि पचत्स्वभावश्चेन्नडवति
वाकं चपचत्यपश्चनतस्वाभाविके हानि
विशेषेनित्यप्रत्ययेडामेवावचनेनाकिम
न्यक्कामाभिसैवपमन्यदनःसैत्यायाः
नचसैत्यापाभावाभावाविषयेत्वस्मात्रा
र्थं वावचनेन नस्यत्वजनवाहानस्यवचस्त
स्वचनं नमवेनमाहासत्वकव्यः नस्य
चतमवनोलव्यक्तव्यः कर्तेमिकृतनिचिको

श्री
महा
भा
४१५

षेति लिङ्नमाहालिङ्चमाहासत्वकव्यः
नस्यचलिङोल्वक्तव्यः कुडामिमीकृति
चिकीर्षतीति किंपुनः कारणं नसि पर्वम।
न्यतेवत्तनावनपतद्भवति इह केति हलेचा।
वतनम प्रचेतनयत्हणनार्थः आपाकाया।
मिस्येव इदमपिसिद्धंभवति स्यामुमूर्षं।
तीति नवान्तलपकारणनादिक्वायाहिष
हन्तितउपलब्धिः इक्कायाहिप्रहन्तितउप
लब्धिः भवति योप्यसौकदाविकोष्टुभवि।
ति नासावववाचोषयतिकदंककिष्यामीति
किंतर्हिसमञ्जकीलमूलपाणेदह्नात
नइक्कागम्यते कुलस्यापिपिपतिषतःलो
ष्टाःशीर्यन्तेभिदाउपजायन्ते देशाद्देशान्तर
मुपसंक्रामति यानःस्वलपिमुमूर्षवःप।
कानपालाः मूत्रलाश्चभवंति उपमाना।
द्वासिद्धम् उपमानाद्वासिद्धमेतत् कथं
ललटिषेन पिपतिषतोवापिपतिषती
ति नलिङ्तेनोपमानमस्त्विपदं तर्हिके वे
क्ता सर्वस्यावचेतनस्यानाम्नाता प्रथवासर्वंच
तनावत् पर्वस्याङ्कः केसकाःसर्पंति शिरी
षाःस्वपिति सर्वंचेतत्याद्दिस्यमवपर्वे
ति आस्कंदकपिलेनकेनत्यास्कंदति

अयस्कान्तमयः संक्रामति स्फुछिपाठिति
स्रोतोऽस्यावाताऽइति इषेरुपयोऽवकुर्वः प
ठोते नचनस्त्रायनेकस्याय मर्थे सन्निधीय
तेइति इच्छाभाविनः यत्रैव कर्तर्मवि।
कति कर्तुमर्वेधणात्प्राप्यप्राप्नोति एव
तर्हि यत्र क्रियामिच्छतेन रूपे निघात्यतेन क
सेवैन निपात्येते कर्तिकर्मणः अथेह
ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्म इषेरु
भे कर्मणी एषैव ग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामा
यांतमिच्छतीति गमश्च कर्मणोऽति द्वि
तीयायां तस्यौ न प्राप्नोतः एवं तर्हि गमेर्ग्रा
कर्मः इषेगमिः कर्म एवं सप्तम्या ग्रामो
गन्तुमिति पसाधनेऽप्यमानेन लेनग्रा
मस्याभिधानं न प्राप्नोति एवं तर्हि गमेर्ग्रामः
कर्म इषेरुभे कर्मणी अथ यस्मात्सनस्मात्सनोऽभ
वितव्यं चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षित
मिच्छतीति न भवितव्यं किं कारणं अर्थ
गत्यर्थः शब्दप्रयोगः अर्थं च सम्प्रत्याययिष्या
मिति शब्दः प्रयुज्यते तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्या
र्थस्य परस्य प्रयोगेण न भवितव्यं उक्तार्था
नामप्रयोगः इति नन्विदानीमिदं भवति
पठितुमिच्छति पिपठिषतीति अस्यायमि

श्री
महा
भा
४८

र्थः एकस्माच्छोः इषिः साधने वर्तमान
कालस्य प्रत्ययः अपरस्यार्थे साधने सर्व
कालस्य प्रत्ययः येनैव खल्वपि हेतुनाप
त्ताके भवति चिकीर्षितुमिच्छति जिही
र्षितुमिच्छतीति तेनैव हेतुना इष्टिरपि प्राप्नो
ति न स्मात्सनन्तात्सनः प्रतिषेधो वक्तव्यः
न चापि संभवतो इति समर्थ इति वक्तव्यं भवति
हि जुगुप्सिषते मीमांसिषत इति यैषिका
त्तनव्यर्थीयाकेऽपि कोमतवर्थिकः सद्द
पः प्रत्ययोनेहः सन्नन्तात्सन्न विधीयते ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथ
मपादे प्रथममाह्निके ॥ ॥ ॥
सुपः आत्मनः क्यच् किमर्थश्चकारः स्वरा
र्थः चितः अन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं
यथा स्यात् अन्तोदात्तत्वे यथा स्यात् नैतदस्ति
प्रयोजनं एकाच्यत्र स्वार्थः स्वरार्थेन च
कारेण नैवं यत्न प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं विशे
षणार्थस्तर्हि क्व विशेषणार्थेनार्थः अस्य
च्छोक्या विविधास्यामानेऽपि कारः इपना
यनेत्रश्चापि प्रसज्येत नैतदस्ति नैवं यक
ग्रहणात्तस्य वंशो यकस्य ग्रहणं नेतेवमेतस्य

नभविष्यति सामान्यग्रहणाविघातार्थो।
ऽस्ति हि कृत्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेना
र्थः नः कोऽइति अथात्मग्रहणं किमर्थं
आत्मेच्छायां यथा स्यात् परेच्छायां माभूदि
ति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति क्रियमाणेपि वै
आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति किं कारणं
आत्मन इतियं कर्तृषष्ठी उक्ते स्यकारा
भावे यथैव मात्मनः इच्छा यापि परस्यात्मे
च्छैवासौ भवति न ---- ग्रहणेनेच्छाभि
संबध्यते किं तर्हि सर्वेन समभिसंबध्यते
-------- कर्तरि परेच्छायां न प्राप्नो
ति मा नाम हकारः आचायवो विदन् तस्मा --
--------- राज्ञः पुत्रमिच्छतीति असा
मर्थ्यात्र कथं सामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भ
वति ---- सापेक्षि हि न प्राप्नोति मा भा
हकारः आचायवो विदन् असामर्थ्यविशेषः स्व
भेणाप्यवर्तनीयस्य पदस्य प्रयोगः परे
च्छायां गम्यते कथं पुनरन्तरेणाप्यवर्तनीय
स्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते नैवेदं
कोपवमात्मकाः हि स्वाक आत्मनः अ
चमेषितमर्हतीति अन्तरेणाप्यवर्त
नीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते य

श्री
महा
भा
८२०

थेन हि केऽस्य च शाखायां परेच्छायां क्य
ज्भवति एवं भाषायामपि प्राप्नोति अ
त्रमिच्छतीति तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्य
केऽस्याः कथ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
भवः केऽस्य च शाखान् काश्चिति यद
यमथात्रस्यादिति काश्चित् कृतेरेवं वा
धनार्थमाकारं शास्मित्यग्रस्यग्रहणं कि
मर्थं सर्वनाम्नोऽस्मिन् यथा स्यात् प्राति प
दिकान्माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनम
नाख्यनाविशेषः सर्वनाम्नोऽव्ययानां संख्यापर
संज्ञा भवति प्रातिपदिकान्तरकृत्यनोऽस
त्यापदज्ञानं प्राप्नोति तत्र च प्रातिपदि।
कादप्युन्यतोऽसंख्यापरसंज्ञा सिद्धा कथं
मा स्यातनः काइति नव्यावृषपकर्तव्या
सर्वनाम्नोऽन्यतोऽसंख्या नियमार्थं तदेवया
तिपदिकाऽन्यतोऽसंख्या विध्यर्थं भविष्य
ति इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वनाम्नोऽन्यतोऽस्मि
थास्यात् धातोर्माभूदिति एतदपि ना
स्ति प्रयोजनं धातोः सन्निपीयते सबा
धकोऽभविष्यति प्रत्यये काशाविधयोऽबा
धकोऽभवति मातकाशासनकोवका
शः परेच्छायां परेच्छायामनामभवितव्य

किंकारणं समानकर्तृकादित्युच्यते
यावतैवहान्यग्रहणं नानर्थकसमानक
र्तृकग्रहणं इदंतर्हिप्रयोजनं सर्वेना
डुत्पत्तिर्यथास्याद्ब्राह्मणान्महांश्चेदिति म
हान्तेपुत्रमिच्छतीतिनवाभवतिमहापु
त्रीयतीति भवतिपदेनवाक्यंमहान्
पुत्रः महापुत्रः महापुत्रमिच्छति महा
पुत्रीयतीति यदानेनवाक्यंभवतिम
हान्तंपुत्रमिच्छतीतितदानभवेतद्य न
दाव ------- स्वपदग्रहणंकस्मादेवात्र
नभवति सर्वेनमहावाक्या नेनत्सर्वेन
------- स्मतरादेग्रहणंभवतीति
ग्रहणस्मवेतेनस्मात्समानाधिकरणा
नामवैहनियोगादिकेनसमानाधिकर
णानामर्थं ---- भवति कर्मधारयस
मासविधौप्रत्ययविधौच समासविधौ
तावत् महत्सानात्तःपुरुषः महत्कष्ट
श्रितइति प्रत्ययविधौमहत्स्यापगोत्र
पत्यं महान्तंपुत्रमिच्छतीति किंपुनः
कारणंसमानाधिकरणानामर्वेवहनि
नभवति प्रयोगादेकेनजात्यपकेनपदे
नयोगोभवति इहत्वावहहसमानःपु

श्री
महा
भा
७२८

रुषइतिषष्ठ्यन्तेनसमर्थेनेनसामर्थ्यास।
तिसमासोविधीयते यच्चात्रषष्ठ्यन्तेन
नसमर्थेनेनसामर्थ्यं यस्यचसामर्थ्यम
नन्यन्तेनवाक्येन महत्स्य उपगोरपत्य
मितिषष्ठीसमर्थादपत्येनयोगात्प्रत्ययो वि
धीयते यच्चात्रषष्ठीसमर्थेननस्यापत्येन
योगः यस्याचापत्येनयोगोननस्यषष्ठ्यन्तेनवा
क्यान्तस्समानाधिकरणानामित्युच्यते प्र
त्ययाधिकरणानां कथं राजपुत्रमिच्छती
ति एवंतर्हीदंपठितव्यंसविशेषणानाम
वृत्तिर्निषेधोगादकेनेतिद्वितीयायाःप्रय
तिस्त्वद्वितीयानेनोपपद्यते महान्तंपुत्र
मिच्छतीति किंकारणं यदिपुत्रेणापेक
र्मणवावश्यंद्वितीययाकिंतर्हिसर्वाद्विती
याद्ययः महतापुत्रेणाकृते महतेपुत्राय
देहि महतःपुत्रादानय महतःपुत्रस्य
महतेपुत्रेनिधेहि तस्मान्नैवंशक्यं नपु
त्रशेषिकर्मेतिपुत्रपदंविषिकर्म तत्समा।
नाधिकरणान्महतोद्वितीयादयोभवति
ष्येति हतिस्त्वहिकस्मान्नभवति सविशे
षणानांवृत्तिर्वृत्तस्यवाविशेषणानव
पुरुषनइतिवक्तव्यं यदिसमविशेषणा

नोहतिः नह्यनयोर्वा विशेषणेन प्रयुज्यत
इत्युच्यते मैत्रपतिमाणवकं ग्रामं हन्तीति
प्राप्नोति ग्राममैत्रादीनामिति वक्तव्यं नन
र्हि वक्तव्यं सविशेषणानां हनिर्नहन्तिस्य
वाविशेषणेन ग्राममैत्रादीनामिति न वक्तव्य
हतिः कस्मान्न भवति महान्तं ग्राममिच्छती।
ति ग्रागमकत्वात् इह समानार्थेन वाक्येन
भवितव्यं प्रत्ययान्तेन ग्राममिच्छतीति ग्रा
मकत्वात् इह समानार्थेन वाक्येन भवित
व्यं प्रत्ययान्तेन च यत्र ह्यवाक्येनार्थो गम्यते
महान्तं ग्राममिच्छतीति नासौ ज्ञातो विश
त्ययान्तेन गम्यते महान्तं ग्रामीयतीति पत
स्मात्तो इसः ग्रागमकत्वादिति नहोषोपरा
हः स्यादिति यत्र वृत्तगमकं भवति भवति
ननु र्हतिः किं मयदाम्यां इत्यति माणवकमि
ति यथा मया कृतं तस्यकान्तिस्मायनानिभ
वति भावः कर्ता च ग्रयं कर्मनास्तिना।
स्तिकर्मन वचायमिति सकर्मकः यस्माय
शर्थेकाज्ञितीयो यते अस्मिन् हितेन कर्मानभि
तेयानवधेः संपन्नः नचेदानीमत्र कर्मास्ति
येन सकर्मकः स्यात् कथं तर्ह्ययमकर्मको
भवति ग्रपुत्रपुत्रमिवाचरति पुत्रीयतिमा

णवकमिति ग्रस्त्यत्र विशेषः द्विकर्म
णि उपमानकर्म उपमेयकर्म च उपमान
कर्मानभिहितं उपमेयेन कर्मणा सकर्मको
भवति यथा ग्रपिकाकः श्येनायते र
त्यत्र हि काकर्तारौ उपमानकर्मोपमेयक
र्म उपमानकर्तानभिहितं उपमेयधर्मसकर्त
कोभवति ग्रयं तर्हि कथं सकर्मको भवति
मं उपतिमाणवकमिति ग्रत्रापि द्विकर्म
णि सामान्यकर्म विशेषकर्म च सामान्य
कर्मानभिहितं विशेषकर्मणा सकर्मको।
भवति ननु च हेतुमेवात्र न भवितव्यं किं।
कारणं सामर्थ्यात् कथं सामर्थ्यं साप
त्यत्र मम यत्र भवति तेनैष दोषः नाचार्यो
करोति पुत्रकोऽस्य उपमाणवकस्य नहि मा
णवकस्य क्रियते यदाचारो भाकरोति पुत्रको
भवति न भवति तदाहतिः न यथावली
वर्द्दं करोति मैत्रैचेने करोतीति कामत
हिनेनैव हेतुना काञ्च्यिकर्तव्यः माण।
वकं मैत्र इच्छतीति नाभाविपिपुत्रस्ति
नि न कर्तव्यः उभावत्रापि पुत्रको मैत्रो माण
वकस्य कथं न हसौ मौ उभाभ्यां मैत्रेणासेनोघ
करोति माणवकस्य मत्योऽमौ उग्रमिच्छति

इहापि तर्हि प्राप्नोति मेरयति माणवक
मिति अत्रापि तु भो करोति मुंकौ मुं रेमा
णवकस्य नतमौ मौ ञमात्रेसेयतोषक
रोति माणवकस्य मसौ मौञं निवर्तयति
एवं तर्हि मंञपेयग्णावचनाः गुणावचना
श्च समर्थिताः वचनान्सापेक्षाणां वृत्तिर्भ
विष्यति अथवा यानवपवम्मेशदपः नैव
वक्तव्योऽयादिषंपेनेकिंयावचननाचराम्य
ते अथवानेकस्मभंयप्राणपङ्क्वति वाक्यं
चप्रम्यपयपदवाक्यानतराश्रम्यपयपदाप्र
म्यः सामान्येनतरावृत्तिः तदावपंणवि
शेषाण्येनाविशेषितव्यपोऽकव्यः मेरयति
के माणवकमितिमेरविशिष्टेनवाक
रोतिनानमामनिकति अथवोक्तमेतन
त् नात्र व्यापारोऽगेनवेधइति गमकत्वा
दिदिहवृत्तिर्भविष्यति मेरयतिमाण।
वकमिति अथेहकथञ्चाभवितव्यं इषा
पत्रः इषत्तेपत्र इति केनविनावदातान्न
भवितव्यमिति किंकारणं स्वशब्देनोक्तत्वा।
दिति अपरआहमवितव्यमितिकिंकार
णं यानवर्षेकात्रिविधीयते स च पाल्वर्थ्यं के
न विकल्पेन निर्दिश्यत इति इहमवंनस्त्वा

कः न भवितव्यमिति किंकारणं इहसमा
मानार्थेः न वाकेन भवितव्यं प्रम्याने
न च यत्रेहाद्यो वाकेन गम्यते इष
त्रः इषत्ते पत्र इति नात्रो जातविस्पष्टा।
येनेकश्चिन्मानाव्ययप्रतिषेधः कश्चिन्मा
नाव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः इदमिच्छ
ति किमिच्छति उच्चैरिच्छति नीचैरिच्छ
ति गोसमानाक्षरनीलादिने केगामिच्छ
ति गव्यति समानाक्षराणि दधीयति मधू
यति कर्त्रीयति हर्त्रीयति नीलात् राज्ञी
यति नद्यीयति काम्यकिमर्थश्चकारः स
मार्थः सितः प्रेततृत्यमोभवतीत्यनोदात्त
त्वयथास्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं यान
स्वरेण्याप्यन्नसिद्धं ककारस्यतर्हीत्संज्ञा
परिज्ञाणार्थं श्रादितत्वकारः कर्तव्यः का
म्यविकरणानर्थकं ककारस्थभावात्
काम्यविकरणामनर्थकं ककारस्यानहीं
त्संज्ञा कस्मान्न भवति इदभावात् इत्को
यो भावादत्त्वं स्तानविष्यति न न च लोप
एवेत्कायौलोपः इहद्विशाहस्य कार्याणां
भवन्त्युपदेशेः श्रवणात्सो वा कार्यं चेह ना
स्ति कार्यंश्रमनियपरिश्रवणमपिनस्यात्प

देशोनर्थकः स्यात् इदं तर्हि कार्यं दृष्टि
विच्छन्ति किन्नीतिगणाद्विहितेनिषे
धोपयश्यास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं सर्वा
धातुकार्धधातुकपारंगणाद्व्यते
धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेषश्चार्धधातु
कसंज्ञां लभते न चायं धातोर्विधीयते
इदं तर्हि उपयं कामयतीति किमीतिसे
प्रसारणं यथा स्यात् एतदपि नास्ति प्र
योजनं यजादिभिरत्र किं ते विशेषयि
ष्यामः यजादीनां यः किदिति कस्य यजा
दीनां किति यजादिभ्यो यो विहित इति य
प्याणि कथं विद्धिकार्यं स्यात् एवमपि त
दोषः क्रियते नास्यमेव हि चकारकोति
देशः स्यात् अनाद्यः कायायस्तेति अथवा
कारदर्शनं प्रयोगः ककारोसिवस्त्वमत्र वि
धीयते तस्माद्व्यकारणस्यकारः उपमा
नाचारे अधिकरणाच्च अधिकरणाच्चेति
वक्तव्यं प्रासादीयति कुट्यां कुटीयति
प्रासादे कर्तेः काऽऽ सलोपश्च सलोपसन्नि
योगेनायं काज्विधीयते तेन यत्रैव सलोप
स्तत्रैव स्यात् यथायते इहन स्यात् अधिका
कः यं पनायते नैष दोषः प्रधानशिष्टः कार्‌

श्री
महा
भा
८२

ग्नन्वाचयशिष्टः सलोपः यश्च सकारोप
श्यसीति न यथा कश्चित् कंचन भिक्षां च
देवदत्तं चानयेति स यदि भिक्षां चरति य
दि च देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति सलो
पो वा सलोपो वेति वक्तव्यं यथा यत्प्रयु
ज्यते ओजोपरसमानित्य ओजोपरसमानितेसलो
पो वक्तव्यः ओजायमाने यो हि जचान ओप
रायते अपरश्राद् सलोपोपरसमय एव यथ
स्यते इत्येव भवितव्यमिति कथं ओजाय
माने यो हि जचानेति क्लेदसः प्रयोगः क्ले
दसिचस्त्वमत्र विधीयते आचारगर्भल्की
वहोउभ्यः किंवा आचारगर्भल्कीवहोउ
भ्यः किंवा वक्तव्यः अवगल्भते अवगल्भा
यते गल्भ क्लीव विक्लीवते विक्लवायते
क्लीवहोरविहोमते विहायते किं प्रयो
जनं क्रियावचनताय यथा स्यात् नैतदस्ति
प्रयोजनं धातवः एव गल्भादयः नैवंवह
योगाद्विधीयते क्रियावचनताय यथा स्यात् इ
दं तर्हि प्रयोजनं अवगल्भा विक्लीवा वि
होदा अप्रत्ययादित्यकारो यथा स्यात् मा
भूदेवं गोपाहलरमेवं भविष्यति इदं त
र्हि अवगल्भाञ्चके विक्लीवाञ्चके विहो।

ऽषवक्तैकास्यप्रयादासमन्वइत्याम्यया
स्यात् अपरस्मात् सर्वप्रतिषेधश्चाचार्येक्ति
वक्तव्यः अवतिगर्दभनोमेवमर्थं नन
ह्रीरावीगल्मायनकमणां कर्तव्या कर्त
व्यं च किं प्रयोजनं आत्मनेपदार्थानव्यया
नासेत्स्यामीति गम्भक्तौचहोऽस्वशादि
ष्मात् हलोलोपसत्रियोगनार्थंकाउ.वि
धीयते तेनातेत्यस्यापि हलोपः प्राप्नोति
नैष दोषः प्रधानशिष्टः काउइमन्वाचयशि
ष्टो हलोपः यत्र वहलोपश्यसौ तिम्स्वशा
दिषभूतनज्ञावगृहणं स्वशादिषभूतन
ज्ञावेग्रहणं कर्तव्यं किं प्रयोजनं इहमा
भूत् कदिवाभस्वशाभवेतीति विप्रति
षेधानर्थकांवभवत्यर्थं काउ.वचनात्
विप्रतिषेधस्त्रानर्थकः किं कारणं भव
त्यर्थं काउ.वचनात् भवत्यर्थे हि काउ.धी
यते योगविविधानं भवतिनायोगो वि
विधीयते नञ्चिनोक्तवानस्यार्थस्यका
उ.नभविष्यति अजेलादपितर्हि नस्या।
मातिपदापृक्तयते रजारपि हि भवति।
नायोगविधीयते भवत्यर्थे काश्चऽवि
वचनप्रामाण्यात् भविष्यति किंचवन

प्रामाण्ये लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति
इह किंचिद् क्रियमाणं चोद्यते किंचित्
क्रियमाणं प्रत्याख्यायते सइहचभेदःकृ
तो भवति यथान्यसमेवास्त्वनन्वचोक्त
सिद्धं कस्मान्न भवति कदिवाभस्वशाभव
तीति नतिवप्रकमभमस्वशादिकर
णानर्थाल्यर्थः नत्मकमिवप्रकेवायकिं
चिदिह्रस्यते नचान्यस्मिन्तस्वदृशो।
कार्यं विज्ञायतेन त्याहास्वयोगायते यु
ज्ञासमाणमानयेत्केन्नालण स्वरशो।
प्रानीयते एवमिहापत्रैरितिविप्र
तिषेधाद्न्यामिचेऽचान्यानिसदृशो का
र्यं विज्ञायते किं चातनादव्यात् चिर
प्राभभूततज्ञावः इह काश्चिच्चकृतवः
मोपसर्गः पद्यते अभिमने समने उम्म
नस् दुर्मनस् अन्तर्विवाधिते स्वशादि
ष्ट्र पसर्गः प्रत्ययार्थे विशेषणं वास्यात्
अभिभवतो समभवतोऽद्भवतोउद्भव
ताविति प्रकृत्यर्थविशेषणं अभिम
नःशाहात्समनःशाहाडुन्मनःशाहाडु।
र्मनःशाहादिति प्रकेपनरिह विचार्यवि
ते नामिदिश्टनप्रकृत्यर्थविशेषणेन

भवितव्यं यावता प्राक्प्रकृतेः प्रत्यये
ते यदि तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणं स्यान्न
प्राप्नोतिः प्रदेशनेनैव शक्याः प्राभव
नेपदिते एवं हि विशिष्टस्य प्रत्ययार्थस्य प्रा
दुर्भावात्सत्यभिधानमेवेत तस्मान्नैव शक्य
चवक्तुं नचैदैवविज्ञायते ज्ञायते विचार
णात्कस्माद्विशेषः प्रादिरुपसर्गः
प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्तत्र दोषो
भवति अभिसमायन्ते निट. निट इति नि
वातः प्रसज्येत प्रत्ययतर्हि प्रकृत्यर्थवि
शेषणं सोपसर्गादिति चेद्धद्दोषः सो
पसर्गादिति चेदयदोषो भवति भवति हि
समायन्ते इति अनन्यामिभिदमुच्यते अ
टीति अडयं हि वचनेनाधितिवक्तव्यं अ
हादाहते तथापि समनाख्यादिवचने अभि
हि समनायिष्टनेन दोषः अट्पसंग्राम
यते सोपसर्गाद्दात्पर्तिवक्तव्याः संग्राम
यतस्यार्थसंपर्यं तत्रिपमार्थमविः
घातिसंग्रामयते रेव सोपसर्गादिति य
दि नियमः क्रियते निसंग्रामन्सिध्यति एवंत
र्हि सस्यादिरुपसर्गस्य पर्यायवज्ञावं वक्ष्या
मि यदिपर्यायवज्ञावमुच्यते अटस्त्यादिव

श्री
महा
भा
४२३

चनानि न सिध्यंति सस्य दिप्यादिति वक्ष्यामि
एवं वक्तव्यस्तत्र प्रत्ययार्थविशेषणमपि नन्व
चोक्तं स्यादादिरुपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषण
मिति चेत्तत्रदोष इति सेर्पयागवज्ञावेन
परिहृतं उत्कार्थोनामप्रयोगइति तद्यथा
अपिकाकः श्येनायते इति कश्चित्काके
चोरेन स्यात्प्रयोगेन भवति अस्त्यविशे
षः एकेनार्थविशिष्टः प्रत्ययार्थप्रत्ययः
स्याल्येनक्केहृद्धानेकेन तद्यथा यत इत्य
केसंदेहः स्यात् अभिभवतो वा भवतो इ
भवतो वेति नत्वा संदेहार्थमुपसर्गः प्रयु
ज्यते यत्र तर्हि केनतत्वकृयते ग्रामायने
केनप्रकारहरमते प्रकारा समवप्रकारा
येसतहति तर्हि तान किमर्थः ककारः ग्
णार्थहि प्रतिषेधार्थः क्लितीति गुणवृद्धिप्र
तिषेधो यथास्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं सा
वधातुकार्धधातुकयोरित्यनुवृत्ते
धातोस्त्वविहितः प्रत्ययः शेषवार्धधातुक
संज्ञालभते नचायं धातो विधीयते तर्हि।
तादीनि हि प्रातिपदिकानि सामान्यग्रह।
णार्थस्तर्हि ककारः सामान्यग्रहणार्थेनार्थः न।
का इति नाये न तान्त्रिधीयते इत्यत्र हि पस

हलः क्यषविभाषेति नायं हलंतात् हि धीय
ते इह न हि श्रूयमाणस्यात हिनेनानि कार्यो श्रे
ति नायसमपन्नाद्धिधीयते इदं तर्हि काकंदे
सीति याकेंदसीम्पेनावदकन्यं भृशादिःन
राण्डः भृशादिष्विमेवमर्थं इदं तर्हि प्रयोजनं
यमदरकृद्यकार इति दीर्घत्वे न च क्रौ हलाम
नवर्तते न हि हलापियथास्यात लोहिताय
ते किंपुनः कारणं न च क्रौ हलामनुवर्त
ते इह माभूत अभ्यासस्य याइति यदि क्रौ
हलामनुवर्तते पिपासिति रोङ्भावेन।
प्रामोति रोङ्भावे क्रौ हलामिवर्तने कथं
श्रुहृयावन्नृयाचयजाम शृधूपतेरत्नृया
शृयथवा कोदसमेतन दृष्टानुविधिश्छंदसि
भवतीति यदि क्रौ दमनेवेह न नार्थः क्रौ
हलानानवर्तमानेन कस्मान्नभवति ऊ
भयारमस्यारइति क्रौदसत्वात् अथवान्नत्र
दीर्घत्वे क्रौद सेह स न भविष्यति नथाउप
गायंतमापन्नेयोगाभिलापोषु वेनयइति
अथकिमर्थः षकारः विशेषणार्थः क्वविशे
षणार्थः वाक्यपइति वायारिति क्रियमाने
याकयाद्वेतोपिप्रसज्यते नैतदस्ति पारसैप
दमित्युच्यते नचातःपरस्मैपदं नापत्पात्मनेप

श्री
महा
भा
४२४

पदं प्रयोगमः सामान्यग्रहणाविघातार्थ
स्तर्हि भविष्यति कस्सामान्यग्रहणाविघा
तार्थेनार्थः कांके इसीति याकेंदसीति उ
राण्डः भृशादिः भृशादिःरित्येवमर्थं लोहि
तडाज्भ्यः काषवचनं लोहितडाज्भ्यः काष
वक्तव्यः लोहितायति लोहितायते पट
पटायति पटपटायते भृशादिभिलोहि
तादिभ्यादिति तनाणि भृशादिष्विति तानि
पठित्यानि किं प्रयोजनं क्रिस्ति विश
मान्मनेपदं यथास्यादिति कष्टायक्रमणे
ति किं निपात्यते कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्था
त् क्रमणे जैवकारः निपात्यते कष्टायक
मेणक्रमति कष्टायते सुनाल्पमिदमुच्यते
सत्रकक्षकष्टगहनेभ्यः काण्वचिकीर्षायां
सत्रकक्षकष्टगहनेभ्यः काण्वचिकीर्षाया
मितिवक्तव्यं सत्रसत्रायते सत्रकक्ष कक्षा
यते कष्टकष्टायते कष्ट गहन गह
नायते सुप्रत्याह सर्वादिभ्यस्तन्त्र्येनो
भ्यः क्रमणे सुनाजैवकारः वक्तव्यः पापाय
वोदाहरणानि सत्रादिभ्य इति किमर्थं ऊरि
लाय कर्मणे क्रामति काण्वचिकीर्षायामि
ति किं कष्टाय क्रामति अनुवाकायचन

र्थातेभ्य इतिकिमर्थं प्रश्नः कष्टे क्रामति
तत्रहिवक्तव्यं नैतत्प्रत्ययानिनिपात्यते
किंतर्हिनादर्शेपदाचतुर्थीकष्टाययत्या
निपादिकं कष्टार्थेपत्यातिपदिकमितिक
र्मणोरोमन्थ इत्यच्चोते कोरोमन्थानाम उ
द्गीर्णस्यावावगीर्णस्यचावमन्थारोमन्थ इति
यथेवंहनचलन इतिवक्तव्यं किमर्थं कीट
कोरोमन्थंवर्तयती तत्रहिवक्तव्यमतव
क्तव्यं कस्मान्नभवतिकीटकोरोमन्थंव
र्तयति अनभिधानात् तपसः परस्मैपदंच
तपसः परस्मैपदं चेतिवक्तव्यं तपश्चरति
तपस्यति कथंतपस्यतेलोकज्जीगीषया।
गेः स्फोटस्याङ्कविष्यतिवाष्पोष्म फेना
द्वेतिवक्तव्यं फेनायते शटाटाशीकाको
टापोटामीटपाशाग्रहणं शटायते शटा श
टाशटायते शटा शीकाशीकाशीकायते
शीकाकोटाकोटायतेकोटा पोटापोटायते
पोटा सोटासोटायतेसोटाप्राष्पाप्राष्पायते
प्राष्पासुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेतिवक्त
व्यं सुदिनायते दुर्दिनायतेनीहारायते
सुखादि कर्तृवेदनायामितिकिमर्थं सु
खंवेदयतेप्रसाधकोदेवदत्तस्यकर्तृवेदना

श्री
महा
भा
८२५

यामिन्द्रमाने प्रत्ययोभवतिकिंकारणं
कर्तृरितीयंकर्तृग्रहणेवेदनायामिति
वचनेनाभावस्यपुथेवात्मनोवेदयनेनया
पि परस्यकर्तृवेदनैवासोभवति तकर्तृ
ग्रहणेनवेदनाभिसंबध्यते किंतर्हिसु
खादिभ्योभिसंबध्यतेकर्तृयानिसुखादी
नि नमोवरिवमसः कार्यविहितोयानप
पतेः नमसः कार्यविहितीयानोपपद्यते
नमस्यतिदेवान् किंकारणं नमःशब्दे
नयोगेचतुर्थीविधीयते नमस्यतिशब्दे।
श्रुर्थ ननचतनमस्यतिशब्देननमःशब्दो।
ल्लितेनयोगेनप्राप्नोतितेसिध्यतिश्रुर्थं
वतानमःशब्दस्यग्रहणं नचनस्यतिश
ब्देननमःशब्दार्थवान् प्रत्ययोपपदवि
भक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीभवती।
तिद्वितीयाभविष्यतिकाजादिप्रत्ययार्था
र्थीनिर्देशः कजादिप्रत्ययार्थेनिर्दे
शःकर्तव्यः नमसःपूजायां चित्रङ्आ
श्चर्ये भोजनमभायतेचीवरादर्जनेप
रिधानेवा प्रच्छादनसमर्थेव्यसनेपर्य
सनेवेति किंप्रयोजनं क्रियावचनता
यथास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं आचार्य

प्रभृतिर्लोपश्चेति क्रियावचनाः काश्चा
दयश्चेति यद्यसत्त्ववचनानां निपातसंज्ञेष्या
तेसत्त्वे नास्तीति कथंकृत्वा ज्ञापकं यान
संज्ञावचनं तत्प्रयोजनं यानेतीति
नञादीनामसत्त्वनिर्देशात्स्यात् यदि चा
वक्रियावचनानां स्यात् यानसंज्ञावचन
नर्थकं स्यात् अन्यासामपि यानसंज्ञा यान
चादयोनस्युः किं कारणं साधनेनचार
योविप्रतिषेधे साधनेवक्रियायाः क्रिया
भावात्साधनाभावः साधनाभावात्सत्त्व
मपि यानसंज्ञा यान चादयो[illegible]स्युः प्रश्न
निपाचार्यः क्रियावचनात् काजा[illegible]र
ति ततः सत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा
शक्ति नत्वेवं प्रयोजनं स्यात् पर।
साधनं ह्यस्ति वस्या मोतिनपरसाधन
उन्नाभविनव्यं किं कारणं साधनमि
तिसंबंधि शाह्रोयं संबंधि शास्त्रञ्च नरे
वात्मकाः मात विवर्तितव्यं पतिस्त्र।
सुचित स्यामिति नचोच्यते स्वस्यामात
ति स्वस्मिन्नापि नरीति संबंधोचेनतस्य
ते यायस्यमाताय स्वप्रसाधितेति एव
मिद्धापि संबंधो देनं तव्यं यस्यायानेर्ये

श्री
महा
भा
८२५

साधनमिति अथवा यानवषवक्ता
जादयः नैवेव स्थो भादिशेषेण क्रिया
वचनमाचरम्यते कुःवल्लपिपचारी
ते क्रियावचनं वयंत्र करोति येनेव
खल्लपि हेमनापचादयः क्रियावचना
ते नैव काजारयोपि एवमर्थं खल्वपि
प्रचार्यस्विनयलिक्षविदर्थानादिश्य।
तिकचित्र एवमप्यर्थोदेशनेकर्तव्यं
कथमित्य अनुयाव धेयरिनिशकाम
याद्देशनमकर्तं कथं कारणं दृनिवर्त
नेकरणं [illegible] करोतेः करोतिश्च क्रियामा
[illegible]पवर्तते संदृष्टिश्चर्मोद्धालिकला
सः इकारानोअक्षिद्धल शायः कलशाय
सुकयोरिंदुग्रहणं याविकारांतानयो
रतेनिपात्यते किं प्रयोजनं हलिकल्या
रत्वनिपातनसन्वद्धासप्रतिषेधार्थं हलि
कल्योरत्वनिपातने क्रियते सन्वद्भावो।
माभूदिति अजहलं अचकलत नैतद
स्ति प्रयोजनं इकारलोपकृतेनलोपि
नोनेतिप्रतिषेधो भविष्यति इहोकत्रा
नोलोपः नग्लोपिशास्तिभवति इत्यमिस्से
प्रयोर्यं स्वहिः क्रियतामलोपइति कि

मत्रकर्तव्यं परत्वाद्धि निमित्तलोपः कृ
तायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि प्राप्नोति
ग्निमित्तलोपः प्रत्ययलक्षणायां वृद्धौ प्राप्नो
त्यप्रत्ययलक्षणायां शब्दान्तरस्य च प्राप्नोव।
विधिरनित्यो भवति वृद्धिरप्यनित्या कृत
स्य कृते लोपे प्राप्नोत्यकृते ऽप्याकृते शब्दान्तर
स्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति नैतत्
सिन्नकृते लोपे शब्दान्तरस्य च वृद्धिः प्राप्नो
ति लोपात्सत्यशास्त्रत्वेऽविधेयस्यानित्यत्वा
त्। एवं तर्हि स्वरतामनित्यो भवति उभ
योरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः वृद्धौ कृतायां लो
पः नत्वस्य लोपो भवति येन तु नः स्मरि
र्द्धिः क्रियते लोप इति यद्यपि परत्वाद्वृद्धिः
वृद्धावपि कृतायामवलयाने न तत्र स्मृ
चात्तस्लिकल्पयोरत्र निपातनेन तत्सादय
निधानार्थमिति यावत्तेषु कारणां समभिहार
श्चिकीर्षे पाठः समभिव्याहारेनेः पाव
मायचोश्च समभिहरणं समभिहारः प्र
षाभिहारः फलाभिहार इति विषमउप
न्यासः वस्तो हिताः समन्वयः न ह्युत्तस
मभिहारः इह तु नेकाक्रिया यद्यप्येकास्मा
मानक्रियात्वविक्रियात्वस्मात् अपित्वप

श्री
महा
भा

४२०

यथोदकास्सेवनतेनात्वाप्येपापकर्ष
णक्रियाः नाकश्चित्कात्स्न्येन करोति क
श्चित्कात्स्न्येन यः कात्स्न्येन करोति स उ
च्यते पापच्यत इति भूयः पुनः पुनर्वा पचति
पापच्यत इति भृशपुनःपुनर्ग्रहणं किमर्थं इ
ह मा भूत् पचति भृशमिति भृशं तु कथं
भवति यदि धात्वर्थग्रहणमुक्ते किमर्थं न
नैतावदुक्ते कर्मग्रहणान्नाविधौ ग्रहणा
न्नर्थक्यः सोपसर्गकर्मेति चेत् कर्मविशेष
कत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गकर्मसोपसर्ग
स्याद्धि कर्मत्वधिका विधिप्रसक्तो विधानमक
र्मकस्यैव विधिप्रसङ्गात्क्रियासमभि
व्याहाराच्च द्वितीयाधात्वर्थग्रहणानर्थक्यम
सोपसर्गः क्रियासमभिहारत्वादिति प्र
त्येकान्त्कलादिग्रहणं किमर्थं उच्यमभूत
जागर्ति भृशं स्वेतो भृशं एकान्तकलादि
ग्रहणे चोक्ते किमुक्तं नत्रतावदुक्ते कर्म
समानकर्तृकर्तृकग्रहणानर्थक्यं चेत्का
भिधानेप्रत्ययविधानात् सकर्मकाणाम्।
मानकर्तृकाद्वानभिधानमिति इहाप्ये
कान्तकलादिग्रहणानर्थकं क्रियासमभि
हारे यङ्वचनादेकान्तकलादिष्वनभिधान

मिति तस्यावयवसमिपानेऽपृथितत्वे कि
यमाणोऽप्येकाचकलादेरयङ्गोऽप्येकाचो
हलादेर्वाऽन्यस्मात्तस्यजार्थस्याभिधाने
न भवतिनभवतिवेशान्तिः न यस्याभृश
शार्थेपुनःशोचते यस्यानेकाचोहलादेर्वी
न पश्यावेवार्थस्याभिधाने भवतित्वेषा
तिः न यथा भृशायते अशायपते शोचूवो
नमास्यते ऊर्णोतेश्वापसत्वानेकत्वे
शोर्णोनूयते उनत्वाभिदस्त्वाते ऊर्णो
नेतिति सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्कग्रहणं
यङ्विधौ धेन काजस्त्रलाद्यर्थे सोसूच्यते सो
सूत्र्यते मोमूत्र्यते अटाट्यतेऽरार्यतेऽशा
शयते प्रोर्णोनूयते ऊर्णोतेनैकत्वे वाप्य
ऊर्णोतेर्नुवद्भावोवक्तव्यः प्रसिद्धिः प्रयोजनं भृशा
भस्य प्रतिषेधार्थमेकाच इत्युच्यत्रहणं कि
यासमभिहारेयङ्विप्रतिषेधेनलोलिङ्यतेन
क्रियासमभिहारः यङ् भवतीत्यस्यापवका
शः धात्वर्थएकाच हलादिः क्रियासम
भिहारश्चयात्तसंबधः लोलूयते लोलो
ककाशः धात्वर्थे नैकाजहलादिः क्रियास
मभिहारेपासंबंधः न स्यादृभ्ययं प्राप्तोनिषि
भवान् लुनीहिलुनीहित्येवायंलुनाति

लोलूयतेनिविप्रतिषेधेन ननुहीदानीमि
दंभवतिसभवान् लोलूयस्व लोलूयस्वे
त्येवायंलोलूयत इति भवति चैववानात्थ्य
न्याकल्पग्रहणात्हिलविधाने क्रियाविशे
षणार्थेयङ् नवायंविप्रतिषेधेन किंकार
णं नानार्थत्वात् एकार्थनाकल्पेकर्म
णोहिलविधाने कर्तृकर्मणोहिलोविधी
यते क्रियाविशेषणार्थेयङ् नवाऽनेनत्वा
यत्राभ्यस्तनत्वा ननुहीदानीमिदं भवति
सभवान्लुनीहिलुनीहीत्येवायंलुनाति
भवनीचविभाषायङ् यदानयङ् तदालोट्
लिंगकोहिस्यागतोलुपसदचरजपजभस्या
दिग्रहणाविशेषाणामप्रत्याहारग्रहणा
नैर्थक्यं उत्तरयोर्ग्रहणाविशेषाणामप्र
त्याहारग्रहणमनर्थकं नहिकुटिलका
मतीति चक्रमतइतिगम्यते अर्थेनभ्रशःकि
यासमभिहारेपजाभवितव्यं क्रियासमभि
हारेचनेनेभ्यः जपतिब्राह्मणाः समिधाददः
सेवसम्पापासमापतिकिंनिपात्यते समास
कृत्याश्चकसनसांकनिपात्स्वनिपात्य
तेणिदूसस्यकरोतिसन्यापगतिश्रमान्य।
मिदमुच्यते ॥ निधावर्थैवैदसमानानाम्

क्त णिविधावर्थे देशमात्रो अपदिश्येति
वक्तव्यं अध्यापयति वेदापयति सम्पाप
यति यथा पुत्रक्रियते हिलोपः प्राप्नोति
एवं तर्हि पुत्रकं करिष्यते एवमपि हिलोपः
प्राप्नोति एवं तर्हि पुत्रकं करिष्यते एवमपि
हिलोपः प्राप्नोति एवं तर्हि पुत्रकं करिष्यते
एवमनकारान्तत्वान्न प्राप्नोति एवं त
र्हि पुत्रकं करिष्यते अथवा पुनरस्त्वागेव
न च वोक्तं हिलोपः प्राप्नोतीति अप्रवच
नात्तु भविष्यति अथवा पुनरस्त्वगेव न
च वोक्तमेवमपि हिलोपः प्राप्नोतीति अप्रव
चनसामर्थ्यान्न भविष्यति अथवा पुनर
स्तोदनन्वचोक्त एवमपि हिलोपः प्राप्नो
तीति अप्रवचनान्न भविष्यति हेतुमति च
कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्यभिधेये णि
ज्भवतीति आहोस्वित् हेतुमति यो धातुर्वर्त
त इति एकेऽपनीदं विचार्यते नन्वनेन।
ससंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणं भवितव्यं
यावता हेतुमती न्यचाते यदि हि प्रकृत्यर्थ
विशेषणं स्यात् हेतुमतस्मेवं ब्रूयात् नेम
इति सर्वेनोऽहि विषयसममपि नतथा
प्रमाणत्यागानि परिकेवलेनेतिविधीयते

श्री
महा
भा
४२५

परिकेवलेन इति ज्ञायते विचारणा अन्
अरोपठति हेतुमतीति का सकोपादाने
प्रत्ययपरिग्रहार्थे हेतुमतीति कारक
मुपादीयते किं प्रयोजनं प्रत्ययपरिग्रह
र्थे एवं सति प्रत्ययार्थः स्यात् परिगृहीतो भव
ति यथा नन्यकारणत्वात् इति तन्न्यकरणमु
पादीयते यदि तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणं
को दोषः इहहि सिकः करोति अधितः करो
तीति णिच् प्राप्नोति प्रत्ययार्थविशेषणे
पुनः सति नैष दोषः स्वार्थे वोक्तत्वान्न भ
विष्यति प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि सति नैष दो
षः यत्र ते नैव तावत् समर्थस्य गतिर्भवति
यत्रनैन तावत् समर्थस्य गतिर्भवति न
न शब्दः प्रयुज्यते इह तर्हि पचत्यो
दनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन स्त्रभयोः कर्त्रो
नाभिधानं स्यात् प्रत्ययार्थविशेषणे पुनः
सति न दोषः प्रधानकर्त्रोरिलादयो भव
न्तीति प्रधानकर्तारे नाभिधीयते यथा
अप्रधाने तिङाद्य कर्मीभवन्ती ग्रामा इह
च गमयति ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेन प्य
ति तिके दिंशार्थे इति कल्पा गमयत्यर्थाः अकः
कर्तारी हि क्त प्राप्नोति इह च वाद्य तिमेदय

नेव्यतिरेके दर्शयन्त इत्यव्यतिरिक्तो हिंसार्थ
इति कृत्वा न गतिहिंसार्थेभ्य इति प्रतिषे
धः प्राप्नोति ग्रस्त न हिंसप्रत्ययार्थविशेष
णे यदि प्रत्ययार्थविशेषणे पाचयत्यो
दनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्यकर्तरि
कर्मसंज्ञा प्राप्नोति भवति हि तस्य तस्मि
न्नीप्सा इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गम
यतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा ग
त्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणि द्वितीया च
तुर्थ्यौ न प्राप्नुतः इह च पयोदकस्योपस्का
रयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा।
कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नोति इह च
भेदिका देवदत्तस्योपस्कारयतीति व्यति।
रिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्न
इति षष्ठी न प्राप्नोति इह च भेदिका देवदत्त
स्य काशनामिति प्रयोजककर्तरि षष्ठी न प्रा
प्नोति इह चाभिषावयति परिषावयति प
रिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति
कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्रा
प्नोति नैष दोषः यथा वक्ष्यते पाचयत्योद
नं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्यकर्तरि कर्म
संज्ञा प्राप्नोतीति गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ

श्री
महा
भा
४३०

शब्दकर्माकर्मकाणामणिन्यन्तत्रिय
मार्थे भविष्यति यद्येवमेवाण्यन्तानां
कर्तॄणां कर्मसंज्ञा भवति नान्येषामिति
यदप्युच्यते इह च ग्रामं गमयति ग्रा।
मायगमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इ।
ति कृत्वा गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ
न प्राप्नुत इति नासावेवं प्रेष्यते गच्छ ग्रा
ममिति कथं तर्हि साधनविशिष्टायामसौ
क्रियायां प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामाय गच्छेति
यदप्युच्यते इह च पयोदकस्योपस्का
रयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृ
त्वा कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नोति
नासावेवं प्रेष्यते कुरु पयोदकस्येति किं
तर्हि साधनविशिष्टायामसौ क्रियायां प्रेष्यते
पयोदकस्योपस्कुरुष्वेति यदप्युच्यते इ
ह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काश
नामिति प्रयोज्यकर्तरि षष्ठी न प्राप्नोती
ति उक्तं तत्र कृत्स्नानां प्रयोजनं कर्तृ
भूतं स्वमाचेपि षष्ठी यथा स्यादिति
यदप्युच्यते इह चाभिषावयति परिषा
वयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति।
कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्रा

मोनीति नायमेवं प्रेष्यते सन्तुभमी
तिश्चेन रहि उपसर्गविशिष्टमसौ क्रिया
प्रेष्यतेऽभिभाविनिप्रकृष्टेन विदेवि
वाचयिते नन्वनेनापि स्थिषेन प्रत्यया
र्थविशेषणेन भवितव्यं यावता यावक
मर्थान्तरं गम्यते पचति पाचयतीति व
वाद्रपक्रमिहपश्येः कः प्रधानार्थः या
मौतिद्रलानां विक्रमतिः अथेदानीं तद
भिसम्बध्य एवं कं प्रेषणाध्येषणे वा युक्ते
यत्नवेः पश्चात्थैः स्यात् अथ हेतुमतो
कामवत्थः हेतुः कर्तास्य हेतुमानिति
हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रं भिक्षादिषु
दर्शनात् हेतुनिर्देशश्च निमित्ति।
मात्रं द्रष्टव्यं यावद्ब्रूयान्निमित्तं कारणं
तावद्धेतुरिति किं प्रयोजनं भिक्षादिषु
दर्शनात् भिक्षादिषु णिज्ग्रहणे भिक्षा
वासयन्नावदेत्यरिति किं प्रयोजनं भि
क्षादिषु दर्शनात् भिक्षादिषु णिज्यथा
ते भिक्षा वासयति कारीषोऽध्यापयती
ति किं पुनः कारणं पारिभाषिके हेतौ
न सिध्यति एवमन्यते येनतावन्नयतद्र
वति प्रेषणमध्येषणं वेति भिक्षाश्चा

श्री
महा
भा
७३

चेतनाः नैष दोषः नावश्यमयमेवमे
प्रयोजयति यश्चाहं गुष्टितामिति नृलो
मथ्यामीनो यस्तन्त्सामर्थ्यान्माचरिति।
सोऽपि तावत्सम्प्रयोजयति भिक्षाश्चापि शुभ
व्यंजनवत्यो नभ्यमाना वासं प्रयोजय
ति तथाकारीषो निवातेपक्तो न समुज्ज्व
लितेऽध्ययने प्रयोजयति इह कश्चित्किं
चिदाह पक्तुं न शाभवान् अन्वपक्तुमा
भवान् अत्रेणाऽऽचकस्मान्न भवति पक्
त्वेनान न ह्यसौ संप्रतिपक्तति त्वसौमा
सौ किं च भोः वर्तमानकालापायवद्क्रिया
याः कर्त्रा भवितव्यं अभिसम्बध्यतस्त्वक्रि
यते इमां क्रियामकार्षीत् इमां क्रियां क
रिष्यतीति इह पुनर्न कश्चिदभिसम्बध्यः
क्रियते न चासौ सम्प्रतिपक्तति सोमा
स्ते यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि क
र्तृप्रत्ययेन तावदभिधीयते अथ कथम
स्मिन्नपक्तृत्वं प्रकृतवं नेतेऽभिस
म्बध्यस्तक्रियते इमां क्रियां कृतवानिति कर्ता
तर्हि मिसम्बध्यः क्रियते कर्ता चायं कि
यायामेवं तपेवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन
चनोऽभिधीयते अथापि कथं चिन्न

तोस्यात् एवमपि न दोषः लोटोक्तत्वा
त्प्रेषणादीनि च न भविष्यन्ति विपर्यये
णेनार्थेषु लोटादयः यत्र च द्वितीयः प्र
योक्तार्थो भवति भवन्ति तत्राणि च न च
था आस्त्रयणाययेति कृष्यादिषूत्प
त्तिर्वक्तव्या एकोनेतुसीमाशीन उच्य
ते पंचभिर्हलैः कृषतीति तत्र भवितव्यं
पंचभिर्हलैः कर्षयतीति कृष्यादिष्व
नुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् कृ
ष्यादिष्वनुत्पत्तिः सिद्धा कुतः नाना।
क्रियाणां कृष्यर्थत्वात् नानाक्रियः कृ
षिर्यो नावश्यं कृषिर्विलेखने वर्तते
किं तर्हि प्रतिविधानेपि वर्तते यदसौ भ
क्तबलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति
स कृष्यर्थः आतश्च प्रतिविधाने वर्तते
यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव त
स्मान्न प्रवर्तते यज्यादिष्वविपर्यासः
यज्यादिष्वविपर्यासो वक्तव्यः पुष्यमि
त्रो यजते याजका याजयन्तीति तत्र भवित
व्यं पुष्यमित्रो याजयते याजका यजन्ती
ति यज्यादिष्वविपर्यासो नानाक्रिया
णां यज्यर्थत्वात् यज्यादिष्वविपर्या

श्री
महा
भा
४३२

सः सिद्धः कुतः नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वा
त् नानाक्रियो यज्यर्थः नावश्यं यजिर्हवि
ष्प्रक्षेपण एव वर्तते किं तर्हि त्यागेपि वर्तते
ग्रहायजनस्त्यजति सत्यागं करोति तेन
पुष्यमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्ति
तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थं तत
करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं किं प्रयोजनं सू
त्रयत्याद्यर्थं सूत्रं करोति सूत्रयति व्याक
रणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति
वाक्ये घञ्युपरे प्रत्यये द्वितीया केनेतद्भ
वति योसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स
तस्मिन्नुत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते अस्ति च करोते
कर्मणा सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भवि
ष्यति आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति कृल्लु
क्प्रकृतिः प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं
आख्यानात्कृतस्तमाचष्ट इति णिज्वक्तव्यः तदाच
ष्टे इत्यस्मिन्नर्थे कृल्लुक्प्रकृतिः प्रत्याप
त्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति कंस
वधमाचष्टे कंसं घातयति बलिबन्धमाच
ष्टे बलिं बन्धयति आख्यानाच्च प्रतिषेधः आ
ख्यानात्प्रतिषेधो वक्तव्यः आख्यानमाच
ष्टे इति किं पुनर्धान्वेनानिसंज्ञोभूतनामाख्या।

नाभिनिनन्तव्यम्भवितव्यं आहोस्वित्कि
याव्याख्यानमात्रात्किंचातः यदिसंज्ञीभू
तेभ्यः इष्टन्नप्राप्नोति राजागमनमाचष्टे रा
जानमागमयतीति अथक्रियाव्याख्यान
मात्रात् नदोषोभवति यथानदोषस्तथा
स्तु इदंपथ्यापवप्रयोजनंकृदंतान्णिज्वक्तव्यः
तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थेलुक्प्रकृतिप्रत्या
पत्तिः प्रकृतिवच्चकारकंभवतीति मृगर
मणमाचष्टेमृगान्रमयतीति इष्टपर्यायोया
सितिकिमर्थं यदाहिमृगोमृगारमणमा
चष्टेमृगोरमणमाचष्टेइत्येवंतदाभवतीति
आलोपश्चकालात्यन्तसंयोगमर्यादायां का
लात्यन्तसंयोगमर्यादायांकृदंतान्णिज्व
क्तव्यः तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थेआलोपश्च
कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकार
कंभवतीति आरात्रिविवासमाचष्टेरात्रिंवि
वासयतीति चित्रीकरणेप्रापि चित्रीकर
णेप्राप्यर्थेकृदंतान्णिज्वक्तव्यः कृल्लुक्प्र
कृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकंभवती
ति उज्जयिन्याःप्रस्थितः माहिष्मत्यांसूर्यो
द्गमनंसंभावयते सूर्यमुद्गमयतीति नक्षत्र
योगेज्ञि नक्षत्रयोगंजानात्यर्थेकृदंतान्णिज्व

श्री
महा
भा

४३३

क्तव्यः कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृति
वच्चकारकंभवतीति पुष्ययोगंजानाति
पुष्येणयोजयति मघाभिर्योजयतीति न
हीदंवक्तव्यं नवासामान्यकृतत्वा
द्धेतुमतोह्यविशिष्टत्वान्नवावक्तव्यं किंकार
णंसामान्यकृतत्वात् सामान्येनैवाणि
ज्भविष्यति हेतुमतीतिकिंकारणं हेतु
मतोह्यविशिष्टमनक्तवतितत्वाद्धिहेतु
नादेवदत्तेवादिनेव नसिध्यति स्वतन्त्रप्र
योजकोहेतुसंज्ञोभवतीत्युच्यते नवासावा
दिनंप्रयोजयति स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्र
योजकइतिचेत्कर्मसंशयेनतल्ल्यंभवान्
स्वतन्त्रंप्रयोजकंकर्मसंशयेन्याध्यमन्यते
पाचयत्योदनंदेवदत्तेनेतिनेनतल्पक
र्थे प्रवृत्तिःस्मयन्वानपेक्षा प्रवृत्तिःस्मय
ज्ञानपेक्षेव किंचिद्भवतिदेवदत्तेनचादि
त्येचनेहकश्चिनाबोनगृहीतव्यइतिप्रव
र्तते सर्वश्चासमर्थःप्रवर्ततेते येनावृद्दे
शकृष्णभावोनामनेपि सुसमर्थेप्रवर्तेने
पारलौकिकेनोविष्यति इहचनःश्रीमोत
कृष्यायावषिष्यतीति यथावद्दानंदासक
र्मकर्तृनाम यदपिसमर्थप्रवर्तनेभ

केचेलं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च नो भवि
ष्यतीति तथा य एते शिल्पिनो नाम एते
पि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते चेलं च लप्स्यामहे
मित्राणि च नो भविष्यन्तीति एवमेतेषु
सर्वेषु स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषु कुर्वतः प्र
योजक इति चेत्तत्र यदि किञ्चित्कुर्वतः प्र
योजको नाम भवति तदेतत्तत्र यदि तर्हि
सर्वे स्वभूत्यर्थे प्रवर्तन्ते कः प्रयोज्यार्थः पर
भिप्रायेषु सज्जते इत्यत्रोक्तम् इह योऽश्र
टकौ कुरु इत्यादि तत्रस्याभिप्राये सज्जते प
रस्याभिप्रायः उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहि
ष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते न चास्या
भिप्रायमादित्यो निवर्तयति भवेदिह व
र्तमानकालता युक्ता यस्मात् उज्जयिन्याः प्र
स्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते
सूर्यमुद्गमयतीति तत्र यस्य सहितस्यादि
उदेति इह तु कथमल्प वर्तमानकालता
कंसं घातयति बलिं बन्धयतीति चिरहते
कंसे चिरहते बलौ अपि कथं ये ता
वदेते शोभिका नाम एते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति
प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति चित्रेषु कथं चित्रेषु
प्युद्गूर्णा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसक

श्री
महा
भा

४३७

र्षिणश्च ग्रन्थिकेषु कथं यत्र शब्दगडुकमा
त्रं लक्ष्यते तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्याऽवि
नाशान् ऋद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिवि
षयान् प्रकाशयन्ति अतश्च सतो व्यामिश्र
ता हि दृश्यते केचित्कंसभक्ता भवन्ति के
चिद्वासुदेवभक्ताः वर्णान्यत्वं खल्वपि पु
ष्यन्ति केचिद्रक्तमुखा भवन्ति केचित्काल
मुखाः त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते ग
च्छ हन्यते कंसं गच्छ घानिष्यति किं गतेन
न हतः कंस इति ॥ ॥ ॥ ॥ इति श्री
मद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरण
महाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे
द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥ ॥ कण्ड्वादिभ्यो
यक् किमर्थः ककारः गुणवृद्धिप्रतिषेधा
र्थः । क्ङिति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात्
नैतदस्ति प्रयोजनं सार्वधातुकार्धधातुक
योर्गुणः इत्युच्यते धातोश्च विहितः प्र
त्ययः शेषः आर्धधातुकसंज्ञां लभते न चा
यं धातोर्विधीयते कण्ड्वादीनि हि प्रातिप
दिकानि कण्ड्वादिभ्यो वावचनं कण्ड्वादिभ्यो
वेति वक्तव्यं धातुवचने हि नियमप्रसङ्गः प्र
क्रियमाणे द्विवचने नियमप्रसङ्गः यथा विधिः

प्रसज्येत नत्रकोदोषः नत्रयानोविधित्
कप्रतिषेधः नत्रयात्तविधेस्तकस्यप्रतिषे
धोवक्तव्यःस्यात् कंडूकेड्रःप्रविष्कथा
तम्कवोष्ठ्योरियङ्‌उवङ्‌विनितुवङादेशःप्र
सज्येत केड्रुकेहेनोङ्‌यानोरिनिप्रतिषे।
धःप्रसज्येत नकप्रतिषेधःवेल्मःसंन
रितिह्रस्वस्यपितिकृतितुग्भवतीतित
कप्राप्नोति ह्रस्वयलोपोच ह्रस्वयलोपो
वक्तव्यःस्यात् वल्मःमन्तरितिकिमर्थं न
वलीमेवसिद्धं वलीत्युच्यमाने नचात्रवला
दिपश्यामः नन्वचात्क्विपवलादिःक्विप्
लोपेकृतेवलाद्यभावान्नप्राप्नोति इदमि
हसंप्रधार्यं क्विपलोपः क्रियतां वलिलो
पइति किमत्रकर्तव्यं परत्वात्क्विलोपः
नित्यःखल्वपिक्विलोपःकृतेपियलोपे
प्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोतिनित्यत्वात्परत्वा
च्चक्विपलोपेकृतेवलाद्यभावान्नप्राप्नोति
एवंतर्हिप्रत्ययलक्षणेनभविष्यति व
लोत्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणं प्रथक्कि
यमाणेपिवावचनेयद्यतेनतात् क्विपन
दैतेदोषःकस्मान्नभवतिनैतेभ्यस्तदाक्वि
बुत्पद्यते किंकारणं प्रत्ययेभ्योहिदृश्यते

श्री
महा
भा
४३५

ऽभ्युच्यते नचैतेभ्यस्तदाक्विबुत्पद्यते
यद्यैवतर्हिक्रियमाणेवाचन प्रत्ययेभ्यो
पिदृश्यतऽएवमत्रक्विब्भवति एवम
क्रियमाणेपिनभविष्यति प्रवश्यमेते
भ्यस्तदाक्विबेषितव्यः किंप्रयोजनं प
नानिरूपाणियथास्युरिति ननुचोक्तं वाच
चनेकर्तव्ये नकर्तव्यं उभयंकेड्रादीनि
यानवैश्रवणामिपदिकानिचप्रातस्त्राभ
यंकेड्यानीतिकिंप्रकृवीणंप्रसज्येत प्र
स्तिमेकेड्रीतिति वेदनामात्रस्यमात्रिपेप्र
परआह यात्नप्रकरणोद्धातःकस्यचासन्न
नादपिआहचायमिमेदीर्घमत्स्यपानवि।
भाषितःकर्मणिडु किमर्थोयणाकारःस्व
स्तार्थःप्रचोत्जिणोनिह्नुङिस्थासात् कि
यमाणेपिवेणोकारेह्रीदिनेप्राप्नोति किंका
रणं क्विनिचेतिप्रतिषेधात् णिलुकरणसा
मर्थ्याद्धविष्यतिप्रन उत्तरपदेतिणिडीण
लुकरणस्यसावकाशत्वाद्धिप्रतिषेधःप्रस
गःणिडिणिलुकरणंसावकाशं कोवका।
शःसामान्यग्रहणार्थोस्यकारःकस्मात्रमान्य
ग्रहणार्थेनार्थःणोरनिटीतिणिडिणिलु
करणस्यसावकाशत्वाद्धुङःप्रतिषेधःप्राप्नो

श्री
महा
भा

७३८

ति इकारणामधितर्हिसावकाशो को
वकाशः सामान्यग्रहणाविघातार्थो ऽ
कारः कृत्स्नसामान्यग्रहणाविघातार्थेना
र्थः अथैवशकोत्र सामान्यग्रहणावि
घातार्थो योनवयवश्राशो को नत्रइकारात्
रोपाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति उवर्णमवा
स्नेनेपदार्थे ऽकारान्तवयत्रामेकत्वाः इ.
नअत्रालनेपदं यथास्यात् एवमप्युभयोः
सावकाशयोः प्रतिषेधवलेयस्त्वात्प्रतिषे
धः प्राप्नोति एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति नकर्मेह वृद्धिप्रतिषेधो भवतीति यदन
कस्यस्थिवमास्मितिमिल्लेज्ञायाः प्रतिषेधं
शास्तिमित्वनिषेधस्याचार्यवचनात् प्रतिषे
धः प्राप्नोति अथवा भिन्नप्रतिषेधः कोर्थः
णाइ.तस्याणिचियाहवृद्धिस्तस्याहृस्वत्वंमाभू
दिति नन्वेतस्याप्यपिक्तितिचितिप्रतिषेधेन
भवितव्यं नभवितव्यं उक्तमेतत् क्लिति।
चिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमिति एवं
तर्हि णाइ.तस्याणिचियाहवृद्धिस्तस्याहृस्व
त्वं प्राप्नोति किंकारणं णिच्यावहितत्वा
त् लोपेकृतेनास्तिव्यवधाने स्थानिवद्भा
वाद्व्यवधानमेव णाइ.त्तनतर्हिमादितिणि

इ.चनप्राप्नोति किंकारणं प्रसिद्धंवर्हिरे
गलक्षणमनेरंगलक्षणश्च इतिनैष्वाय
नणीड.तस्याणिविहवृद्धिः प्राप्नोति किंका
रणं णिडयावहितत्वात् लोपेकृत्वेना
स्तिव्यवधाने स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमे
व इदंतर्हिप्रयोजनं पतद्विसस्वलादौ
चौस्तनस्यामितिदीर्घत्वे तत्किमोणिङ.
माभूदिति किंपुनः कारणं नदीर्घो
स्यनस्यामित्युच्यते नह्रस्वास्यतरस्यामि
त्येवोच्यते यथाग्रामेचापिकर्मह्रस्वत्वमे
व तत्रायमप्यर्थः ह्रस्वग्रहणेनकर्तव्यं भ
वति प्रकृतमनुवर्तते काउपसिद्धिः अ
शामिश्रणामिशामे शामे शामेशामे वृद्धा
सिद्धंनसिध्यति नोदोत्नोपदस्यमान्तस्योमा
तस्यनाच्चमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति वि
णाकर्तोः सप्रतिषेधः इह तर्हिप्रनिश्च।
स्यानिग्रजंजनेजानजानेजनिवध्योश्च।
ति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति सोपिचिणाकृ
तोरेव णिज्यावहितेपुनर्वृद्धिर्यदुल्लोपेवा
पसंख्यानं कर्तव्यंस्यात् शामयतेप्रयोजि
तवान् अशशमिश्रशामि पामे शामे शामे
शामे शशमाते अशशमि अशंशामि शो

शामेशेशामे शशामेशशामे किं पुनः
कारणेन सिध्यति विषमस्तल्पैर्ग्रामसिन्ना
मेगानां इहसोभवतीत्युच्यते यस्माग्रामि
त्रिणामस्तल्पः नतस्मिन्निमिदंग्रामस्मिन्ग्रामि
र्ष्णे नाममाणिश्विषमस्तल्पः णिलोपेन
हिं कृतेविषमस्तल्पः स्याणिवद्भावाच्च
विषमस्तल्पः अथ दीर्घोन्यतरस्यामित्य
स्यामानेयाचतास्याणिवद्भावः कथम
पिचैतन्सिध्यति पूर्वदिक्षानीदीर्घत्वग्रह
णस्यप्रयोजनं दीर्घविधिं प्रत्युदाहरणेन
स्याणिवदिति स्याणिवद्भावप्रतिषेधःसि
द्धोभवति यावत्सम्पादयआर्धधात
केवाभवेति तदाणिविणिङ्न्तस्मिन्तर
र्थेचमिस्त्रनिषेधः स्यात् तस्मात्प्रतिषे
धःप्राप्नोति उक्तंवाकिमुक्तं तद्धितका
म्यारिकप्रकरणात् अथादय कथमिदंवि
ज्ञायते अथादिभ्यो यदार्धधात्वकं तस्मि
न्नवस्थितेवा अथादीनां निवृत्तिर्भवत्या
होस्विदायादिप्रकृतेर्यदार्धधात्वकं तस्मि
न्नवस्थितेवा अथादीनामल्पत्तिर्भवतो।
ति किंगतमेतनत्रयत्नामस्थेणाहोस्विदय
तस्मिन्सद्भ्येभ्यः स्वंत्वकंतेवा गतमित्याह

श्री महा भा

४३०

कथं यदातावदायादिभ्योयदार्धधात
कंतस्मिन्नवस्थितेवाअयादीनांनिवृत्तिर्भ
वतीति तदाविशेषणात्सर्वेमायादिप्रकर
णमनर्थकम्मार्धधात्वकेवेत्युच्यते यदाया
यादिप्रकृतियदार्धधात्वकं तस्मिन्नवस्थि
तेवायादीनामल्पत्तिर्भवति तदेकेवाकं
तस्येदंच गुपधूपविच्छिपणिपनिभ्यआ
यः आर्धधात्वकेवा ऋतेरीयङ् आर्धधा
त्वकेवा कमेर्णिङ् आर्धधात्वकेवेति कः।
श्याविशेषः आयादिभ्योयदार्धधात्वक
मायादिप्रकृतेर्यदार्धधात्वकमिति वोभय
थानिष्टप्रसंगः आयादिभ्योयदार्धधात्व
कमायादिप्रकृतेर्यदार्धधात्वकमितिवो
भयथानिष्टप्राप्नोति यदिविज्ञायते आ
यादिभ्योयदार्धधात्वकं तस्मिन्नवस्थिते
वायादीनांनिवृत्तिर्भवतीति गुपिः जुगो
पिनीत्वंनसिध्यति इदंचानिष्टप्राप्नोतिगो
पायकारगोपति इदंतत्वदेवसिद्धं भवति
गापायाचकारगोपायति अथविज्ञायते
आयादिप्रकृतेर्यदार्धधात्वकं तस्मिन्नेवा
यादीनामल्पत्तिर्भवतीति गुपिः ज।
गोपनिचेदंसिद्धं इदंचानिष्टंनप्राप्नोति

गोपायांचकार गोपायेति इदं त्विटेन सिध्यति
गोपायांचकार गोपायेति इदं तावदिट्
सिध्यति गोपायांचकारेति कथं प्रत्यया
यादिप्रकृतेर्यदार्धधातुके लिङ्तास्मिन्।
वास्थिनेवायादयः प्रामप्रयन्तिष्यन्ति य।
स्माकरणात्वकृत् इदं तदीर्घेन सिध्यति गो
पायेति सिद्धंसार्वधातुके निमित्तवचनादना
श्रित्य वा विधानं सिद्धमेतत्कथ्यं विशेषण
यादीनां वा विधिप्रकाशार्वधातुके नित्यमि
निवध्यामि स्यादिवलोपस्त्वन्तविप्रतिषेधे
नवत्वनिमित्तत्वात् स्यादिभिस्त्वायादीनां
बाधने प्राप्नोति किं कारणं विप्रतिषेधेन
नत्वनिमित्तत्वात् नत्वपदिमित्तेस्यादीना
मायादीनां च स्यादीनामवकाशः करिष्यति
हरिष्यतीति आयादीनामवकाशः गोपा
यति धूपायति इहोभयं प्राप्नोति गोपायि।
ष्यति धूपायिष्यति परत्वात्स्यादयः प्राप्नु
वन्ति नायायादिविधानस्यानवकाशत्वात
नवार्थो विप्रतिषेधेन किं कारणं आयादि
विधानस्यानवकाशत्वात् नवार्थो विप्रतिषे
धेन किं कारणं आयादिविधानस्यानवका
शत्वात् अनवकाशा आयादयः उच्यते च ते

वचनाद्भविष्यति नन्वेचेदानीमेवावका
शः प्रक्रमः गोपायति धूपायतीति अत्र
आपि शाश्वत्स्यादिभिर्भविष्यति यदप्यत्रापि
शाश्वत्स्यादिर्भवति नन्वत्रास्ति विशेषः स
तिवा शाश्वत्सतिवा शुन्यादिदानीमेतनतये
इत्यने गास्तिवे शिष्यइति यत्र नइत्वम
यादीनां स्यादिभिरवाशो नो वकाश इतिस
नास्त्यवकाशः प्रवर्तो एवं त्वयात्रशाश्वत्स्या
दिरेधितव्यः किं कारणं गोपायती धूपाय
तीति शप्यनो नित्यमित्र मिथ्या स्यादिति
यदि तर्हि अनवकाशा आयादयः आयादिभि
स्यादीनां बाधने प्राप्नोति यथा प्रत्ययं।
सूत्रभेदेन परिहारः यदि पुनः शापि निम
त्तेने सिध्यति सूत्रेन तर्हि अभिधेते यथान्या
समेवास्तु न नचोक्तमायादिभ्यो यदार्धधा
तुके आयादिप्रकृतिर्यदार्धधातुके किमि
तिचोभयथा निष्प्रसंगाः इति नेष दोषः
आर्धधातुक इति नैषा परसप्तमी का तर्हि
विषयसप्तमी आर्धधातुकविषय इति
नचार्धधातुकविषय आयादि प्रकृतेरा
यादिप्रकृतेः षष्ठोपन्नः प्रसंगनिमित्तमित्तो भ
विष्यति सनाद्यन्ता धातवः प्रत्ययानां

किमर्थं नस्मनादयोयानवदित्येवोच्य
ते केनेदानींनदानानाभविष्यति नेदन
विधिना भूतवदुत्पठति स्मनादिष्टेनत
ग्रहणाइकं किमर्थं पदेसंज्ञायामेतदव
नमन्यदसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणातदेन
प्रतिषेधार्थं इहचापिप्रत्ययग्रहणाप्र
यंचापिसंज्ञाविधः किमर्थं पुनरिदमु
च्यते नभूवादयोयानवदित्येवसिद्धं न
सिध्यति पाठेनयानसंज्ञाक्रियते नचेमे
तत्रपठ्यन्तेकथंतर्हि येषामपठामानानां
यानसंज्ञाभवति अस्तेर्भूः ब्रुवोवचिः
वतिउः ख्याञिति यद्यपितेनतत्रनपठ्यन्ते।
प्रकृतयस्तुपाठेतत्रपठ्यन्ते नतस्थानिव
त्वात्सिद्धं इमेनर्हिनपठ्यन्ते येषामस्थ
आदिश्यन्तेनेनतत्रपठ्यन्ते नतस्थानिवत्त्वा।
त्सिद्धं नसिध्यति आदेशाः स्थानिव
दवतीत्युच्यते नचेमेआदेशाः इमेआदे
शाः कथमादिश्यन्ते यः सआदिशः इमे
चाप्यादिश्यन्ते षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्था
निवत्कृतवतीत्युच्यते नचेमेषष्ठीनिर्दिष्टाः।
स्थादेशाः षष्ठीग्रहणानिवर्तिष्यते यदि
निवर्ततेश्रयंवादउत्सर्गः कृतेप्राप्नोतिक

मित्यत्र प्राप्नोत्यपवर्गीकरतिकेण्यारक्ष
नप्रेमोति नैषदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयतिनापवादउत्सर्गान्कृतेनभवतीतिय
दयंश्यनादीन् कांश्चित्कितः करोति
श्नम्भ्नमिति स्यतासी इमे विकरणा प
ठ्यते नयनस्तायतेकउत्सर्गः कोपवाद
इति नत्वव्यक्तव्यम् अयमुत्सर्गः अय
मपवाद इति इमेक्रमः यउत्सर्गोपवा
दः शबादिः श्यादयस्तु यउत्सर्गः अ
पवादः शबादिः श्यादयस्तु यद्येवं अप
वादविप्रतिषेधात्तु बाधिष्यन्ते अपवाद
विप्रतिषेधात् शबादिभिः श्यादीनां बा
धनं प्राप्नोति शबादीनामवकाशः पचति
पठति श्यादीनामवकाशः पच्यते वद्य
ति इहोभयं प्राप्नोति पच्यति परत्वाच्छ
बादयः प्राप्नुवन्ति अपवादानामानेकत्व
तायाः प्रसंगः अपवादानामभवति अने
कलक्षणाप्रसंगः अत्रभावकर्मणोर्य
ग्विधीयते कर्तरिशप् कः प्रसंगोयत्र।
वकर्मणोर्यकंकर्तरि शबादयोबाधेरन्
पच्यतेऽहिकशपाऽप्युत्सर्गो अपवादः श्य
नादयः श्यादयस्तु अपवादविप्रतिषेधात्।

श्री
महा
भा
९०

ज्ञानादिवंयने अपवादविप्रतिषेधा।
न शपनादिभिः श्यादीनांबाधने प्राप्नोति
शपनादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति
श्यादीनामवकाशः पठ्यति पठ्यति इ
होभयप्राप्नोति देविष्यति सेविष्यति प
रत्वात्ज्ञानादयः प्राप्नुवन्ति नैषदोषः शावा
देशाः शपनादयः करिष्यन्ते शश्यादिभि
र्बाध्यन्ते नचदिवादिभ्यः श्यादिविषयेश
वेवताक्लिङ्गनः शपनादयः ननु दिशेर्पो
ग्रहणंकर्तव्यं नकर्तव्यं प्रकृतमनुव
र्त्तते क्वप्रकृतं कर्तरिशबादिति नैतत्प्र
मानिर्दिष्ट षष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः नैष
दोषः दिवादिभ्यः इत्यपञ्चमी प्राविभक्तिवि
श्यमायाः षष्ठीप्रकल्पयिष्यन्ते तस्मादित्य
नरस्येति प्रत्ययविधिरयं नचप्रत्ययवि
धौपञ्चम्यः प्रकल्पिकाभवन्ति नायंप्रत्य
यविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुव
र्त्तते अथवान्वाहचिः करिष्यते सार्वधा
तुकेपरक श्नास्मील्लत्वेः क्लिलदिश्ये
सिन्नभवति कर्तरिशप श्नास्मील्लत्वेः
क्लिलदिश्येः सिच्भवति दिवादिभ्यः शप
न श्नास्मील्लत्वेः क्लिलदिश्येः सिन्न

श्री
महा
भा
880

वति अथवान्तेरंगाः श्यादयः कान्तेरंगाना
लकारावस्थायामेवश्यादयः सार्वधातु
केशपनादयः सिद्धकुलेलेटि सिद्धयन्तर्गाः
कुटेस्मि सिद्धन्तर्गाः कुटेस्मिकर्तव्याः स
नाथंतेनेषत्वाद्यर्थः स्वनाद्येनवकर्तव्याः
किंप्रयोजनं नेषत्वाद्यर्थः इदानीमनेने
षत्वं गावोनेष्टो प्रकृत्यन्तरत्वान्सिद्धंप्र
कृत्यन्तरंनेषणिः अथकिमर्थः पका
रः स्वरार्थः अनुदात्तोस्यापिलाविशेषस्व
रोयथास्यात् पिन्करणानर्थक्यंचान
कृत्वात् पिन्करणानर्थक्यं किंकारण
मनवकत्वात् अनवकोयं नचनार्थः
स्वरार्थेनपकारेणानर्थक्यं नरिकृतेस्या
वकाशोभविष्यति अगमानुदात्तत्वेनेरा
नुदात्तत्वेभविष्यति एवंतर्हिशाव्यर्थक
र्त्तव्यः किंप्रयोजनं यद्वयासिसिधाशुः प
काजललाणि इत्प्रतिषेधोमाभूदिति
क्वाथमकास्यूयते नकश्चिद्विकल्पतेलो
पोस्यभविष्यति अतोलोपस्यार्थधातुक
इतियदिनकश्चिद्विकल्पतेनार्थः स्वरार्थेन
पकारेणानर्थक्येन एवमपिवक्तव्यः अ
नुदात्तस्यलोपोयथास्यात् उदात्तस्यमाभूत्

श्री
महा
भा

दिति किंच स्यात् इदानीं हल्विधिः प्र
सज्येत बृंहलेकेरस्मिणोठक्तव्यः सवि
नायमसाविषत् प्रागग्रहणं पितारिषुत्
कास्त्वमया कास्ग्रहणं च कास्उपसं
ख्याने कास्ग्रहणं क्कास्उपसंख्यानं क
र्तव्यं चकासश्चकास् नकर्तव्यं वा कास्प्र
त्ययादितिवक्ष्यामि चकास्ग्रहणं कास्
उपसंख्यानं कर्तव्यं कांचके स्त्र च भि
धाने यथान्यास्मेवास्तु ननु चोक्तं कास्
ग्रहणं च कास्उपसंख्यानमिति नैष दो
षः चकास्ग्रहणे काशशब्दो लिनं चकास्
प्रत्ययादित्येवोत्सङ्गे नसिध्यति ग्रथ्नं वनः
काशशब्दस्य ग्रहणं सचकाशशब्दे का
शशब्दोर्थवान् पर्वतहिं कास्यनकाचह्न
निवक्तव्यं किंप्रयोजनं तुल्यार्थे तु
लया च कार इति इदंवकार इत्यादेरुगरुत्व
कृमत्त्राभिधाने लिङिमिता नानिषेधः।
गुरुमतः श्राभिधाने लिङिमितां हल्म
तः प्रतिषेधो वक्तव्यः इयेष उवोष गुणे
नेहतारेहगुरुमतो नं च इत्यामयामेनि
गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थमित्युच्यते
गुरुमतो पयजादीनामाभूदिति इयजग्रहे

४४८

उयपग्रहे उपदेशवचनात्सिद्धं उपदेश
गुरुमत इति वक्तव्यं यत्त्रुपदेशग्रहणं
क्रियते उक्ते रामवक्तव्यः वाक्योवकारस्य
त्किप्रतिषेधो ज्ञापकमस्तेरामभावस्य
इत्यमइस्तेरितिप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापय
त्याचार्यः नेहलिमितायस्य गुरुमत्त्वाभ
वति तस्मादेमितिं सतहिंज्ञापकार्थं
ऋत्क्किप्रतिषेधो वक्तव्यः ननु चावश्य
प्राप्यधोवनव्यः नाध्योत्तमर्थेन ऋक्त
घनामिति ऋच्छेलिङिग्णावचनेऽपि
के नऋच्छेलिङिभवतीति नैतदस्ति ज्ञा
पके ज्ञेयार्थमेतत्स्यात् कथं पुनरस्ते
लिङिणउच्यमानोनार्थः शक्यो वित्ता
वेसामर्थ्यात् ऋच्छिलिङिभावस्तीति क
त्वाप्रकृत्यर्थे विज्ञायेत नप्रत्याहिष्टते।
ति दिश्यतेवेतिच ऋ लिंग्इतिस्थीन
स्तइति कृत्वा प्रकृत्यर्थे विज्ञायते किंत्र
गरेने लिङिग्णवचनेप्रयोजनं ऋगरू
ऋाक्तः पत इं पंययाम्यान किंपुनः का
रणं न सिध्यति द्विर्वचने कृते सवर्णादी
र्घत्वे च यदि तावद्धानग्रहणं ऋकारान्ता
नां लिङिग्णो भवतीति गुणे कृते रपर

त्वेव ऋत्कः ऋकः इत्यत्र ह्रस्वप्रसज्येत
ऋयग्रन्यासग्रहणेनग्रहणं अन्तरप
त्वे हलादिशेषः ऋतआदेरितिदीर्घत्वे
आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः ऋल्कः उ
रितिवचनमेवम्प्रयोजन ऋणतः सनित्र
णोक्तेरपरत्वेच द्विर्वचने हलादिशेषः
ऋतआदेरितिदीर्घत्वेततः सिद्धंभवति य
था आटतुः आटुरिति किम्पुनः कारणं
सवर्णदीर्घत्वेनावद्भवति नपुनरुरत्वेप
रत्वादुरत्वेन भवितव्यं अन्तरङ्गलक्षणा।
त्वात् अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गम
रत्वं कोन्तरङ्गता वर्णाश्रित्य सवर्णदी
र्घत्वे ऋक्समोरत्वे उरन्त्यस्यान्तरङ्गं कथं
वदत्वेनत आगाभ्यामविकोरप्योगार्थे
कार इति उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुरत्वे
उरत्वे कृतेरपरत्वे हलादिशेषः ऋतआदे
रितिदीर्घत्वे परस्य रूपस्य यणादेशः सि
द्धं भवति आरतुः आरुरिति अथापिकस्य
चिदेतल्लिटिगुणोर्त्तिस्यान्तु एवमपितु।
दोषः ऋक्कारनामिति ऋकारोग्रपनिर्दि
ष्टपनेकथं प्राप्नि इति निर्देशोयं ऋक्कं निर्द
र्द्देशो ऋक्कारनामिति हलापितर्हिपा

श्री महाभा ९

श्री महाभा
६६२

मोति वकृतः चकृरिति संयोगादिग्रहणं
नियमार्थं भविष्यति संयोगादेरेव केवल
स्यानान्यस्य केवलस्येति नदेतदेतगुणेनेति
टिगुणवचनन्त्यसिद्धे ऋतश्चसंक्रि
हणमेतल्लिटिगुणः सिद्धः सपष्यार्थः ऋ
क्षिप्रतिषेधो वक्तव्यः उक्तं वामन्तव्यः उभ
यनवक्तव्यो उपदेशग्रहणानकरिष्यतेक
स्मान्नभवति इयद्यउवोयइतिउक्तं काकि
मर्कं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं त
द्विघातस्येति ऊर्णोतेरुपसंख्यानं कर्तव्यं
ऊर्णोनाव नवक्तव्यं वाच्य ऊर्णोन्नुवद्भा।
वोयत्प्रसिद्धिः प्रयोजनं आमः प्रतिषे
धार्थमेकाचश्चेद्भपग्रहान् अथवातका
रोच्चनिर्देशेनकथं अविभक्तिकोनि
देशः ऋन्त्कन ऋन्क्तोरयापाद्धेनिउ
पविर विदेशमकिन विदेशमाविकृत्वा
विरामकार नवक्तव्यः विदिरकारान्तःय
घकारान्तः वेतीतिगुणेनसिध्यति निरम
न्नियोगेन एवमपिविवेदतिनसिध्यति।
एवंतर्हि संन्नियोगेनभारद्वाजीयाः पठन्ति
विदेशमकिन्निपातनाद्गुणत्वमिति भी
सीमद् ऋवदनिर्देशः किंप्रयोजन ऋवद

निर्देशोयोजनेहि वेत्ते विभरावकार कृञ
वानुप्र किमर्थमिदमुच्यते अन्वप्रयोगो
यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं आमन्ता
कृञ्पदार्थकत्वेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वा
नुप्रयोगो भविष्यति अत उत्तरं पठति कृ
ञोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभूप्रतिषेधार्थं कृ
ञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते अस्तिभ्वोर्मानुप्रयो
गो माभूदिति आत्मनेपदविध्यर्थं च आ
त्मनेपदविध्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं
क्रियते आत्मनेपदं यथा स्यात् उच्चामासे
येतिस्मिन्नवश्यमत्रात्मनेपदार्थं यत्नः क
र्तव्यः अस्तिभूप्रतिषेधार्थेनवापि नार्थः
इष्टः सर्वानुप्रयोगः सर्वेषामेव कृभ्वस्ती
नामनुप्रयोग इष्यते किमिष्यते एवाहो
स्वित् प्राप्नोत्यपि इष्यते च प्राप्नोति च कथं
कृञिति नैतत् प्रत्याहारग्रहणं किं तर्हि प्रत्या
हारग्रहणं क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः
कृभ्वस्तियोगः इत्यतः प्रभृत्याकृञो ञका
रात् सर्वेऽनुप्रयोगा इति चेद्विशेषस्
याभावात् सर्वानुप्रयोगा इति चेत्तत्र विशे
षकृञोऽनुप्रयोगवचनं किं कारणं अर्थाभा
वात् अमन्तमव्ययपदार्थकत्वेनापरि।

श्री
महा
भा
४४३

समाप्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्य
ति इहेदानीं प्रयोजनं कृभ्वस्तीनामेवा
नुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां माभूदि
ति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अर्थाभावा
देवाप्रसिद्धं कृभ्वस्तयः क्रियासामान्य
वचनाः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः न
च सामान्यवाचिनोवेवानुप्रयोगो भवति न
च विशेषवाचिनः उक्तिः सामान्यवाचि
नोऽनुप्रयोगे तेन लिट्परार्थं वा लिट्परार्थे
न हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते लिट्प
रस्य वानुप्रयोगो यथा स्यात् अननुपरस्य
माभूदिति किं प्रयोजनं आमीनितलिट्
परस्य लट्परस्यानुप्रयोगो न भूत् का
लो विशेषितः स्यात् लिट्परस्य नहि मा
भूदिति न लिट्परस्यानुप्रयोगेन प्रकृत्या
यत्र कालो विशेषितः स्यात् लट्परस्य तर्हि
माभूत् न लट्परस्यानुप्रयोगेणानद्यत
नो भूतः कालो विशेषितः स्यात् लट्
परस्य तर्हि माभूत् न लट्परस्यानुप्र
योगेनानद्यतनः परोक्षः कालो विशेषि
तः स्यात् अथेदानीं माभूदेव परोक्षेनानद्यतनेन
संहितीयते हस्ताश्वेनालङिति नमस्य

माभूदिति एतदपिनास्तिप्रयोजनं
एकस्याप्याकृतेश्चरितःप्रयोगोद्वितीय
स्यास्तृतीयस्यास्चनभवति नह्ययंगो
त्रस्वामी गवास्वामीनचभवेति गोष्व
चास्वानाचस्वामीति एष्वसमासमस्ताद्वि
वप्रयोगेनस्यात अमेनेनपरिसमाप्ता
र्थइतिकृत्वान्नप्रयोगेनस्यात एतदपि
नास्तिप्रयोजनं इदानीमेववाक्यमाप
नमवाक्यपदार्थकेनेनापरिसमाप्तोर्थइ
तिकृत्वान्नप्रयोगोभविष्यति विपर्यास
निवृत्त्यर्थंचाविपर्यासनिवृत्यर्थेनह्यैक
शेषप्रयोगवचनंक्रियते इहाचक्रेव्येक
ईहामितिमाभूत द्यावक्षितिनिवृत्त्यर्थे
च द्यावक्षितिनिवृत्त्यर्थंचक्रुंजोवप्रयो
गवचनंक्रियते एतलेवचान्नप्रयोगोय
स्यास्यात ईहांचक्रेइक्षामासत ईहांदेव
दत्तश्चक्रेइति ॥ ॥ ॥ ॥ इतिश्री
भगवत्पतंजलिमुनिविरचितेव्याक
रणमहाभाष्येतृतीयस्याध्यायस्यप्रथ
मपादेतृतीयमाह्निकम ॥ ॥ च्लिल
ङिः कायच्लिः स्पृशेत्वेवक्तव्यं विक्रियते एत
स्याकसमादयश्चादेशाउच्यन्ते यदनकचि

श्री
महा
भा
४४४

क्रियते किमर्थः चिऽनुबन्धः क्रियते न
स्विन्वेगोपदेशकर्तव्यः नस्यकादयः अ
पवादाभविष्यन्ति अतउत्तरंपठति स्व
रार्थः सामान्यग्रहणार्थः अनुबन्धः क्रिय
तेसामान्यग्रहणार्थः कसामान्यग्रहणा
र्थः मंत्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्
कृगमिजनिभ्योलेरिति एवंतर्हिस्व
राणार्थग्रहणं कर्तव्यःस्यात वक्ष्यतिच
इति कर्तव्यस्तेचानिवृत्तेक्लिसप्रत्यया
र्थः चिऽनुबन्धः क्रियते चेरनिटइतिवक्तः
ओभवति वसत्वभवेच चेसत्वमावेला
देवकृतेनलोपिजनित्यदृशिओभवति अथ
च्लिकरणं किमर्थं नेचिन्ककरणं विशेष
णार्थं नेचिन्ककरणं क्रियते विशेषणार्थं
कविशेषणार्थं णार्थोनेशसिमिति नेसि
जिविस्तुत्यमाने लिङलिटोरपिप्रसज्येत
नेतदस्तिप्रयोजनं लटोनुच्यतेनचलु
ङ्लिङलिटोर्लः अथइतिकरणं किमर्थं
इदिकरणं सामान्यग्रहणार्थं क्वसामा
न्यग्रहणार्थोनार्थः मंत्रेघसह्वरणशवृदहा
द्वृच्कृगमिजनिभ्योलेरिति आमइतिव
इकारेदानीं सामान्यग्रहणार्थं क्रियमा

णोः सवर्णसामान्यग्रहणाविघातार्थश्च
कारः कर्तव्यः कस्मा सामान्यग्रहणाविघा
तेनार्थः स्वकारेण शुचैव यत्नावक्ष्यते
ह्रस्वार्थः सामान्यग्रहणार्थश्चेति क्रिय
माणेपि चैतस्मिन्नन्यगेनान्यवर्णीग्रहणा
नि भवति श्लिलङ्लेः सिचलेरिति यद
तले रित्येनतनार्थं भविष्यति कथं यदेत
ङानि स्याच्च यामृधः सिचः परस्मैपदेषि
यत्र सिचो ग्रहणमेतलेरिति निवर्तयामि य
देतलेरित्युच्यते येटस्थानेवशायप्राप्नोति
स्तुटयाम अपामीत अयथादित्यपिप्राप्नो
ति नवृत्तेन किंहिवचनेन भवितव्यं किं
कारणं चरीत्युच्यते नचात्र चङ्रूपपभः
प्रत्ययलक्षणेन नलुमतान्यस्मिन्निति प्र।
त्ययलक्षणप्रतिषेधः वक्तव्यवचनेनाहिंचर
नः शाहीप्राप्नोति अदृष्यत् अयुः अपासि
षुः अपाचिंत्यपिप्राप्नोति नेष दोषः प्रात
इति नेमभावो भविष्यति न सिध्यति सि
चग्रहणं तत्रानुवर्तते सिचग्रहणं निव
र्तिष्यते यदि निवर्तते अभूवन्निति प्रत्य
यलक्षणेन नुंसभावः प्राप्नोति एवंत
र्हि सिनपवादो जस्थने यदलङिसिलपवा

श्री
महा
भा
७०५

दोविज्ञायते माहिंयानाम माहिंयाता
मित्राशादिः सिचो स्थानेरसा मिन्ये धस्वोत
प्राप्नोति तस्मादातश्चेत्यस्मिज्ग्रहणम
नुवर्त्य तस्मिंश्चानुवर्तमाने येटस्थानेश्च
प्राप्नोति तस्माज्ञातिस्याद्ययामृधः सि
चः परस्मैपदेषु सिचिग्रहणं कर्तव्यं त
स्मिंश्च क्रियमाणे नान्यवर्णीग्रहणानि
भवति श्लिलङ्लेः सिचलेरिति यदप्यु
च्यते क्तविधानेवानिङ्वचेतितिमपस्मा
र्थमिति यातमेवज्ञानिङ्त्वेन विशेषयि।
ष्यामः यातोरनिट इति कथं प्रवर्तयोत
नाशानिङ्स्यात् यातेर्वानिङ्कथ्यं प्र
तिमित्तवेटः प्रतिर नवास्मादिङ्स्तिसे
यमितिङिति प्रश्रयानो विशेषयिष्यामा
णोक्स्यानिङिति विशेषविष्यासि किंचा
तः यदि विज्ञायते निशायामनिटइतिभूरि
षुभाः प्राप्नोति भृश्यिशाद्दिप्राल्लमाद्गृपया
निशयामनिटः प्रश्रविज्ञायते लिंङ्यो
निंङिति नकन्नञिप्राप्नोति सर्वेह्यिषाते
नाङ्ग्रपद्यालिटिमेटः किंपुनः कारणं धा
तोर्विशेषणमात्रं प्रत्ययो विशेषयिष्यते न
प्रत्ययः सामान्येनेटोनिविप्रतिषेधो कथ

श्री
महा
भा
१०

श्री
महा
भा ९

श्री
महा
भा
७०५

सामान्येनैतौ विधिप्रतिषेधौ वलाद्बा
धेयातां के यद्युच्यते चेमत्त्वभावेवेति
प्राप्ययानकोयः सामान्येनभवेत्यनवा
स्येनेभुप्रत्ययेष्ठ नमार्थेयानकसामाय
चमत्वभावेत्वदिनश्नपट्भविष्यति नैः
सिद्धं किमर्थमकारः विशेषणार्थः क
विशेषणार्थेन त्यैः सिद्धिवृद्धिः परस्मै
पदेषिति सोवृद्धिरित्युच्यमानेगिर्वाष्ठ
पिच्याविषमङ्गेत नैनर्थत्तिप्रयोजनंप
रस्मैपदेषित्युच्यते नचात्रपरस्मैपदप्रशप
मः स्वरार्थमर्हरिति चिन्त्येनउदात्तेभवतो।
न्योनोदात्तनेवयथास्यात पतदपिनास्तिप्र
योजनं प्रनचकोयतत्रनार्थः स्वरार्थेन
चकारेणानुवंधेनेटिकृते साचकोभवि
ष्यति सङ्प्रत्ययाकदात्तत्वेनेदेडदात्तत्वं
भविष्यति नसिध्यति आगमाश्चैनोदात्ता
भवंतीसत्वदात्तत्वेप्राप्नोति ग्रतउत्तरपठ
ति सिद्धेमकरणानर्थकास्यकारणं का
ष्यासिद्धेषवादत्वात कृत्संप्रत्यनिदाश्रयः
नचापवादविषयेउत्सर्गोभिनिविशते पू
र्वैह्यपवादाअभिनिविशंते पश्चादुत्सर्गाः
प्रकल्प्यवाप्यवादविषयेनतनउत्सर्गोभिनि

विशतेनतनावदत्रकदाचिन्सिद्भवति
प्रपवादेक्तप्रतीद्दाते कस्यासिद्धपवा
दत्वात्स्यचानिदाश्रयत्वादनिट्त्वप्रसि
द्धे प्रनिडिप्रसिद्धेकस्त्वविधिः प्रनिडिप्र
सिद्धेक्तोभविष्यते सिद्धिदानीकथं भ
विष्यति शोषसिद्धिथाने शेषसिद्धि।
धानेभविष्यति प्रक्रोषीत प्रमोषीत इ
ति स्निषष्ठा किमर्थमिदमुच्यते किमर्थो
यमारंभः स्निषष्ठालिंगनेपवक्तायथा।
स्यात इद्दमाभूत उपास्निषत जनव।
कांश्च समास्निषत्वलमाकुले इस्यात
उत्तरपदति स्निषष्ठालिंगनेनियमान
पपंन्निविधेयभावात स्निषष्ठालिंगने
नियमस्यान्नपपत्तिः किंकारणं विधे
यभावात केमर्थकात्रियमोभवति वि
धेयेनास्तीतिकृत्वेहचास्तिविधेयं कि
प्रकृषाद्विपादादिदृष्टान्तः नहायत्नार्थः
क्तोविधेयः नेत्राद्र्वोविधिसत्तानियमो
वेति अपूर्वपवविधिः स्याच्चानियमः किं
वस्यानत्रानेनपदेषालिंगनेचानाना
लिंगनेचक्सः प्रसज्येत यथेवचक्तो।
ड्वाचयेत पवंविनियमोविधाने उपास्ने।

षिकस्मादेवदृष्टेर्वा श्लिषोनालिंगने प्र
ऊ.त्विधाने च श्लिषः प्रत्नालिंगन इति व
क्तव्यं श्लिष्यतिस्तुवेनहिंमिधनेन युष्या
न्तासमेवास्त नन्वोक्तं श्लिषआलिंग
ने नियमार्थ पपत्तिविषेयभावादिति।
नैषदोषः योगविभागात्सिद्धं योगवि
भागः करिष्यते श्लिषः क्सो भवति कि
मर्थमिदं पाठात्प्राप्नोति नह्यनन्यर्थोम
तत आलिंगने आलिंगने च श्लिषः क्सो
भवति इष्टमिदानीं किमर्थमिदं निय
मार्थं श्लिषआलिंगन एव क्सो माभूत्
उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च समाश्लिषद्वा
ला कुलमिति यदप्युच्यते यथैव क्सो
ण्वाधते एवं चिण्णमपि बाधतेति सुर
सोदृपवादः प्रत्नेनेन्यान्विधीन् बाधते न इत्सो
वक्सो उ.बाधिष्यते प्रत्यवानत्वदचिणि
चिण्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिणेव यथा
स्यात यदभ्यथामाति तन्माभूदिति णि
श्रन्थ्रिणी श्रन्थ्रुर्स्कप्रकर्मरूपसंख्यानम
णिश्रन्थ्रुर्स्कप्रकर्मरूपसंख्यानं कर्तव्य
ताकमिष्टमविधानि स्यप्रकेवउ.बाधेः
प्रकपकाषिणियानिये वकमनमाषिण

श्री
महा
भा

८०८

इति कर्मकर्तरिच कर्मकर्तरि चोपसं
ख्यानं कर्तव्यं प्रचीकरत कटः स्वयमेव
मदाशिश्रयत कटः स्वयमेव नवा कर्म
णि विधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तर्येतद्भ
वावनत्वं किं कारणं कर्मणि कर्मणि वि
धानात् नहि कश्चित्कर्मणि विधायते य
स्तु णिवाधेत कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सि
द्धं प्रत्निवकर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृ
त्वा व उ.भविष्यति नन्वा येकर्मणि
विधीयते विणभावकर्मणोरिति प्रति
षिध्येत न यक विणोयक विणो यक विणो
प्रतिषेधेन न ममिति विश्रिन्हनामपसंख्या
नमिति यस्तर्हि येन ममिवप्रप्रक्रन्त
स्वयमेव प्रवापित्यथा भारद्वाजीयाः पठ
न्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन यक विणोः
प्रतिषेधे णिश्रिन्थिग्रन्थि ब्रूञात्मनेपदाक
र्मकाणामुपसंख्यानमिति प्रसाति प्र
सातिग्रहणं किमर्थं आत्मनेपदार्थं प्र
सातिग्रहणमात्मनेपदार्थमिष्यते किं
मुच्यते आत्मनेपदार्थमिति नवतः पर
स्मैपदार्थमपि स्यात् प्रवादित्वात् प्रवा
दिपाठात्परस्मैपदं भविष्यति कर्मकर्त

रिचोपसंख्यानेकेनवोपयोश्येतं केऽस्य
यमेव ग्रन्थाधिनवाकर्मणएवविद्यामान्क
सेनात्मकर्मकत्वं सिद्धमित्येवजस्य इ
देन्नविग्रहणान्नचिग्रहणाच क्रियते अ
यमनस्यकर्मकत्वं कथं यदिताववन्नवि
ग्रहणं क्रियते अयमनस्यकर्मकत्वं कथं
यदिताववन्नचिग्रहणं क्रियते नचिग्र
हणं निवृत्तं सिचप्रकरणमनर्थकं ।
किंकारणं स्थानिवत्वात् चितोपमाद
पाः स्थानिवद्भावाच्छिद्धविष्यतीति अथव
नाश्विक्करणसामर्थ्याडीदउदात्तत्वे अथ
वनोमिचश्चैकरणं कोर्थः चिक्करणसा
मार्थ्याद्धि उदात्तत्वं भविष्यति नाशाम।
प्रत्ययस्वरोऽन्यमानुदात्तत्वमारभ्यते नप
थेवप्रत्ययस्वरो बाध्यते एवं स्थानिवद्भावात्
पिशब्दलामपिबाध्येतनस्वाविक्करणं न
स्वप्रकारः कर्तव्यः अथेरिक्करणं कि
मर्थं इरित्करणं नकारलोपाभावार्थं इरि
त्करणं क्रियते नकारलोपो माभूदिति अ
मेसत अमेस्याः अतिरिदित्वल उपायाः
किनोति नवाहेतोः सिचः किक्करणं ज्ञाप
कं नकारलोपाभावस्य नैतन्त्रयोजनम

श्री महाभा ८

स्ति किंकारणं यदयं हन्तः सिजि नित्वेन
सिचः किन्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
नसिज्जेनस्य नकारलोपो भवतीति नैत
दस्ति ज्ञापकं अस्तिह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनं सिचो यल्लोपो यथा स्यात् प
रस्मिन्नित्त्वे मा भूदिति कः पुनरत्र वि
शेषः सिचि यानलोपः सति परस्मिन्नानि
मित्ते प्रथमं सिचि विशेषः सिचि तु लोपः
स्यात् सिद्धत्वाद् दकारलोपो न भवति पर
स्मिन्निमित्ते लोपस्य नकारलोपो न
भवति कथम् असिद्धवद्दिगलक्षणा
मन्तरङ्गलक्षणं इति तदेतद्धेतोः सिचः
किंत्करणं ज्ञापकमेव नसिजेनस्यान
लोपो भवतीति इदिद्धा स्थानिवत्वात्
अथापनेन इदितोर्थः इदितोयमादेशः
स्थानिवद्भावात् इदित्त्वविधानिस्य
धेहृघनपदः सिज्ज्ञानित्वकर्ते अस्य
नुअसादीत् स्पशा मशा अमहत् अम
दीत् स्पशाकधे अकल्तत् अकालीत्
हृधनपधन्नपन्तञ्जापीत् तप रप
शुठपत् अशपीत् किंप्रयोजनं सिच
यासपात् अथकाः सिद्धः सिद्धः पोलस्य

यथादनिरः क्त्वइति स्निजपि सिद्धः कथं
लेः विकरणोऽन्यथाख्यायते त्वाविवक्षले
त्वाऽप्रमागमेकृते विहितत्वनिमित्तत्वात्
केनभविष्यति यदेवमनस्य सिद्धास्यः
प्राप्नोति सिद्धेतस्मिरोयादित्वात् सिद्ध
मेतत्कथं यादिः स्निवकरिष्यते सोने।
कालशितमर्वेस्यति सर्वादेशो भविष्यति
किंनेश्यपनेयकार्यः तमिनिर्दिष्टायका
र्यः चऽशाऽप्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धं चऽशे
ऽपि प्रश्लिष्टनिर्देशाय्य चऽप्रऽचऽ प्र
ऽप्रऽ सोनेकालशितस्य वसोनिसर्वा
देशो भविष्यति विणाग्रणिदेत्वात् वि
णः प्रणिदत्वात्सिद्धं किमिदमनिदत्वा
दिति प्रेत्यस्यायेप्याणो भवत्प्रत्ययः स्या
त् प्रमनोऽप्रत्ययमेजायामित्सेत्वात् प्र
मस्याभिनिसंज्ञायां लोपान प्रसनिलोपने
काल् यदानेकालत्वादसर्वादेशः यदा
सर्वादेशास्तदाप्रत्ययः यदाप्रत्ययसंदेशे
ता यदेत्साज्ञानदालोपः एवं चनवर्णा
ककारस्यानिसोपः स्यप्रयोजने विकल्पा
मिति प्रपिचेवपादानप्रकल्पते प्रस्त्री
त् प्रस्यादीनितविष्यति स्निपिवनः स्ति

विभाषासिच् सिचापिकल्पत्वात्: प्रमा
गमोविभाषा यस्याक्लिष्यमानिमित्तेन
विहन्यते मस्यादेव नस्मात्कृष्टयते स्पृशा
स्पशक्रुषदृरदृपः सिचेति यालङ्गुणका
रियानङ्गुणयमाभावः सेगुणानिमित्तत्व
त् कर्त्तियाने ङ्गुणयस्याभावः किंकार
णं ङ्गुणनिमित्तत्वात् सिङ्गुणनिमित्ते
नसाविवगुणंकृतेङ्गुणयादितिक्लेन
मोतिनवाक्यस्यानवकाशमात्दप्यवाद
गुणास्य नैवदोषः किंकारणं कस्यानव
काशत्वात् अनकाशः कः गुणोवाविध्य
ते अनेदवचनमविशेषणात्रेनिमित्तदेश्वा
त् अनिदुवचनमविशेषणांकिंकारणं त्रे
निमित्तादेश्यत्वात् निमित्तदेशःसिः नकचि
त्कयते नयत्रनिरदैशिक्तानप्रमोति
नवाक्यस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिऽ
प्रयत्नादनिप्रसिद्धंक्त्वाविधिः नैवदोषः
किनकरिष्यते नैनवासिद्धं प्रत्तचनमा
शोचीत् इदामिदानीत्तञ्चेद्दूपं प्रस्तन्वो
त् अन्यत्वदिवग्रहणंक्रियते त्वचिग्र
होणकरिष्यते नैनवासिद्धं प्रस्तवं प्रस्त
चीत् इदमिदानीग्लेवेद्रूपं प्रस्तोचीत वि

णात्मनेपदः अथैतत् शब्दः अस्त्येवात्मनेपदम
स्ति परस्मैपदं अस्त्येकवचनमस्ति बहुव
चनं कस्मादेतद्ग्रहणं यावतादेशस्ति कस्याप
देशस्ति परिस्थमानात्मनेपदी च्विणभाव
कर्मणोः चिणिनिवर्तमाने पुनश्चिणाद्
लौकिकमर्थं नेपेवं न तद्भूत विण्यर्थमिदं
अथवा वेवं तं नदभूत निणर्थमिदं अ
थवा विणि वर्तमाने पुनश्चिणग्रहणात्मै
नेपदं नेचिणो वचसा नात यदन्य
स्मात्तिनम्भूदिति सर्वथान्तकेयक
यद्रूपरूपाभ्यः कर्मणि द्विवचनबहुवच
नान्यदाह्रियेते पच्येते ओदनौ पच्यन्ते ओ
दनाः इति भावे पुनरेकवचनमेव आस्य
तेभवता आस्यतेभवद्भ्यां आस्यतेभ
वद्भिरिति कर्त्तृ देवे भवति कर्मानेके
नस्मादेकत्वात् द्विवचवहुवचनानि भवन्ति
भावः पुनरेकः एव कथं तर्हि अह द्विवचन
बहुवचनानि भवन्ति पाकौ पाका इति
आश्रयभेदात् यस्मादुक्ताश्रितो भवति भा
वः तदेदा द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति
इदापि नह्रियावत्तेलता भवन्ति सर्वैनेन
स्यादाश्रयाभवति नद्देद्वा द्विवचनबहु

श्री
महा
भा
८

श्री
महा
भा
८५

वचनानि प्राप्नुवन्ति एवं तर्हि इदन्तावद्ये
प्रष्टव्यः किमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते पा
कौ पाका इति यदि तावत्कालविशेषान्
नभिसमीक्ष्य यस्यौदनस्य पाकः यस्यौद
नस्य च तिलानां बहुत्वे शब्दाः सरूपा
स्तत्र तेन पुनर्बहुवचनमेकशेषश्च नि
ऽभिहिते चापि तदा भावे बहुवचनं प्रा
प्नोति न यथा उष्ट्रासिकामास्यन्ते हतशा
यिकाः शाय्यन्त इति अथ कालविशेषा
नभिसमीक्ष्य प्रातस्तनः पाकः सायन्त
नः ह्यस्तनः यस्तुश्वस्तनः तेपि बहवः शब्दाः
सरूपास्तत्र तेनैव बहुवचनमेकशेषश्च
तिऽभिहिते चापि तदा भविता रूपाणां के
शेषे न भवति आसि आस्यते आसिषाते
अथ क्तिवल्पि विशेषः कृदभिहितस्या
भावस्यान्तिऽभिहितस्य च कृदभिहितो
भावो द्रव्यवद्भवति किमिदं द्रव्यवदिति
द्रव्यं क्रियया समवायेन गच्छति किमभव
वेदृच्ये क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति
तद्वच्चास्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति
पाको भवतीति क्रियाकर्त्ता भवति कि
मिदं क्रियावदिति क्रियाक्रियया समवायं

श्री महाभा ९०

श्री महाभा ४५१

नगाकृति पचति पठतिनकृद्वाश्याकृद
भिहितस्यनभवति पाकोवर्त्तनइति प्र
लिविल्लपिविशेषः कृदभिहितस्यभाव
स्यति ङभिहितस्यस्यच तिङभिहितेन
भावेनकालपुरुषोपग्रहाश्चभिव्यज्यन्ते
कृदभिहितेनपुनर्नव्यंजन्तेप्रलिविल्ल
पिविशेषः कृदभिहितस्यभावस्यतिङ
भिहितस्यच तिङभिहितोभावोकर्त्रा
संप्रयुज्यते कृदभिहितः पुनर्नसंप्रयु
ज्यते यावताकिंचित्सामान्यंकश्चिच्च।
विशेषः पुनःकृदयमपिविशेषः स्यात्
लिङ्गकृतःसंख्याकृतश्च इदंविचार्यते
भावकर्मकर्त्तारः सार्वधातुकार्थावा।
स्युः विकरणार्थावेति कथंवसार्वधा
तुकार्थाःस्युः कथंवाविकरणार्थाःस
र्वधातुकार्थोभावकर्मवाचितिसार्वधा
तुकेयग्भवति कर्त्तरिवाचितिसार्वधातु
केशब्भवति विकरणार्थाःभावकर्म
णोर्यग्भवति सर्वधातुकेकर्त्तरिविश
ब्भवति सार्वधातुकेकस्माच्चविशेषः भा
वकर्मकर्त्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेक
द्विबहुषुनियमानुपपत्तिरनर्थकत्वात्

भावकर्मकर्त्तारः सार्वधातुकार्थाश्चे
त् एकद्विबहुषुनियमस्यानुपपत्तिः
विकरणार्थाश्चेदनर्थकत्वात् नहितदामी
मेकत्वादयएवविभक्त्यर्थाः किंतर्हि।
भावकर्मकर्त्तारोपि सेवनर्हिविकरणा
र्थाः विकरणार्था इतिचेत्कृताभिहिते
विकरणाप्राप्नोति पाचकःपाठकइति
किमयानिकृताभिहितइति नलेना
प्यभिधानंभवतिप्रशाकंलेनाप्यभि
धानंभवति शुभाकंलेनाभिधानेप्र
यिते पत्ताभिरप्राप्रियतेभावकर्म
कर्त्तारः सार्वधातुकार्थावास्युः विक
रणार्थावेतियदितलिनाप्यभिधाने
स्याद्विवचनेनरस्यात् कथमशाकं
दाभवताहलः कर्मणोवभावेवाक
र्मकेभ्यइति एवंतस्यामिलः कर्मणि
भावेचाकर्मकेभ्यइति यस्मिन्हिते
विकरणानश्रूयतेकर्त्तृभावकर्म
कर्त्तुरनभिधायते कचनश्रूयते यप
नेविकरणाः स्मविकरणाश्चशुश्रू
युकेकर्त्तृरनभविष्यति यस्मिन्
तेविकरणानेवामयते कर्त्तृभाव

कर्मकर्तृत्वेनाभिधास्यते क्वचन्नैवोत्पद्य
लिङ्. लिङोत्सर्गेणैव नत्वकर्मवत्त्वं नले
नास्याभिधाने भवतीति भवति चेदभिहि
ते विकरणाभावस्तथैव प्रवर्तते। तस्मात्
यदा भावकर्मणोर्लः तदा कर्तरि विकरणाः
यदा कर्तरि लः तदा भावकर्मणोर्विकरणाः
इदमप्ययुक्तं स्वाभाविकमथापि वाचनि
के प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तत्र
न चास्ति सम्भवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयो
र्नानार्थयोर्युगपदन्तः सहार्थाभावः एवञ्च
कृत्वैकपदीभूतमेवेदं भवति नन्वेवं
भावकर्मकर्त्रोः सार्वधातुकार्थाश्चैक
द्विबहुषु नियमार्थमप्रवृत्तिरतद्र्थत्वादि
ति नैष दोषः सर्वो कर्मादयोऽर्थाः सर्वा
श्चैव तथा निर्देशः सर्वे तिङश्च सङ्ख्याश्चैवा
र्थे कर्मादयश्च पश्चिदानियमस्तत्र प्रसिद्ध
स्तन्नियमः नियमः प्रकृतेश्च वा प्रत्ययस्य।
कृतान्यथानेप्यनियमः केचप्रकृताः प
कर्त्रादयः एकस्मिन्नेवैकवचनं नद्वयोर्न
बहुषु द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु
बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति। भा
वकर्मणोर्यद्विधानेकर्मकर्तर्येपसङ्ख्या

नेभावकर्मणोर्यद्विधानेकर्मकर्तर्युप
सङ्ख्यानेकर्तर्यः पच्यते स्वयमेव पच्यते
स्वयमेव किम्पुनः कारणं न सिध्यति विप्र
तिषेधाद्धि शायावलीयस्त्वं विप्रतिषेधा
द्धि शायोबलीयस्त्वं प्राप्नोति शायावकाशः
पचति पठति यक्वोऽवकाशः पच्यते देवद
त्तेनौदनः पठ्यते विद्या देवदत्तेन इहोभ
यं प्राप्नोति पच्यते स्वयमेव पठ्यते स्वय
मेव परत्वाद्यक् प्राप्नोति योगविभागा
त्सिद्धं योगविभागविभागः करिष्यते चि
ण्भावकर्मणोः सार्वधातुके यक् ततः
कर्तरि कर्तरिच यभवति भावकर्मणी
यत्रैव तर्हि कर्मणि कर्मरि भवति एवभाव
कर्तरि प्राप्नोति पद्दिजीवनमानदोना
स्यार्किञ्चिदुजति द्वितीयो योगविभागः
करिष्यते चिण्भावेन ततः कर्मणि कर्मणि
ते चिण्भवतीति ततः सार्वधातुके यभ
वति भावे च कर्मणि च ततः कर्तरि क
र्तरि च यभवति कर्मणीत्यवर्तते भाव
इतिनिवृत्तं ततः शप् शाज्ञयतिच कर्त
रीत्येव कर्मणीत्यपि निवृत्तं एवमप्युप।
सङ्ख्यानेकर्तर्यो विप्रतिषेधाद्धि शपनोवली

यस्त्वेन प्राप्नोति श्यनोऽवकाशः दीव्यति
सीव्यति यकोऽवकाशः पच्यते देवदत्तेनौ
दनः इहोभयं प्राप्नोति दीव्यते स्वयमेव
परत्वाच्छ्यन् प्राप्नोति ननु चैतदपि योग
विभागादेव सिद्धं न सिध्यति अनेनन्तरा
याप्राप्तिः स योगविभागेन शक्यो बाधि
तुं कृतमेतत् अनेनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा स
नीवाधीते एवं तर्हि शबादेशाः श्यन्नाद
यः करिष्यन्ते शप्सकावाध्यन्ते नञ्च दिवा
दिभ्योऽथ विषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्ना
दयः तत्तर्हि शापोग्रहणाकर्तव्य न कर्त
व्यं प्रकृतमेव वर्त्तते क्व प्रकृतं कर्त्तरि श
बिति नहि प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन
चेहार्थः दिवादिभ्यः श्यैव पञ्चमी शब
ति प्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मा
दित्युत्तरस्येति प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्य
यविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवति नायं प्र
त्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्त
ते अथवा भावकर्मणोरित्यनुवृत्तेवसिद्ध
सति श्यननुवर्त्तिष्यते भावाय इह सार्वधात
के यगित्यत्र भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तिसि

श्री महाभा

८५३

हे सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्भावकर्मणोरि
त्यनुवर्त्तनं वर्णयति नैतत्प्रयोजनं
कर्मकर्त्तर्ययं विधिर्यथा स्यात् कर्त्तरीति
च योगविभागः श्यप्कर्तृविप्रतिषेधा
द्वचनाय कर्त्तरीति च योगविभागः क
र्त्तव्यः श्यनः कर्तृविप्रतिषेधं मा बोधिमि
ति अथवा कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्य
ग्भविष्यति अथ यत्कर्मवद्भाववचने
प्रयोजनं किमात्मनेपदं यथा स्यात् व
चनादात्मनेपदं भविष्यति चिण्तर्हि
यथा स्यात् चिणपि वचनाद्भविष्यतीति
एवं तर्हि यथा स्यात् नैकं प्रयोजनं
योगारम्भं प्रयोजयति तत्र कर्मवद्भाव सा
मर्थ्याद्यग्भविष्यति अथवाचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति भवति कर्मकर्त्तरि यगिति य
दयं न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति यक्
चिणोः प्रतिषेधं शास्ति यमोनुपसर्गात्
अनुपसर्गादिति किमर्थं आयस्यति प्रय
स्यति अनुपसर्गादिति प्राक्कर्मवत्के क
थमायस्यति प्रयस्यतीत्ययमस्येतोन
न्नियमार्थं भविष्यति सृजीदृशयमो
ना सर्वोदिति रुच्यादिः किमर्थः श्याका

रः शित्सार्वधातुकमितिसार्वधातुकमि
तिसार्वधातुकसंज्ञा सार्वधातुकमपि
दितिङित्वं क्ङितीतिगुणप्रतिषेधो यथा
स्यात् भिन्त्ति छिनत्तीति नैतदस्ति प्र
योजनं सार्वधातुकार्धधातुकयोरेतस्या
गुणउच्यते यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि
प्रत्ययेग्रहणं भवति यस्मात्त्वात्रप्रत्ययविधि
नेतत्प्रत्ययपरतः यत्तुप्रत्ययेपरतः नतस्मा
त्प्रत्ययविधिः इदंतर्हि प्रयोजनं आर्धधा
तुकसंज्ञामाभूदिति किंचस्यात् वलादि
लक्षणइट्प्रसज्येत एतदपिप्रयोजनं व
लादेरार्धधातुकस्येडागमउच्यते यस्मा
त्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेग्रहणंभवति य
स्मात्त्वात्रप्रत्ययविधिर्नेतत्प्रत्ययपरतः नत
स्मात्प्रत्ययविधिः अतउत्तरंपठति अपि
शित्करणंषादिह्रस्वार्थं अपिशित्करणं
क्रियतेषादीनामितिह्रस्वत्वंयथास्यात् र
णातिमृणातीतिनवाधात्वन्तत्वान्नवाव
क्तव्यं किंकारणं धात्वन्तत्वात् धात्वन्त
रेषाणितपरतः धीनधात्वन्तरं यत्रभूमा
हणेस अपतद्भवत्वे पदिद्योह्रस्वत्वं स
र्वेनसिध्यति हणोसंप्रत्यदेशात्सार्व

धातुमनधातुभवतीत्येषस्त्रोनप्राप्नो।
ति तस्मात् अमेषःपदिस्मेअमेमलोप
इतिलोपःप्राप्नोति उपधायाइतिवर्तते
अनुपधात्वान्नभविष्यति तस्मात्उप
धायाविज्ञाते इहहिदोषःस्यात् ग्रेऊः
अजनीतितस्मात् अपतद्रस्वत्वे सरः
कथं वकुलेपिसार्वधातुकर्कदमोति
सार्वधातुकस्पर्कदसिवकुलेपिनवक
व्य पितश्चापिसमपितश्चापिततइश्पते
पितस्मावदपित्वे मातरश्राणमीमिज
निजी अपितःपित्वे मृणातेयावाणः
नतर्हिह्रस्वत्वंवक्तव्यं उपगोपतमाव
श्योगाभिणीयोत्रवतयइत्येवमर्थं वि
शेषणार्थस्तर्हि कविशेषणार्थे नार्थः
आवलोपइतिनाकइत्युच्यमानेयत्नातो
यत्नानामित्यत्रापिप्रसज्येतदीर्घत्वे कृ
तेनभविष्यति इदमिहसंप्रधार्यं दीर्घ
त्वंक्रियतांनलोपइतिकिमत्रवक्तव्यं पर
त्वान्नलोपःस्यात् तस्मात्ककारःकर्तव्यः
अथक्रियमाणेपिककारे इहकस्मान्नभ
वति विष्मानामिति लक्षणप्रतिपदोक्त
योःप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति

तनादिकृञ्भ्य उः अथ किमर्थं कृतो नेः
इत्थं कृञ्ग्रहणं क्रियते तनादिभ्य इत्ये
वोच्यते अस्त्यानितनोत्यादिकार्याणि।
माभूवन्निति कानि पुनरनुनासिकलोपा
दीनि दीर्घत्वक्ताः किं पुनः काः पुनरनुनासिका
भावात्तन्न भविष्यन्ति इदं तर्हि तनादिका
र्यं मा भूत् तनादिभ्यस्तथासोरिति तत
च भवत्येवात्र इत्यादेशादिति तेन तु यथा
स्यात् अनेन माभूदिति कश्चात्र विशेषः
तेन सत्यनेन वा तेन सति सिज्लोपस्यासि
द्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति अनेन पुनः
सति चिण्वद्भावो न स्यात् अनेनापि सति
चिण्वद्भावः सिद्धः कथं विभाषा लक्षण
दानलक्षणदानेन लोपः तत्र सिज्लोपस्या
सिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति चिन्नि
क्रायमकारः श्रूयते लोपोऽस्य भवति स्था
नो लोपप्रार्थं यातक इति यदि तत्क्रियते चिद्र
यते किमर्थं सनश्चोच्यते नलोपप्रवोच्यते
नैवं शक्यं लोपो हि स्यादिति गुणाः प्रसज्येत अ
नेपनः सत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गुण
न भवति तत्र च लोपो भवति यावल्लोप
प्रार्थं यातक इति प्रतिषेधो भविष्यति अ

र्थं यातकनिमित्ते लोपस्तिप्रतिषेधः नैव
षप्रार्थं यातकनिमित्तो लोपः अथ च प
स्याख्यायते संयोगः तस्मिन्नस्याख्यायते
संयोगः तस्मिन्नस्याख्याने गुणः स्यादेव
तस्मादेतदेव वक्तव्यं अथ किमत्र तन्मत्स्वेषु
योगग्रहणं क्रियते न धिविकुर्व्याणि इति वो
च्यते धिविकुर्व्योरिति यत्तच्यमाने त्व कृते
निषद्देशेन प्रसज्यते इदमित्थं संप्रयार्थं
अन्य क्रियतां तमिति किमत्र वक्तव्यं पर
त्वात्त्वमागमः श्रोतरगमतरं कान्तरगताम
त्ययोत्यानिसन्नियोगेनात्मवाचे उभयत्र
त्यप्रकृतिप्रत्ययावाक्षिप्तागस्यत्वमाग
मः तमपीतरं गः कथं वक्ष्यते तन्त्वपदेश
वचनेन प्रत्ययविध्यर्थमिति उभयोरथवाः
परत्वात्त्वमागमः तस्माद्धिविकुर्व्योरिति व
क्तव्यं हलः श्नः शानज्झौ किमर्थः शाका
रः शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुके पि
दिति ङिन्वे ङितीति प्रतिषेधो यथा स्यात् अ
षाण पुष्णाति इति अत उत्तरं पठति आदि।
करणस्य शित्करणानर्थकं स्थानिवद्भावा
त् स्यादिकरणस्य शित्करणमनर्थकं किं
कारणं स्थानिवद्भावात् शितोऽयमादेशः

स्थानिवद्भावान्न शप्भविष्यति अर्थवत्तु ज्ञा
पकं सार्वधातुकादेशेन्वे धातोः स्थानिवत्त्वस्य
प्रत्यर्थवत्त्वाद्विकरणस्य शित्करणं कोऽर्थः
ज्ञापकार्थं किं ज्ञापयति एतज्ज्ञापयत्या
चार्यः सार्वधातुकादेशेन्वेधातोः स्थानिव
द्भवतीति कृमेतस्य ज्ञापनस्य प्रयोजनं प्रयो
जनेहिनानङ्गोपिते तैः पित्त्वेन प्रतिषेध्यं
पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् सा
र्वधातुकादेशेन्वेधातोः स्थानिवद्भवतीति
नायं पिद्भविष्यति तातङि च उकारो नोच्चार्यो
भवति पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्या
त् सार्वधातुकादेशेन्वेधातोः स्थानिवद्भवं
तीति नायं पिद्भविष्यति तत्वादिशाचामित्वं
तवादिश्चाङित्प्रयोजनं स्तृणीतात्तावाणः
ङितः तस्य वादेशाः स्थानिवद्भावान्ङितः स्युः
सार्वधातुकादेशेन्वेधातोः स्थानिवद्भवतीति
नेमेङितो भवन्ति तस्य दोषो मिपश्चादेशोपि
भावः तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः मिपश्चादेशे
पितः प्रभावः अचिनवं असुनवं पितोयमा
देशः स्थानिवद्भावात्पिद्भवति सार्वधातुका
देशेन्वेधातोः स्थानिवद्भवतीति नायं पित्स्या
त् अस्तु तर्हि इदं वचनेमिपश्चादेशश्चेति नि

ऽपित्मिपामादेशश्च निवक्तव्य वेदेवस्य विदे
र्वसोः शित्वे विदेरुत्तरस्य वसोः शित्वं वक्त
व्यं शितोयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भ
वति सार्वधातुकादेशेन्वेधातोः स्थानिव
द्भवतीति न शित्स्यात् किं कारणं हा
प्रथवा वस्य मत्वसामान्यग्रहणाविघाता
र्थः ककारः कर्तव्यः कसामान्यग्रहणा
विघातार्थेनार्थः वसोः सम्प्रसारणमिति
नैवं यत्नेन गुणेन भविष्यति अस्या ज्ञा
पकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि समा
दोषाः भूयांसो वा तस्मान्नार्थोनेन ज्ञापका
नि कर्थ्यया नि प्रयोजनानि समादोषाभू
यांसो वा तस्मान्नार्थोनेन ज्ञापकानि कथं
यानि प्रयोजनानि क्रियेते न्यास एव एकम
पि भवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पित्कृतेस्यात्
ङित्करणसामर्थ्याच्च ङित्कृते यत्तत्तावपि
तिङित्कृतेप्राप्नोति ङिच्चपित्कृते केन न
त्स्यात् तस्मादुक्तव्यं पिन्न ङिद्भवतीति
ङिच्च पिद्भवतीति न वक्तव्यं एवं वक्ष्यामि
सार्वधातुके ङिद्भवति पिन्न एवं तावत्पि
तो ङित्त्वप्रतिषिद्धं ततोभेयोगात्ङित् किंन
वतीति ङिच्च पिन्न भवति एवं ङितः पित्त्वं
प्रतिषिद्धं क्वेदमिशायक्वेदमिसर्वेत्वेनिव

न्कथं कृत्सर्वं बहो बहो व किंप्रयोजनं म
ह्येरस्कनायत् यौरस्कनायत् गमायत
उत्साथयनेनत्थेम व्यत्ययो योगविभागः
कर्तव्यः व्यत्ययो भवति स्याद्येनामिति स्रा
उत्सस्य संभेदं तिनतीति प्राप्ते सचनमर
ति स्रियते इति प्राप्ते ततो वङ्कुलेवङ्कुलेकं
दक्षिणविषये सर्वविषये भवतीति सुपां।
व्यत्ययः तिङां व्यत्ययः वर्णव्यत्ययः लिंग
व्यत्ययः कालव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः आ
त्मनेपदव्यत्ययः परस्मैपद इति सुपां व्यत्य
यः युक्ता माता सीधुरिरक्षिणायाः दक्षिणा
यामिति प्राप्ते तिङां व्यत्ययः चषालं ये अश्व
यूपाय तक्षति तक्षन्तीति प्राप्ते वर्णव्यत्ययः
त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीर्यं शुभितमिति
ते लिंगव्यत्ययः मधोस्तृप्ता इति मधोरस्तृ
मा इवासते मधुन इति प्राप्ते कालव्यत्ययः श्वो
ऽग्नीनाधास्यमानेन श्वः सोमेन यष्टा मासोन
आधाता यष्टेत्येवं प्राप्ते पुरुषव्यत्ययः अ
धा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः वियूयादिति प्रा
प्ते आत्मनेपदव्यत्ययः ब्रह्मचारिणमिच्छ
ते इच्छतीति प्राप्ते परस्मैपदव्यत्ययः प्रति
यमन्यकर्मिर्युध्यति युध्यत इति प्राप्ते सुप्ति
ङुपग्रहलिंगनराणां कालहलच्स्वरक

श्री
महा
भा
४५२

र्तृयङां च व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सो
पि च सिध्यति बाहुलकेन लिङ्याशिष्यङ्
अथ माशिष्यङ् विधीयते तत्र प्रयोजनं
स्थागागमो भिदि विविदयः स्था उपस्थेयं
वृषभं तुग्रियाणां स्थागा ऊर्जमासत्यमुप
गेयं गमगमि यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेय गमिव
चिमं मे वोचे सामयेव विविदिविदेयमेनं म
न सि प्रविष्ट शकि कुहोश्चं लिंबकेवी शक्रे
मन्तासमियमस्ववेती आरुरुह मास्वन्तय
दर्शिरसितारं दर्शयमानरेच दर्शोरक्षक
व्यःपितरं च दर्शयमानरेच दर्शयमितेय
वमर्थं अङि गुणविधानात् दृशोऽङि गु
णः स्यात् इह उपस्थेयासमेतोऽङ्पि वक्तव्यः
नह्यङ् इवसिध्यति न वक्तव्यः सार्वधातुकत्वा
त्सलोपः आर्धधातुकत्वादेत्वं तदोभयंलि
गाल्लिङ्गम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ इति श्री
भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरण
महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतु
र्थमाह्निकम् ॥ ॥ कर्मवत्कर्म वत्क
रणे किमर्थं स्वाश्रयमपि यथा स्यात्
भिद्यते कुसूलेनेति कर्मकाणां लाभ
वतीति लोपयथा स्यात् कर्मणेति किमर्थं

करणाधिकरणयोस्तत्तुल्यक्रियः कर्ता यः सक
र्मवन्माभूत् साध्वसिश्छिनत्तिसाधुस्थाली
पचतितत्तुल्यक्रियइति किमर्थं पचत्योदनं
देवदत्तः तत्तुल्यक्रियइत्युच्यमानेप्राप्नो
ति अथापिहिकर्मणातत्तुल्यक्रियः कर्तातत
तुल्यक्रियग्रहणेनसमानक्रियत्वमभिसंब
ध्यते किंतर्हि यस्मिन्कर्मणिकर्तृभूतेपि
तद्वत्क्रियालक्ष्यते यथाकर्मणिसकर्म
णातत्तुल्यक्रियः कर्ताकर्मवद्भवतीति क
र्मवदकर्मकस्यकर्ता अकर्मकस्यकर्ताकर्म
वद्भवतीतिवक्तव्यं किंप्रयोजनं सकर्मक
स्यकर्ताकर्मवन्माभूदिति भिद्यमानः कु
सूलः पाणिनाभिनत्तीतितथाकर्मस्थे
त्वमानधातोरितिवक्तव्यं इहमाभूत् प
चत्योदनंदेवदत्तः राध्यत्योदनः स्वयमेवेति
तथाकर्मस्थभावकानांकर्मस्थक्रियाणां
वाकर्ताकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यं कर्तृस्थ
भावकानांकर्मस्थक्रियाणांवामाभूदि
ति यत्तावदुच्यतेअकर्मकस्यकर्ताकर्मव
द्भवतीतिवक्तव्यं नवक्तव्यंवचनेनत
सकर्मकाणांप्रतिषेधइत्याद्यमाश्रिय
तइति यदप्युच्यतेकर्मस्थेश्चात्मानधा

श्री
महा
भा
४५८

तोरितिवक्तव्यं नवक्तव्यं धातोरितिवर्त
तेधातोः कर्मणायकर्मवद्भावोतिदिश्यते
तत्रसंवेधादेतत्यं यस्यधातोर्यत्कर्मतस्य चे
त्कर्तास्यादितियथाकर्मण्युपपदेधातोर्गति
धीयते तत्रसंवेधादेतद्गम्यते यस्यधातोर्य
त्कर्मेतिइहमाभूत् आहारयन्भक्तेति क
टं यदप्युच्यतेकर्मस्थभावकानांकर्मस्थ
क्रियाणांवामाभूदितिनवक्तव्यं कर्मस्था
क्रिययाकर्ता रम्यपरिमीने नचकर्तृस्थ
भावकानांकर्तृस्थक्रियाणांवाकर्मणाक्रि
यायाः प्रवृत्तिः किंपुनः कर्मकर्तरिकर्मा
श्रयमेवभवति अहोस्वित्कर्त्राश्रयमपि
किंचातः यदिकर्माश्रयमेव चतुःस्पशुकारि
षयोनसिध्यति चतुःपचीकरनकटःस्वय
मेवेतिशर नमतेदंडः स्वयमेवहिधिः सि
द्धेकाष्ठेस्वयमेव अथकर्त्राश्रयमपिसिद्ध
मेतद्भवति किंतर्हीति आत्मनेपदेशवादि
विधिप्रतिषेधः आत्मनेपदंविधेयं शबादी
नांविधिप्रतिषेधौवक्तव्यौ उभयेक्रियते
स्यासपवकिमर्थंपुनरिदमुच्यते कर्मक
र्तरिकर्तृत्वस्यातंत्र्यस्याविवक्षितत्वात् कर्म।
कर्तरिकर्तृत्वमस्तिकुतः स्वातंत्र्यस्याविव

ष्ठितत्वात् स्वातंत्र्येणाविवक्षिते क्रियायो।
पलक्षिते किंच भोः विग्रहवत्वेनैव क्रियाः
कर्त्ता भवितव्यं न पुनर्व्यापारानपकालाप्य
पि कर्त्तारः स्युः भवेदस्मिद्यदि व्यापारानपका
लात्प्रकृतः कर्त्ता स्यात् यस्त्वेवल्लनिर
भिर्दर्श प्रतिरकृतः कुसूलः स्वयमेवाभि
द्यते तस्यान्यः कर्त्ता भवेति अप्रदतः
कुसूलात् यद्यपि तावद्ब्रशक्येनैवक
प्रयात्यः कर्त्ता नास्ति इहकथ्यतस्यात् ल
यते दारः स्वयमेवेति यत्रासौ देवदत्तो दाय
हस्तः समेतेनोविपरियतनदृश्यते अत्रा
पियासौ स्वकरतानामतस्यान्यः कर्त्ता
भवेति अप्रदत्तः केयगात् प्रस्तिप्रयोज
नमेतत् किंतद्दीति तत्रलानस्यकर्मव
द्ववदेशः कर्त्तव्यःलोतस्य कर्त्तावर्मवद्भव
तीति वक्तव्यं इतरथा हि कृत्पकादवलर्थे
प्रप्रतिषेधः प्रक्रियमाणेलग्रहणोकृत्पक
वलर्थे प्रप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् कृत्पभे
तव्यः कुसूल इतिकर्मसंपदा स्वातंत्र्येण
विवक्षितेः तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् त
स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन्प्रतिषिद्धे कर्म
काणां भावे कृत्यो भवतीति भावेयथास्या

श्री
महा
भा
५५५

त् भेत्तव्यं कुसूलेनेति कृत्यकर्मक कु।
सूल इति कर्मसंपदा स्वातंत्र्येण विवक्षितेः
तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः तस्मिन्प्रतिषिद्धे कर्मकाणां भा
वेपि लभ्यमवतीति भावेयथास्यात् इष्टदे
दा कुसूलेनेति तत्र हि लग्रहणं कर्त्तव्यं न
कर्त्तव्यं क्रियते न्यासएव लिङ्याशिष्यङि
ति हि लकारको निर्देशः सिद्धतयाकृतक
र्मत्वात् सिद्धमेतत् कथ्यपाकृतकर्मत्वा
त् पाकृतमेवैतत्कर्म यथाकटं करोति
कथ्यप्रतनीयते पाकृतमेवैतत्कर्मेति।
आत्मसंयोगकर्मकर्त्रुः कर्मदर्शनात्।
आत्मसंयोगीकर्मकर्त्तेः कर्मदृश्यते हत्या
त्मानं हन्यत आत्मेति विषमउपन्यासः हं
न्यात्मानमिति कर्मदृश्यते आत्मनाहन्य
त इति कर्त्तादृश्यते पदलोपश्चात्रद्रष्टव्यः
हन्यात्मानमात्मनाहन्यत आत्मेति किं पु
नरात्मानं हन्ति कोवात्मनाहन्यते द्वावा
त्मानौ अन्तरात्मा शरीरात्मा चेति अन्तरा
त्मा तत्करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे
त्वभवति शरीरात्मा तत्करोति येनान्तरा।
त्मा सुखदुःखे त्वभवति स कर्मकाणांप्र

निषेधो ऽन्योन्यमाश्लिष्यत इति सकर्मका
णां प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं अन्यो
न्यमाश्लिष्यत इति अन्योन्यं संस्पृशत इति
अन्योन्यं संगृह्णीत इति तपूर्वा सकर्मकस्य
वचने नियमार्थं भविष्यति तपैवं सक
र्मकस्य नान्यस्य सकर्मकस्येति तस्य तर्हि
नाकर्मकस्यापि प्राप्नोति उत्पचति स्ववर्णं
स्ववर्णकारः उत्पच्यमानं स्ववर्णं स्ववर्णका
र उत्पचति तस्य च तपः कर्मकस्यैव नान्य
कर्मकस्य किमिदं तप इति तपेरयमौणा
दिको ऽसुन् भावसाधनः कः प्रत्ययार्थः स
एव सेनापः कश्च पुनः स एव नाम प्रत्यया
र्थः स्यात् स एव प्रकृत्यर्थः सामान्यतप
रेवायं तपेर्वायं तपिः कर्म भवति तद्य
था सपतान्याषानपुषत् गोपाय स्वपो
षै रेषायमिति सामान्यपुष्टरवयवत्तपिः
कर्म भवति दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः
कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं दुग्धे गौः प
यः स्वयमेव तस्मात्स लोहितेपच्यते ब
हुलवचने किमर्थं परस्मैपदार्थं पचत्येव
नार्थो बहुलवचनेन नहि परस्मैपदमि
ष्यते सृजियुज्योः श्यंस्तु सृजियुज्योः सक

र्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति व
क्तव्यं श्यंस्तु भवति सृज्येः श्रद्धोपपन्ने
कर्मणि वाच्ये ह्विता नेन पदार्थः सृज्यते
मालाम् असर्जि माला युजेस्तन्यायेकर्म
कर्तरि यको भावाय युज्यते ब्रह्मचारी यो
गं कश्यपेन च तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं क
र्मवद्भवतीति वक्तव्यं परिवारयन्ति कण्ट
कैर्वृक्षं परिवारयन्ते कण्टका वृक्षं स्व।
न्यादीनां प्रतिषेधः स्वन्यादीनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः स्ववति कुण्डकोदकं स्ववति कौ
काया उदकं स्ववति वल्मीकाग्रुदकं स्र
वति वलोके भपुरकं इति तत्तर्हि वक्तव्य
न वक्तव्यं तस्य क्रिया इत्युच्यते क्रियान्तरं
चात्र गम्यते इहतावत् स्ववति कुण्डिको
दकमिति विसृजतीति गम्यते स्ववति
कुण्डिकाउदकमिति निष्क्रामतीति गम्य
ते स्ववति वल्मीकाग्रुदकमिति विसृ
जतीति गम्यते स्ववति वल्मीके भपुरकमि
ति यतनीति गम्यते भूषाकर्म किरादि
सनोश्चान्यत्रात्मनेपदात् भूषाकर्म कि
रादिसनोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः अन्यत्रात्म
नेपदात् भूषयते कन्या स्वयमेव अलंकु

षतकन्या स्वयमेव मंस्यते कन्या स्वयमेव
अमंस्त कन्या स्वयमेव अवकिरते हस्ती
स्वयमेव अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव चिकी
र्षते कटः स्वयमेव अचिकीर्षिष्ट कटः स्व
यमेव अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव नेदं ह
स्य यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रू
ञामुपसंख्याने यक्चिणोः प्रतिषेधे हे
तुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं कर्तव्यं का
रयते कटः स्वयमेव अचीकरत कटः स्व
यमेव णिश्रि उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव
उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव ब्रू ब्रूते क
था: स्वयमेव अवोचत कथा: स्वयमेव भा
रद्वाजीयाः पठन्ति यक्चिणोः प्रतिषेधो
णिश्रिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणा
मुपसंख्यानमिति कुषिरजोः कुषिरजोः
श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यं
अवचने हि लीङ्लिटोः प्रतिषेधः क्रि
यमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लि
टोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् कुष्यते पादः
स्वयमेव रज्यते वस्त्रं स्वयमेव कोषिषीष्ट
पादः स्वयमेव रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव क्रि
यमाणेऽपि सार्वधातुकग्रहणे इष्टं प्राप्नो

श्री
महा
भा
४८१

ति कर्तीह कुष्णन्तः पादाः श्यना च स्यादि
वार्धधातुके प्राप्नोति कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव
रंक्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव अकोषि पादः स्वयमेव
अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव यत्तावदुच्यते सार्वधा
तुकग्रहणं कर्तव्यमिति सर्वं न कर्तव्यं प्रकृतम
नुवर्तते क्व प्रकृतं सार्वधातुके यगिति ।
यदि तदनुवर्तते सर्वस्मिन्योगे किं सम्ब
यः सेच सार्वधातुके च ग्रहोसिलग्रहणं
सार्वधातुकविशेषणं किं चातः यदि हस
मञ्चयः कर्तीह भिदानाः कुसूला इति प्रा
प्नोति अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेष
णं लिङ्लिटोर्न सिध्यति भिद्यते कुसू
लः स्वयमेव अभित्सीष्ट कुसूलः स्वयमेवे
ति अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेष
णं ननु चोक्तं लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति ।
लिङ्लिङ्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते
क्व प्रकृतं कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लि
टि लिङ्याशिषि ङिति एवं वक्ष्यामि ।
अदोषो भवति यक्के कर्तीह कुसूलाः
पादा इति प्राप्नोति तिग्रहणमपि लविशिष्टं
सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते यदस्य च
नेश्यना च स्यादीनां वार्धधातुके प्राप्नोतीति

यत्वनिष्ठयमेवैतेन शपनेवक्ष्यामि नञ्
ह्रस्वनमोयकविणो ततः कुषिरजोःप्रा
चायकविणोनभवतः ततः शपनपर
स्मैपदेषेति यष्ठैवतर्हियकोविषयेशप
नभवतिएवंविणोपिविषयेप्राप्नोति श्रु
कोषिपाः स्वयमेव श्रंजिवंस्वयमे
वेति एवंतर्हिद्वितीयोयोगविभागः करि
ष्यते नङ्ह्रस्वनमोविणाभवति ततो
यक् एकन्नभवतिङ्ह्रस्वनमो ततः
कुषिरजोः प्राचायङन्नभवति ततः श्य
न्परस्मैपदंचश्रुधवाननुवृत्तिः करिष्यते
स्यतासीलृलटोः च्लिलेङिम्लः सिच्भव
ती कर्तरिशपश्च स्यतासीलृलटोः च्लि
ङि लेःसिच्भवतीति दिवादिभ्यःश्यन्स्य
तासीलृलटोः च्लिलङि लेः सिच्भवति
अथावातरेणात लकारावस्थायामेव
स्यादयः सार्वधातुके शपनयानोयेका
रः श्रुन्नतीयपरिसमाप्तेः श्राहोस्वित्प्रा
ग्लादेशात् प्राग्लादेशाद्धानायिकारः
लादेशोहित्वावहितत्वादप्रसिद्धिः श्रुव
र्तमानेहिलादेशेशपानायिकारव्यवहि
तत्वात् अप्रसिद्धिःस्यात् किंवस्यान्

श्री
महा
भा
४६२

श्री
महा
भा

आर्धधातुकेनव्यवायेतिङःस्युः आर्धधातुके
विकरणैर्व्यवहितत्वात् तिङोन्तस्युः इदमि
हसंप्रधार्यं विकरणाः क्रियन्तामादेशाः इ
ति किमत्रकर्तव्यंपरत्वादादेशाः नित्या वि
करणाः कृतेष्वप्यादेशेषुप्राप्नुवन्त्यकृतेषु
पिप्राप्नुवंतिनित्यत्वात्विकरणाः आदेशास्त्वक
राणां आदेशाः कोवकरणाः यएतेलविक
रणाः स्वविकरणास्थ लिङ्लिटोश्च नो
स्यादेवं हि सत्यार्धधातुकेन पक्षदिसंज्ञाना
मेव विधेयत्वं विकरणैर्व्यवहितत्वात्र
स्यात् एवंतर्हि एकारः शित्करणं किं
प्रयोजनं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा
स्यात् श्रुक्रियमाणेशकारेतस्मादिन्द्रेन
रस्यादेः परस्येतितकारस्यैव कृतेद्वयो
कारयोः श्रवणं प्रसज्येत निह्यतेएवन्
लोदेशोयाबदिकारोलोतस्यविषयोभवे
नीलोकारस्य एकारवचनप्रयोजनं ना
स्तीति कृतेनरोणाशकारे सर्वादेशो भवि
ष्यति यत्रलोहेविधीयते तत्र विकरणैर्व्य
वहितत्वान्नस्यात् किंपुनः स्यात् लोटो
लङ्वत् एवः श्रोर्हिपिचवाक्तेरसीति य
त्राप्युक्तेलिङ्लिटोश्चनस्यात् किंपुन

स्तात् निर्दिष्टे इति इत्यस्य तस्य स्थानिपातो
नेनाम इति लिङः सीयुट् यासुट् परस्मै
पदेषूदात्तो ङिच्चेति तस्माद्यामलादेशस्तु
न्त्यविकारः यदि शल्लादेशान्त्यविकारः
प्रकारः शित्कृतेनाः किंप्रयोजनं शित्सर्व
स्येति सर्वादेशो यथा स्यात् अन्तरेणमाने
पुनरलादेशोऽन्त्यविकारे तस्मादिश्यतेऽस्या
देः परस्येति प्रकारस्यान्ते कृते द्वयोरका
रयोः पररूपं माभूत् पेचस्थ चकृस्थमि
ति नन्वनेनाप्यलादेशोऽन्त्यविका
रे लोऽन्त्यस्य विधयोऽभवेत्यकारस्याकार
वचनप्रयोजनं नास्तीति कृत्वाः तेनैव शा
कारसर्वादेशो भविष्यतीत्यस्यान्तरे इका
रस्याकारवचने प्रयोजनं किं वक्तव्यमेतत्
अकारवचनं सम्भेद्यार्थमिति आर्ध
धातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यं धातोः
परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् वृक्षा
भ्यां वृक्षैः इति तस्मादादेशो धा
त्वधिकारोऽनर्थः नन्वचोक्तमायेषाग
नबाधयायेति इः सोरिति नैष दोषः प्राप्त
स्त्रीणां सिद्धमेतत् नागाकृतेषादेशोऽपवि
करणः प्राप्नोति किं कारणं सार्वधातु

के विकरणाद्य्वोते नवाकृते साद्देशोऽप्रसा
र्वधातुकेन भवति येन हि नेनास्मिन्विशे
षे विधीयते के पुनस्तेस्माद्यवतश्चापि वि
हितविशेषणे धातोर्विहितस्यालस्येति य
थैवं विद्धीति णलादयः प्राप्नुवन्ति धातु
मात्रविहितविशेषणविधानमः विहितश्चा
नेनर्थे धातोर्विहितस्य विस्तरेणनरस्येति
इहानार्हे प्रजहिषत् प्रजोक्यविष्यन्ति
ति प्रभास्तात जेजस्त भवन्तीति नसू
भावः प्राप्नोतीति अज्ञापि धातुना विहि
ते विशेषणविधानमः प्रभास्ते तानेनार्थे धा
तोर्विहितात् स्मात्स्तादनेनरस्येति अन्तर
स्यच कथं विशेषणविधानमिष्यदि तावदात
ग्रहणं विहितविशेषणं आकारग्रहण
मानेनार्थे विशेषणं सलनक्ति निप्राप्नोति
प्रथाकारग्रहणं विहितविशेषणमाका
रग्रहणमानेनार्थे विशेषणं आपि वर्त्ति
नि प्राप्नोति प्रत्याधानग्रहणं विहितवि
शेषणमाकारग्रहणमानेनार्थविशेष
णं नन्वचोक्तमलनात्त्रि निप्राप्नोति नैष
दोषः लोपे कृतेन भविष्यतिनात्र लोपः
प्राप्नोति किं कारणं पदेन वाध्यते नात्र

ईत्वंप्राप्नोति किंकारणं लोपेनबाध्यते
लोपईत्वेनईत्वमेतिभावेन श्रेतिभावो
जसभावेन चक्रकमप्यवक्रकमपवस्या
प्रसज्येत नास्तिचक्रकप्रसंगः नह्येव
स्याकारिणाशास्त्रेणभवितव्यं शास्त्रेण
नावश्यावस्याकारिणाभवितव्यं नचात्र।
हलादिनामकृतेमपिशाकामवस्थानेना
वेम्येवातिभावेनभवितव्यं श्रेतिभावेकृ
तेकृतेलोपः लोपेनचावस्यांभविष्यति
यदप्युच्यते यशाःशीनमिति क्रियतेन्या
सएव कानिपुनरस्यप्रयोजनानि प्रयो
जनेप्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनंधा
तोस्तस्माद्द्वयोःप्रयासः प्रातिपदिकात्मा
भूदवित्ति नैतदस्तिसाधनेनस्माद्द्वयो।
विधीयतेसाधनेचक्रियायांक्रियाभावा
त्साधनाभावः साधनाभावादसमेपिधा
त्वधिकारेतस्माद्द्वयोनभविष्यति स्वपा
दिष्वतर्हिप्रयोजनं स्वपितिस्वपतीतिमा
भूत् श्रुगसंज्ञाचप्रयोजनं यस्मात्प्रत्यय
विधिस्तदादिप्रत्ययेंगमितिधातोरेतदंगं
संज्ञासिद्धाभवति कृतोत्ता कृत्संज्ञाच
प्रयोजनं धातोर्विहितस्यप्रत्ययस्यकृ

त्संज्ञासिद्धाभवति उपपदसंज्ञाचउपपद
संज्ञाचप्रयोजनं तत्रेतस्मिन्धात्वधिका
रेसप्तमीतिहि ह्युपपदसंज्ञाभवतीत्युपप
दसंज्ञासिद्धाभवति कृदुपपदस्यसंज्ञेत्यप्र
योजनं यतोधिकारात्प्येतसिद्धं स्वपादि
ष्वतर्हिश्रुगसंज्ञाचप्रयोजनं धातुग्रहण
मनर्थकंकिंकारणम् यदिहियौधात्वधि
कारात् यदिहियौधातुग्रहणंप्रकृतम
नुवर्तते नञ्चावश्यमनुवर्ती ष्वनधिका
रेप्यंगसंज्ञाभावः अतःधिकारेहिसत्यंग
संज्ञायाश्चाभावःस्यात् करिष्यति हरि।
ष्यतीति यदितदनुवर्तते चूर्णाउषादि
भ्योणिज्भवतीति धातोश्चेतिधात्वमा।
त्राणिचप्राप्नोति हेतुमद्वचनेनताप
कंके प्रत्ययाप्रसंगात्पयदर्येहेतुमति।
चेत्याहतज्ज्ञापयत्याचार्यः नधात्वमात्रा
णिज्भवतीति इहतर्हिकण्ड्वादिभ्योयग्भ
वति धातोश्चेतिधात्वमात्रात्यक्प्राप्नो
ति कण्ड्वादिभ्योव्यपदेशिवद्वचनात् य
ह्येकंकण्ड्वादिभ्योयग्भवतीत्याह तज्ज्ञाप
यत्याचार्यःनधात्वमात्राद्यग्भवतीति अ
थवाकण्ड्वादिनेवधात्वग्रहणेनसमपन्सा

मः कंबादिभ्यो धातुभ्य इति तत्रोपपदम्
स्थग्रहणं किमर्थम् तत्रोपपदं सप्तमीति।
यत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्या
त् स्तंबेरमः कर्णेजपः यत्र चैतेन तत्रेति
निर्देशः क्रियते सप्तम्या न तत्र न
स्यात् कुंभकारः नगरकारः स्थग्रहणे पु
नः क्रियमाणे यत्र च सप्तमी श्रूयते यत्र च
न श्रूयते यत्र चैतेन तत्रेति निर्देशः क्रियते
यत्र चान्येन सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति अ
थ तद्ग्रहणं किमर्थं तद्ग्रहणं विषयार्थं
विषयः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रैतस्मिन् धात्व
धिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवती
त्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति महान्तं कुंभं
महाकुंभः महाकुंभं करोतीति यदा तेन
हाको भवति महान्तं कुंभं करोतीति तदा
न भवितव्यम् तदा च प्राप्नोति तदा माभू
दिति यथा वक्ष्यते समर्थग्रहणं कर्तव्य
मिति न कर्तव्यं धातोरिति वर्तते धातोः
कर्मण परश्च भवति तत्र सर्वेयादेवस्याम
यस्य धातोस्तत्कर्मेति यदप्युच्यते क्रियमा
णेऽपि समर्थग्रहणे महान्तं कुंभं करोती
त्यत्र प्राप्नोतीति उपपदमिति महतीयं सं

श्री
महा
भा
४८५

ज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः
कुत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं त
त्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयो
जनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत उप
च्चारि पदमुपपदमिति यच्चात्रोपोच्चा
रितं तदादि यत्पदेन तदुपोच्चारि याव
ताविदानीं पदस्योपास्ति पदविधिरयं भ
वति पदविधिश्च समर्थानां भवति न
चैषां सामर्थ्यं भविष्यति अथवा तेन उप
पदेनाभवितव्यं अकुंभं कुंभं करोति
कुंभीकरोति सदमिति न भवितव्यं किं
कारणं प्रकृतिविवक्षायां हि विधीय
ते न च्व्यपेक्षे सापेक्षं चासमर्थं भवति
न तर्हीदानीमिदं भवति इक्षुभक्षि
चकरीकारमिति इष्टमेवैतद् गोनर्दी
यस्य निमित्तापादाने च कर्तव्यं निमि
त्तमुपपदस्य यस्येति वक्तव्यं अन
पादाने त्वनुपपदस्य प्रसंगः अ कि
यमाने हि निमित्तापादाने उपपदवि
धिप्रसङ्गः प्रसज्येत निर्देशार्थमिदानीं किम
र्थं स्यात् निर्देशः संज्ञाकरणार्थः य
दोपपदस्य यस्य तदोपपदसंज्ञा वक्तव्या

मिति तत्र हि निमित्तोपादाने कर्तव्ये
न कर्तव्यं तत्र वचनमुपपदसंज्ञा
र्थं तत्र वचने क्रियमाणे तदुपपदसं
ज्ञायोगार्थं भविष्यति कर्मण्यण् वि
धीयते तत्र चेत्तस्य योगो भवतीति ननु
चासत्यपि ग्रहणे प्रयोजनमुक्तं किं त
र्हि ग्रहणे विशेषार्थमिति अधिकारोऽय
मस्मिन् कृदतिङ् इति किमर्थं पचति
करोति अतिङिति शाकमकर्ते कस्मा
न्न भवति पचच करोतीति धातोः पर
स्य कृत्संज्ञा प्राक्लादिशाह्वापिक
रः एवमपि स्यातिवड्वा वः कथमेवेत
त्स्यात्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्
अथवा तिङभावितो लकारस्य प्रति
षेधः किं च स्यात् यद्यत्र कृत्संज्ञा स्या
त् कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिक
संज्ञा स्यात् प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्
प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्ये
ते नैष दोषः एकत्वादिष्वर्थेषु स्वाद
यो विधीयन्ते ते चात्र तिङ् प्रोक्ता एक
त्वादयः उक्तत्वान्न भविष्यन्ति टावाद
यस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति स्त्रियां

श्री
महा
भा
४९९

टावादयो विधीयन्ते न च तिङन्तैः स्त्रीत्व।
स्य योगोऽस्ति अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा
भूवन्निति अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो
विधीयन्ते न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्यो
गोऽस्ति अथापि कथंचिद्योगः स्यात् एव
मपि न दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न
तिङन्तात्तद्धितो भवतीति यदयं क्वचित्त
द्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति अतिशा।
यने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति तङ्न्तहिं पच
ति पचतीति ङसस्यापि तितरभवतीति त
कस्मान्नेति धातोरिति वर्तते एवमपि चि
कीर्षतीत्यत्र प्राप्नोति यत्रापि धात्वधिक्यवधा
नात् एकादेशे कृते नास्ति व्यवधाने एका
देशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्
भावाद्व्यवधानमेवेति ॥ ॥ ॥ ॥ इति श्री
मद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकर
णमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमपा
दे पंचमाह्निकम् ॥ ॥ समासश्च
वासरूपोऽस्त्रियाम् वासरूपोऽस्त्रियां क
थमिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां वास
रूपो भवतीति आहोस्वित्स्त्रीप्रत्यये इति किं
चातः यदि विज्ञायते स्त्रियामभिधेयाया

मिति लब्धा लवितया अपवादरूपो
नप्राप्नोतिअथविज्ञायतेस्त्रीप्रत्ययेष्वि
तियाकीषी याकुशिरितिनसिध्यति
एवंतर्हिनैवंविज्ञायतेस्त्रियामभिधेया
योनापिस्त्रीप्रत्ययेष्विति कथंतर्हिस्त्री
ग्रहणंस्वरूपिष्यते नचसाधेनेनापिका
रगतिः भवतीतिस्त्रियामधिकृत्यप्रत्य
याविहितास्तेषांप्रतिषेधोविज्ञास्यति
किमर्थंपुनरिदमुच्यते असरूपस्यवा
वचनमुत्सर्गस्यबाधकविषयेनिवृत्त्य
र्थं असरूपस्यवावचनेकिंप्रयोजनमुत्सर्ग
स्यबाधकविषये निवृत्तिर्यथास्यात्
तव्यतव्यानीयरउत्सर्गाःतेषामजनाय
दपवादः चेयंचेतव्यमित्यपियथास्या
त् नैतदस्तिप्रयोजनं अजन्ताद्यत् प
नावेनशुष्यातवोयदृताजेनाः इत्येता
युक्तमुच्यतेचतव्यादयः नैवचनाद्वि
धेति एवंतर्हिणवलतरवाभ्युत्सर्गोनयोः
यचादिभ्यः भ्रुतयावादः पचतीतिपचः
यकायावकरस्यापियथास्यात् एतदपि
नास्तिप्रयोजने वक्ष्यत्येतत् अजपिस
र्वधातुभ्योवक्तव्यइति एवंतर्हिणवलन

जस्तुउत्सर्गाः तेषामिगुपधात्कोपवादः
विक्षिपः विलिखः विक्षेमाविक्षेपकर
त्यपियथास्यात् अस्तिप्रयोजनमेतत्
किंतर्हिइतिनैषोस्तिनिर्वाप्रसंगोयथान
हिन नैषोस्तिनिर्विभाषाप्राप्नोति यथा
तर्हिनैवस्तु यदाविक्षिपोविलिखर
त्पितत्तदाविक्षेमाविक्षेपकरस्यैतद्
विषाति यदृयतलभ्येतकृतेस्थानत
मेनलभ्यं किंकारणं यथातर्हितर
मुच्यते नहिनेअसर्वमेवोत्सर्गापवा
दविभाषोत्पद्येतवानवासिद्धंतस
रूपस्यबाधकस्यवावचनात् सिद्धमेन
त्कथं असरूपोबाधकः वाबाधकोभ
वतीतिवक्तव्यं सिध्यतिसूत्रंतर्हिभिद्य
ते नयथान्यासमेवास्तु ननवोमोतेतो।
त्पानिर्वाप्रसंगोयथानहिनरति अस्ति
कारणंयेनतर्हिनेविभाषानातिभवति
किंकारणं प्रकृतिस्तत्रप्रकृत्यर्थेवर्त
ते अन्येनशब्देनशब्देनप्रत्ययार्थोऽभि
धीयते इत्युतनैकेवलाः प्रकृतिः प्र
कृत्यर्थेवर्तते नचान्यः शब्दोस्तियस्त
मर्थमभिदधीतेतिकृत्वातस्मात्निर्भवि

ष्यति अथवा समयः कृतः न केवला
प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इ
ति तस्मात्समयादवन्यतिर्नभविष्य
तिएवन्तस्यसमयस्यकृतोस्यप्रदेशम
प्यास्यपसैतत्प्रमाणं इहापिप्रमा
णंभविष्यतीति प्रमाणमेतत्र
वेहुचमामर्थ्यनिरहस्यथेशाह्वानाभ
योगे नवान्यत्नेसामर्थ्यमस्तिनेना
न्यतिनेभविष्यतिकथंतर्हिनेषत
न्यतैसामर्थ्यंभवति अवेशम्ययेनमा
मर्थ्यषष्या अथवाद्रूपतामवमाश्र
तिवाविधिरुच्यते नवान्यत्निः रूप
वतीनेनान्यत्निनेभविष्यति एवम
पिकृतएतद्रूपवादौविभाषाभविष्य
तितत्रतन्त्रसंगइति नचेवास्तिविशे
षो यद्रूपवाद्यावाविभाषास्यात्क्लसंगोवा
स्तिचसमपेताद्यनिर्देशः क्रियतेवास
रूपइति नचोत्सर्गवेलायांकिंचिद्रू
द्दामत्रि अपवादवेलायाःउतरुत्स
र्गोप्युपपद्यते नेतयोरपवादस्यष्टवे।
कोवाधकःप्राप्नोति सवाधकोभव
तीत्युच्यते किवादिष्ठसमावेशोनपा

श्री
महा
भा
५६८

मोतिनस्योनेरूपवैनःपतेपिरूपयेनः
पनेरूपवैनः कस्मातवस्थावौ उपदेशा
वस्थायां पचेवस अन्ववेयभित्त्रेषुवि।
भाषाप्रसंगः अवेयभित्त्रेषुविभा।
षाप्नोतिकर्मण्यण्। आतोनुपसर्गे
कइतिकविषयेण्यपिप्राप्नोति सिद्ध
मन्ववेयस्मानेकान्तत्वात सिद्धमेतत्क
थम अनेकान्ताअन्ववेयाः अथवा
प्रयोगेसरूपाणांविधिर्नास्यः प्रयोगे
लादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्याः लोपच
दिमात्वल्लुट्पिप्राप्नोति सः पकेन्यत्र
ल्लट्पिप्राप्नोति नेषदोषः आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति लादेशेषुवासरूप
नभवतीति यदयंहस्यत्नोलिड्या
ह अथवासप्रयोगेसरूपाणांवावि
धौनसर्वमिष्टंसंदृष्टेनमितिकृत्वाद्वि
तीयःप्रयोगउपास्यते कोसावुपदे
शानाम उपदेशानेनेसरूपाःनन्वचो
कमन्ववेदभित्त्रेषुविभाषाप्रसंगइति
परिहृतमेतत् कथंसिद्धमन्ववेयस्या
नेकान्तत्वादिति नान्ववेयकृतमसारू
प्यंभवतीति यदयंदरीतिदधात्यार्वि।

भाषायामस्ति अथवा सरूपो वा बाधको भव
तीत्युच्यते अपवादश्च नामानवकाशो
वा भवति रूपान्यत्वेन वा तेनानेनाप्यप
किंविषयस्य किंचित्संस्पृष्टो नेष्यते तथ
स्त्वेवपक्षतमसारूप्यतनतदाश्रयिषामः
अथवा सरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते
नचैवं कश्चिदपि सरूपः तपवं विज्ञास्यामः
कर्त्तिधैसरूपादद्रव्यान्वेयधभिव्याप्रयो
गे सरूपः अथ कस्मिंश्चिद्विज्ञायते स्त्र
क्षियामिति किं स्त्रियां न भवतीति आहो
स्वित्क्स्त्रिया भवतीति किंचातः स्त्रियं
प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषा
प्रसंगः स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन् ख
लर्थेषु विभाषा प्राप्नोति हसितं छात्रस्य शो
भनं वर्जयिष्याम्नोति ल्युट् हसनं छात्र
स्य शोभनं वर्जयिष्याम्नोति तुमुन् इच्छति
भोक्तुं लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः खलर्थे ईष
त्पानः सोमो भवता खलपि प्राप्नोति प
वेत्तिहि स्त्रियः प्राप्नोतीति वक्ष्यामि स्त्रियाः प्रा
प्नोतिचेत्नकार्यो वा वचने स्त्रियाः प्राप्नोति
चेत्न कार्यो वा वचने कर्त्तव्ये आसितापौ
के आस्यते भोक्तुमिति प्राप्नोति यास्यात का

श्री
महा
भा
४९९

लादिषु तुमुन्नेति कालादिषु तुमुन्नेति वा
वचने कर्त्तव्ये कालो भोक्तुं कालो भोक्तुं
न स्यात् प्राप्नुयात् अर्हे तृच्चिधेयः
ईषत्प्रहे कृत्या विधीयन्ते विशेषविहि
ताः सामान्यविहितेन तृचैवाधत्ते नैष
दोषः भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते
कर्त्तरि तृच् का प्रसंगो यद्भावकर्म
णोः कृत्याः कर्त्तरि तृचैवाधेरन् वेत्तर्हि
येकृत्यतृच्विधाने अर्हे कृत्यतृचोवि
धेयाः अयमर्हे तृचिधीयते सविशेष
विहितः सामान्यविहिताः कृत्यास्तृचो
वाधेन कृत्या कृत्यसंज्ञायां याकृत्यावल
इति वक्तव्यं किंप्रयोजनं एवलः कृत्यसं
ज्ञामाभूत अर्हे कृत्यतृच्च वचनेन ज्ञाप
के प्राप्नवचनानक्यस्य यत्तमर्हे कृत्य
तृचश्चेति रूपशब्दग्रहणं करोति तज्ज्ञापय
त्याचार्यः प्राकृत्यावलः कृत्यसंज्ञा भवं
तीति यत्नमपि एवलः कृत्यसंज्ञाप्रा
प्नोति योगापेक्षं ज्ञापकं नचान्यत्याक
लिमोपसंख्यानं केलिमा उपसंख्यानं कं
र्त्तव्यं पचेलिमा माषाः पक्तव्याः भिदेलि
माः सरलाभेत्तव्याः वसेलिमा कर्त्तव्या इति

ञ्च वसेस्तव्यः कर्तरिवक्तव्यः गीत्त्वो।
सोभवतीति वक्तव्यं वसतीति वास्तव्यः
न हितोवा नहितोवा पुष्पभविष्यति वा
स्तव्यविभवेवा वास्तव्यः अचोयत् अचग्र
हणं किमर्थं अजन्ताद्यथास्यात् हलन्ता
न्माभूत् नैतदस्ति प्रयोजनं हलन्तात्स्था
ह्मिथीयतेसवाधकोभविष्यति यथैव
तर्हि ण्यता बाध्यते एवं तव्यादीनपि बाधेत
अचग्रहणेपुनः क्रियमाणेजन्ताद्विहि
यते हलन्तान्मास्मात् एतावत्तस्याप्यनवःय
हलाजन्ताद्धलन्ताच्च उच्यते तत्र त्यादयस्ते
वचनाद्भविष्यन्ति नैतदस्ति प्रयोजनं
वासरूपेणत्त्यादयो भविष्यन्ति इदंत
र्हिप्रयोजनं अजन्तभूतपूर्वमात्राद्यथा
स्यात् लव्यं पव्यं अर्थेयानकेसामान्ये
गुणो कृते विप्रतिषेधेसामान्येनवान्तादेशो
कृतेहलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति दित्य
पितथम अर्थयानकेसामान्येकास्लो
पेकृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति अज
ग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति यतेजने
रुपसंख्यानं यतिजनेरुपसंख्यानं क
र्तव्यं यत्यं जन्यं नामसामिरसंख्याने न

श्री
महा
भा
४७

किं शास्ति चनिपतिजनेनामुपसंख्यान
मितिवक्तव्यं नकिंतनकं शास्तिशास्यम
चनिचन्यं पतिपत्यं जनिजन्यं हनोवा
वधच हनोवा पदकव्यः वधश्चापमाहे
योवक्तव्यः वध्यः चाप्यः न हितोवा न
हितोवाग्रनेष्ठभविष्यतिवधमर्हतीति
वध्यः यदि तर्हि तत्समासेनग्राप्नोति
अभिवध्यःसुसलवध्यः यदिपुनः स
तिसाधनेकृतेहिसमासः सिद्धोभव
ति यदिपुनरसिवधशब्दाउत्पत्तिःस्या
त् असिवधमर्हतीति नैवंशक्यं सतो
दोषःस्यात् असिवध्यःएवंस्वरःप्रस
ज्येत असिवध्यइति चेष्यते तस्मादच
४ अनुपसर्गात्पेराडिचाङ्गरो अनुप
सर्गात्पेरिति चाङिचाङ्गरोरिति वक्तव्यं
आचार्योपदेशः अङ्गराडिति किमर्थं
आचार्यउपनयमानः आर्यः स्वामिवै
श्ययोः स्वामिन्येतोदात्तत्वंच स्वामिन्यु
तोदात्तत्वंवक्तव्यं आर्यः स्वामी अन्यंर्य
स्तोतं संगतमिति किंपुनरत्राद्रियते अ
ज्ञः केवलः अजमिताकेवलइति किंपु
नःकारणंकर्त्तसाधनः स्मराद्रियते व

भावसाधनः प्रत्युदाहरणार्थः एवं तर्हि प्र
जयेत्कर्त्तरीति वक्तव्यं तत्र हि कर्त्तव्यो न
वक्तव्यो गमयत्येनाकः कर्त्तरि विधीयते
तेन योगाद्गन्तर्येकर्त्तरि भविष्यति यत्र
यानोवैकः कर्मणापि विधीयते तेन
योगाद्गन्तर्यकर्मणापि प्राप्नोति जीर्य
तिरकर्मकः भावे तर्हि प्राप्नोति संगत
ग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् कर्त्तृवि
शेषणे स्थाने चेत्कर्त्तृ भवतीति तद्यथा
हृषिलोमास्विति लोमानि चेत्कर्त्तॄणि
भवन्ति वदः स्वप्नानुपसर्गग्रहणं कर्त्त
व्यं इह माभूत् प्रवाद्यमपवाद्यमिति
न तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं अनुपसर्गा इ
ति वर्त्तते एवं तर्ह्यन्याचेत् अनुपसर्गा इ
ति नैतदन्वाख्येयं अधिकाराः प्रवर्त्तन्त
इति एषप्रवत्नाथ्यापन्नाधिकारा प्रवृ
र्त्तन्ते तत्रैवेति भवे भावे भावग्रहणं कि
मर्थं कर्मणि माभूदिति नैतदस्ति प्र
योजनं भवतिरकर्मकः अकर्मकाः अ
पि वैयाकरणाः सोपसर्गाः सकर्मका भव
न्ति तेनान्वभाव्यमाभवतामनुभवतापि प्राप्नोति
एतदपि नास्ति प्रयोजनं अनुपसर्गा इति

श्री
महा
भा
४७१

वर्त्तते अनुपसर्गार्थेन तर्हि भावग्रहणं कर्त्तव्य
हनस्तु भावे यथा स्यात् सहननावर्त्त
ते कर्म माभूत् यथो वोधघल इति हन
स्तत्र हनस्तश्चिण्णिघोक्तेदसिद्धं हनस्त
वेत्ययश्चिण्णोक्तेदसिद्धं वक्तव्यः ताम्भ्रूण
हत्यानि महान्ति चरणा अश्वमेवं भ्रूणमह
त्यायै चतुर्थं प्रतिसहार्णा अशिपामि
ति किमर्थं आह्लेनदस्य हत्यायाः खेद
मीति किमर्थं अहननावर्त्तने पतिस्त ।
अथस्त्र कथं विनिवर्त्तमाने धञः किं प्रयद
णाः किमर्थं कथं वध यथा स्यात् यद्यपवा
मोति तन्मा भूदिति किं चान्यथ प्राप्नोति ण
तः तेनावापकणपतः संज्ञेतः कथं स्वे
विप्रतिषिद्धमिति वदन्ति अपूर्वविप्रति
षेधेन पठितव्यो भवति अथवा हस्तश्चि
न्निमित्त्ये इत्यसिद्धे वादिनः स्मनवक्तव्यो भव
ति कपविधौ हनग्रहणं कानिपे हन
ग्रहणं कर्त्तव्यं इह माभूत् वाधीमरविन
इति अजे संयोपसंख्यानं संज्ञायां अजे ।
स्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं संज्ञायां अजंपदि
कापहरिति प्राप्नोति तस्मात्स्यादेषः पदि
पापन उपपालेनप्राप्नोति नस्मात्कावेषः

ननु चोक्तं ह्रस्विनश्शप्नोतीति ग्रामणीः
वैरेषप्रयोगः यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति
न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदका
रैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं प
दं कर्तव्यं ईश्वरवनः दीर्घोच्चारणं किम
र्थं न इत्यवलश्मेचोच्चोन कारूपसिद्धिः
विधं ह्रस्वत्वेन सिद्धं न सिध्यति छन्द
न्वकोरसिद्धपकादेशा इत्येकादेशस्यासि
द्धत्वात्तकप्रसज्येत नेतरस्मि परान्तपरो
वोरकादेशः तस्मादिच्छारेम इत्येवमुक्त्वा
भ्रजो संज्ञायां अस्संज्ञायामिति किमर्थं मा
र्या भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रति षेधो
नेन विहितत्वात भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रि
यामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधो प्रति
षेधः किं कारणं अन्येन विहितत्वात् अ
न्येन लक्षणेन स्त्रियां क्यब्विधीयते संज्ञा
यां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्
भृञिणः इति प्रतिषेधः इदानीं किमर्थं स्यात्
प्रतिषेधः किमर्थं इति चेदसंज्ञाप्रतिषे
धार्थः प्रतिषेधः किमर्थ इति चेन्न असंज्ञायां
त्वस्ति न दर्थः प्रतिषेधः स्यात् भार्या नाम
क्षत्रियाः सिद्धे तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधात् सि

श्री
महा
भा
४७२

ध्यमनन्तरं स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः
संज्ञायां समजनिषद इति पतमनविदषु
ञ्शीङ्भृञिणः नैतान स्त्रियां भृञ इति सि
ध्यति स्त्रीलिङ्गाभिधीयते यथायामसमेवास्त
ननु चोक्तं भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रति
षेधो न विहितत्वादिति नैष दोषः भाव
इति वर्तते कर्मसाधनस्य अथवा य प्रा
तेः संज्ञायां विधीयते नैनेन वै विज्ञायते सं
ज्ञायामभिधेयायामपि किन्तर्हि प्रत्यया
न्ते चेत्संज्ञा गम्यत इति अपरस्त्वाह सं
ज्ञायां प्रसिद्धत्वात् भार्या प्रसिध्यति
संज्ञायां प्रसिद्धत्वान्न भार्या शब्दो न सि
ध्यति स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तिन भार्या
प्रसिध्यति भाव इति तत्र वर्तते कर्मसा
धनस्याय अथवा बहुलं कृत्यासंज्ञाया
मिति तत्र ते अथवा कृत्यल्युटो बहुल
मित्येवमस्यापि ण्यद्विधाति यथा यत्र
यथा जनेन यया भिति स्वर्थे व भा समाश्र
बहुले समे बहुलमिति चोपसंख्यानं
न केवलं सम्भृता प्रत्वसम्भाराः सम्भार्याप्र
सम्भाराः राजसूय सूर्य रुच्या व्यथ्याः क
तैरि सूर्य रुच्याव्यथ्याः इति कर्तरि निपा

म्यंते सूर्यः सरति निर्भासते रूपेण वेनेवा
रुढाणमः सरणाद्वा सुवति वा कर्मणीति
सूर्यः सूर्य रुच्या रोचतेसौ रुच्यः नव्यथ्यते
अव्यथ्यः कुप्यं संज्ञायां कुप्यं संज्ञायामि-
ति वक्तव्यं गोप्यमन्यत् कृष्टपच्यस्यान्तोदा
त्तत्वं च कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यं कृष्टेः पच्य
न्ते स्वयमेव कृष्टपच्याश्च मे प्रकृष्टपच्या
श्च मे यो हि कृष्टे पक्तव्याः कृष्टपाक्यः स
भवति प्रत्यपिभ्यां प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्द
सीति वक्तव्यं मत्तस्य न प्रतिगृह्यं तस्मा
न्नापिगृह्यं प्रतिग्राह्यमपिग्राह्यमित्येवा
न्यत्र अमावस्य कस्मायमनवेयः प्रधान
स्य यदि प्रधानस्य अमावस्यापदे स्वरः प्र
सज्येत अमावस्या इति चेष्यति तथामाव
स्यायहणोनामावस्यायात्रह्यान प्राप्नो
ति एवं तर्हि निपातनस्य यदि तर्हि निपा
तनान्यप्येवंजातीयकानि भवंति छोषि
यच्छेदायोतन इतिध्याप वर्णाभावात्त्रिनी
नाशुरानन्नेन प्राप्नोति एवं तर्हि अमा
वस्यो रह्येपदेनानिपातनमाप्यहर्हिता न
यैकहतिनानयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति
छंदसि निष्टर्क्य इति किं निपात्यते कृते

श्री
महा
भा
५७३

र्यंते विपर्ययः छंदसि कृतार्थः य
था कृते तर्कः कसेः सिकता हिंसे सिं
हः अपर आह निष्टर्क्यो व्यत्यये विधा।
न्निसः षत्वं निपातनात् एपादाघादेशा
इयेनानुपधे निपातितौ निष्टर्क्यश्चि
न्वीत पशुकामः एपेकस्मात् निष्टर्क्यः
चतर्भ्यः कश्च देवहूयः प्रणीयः उन्नी
यः उच्छिष्यः चतर्भ्य श्चयतो विधिः म
र्यः स्तर्यः धर्यः खन्यः एपेकस्मात् खा
न्यः यशादृश्च देवयज्या हीकल्पौ आपृ
च्छ्यः प्रतिषीव्यः एपाद्धि विश्वे ब्रह्म
वाद्यः भाव्यः स्ताव्यः उपचाय्यप्ने उ
पपूर्वाच्चिनोतेः आयादेशो निपातना
त् नहिएानेवासिध्यहिरण्यमिति वक्त
व्यं उपचेयमन्यदेवात्र ऋहलोर्ण्यत् पा
णौ सृजेर्ण्यद्विधिः पाणौ सृजेर्ण्यद्विधि
यः पाणिसर्ज्या रज्जुः समवपूर्वाच्च स
मवपूर्वाच्चेति वक्तव्यं समवसर्ग्यः ल
पिदभिभ्यां चेति वक्तव्यं अपलाप्यं अ
वदाभ्यं ओरावश्यके कथमिदं वि
लाव्यते आवश्यके उपपदे आसोसि
न योत इति कस्माद्भवितः आवश्य

श्री महा भा ५२५

कउपपदइतिचेत्‌ योन्यउपसंख्या
ने आवश्यकउपपदइतिचेत्‌योन्य
उपसंख्यानेकर्तव्ये लाव्ये पाव्ये आ
वश्यतद्भिद्योतो योन्यइतिचेत्स्वरसमा
सानपपत्तिः योन्यइतिचेत्स्वरसमा
सानुपपत्तिः अवश्यलाव्ये अवश्यपा
व्ये नैषदोषः मयूरव्यंसकादित्वात्समा
सः विस्पष्टादित्वात्सोभविष्यति उपा
वश्यपकेणएतत्‌ स्योत्‌ः कास्वर्वविप्र
तिषिद्धे उपावश्यकेणएतत्‌ स्योत्‌ः का
अवतिस्वर्वविप्रतिषेधेन उपावश्यके
णएतस्वतीत्यस्यावकाशः अवश्यला
व्ये कापावकाशः स्वत्वः इहोभयं
प्राप्नोति अवश्य स्वत्वः काअवतिस्व
र्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः उक्त
तत्रकिंचितिवर्तमानेपुनः काश्यग्रह
णस्यप्रयोजने कावेवयास्यात्‌ पदस्य
त्यामोतितन्माभूदिति आनाय्योनित्य
इतिणआविधिवक्तव्य आनेयोन्यः।
आनाय्योनित्यइतिचेद्दक्षिणाग्नौकृते
भवेत्‌ एकयोनौ वतेविचारितत्वात्
नयाभवेत्‌ पाय्यमानाय्य पाय्यनिका

ण्ययोः किंतिः यात्पने पाय्यनिकाय्ययो
रादिपत्वकत्वनिपातनम्‌ पाय्यनिक
याय्योः आदिपत्वमादिकत्वंचनिपात्य
ते चेयंत्वेयमित्येवास्य कर्तोक्तेउप
यामंचाय्या कुंडपायेयाग्निचितिः कुंडपा
याएपाहितयेयः कुंडपाय्यः क्रतुः अभी।
पवित्राय्ये समूहार्थ्यनर्थकवचनंसा
मान्यकृतत्वात्‌ समूहइतिवचनमन
र्थकं किंकारणं सामान्येनैवात्रएप।
इविष्यति समूहलाप्पदिति वाहार्थे।
निपातनं कर्तव्यम्‌ वाहाय्यच्यवाम्या
दिति वाहार्थमितिचेद्देहस्यार्थवाचि
हं वाहार्थमितिचेत्‌ कौहार्थे वाहार्थे
वर्तते कथंपुनस्त्वामामान्यस्यार्थेवर्त
ते कथम्‌ हि वहार्थेवर्त्तते वहार्थोअ
पियातत्वामवेतीति अस्तिपुनः कवि
दन्यत्र हिवहार्थेवर्त्तते अस्तीत्याह।
कुहि विग्रहाद्य आनायोसिह समूह
चिन्वीत पशुकामः पपावावेपुरीषप
शूनेवासीसमूहयति चित्याग्निचित्ये।
व अग्निचित्याभावेनोसूताग्निचयन।
मेवाग्निचित्या एवलन्ध्रो किमर्थस्य

कारः स्वार्थः चितोक्तन् इदानीं भवा
नान्तेनोदानन्वेयथास्यात् नैनद्वस्ति।
प्रयोजनं पकाजयं नञनार्थः स्वार्थे
नचकारेणानुवर्तेनप्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे
विशेषणार्थस्तर्हिक विशेषणार्थेना
र्थः अपत्येस्त्रजिति नॠतिष्ठमाने
मातरो मातरः पितरो पितरो पितरः अ
त्रापिप्रसक्ते स्वस्रनप्तृग्रहणं नियमा
र्थं भविष्यति एतयोरेवयानिसर्वयथा
नोन्येषां योनिसर्वयानामिति मामा
मातृग्रहणं निवातार्थस्तर्हि कस्मामातृ
ग्रहणं विधानार्थं मार्थः अनेवयदेन
स्वत्नचो ग्रहणात् नऋति वक्ष्यामि य
दिनऋतिरुच्यतेमातरो मातरः पितरो
पितरः इत्यत्रापि प्राप्नोति स्वसृनप्तृ
ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति एतयोरेवया
निर्सर्वयथानोन्येषां योनिसर्वयानामि
ति गौर्विलिसकर्म ग्रहणं एव लिसकर्म
कग्रहणं कर्तव्यं इह माभूत आसितो
पायनेति नवाप्यानमात्रादर्शनास्खलः
नवावक्तव्यो किंकारणं प्यानमात्रादर्श
नास्खलः प्यानमात्रास्खलत्वप्यते इ

श्री
महा
भा
५७५

अस्पष्यासकाः इमेअस्पशायकाः उ।
स्थितास्यासकावैअवणास्याति तृजादि
षुवर्तमानकालोपादानमध्यायकेरद
ध्यायायर्थम् तृजादिषुवर्तमानका।
लोपादानंकर्तव्यं किंकारणाम् अध्या
यकेरध्यायायर्थम् अध्यायकः वे
पाध्यायअधीतवन्तश्छात्रमागावामा।
भूदिति नवा कालमात्रेदर्शनादन्येषा
म नवावक्तव्यं किंकारणाम् कालमा
त्रेदर्शनात् अन्येषां कालमात्राद्व्यो।
पिप्रनायात्दृश्यतेवचीपारः शमतीपा
रः नेदिशहि अजयेसर्वयात्सायावक्त
व्यहापियथास्यात् भवःशवः नत
हीयनीमिदंपक्षादिक्रमणां कर्तव्या।
म् कर्तव्यंच किंप्रयोजनं पचायन।
क्रमणामनुवंधासंजनार्थम् अथवा
दवाधनार्थं च अनुवंधासंजनार्थं ता
वत् नदट् नदी चोरट् चोरी अथवा
दवाधनार्थं आरभगाष्ठपठइति इग
पधज्ञा इगुपधेभ्यउपसर्गेकविधिर्मे।
घार्थ इगुपधेभ्यउपसर्गाकाविधेयः
किंप्रयोजनम् मेघार्थम् मेघः देवः

सेवः नचव्रुयादीनां दर्शनादनुपसर्गे
कोविधेयः नवावक्तव्यं किंकारणं व्रु
यादीनां दर्शनादनुपसर्गेपिव्रुयादीना
मनुपसर्गेपिकोदृश्यते नुयाव्रुयोदृ
शः स्पृशति कथ्येषः दैव-सेवइति
पचादिष्वपाठः करिष्यते पाघ्राध्माधे
जिघ्रः संज्ञायांप्रतिषेधोवक्तव्यः व्याजि
घ्रतिव्याघ्रइति इहकेचित्स्यैवप्रतिषेधा
माहुः केचित्जिघ्रभावस्य किंपुनरत्रन्या
य्यम् ण एवप्रतिषेधोन्याय्यः जिघ्रभा
वेहिप्रतिषिद्धेकेनशोष्याकारलोपः स्या
त् अनुपसर्गाल्लिम्प अनुपसर्गाज्ज्ञाति
भ्यः अनुपसर्गाल्लिम्पेरितिवक्तव्यम् ना
लिम्पाः नामदेवाः गविच विदेः संज्ञाया
मुपसंख्यानम् गविच विदः संज्ञायामुप
संख्यानं कर्तव्यम् गोविदः अनल्पमिद
मुच्यते गवीति गवादिष्विति वक्तव्यं
गोविदः अरविदः कुलविदः तन्नौ
तेणउपसंख्यानम् तन्नौतेरुपसंख्या
नं कर्तव्यम् अवतनोतीत्यवतानः पा
लिपनस्य नृतिखनिरञ्जिभ्यइतिवक्त
व्यम् इहमाभूत् ह्वायकइति प्रस्रुव्रः

प्रस्रुवः साधुकारिणिवुन्विधानम् प्रा
स्रुवः साधुकारिणिवुन्विधेयः सकृद
पिपः स्वरुकरोतित्त्वययध्यास्यात् प्रस्रु
लः प्रस्रुवः साधुकारिणिवुन्विधानम्
प्रस्रुवः साधुकारिणिवुन्विधेयः सकृ
दपियः स एवकरोतितत्त्वययध्यास्यात् ब
हुशोपियोदुष्टकरोतितत्रमास्भूदिति ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमपादेऽष्टमाह्निके ॥ ॥ प्रथम
श्चपादः कर्मण्यण् कर्मणिनिर्वर्त्यमा
नविक्रियमाणइतिवक्तव्यं इहमाभूत्
आदित्यंपश्यति हिमवन्तंशृणोति ग्रा
मंगच्छतिइति कर्मणिनिर्वर्त्यमानवि
क्रियमाणेचेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्या
नं कर्मणिनिर्वर्त्यमानविक्रियमाणइ
तिचेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानंक
र्तव्यं वेदाध्यायः चर्चापारः शमनीपारः
यश्चनियुक्तः यश्चनियुक्तस्तत्रचोपसं
ख्यानंकर्तव्यं छत्रधारद्वारपालः हर
तेर्नीवहिभ्यश्चहरतेर्दृतिनाथवहिभ्यश्चेति
वक्तव्यं हृतिहारः नाथहारः हरतेर्हि कमण्डलु।

ग्राहः ग्रहिणोऽङ्ग्रहणायः णोवहिपा
स्वाहः अणभिगाणां नेवा नवार्थः परिगा।
णेन कस्मान्नभवति आदित्यंपश्यति
हिमवंतं शृणोति ग्रामंगच्छतीति अन।
भिधानात् अकारादनुपपदात्कर्मोपप।
दविप्र विप्रतिषेधेन अकारस्त्वनुपप।
दात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन अ
नुपपदस्यावकाशः पचतीति पचः का
र्मोपपदस्यावकाशः कुंभकारः नगर
कारः उदनपावं उभयंप्राप्नोति कर्मो
पपदो भवति विप्रतिषेधेन अनुपपदस्या
वकाशः विक्षिपः विलिखः कर्मोपपदस्य
स एवकाश उभयंप्राप्नोति कर्मोपपदो भ
वति विप्रतिषेधेन अनुपपदस्यावकाशः
त्रातः कर्मोपपदस्य स एव अथेनेउभ
यंप्राप्नोति कर्मोपपदो भवति विप्रतिषे
धेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः अनुपपद
स्तृतीयः ण्वुल्तृजचः तेषां णः णस्या
कः सयथैवकः णंबाधते एवं कर्मोप
पदमपिबाधेत कर्मोपपदोपितृतीयः
ण्वुल्तृजचः तेषामण अणः कः उ
भयोस्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः अ।

श्री
महा
भा॰
४७७

नुपपदस्यावकाशः लिम्पतीति लिम्पः
कर्मोपपदस्य स एव कुड्यलेपउभयंप्रा
प्नोति कर्मोसयथैवशः कंबाधते एवंक
र्मोपपदमपिबाधेत कानर्हिगतिः मध्ये
पवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तउत्तरेशः केवा।
धेष्यते कर्मोपपदंनबाधिष्यते अनुपप
दस्यावकाशः सृपः सृपः कर्मोपपद।
स्य स एव वडवासंदायेउभयंप्राप्नोति क।
र्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो वि
प्रतिषेधः अनुपपदस्तृतीयः ण्वुल्तृ।
जचः तेषां णः णस्य कः सयथैवकः णंबा
धते एवं कर्मोपपदमपिबाधेत कानर्हिगतिः
पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बाधंते नइत्येवम
यं कः बाधिष्यते कर्मपदं न बाधिष्यते शीलि
कामिभक्ष्याचरिभ्यो णः एवंपदप्रकृति।
स्वरत्वंच शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्योणो
वक्तव्यः एवंपदप्रकृतिस्वरत्वंच वक्तव्यं मां
सशीलः मांसशीला शीलिकामि मांसका
मः मांसकामा कामिभक्षि मांसभक्षः मां
सभक्षा भक्षि आचरि कल्याणाचारा ईक्षि
क्षमिभ्यांच ईक्षिक्षमिभ्यांचेतिवक्तव्यम्
सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा कल्याणक्षा।

मः कल्याणात्तमः किमर्थमिदमुच्यते पू
र्वपदस्यहलतिसवर्णेचवत्यामी ईकारस्य।
माभूदिति नैतदस्तिप्रयोजनम् ईद्व्यां
संभवत्यतिमांसंतस्याभत्वाभवति सामा
भत्वायनेवच नदंतेनवहुव्रीहिः एवं तर्हि सि
द्धेसतिनियमकर्मोपपदेषाम्विनन्तापयमा।
वार्थः समानेर्थैकवलेविग्रहसमेवाययवक
र्मोपपदस्यप्राप्नोति बहुव्रीहिस्तत्रकर्मोपप
दस्तत्रभवतीति किमनपत्यापनेप्रयोज।
नम् काण्डलावः काण्डानिलावोस्येति वहु।
व्रीहिर्नभवति भवति बहुव्रीहिरपि मां।
कामोस्य मांसकामः मांसकामकइति
वा नतेभामिगमा नतिद्रमवति ग्रामा।
भिगमोस्याइति किंतर्हि ग्रामाभिगामेन्येव
भवति काण्डलावेपिचविग्रहाभावातन्नाप
कस्यप्रयोजनंभवतीति नैषास्तिग्रहः का
ण्डानिलावोस्येति अन्नादायेतिचवक्तव्यावि
नयकेस्मि अनादायइतिचवक्तव्ययः कं
दमिश्रकाः अन्नादायान्नपतयेय आङ्कति
मन्नादीहत्वा आतोनु कविधौसर्वत्रप्रसा
रिभ्याडः कविधौसर्वत्रप्रसारिभ्योडवक्त।
व्यः व्रताकः किमच्यतेमर्वत्रति ग्रमवाणि।

नावश्यमिहैव कान्यत्र आह्वः प्रपन्नर।
ति केचित्संप्रसारणप्रसंगः केचित्संप्रसा
रणप्रसंगेन संप्रसारणे कृते संप्रसारण
परपूर्वत्वेचोवङादेशः आह्वस्रेपतत्स्यं।
स्यात्र मतेहिवक्तव्यः नवक्तव्यः प्रसक्तसं
प्रसारम संप्रसारणाकृतेआकारलोपः
तस्माद्वितिवडाह्वडादेशोनभविष्यति।
एवंचेकृतेप्राप्नोति एवंतर्हीदमिहसंप्र।
धार्यं आकारलोपः क्रियतामेवंनामि।
ति किमत्रकर्तव्यं परत्वादाकारलोपः
नमिष्यति अन्तरंगत्वात्पूर्वत्वंप्राप्नोति प
र्वत्वेहिवार्णादांगंबलीयोभवतीत्याक
रलोपोभविष्यति एवंतर्हीदमिहसंप्र
धार्यं आकारलोपः क्रियतांसंप्रसारण
मिति किमत्रकर्तव्यं परत्वादाकारलो।
पः नित्यंसंप्रसारणं कृतेप्याकारलोपे
प्राप्नोत्यकृतेप्याकारलोपेपिनित्यः कृ
तेसंप्रसारणेप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति पु
नित्यत्वाकारलोपः नहिकृतेसंप्रसार
णेप्राप्नोति अन्तरंगोहिपूर्वत्वेनबाध्यते
अप्रसक्तस्यांतरेणनिमित्तंविहन्यतेन
दृनित्य नचसंप्रसारणमेवाकारलोप

स्यानिमित्तं विहन्ति अवश्यं लक्षणान्तरे।
पूर्वत्वं प्रतीदं उभयोर्नित्ययोः परत्वादा।
कारलोपः आकारलोपे कृते सम्प्रसार
णम् एवमपि न सिध्यति येनादिष्टाद्वः
र्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आ
दिष्टाच्चेषाचः पूर्वो भवतीति पूर्वस्या ।
कारलोपस्यासिद्धत्वाद्‌ वडादेशो न भवि
ष्यति इहापि तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वा
द्वडादेशो न स्यात् जुहुवतुः जुहुवुः
अस्त्यत्र विशेषः अकृते आले पूर्वत्वे भव
ति इदमिह सम्प्रधार्यम् आले क्रियतां पू
र्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् परत्वात्पूर्व
त्वेन सिध्यति अन्तरङ्गत्वादाले प्राप्नोति
पूर्वत्वे हीदमिह सम्प्रधार्यमाले क्रियतां सं
प्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वादाले नि
त्यं सम्प्रसारणं कृतेप्याले प्राप्नोत्यकृतेपि
प्राप्नोति आलमपि नित्यं कृतेपि सम्प्रसा
रणे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति अनित्यमा
ले न हि सम्प्रसारणे कृते प्राप्नोति परस्य
स्वेन भवितव्यम् यस्य लक्षणान्तरेण
निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं न च सम्प्रसा
रणमेवान्यस्यानिमित्तं विहन्ति अवश्यं।

श्री
महा
भा
४८१

लक्षणान्तरे पूर्वत्वं प्रतीदम् उभयोर्नि
त्ययोः परत्वादाले पूर्वत्वे हि पूर्वे योगवि
भागः करिष्यते सम्प्रसारणात्परः पूर्वो
भवति ततः एङः एङश्च सम्प्रसारणात्पू
र्वो भवति किमर्थमिदं अकृत आले पू
र्वत्वं यथा स्यात् ततः पदान्तादिति पर
श्चैव इहापि तर्हि कृत आले पूर्वत्वं स्यात्
आह्वः प्रह्व इति अस्त्यत्र विशेषः आका
रान्त लक्षणः कविधिः तेनानेनावश्यं
भावं प्रतीदम् लिट्पुनर्विशेषेणाप्या
वमात्राद्ध्रियते नित्यं सम्प्रसारणं लोपा।
ह्वाणो दोगान पूर्वत्वे येनादिष्टाद्वः पू
र्वस्य कार्यं स्यात् किं त्वेहि शेषा वाच भगवा
न् कात्यायनस्तेनापि सिद्धिर्येणास्तु ऊं
आतः को लिटो न जः एवं सिद्धश्चाह्वल
श्यामति सुपिस्थः सुपिस्थाभावेत स
पिस्थस्याभावेचेति वक्तव्यम् इहापि य।
थास्यात् आह्वस्थाः वर्तते पथेनास्थः
शालभ्यास्थः तत्र हि वक्तव्यम् न वक्त।
व्यम् योगविभागः करिष्यते आतो।
नुपसर्गे को भवति ततः सुपि सुपि चा।
आतः को भवति कके न पिबति ककपः

कटाहेनापि पिबतीति कटाहपः द्वाभ्यांपि पिबतीति द्वि
पः ततः स्थः स्थश्चको भवति सुपितिकिम
र्थमिदम् भावेयथा स्यात् कृतोनुवृत्तेन।
भावे भविष्यति नपुनः कर्मादिप्रकारकोपि
ति योगविभागात्टगेकतरस्य कृष्यते नवा
न्यासि त्वर्थंश्चादिष्यते अनादिष्टार्थोऽप्रत्य
यः स्वार्थोभवति तद्यथा गुणिक्रिडाः सत्
यावादिभ्यः कन् सोसौ स्वार्थेभवत्वनुभावे
भविष्यतीति तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदो
रित्यत्रालस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्।
तुन्दपरिमृजः अलसः शोकापनुदः पुत्रोजा
तः योहि तुन्दंपरिमार्ष्टि तुन्दःपरिमृजः
सभवति यश्च शोकमपनुदति शोकापनो
दः सभवति कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उ
पसंख्यानम् कप्रकरणे मूलविभुजादि
भ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् मूलविभुजो रथः
नखमुचानि धनूंषि काकगुहास्तिलाः स
रसीरुहं कुमुदम् गापोष्टक् सुराशीध्वोः
पिबतेः सुराशीध्वोरिति वक्तव्यम् इह माभूत्
क्षीरपा ब्राह्मणीति पिबतेरिति वक्तव्य
म् योहि सुरां पाति सुरापा सा भवति बहु
लं तणीति वक्तव्यम् किमिदं तणीति संज्ञा

श्री
महा.
भा.
५८.

छन्दसोर्ग्रहणम् याब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां
देवाः पतिलोकं नयन्ति याब्राह्मणी सुरापा भवति
नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति हरतेः अच्प्रकरणे
शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षुग्र
हेरुपसंख्यानम् अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कु
शयष्टितोमरघटघटीधनुष्षुग्रहेरुपसंख्यान
कर्तव्यम् शक्तिग्रहः शक्तिलाङ्गल लाङ्गलग्रहः
लाङ्गलमङ्कुश अङ्कुशग्रहः अङ्कुशायष्टिः यष्टि
ग्रहः यष्टितोमरः तोमरग्रहः तोमरघट घट
ग्रहः घटघटी घटीग्रहः घटीधनुम् धनुर्ग्रहः
सूत्रे च धार्यर्थे सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहउपसंख्यानम्
सूत्रग्रहः योहि सूत्रंगृह्णाति सूत्रग्राहः सभव
ति स्तम्बकर्णयोरमिजपोर्हस्तिसूचकयोर्हस्ति ह
स्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् स्तम्बेरमो हस्ती क
र्णेजपः सूचकः शमि धातोः ग्रहणं किमर्थम्
शमि संज्ञायां धातोः ग्रहणं क्रियते हेत्वादिषु प्रतिषे
धार्थम् शमि संज्ञायां धातो रज्भवतीत्यस्यावका
शः शंवदः शंभवः टस्यावकाशः श्राद्धकरः पिण्ड
करः शंकरा नाम परिव्राजका शंकरा शकुनिका
तच्छीला नस्या समभवं प्राप्नोति परत्वाट्टः स्यात् धा
तुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति ऋणानवादरवस्य
मेवाशंकरा शंकरा साद्यापरत्वात्तिः शंकरमीत
मेवप्रयोगाः अधिकः पार्श्वादिषूपसंख्यानम्

पार्श्वादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् पार्श्वशयः पृष्ठ
शयः उदरशयः दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् पा
दिग्धसहशयः उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम् उत्ता
नशयः अवमूर्धशयः गिरौ डश्छन्दसि गिरावुप
पदे डश्छन्दसि वक्तव्यः गिरौ शेते गिरिशः नाडि
तो वा नाडितो वा पुनरेष भविष्यति यथा लोमश
लघ्याणी गिरिशः चरेष्टः इह कस्मान्न भवति कुरूंश्च
रति पांचालांश्चरतीति अधिकरण इति वर्तते क
र्मण्यपि वर्तते तत्र कृतेऽप्यधिकरणे भवि
ष्यति न पुनः कर्मणीति चेद्भिक्षाग्रहणं करो
ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न भवति कर्मणीति दिवा
विभा किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् किंयत्तद्ब
हुषूपपदेषु अज्विधानं कर्तव्यम् किंकरः किम् यत्
यत्करा यत्तत् तत्करा तत् बहु बहुकरा स्तम्ब
स्तम्बशकृतोः व्रीहिवत्सयोः व्रीहिवत्सयोरि
ति वक्तव्यम् स्तम्बकरिर्व्रीहिः शकृत्करिर्वत्सः फ
लेग्रहिः आत्मंभरिरिति किं निपात्यते आत्मनो मुम्
भृञस्त्विन् अन्यत्रापि हि दृश्यते भृञः कुक्ष्यात्म
नोर्मुम् च भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यम्।
कुक्षिंभरिः आत्मंभरिः [illegible] प्रथमस्य [illegible]
पतेः खश् खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वज
धेट्तुदजहातिभ्यः खश्प्रकरणे वातशुनीति
लशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य इति वक्तव्यम्

श्री॰
महा॰
भा॰
४८१

वातमजाः मृगाः वात शुनी शुनिंधयः शुनी तिला
तिलंतुदः तिल शर्ध शर्धंजहाः मृगाः नासिकास्त
नयोः धेटः स्तने धेट इति वक्तव्यम् स्तनंधयः ततः स्त
ह्मो धेश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः
अन्यत्रापि दृश्यते नासिकानाडीमुष्टिघटीखारी
ष्विति वक्तव्यम् नासिकंधमः नासिकंधयः ना
सिका नाडी नाडिंधमः नाडिंधयः नाडि मुष्टि मुष्टिं
धमः मुष्टिंधयः मुष्टि घटि घटिंधमः घटिंधयः घ
टी खारी खारिंधमः खारिंधयः खश्प्रकरणे गमेः सु
प्युपसंख्यानम् खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्या
नम् कर्तव्यम् मितंगमः मितंगमा हस्तिनी विहा
यसो विह च विहायसः विह इत्ययं वा डिच्चेति वक्त
व्यः खच्च विहंगमः खच्च डित् खच्च डिद्वक्तव्यः
विहंगः डे च विहायसः विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः
विहगः अन्येष्वपि डप्रकरणे सर्वत्रपन्नगयोरुप
संख्यानम् कर्तव्यम् सर्वत्रगः पन्नगः उरसो लो
पश्च वक्तव्यः उरगः सुदुरोरधिकरण इति वक्तव्यः
सुगः दुर्गः निसो देशे डो वक्तव्यः निर्गः डप्रक
रणेऽन्येष्वपि दृश्यते अन्यत्रापि भवतीति वक्त
व्यम् ततस्त्रगारगः अस्त्रेयाः यावत्तावद्ग्रामगाः
ध्वगते गुरुतल्पगः आशिषि हनः दारावाहनोऽण्
न्यस्य च टः संज्ञायाम् दारावुपपदे आङ्पूर्वान्त।
हन्तेरण् वक्तव्यः अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः चार्वा
घाटः चार्वाघातः कर्मणि समि च कर्मण्युपपदे

संख्याविहितेन गणे वक्तव्यः अन्त्यस्य चेदो वा वक्तव्यः व
र्णसंख्याहः वर्णसंख्यातः पदसंख्यातः लक्षणकथमि
दं विज्ञायते लक्षणकथमिदं विज्ञायते लक्षणेक
र्तरिश्राह्योस्ति लक्षणवतिकर्तरीति किंचातः य
दि विज्ञायते लक्षणेकर्तरीति सिद्धं जायायां तिल
कालकः पतिघ्नी लेखेति जायाघ्नो ब्राह्मणः पति
घ्नी वृषलीति न सिध्यति अथ विज्ञायते लक्षणव
तिकर्तरीति सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृष
लीति जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी लेखेति न
सिध्यति अस्तु लक्षणेकर्तरीति कथं जायाघ्नो ब्रा
ह्मणः पतिघ्नी वृषलीति अकारो मत्वर्थीयः जायाघ्नः
अस्मिन्नस्तीति सोयं जायाघ्नः पतिघ्नी वृषलीति नासि
ध्यति अस्तु लक्षणवतिकर्तरीति कथं जायाघ्न
स्तिलकालकः पतिघ्नी लेखेति अमनुष्यकर्तृक
इत्येवं भविष्यति अमनुष्ये अप्राणिकर्तृक इति
वक्तव्यम् इह माभूत् नगरं घातो हस्ती यत्र प्राणि
कर्तृक इत्युच्यते शशघ्नी शकुनिरिति न सिध्यति
अस्ति तत्र मनुष्यकर्तृक इत्येव कथं नगरघातो
हस्ती कृत्यल्युटो बहुलमित्येवं संज्ञायां भविष्यति
पाणिघ्न ताडघ्न उपसंख्यानम् राजघ्न उपसंख्यानं
कर्तव्यम् राजघः आढ्यसुभगः ख्युनेऽच्विप्रतिषेधा
नर्थकः ल्युट्ख्युनोरविशेषात् ख्युनि च्विप्रतिषे
धोनर्थकः किं कारणम् ल्युट्ख्युनोरविशेषात्
ख्युनामुक्तेल्युटा भवितव्यम् न चैवास्ति विशेषः

श्री
महा-
भा
४८२

च्व्यंतमुपपदे ल्युटः दृश्यतो वा तदेव रूपं स ए
व स्वरः अयमस्ति विशेषः ल्युटि सति ङीपा भ
वितव्यम् ख्युनि सति न भवितव्यम् ख्युन्या
पि सति भवितव्यम् एवं हि सौनागाः पठन्ति न
ञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमि
ति अयं तर्हि विशेषः ख्युनि सति नित्यसमासेन
भवितव्यम् उपपदसमासो हि नित्यसमासः ।
च्व्यंतं गतिसंज्ञं भवतीति तेन समर्थेन हि प्रतिषेधो
वक्तव्यः ख्युनि सति समासो भवितव्यम् ल्युटि स
ति न भवितव्यम् समर्थमिति चेदव्ययत्वात्
समर्थमिति चेत् न अत्र किं कारणम् अव्ययत्वा
त् अनव्ययस्य समन्यते च्व्यन्तं वाव्ययसंज्ञं भव
तीति उत्तरार्थेन उत्तरार्थेन तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः
कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ अस्य च्वावित्येव अ
द्याभविता अद्येदानीमनेन मन्त्रेनाढ्यीलिका
इत्यभिधीयते सोत्र कस्मान्न भवति ऊढिशब्द
प्रकारान्नाढ्यीलिकाः न च ऊढिशब्दाः तानि भि
विशेष्यन्ते नाहि भवतिरेव टन्तः प्रदेवदन्त इति
कर्तरि भुवः किमर्थं खिष्णुच् इकारादिः क्रिय
ते नञ्ज स्नुमित्येवोच्यते न त्वयमप्यर्थः स्वगर्थ
मुकारेण कर्तव्यो भवति इत्यस्य इकारादित्वम् ।
हान्ताकृतेभवः भवतेरुदात्तत्वादिकारादि
त्वं भविष्यति इटं तर्हि प्रयोजनम् खिष्णोः कि

यते नच व्वत्वे कृते संदेहः स्यात् किंदा वेदे नि सं
देहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु वेदमुपतिष्ठते
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्ष
णमिति खिदिति व्याख्यास्यामः ननु च सर्व
सिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिस्त्व इटं न हि प्रयोजनं
क्रेस्याकोस्याघावादय स्त्वयस्तं येयथा स्यात्
यत्तदपि नास्ति प्रयोजनम् अश्वमपीति हि न्या
य्यवद्भाल्भविष्यति नासिद्धं तिलटाणस्यानि
पटोक्तयोः अतियटोक्तस्येति अथवा सिद्ध
त्वात्पिपठत्वम् यत्तस्यासिद्धत्वादिह तु इव भव
ति उदात्तत्वाद्भवः सिद्धमिकारादित्वमिस्त्वः
नजस्त्व स्त्र सिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्यते स
धात्वदः एकि मर्थानकारः स्वरार्थः स्थिनोऽस्मा
दिउदात्तत्वं यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनम्
पकारस्यायं विधीयते तत्रनार्थः स्वरार्थेन न
कारेणानुबन्धेन यत्नस्यैनेकात् दृहशीति वत्स
न्येनतत् दृशेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्य
त इति विशेषणार्थं स्यात् द्विविशेषणार्थं
नार्थः क्विन प्रत्ययस्य कुरिति क्विन्प्रत्यय
स्य कुरित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किं क्विन्प्रत्य
यः क्विन्नितिसंदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदे
हेषु वेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रति
पत्तिः नहि संदेहादलक्षणमिति क्विन्प्रत्ययो

श्री
म हा
भा
४८३

ति व्याख्यास्यामः त्यदादिषु दृशोऽनालोचने
किं निपात्यते दृशेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वंच
निपात्यते त्यदादिषु किमर्थो जकारः स्वरा
र्थः जितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् नैतद
स्ति प्रयोजनम् नकारेणाप्येष स्वरः सिद्धः
विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति च विशेषणा
र्थेनार्थः कञ्कवतित्युच्यमाने यादिका
अत्रापि प्रसज्येत दृशेः समानान्ययोश्च
प संख्यानम् दृशेः समानान्ययोश्चोपसं
ख्यानं कर्तव्यम् सदृक् सदृशः अन्यादृक्
अन्यादृशः कृदर्थानुपपत्तिस्तु कृदर्थस्त
नोपपद्यते दृशेः कर्तरि प्राप्नोति इवार्थेन
न द्विजः इवार्थे यस्तादिजः स इवायं तादृक्
अन्य इवायमन्यादृक् अथवा युक्त एवात्र
कृदर्थः कर्मकर्तायत् तमिव इमं पश्यन्ति सो
यं सइव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति ता
दृक् अन्य इवैनं पश्यन्ति सोयमन्य इव दृ
श्यमानः अन्यमिवात्मानं पश्यति अन्यादृगी
ति सत्यं हि पर्यादिषु उपसङ्ख्यानं भवती
ति सत्यादिष्वग्रहणे कर्तव्यम् कर्तं होतवे
दितव्यम् अनित्ये इंत्येणसत्त ननु हीदानीमु
पसंख्यानं कर्तव्यम् न कर्तव्यं च किं प्रयो
जनम् ज्ञापकार्थम् किं ज्ञाप्यम् एतेन्त

पयत्याचार्यः अन्यत्रस्यपूग्रहणाउपस
र्गग्रहणंनभवतीति किमेतस्यज्ञापने
प्रयोजनम् वटः स्यप्यनुसर्गग्रहणंवा
दिनम् नत्रवक्तव्यंभवति अदोनवेक्त
व्येच किमर्थमिदमुच्यते नञ्दोनत्र उ
पेवासिद्धेनसिद्ध्येति कटलीत्यन्तटनुवर्त
ते भाष्यायमारंभः पूर्वो[illegible]वयोगे
ऽकेदोग्रहणंनिहन्नम् नज्ञापकस्पनिवर्त्य
म् आशात् तस्मात् इत्येवमर्थम् अतउ
त्तरंपठति अदोनत्रेकत्वग्रहणंक्रियते
व्यसहृपानिहृत्यर्थम् वासरूपोमाभूदि
ति मत्रस्त्रीस्वेतत स्वेनवहादीनांउस्यवक्त
व्यः स्वेनवाउङ्गःघटस्य घटस्येतिवक्त
व्यम् इहमाभूत स्वेनवाद्ये स्वेनवाह्न ः
किंप्रयोजनम् उपथास्यात् क्रियते
वर्थंनिपातनम् अवयः स्वेनवाःघ
रोऽशाहाश्चेति ख्यातस्वर्वर्थम् उवघा(
घाः ॥ धात्वादेरसामान्येनजः सिद्धः
नतस्यनिपा
तनंकि
यतेन

श्री·
म हा·
भा·
४८४

मवक्तव्ये अवयपतहकर्येदीर्घार्थम् नै
तदस्ति प्रयोजने सिद्धमेतदीर्घत्वम् अत
संतस्याचायातोपीति यत्रनेतनसिध्यति
तदर्थमक्तव्नेननुसिध्यतिसत्रदोहेउ ।
भ्याणाः इतिनतहोदीनीउसवक्तव्यः व
क्तव्यस्त्रकिंप्रयोजनं उनार्थम स्वनवा
भ्या सनवोभिःस्थः कच किमर्थंस्थः
कक्विपावचनेनक्विपसिद्धेरपिभ्योपिद
श्यतइति कस्मानेत्रपसर्गेकरतिनासि
ध्यति विशेषविहितःकःसामान्यविहितं
क्विपंवाधते वासरूपाक्विषोपिभवि
ष्यति इदंतहिंप्रास्थः प्रास्थः उक्तमेत
त् प्रसिद्धेपायात ग्रहणंकर्तोह।
नादिष्टप्रतिषेधार्थमिति सप्ययोवा
चेटवाधतेपवंकक्विपावपिवाधेतसा
ध्यजाना सर्पीतिवनेमानेसुनःसुपरग्र
हणंकिमर्थं अनुपसर्गेऽव्येवतदभूत इ
दंतस्माउयथास्यात् प्रस्पासारिणः उ
दासारिणः णिनिर्योसाधकारिणाउ
पसंख्याने णिनियोसाधकारिणाउप
संख्यानंकर्तव्य साधुकारी साधुदायी
ब्रह्मणिवदउपसंख्यानेकर्तव्य ब्रह्मवा

दीनावदंति अनेकेमुदाहरणं अश्राद्ध
भोजी किंयोश्राद्धंभुंक्तेसोश्राद्धभो
जीकिंचयः पदासावश्राद्धंनभुंक्तेतदा
स्यव्रतलोपःस्यात् नयथास्यालीयद्दा
नेतिष्ठतिनदास्यव्रतलोपोभवति एवं
तर्हिगुणवचनेनसमासोभविष्यति न श्रा
द्धभोजी अश्राद्धभोजीति नैवंशक्यंस
र्वेहिदोषःस्यात् अश्राद्धभोजीत्येवस्वरः
प्रसज्येतअश्राद्धभोजीतिचेष्यते एवंत
र्हिनञेवायंभुजिप्रतिषेधवाचिनाअसम
र्थसमासः नभोजीश्राद्धमितिसतत्स
मर्थः समासोवक्तव्यः यद्यपिवक्तव्यः
अथवैतर्हिबहूनिप्रयोजनानिअसूर्यं
पश्यानिश्रुत्वानिश्रमुनत्थीयाः श्लोकः
अश्राद्धभोजीब्राह्मणाः सूर्यंपश्यक
तिश्रात्मसमाने आत्मग्रहणं किमर्थं पर
समानेमाभूत् क्रियमाणेचाप्यात्मग्र
हणंपरसमानेप्राप्नोति किंकारणं आ
त्मनश्चेतीयंकर्मविशेषणंमानश्चकारो
भावेसम्यगेवात्मानंमन्यतेअथापिपर
म् आत्मनएवासौमानोभवति आत्मने
इतिकर्मणिषष्ठी कर्तृकर्मणोः कृति

श्री. महा. भा.

नैनत्रचकर्तर्यपिवैयतेनैवविधीयति
नत्रकृतनयतत् कर्मणिभविष्यतिनपुनः
कर्तरीति एवंतर्हिकर्मकर्तरिच कर्मव
त्तेरिवनिवक्तव्यं ननर्हिचेवक्तव्यं नवक्त
व्यं आत्मनश्चेतिकर्मणिषष्ठीकर्तृकर्म
णोः कृतीति नत्रचोक्तंकर्तर्यपिवैयते
नैवविधीयते नत्रकृतनयतनकर्मणिभवि
ष्यति नपुनः कर्तरीति आत्मग्रहणंसा
मर्थ्यात्कर्मणिविज्ञास्यते एवमपिकर्म
कर्तृग्रहणंकर्तव्यम् कर्मादिप्रोयगयथा
स्यात् एतन्माभूदिति कृत्याविशेषः
यकोवाएनकोवायंकिसत्पनोदात्तमेन
भवितव्यम् एषनिसर्गदात्तमेवन एषन
पिसत्पनोदात्तमेनैवभवितव्यं कथंत
र्ह्यःस्वरः एषनःस्वरवाधिष्यतेसतिशिष्ट
त्वाक्रान्तःस्वरःप्राप्नोति आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयतिसतिशिष्टोपिविकरणस्व
रःसार्वधातुकस्वरंनबाधतइति यदयं
तासेः परस्यलसार्वधातुकस्यानुदात्त
त्वंशास्ति लसार्वधातुकएतस्तापकं
स्यात् नेष्याकृप्रविप्रोक्षमाण्यापकम्
॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलि

मुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृती
यस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्नि
कम् ॥ ॥ ॐ नमः शिवाय ॐ शे
षाय नमः भूते भूतत्वञ्चानेकस्मिन्भू
तेकाले नचैकालाधिकारोस्ति एवं त
ह्ययानादिनिवर्त्तते यातो भूते याभवे
शब्दः नचशब्दस्य भूतभविष्यद्वर्त्तमान
तायाः संभवोस्ति शब्दस्य संभवादर्थका
र्यविज्ञास्यते कः पुनर्यमर्थः क्रियायां
भूतायां येवं निष्ठायामितरेतराश्रयता
त प्रसिद्धिः कार्येतरेतराश्रयता भूत
कालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते निर्दे
शोत्तरकालं च भूतकालता तेनेदमितरेत
राश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रका
ल्पंते अव्ययनिर्देशात्सिद्धं अव्ययत्वाच्छ
ब्देन निर्देशः करिष्यते अवर्त्तमाने भवि
ष्यतीति सतो ह्यव्ययताशब्देन निर्देशः क
र्त्तव्यः न कर्त्तव्यः अव्ययमेष भूते शब्दः नै
षाभवतेर्निष्ठा कथमव्ययं विभक्तिस्व
प्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपा
तसंज्ञा निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा अथ
पि भवतेर्निष्ठा एवमप्ययमेव कथम् नव्य

श्री॰
महा॰
भा॰

तीत्ययमिति क्तुनयेति यतो कालवि
शेषो वर्त्तमानभविष्यतो स्वभावतो भूतएव व
र्त्तते यदितर्हि निष्पत्तीत्यव्ययं न वा तद्धिया
तस्यान्यत्राभावात् नवाभूताधिकारेणा
र्थः किंकारणम् नह्ययानस्यान्यत्राभावा
त येष्यते ततः उत्तरप्रत्ययाणिष्यते यतोष्य
तो कालविशेषो नवियते वर्त्तमानभवि
ष्यतो स्वभावतो भूत एव वर्त्तते अत उत्तरपठि
ति भूताधिकारस्य प्रयोजनं कुमारघातीशी
र्षघाता बहाविडालः सुत्वानः सुत्वनः सुष
योशानेहाग्निमादधानस्य कुमारघातीशी
र्षघातीति भविष्यद्वर्त्तमानार्थः इतरथाहि
ब्रह्मादिनियमस्त्रिषु कालेषु निवर्त्तकास्या
तः सुत्वानः सुत्वेतायज्ञसंयोगेज्ञनिपास्त्रिषु
कालेषु प्राप्तापवादो मा भूत् सुषयोषानेहा
ग्निमादधानस्येत्येवमाद्य ब्रह्मभ्रूणः कि
मर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विप् विधीयते नकि
पोन्येभ्योपि दृश्यत इत्येव सिद्धम् ब्रह्मादिषु
हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् नियमार्थोयमा
मारंभः ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः क्विप्यथा स्यात्
किमविशेषेणेत्याह उपपदविशेषे यतस्मि
स्त्रविशेष अथब्रह्मादिषु हन्तेर्णिनि भवि

तव्यं न भवितव्यं किंकारणम् उभयोर्नित्य
मानत् बलादिष्वेवंहेते क्विभवति क्विवेवचत्र
लादिष्विति तथाचोत्तरस्यवचनार्थः एवं च
कृतोत्तरस्ययोगस्यवचनार्थउपपन्नोभवति
वृद्धंकंदत्तीति योगात्सहा पितृहा भ्रातृ
हा नचभवतिश्रुतिवृत्तश्चानः कर्माणिक्विन्नि
त्तरतिवक्तव्यं इहमाभूत् यानाविक्रयः आ
नैष्टापि अत्रेभ्योपिदृश्यतइतिवक्तव्यं इहा
पियथास्यात् अवा उवा परिवा निष्ठा
निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः निष्ठा
यामितरेतराश्रयत्वात् अप्रसिद्धिः कात्रेतरेतराश्र
यता सतोः क्तक्तवतोः संज्ञयाभवितव्यंसंज्ञ
संज्ञयावक्तक्तवत् यदिप्रतिरिहैवनिष्ठासंज्ञा
ताभ्युपेत क्तक्तवत्भूतेतत्ततोनिष्ठानिष्ठासंज्ञै
व भावेन तदेतदितरेतराश्रयंभवति इतरे
तराश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते द्विर्वाक्तक्तवतग्र
हणम् द्विर्वाक्तक्तवतग्रहणंकर्तव्यंभवा
ति क्तक्तवतेभूतेक्तक्तवतूनिष्ठेति यदिप्रत
रिहैवनिष्ठासंज्ञाप्रश्नेन क्तक्तवत्भूतेनतो
निष्ठानिष्ठासंज्ञाचक्तक्तवत्निष्ठेति भवतः
किंकृतंभवति द्विः क्तक्तवतग्रहणंनकर्त
व्यंभवति एवमतिवाविनिवक्तव्यंस्यात् व

श्री
महा
भा

हातिरेकेन नोसरहितिवचनमसंसंगार्थं
मिति अंसंस्कृतयाभूतेनकालेननिष्ठासंज्ञा
यथास्यात् जिमिदामित्रः जिविदा द्वि
सः यदिपुनरहत्युतावेवक्तक्तवतूगृही
ता निष्ठासंज्ञोच्यते नैवंशक्यम् इहप्रज
योनस्यात् जिमिदामिनः तस्मान्नैवंशक्य
नवेरेवम् द्विः क्तक्तवतग्रहणंकर्तव्यं इत
रेतराश्रयंवाभवति नैषदोषः इतरेतराश्र
यमात्रमेतद्भवति सर्वाणिचेतरेतराश्र
याणिएकत्वेनपरिहृतानिसिद्धंतुनित्यशब्द
वादितिनेदमल्पमत्येतरेतराश्रयः ना
हिमत्तानिष्पन्नंहिभावितीसत्तावित्ता
स्येत नयथाकश्चित्तंतुवायमाह अस्य
तस्यशाटकंवयति सपश्यतियदिशाटको
नवानवयेत्यतिविप्रतिषिद्धम् भावितीत्
खलुसस्यंसज्ञाभिप्रेतासयेनवाननवाय
स्मिन्नुतेशाटकइत्येतद्भवतीति एवमि
हापितेनाभूतेकालेभवतः ययोरभिनिर्वृ
त्तयोर्निष्ठासंज्ञाभविष्यति आदिकर्म
णिनिष्ठा आदिकर्मणिनिष्ठावक्तव्या प्र
कृतः कटं कृतवान्कटमिति किंपुनः कारणंन
सिध्यति यदाभवंपरार्थे यदाभाष्यतेभवं

न्याय्यर्थे प्रकृतः कटं देवदत्तः प्रकरोति कटं
देवदत्त इति न्याय्यत्वाद्यपवर्गात् न्याय्याद्वा
ऽभूतकालता कुतः आद्यपवर्गात् आदि
राप्रभृतिः पचनामन्याय्योभूतकालः या
वत्किंचिद्यपहृत्कटं इष्यते वाचायतन्याम
वाचायतन्योभाष्यते प्रकृतः कटं देवदत्तः
प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति किंकारणं यत्ते
शाहाः प्रयोक्तमित्यत्तोन्याय्योभूतका
लताना वशं प्रयोगादेव क्रियाणामेयमन्ता
नापरि दृश्यमानगम्यात्प्रकाशापिद्रीभूता
निदर्शयितम यथागर्भोनिलिटितः सोमोप
नयेन प्रादेनाभिमेवध्यते तावतिनावतिप
विसमाप्यते नयथाकश्चित्नाउलिप्रबंजि
गमिषुः पकमहर्गनाह इदमयगामिति
नचनावदसौब्रजिक्रियापरिसमाप्ताभवति
यत्तगतं तदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते इदमद्य
गतमिति एवमिहापि यत्तत्कृतं तदभि
समीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते प्रकृतः कटं देवदत्त इति
यदा हि वर्तिकानाः कटमभिसमीक्षितो
भवति लिटः कार्नाकमस्य किमर्थं।
कानचक्वसोर्वावचनं कानचक्वसोर्विविव
नेकंदसि लिटो दर्शनात् कानचक्वसोर्वा

श्री·
महा·
भा·

वचनं क्रियते छंदसि लिटो दर्शनात् छंदा
सि हि लिटोदर्शनात् छंदसि हि लिटः पिटा
श्यते अहं सूर्यमुभय द्दर्श अहं द्यावापृ
थिवी आततान नवानेन विहितस्यादेशाव
चनात् नवैनत्प्रयोजनमस्ति किंकारणम
नेन विहितस्यादेशवचनात् अन्येन
विहितस्यादेशः केनेदानीं छंदसि विहित
स्य लिटः श्रवणं भविष्यति छंदसि।
लुङ्लिटः इत्यनेन तदेतद्वावचनं तिष्ठतु ता
वत्स्यात्समासिकि अथ किंकारणं किमर्थम
न असंयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धे किंका
रणं संयोगांतार्थं किंकरणं क्रियते संयो
गान्तार्थं संयोगांतः प्रयोजयंति इयस्य
हवधानस्योदष्टी वमणिवाद्वद्ववथानां।
अरेणम् अक्नैः आजिवानिति कोंदसोका
नचकासोलिड्व छंदसि सार्वधातुकमपि
भवति तत्र सार्वधातुकमपित्त्वङ्गवती।
ति इत्त्वचम्यपभावो नाभविष्यति अंको
वोत्तगुणाप्रतिषेधविषये गुणश्चश्रूयते स
यथोवेहप्रतिषेधभाविवा गुणाभवति नेर
नः नेरु रिति। एवमिहापि प्राप्नोति निनी
वान पुनः किंकरणान्नतिषिध्यते भा

षायाम् भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् भाषा
यां सदादिभ्यो वा लिड्वक्तव्यः किं प्रयोजनं
न हि षये लङादीनि हि न स्युरर्थम् तस्य लिटो वि
षये लङः अनिविन्नियथा स्यात् उपसेदिवा
न्कौत्सः पाणिनिम् उपासदत् अनयत
न तु परोक्षे यास्य वा लिड्वक्तव्यः उपसेदिवा
न्कौत्सः पाणिनिम् उपासीदत् अपास।
सात् अपवादविप्रतिषेधाड्डिनयोर्भीदः
अपवादविप्रतिषेधाद्धि नोस्यातामा कौ।
लट्लिटौ तस्य कसुः परोक्षे तिनि नियम न
स्यालिटो भाषायां कसुः परोक्षे निति मि।
निवक्तव्यम् अपरोक्षग्रहणानार्थः तस्य
कस्मिन्नियमिष्यवके तदानीलिटः परोक्षे
श्रवणं भविष्यति परोक्षे लिडित्येतेन न
नर्हि वक्तव्यं अनद्यतिः कपिष्यते भाषायां
सदादिभ्यो वा लिड्भवतीति लिटः कसुर्भ
वति अनद्यतने लङ्भवति भाषायां सदा
दिभ्यो वा लिड्भवति लिटः कसुर्भवति
लिड्भवति भूते भाषायां सदादिभ्यो वा लिट्
भवति लिटः कसुर्भवति अनद्यतने ल
ङ्भवति भाषायां सदादिभ्यो वा लिट्भव
ति लिटः कसुर्भवति तत्रायमप्यर्थः।।

श्री
महा
भा

तस्य कसुरनेन परोक्षे नित्यमित्येतन्न वक्तव्यं भ
वति उपेयिवान् किमर्थं उपेयिवानिति निपा
तनं क्रियते उपेयुषि निपातनमिडर्थं उप
युषि निपातनं क्रियते इडर्थं इड्यथा स्यात्
नैतदस्ति प्रयोजनं वस्वेकाजाद्घसामिति द्वि
र्वचने कृते नेकाच्त्वात् प्राप्नोति इदमिह सं
प्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतामिति किमत्र क
र्तव्यं परत्वादिडागमः नित्यं द्विर्वचनं कृ
तेपि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति इडपि नि
त्यः कृतेपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्य।
कृतेपि प्राप्नोति नित्यत्वादेकादेशः प्राप्नोति कि
कस्मान्न दीर्घ इणः किति दीर्घत्वेन बाध्य
ते तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते
उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदनादा
वित्प्रतिषेधः उपेयुषि निपातनमिड
र्थमिति चेत् अज्ञादादिटः प्रतिषेधो न
भवति उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषीति ए
कादेशप्रभावार्थं तत् एकादेशस्याभा
वार्थं तन्निपातनं क्रियते एकादेशस्य
इडभावेन रूपं निपात्यते ननु चानेकाचे
कादेशः प्राप्नोति दीर्घ इणः किति
दीर्घत्वेन बाध्यते इति नाहं तस्य शक्यते

नहिदीर्घत्वमेकादेशोवाधते कथन्तर्हिय
णादेशः सवर्णदीर्घत्वंवाधते यज्ञरूपमिति
नमस्ति यत्रनिमित्तेनालिनिष्ठतिर्द्वित्व
मेकादेशः औमजनेयणादेशार्थेवा अथवा
वोजनपवयणादेशोनिपात्यते यणादेशे
कृतेपकारउनेवसिद्धोभवति अपरआह
अपरआहनेपिपिवान्निपात्योद्विर्वचना
द्विर्भविष्यति परत्वाद्विर्वचनेक्रियमाणेपि
तिउवविष्यतिविप्रतिषेधेन इहापिलिहि
द्विर्वचनादित्यस्मान्न विविद्धानिति अथे
षामेकाचोद्विर्वचनेनिमित्ताङ्गः अथेषामे
काचानिनेद्विर्वचनेकृतेपीटप्राप्नोतिक
नेपिप्राप्नोति अथपुनरिटद्विर्वचननिमित्तंद्विर्वच
निविहन्यतेतस्य अथपुनरिटद्विर्वचननिमि
द्विर्वचनेचद्विर्वचनेएकाचइति द्विर्वचने
चकृतेएकाज्भवतिकथं एकादेशेकृ
तेतस्मादिड्वाधते द्वित्वं तस्मादिड् द्विर्
वचनवाधते अनूचानः कर्तरि अनूचानः
कर्तरीतिवक्तव्यं अनूक्तवान् अनूचानः
अनूक्तमित्येवमत्र नोपपद्यतेनिपात्यो
द्विर्वचनादिड्भविष्यतिपरत्वात् अथेषामे
काचोद्विर्वचनेनिमित्ताङ्गः अथपुनरिट्।

श्री
महा
भा

डुनिमित्तोद्विर्वचनेवचनविहन्यतेतस्य द्वि
र्वचनेएकाचूनेतस्मादिड्वाधतेद्वित्व
ल उ ल उ ल औरपवादप्रसंगः भूतभवि
ष्यतोरविशेषवचनात् ल उ ल औरपवा
दःप्राप्नोति अथगामसघोषान अथाम पपः
अथापिक्सादिड्तीकरणेऽत्रगमिष्यामो।
घोषान पास्यामः पयः शयिष्यामहेड
तीकर्तव्ये किंकारणं भूतभविष्यतो
रविशेषवचनात् भूतभविष्यतोर्हविशे
षेणतोविधीयतेलङ्लृलोमपोरविशेषवि
हितौलङ्लुटावपवादौप्राप्नुतः नापवाद
स्यनिमित्ताभावादनद्यतनेहिलड्विधी
ते नैषदोषः किंकारणं अपवादस्यनिमि
त्ताभावात् नात्रापवादस्यनिमित्तमस्ति।
किंकारणं अनद्यतनेहिलङ्विधानम्
अनद्यतनेहितौविधीयेतेलङ्लुटौ नचा
त्रानद्यतनकालोविवक्षितः किंतर्हिभू
तकालसामान्ये भविष्यत्कालसामान्ये
च यद्यपितावदत्रैतत्कथमिदानीमिमा
मोघोषान्पास्यामःपयः शयिष्यामहेड
तीकर्तव्यमिति यदेतत्वयोपेतेकर्तरि
इत्यंकथं अगामामघोषान् अपाम पयः

अथायिष्महि भुञ्जीमहीति यद्येनविशेषो।
नभवति अमुष्मिन् गतमिति अत्रापि न
वापवादस्यनिमित्ताभावादनद्यतनेऽपिहि न।
योविधानमित्येव कथं श्वःस्तनो नाम।
विवक्षास्यात् श्वस्तनोऽप्यविवक्षाभवति न।
यथा अलोमिका एडका अनुदराकन्येति
असतस्तु विवक्षाभवति नयथासमुद्रः कुं
डिका विन्ध्योवर्धितकमिति वसेर्लुङ्रा।
त्रिशेषे वसेः लुङ्रात्रिशेषे वक्तव्यः यथे
अत्रस्थानेऽप्रस्थितेन कश्चित्कंचित्पृष्टः क्व
भवानुषितः इति स आह अमुत्रावात्समिति अ
मुत्रावसमितिप्राप्नोति जागरणसन्तता।
विति वक्तव्यम् यो हि मुहूर्तमपि स्वपि
ति तत्रामुत्रावसमिति भवितव्यम् अनद्य
अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः अनद्यत
न इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः अविद्य
मानाद्यतनेनद्यतनेति किं प्रयोजनम् अद्य ह्यो
ऽभुज्महीति अद्य च ह्यश्चाभुज्महि व्यामिश्रे।
लुङेव यथास्यात् यद्येवमद्यतनेऽपि लुङ्प्रा
प्नोति न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यते अद्यतनेऽप्य
तनो विद्यते कथं क व्यपदेशिवद्भावेन प
रोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये।

श्री
महा
भा

लङ् वक्तव्यः अरुणद्यवनः साकेतम् अरुण
द्यवनो माध्यमिकान् परोक्षे इति किमर्थम्
उदगादित्यः लोकविज्ञाते इति किमर्थम् च
चकार कटं देवदत्तः प्रयोक्तुर्दर्शनविषये इति
किमर्थम् जघान कंसं किल वासुदेवः विभा
षा किमुदाहरणम् अभिजानासि देवदत्त।
कश्मीरान्गमिष्यामः तत्र सक्तून्पास्या
मः अभिजानासि देवदत्त कश्मीरानगच्छा
म तत्र सक्तूनपिबाम भवेत्सर्वं परमाकाङ्क्ष
तीति साकाङ्क्षं स्यात् परं तु कथं साकाङ्क्षम्
परमपि साकाङ्क्षं कथमस्मिन्नाकाङ्क्षेत ततः
साकाङ्क्षे विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र विभाषा।
साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यं क सर्वत्र यदि चायदि
च यदि तावदभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरा
न्गमिष्यामः यत्कश्मीरानगच्छाम यत्तत्रौ
दनान्भोक्ष्यामहे यत्तत्रौदनानभुञ्ज्महि अ
यदि अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गमि
ष्यामः कश्मीरानगच्छाम तत्रौदनान्भोक्ष्या
महे तत्रौदनानभुञ्ज्महि परोक्षे लिट् परोक्षे
इत्युच्यते किं परोक्षं नाम परोक्षपदव्याः प
रोक्षम् अविदिशनः किम् अश्रोत्रेरयगोचरा
दिकः करणसाधनः शिशवः प्रत्ययः अक्ष

नैनेनेतिप्राप्नोतियद्येवंपरोक्षमितिप्राप्नोति ।
नैषदोषः परोभावः परस्याक्षेपरोक्षेलि
टिएतन्नाम परशब्दः अक्षशब्दउत्तरपदे
परोभावोवक्तव्यः उत्वंवादेः परात्राल्पाः आ
थवापरशब्दउत्तरपदस्यादिशब्दस्योत्वंउक्त
व्यम् सिद्धंवास्यान्निपातनात् अथवानिपा
तनादेवसिद्धम् परोक्षेलिडिति अपरआ
ह परपनावरक्षोनिवकस्यावापरादसिः प
रोक्षमनिहोतनत्पपरोक्षेनेनसिध्यति परःप
रस्मात्परस्मादितिलोकेवेदेप्रसिद्धंपरमव्ययेना
त् परःसहस्रैवपरःशतेवसमस्यतेतेनपरो
क्षसिद्धिः परःसंवत्सरेवचपादादिषुदृष्टप्र
ने अत्वणाविषुसमासोनाख्यातः नपरो
क्षेनिपातेनवनसमर्थपरःशतम् चतुर्थ्यं
प्रभृत्यादीनांपरवपवापरोक्षेत्यकेः प्रवः परे
णाप्याप्रस्मादेवपरवनापरोक्षे परादिवाप
रपनाप्यप्रिकानिकस्मिन्नतःपरोक्षेकाले
नैवकालान्पिकारीस्तिपर्वंतर्हि यानोविति
वर्तनेयानैापरोक्षेयानदेपाहः नचपाहृस्य
अपत्वपरोक्षतायांसंभवोस्ति शाहोऽसंभ
वादर्थेकार्यविज्ञास्यतेकः पुनरर्थावर्थः कि
याक्रियायापरोक्षायांयदेवंलोपचन्दिताष्पि

श्री
महा
भा॰

लिट्प्राप्नोति किंकारणं क्रियाणामे ।
यमत्यंतापरिदृष्टानुमानगम्याश्रुप
कापिंडीभूतानिदर्शयितुम् यथा ।
गर्भौनिर्लुठितः पर्वंतर्हिसाधनेषुप
रोक्षेषु साधनेषुक्वभवतः कः सन्प्रत ।
यः यदितावद्गुणसमूहः साधनं साध
नमप्यनमागम्यम् अथाऽगुणाभ्युः ।
साधनंभवतिपरोक्षमपरोक्षतायासंभ
वः अथयथानेनरथ्यायांतेनुलोदके
हेकंथनेत्रभवितव्यम् यदितावत्सा
धने पुरोक्षेषुपाचेतिभवितव्यम् भव
वतिहितमसाधनानिपरोक्षाणि अथ
यत्नेक्रियाकृतविशेषाश्चिकाराः उ
कावान्नेतिनेषुपरोक्षेषु पक्वमपिपपा
चेतिभवितव्यम् कथंजातीयकंपुनः प
रोक्षंनाम केचित्तावदाहुः वर्षशतवृत्तंप
रोक्षमिति अपरआहुः वर्षसहस्रवृत्त
परोक्षमिति अपरआहुः कुड्यकटान्तर
हमंचेति सर्वथाऽस्मेनसिद्ध्यति सप्त
मत्तयोरुत्तमः इतिवक्तव्यं सुप्तोऽहंकिल
विललाप मत्तोऽहंकिलविललाप सु
प्तोऽहंकिलविललाप मत्तोऽहंकि

लविललाय अथवा भवति वैकश्चि-
ज्जाग्रदपि वर्त्तमानं कालं नोपलभ्यते
तद्यथा वैयाकरणानां शाकटायनः
रथमार्ग आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोप-
लेभे किं पुनः कारणं जाग्रदपि वर्त्तमा-
नं कालं नोपलेभे मनसा संयुक्तानी-
न्द्रियाण्युपलब्धौ कारणं भवति मन-
सा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कार-
णं भवति मनसोसान्निध्यात् परोक्षे
लिडन्नाप्रकृवच परोक्षे लिडित्यत्रा
यनापरूवेत्तेति वक्तव्यं नावश्यं कात्य-
यामनाकालिंजेज्ञताम नकारिसोमुंष
पपावस्य नटाविजसपञ्जनियाहारको
मेत्रुषः पत्नेवेटयाय परिभावः पवस्था
देपरोदलिलिटिहषणताम अवेवादेः प
वादहस्ताः सिद्धं वास्मीन्निपातनानां ल-
टिके संप्रसारणभूतषाकेनसंप्रसारयतेन-
संप्रसारणभूतमात्रं भवति तत्र वक्तव्यं स-
लहताः प्रयुतसंप्रसारयतनत्र इति वक्त-
कव्यम् किमर्थस्मादिविधिः प्रयोजनं
अविशेषणाभूतमात्रे भवति तत्र वक्त-
व्य स्मलहलाः प्रालहलाण्यायन

श्री.
महा
भा

नेनभवन आहो स्वित्स्मलहः प्राल
हलाः स्थाविशेषणाभवनत्ति तत्रस्मा
यर्थेन संप्रसारयतनत्र इति वक्तव्यं किं
वातः स्मादिविधिः प्रयोजनं यथविशेष
णाकिंकृतं भवति नसंप्रसारयत्तनत्ति
प्रवहतिनिवयनतनसलल्लमत्त्ति तत्र ना
स्तिनजकार्थम् लटस्मरस्तग्रानचैना
नत्र्येतनत्रमेनटवृत्तिष्याने अपरो
हानयतनानतोवनतो स्वविनिहतोन
प्रनश्चतनत्रतिभवेदेतावक्तव्यम् नैते
तावदृक्तव्यम् स्थानसंप्रसारयननत्रिनत्र
वापिलत्र ग्रहणंज्ञापकम् वृप्रल
हाणः अयतने भवतीति अथवा वृद्धि
नियमविशेषणास्मप्रवाहेन इतितत्र
चापिभूणाभूयः अपरोक्षेचेत्रेयपा
कप्रसिषाहूनादविहनः सर्वज्ञानप
नेनस्तथासतितत्राकिमिहकार्यम्
स्मादावपरोक्षेचेत्येकार्यमितिषाकु
मेनदपिविहि षाकंहिविवेनपितप
रोक्षेत्तिलिटसमरतां स्मादेमानतत्रु
ढिः स्मलहलणग्वमेवसिद्धिमिति
लटस्मइतिभवेन्नार्थस्तस्माकार्यम्

शार्थेन पर्वतंहित्वापयस्माचार्यः स्मभे
लक्षणः प्रमलक्षणाच्चानयनेनोभव
नश्ति नैनोष्टनैनोष्टप्रतिवचनः इत्य
पिष्ट्वा क्रियासमासे विवक्षितत्वात् न
नोष्टप्रतिवचनः त्पष्टिष्यालङ्किंका
रणं क्रियासमासे विवक्षितत्वात् क्रिया
यास्त्रसमासे विवक्षिता नत्रवर्तमा ।
नेलडिष्येवमिद्धम् यद्विवर्तमानेलडिति
पलङ्भवति शान्तृशानचौप्रसमः इष्याते
शान्तृशानचौनत्रमाऊर्ध्वैनेपथ्य नत्रमा
ऊर्ध्वांपथ्य पुरिल हशाशाङ्ग्रा ह
शाश्वस्लदणास्मलक्षणाभवतिश्ति
षेधेन हशाश्वत्रैलक्षणाप्यावकाशः इति
हाकरेण इतिहावकार शाश्वदकरे ।
न शाश्वकार प्रमलक्षणाप्यावकाशः
रथेनायप्रयाति रथेन हशाश्वसृग ।
यासीत प्रमलक्षणाभवतिविप्रतिषे ।
न स्मः सर्वेभ्योविप्रतिषेधेन स्मलक्ष ।
णः सर्वेभ्योभवति विप्रतिषेधेन हशा
श्वत्रलक्षणान्ववालक्षणाच्च हशाश्वलक्ष
णस्यावकाशः रथेनायप्रयाति रथे
नायंप्रयासीत स्मलक्षणाप्यावका ।

श्री
महा
भा

शः यमेणास्मक्रूरवोप्रयंते इह सर्वप्रामो ।
ति नहस्मवैप्रवापास्वदम्यिपरपस्मृह क
णं दहेति स्मलक्षणाल्लङ्भवति विप्रतिषे
धेन वर्तमानेलट प्रवृत्तस्याविरामेशोष्ट
भवंपवर्तमानत्वात् प्रवृत्तस्याविरामेशा
सितव्याभवन्ती इहाधीमहे इह वसामः
इह पुष्यप्रवयाजयामः किंपुनः कारणं ।
न सिध्यति प्रवर्तमानत्वात् नित्यप्रवृत्तेका
लाविभागात् नित्यप्रवृत्तेच शासितव्या ।
भवन्ती निष्टिनिष्यन्नास्वर्वतिन ध्यायति किं
पुनः कारणं न सिध्यति कालाविभागा ।
त इह भूतभविष्यत्यति हैवावर्तमानका
लः न वास्मभूतभविष्यतोकालौ स्तः
न्याय्यं वारंभान्नपवर्गात् न्याय्यान्वावर्त
मानकालता कुतः आरंभात्नपवर्गात्
आरंभो नापवर्गः प्रवृत्तनाम न्याय्यावर्
तमानः कालः यत्रारंभोनपवर्गः अस्ति ।
चप्रकृतसंप्रायविरामः यावत्सपि भवान्
भुक्तसंप्राप्य वर्तमानकालन्याय्यमस्तेभ्य
के दैवदत्त इति नैनवस्प मोपि प्राव्यपन्नं ।
जानोस्मनिवाजस्पतिवापानीयं वापिवे
ति यच्च प्रकारावर्तमानकालता कुर्वाणने
हापि प्रकारयतताम सतिवक्ताविभा ।

गाः तिष्ठन्ति पर्वताः तस्थुः पर्वता इति ।
किंपाकं न पचे शाहाः प्रयोक्तुमिच्छन्तः स
तिकालविभागः नावश्यं प्रयोगादेव इ
ह भूतभविष्यद्वर्तमानानां वाच्यो यः क्रि
यास्तास्तिष्ठतेरधिकरणम् इहतावत्ति
ष्ठन्ति पर्वता इति ये राजानस्तेषां याः
क्रियास्तास्सर्ववर्तमानास्तु स्थास्यन्ति पर्वत
इतो ऽनन्तरे ये राजानो भविष्यन्ति तेषां याः ।
क्रियास्ताः सम्भविष्यन्तीति तस्थुः पर्वता इति
वेह ये ऽपि ये राजानो बभूवुः तेषां याः क्रियास्ता
सम्भूतास्त अपर आह नास्ति वर्तमानः का
लयति अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति न व ।
र्तते चक्रमिषुर्न पात्यते न स्यन्दन्ते सरितः ।
सागराय कूटस्थो ऽयं लोको न विचेष्टिता ।
स्ति यो ह्येवं पश्यति सो ऽप्यनन्धः मीमांसके
मन्यमानो युवा मेधाविसम्मतः काकं स्मा ।
हा न पतति किं ते पतितं लक्षणं अनाग
ते न पतसि अतिक्रान्ते च काक नष्टकाक ।
न यदि सम्प्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्य
यम् हिमवानपि गच्छति अनागतमतिक्रां
तं वर्तमानमिति त्रयम् सर्वत्र चगास्तिनो ऽस्ति
गच्छतीति किमुच्यते क्रियाप्रवृत्तो यो हेतु
स्तदर्थं यद्विचेष्टितं तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत ग

श्री
महा
भा

६५

च्छतीत्यविचारयन् अपर आह अस्ति व
र्तमानः कालयति आदित्यगतिवन्नोप
लभ्यते अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति विस ।
स्यवालाऽवदृश्यमानानलक्ष्यन्ति विक ।
तिसन्निपाते अस्तीति तावेदयन्ते भावाः
सूक्ष्मा हि भावा अनुमितेन गम्याः ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचि ।
ते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥
लटः शतृ लस्य प्रथमासमानाधिकर ।
णेनायोगादादेशानुपपत्तिस्तयोरयम् ल
स्य प्रथमासमानाधिकरणेन योगात् आ
देशयोरनुपपत्तिः यस्मान्नचापि लस्य
प्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति का ।
न्यवल अपचेदानदेवदत्तः योगादिति चेद
न्यत्रापि योगः स्यात् अथ मतमेतद्भवति
योग इति अन्यत्रापि योगः स्यात् कान्यत्र
लटि अपचेदानदेवदत्त इति नकाचियो
ग इति कृतानः सर्वत्र योगेन भवितव्यम् क्व
चिद्धि प्रयोगः इति कृत्वा सर्वत्र योगेन नय ।
थासमानमीहमानानां वाधीयमानानां च
केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न च इदानीं कश्चि ।

दर्शवानित्यत्र: मैवं वर्थवद्भिः शक्यं भव
तुम् कश्चिद्वानर्थकः इति सैवं नर्थकैः
नत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यल्लटोप्रा
थमासमानाधिकरणेन योगो भवति।
ल्टोन स्वाभाविकमेतत् अथवाप्रादे
शेसामानाधिकरण्यं ह्यनुमानात् तत्
तद्यथा शकुनेरपीति तद्यथाभूमेदृष्टाभि
रेतिगम्यते त्रिविष्टिककच्छत्रपरिव्रा
जकइति विषमउपन्यासः प्रत्यक्षेना
ग्निधूमयोरभिसंबंधः कृतो भवति त्रिवि
ष्टकपरिव्राजकयोश्च तद्दिदर्शयमपि।
दृष्ट्वाजानाति अस्मिन्नत्र परिव्राजको भवति
भवतिवेप्रत्यक्षादप्यनुमानवलीयस्त्वे
तद्यथालातचक्रे शब्दे दृश्यतेअनुमाना
च्चगम्यतेनैतदस्ताविकमस्ति त्वलातस
कृत्स्नतीति संबंधः अन्यतरायकृतो भवति
तद्यथा हस्तपर्णयोः अहं हस्तः इदं पर्ण
मिति सति तद्दिदर्शस्यमपि दृष्ट्वाजानातिह
स्तस्येदंपर्णमिति किं पुनरयं पर्युदासः
यदन्यत्प्रथमासमानादिकरणादिति आ
होस्वित्प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधि
करणेनेति कश्चात्र विशेषः लटः शतृशा

नचावप्रथमासमानाधिकरणेचेत् प्रत्यया
त्तरपदयोरुपसंख्यानम् लटः शतृशान
चावप्रथमासङ्कन्तेव्यं कौर्वतःपाच
नः कुर्वन्भक्तिः पचद्भक्तिः पचमानभ
क्तिः अस्तुतर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमास
मानाधिकरणेनेति प्रथमाप्रतिषेधउ
त्तरपदेआदेशानुपपत्तिः प्रथमाप्रतिषे
धउत्तरपदेआदेशयोरनुपपत्तिः कुर्वतीवा
सोभक्तिश्च कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पच
मानभक्तिरिति येवाप्येतस्मसमानाधिक
रणवृत्तयस्तद्धितः तत्रचशतृशानचौन
प्राप्नुतः कुर्वतरः पचतरः पचमानतरः कु
र्वद्रूपः पचद्रूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः
पचत्कल्पः पचमानकल्पइति सिद्धंतुप्र
त्ययोत्तरपदयोश्चेतिवचनात् सिद्धमेतत्।
कथमप्रत्ययोत्तरपदयोश्च शतृशानचौ
भवतः इति वक्तव्यम् नत्रप्रत्ययस्यादेशनि
मित्तत्वादप्रसिद्धिः तत्रप्रत्ययस्यादेशनि
मित्तत्वात् अप्रसिद्धि आदेशनिमित्तःप्रत्य
यः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशः तदेतदितरेत
राश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणिचनप्रक
ल्पन्ते उत्तरपदस्यचस्वेननिमित्तत्वात्प्रा

श्री
महा
भा

न्तृशानचोरप्रसिद्धिः उत्तरपदस्य संबन्धनि
मित्तत्वात् शानृशानचोरप्रसिद्धिः उत्तरा
पदनिमित्तः स्य स्वंबन्धनिमित्तं चोत्तरप
दं तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्र
याणि च न प्रकल्पन्ते न वा लकारस्य कृत्त्वा
त्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानं न
वा एष दोषः किं कारणं लकारस्य कृत्त्वात्।
प्रातिपदिकत्वं लकारः कृत् कृत्प्रातिप
दिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं
प्रत्ययविधे प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्प
त्तिर्भविष्यति तिङादेशात्स्वाद्युत्पत्तिः ति
ङादेशः क्रियतां स्वाद्युत्पत्तिरिति परत्वा।
त्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति तस्मादुत्तरपदप्र।
सिद्धिः तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः तस्मादु
त्तरपदप्रसिद्धेः उत्तरपदप्रसिद्धेरुत्तरपद।
इति शानृशानचोरभविष्यतः इहापि त।
र्हि तिङादेशात्स्वाद्युत्पत्तिः स्यात् पचति
अस्त्यत्र विशेषः निरपवादास्तिङादेशाः उत्प
त्रेपि सपिशामो तित्रपत्रेपि प्राप्नोति नि
त्यमाति ङादेशाकृते स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्य
ति इहापि तर्हि निरपवादास्तिङादेशः स्यात्
कुर्वद्भिः पचद्भिरिति अस्त्यत्र विशे।

षः शानृशानचौ तिङपवादौ तौ चावश्यं नि
मित्तं वैतौ न वापवादविषये उत्सर्गोभिनि
विशते एवं ह्यपवादाभिनिविष्टे पश्चा
दुत्सर्गः प्रकल्प्यापवादविषये तत उ
त्सर्गोभिनिविशते वत्सलोमान्महोनिष्ठा।
नकार्यनिष्ठत्वं तद् उत्सदाहरणान्यायम
प्रवृत्तिस्थाने न वा स्लाग्गोपालदानेति
एतिस्मादिविवाथैम नतावदेकरा चिति
ङ भवति अपवादौ शानृशानचौ अनीत्ता।
न तदेतत्तत्सिद्धं भवति यत्र सामान्या
प्तिः यत्र विशेषादतः इति तिङ्स्वे तत्रा
स्वयमेव तस्य भवति वीतमाणस्याप्ययं वे
दमारिति इह च शानृशानचोर्ग्रमतः पा
चतितराम् जल्पतितराम् पचतिरूपम् ज
ल्पतिरूपम् पचतिकल्पं जल्पतिकल्पम्।
पचतिपचतीति तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भ
वति शानृशानचौ यदि लयेवा यदि लटः
शानृशानचौ व्यवस्थितविभाषा चेत्तेन।
इह च भविष्यतः कोर्वतः पाचतः कुर्वद्भिः
पचद्भिः पचद्भिः पचमानभिः कुर्व।
तः पचतः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रू
पः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचमानक

श्री
महा
भा

श्री
महा
भा

लाइति इहचनभविष्यतः पचतितराम ज
ल्पतितराम पचतिरूपम जल्पतिरूपम
पचतिकल्पम जल्पतिकल्पम पचति य
दतीति लटः शतृशानचौ नहि वाव चनं क
र्त्तव्यम् वक्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क प्रकृ
तं ननो विभाषेति यदि तदनुवर्त्तते वर्त्त
माने लडिति लडपि विभाषा प्राप्नोति स
वहमनुवर्त्तिष्यते ननो विभाषा परिलट
चास्मिं विभाषा वर्त्तमाने लट परिलट्च
स्मिं विभाषा शतृशानचौ विभाषा परिल
ट्चास्मिं इति छिन्नम् नत्नहीदानीमप्रथ
मासमानाधिकरणे इति वक्तव्यम् वक्तव्य
व किं प्रयोजनं निमार्थे अप्रथमासमाना
धिकरणे नियमार्थ यथा स्यादिति कृतं ही
दानी विभाषा अप्रथमासमानाधिकरणे पच
न् पचतीति लक्षण लक्षणहेत्वोः क्रि
यायाः गुण उपसंख्यानम् लक्षणहेत्वोः
क्रियायाः गुण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् निष्ठ
न्मूत्रयति गच्छन्मूत्रयतीति कर्त्तृलक्ष
णयोः पर्यायेण च योग उपसंख्यानं कर्त्तव्य
योधीयान आस्ते सदेवदत्तः य आसीनोधी
ते स देवदत्तः अचयोग इति किम य आस्ते

याधीते स वेदः तत्त्वाख्याने च उपसंख्यानम्
कर्त्तव्यम् शयाना वर्धते दूर्वा आसीनं वर्ध
ते बिसमिति सदादयश्च बहुलम् सदा
दयश्च बहुलमिति वक्तव्यं सन्ब्राह्मणः अ
स्ति ब्राह्मणः विद्यमानो ब्राह्मणः विद्यमानो ब्रा
ह्मण इति इङ्जुहोत्योश्चेति इङ्जुहोत्योश्चे
ति वक्तव्यं अधीते अधीयानः जुहोति जु
ह्वन् माङ्याक्रोशे माङ्याक्रोश इति वक्त
व्यं मा पचन् मा पचमानः तत्तर्हि वक्तव्य
म् न वक्तव्यम् लक्षणहेत्वोः क्रियाया इ
त्येव सिद्धम् इह तावत् तिष्ठन्मूत्रयतीति ति
ष्ठति क्रिया मूत्रयति क्रियाया लक्षणम्
य आसीनोधीते स देवदत्त इति आसि क्रिया
अध्ययन क्रियाया लक्षणम् इदं तर्हि प्रयोजनं
अचयोग इति वक्ष्यामीति इह माभूत् य आ
स्ते चाधीते च स वेद इति नैन क्रियालक्षण
म् गच्छन् भक्षयतीति गच्छति क्रिया भ
क्षयति क्रियाया लक्षणम् योधीयान
आस्ते स देवदत्त इति अध्ययन क्रियास्या आस
न क्रियाया लक्षणम् किं तर्हि कर्त्तुर्लक्ष
णमेतत् शयाना वर्धते दूर्वेति क्रिया हि
यि क्रियाया लक्षणम् आसीनं वर्धते बि

समितिग्रामसिद्धिक्रियालक्षणां सदादय
श्चवक्ष्ले तन्त्रहोमावा माङ्याकोशउभेन
हकव्यमेव तोमत तोग्रहणं किमर्थमय
हृशानश्चोश्चतिनिर्देशेण ते नैनदृष्लिष्ठयोज
ने प्रकृतोशानृशानश्चेश्चनुवर्तिष्यते श्चत
उत्तरपदृति तोसदितिवचनमसंसगार्थम
तोग्रहणात्क्रियतेश्चसंसगार्थम श्चसंसक
योरतोविशेषः सत्संज्ञा यथास्यात् नत्र।
चैनविशेषाणिवर्तेरन् यद्यप्येतविशेषा।
निवर्तनेश्चथवर्तमानः कालोवश्यमत्र
गोष्ठन्नुवर्त्यः तस्मिन्नवर्तमाने वर्तमान
कालविहितयोरेवसंज्ञास्यात् भूतभवि
ष्यत्कालविहितयोः संज्ञावचनेप्रयोजन
दुरागृणास्सहितार्थोसदितिद्वानणास्य।
पत्वान् श्वालणास्यपत्वमाणाः श्वथक्रिय
माणापितोग्रहणोकस्थमेवासेसतकयोरेते
विशेषः संज्ञालभ्या तोविनिशाकृतः स।
दितियोगोक्रियमाणोतोग्रहणायोगांगेता
यते सेतियोगांगयोगविभागः कश्चिष्य
ते तो तावेतोशानृशानचौ यातमाचाग
रसपात्वायसभवतः ततः सतसन्संज्ञौ।
चभवतः शानृशानचोरदापिनहिप्रभुतः

श्री
महा
भा

33

कारकोहाग्रकइति श्ववथार्थानां लड्.वि
धानम् लृडः संस्कैतत्नियमार्थं भविष्य
ति लट्एवयात्माचा यात्परस्पतास्प्रेति
केमर्थक्यानियमोभविति विधेयेनाली
निकृताश्टहचास्लिविधेयेकिम् नित्यो।
शानृशानचोश्चामीतोविभाषाविधेयेमान
शाप्राविधेयस्त नियमास्लि नि अपूर्व
पवविधेर्भविष्यति नतियमः यावाक्विभा
गाढविहितमत् पवनहियागविभागाः के
रिष्यति लृटः संज्ञेसौभवतः किमर्थमिदं
नियमार्थं लृट्एवयात्माचापरस्पना
न्यसेति ततोवा वाचक्लिटः शानृशाना
चोभवतः तेषाप्यमर्थः सद्विधिनित्या।
मप्रयप्रासमानधिकरणाउतिवक्ष्यतित
त्रवकव्यंभवति अपयावेताबुनेरोपम्य
तोकिमेतोलादेशाश्चाहाश्लिवुल्लादेशा
कस्पाश्चविशेषः उत्तरयोलादेशावावच।
नम उत्तरयोलादेशावेतिवक्तव्यो पचमा
नोयजमानः पवतेयजतइत्यापियथास्या
त् साधनालियन्त्रम साधनातियत्नेचया
मेति लः कर्मणिचभावेच कर्मकेम्यः
भावकर्मणोरपिप्राप्नतः स्व: स्वरस्पसा।

ध्यः कनीह्रपद्यमानः अनुपदेशात्तस्मा
देयात्तकस्मान्नदात्तंभवतीत्येषस्वरः प्राप्नो
ति उपग्रहस्यचप्रतिषेधोवक्तव्यः कनी
ह्रभुंजानः नड्डानावात्मपदमित्यात्मनेप
दसंज्ञाप्राप्नोति स्तोतस्पिलादेशो अलादे
शोषष्ठीप्रतिषेधः अलादेशषष्ठ्याः प्रतिषे
धोवक्तव्यः सोममपवमानः नडमग्रानः अ
धीयत्यारायणम् लब्धयोगेन निप्रतिषे
धेनप्राप्नोतिमाभूदेवम् न्द निसंभवि
ष्यति कथंतर्हिनिर्निनेदंप्रत्ययग्रहणं किंन
र्हिनिर्हिप्रत्याहारग्रहणम् कस्मान्निर्दिष्टा
नांप्रत्याहारः लटः प्रात्रृस्यतप्रारभ्यप्रा
न्हेनेनकारात् यदिप्रत्यायग्रहणम् चोर
स्यद्विषन् वृषलस्यद्विषन् अत्रापिप्राप्नो
ति द्विषःशानर्वावचनं द्विषःशानर्वेतिव
क्तव्यम् तस्मात्वषपवक्तव्यम् प्रत्ययग्रहणे
सतिप्रतिषेधार्थम् नैवंप्रत्याहारग्रह
णमत्रनिप्रतिषिद्धार्थंभविष्यति नन्तु न्ता
नियेक्वचिद्विवानुपसर्गस्य तृन्वियात्
विद्वत्तानुपसर्गस्येतिवक्तव्यम् होता पोता
अनुपसर्गस्येतिकिम् प्रशास्ता प्रतिहर्ता
नयतिःप्रक तेश्चप्रत्ययोवक्तव्यः नेष्टा

नेवाधात्वन्यत्वात् नेवावक्तविंकिंकारणम्
मृधातवन्यत्वात् धात्वन्तरनेषतिः कथेस्ता
धेने नेषत्वनेसादिनिदर्शनात् नेषत्वेन
स्यात्इतिप्रयोगोदृश्यते इडेनस्रोनने
षत्वगतेवानिषेधात् विषदेवतायामका
रस्योपधायाश्चानिट्त्वं विषदेवतायात्
वक्तव्यः अकारस्योपधायाः अनिट्त्व
वेति तष्टा किंपुनरिदंनिरेवानिटत्वे
न्याह यत्वाद्धकातयच्छानुक्तस्यानसर्वस्या
पदोषः अनिड्ढेचेति तदेवपुत्रेकेत्तन्वक्त
व्यः स्वना केदमितस्य कृदसितस्यत
श्ववक्तव्यः दन्तुभ्यः संपृहीतभ्यः स्यामि
स्वाः किंतस्यईकारप्रतिषेधः स्वः किंचे
स्यः ईकारस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः स्यान्त
रितिङ्गमास्यायज्ञहानिमाहलीतिईव
प्राप्नोति प्यंनहिंनकिंकरिष्यति अकि
तिगुणप्रतिषेधः वयकिंतगुणप्रति
षेधोवक्तव्यः जिस्मरिति सुवरःदप्रतिषे
धस्य सुवेरःदमीनिषेधस्यवक्तव्यः किंचा
न्यनगुणप्रतिषेधस्यभूतरिति अन्वत
र्हिकिंन नन्तुचाकम् स्वः किंमेस्याईका
रप्रतिषेधइतिस्यादणिगभ्यासकरमिन

400

कथः स्यात्स्वजेगमे दंशाव: पश्यवश्नि।
मरहनाम्यत्रविषेणविधास्यते सूत्रंच
भियेतयथान्यासमेवास्तु ननुचाकेस्मा:
किंनस्यइकारप्रतिषेधइति स्मोगिना।
नस्यइकार: स्मोगिनानस्यइकारानभ।
विष्यतिकिंकारणं क्तिनोविनस्यशास।
नात क्तिनोहिइंवंशिष्यतेइहनहिंजि
ल्विरितिगुण:प्राप्नोति गुणाभावस्त्रिप्र।
स्मार्थ: किंनिमित्तिडि-नीतिनङकारग्र
हणंकर्तव्यंनकर्तव्यं ककारेगकारस्यत्र।
वंभूतानिर्दिश्यते इहनहिंभूसरिति।
श्लुकः किंनोनाट्प्रतिषेधोनप्राप्नोति।
श्लुकोनिट्त्वंगकारिणः श्लुकाग्रनिट्
वंगकारककारयोरितोरितिवक्तव्यम्
नक्ककारेस्यग्रहणंकर्तव्यंनकर्तव्यम् क्रि
यतेन्यासएवककारेगकारस्तुवंभूतानि
र्दिश्यते यथैवंचनस्यासिद्धत्वान हशी
स्वत्वप्राप्नोतिसोवानिर्देश: अथवा अस्मं।
हितयानिर्देश:करिष्यते श्लुकः क्तिनो
ति स्मोगिनानस्यइकार: क्तिनोपीनस्य
शासनात गुणाभावस्त्रिप्रस्मार्थ: श्लुको
निट्त्वंगकारिणः शमिरुरं चिनुणा।

श्री
महा
भा

५०९

येवंकथं: चिनुणोहिसति शमिनोशमि
न: तमिनो तमिन: उदिगचांसर्वनाम।
स्थानेघातोरितिनुंप्रसज्येत नैषदोष:क
लग्रहणंनवेचोदयिष्यति इहतर्हि शमि
नितराशमिनीतरा तमिनितरा तमिनि।
तरा उगित: घादिषुनद्या: अन्यतरस्यांह्र
स्वोभवतीत्यन्यतरस्यांह्रस्वत्वंप्रसज्येत तस्मा
दिनुणएवंकर्तव्य: इष्यतेरूपंसर्वं चिनुणा
कर्मकाणाम चिनुणाकर्मकानामितिवा।
कथम् इहमाभूत मेघाणाकिंपाकमिति
उक्तंवा किमुक्तमनभिधानादिति निंद
हिमकिमर्थंनिंदादिभ्योवुञ्विधीयते न
ण्वुलैवसिद्धं नवास्तिविशेष: निंदादि
भ्योण्वुलोवावुञोवानदवरूपसस्वर:
वुञमनेकाच: वुञमनेकाच: अयोजनंयति
असूयक: अथयद्येकाच: परंनेनेषांग्रह
णंकिमर्थं ननेषांण्वुलैवसिद्धंनमिया।
ति अथेयंतच्छीलादिषुन्विधीयते सवि
शेषविहित: सामान्यण्वुलोवाधेनवासरू
पन्यायेन ण्वुलपिभविष्यति अतउत्तरंपठ
ति निंदादिभ्योवुञ्वचनमनेकाण्वुल: प्रति
षेधार्थम् निंदादिभ्योवुञ्वचनंक्रियतेण्वु

पवं किं ज्ञाप्यम् एतज्ज्ञापयत्याचार्यः ना।
कीलादिष्ववासरूपन्यायेनाष्टभ्यो ण्यल
मभवतीति तृजादिषु प्रतिषेधार्थं चैके सू।
त्रेण ज्ञापयत्याचार्यः नाकीलिकेषु सर्व
पवन्तृजादयो वासरूपेणानभवन्तीति ज्व।
क्रम्य पदिग्रहणमनर्थकं किं कारणम्
अवरोत्तेन खहलादेरिति सिद्धत्वात् अनदा
मेन खहलादेरिति वसिद्धम् न सिध्यति
अयं पदेरुकञ् विधीयते लषपतपदस्थाभू
वृषहनकमगमशृभ्यः उकञ् इति सविशेष।
विहितः सामान्यविहितं चुचेचवाधेत वास
रूपन्यायेन घञपि भविष्यति असरूपेति।
वृत्यर्थेन असरूपेति हत्यर्थेन हि पदिग्रह।
णं क्रियते एतज्ज्ञापयत्याचार्यः नाकीलि
केषु नाकीलिका वासरूपेणानभवन्तीति
येयन ज्ञाप्यते सृदीपदीति शुतिदीपिग्रह
णमनर्थकम् अयं दीपेरणविधीयते नमि।
कम्पिस्म्यजस कमहिंसदीपास्वत्ति सविशे
षविहितः सामान्यविहितं चुचेवाधिषिष्य
ते एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीपग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति चुचो वासरूपा।
वेशा इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्।

श्री
महा
भा

किं प्राकम्पा किं पनाकम्पा इत्येतन्सिद्धं।
भवति स्पृहिगृहि किमर्थमालुच्येत न
लगे वोच्येत कारूपसिस्पृहयालुः गृह
यालुः गृहयालुः णपिकृते अतो दीर्घो य
ञीति दीर्घत्वं भविष्यति एवं तर्हि सिद्धे य
दालुचं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अने
भ्यो ण्यं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्र।
योजनम् आलुचि शीङ्ग्रहणं चोदयि
ष्यति तन्न कर्तव्यं भवति आलुचि शीङ्ग्र।
हणं आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम् शा।
यालुः आदृगम किमर्थं किकितो ३ कि
नमुच्यते न यमेधा गालिट् कि दित्वत्ति
हम किकतोः किन्नमृकारगुणप्रतिषे।
धार्थं किकतोः किन्करणं क्रियते रिका
रगुणप्रतिषेधार्थं ज्ञयं चकाकारान्ता।
नालिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते
अकृन्नानामितिमयप्ये ह भवति यान।
स्वरतः आनस्कर्त्तरीति एवमिहापि अस।
ज्ञेपत मित्रावरुणौ ततुरिः हरे यथा।
जगुरिरिति सपुनः किञ्चव्याप्याने अत्र्यीः
कृदमितिदादिभ्यो दर्शनात् अत्र्यीः कृद
मिकिकिनौ वक्तव्यौ किं प्रयोजनम् सदा

विभ्योदर्पणात् सदादिभ्यो हि किं किं नो ट
श्यते सदिपदिरमिवमीनाम् सेदिः मनिः
रेभिः नेमिः चक्रमिवाभवत् भाषायां या
जहातु जनितमिभ्यः भाषायां यान् ह।
जनितमिभ्यः किं किं नो वक्तव्याथात् द
धि कुचक्रिम मसि। जनिजनितमेनेमिः
सासहिवावहिवाचलिपापतीनां निपात
ने सासहिवावहिचाचलिपापतीनां नि।
पातनं कर्तव्यं हषासहमानम् सासहिः
वावहिः वाचलिः पापतिः अपरआह सा।
हिवहिचलिपतिभ्य यङ् नेभ्यः किं किं नो
वक्तव्यं यतान्येवोदाहरणानि भियः क्रु।
कन्नपि वक्तव्यः भीरुकः अन्येभ्यो किम
पि मिदृश्यते नक्रियाने भ्यो पिदृश्यते इ
त्येवमिदम् किं विपिरन्वपपदार्थः अन
पपदार्थः अन पपदार्थोऽयमारंभः पचः
पक भिदः भिन किदः किन अध्ययोऽन
सोपपदस्ल साग्रहणं किमर्थम् नेनैव
सिद्धम् नसिध्यति इह केचित आह्के मि
तिसूत्रं पठंति केचित प्राल्क मितितत्र येप्रा
के मिति पठंति तैः किवध्यादिमो भवतिन
वेनक्वीलादिष्वर्थेषु क्विवाध्यास्यात नेतद

श्री
महा
भा

क्लिप्रयोजनम् यपवाभ्ववि शेषविहितः
सनक्वीलादिषु भविष्यति अनवचनसिध्य
ति अयं नक्वीदिष्वर्थेषु नव्विधीयते साविः
शेषविहितः सामान्यविहितं क्विपं बाधे।
नवासरूपेण क्विवपि भविष्यति नसिध्यति
इदानीमवलोकेन क्वीलादिष्वर्थेषु वास
रूपेण तृजादयो नभवन्तीति क्विप चापित्
जादिः वचिप्रच्छायतस्तुकट प्रुजुश्रीणां।
दीर्घश्च वक्तव्यम् क्विप वचिवाक शब्द
शब्द्प्राट आयतस्तु आयतस्तुः कटप्रू कट।
प्रुः जल्, श्रिश्रीः अपर आह वचिप्रच्छ्यार
सम्प्रसारणं चेति वक्तव्यं नन्हि वक्तव्यं न वा।
कव्यं दीर्घवचनसामर्थ्यात्सम्प्रसारणं न भवि
ष्यति नसिध्यति इदमिह संप्रयोजनम् दीर्घ
ने क्रियतां सम्प्रसारणमिति किमत्र वक्तव्यं
परत्वात्सम्प्रसारणं अन्तरंगो दीर्घत्व कान्तरंगे
त्वा अप्रयोगतु इमं प्रियोगेन दीर्घत्व
मुच्यते उभयत्रप्रयोगे सम्प्रसारणं नेहि
नरंग ना दीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणं प्रसारणा
परपूर्वत्वे कार्ये कृते नास्य न दीर्घत्वे न।
स्यात् तस्मात्प्रष्ट्वायोदीर्घत्वचनसामा
र्थ्यात्सम्प्रसारणं न भविष्यतीति स्त्रुतिया

मित्रहोतीनां हेव श्रुतिगामित्रहोतीनां हेव
रुतिगामित्रहोतीनां हेतिवक्तव्यं रुति।
दिधत गामित्रगत त्रहोतित्रहः हराा
तेरूस्वस्य हेवेतिवक्तव्यम दस्त त्रहः त्र
होते: कृयतेवा दस्त हराते: डीर्यतेवा
ज्रः वरते: जीर्यतेवार्थी: थायते: दथाते।
वा विश्रम्भेभ्यो स्वप्रकरणापितहादिभ्यउ।
पसंख्यानं उपकरणापितहादिभ्यउपसं
ख्यानं कर्तव्यं किंप्रयोजनम यातविधि।
त्वकृपतिषधार्थं मितद्रुः मितद्रू मितद्रवः
श्रविक्रयात्तभुवामित्रवङादेशोमाभूत
मितद्रा मितद्रुन टोवारितिशतिषधामा।
भूत नाग्विदिमितद्रुः कुरुस्वामिति कृति
जगभवतीति तद्व्यामृदिति मतिवृद्धिशा
लिनोगदितः वातप्रकृशाजक्ष्मरूपि रूा
दस्वरुषितस्यामावभिभ्याहृतद्रूपि रू।
दस्वद्योतनथ्याकांनमत्रणामोमंयतोयतोक
णभविष्यतीयायहूयन्ता: एवंवन्यन्ता:
नामियंतेप्रभृता: ॥ ॥ इति
श्रीभगवत्पतंजलिमुनिविरचितेव्याकर
णमहाभाष्यतृतीयस्याध्यायस्यद्वितीय।
पादोत्तृतीयमाह्निकम ॥ ॥

श्री
महा
भा

ॐपादस्यद्वितीयः ॐकृणाद्योबहुलम
बहुलवचनंकिमर्थं बालकंप्रकृतेस्त
नहेषु तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्यः तन्वाभ्यः प्र।
कृतिभ्यः उणादयोदृश्यन्तेनसर्वाद्दृश्यन्ते
प्रायसमुच्चयनादपितेषाप्रायेणाबलपि
तेसमुच्चिताः नसर्वेसमुच्चिता: कार्यस।
विशेषविधेश्चतदुक्तमकार्याणिबल।
विशेषाणाकृतानिसर्वाणिलक्षणेनप।
रिसमाप्तानिकिंपुनः कारणंतन्वीभ्यः प्र।
कृतिभ्यउणादयोदृश्यन्तेनसर्वेभ्योदृश्यन्ते
किंचकारणंप्रायेणसमुच्चिताः नसर्वेस
मुच्चिता: किंचकारणंकार्याणामशेषक।
र्षस्य: नामचधातुजमाहनिरुक्ते नामव
लपिधातुजम एवहूनैरुक्ता: व्याकरणे।
शाकटस्यचतोकम वैयाकरणानांचशा।
कटायनआह धातुजंनामेति श्रुत्यर्थस्य।
विशेषकार्यंनसमुत्थितः कथंतत्रभवि
तव्यं यत्रविशेषपदार्थसमुत्थप्रत्ययतः
प्रकृतिरूपाप्रत्यक्षहितयः प्रत्ययेचरूपा।
प्रकृतिमूहितव्यासंज्ञासुधातुरूपाणिप्रत्य
याश्चततःपरे कार्यंतविद्यादनुबंधमेत।
कास्वमुणादिषु भविष्यातीतानद्यतनउप

सैष्यानेकर्तव्यं सोग्रामं गमी किंपुनः कार
णेन भिष्यति लृड्वायं निर्देशः क्रियते लट्
वान एव नैव लटा बाध्यते नेन लट् एव विषये
पनेऽप्रजयास्यः लटो विषयेन स्यः इतरेतरा
श्रयं च भवति कार्यतरेतराश्रयता भविष्य
कालेनार्थ शब्देन निर्देशः क्रियते निर्देशा
नरकालाच भविष्यत्कालता नान्देन दितरेत
राश्रयं भवति इतरेतराश्रियाणि च न प्रक
ल्पन्ते उक्तं वा किमुक्तं एकं नावडकं नवा
पचादस्यानि मित्ताभावादन्यत्वेन हितयो।
विधानमिति अपरमुक्तम् अव्ययनिर्देश
त्सिद्धमिति अव्ययवता शब्देन निर्देशः क।
र्तव्यः अवर्तमान अभून् इति सत्त्वहिन्तया।
निर्देशः कर्तव्यः नकर्तव्यः अव्ययमेषम।
विष्यतिशब्दः तेषाभवते लृट् कथमव्यय
संज्ञा विभक्ति स्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता
भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातो व्ययमित्य
व्ययसंज्ञा अथापि भवते लृट् एवमप्यव्यय
मेव कथन्त्वे व्यतीनिव्ययमिति कथं नव्य।
निष्पत्तौ कालविशेषो स्वभावतो भविष्यति
वर्तमेवर्तते यदित हितव्यतीनव्ययम् न
वा न हि यान स्यान्यत्राभावात् नवाभवि।

श्री
महा
भा

ष्यदधिकारेणार्थः किं कारणाम् न हि या।
नस्यान्यत्राभावात् येपि हि तेन उत्तरं प्रय
याः शिष्यन्ते पतेष्यनोकालोना हि यन्ति भू
न वर्तमानो स्वभावतो भविष्यन्ति वर्तते अत
उत्तरं पठति भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं।
यावत्पचति पुरापचत्यन्न यशाद्ध्वाय याव।
त्पुरा यावत्पुरादिषुलट् इति लड् पूर्वविप्र।
तिषिद्धम् यावत्पुरादिषु लट् इति भवति ल।
ट् पूर्वविप्रतिषेधेन यावत्पुरानिपातयो।
लड् भवतीत्यस्यावकाशः यावद्भुङ्क्ते पुरा भुङ्क्ते
लटोवकाशः यः कर्ता उह्यो भयं प्रामोति
यावद्भोक्ष्यते पुराभोक्ष्यते लड् भवति पूर्ववि
प्रतिषेधेन सन हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः
न वक्तव्यः अनयत्न लुङ्ग्रह यावत्पुरानि
पातयोर्लटि भविष्यति लिप्स कि
मर्थमिदमुच्यते नालिप्स्यमानसिद्धिरपि।
लिप्स्यतमूकि हत्वे लिप्सायाभिस्य तम् इह
अकिं त्वाद्यीयमानः यो भक्तो मादत्तो।
ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति यो भक्ताय
दत्ते दास्यति स स्वर्गलोकं गमिष्यति न।
स्वर्गो क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामेव।
लिप्सीयते न अविशेषेणाविशिष्टेनाव।

ल सा क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्य
त्र भविष्यति ण्वुलि मक्रग्रहणं चोदितम्
अकर्मकार्थोयमारंभः ग्रामको व्रजतीति
अनभ्याख्यानेनम् नवायान्नमात्रादर्शनात्सर्व
लक्षति एवं तर्हि तृजादिः प्रवर्तमानकालोपा
दाने चोदितम् प्रवर्तमानाकालार्थोयमा
रंभः तदपि प्रत्याख्यानम् नवाकालमात्रे द
र्शनादन्येषामिति इदं तर्हि प्रयोजनं अके
नोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति तत्र षष्ठ्याः प्रति
षेधउक्तः सर्वथा प्राप्नोति इहमाभूत् ग्रामं ग
न्ता लवंपेनस्याजकाः यूपंवयाजयिष्यन्ती
तिनेष भविष्यत्कालः कस्तर्हि भूतकालः
कथं तर्हि भविष्यत्कालतां गम्यते यावत्सं
वेयमस्याउतियस्तर्हि नेयावत्संबंधः इमे
स्याजकाः इमेस्यलावकाइति एषोपि
भूतकालः कथं तर्हि भविष्यत्कालतां गम्य
ते संबंधात् सचतावत्तत्र याजितो भवति त
स्यतावत्सैववाग्लूनाभवति उच्यते चेदं
तर्हि प्रयोजनम् अयं क्रियायामुपपदे क्रि
यार्थायामण्विधीयते सोविशेषविहि
तः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत एतदपि ना
स्ति प्रयोजनम् भावेत्तमण्विधीयते कर्ते

श्री
महा
भा

रिण्वुल्तत्र कः प्रसंगो यद्भावेनाणा कर्त
रिण्वुलं बाधेत न ल्युट् तर्हि बाधेत वासरूपे
णातृजादयो भवन्तीति ण्वुल् भविष्यति अ
नउत्तरं पठति ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्या
भिधानं तृजादयो भवन्तीति ण्वुल् भविष्य
ति अतउत्तरं पठति प्रतिषेधार्थं किं ज्ञाप
म् एतज्ज्ञापयत्याचार्यः क्रियायामुपपदे
क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्ती
ति ण्वुलपि तृजादिः भावच किमर्थमिदम्
च्यते न अविशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ते
क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भवि
ष्यति भाववचनानां यथा विहितानां प्रति
पदविध्यर्थः भाववचनानां यथाविहितानां
प्रतिपदविध्यर्थोयमारंभः इदानीमेवाक्
के क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण
तृजादयो न भवन्तीति भाववचनास्यापि तृ
जादयः अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति
यथाविहिता इति न वक्तव्यं किं प्रयोजनं
याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्य
या विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यः तेनैव विशे
षेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युः
व्यतिकरो माभूदिति न तर्हि वक्तव्य नवक्त

श्री
महा
भा

थं इह भावे ऽनया भवंतीति उपनामसिद्धम्
सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति त
स्यैतत् प्रयोजनम् वाचका यथा स्युरिति य
द्विधेयाभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणाभावे प्र
त्यया विहिताः स्ताभ्यः प्रकृतिभ्यः तेन विष
येण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवंति न
नामी वाचकाः कृताः स्युः अस्ति हि प्रकृति मा
त्राहाः स्युः प्रत्ययमात्रे वा स्यात्रामी वाचकाः ।
कृताः स्युः अणाकर्म किमर्थमिदमुच्यते क
र्मण्यण् विहितः स क्रियायामुपपदे क्रियार्था।
यामनत्र भविष्यति अणः पुनर्वचनमपवा।
द विषये निवृत्यर्थं अणः पुनर्वचनं क्रियेते
अपवादविषये निवृत्तिर्यथा स्यात् गोदा
यो व्रजति कंबलदायो व्रजतीति किमुच्यते
पवादविषये निवृत्तिर्यथा स्यादिति न पुनरु
त्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् इदानी।
मेव कर्त्तके क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वास
रूपाण्यजादयो न भवंतीति अणापि त्वजा
दिः उभयमनेन क्रियेत अपवादविषये च
निवृत्तिरुत्सर्गविषये च प्रतिपदविधानम्
कथम् पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् लभ्य
मित्याह कथम् कर्मग्रहणसामर्थ्यात् क

थं पुनरंतरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यण्
लभ्यः वचनग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते
अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति अपवा
दोऽपि तु कथम् कदाचिद्धि कर्मण्य
स्यात् कदाचित् क्रियायामुपपदे क्रियार्था।
यामप्युपपदे क्रियार्थायामिति तत्र हि वक्तव्ये
न वक्तव्ये चेत् संनियोगः करिष्यते अण्।
कर्मणि च किं च स्यात् क्रियायां चोपपदे क्रि
यार्थायामिति एवमपि अनेकमुपपदं सं
ज्ञानार्थमिति चेत् संनियोगः करिष्यते प्र
त्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येक।
मुपपदं संज्ञा भविष्यति लृट् शेषे च शेष।
वचनं किमर्थम् लृड्विशेषवचनं क्रिया।
याः प्रतिपदविध्यर्थम् लृड्विशेषवचनं ।
क्रियते क्रियायाः प्रतिपदविध्यर्थम् प्रति
पदविधिर्यथा स्यात् अविशेषेण विधा।
ने लृटो भावः प्रतिषिद्धत्वात् अविशेषेण
हि विधाने सति लृटः भावः स्यात् करि।
ष्यामीति व्रजति हरिष्यामीति व्रजति किं
कारणम् प्रतिषिद्धत्वात् इदानीमेवस।
त्यम् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वास
रूपाण्यजादयो न भवंतीति लृट् चापि।

तृजादिः प्रतिप्रयोजनमेतत् किंनही
न्ति साधीयस्तः शेषग्रहणेन क्रियार्थोपप
दात्सृष्टिर्विभज्यते किं कारणम् अक्रियार्थो
पपदत्वात् शेषस्सत्वात् शेषश्चकः यद
नाक्रियायाः क्रियार्थायाः एवं नहि लृ
ट्शेषवचने क्रियायाम्प्रतिपदविध्यर्थे ल
ट्शेषवचनं क्रियते क्रियायाम्प्रतिपदविधि
येथा स्यात् लृट्शेषच करिष्यति हरिष्य
ति कच क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामि
ति मत तर्हि चकारः कर्तव्यः न कर्तव्यः इह
लृड्वती तिउच्यतां मिद्भम् सायमेवं सिद्
सति यत्कृषग्रहणं करोति तिनस्पत्यायाज्ञा
नम् योगंगपथ्यापजायते सति योगागे
योगविभागः करिष्यते लृड्वति क्रिया
यामुपपदे क्रियार्थायामिति ततः शेष
शेषच लृड्वतो लृटः सद्वा सद्भिरिति नित्य
मप्रथमासमानाधिकरणे सद्विधिरप्र
थमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्त
व्य एवं तर्हि पदस्य प्रयमाणे पदस्य कृता
हीदानीं विभाषा अप्रथमासमानाधिकर
णेपदस्य पदानीति अनय योगविभा
गः कर्तव्यः अनद्यतनेल्लृटः सम्प्रत्ययो भवतः

शेषग्रीवायाम्प्रमाणेन सः सोमेनयद्य
मानेन नेतोल्लट् लड्वत्यनद्यतने सः
कर्ता केन विहितस्याल्लृटः सम्प्रत्याउच्य
ते एतदेवज्ञापयति लवत्यनद्यतने लृडि
ति यदयमनद्यतने लृटः सम्प्रत्ययं शा
स्ति एवं च कृत्वा प्रदोषो भवति यदु
क्तं भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यान
मिति परिदेवने भविष्यदर्थे परिदेवने
श्वस्तनी भविष्यन्त्या अर्थे इति वक्तव्यम्
इयं नु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति अ
यं नु कदाध्येता य एवमनभियुक्त इति का
लप्रकर्षो न्याय्यमानेन भविष्यति गन्तेयं
यन्ता नेयं गमिष्यतीत्यध्येतायमध्येता
नायमध्येष्यते न तिङ् नेनोपमानमभि
एवं तर्हि नेदानीनद्यतन इति पदरु
जः सुपश्च पतार्य इति वक्तव्यम् इह माभू
त् केवलस्य पदस्येति स्रापयिर्याधिमा
न्यावल्ले इति वक्तव्यम् अनीमात्राधि
विमारो मनस्यः वले मान्नमात्रः खदिरमा
रः भावे भावे सर्वलिंगनिर्देशः भावे स
र्वलिंगो निर्देशः कर्तव्यः भूतोभवनेभाव
इति किं प्रयोजनं सर्वलिंगो भावकरेणप्रत्य

पायथास्युरिति किंपुनः कारणं नस्या
ष्यति पुंलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एक
वचनेनेन चैतेन पुंलिङ्ग एव भावे एकव
चने चैतेन स्यातां स्त्रीनपुंसकयोः
द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः नात्र निर्दे
शस्तन्त्रम् कथं पुनरस्यैते वचनाम् निर्दे
शः क्रियते न वा अनेन स्यात् नक्कारो भ
वांस्तद्यथा नान्तरीयकत्वादत्रैतेन लि
ङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन च अ
वश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिल्लिङ्गे
न निर्देशः कर्तव्यः तद्यथा कश्चिदन्ना
र्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहर
ति नान्तरीयकत्वात् सयावदादेयं तावद
दाय तुषपलालान्युत्सृजति यथा कश्चि
न्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकाना
हरति नान्तरीयकत्वात् सयावदादेयं
तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति
एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुंलिङ्गेन नि
र्देशः क्रियते एकवचनेन च न त्वत्र निर्दे
शस्तन्त्रम् अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या के
नचिल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः अथवा अक
र्मकस्त्रयः क्रियासामान्यवाचिनः पचादि

श्री
महा॰
भा॰

यस्त्वात्र पचतेर्भवतेर्वर्तिनं तद्भवतेः पच
तिर्भवति किं च पचतेर्भवतिर्भवति सा
मान्यम् किं च भवतेः पचतिर्भवति वि
शेषस्तद्यथा उपाध्यायस्य शिष्यो मातुल
स्य भागिनेयो गत आह उपाध्यायं भवानभि
वादयतामिति स गत्वा मातुलमभिवाद
यते यथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्या
यस्य शिष्यो गत आह मातुलं भवानभिवा
दयतामिति स गत्वा उपाध्यायमभिवाद
यते एवमिहापि पचतेर्भवतोऽयं निर्दे
श्यते अकर्तरि कारकग्रहणं किमर्थं
कारकग्रहणं किमनादेशस्य स्वार्थे विज्ञान
न् अनादेशे इनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वा
र्थे भवन्तीति एवमिहार्थे स्युः स्वार्थे माभू
वन् कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्य
ते नैतदस्ति प्रयोजनम् विहितः प्रत्य
यः स्वार्थे भावे क्तिन्निति नानिष्पन्नकृ
त्स्नकृत्वा नियमो विज्ञायेत अकर्तरि सं
ज्ञायामेवेति अतश्चेदानीं किंचिदत्रा
भूतको भावो यदर्था विधिः स्यात् अतसि
नाह अवाहो विभाह्वति केमर्थ्यका
नियमो भवति विधेयं नास्तीति कारकः

श्री
महा
भा

हृत्वास्ति विशेषं किम् अकर्तरि च संज्ञा।
याच ग्निशेषः तत्रापूर्वो विधिरस्ति निय
मोस्तीति अपूर्वो विधिर्भविष्यतीति नि
यमः तदेव तर्हि प्रयोजनम् स्वार्थमा
त्रवातीति ननु चोक्ते विहितः स्वार्थे प्रत्य
यः भावे च जितित्रयः समावावाद्यः प्र
कृत्यर्थात् अतीनेदानीमाभूत् रे भावा
स्यात् कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः उ
क्तो भावो भाष्येतदपि नास्ति प्रयोजनम्
नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा
ह्यर्थः नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्स
दृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते
तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मण
सदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानी
य कृती भवति एवमिहाप्यकर्तरीति क
र्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे
कार्यं विज्ञास्यते किं चान्यत् कर्तृ कर्तृ स
दृशं कारकम् उक्तं वाचं गार्हि कारकग्रह
णमकर्तव्यम् परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः
कारके यथा स्यात् इह माभूत् पकाति
लोकिताः कृत्रिमेति जग्रहणं क्रमेणाम
अविषये प्रवचने हि सीप्रयानामपदः।

विज्ञानमिति वक्ष्यति तत्र वक्तव्यं भवति
यतदपि नास्ति प्रयोजनम् अत्रापि कर्त।
रीत्येवाभवतिष्यते संज्ञाग्रहणानर्थ
क्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात् संज्ञागृहणं।
चानर्थक्यं किं कारणम् सर्वत्र घञो दर्श
नात् असंज्ञायामपि हि घञ् दृश्यते
को भवता दायो दत्तः को भवता लाभो ल
ब्ध इति यदि संज्ञाग्रहणं क्रियते अतिप्र
संगो भवति कृतः कटः इत्यत्र कारः कट
इति प्राप्नोति अतिप्रसंग इति चेदभिधा
नलक्षणत्वात् तस्य सिद्धम् अतिप्रसंग
इति चेन्न किं कारणम् अभिधानल
क्षणत्वाप्ययसामिद्धम् अभिधानल।
क्षणाः कृत्तद्धितसमासाः अनभिधाना
न भविष्यति परिमा सर्वग्रहणं किम
र्थम् सर्वेभ्यो धातुभ्यो यथा स्यात्।
अन्येषामपि विषये एकस्तण्डुलनिचा।
यः द्वौ शूर्पनिष्पावौ सर्वग्रहणमनर्थ
कं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् स
र्वग्रहणमनर्थकं किं कारणं परिमाणा
ख्यायामिति सिद्धत्वात् परिमाणाख्या
यामित्येवं तत् सिद्धः अन्येषामपि विषये।

नार्थः सर्वग्रहणेन अस्मत्पदेनस्यवा
चनेप्रयोजनम् किं एकः पाकः दोषा
काविति सर्वेणाय्येनत्निरुम् नक्षिप्य
ति संज्ञायामिति सर्वे योगाः नवैषां संज्ञा
प्रत्याख्यायेन संज्ञाग्रहणं ग्रहणापि क्रिय
ते एवमपि न दोषः उत्पादिति संज्ञाया
मेव यथाजातीयक उत्सर्गलक्षणा जातीय
केनापवादेनापि भवितव्यम् उक्तार्थत
हि इ उ श्च सर्वेषां यथास्यात् न वचाप
मि इ उ एक एव वेदोश कल्प सर्वेषुस्मा
यने श्रुयथास्यात् उपन्यापीयतेनस्मा
उपाध्यायः श्रूयीयतेनस्मिन्न्याधायः श्र
ध्यायस्मायोयावसंहाराधारावाध्या
नेन त्रिपानेनेनकर्तव्यं भवति एत
दपिनास्तिप्रयोजनं क्रियतेन्यासएव
उक्तार्थमेवतर्हि कर्तव्यं कर्मव्यतिहा
रेणाचस्त्रियामिति सर्वेभ्यो यथास्यात्
एतदपिनास्तिप्रयोजनं वक्ष्यत्येतन्
कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाका
र्थे इत्यकृग्रहणंवाधकवाधनार्थं
व्यावचोरी व्यावचर्यस्य तत्र व्यतीहा
रिदोषः सिद्धनप्रकृतेस्त्रीग्रहणं

श्री
महा
भा

वेति उक्तार्थमेव तर्हि श्रमिवियोभाव
इत्यणसर्वेभ्यो यथास्यात् एतदपिनास्ति
प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत् श्रमिवियोभावक
स्मणनश्रमकोत्तारिति हत्यर्थे इत्यकृग
हणं वाधकवाधनार्थं तत्रल्पटश्चेति
तर्हि प्रयोजनं प्रकृतास्वयोपापदस्य
स्यवाधनेयथास्यात् अर्थात्स्वयोयोपद
लक्ष्यवाधनेमाभूदिति एकातिलोकि
तिः हेमतीश्वति चनत्कमणाम विषये
स्ववचनेहिस्त्रीप्रत्ययानामपवादविज्ञा
नमितिचोद्दिष्टितिनृत्त्वकर्तव्यं भवति
स्ववनकमणामजविषये चजनकम
णामस्त्रीविषयइतिवक्तव्यं स्ववचनेहि
स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञाने स्व
च्यमानेहेतस्मिन्स्त्रीप्रत्ययानामप्यप
वादेयविज्ञायेत एकातिलोकितिः
हेमतीश्वति दारजायीकर्तरिस्मिलक
दारजायीकर्ते निवक्तव्योगिलक्के वेर्त
वाः दारयतीतिदराः जायतीतिजराः
करोणेश्च करणोवाधकवोर्दोर्येनितेन
दाराः तीर्थेनितेनजराः इत्युक्ते इत्युक्ते
स्यपाद्वाने स्त्रियामुपसर्थाने तदेवा

चटीटीष इङ्भ्यसयापादानेस्थिपाम्प
मेव्यानेकर्त्तव्यं तदेनाच्चवाडीश्वकव्यः उ
पेत्याधीयतेतस्मात् उपाध्यायी उपाध्याया
ऋत्वाद्रवर्णान्निवृत्तेनाप्रवृत्तेनस्वाद्यप्रवर्णा
निवृत्तेरप्रवृत्तिवक्तव्यः शारीपाप्रः शारीवर्णाः
गौरिवाक्रतनीशाः सायेण शिशिरेहृशः
समिप्रष्टौ समिप्रष्टाविदानर्थकंवचनेप
रिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् समिप्रष्टा
विशेषनमनर्थं किं कारणं परिमाणाख्या
मित्येवसिद्धे अपरिमाणार्थोयमारंभः मल
स्पैसेयहे मौष्टिकस्यसंग्रहइति उन्नाभनि।
ग्राभौचच्छंदसिसत्यमननिपातयोः उन्न
भोनिनिग्राभइति सोमग्राहोच्छंदसिवक्तव्यो
ग्रहउद्यमननिपातयोरर्थयोः उन्नाभचनि
ग्राभंचवलेदेवास्रवीहृयत् कर्मव्यतिहीय
हणंकिमर्थं कर्मव्यतिहारेस्त्रीग्रहणंवा
तिपाकार्थं कर्मव्यतिहारेस्त्रीग्रहणंक
यन्निव्यतिपाकार्थं इहमाभूत् व्यतिपा
कोवर्त्तते अप्रकिमर्थंस्ध्यकग्रहणं ट।
यकग्रहणंक्रियतेबाधकबाधनार्थं येन
स्वबाधकाल्लद्वाधनार्थं किंप्रयोजनंव्या
वचोरीव्यावचर्चार्थं व्यावचोरीवर्त्ततेव्याव

श्री
महा
भा

१९२

चचीवर्त्तते नत्रव्यव्यतीत्वादिभेदोषः न
त्रव्यतीचादिभेदोषोभवति व्यतीत्वावर्त्त
ते सिद्धेत्वप्रकृतेस्त्रीग्रहणाग्रहणं
णाग्रहणंचसिद्धमेतकथ्यप्रकृतमेव।
स्त्रीग्रहणीयंयोगः कर्तव्यः स्त्रियांक्तिन
नत्रकर्मव्यतिहारेणचूनतोणाचः अभिवि
भावग्रहणंकिमर्थं अभिविधौभावग्रहणं
क्रियतेनपुंसकेक्तादिनिवृत्यर्थं नपुंसक
लिंगेभावेक्तादयोमाभूवन्निति त्रकथमि
मर्थंस्ध्यकग्रहणंक्रियतेबाधकबाधना
र्थं येनस्वबाधकाल्लब्धबाधनार्थं ननल्ल
टः ल्युटोबाधनेनेच्छातेसकृदिनमित्यो।
वभवति परच अभिविधौभयस्योपसंख्या
ने अभिविधौभयस्योपसंख्यानंकर्त्तव्यं भ
यं अप्सत्वमिदमत्र्चाते पयोतिभयादीना
मितिवक्तव्यं इहापिपथास्यात् भयं वर्ष
किंप्रयोजनं नपुंसकेक्तादिनिवृत्यर्थं न
पुंसकलिंगेभावेक्तादयोमाभूवन्निति क
ल्पादिभ्यः प्रतिषेधः कल्पः अर्थः मेच ३।
ति जवसवौच्छंदसि जवसवौच्छंदसिव
क्तव्यौ उर्वीरस्तुभेजवः अयंमेपचोदनः
सर्वः गटग्रहकिमर्थंनिष्टवोप्सिनोनेरीध

धीयते नयुञ्चेवमिहं नह्यस्ति विशेषोनि
ष्ठीवाष्ठिवोनेरपवादोवा नदेवद्रूपसप्व
स्वरः नसिध्यति ह्रस्वादानेचहज्ज्यानस्त
ज्ञापनार्थं प्रतउत्तरंपठति अविधेयोनि।
श्चिग्रहणमनर्थकेस्तेयस्यचविधेयोप्रति
षेधात् अविधेयोनिश्चग्रहणमनर्थकंकिं
कार स्तेयस्यचविधेयोप्रतिषेधात् स्तेय
स्यचविधेयोप्रतिषेधउच्यते निष्ठीवष्ठि
वोतिः स्तेयवर्तिने प्रस्तेयार्थेनहीदेवक्त
ढो निष्ठीवाष्ठिवोनेरस्तेयेव्याख्यास्यामः प्र
स्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् प्रस्तेयार्थ
मिति चेत्तन्न किंकारणं अनिष्टत्वात् न
हि निष्ठीवाष्ठिवोनेरस्तेयविधाने किन्त
हि वजेवधाने एवंतर्हिसिद्धेसति यन्निष्ठ
वाष्ठिवोनेरयंशास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
यत्र्वदेतः वाय्वक्राजविवकाणामिति त
न्निष्ठीवाष्ठिवोनेनभवतीति किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनं निष्ठ्रयःपयस्वरःसिद्धो।
भवति वशिरण्याद्युपसंख्याने वशिर।
ण्याद्युपसंख्यानेकृतेवा सवशामेनह्रच
ने जयोभवनरणरणोचवर्थकविधाने स्या
स्तापाचायिहनिषप्यर्थेस्यापनिष्टेनेस्मि

श्री
महा
भा

४२३

धान्याजीति प्रश्नः प्रश्नोहिमवतः शेषो प्र
स्तावितेनस्मिन् प्रत्नापा अपिवर्तितस्या
प्रया वायिज्ञाक्रियेतितेनाविये इति वि
चेतितस्मिन्नतोसि विज्ञः अपि ज्ञापयति
नेनाद्युपम स्तेवेकच कस्मादयकोविधेय
ते इतेनिस्माह नेहतिग्रहणंकर्तव्यंनकर्त
व्यो प्रकृतमनुवर्तते कप्रकृते हनश्चव
धइतितेइयनेकेननिपातनेनव्यवच्छिन्न
नशाक्यनुवर्तयितुं नेतानिनिपातनानि
इतेरनेआदेशाः यदिहनेरनेआदेशाःच
नः स्वरोनसिध्यति चनः नैतानिहिनिपात
नानि नन्वचोक्तन्हैयनेकेननिपातेन
व्यवच्छिन्नेनशक्यमनुवर्तयितुमितिसं
बंधमनुवर्तिष्यते अथवाउनःसन्नादे
शःनवचोक्तस्वरोनसिध्यतीति नैषदोषः
प्रकाराआदेशाः अयकपेघकपालवा।
इत्यनेकपालत्वभवितव्यो केचिन्नावद।
ज्ञः स्तेवद्धेतिभवितव्यो अपराज्ञः स्त
भेहतिनिभवितव्यो अहनिहितिस्ता
तिहतिकीर्तयच्छेति निपातनमिति प्र
पराज्ञः स्तेभहननोनिभवितव्यो इति
वचनमेतत् प्रजज्ञासीलवनः स्त्रियाः

बलीनो विप्रतिषेधेनेति यजया यजा।
दिभ्यो नङि नेसम्प्रसारणप्रतिषेधः
यजादिभ्यो नङि नेसंप्रसारणस्य प्रति।
षेधो वक्तव्यः प्रश्न इति एवं तर्हि ङित्करि
ष्यते ग्रहिङितिगुणप्रतिषेधः यद्यङिन्न
गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः विप्रश्न इति सूत्रं च।
भियते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं यजा
दिभ्यो नङि नेसंप्रसारणप्रतिषेध इति
छ इति नैष दोषः निपातनादेतत्सिद्धम् किं
निपातनम् प्रश्ने चासन्नकाल इति स्त्रि।
यां क्तिन्नावादिभ्यश्च स्त्रियां क्तिन्विधयश्चावा
दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् आप्तिः राद्धिः दीप्तिः
निष्ठायां वा सेटो कारो भवनात्सिद्धम् आ
प्तवा निष्ठायां सेटः अकारो भवतीति व
क्तव्यम् यदि निष्ठायां सेटो कारो भवती।
ति च्युते समार्थसेतिनसिध्यति स्वाप्तिः
स्वाप्तिः रिति प्राप्नोति किं पुनरिदं परिग
णम् नप्ववादयः आप्ताद्धिदीप्ता हरण।
मात्रे किं तानः यदि गणने भेदो भवति आ
प्तोदाहरणमात्रे नास्ति भेदः स्वाप्तिः स्वा।
प्तिरित्येव भवितव्यं स्वापगाप स्यादि।
भ्यः सर्वापवादप्रसंगः स्वादिभ्यः सर्वा।

श्री·
महा·
भा

पवादः किं प्राप्नोति सम्पद्येवाद्वाध।
नैवं गणबलिनापि बाधेन कोनोप्य
यिकामस्याः कोस्याप्तिम् सिद्धं तङि·
याने स्वादिप्रतिषेधात् सिद्धमेतपव।
स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रतिषिद्धे।
तस्मिन् क्तिन्नेव भवति सिध्यति सूत्रं।
नहि भियते यथान्यासमेवास्तु ननु।
चोक्तं स्वादिभ्यः सर्वापवादप्रसंग इति
नैष दोषः पुरस्तादपवादः अनंतरानवि
धीन्बाधंत इत्येवमयं स्त्रियां क्तिन् इडः वा
धिष्यते परलिङ्गोनवाधिष्यते श्रूयती
त्यितस्यः कर्मणि क्तिन्वक्तव्यः श्रूयतेऽनो
यति श्रुतिः इज्यतेनयेति इष्टिः इष्यते
नयेति इष्टिः स्तूयतेनयास्तुति ग्लाज्या
हाभ्यो निर्वक्तव्यः ग्लानिः ज्यानिः हानिः
ऋजय कादिविधिरधिकारेणेति वक्तव्यं।
समजेनित्यामसमज्या हजः शाव हजः
ण्येतिवावचने किमर्थम् हजः शपेति
वावचनं कर्तव्यम् किन्नपि वधास्यात्।
कृतिः इच्छा किं निपात्यते इषेः ऽयगा।
भावः अतनलमिदं पचाते इच्छाधयरिच।
यां मृगयायामाद्यानां निपातनं कर्तव्यं।

ये नागरैराकारो वा नागर्यो नागरा
षिद्रिया भिदा विदारणार्थ इति वक्तव्यम्
भित्तिरन्या छिदा द्वैधीकरणार्थ इति व
क्तव्यं छित्तिरन्या आरा शस्त्र्यामिति
वक्तव्यं अर्त्तिरन्या धारा प्रपात इति
क्तव्यं धृतिरन्या गुहा गिर्योषध्योरिति
वक्तव्यं गूहिरन्या एतमस्तु किमर्थं
प्रकारः स्वरार्थः चितोन्त उदात्तो भव
तीत्येषोदात्तत्वं यथा स्यात् नैतदस्ति
प्रयोजनं उदात्तमिति वर्त्तते एवमपि
कृत एवं तत्स्वरितत्वं भविष्यति न
धुनरार्थेति उदात्त इत्य वर्त्तमान
सामर्थ्यो यथा: आरा: स्वरत्वम
वनिपस्त्वाराम: पुनस्तु सामान्य
ग्रहणाविघातार्थोस्ति हि कृत्सामान्य
ग्रहणाविघातार्थेनार्थः प्रवेश्यका
शिति पतरूपिनास्ति प्रयोजनं वर
त्येनन सिद्धत्वप्रयोगं न वासिकवच
नादिति प्रत्ययकरणाद्विविशिवि
भाउपसंख्यानं प्रत्ययकरणाद्विवे
चिविशिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं चर्च
ना वेदना इत्येवं निष्ठायां सारदारानि

श्री
महा
भा

क्रोधोस्तीति वक्तव्यं घटिषाते श्रवेष
णा पेरवा पेरेवितिवक्तव्यं श्रन्योपरी
षणांचन गोगात्वो यान्वर्थे निर्देश एव
ल यान्वर्थनिर्देश एवलवक्तव्य: का
नामासिकाश्रन्वेषिकमानेषु कान।
मणाधिकाश्रन्वेषणेयानेषु इक्मि
पोयाननिर्देशे इक्सिपावे विनेताप
स्थेयो यानिर्देशो वक्तव्यः पचे इद्दि प
चेनरूढि वर्णात्कारः वर्णीकारत्प्रस।
योक्तव्य: अकार: इकार: रादिफ: रादि
फोवक्तव्यः रेफः मत्वर्थीयाः मत्वर्थी
योवक्तव्य: मत्वर्थीयः इणजादिभ्यः इ
णजादिभ्यो वक्तव्यः आजि: आति: इव
पादिभ्य: इञ्पादिभ्यो वक्तव्य: वापि: वा
सि: वासि: इनकृपादिभ्य: इञ्कृपादि
भ्यो वक्तव्यः कृषि: किरि: गिरि: समादा
दिभ्य: किप् समादादिभ्यः किप्वक्त
व्य: समत् विषत् अतिपत् परिषत्
मर्षत् नेमत् उपमत् कृतपल्लः कृत
स्योदलकुलमितिवक्तव्यं पादाभ्यांहि
ये नेपादहाक: गलेचोपनेमगलेचोप
क: चोत्री नामास्यमायान घ: सोम

नयत्तेमाणेन गोचर गोचरादीनामग्र।
हनम् गोचरादीनांग्रहणंप्राकारमकर्त
म् चजकस्मात्रभवतिप्रायवचनात् य
थाकशानिकषइतिप्रायवचनात् च।
जनभवति हलश्चचजिथावबहाथा
थावायानाम्रुपसंख्यानम् चजिथावब।
यवाथाराबायानाम्रुपसंख्यानेकर्त्तव्यं
व्यवह्रियतेस्मिन्नवहारः आध्रियतेस्मि।
न्नाधारः पत्यतेस्मिन्नयंस्मावायः नदेको
किमर्थमिदमुच्यतेनहलश्चेत्येवसिद्धम्
अनुदकइतिवक्ष्यामीतिइहमाभूत उद
कोदंचनः उदकेनानुदकग्रहणानर्थकं।
चप्रायवचनात् उदकेनानुदकग्रहणंचा
नर्थकंचवकस्मान्नभवतिप्रायवचनात्ऽभ
वति यथागोदोहनःप्रसादनइति खे।
नोचव ऊेवकत्व्यः आखनऊेवकत्व्यः
आखरः इहोवकत्व्यः आखनिकः इक
वकारकत्व्यः आखनिकवकः ईषत्स्थ
जव्यास्त्रीखलनाः अजव्यास्त्रीखल
नोभवतिविप्रतिषेधेन अजपोरनका
शः चयः लवःस्त्रीप्रत्ययानामवकाशः
हानिःहतिःइहोभयंप्राप्नोति विति:

श्री
महा
भा

स्तुतिः खलोवकाशः ईषद्भेदः सभेदः अ
जपोः सप्व इहोभयंप्राप्नोति ईषद्वधः।
सुचयः षधलवः सुलवः अनस्यावका
शः इथ्मव्रश्चनः अजपोः सप्वइहोभयं।
प्राप्नोति पलाशचयनः अविलवनःस्त्री
खलनाभवंतिविप्रतिषेधेन स्त्रियाःख
लनौविप्रतिषेधेन स्त्रीप्रत्ययानामवका
शः कृतिः हृतिः खलोवकाशः ईषद्भे।
दः इहोभयंप्राप्नोति ईषद्भेदः इहोभयंप्रा
प्नोति ईषद्भेदासभेदा अनस्याकवकाशः इ
ध्मव्रश्चनः स्त्रीप्रत्ययानामप्वइहोयंप्रा।
प्नोति सक्थानीतिलपीडना खलनाभ
वतोविप्रतिषेधेन कर्त्तृ खलकर्तृकर्म।
णोः च्युर्थयोरितिवक्तं अढ्येनभवता आ
ढ्यंभवितुम् ईषदाढ्यंभवंभवता
दुराढ्यंभवं स्वाढ्यंभवम् कर्त्तृखलक
र्त्तृकर्मणाः च्युर्थयोः खलकर्त्तृकर्मणाः
च्युर्थयोरितिवक्तव्यं अनाढ्येनभवता
आढ्येनशक्यंभवितुम् ईषदाढ्यंभवता उ
पढ्यंभव स्वाढ्यंभवं कर्त्तृकर्मग्रहणंचोप
पदसंज्ञार्थं कर्त्तृकर्मग्रहणंचोपपदसंज्ञा
र्थंइदस्य हेतुर्विजानीयात अभिधेयपी

मिति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे कर्तव्य
मेग्रहणं चोपसंख्यातव्यमिति उणादयो
भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच्
भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वक्त
व्यः दुःशासनः दुर्योधनः दुर्दर्शनः दु
र्धर्षणः सुमर्षणः इति वक्ते दुर्मर्षणः ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचि
ते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्याय
स्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकं ॥ ॥
वर्तमान वत्करवर्तमानसामीप्ये वर्त
माने विजीयत्वाच्चमाने वर्तमाने प्रत्य
याविहितास्ते वर्तमानसामीप्ये यान्त
माचास्युः वक्तव्यमुत अक्रियमाणेन दो
षो भवति यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन
विशेषणेन वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ता
भ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन वर्त
मानसामीप्ये भवति ततो मी वर्तमान
वत्कृताः स्युः अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा
सा प्रत्ययमात्रे वा भूतानांशी वर्तमानव
त्कृताः स्युः इह वर्तमानसामीप्ये वर्त
मानवदेकस्मिन्काले देवदत्तायते यदि द
नवीलङ्कवतीम्येवोच्यते अनद्यतनपव

श्री
महा
भा

ति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवच्चनेश
ब्राघ्रेष्ये वर्तमानसामीप्ये वर्तमानव
द्वचनं क्रियते शब्राघ्रेष्ये शब्राघयेषोप
मारेभः पषोस्मिपवे पषोस्मिपचमा।
नः नैतदस्ति प्रयोजनं लडुदिशोशत
प्रानचौ न चवालङ्कवती स्पन्देवसिंह
योन हिलडादेशो पषोस्मिपवमानः प
षोस्मियजमानः इति यो चापि लडादे
शो तावपि प्रयोजयतो वर्तमानविहि
तस्य लटः शतृशानचावुच्येते प्रविशे
षविहितस्यापि यथा स्याच्छब्राघ्रेष्यमिति
विलक्षणेन वर्तमानस्याशाज्जादयः पषो
स्म लेकाविद्धः पषोस्मिपजनिलः आ
शंसा आशंसानामभविष्यत्कालाया
शंसायाम्भूतवच्चेदेशे लङ्लिटोः प्र
तिषेधः अशंसायाम्भूतवच्चेदेशे ल
ङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः नकायवा
दस्य निमित्तभावादनद्यतनेहितयो
र्विधानद्यतनेर्हितयोर्विधाने नाकय।
पवादस्यानिमित्तमस्तीत्यनद्यतनेहि
नयोर्विधाने श्वनद्यतनेहितोविधीये
ते लङ्लिटौ न चाशानद्यतनः कालो

विवक्षितः कर्त्रादिर्भूतकालसामा
न्ये अशेषासंभावनयोरविशेषात् न
हि यानस्याशामिः अशेषासंभावन।
योरविशेषात् नहियानस्याशामिः आ
शेसायायेविपीयेनेनसंभावनेपिशाम
वेति येचसंभावनेविपीयतेनआशेसा
यामपिशामवेति आशंसासंभावनमि
त्यविशिष्टावेतावर्थौ किमवृच्यतेया
मिरिति नसापीयः पामिर्भवति इत्यथ
वस्यानप्रकल्पेत नसर्वैस्सर्वेषांनेनवा
संभावनावयवत्वादाशंसायाः नैषदो
षः किंकारणं संभावनावयवतायशे
सायाः संभावनावयवार्त्मिकाशंसा।
साआशंसामानामापयारितोर्थः अभि
नानवव अर्थासंदेहोवालमर्थतासं
भावनस्य अर्थवार्थासंदेहवपनस्य
किंकारणं अलमर्थतासंभावनस्य
संभावनेआलमर्थ्यंगम्यते शशंसाया
प्रनस्तालमर्थ्यो आचार्यप्रहतिः तोप
यतिसंभावतिपिनालमर्थ्यंगम्यते इ
तियदयंसंभावनेनमित्याह तस्मात्स
च्यते नवसंभावनावयवत्वादाशं

श्री
महा
भा

४२८

सायाइतिक्षिप्र क्षिप्रवचनेलृडाशं
सावचनेलिङ्प्रतिषेधेन क्षिप्रवच
नेलृटशासंसावचनेलृड्वतिक्षिप्र
तिषेधेन क्षिप्रवचनेलृड्वतीत्यस्या
वकाशः उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्र
मधीष्यामहे आशंसावचनेलिङ्व।
तीत्यस्यावकाशः उपाध्यायश्चेदागतः
आशंसेयुक्तोधीयीय इहोभयंप्राप्नोति
उपाध्यायश्चेदागतः आशंसेक्षिप्रमधी
यीय लिङ्वतिक्षिप्रतिषेधेन अनिष्प
न्नेनिष्पन्नशब्दः शिष्यो निष्पन्नत्वात्
अनिष्पन्नेनिष्पन्नः शब्दः शिष्यः शासि
तव्यः किंकारणं अनिष्पन्नत्वात् देव
श्चेदवृष्टोनिष्पन्नाः शालयः नचभवति
नव्यं निष्पन्नानेशालयइति सिद्धं
तभविष्यत्प्रतिषेधात् सिद्धमेतत्कथ
मभविष्यत्प्रतिषेधात् यलोकोभवि
ष्यद्वाचिनः शब्दस्यप्रयोगेनस्यादिति
कश्चिदाह देवश्चेदवृष्टः संपन्नानेशा
लयइति सउच्यतेमैवंवोचः संपन्नाः
शालयः नभवितव्यं निष्पन्नानेशा।
लयइति सिद्धंतभविष्यत्प्रतिषेधात् य

लोकोभविष्यद्वाचितः प्राह । अप्रयोगेन
रक्ष्यति कश्चिदाह देवश्चेद्वृष्टः संपत्स्य
न्ते शालय इति सत्यमेतमेवं चोद्यः संपन्नः
शालयः इत्येवं ब्रूहि हेतुभूतकालसंप्र
तितव्या हि हेतुभूतकालसंप्रतिपत्तव्या ।
ह्यप्रतः सिद्धमेतत् हेतुभूतकालं वर्ष
म् वर्षकालो च क्रियाय दिन हि निष्पन्नो
र्थः किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते का
निभोजनादीनि अनिदिदानीमनुच्य
ते किं निष्पन्नकार्याणि क्रियन्त इति य
स्तु निष्पन्नोर्थोन निष्पन्नोर्थः श्रवणाव
लपि कोट्यन्तेष्वपि शालिषु वहननादी
नि प्रतीक्ष्याणि एवमिहापि निष्पन्नोर्थः
श्रवणं पतु वहननादीनि प्रतीक्ष्याणि अन
द्यतनो भवन्त्यर्थ सर्वा विभक्तयः कर्तरि वि
द्यमानत्वात् अस्तपर्थानां भवन्त्यर्थ सर्वा
विभक्तयः प्राप्नुवन्ति कूपोस्ति कूपो
भविष्यति कूपोभविता कूपोभूत् कूप
आसीत् कूपोबभूवेति कथं पुनर्विद्यमा
ने भवन्त्यादयोर्थ इति कर्त्तविद्यमानत्वा
त् कर्माणि विद्यते कथं पुनर्ज्ञायते कर्म
णि विद्यत इति कूपोनेनकदाचिद्दृष्टः ना

श्री
महा
भा

२५

वास्मकं विदुषा पाये पश्यति सततमवृष्य
नित्यं स्वनामन्यपत्नि कूपोस्तीति सिद्धं ।
तु यथा सकालमप्रयोगात् सिद्धमेतत्
कथं यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु ।
कालेष्वप्रयुज्यन्त इति कथं पुनर्ज्ञायते य
थास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेष्वप्र
युज्यन्त इति अवयवाभावेनाभि
हिते पर्यासस्य असिद्धस्य विपर्यासः नहि
हकश्चित् कूपोस्तीति प्रयोक्तव्या कूपोभू
दिति प्रयुंक्ते किं पुनः कारणं वा भाष्यते
असिद्धस्य विपर्यासः इह हि कश्चिदिन्द्रि
यकर्म किंचिद्बुद्धिकर्म इन्द्रियकर्मसमा
सादनम् बुद्धिकर्मव्यवसायः एवं हि क
श्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुर्वाहयोयमध्वा ग
न्तव्यः अपाटलिपुत्रगतमित्येवं नि कू
पो भविष्यति अनयत्नेन कूपो भवतेति
समासाद्य कूपोस्तीति समासाद्यानिक
र्मकूपोभूत् समासाद्यानिक्रम्यानिना
कूपमासीदिति असमासाद्यानिक्रम्या
निना कूपो बभूवेति नयंदीद्रूपकर्मैतदे
ता विभक्तयः यदा हि बुद्धिकर्मैतदा वा
ते मा मा भविष्यति नमयनत्र किमर्थ

मिमौह्याप्रतिषेधावुच्यतेनद्यतनवदि।
त्यिवोच्यते नानद्यतनवत्प्रतिषेधेनल।
ङोप्रतिषेधः नानद्यतनवत्प्रतिषेधेलङ्
लटोःप्रतिषेधोद्रष्टव्यः अनद्यतनवद्वन।
हिविधानम् अनद्यतनवद्वचने हि सति वि
धिरयंविज्ञायेत तत्रकोदोषः तत्रलङ्।
पिप्रसंगः तत्रलङ्विषये प्रसज्येत लुटलृ
टोश्चाप्यनद्यतनप्रयोगःप्रसज्येत ल
टोपिविषयेलङ्स्यात् अनद्यतनेयदोषा
नियथावृत्तानुरूपीमांसेन दृष्टाप्रामभवा
यत्तेनभविष्यति भविष्यतिमकिमर्थ।
मिदमुच्यते नानद्यतनवदिति विद्धम
भविष्यतिमर्यादावचनेवरस्मिन्नित्यक्रि
याप्रबंधार्थे अक्रियाप्रबन्धार्थं यत्मावे
भः किमुच्यते क्रियाप्रबंधार्थापि यथा।
स्यात् क्रियाप्रबन्धार्थमितिचेद्वचनान।
र्थकम् क्रियाप्रबन्धार्थमितिचेत् वच
नमनर्थकः सिद्धक्रियाप्रबंधेपूर्वेणैव।
इदंतर्हिप्रयोजनं अनहोरात्राणामिति
वक्ष्यामीति इहमाभूत् योयंत्रिंशद्रात्र
आगामीतस्ययोवरः पंचदशरात्रइति
अहोरात्राःप्रति इहमाभूत्योयंत्रिंशद्रा।

श्री
महा
भा

५२०

त्र आगामीतस्ययोवरः पंचदशरात्रइति
अहोरात्रप्रतिषेधार्थमितिचेन्नातिप्र।
सङ्गात् अहोरात्रप्रतिषेधार्थमितिचेन्न
र्वकारणमप्रतिविधानात् अत्रापिनान।
द्यतनवदितिषेत्स्यते इदंतर्हिप्रयोजनम्
भविष्यतीतिवक्ष्यामीति इहमाभूत्
योयमध्वागतः पाटलिपुत्रात्तस्ययद।
वरंसाकेतादितिनानिष्टत्वात् अ
त्रापिनानद्यतनवदितिषेत्स्यते इदंतर्हि।
प्रयोजनं मर्यादावचनइतिवक्ष्यामीति
इहमाभूत् योयमध्वापरिमाणेनवा:
नस्ययदवरंसाकेतादितिनानिष्टत्वात्
अत्रापिनानद्यतनवदितिषेत्स्यते इदंतर्हि
प्रयोजनं अवरस्मिन्नितिवक्ष्यामीतिइ
हमाभूत् योयमध्वापाटलिपुत्रात्केत
दस्ययत्परंसाकेतादितिनानिष्टत्वा
त् अत्रापिनानद्यतनवदितिषेधेन।
सातर्हिउच्यते भविष्यमर्यादावरस्मिन्नि
त्यक्रियाप्रबंधार्थे क्रियाप्रबन्धार्थमि।
तिचेद्वचनानर्थक्यमिति कालविभागे
अनहोरात्राणामिति नहि भागेप्रतिषेधः
अनहोरात्राणामिति नहि भागेप्रतिषेधो

वक्तव्यः योयोर्विंशाद्द्वावश्रागागीनस्य
योवरोपमास्त इति नैश्च विभागे नैश्च
विभागइति वक्तव्ये योयणामश्रागामी
नस्य योचरः पंचदशारावइति हेयोर्वि।
न्मनीयात् अहेत्राणामेवव्हेयोर्वि
भागप्रतिषेधो भवतीति तदाचार्यः सु
हृद्भूत्वान्वाचष्टे अनहेत्राणामिति ने
षोविभागे नैश्च विभाग इति पश्मिन्
कस्मिन्परस्मिन कालविभागेऽनद्यत
ने योगविभागकरणसामर्थ्यात् लि
ङिमिते साधनानि पन्नाविन्यपि वक्त।
व्ये इहापि यथा स्यात् अभोक्ष्यभवान्
मांसेन यदि तन्समीपश्राश्चिष्यतइति
तन्न हि वक्तव्ये न वक्तव्ये नोनरेणासाध
ने क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति साधनानिष
त्तिश्च न क्रियानिपत्तिरपि भवति तत्र
क्रियानिपन्नाविन्येव सिद्धं भूते च भूते
लङ्लुटावपिद्ध भूते लङ्लुटावपि
षुद्ध्वः उताप्येयत अपाप्येयत वो
तमोः विभाषाग हे प्रश्ने प्राक्तनापि
भ्यां विभाषाग हे प्रश्ने प्राक्तनापि भ्या
मितिवक्तव्ये वोताप्योरिति क्रियमाणे

प्रो॰ मद्य मा

मेदेहः स्यात् वा धोताभ्यांसहैवेतित
दाचार्यः सुहृद्भूत्वाचष्टे विभाषागर्हो
प्रश्ने प्राक्तनापिभ्यामिति गर्हायामा
गर्हायां लङ्पिपिवर्थ्यकः किं कारणं
क्रियासमाप्तिविवक्षितत्वात् क्रियाया
श्चासमाप्तिगम्यते यच्चनाम न्याय्या
वर्तमानः कालो यत्र क्रियापरिसमाप्ति
भवतितत्र वर्तमाने लडिति एव सिद्धं प
रिवर्तमाने लडित्येवमत्र लड्भवति यात्
शाम चोवा मतः इष्यतेन यान् यान्चो श्र
पियात यं ने पवप श्रवणियाजमाने पथेप।
ति अनवक्लृ कि वृत्तस्यानधिकारा
न यथा किंवृत्तग्रहणानर्थकम् किं वृत्त
स्यानधिकारात् उत्तरत्रा किंवृत्त इति त
स्मात्रिहितेवविभाषेणा किंवृत्ते च भवि
ष्यति इति तदिप्रयोजनं उपपदसंज्ञोव
दामीति उपपदसंज्ञावचनं किंप्रयो।
जनं उपपदमतिङ् इति समासो यथा स्या
त् अतिङ् इति प्रतिषेधः प्राप्नोति यदि
तर्हि लटः सन्संज्ञोत सोपपदसंज्ञा भवि
ष्यति भविष्यदधिकारविहितस्य लृटः
सन्संज्ञावचने अविशेषविहितस्यापि

ज्ञातपदो ज्ञातपदौ लिङ्गियानेयदा
यद्योरूपसंख्याने ज्ञातपदौ लिङ्गिया
नेयदा यद्योरूपसंख्यानेकर्तव्ये यदा
भवद्विधः त्वद्विधायाजयेत यदि भव
द्विधः त्वद्विधायाजयेत शेषेत् विशेक
रणायदि प्रतिषेधोनर्थकः किंकारणं
प्रश्नार्थत्वात् न ह्यिपरत्वपपदे विशे
करणमपोने किंतर्हि संभावनायामेते
हेन हेन हेवहेनमनोलिङ् हेनहेन
मनोलिङितिवक्तव्यं अनेनैव यायात्र
शाकटेपर्याभवेन अनेनैव यायाश्चिन
शाकटपर्याभविष्यति भविष्यदर्थिका
रे भविष्यदर्थिकारइतिवक्तव्यं इहमा
भूत् वर्षतीति धावति हन्तीति पलाय
ते इरतीशात् शानचावत्र कस्मात्त्र भव
तः देवशानोगलगृहः इति योगे चसिद्धि
धिः सिध्यस्तेन विभाष्यते मवाते: संनि
ने वनः इष्टकार्थेषु कामप्रवेदने चेत् का
मप्रवेदनेचे इम्पितं अर्थ इति वक्तव्यं इष्टकं
टं करोति विधि विधिशोर्योः कोवि
शेषः विधिनाम यत्रो अर्थो इत्नामम
ज्ञात्र विकाव्यापारणा अर्थामेत्वं

श्री
महा
भा

१८

निमंत्रणयोः कोविशेषः सन्निहितेन
निमंत्रणं भवति असन्निहितेनामंत्रणं
नैषोस्ति विशेषः असन्निहितेनापिनि
मंत्रणंभवति सन्निहितेनचामंत्रणंप
वेतहि यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमंत्रणं
किंपुनस्तत् हव्यकव्यं वा ब्राह्मणेन सि
ष्ठे इस्मज्ञाता मिन्मके सिद्धप्रथमः प्रत्या
नः आमंत्रणेकामचारः कथं पुनरिदंवि
ज्ञायते निमंत्रणादीनामर्थं ग्राहा स्वित्रि
मंत्रणादिषु गम्यमानेष्वितिकश्चात्र वि।
शेषः निमंत्रणादीनामर्थं वेदामंत्रयेनिम
त्रयेभ्यं जनमितित्ययनपर्याप्तिः प्रकृत्य
भिहितत्वात् निमंत्रणादीनामर्थेत्वेन आ
मंत्रयेनिमंत्रयेभवेनमितित्ययनपप
त्तिः किंकारणं प्रकृतिभ्याहितत्वात् प्र
कृत्याभिहितः सोर्थइतिकृत्वाप्रत्ययोन
प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्च का
र्थत्वात् द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसि
द्धिः किंकारणं एकार्थत्वात् एकोप्यर्थे
यो निमंत्रणं नामतस्यैकत्वात् एकव
चनमेवप्राप्नोति गम्यमानेषुनिमंत्रणादि
षु गम्यमानेष्वर्थाप्रियाप्नोति देवदत्तो.

भवंतेनिमित्तव्यतेइति सिद्धंतुद्वितीया
कालेसप्रकृतेःप्रत्ययार्थेप्रत्ययविधाना
त् सिद्धमेतत्कथंद्वितीयाकालेसप्रत्ययात्
प्रकृतेःप्रत्ययार्थप्रत्ययोभवतीतिवक्त
केचप्रकृत्यर्थाःभावकर्मकर्तारभ
वेक्षितं ग्रामोगतिभवितानामेवगत ग्रामभ
वतभवितानामेवगत्यमइति यद्द्वितीय
याकाल्पतेइदंतमसिध्यतिनिमत्तेयग्रा
मेवयेइति युक्तापिद्वितीययाकाल्पते
नःनिमित्तेरेवग्राममत्रयेयग्राममत्रणे निम
त्रयेतिमेत्रमितिकथंतुनिमत्रितोमति
मेत्रणामाकोदेत ट्टष्टभावेनभावपो
गः ट्टष्टभावेनभावप्रयोगः यथयाइषि
निषिणाकुज्यते सीतस्सीतेन यावताद
द्वितीयपाकाल्पतेग्रत्लनहिनिमत्रणा
दीनामर्थइति ननुचोक्तनिमत्रणादीना
मर्थेवदामत्रयेतिमेत्रयेयभवेतमितिप्र
त्ययार्थप्रवृत्तिःप्रकृत्यभिहितत्वात्इ
तिनेषदोषःस्मपाकर्मादयोपर्थाःसंख्या
चैवतथातिङां स्मपासंख्याचैवार्थःक
र्माद्यस्तु अभिहितोनियमस्तत्रयमिदंत
त्रनियमः नियमःप्रकृतेषवा प्रत्यय

श्री
महा
भा

223

वाप्रकृत्यानर्थानेपाहितनियमःकेच
प्रकृत्याःपकत्यादयः पकस्मिन्नेवै
कवचने नस्थयोः नउद्भवः द्वयोरेव
द्विवचने नैकस्मिन्नबहुषु बहुष्वेव
बहुवचने नैकस्मिन्नद्वयोरिति प्रै
षादि किमर्थंप्रैषादिष्वेष्वकृत्यावि
धीयते स युक्तविशेषणाविहितःकृ
त्याःनप्रैषादिष्वभवेत्यामात्रव प्रैषादि
षुकृत्यानांविधाननियमार्थं नियमा
र्थोयमारंभःप्रैषादिष्वेवकृत्यायथास्यु
रिति प्रैषादिषुकृत्यानांवचनंनियमा
र्थमितिचेत नरतिष्टप्रमोतिनहिप्रै।
षादिष्वेवकृत्यासाइष्यते किंतर्हिवि
शेषणोष्यते उभायेषांस्यायेनचव
नचान्य विपर्थेन्वाविषयःप्राप्तिरितिवच
नात् विपर्यथेनप्रैषादिषुकृत्यानांव
चनं प्रयप्रैषादिषर्थेषुलोहिधीयते
सविशेषविहितः समानाविहितान
कृत्यान्वाधेत वासरूपात्कृत्यास्वपि
भविष्यति नस्युःकिंकारणं स्त्रियाः
प्राप्तिरितिवचनात् प्राक्रितिवावासरू
पःकालस प्रयमानेषितिवक्तव्यम

किंप्रयोजनम् इह मा भूत् कालोभुं
के ननु हि वक्तव्यं नवक्तव्यम् प्रैषा
दिषितिवर्तनेनतच्चावप्यप्रैषादिग्र
हणमनुवर्तेम प्रयुमानेप्यतिक्र
चमानेप्यपिप्रसज्येत कालःपचा
तिभूतानिकालः संहरतेप्रजाः ॥
इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनिविरचि
तेव्याकरणमहाभाष्येतृतीयस्याध्या
यस्यतृतीयपादेद्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ समाप्तम ॥

॥ ॥

॥

...दद्दले३ तखते १०८ संख्यातम

श्लोक ११३००

428